УФИМСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

приоритет2030^
лидерами становятся

# ТЮРКСКАЯ И ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ФИЛОЛОГИЯ В ПОЛИЛИНГВАЛЬНОМ И ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ

## Сборник статей Международного научного форума (13–15 ноября 2025 года)

Министерство науки и высшего образования РФ
Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение
высшего образования
«Уфимский университет науки и технологий»

# ТЮРКСКАЯ И ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ФИЛОЛОГИЯ В ПОЛИЛИНГВАЛЬНОМ И ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ
**(г. Уфа, 13–15 ноября 2025 года)**

***Сборник статей***
***Международного научного форума***

Научное электронное издание сетевого доступа

Уфа
Уфимский университет
2025

УДК 811.512.1+80
ББК 81.63+80
Т98

*Публикуется по решению кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ.
Протокол № 3 от 17.11.2025 г.*

***Редакционная коллегия:***
канд. филол. наук, доцент **А.Г. Халиуллина** (*отв. редактор*);
канд. филол. наук, доцент **И.Ф. Зарипова** (*отв. редактор)*;
канд. филол. наук, ассистент **Д.Д. Сулейманова**

**Тюркская и отечественная филология в полилингвальном и поликуль-**
Т98 **турном пространстве: теоретические и прикладные аспекты:** сборник статей Международного научного форума (г. Уфа, 13–15 ноября 2025 г.) / отв. ред. А.Г. Халиуллина, И.Ф. Зарипова [Электронный ресурс] / Уфимск. ун-т науки и технологий. – Уфа: Уфимский университет, 2025. – 386 с. – URL: https://uust.ru/media/documents/digital-publications/2025/393.pdf – Загл. с титула экрана.
ISBN 978-5-7477-6316-6

Сборник охватывает обширный круг актуальных проблем современной филологической науки. Статьи посвящены вопросам сравнительно-исторического и контрастивного языкознания, лингвокультурологии, лексикологии и фразеологии, анализа дискурса, литературного творчества в тюркоязычном ареале, а также актуальным аспектам цифровизации образования и методикам преподавания филологических дисциплин в условиях многоязычной среды.

Опубликованные материалы имеют большое значение для углубления и расширения исследований в области тюркологии и филологии, формируя надежный фундамент для будущих исследований, направленных на сохранение и развитие языкового и культурного богатства Евразии.

Предназначен для широкого круга читателей: учёных-филологов, преподавателей вузов и школ, аспирантов, студентов и всех тех, кого интересует изучение тюркского и отечественного языкознания.

УДК 811.512.1+80
ББК 81.63+80

ISBN 978-5-7477-6316-6 © Уфимский университет, 2025

## ПОЛИЛОГ КУЛЬТУР В ПОЛИЛИНГВАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ИТОГИ МЕЖДУНАРОДНОГО НАУЧНОГО ФОРУМА

В эпоху глобализации, когда стираются границы и интенсифицируются межкультурные контакты, как никогда остро встают вопросы сохранения языкового разнообразия и уникального духовного наследия. Именно в этом ключе с 13 по 15 ноября 2025 года в Уфе успешно прошел Международный научный форум «Тюркская и отечественная филология в полилингвальном и поликультурном пространстве: теоретические и прикладные аспекты», ставший значимым событием для всего гуманитарного сообщества.

Организованный кафедрой татарской филологии и культуры высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук Уфимского университета науки и технологий, Международный научный Форум не только предоставил площадку для диалога ведущих ученых-филологов, но и ярко продемонстрировал живучесть и творческий потенциал тюркских языков в условиях многоязычия. Научный диалог вышел далеко за пределы Республики Башкортостан, объединив исследователей из различных субъектов Российской Федерации и стран ближнего зарубежья.

Международный вектор был представлен учеными из Кыргызстана (Ошский государственный университет), Узбекистана (Джизакский политехнический институт, Национальный университет Узбекистана), Таджикистана (Таджикский международный университет иностранных языков), Турции и даже Кореи, что подчеркивает растущий интерес к тюркологической проблематике в глобальном масштабе.

Всероссийская палитра включила в себя научные центры от Поволжья до Кавказа и Сибири. Активное участие приняли исследователи из Татарстана (Казанский федеральный университет, Академия наук Республики Татарстан), Самарской области, Мордовии, а также из регионов Северного Кавказа – Кабардино-Балкарии и Карачаево-Черкесии. Горно-Алтайский государственный университет представил научное сообщество Сибири.

Внутриреспубликанская сеть продемонстрировала высокую активность муниципалитетов Башкортостана. Помимо Уфы, Стерлитамака и Салавата, свои исследования представили ученые и педагоги из Аургазинского, Туймазинского, Чекмагушевского, Кушнаренковского, Бураевского, Гафурийского и многих других районов, что свидетельствует о глубокой интеграции академической науки с практикой на местах.

Программа Форума объединила три крупных события в единое научное пространство. Центральным элементом стало пленарное заседание и секционные обсуждения в рамках конференции, посвященной 80-летию со дня рождения выдающегося тюрколога, профессора Алмаса Галимзяновича Шайхулова. Ученые из России и стран ближнего зарубежья (Кыргызстана, Узбекистана, Таджикистана) обсудили актуальные проблемы современного языкознания, лингвокультурологии, метафорики в медиадискурсе и языкового поведения в полиэтнических регионах. Особый резонанс вызвали доклады, продолжающие научные традиции, заложенные профессором Шайхуловым, в области сравнительно-исторического языкознания и тюркологии. В связи с этим значительная часть материалов посвящена осмыслению научного наследия профессора А.Г. Шайхулова.

Важнейшей частью Форума стал Международный научно-методический семинар «Проблемы современной филологии в контексте единства и многообразия культур», где были затронуты междисциплинарные темы на стыке литературы, философии, лингводидактики и цифровизации гуманитарного знания.

Второй день работы был посвящен XIII Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы современной татарской филологии», приуроченной к 90-летию со дня рождения профессора Камиля Салиховича Давлетшина. В фокусе внимания участников оказались вопросы татарского литературоведения, лингвистики и методики преподавания, что подчеркивает неразрывную связь фундаментальной науки с практическими запросами образования.

Отдельного упоминания заслуживает III Республиканская молодежная научно-практическая конференция «Сибагатовские чтения». Активное участие студентов, магистрантов, аспирантов и учащихся средних учебних заведений свидетельствует о наличии серьезного научного потенциала у молодого поколения. Широкий спектр исследовательских работ – от анализа прецедентных имен в татарском языке до лингвопоэтики ономастики в современной поэзии – убедительно доказывает, что у тюркской и отечественной филологии есть достойное будущее.

Форум стал не просто площадкой для обмена мнениями, но и действенным инструментом консолидации научных сил для решения насущных проблем. Он наглядно показал, что тюркская филология – это динамично развивающаяся область знания, готовая отвечать на вызовы времени, будь то цифровая трансформация или необходимость сохранения идентичности в поликультурном мире.

Данный сборник материалов представляет собой концентрированный итог совместной этой плодотворной работы. Мы надеемся, что опубликованные статьи послужат ценным ресурсом для ученых, педагогов и всех, кто интересуется развитием языков и культур народов России и тюркского мира.

*Оргкомитет Форума*

УДК 811.512.145

**Насипов И.С.,**
*профессор кафедры татарского языка и литературы БГПУ им. М. Акмуллы,*
*г. Уфа, Россия*

# АЛМАС ГАЛИМЗЯНОВИЧ ШАЙХУЛОВ – ВИДНЫЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

***Аннотация.*** *В статье рассказывается о научно-педагогической деятельности профессора А.Г. Шайхулова – видного представителя сравнительно-исторического языкознания. В материалах он представлен как ученый, работавший в разных направлениях лингвистики: его публикации охватывают такие области как ономастика, семасиология, диалектология, лексикография, алтаистика, лингвистическая контактология и др. Он развил и практически обосновал гипотезу Волго-Камского языкового союза Б.А. Серебренникова, теорию алтайского языкового родства Дж.Г. Киекбаева, теорию тюркских односложных корневых основ А.Т. Кайдарова, применил в синопсисе и таксономии лексических единиц кыпчакских языков Урало-Поволжья идеографические принципы Р. Халлинга и В. Вартбурга и др. Ученый внес большой вклад в составление региональных научных и учебных словарей, в изучение татарских народных говоров, в разработку проблем языковых контактов тюркских и финно-угорских народов, в подготовку молодых научно-педагогических и учительских кадров.*

***Ключевые слова:*** *А.Г. Шайхулов, сравнительно-историческое языкознание, тюркология, ономастика, диалектология, лексикография, алтаистика.*

Алмас Галимзянович Шайхулов – доктор филологических наук, известный тюрколог, наиболее активный исследователь проблем в области алтаистики и языковых контактов в современном языкознании, яркий представитель татарской региональной диалектологии и лексикографии. Научная деятельность ученого была посвящена и сравнительно-исторической лексике языков народов Урало-Поволжья, ономастике, этимологии. Круг интересов этого талантливого лингвиста широк и разнообразен. Одним из важнейших направлений научной деятельности ученого является сравнительно-историческое языкознание, в основе всех его трудов лежит сравнительно-исторический метод [3, с. 1345]. Научная деятельность ученого была неразрывно связана с преподаванием в Башкирском государственном университете.

А.Г. Шайхулов родился 21 октября 1945 года в рабочем поселке Туймазы Туймазинского района БАССР. В 1963 году окончил Туймазинскую среднюю школу № 1. Трудовую деятельность начал рабочим-электрослесарем на Туймазинском заводе геофизприборов и аппаратуры. Педагогическая деятельность будущего ученого берет начало в Нижнебишиндинской восьмилетней школе Туймазинского района: здесь в 1964–1965 годах он работал учителем русского языка и литературы. После окончания в 1970 году татарско-русского отделения филологического факультета БашГУ по специальности «Филолог. Преподаватель татарского языка и литературы, русского языка и литературы» с учетом отличной учебы и больших способностей к научно-педагогической деятельности кафедрой татарского языка и литературы вуза был рекомендован к поступлению в аспирантуру, однако продолжил педагогическую деятельность в общеобразовательной школе: два года работал учителем русского языка и литературы в школе № 7 г. Туймазы.

В 1972–1975 гг., поступив в целевую аспирантуру в г. Москва, учился азам научно-исследовательской деятельности по специальности «Тюркские языки» в секторе тюркских и монгольских языков Института языкознания Академии наук СССР. Во время учебы он тесно общался с ведущими отечественными учеными. Так в его жизни появились академик СССР Б.А. Серебренников – специалист по проблемам общего и сравнительно-исторического языкознания, урало-алтаистике и индоевропеистике; академик АН Казахской ССР

А.Т. Кайдаров – алтаист, тюрколог, этнолингвист; член-корреспондент РАН Э.Р. Тенишев – тюрколог, монголовед; академик Национальной академии Республики Казахстан К.М. Мусаев – тюрколог, специалист по языкам народов СССР; И.Г. Добродомов – лингвист, специалист по этимологии и мн.др. В последующем этот круг расширялся.

В 1975 г. А.Г. Шайхулов, успешно закончив аспирантуру с представлением диссертации к защите, вернулся в Уфу и начал работал в Башкирском государственном университете на кафедре татарского языка и литературы. Здесь он прошел все ступени карьерного роста вузовского преподавателя: ассистент, старший преподаватель, доцент, профессор. С 2009 г. был заведующим кафедрой татарской филологии и культуры, а с 2022 г. – главным научным сотрудником университета. В этом учебном заведении он до конца своих дней продолжал активную научно-педагогическую деятельность.

Первые научные изыскания А.Г. Шайхулов начал в области ономастики. В 1978 г. при Институте языкознания АН СССР А.Г. Шайхулов успешно защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата филологических наук на тему «Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения», выполненную под руководством известного тюрколога Н.А. Баскакова. Соискателем в работе были разработаны методологические аспекты реконструкции и выявления общих и отличительных черт в семантике, мотивации, номинации личных имен древнетюркского происхождения в антропонимиконе тюркских народов Приуралья. В данной работе постулируется мысль об истоках генетически единой ономастической системы тюркоязычных этносов Урало-Поволжья. В последующем результаты его исследований в области ономастики нашли отражение в справочнике «Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения» (Уфа, изд-во БашГУ, 1983) и «Справочнике личных имен народов РСФСР» (М., изд-во «Русский язык», 1970), в «Кратком топонимическом словаре Урало-Поволжья» (Уфа, изд-во БашГУ, 2005) и др.» [5, с. 143]. Позднее им был издан специальный словарь башкирских и татарских имен, составленный совместно с башкирским лингвистом З.М. Раемгузиной [7]. Он внес большой вклад в сбор, систематизацию и изучение материалов регионального ономастикона Республики Башкортостан, результаты которых отражены в его многочисленных публикациях.

Многолетние исследования ученого в области этимологизация односложных корневых основ в кыпчакских языках Урало-Поволжья стали основой для успешной защиты им в 2001 году при Институте языкознания РАН диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук на тему «Структура и идеографическая парадигматика односложных корневых основ в кыпчакских языках Урало-Поволжья в континууме ареальной, межтюркской и общетюркской лексики (синопсис и таксономия когнитивной сферы «Природа (неживая и живая)» (Уфа, изд-во БашГУ, 2001). Научным консультантом диссертации был член-корреспондент РАН Э.Р. Тенишев. В своей диссертации он развил учение академика АН Казахской ССР А.Т. Кайдарова об особенностях структуры односложных корней и основ в казахском языке применительно к кыпчакским (башкирскому и татарскому) языкам Урало-Поволжья [1].

В последующем результаты проведенных исследований легли в основу таких его классических сравнительно-исторических научных трудов как «Идеографическая парадигматика односложных корней и основ в лексической системе кыпчакских языков Урало-Поволжья (опыт синхронической и диахронической характеристики)» (Уфа, изд-во БашГУ, 1999), «Корневые основы кыпчакских языков Урало-Поволжья в континууме ареальной лексики и их структурно-идеографическая парадигматика на общетюркском фоне (опыт синопсиса и таксономии лексико-семантического словаря тезаурусного типа)» (Уфа, изд-во БашГУ, 1999), «Односложные корневые основы в кыпчакских языках Урало-Поволжья (опыт синхронической и диахронической характеристики)» (Уфа, изд-во «Восточный университет», 2000), «Структура и идеографическая парадигматика односложных корневых основ в кыпчакских языках Урало-Поволжья в континууме ареальной, межтюркской и общетюркской лексики» (Уфа, изд-во БашГУ, 2000), «Тюркские языки Урало-Поволжья в

контексте алтайского языкового сообщества (опыт лексико-семантического и идеографического словаря)» (Уфа, изд-во «Восточный университет», 2004) и мн.др.

«В перечисленных работах путем выявления идеографических (понятийных) сфер в рамках смыслового поля одной из древнейших словообразовательных парадигм (каковыми являются односложные структуры типа СГ и ГС, ГСГ и СГС, СГСС и их вариативные дериваты) охарактеризовано становление лексических взаимосвязей кыпчакских языков Урало-Поволжья» [5, с. 144]. Данные работы получили высокую оценку известных тюркологов. Так, член-корреспондент РАН, академик РАЕН Э.Р. Тенишев отмечал, что «А.Г. Шайхуловым создана достаточно цельная современная семантико-идеографическая парадигматика односложных корневых основ в кыпчакских языках Урало-Поволжья. В определенном смысле, созданные А.Г. Шайхуловым на огромном фактологическом материале синопсис и таксономия когнитивной сферы «Природа (неживая и живая)» в континууме обще- и межтюркской лексики являются своего рода базовыми для всех тюркологов (да и алтаистов), кто вплотную подошел к осмыслению теоретических постулатов, четко и целенаправленно выдвинутых в монографических работах А.Г Шайхулова» [8].

А.Г. Шайхулов является видным ученым, внесшим большой вклад в развитие тюркско-татарской региональной научной и учебной лексикографии в Республике Башкортостан. Свою деятельность в области лексикографии он начал с создания уникальной вузовской научно-исследовательской лаборатории. Такая мысль пришла ему в голову еще в студенческие годы – он начал составлять картотеку апеллятивных и ономастических единиц татарского и башкирского языков. Во время обучения в аспирантуре в Москве разработал, а в последующем развил принципы ее построения. Позже, работая в университете, разрабатывал упорядочение лексических единиц, содержащихся в картотеке, на основе идеографических принципов, предложенных немецкими учеными Р. Халлингом и В. Вартбургом, совершенствовал эти синопсические группы в их систематизации, предлагая анализ четырех больших лексико-семантических групп – Вселенная, Человек, Общество и Познание. В 1987 году он получил кабинет для лаборатории в Башкирском государственном университете, и до последнего времени она носила название межвузовской научно-исследовательской (учебной) лаборатории «Духовная культура тюркских, монгольских, финно-угорских и индоевропейских (славянских) народов в Волго-Камско-Уральском этнолингвистическом регионе» [3, с. 1345]. В картотеках лаборатории было накоплено около 1,5 млн. лексических единиц. Сам он опирался на эту богатую коллекцию во всех своих публикациях. Некоторая часть этих материалов легла в основу диссертаций и многочисленных научных трудов его учеников [4, с. 75].

В 1991 году А.Г. Шайхулов по приглашению Министерства образования Турецкой Республики около года находился в научной командировке в Турции. Здесь он участвовал в составлении многоязычного словаря тюркских языков, был автором разделов, посвященных лексике и краткой грамматике татарского и башкирского языков. Словарь был издан на турецком языке в двух томах в Анкаре в 2007 году под названием «Сравнительный словарь лексики тюркских языков: этимологический справочник» [9]. Работа над словарем осуществлялась группой известных отечественных и зарубежных тюркологов на базе Национальной библиотеки в Анкаре. Коллективом ученых-составителей руководил один из ведущих языковедов Турции, профессор Ахмед Бижан Эрджиласун [4, с. 75].

В 2005 году в Уфе коллектив авторов под руководством А.Г. Шайхулова опубликовал «Материалы к идеографическому словарю диалектов татарского языка». Это издание многотомное, предполагалось, что каждый том будет состоять из нескольких частей. Однако в свет вышли только две части первого тома труда [2]. В этих книгах представлены материалы среднего (казанско-татарского) и западного (мишарско-татарского) диалектов татарского языка, построенном на идеографическом принципе. Авторы творчески использовали актуальные «Диалектологические словари татарского языка» (Казань, 1969; Казань, 1993; авторы-составители – Н.Б. Бурганова, Л.Т. Махмутова, З.Р. Садыкова, Г.К. Якупова и Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыкова, Т.Х. Хайретдинова). Однако в

издание вошло также много новых диалектных лексических материалов из богатой картотеки межвузовской научно-исследовательской (учебной) лаборатории. Весомый вклад в составление этих словарей внесла аспирант-соискатель Л.У. Бикмаева [4, с. 75–76].

В 2012–2013 гг. А.Г. Шайхулов принял участие в проекте Министерства образования и науки Республики Казахстан, Тюркской академии Республики Казахстан, в рамках которого им были осуществлены два монографических исследования: «Опыт словаря-тезауруса односложных корневых основ» (Астана, Тюркская академия, 2012) и «Структура и идеографическая парадигматика односложных корневых основ в тюркских языках Урало-Поволжья и Казахстана» (Астана, Тюркская академия, 2013). Доктор философских наук, профессор А.Р. Абдуллин в рецензии к данному труду отметил, что «…в этой работе впервые выполнен весь необходимый анализ и предпринята попытка построения идеографического словаря тюркских языков» [4, с. 76–77].

Реализация этого важного научного проекта способствовала развитию плодотворного сотрудничества с университетами Казахстана. А.Г. Шайхулов являлся членом редколлегии научного журнала «Алтаистика и тюркология» (Казахстан). За вклад в развитие научно-педагогического сотрудничество России и Казахстана он был удостоен Нагрудного знака Министерства культуры и информации Республики Казахстан «За развитие казахского языка», награжден Нагрудным знаком «За заслуги в развитии науки Республики Казахстан» и был избран Почётным членом Президиума Международного научно-исследовательского Центра Тюркологии и Алтаистики при Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилёва [5, с. 145]. Надо сказать, что ученый в советское и постсоветское время тесно сотрудничал со многими ведущими тюркологическими центрами союзных и автономных республик СССР, в последующем – независимых государств и национальных республик Российской Федерации. Он регулярно участвовал в научных конференциях разного уровня. Его включали в оргкомитеты многих значимых научных симпозимов и форумов, организованных отечественными и зарубежными лингвистическими центрами. Пленарные доклады ученого всегда привлекали пристальное внимание научной общественности, становились предметами широкого обсуждения и дискуссий.

А.Г. Шайхулов уделял внимание сбору и научной обработке материалов местных территориальных говоров диалектов татарского языка. Он практически каждый год выезжал в диалектологические экспедиции со студентами татарского-русского отделения университета в районы Республики Башкортостан, сопредельные края и области. В последующем эти материалы силами студентов-членов лаборатории вносились в базу картотеки, использовались в студенческих и аспирантских научных исследованиях. В каждом труде ученого имеется существенная доля диалектного материала лаборатории.

А.Г. Шайхулов – один из основателей нового направления в лингвистике – лингвистической контактологии. Он всецело поддержал гипотезу академика Б.А. Серебренникова о существовании в Волго-Камье языкового союза тюркских (башкирского, татарского, чувашского) и финно-угорских (марийского, удмуртского) народов. Более того, он теоретически развил и на огромном практическом материале обосновал существование Волго-Камского языкового союза, ввел в научный оборот термины «Волго-Камского-Уральский языковой союз», «Волго-Камского-Уральский этнолингвистический регион» и др., расширив территорию языкового союза от Волги до Урала, включил в состав языкового союза мордовские языки. Ученый развил идеи известного башкирского лингвиста Дж.Г. Киекбаева о родстве алтайских языков и углубил эти идеи до родства алтайских и уральских языков на материале региональных языковых контактов, этнокультурных взаимосвязей и взаимовлиянии тюркских и финно-угорских народов. Результаты его этимологических исследований на основе односложных корневых основ легли в основу достижений башкирской, татарской, чувашской, марийской, удмуртской и мордовской этимологий. В своих основных идеях о языковых контактах и родстве языков он получал поддержку таких корифеев отечественной лингвистики, как М.З. Закиев, Л.Ш. Арсланов,

Р.Г. Ахметьянов, М.В. Зайнуллин, Т.М. Гарипов, Н.И. Егоров, И.Г. Добродомов, Н.И. Исанбаев, И.В. Тараканов, В.К. Кельмаков, Р.Ш. Насибуллин, В.И. Рассадин и мн.др.

Чтобы охватить весь спектр научных интересов и достижений профессора А.Г. Шайхулова, достаточно обратить внимание на содержание его по сути итоговой научной монографии «Урало-Поволжье: языковой союз», куда вошли основные результаты всей его научной деятельности [6].

А.Г. Шайхулов в совершенстве владел турецким языком и его диалектами. Он являлся автором перевода с турецкого на татарский язык изданий «Основы Ислама» (Стамбул, 1993) и «Жизненный путь Пророка Мухаммеда (С.А.С.)» (Казань, 2000), был автором-составителем учебного пособия «Дружеские встречи с турецким языком» (Уфа, изд-во «Восточный университет», 1997) и «Турецко-татарско-башкирско-русского разговорника» (Уфа, изд-во «Гилем», 2014). Он преподавал турецкий язык в Восточной экономико-юридической гуманитарной академии (ВЭГУ), вел в Уфе курсы турецкого языка. Ученый часто привлекался в качестве переводчика в поездках делегаций Башкортостана в Турецкую Республику и на проводимые в Уфе официальные международные мероприятия, в том числе саммитов ШОС-БРИКС (8-10 июля 2015 г.).

Как всякий талантливый ученый и педагог, он создал свою научную школу. Его простота в общении притягивала студентов и молодых ученых. Межвузовская научно-исследовательская (учебная) лаборатория стала научно-исследовательским центром для сотен и сотен студентов при написании курсовых и дипломных, выпускных квалификационных работ, конкурсных проектов, для аспирантов и докторантов – при написании научных публикаций и диссертаций. В лаборатории прошли научную подготовку известные сегодня ученые и учителя. Например, доктора филологических наук, профессора Р.Ф. Исламов и И.С. Насипов начали научные изыскания под руководством профессора А.Г. Шайхулова, написали дипломные работы по сравнительному исследованию орхоно-енисейских рунических надписей с современными тюркскими языками. Здесь состоялась как ученый кандидат филологических наук, доцент Л.У. Бикмаева, написавшая диссертацию по стерлитамакскому говору мишарского диалекта татарского языка. В лаборатории была подготовлена кандидатская диссертация В.Н. Асмондьярова на тему «Идеографический и когнитологический аспекты составления диалектологического атласа башкирского языка в сравнительном плане с данными языков Урало-Поволжья: на материале корневых основ», защищенная в 2017 году и др.

Продолжателем идей А.Г. Шайхулова по изучению односложных корневых основ тюркских языков Урало-Поволжья на стыке ономасиологических, семасиологических и идеографических направлений в лингвистике стала его аспирантка – кандидат филологических наук, доцент, зав.кафедрой татарского языка и литературы Акмуллинского университета Н.У. Халиуллина, которая в 2003 году защитила кандидатскую диссертацию на тему «Семантическая и идеографическая характеристика односложных корневых основ тюркских языков Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества». В последующем материалы диссертации нашли отражение в словаре «Тюркские языки Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества (опыт лексико-семантического и идеографического словаря)», написанном в соавторстве с А.Г. Шайхуловым [140–141]. Также под руководством А.Г. Шайхулова была подготовлена кандидатская диссертация Л.А. Гаитовой «Структурная и идеографическая характеристика односложных корней в тюркских языках Урало-Поволжья: на материале лексики татарского, башкирского и чувашского языков, относящейся к когнитивной сфере «Природа (неживая и живая)», защищенная в 2011 году.

А.Г. Шайхулов – автор около 600 научных работ, в том числе монографий, учебных пособий и словарей. Он внес большой вклад в подготовку научно-педагогических кадров и учителей татарского языка и литературы, русского языка и литературы, разработал многочисленные лекционные, практические и специальные курсы по сравнительно-исторической грамматике, исторической фонетике и лексике тюркских языков. В вузах

получили признание составленные им учебные пособия «Введение в изучение алтайских языков» (Уфа, изд-во БашГУ, 1984), «Историческая и диалектная лексика тюркоязычных народов Волго-Камско-Уральского региона (аспекты системной характеристики)» (Уфа, изд-во БашГУ, 1988), «Лексические взаимосвязи кыпчакских языков Урало-Поволжья в свете их историко-культурной общности (аспекты системно-идеографической характеристики на общетюркском фоне)» (Уфа, изд-во БашГУ, 1999) и др. [5, с. 146].

За вклад в развитие высшего образования и науки А.Г. Шайхулов награжден Почётной Грамотой Министерства образования и науки Российской Федерации, удостоен Почётного звания «Заслуженный деятель науки Республики Башкортостан». Международная Академия наук о природе и обществе (в совокупности исследований в области евразийской проблематики) избрала его действительным членом Академии по Евразийскому отделению.

А.Г. Шайхулов внес большой вклад в развитие отечественной лингвистики, стал известным тюркологом, его биография размещена в Международной рейтинговой энциклопедии «Persona Grata», имя включено в международные лингвистические энциклопедии «Ведущие языковеды мира» (М., 2000), «Урало-Алтайское (тюрко-монгольское) языкознание» (М., 2001) и в справочник «Казанская лингвистическая школа» (Казань, 2008).

Алмас Галимзянович был великолепным педагогом, требовательным научным руководителем, внимательным наставником, позитивно настроенным, активным, добрым, открытым и отзывчивым человеком. Его всегда отличали ясный ум, кипучая энергия, остроумие и поразительно живая, образная речь. Многочисленные благодарные ученики сохранят о нем добрую память.

**Список литературы**


1. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 322 с.
2. Материалы к идеографическому словарю диалектов татарского языка / Авт.-сост. А.Г. Шайхулов, Л.У. Бикмаева, З.Р. Садыкова. – Уфа: РИО БашГУ, 2005. – Т. I. – Ч.1. – XXI, 512 с.
3. Насипов И.С. Алмас Галимзянович Шайхулов (К 65-летию со дня рождения) // Вестник Башкирского университета. – 2010. – Т. 15. – № 4. – С. 1345.
4. Насипов И.С. Татарская лексикография в Башкортостане // Гуманистическое наследие в культуре и образовании. Традиции и инновации в национальных системах образования: материалы Национальной научно-практической конференции 21-22 ноября 2019 г. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2018. – С. 72-78. https://bspu.ru/files/76815
5. Насипов И.С., Мансуров И.С., Зарипова И.Ф. Памяти Алмаса Галимзяновича Шайхулова (21.10.1945 – 06.01.2022) // Российская тюркология. – 2023. – № 3-4 (36-37). – С. 143-146.
6. Шайхулов А.Г. Урало-Поволжье: языковой союз. – Уфа: Китап, 2018. – 463 с.
7. Шайхулов А.Г., Раемгужина З.М. Башкирские и татарские имена собственные. – Уфа, 2006. – 92 с.
8. Шайхулов Алмас Галимзянович // https://tuimazimcb.ru/index.php?option=com_k2&view=item&id=17924. Дата обращения: 12.10.2025 г.
9. Türkiye türkçesindeki türçe sözüklerin köken sözlügü: Etimologik Sözluk Denemesi / Prof. Dr. Tuncer Gülensoy. – Ankara: Turk Dil Kurumu, 2007. – T. I (A-N). – 608 p.; – T. II (O-Z). – 502 p.


© Насипов И.С., 2025

УДК 001.38

**Кунафин Г. С.,**
*доктор филологических наук, профессор, член-корр. АН РБ,*
*академик Международной тюркской академии,*
*главный научный сотрудник БГПУ им. М. Акмуллы,*
*г. Уфа, Россия*

# НЕУТОМИМЫЙ ПОБОРНИК ЯЗЫКОВОГО СОЮЗА, НАСТОЯЩИЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ КАРТИНЫ МИРА ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ В КОНТЕКСТЕ АЛТАЙСКОГО ЯЗЫКОВОГО СООБЩЕСТВА

***Аннотация.*** *В статье показывается концептуальность научных исследований ученого-языковеда и педагога А.Г. Шайхулова, настоящего поборника и пропагандиста идей языкового союза, системного изучения языков в сравнительно-историческом и сопоставительном аспекте, глубоко и тонко осмысливающего картину языкового мира народов Урало-Поволжья, особенно тюркоязычных этносов, в контексте алтайского языкового сообщества, освещается его роль в развитии различных областей языкознания (ономасиологии, семасиологии, лексикологии, лексикографии, диалектологии, этнолингвистики, компаравистики, истории языка), научных концепций видного тюрколога и алтаиста Дж.Г. Киекбаева.*

***Ключевые слова:*** *роль А.Г. Шайхулова в развитии отечественной тюркологии и алтаистики, картина языкового мира народов Урало-Поволжья» сравнительно-историческое и сопоставительное изучение языка, система тюркских языков, алтайское языковое сообщество.*

С Алмасом Галимзяновичем Шайхуловым (1945–2022) я впервые встретился в далеком 1968 году, когда после 3-летней срочной службы в армии поступил на I курс башкирско-русского отделения филфака БашГУ. Этот довольно высокого роста белолицый стройный парень в очках с довольно пышной шевелюрой был уже студентом III курса татарско-русского отделения того же факультета. Не могу сказать, что мы тогда тесно общались, обменивались мнениями, обсуждали какие-то интересующие нас вопросы, за исключением иногда короткого разговора по вопросам, касающимся студенческой жизни. Так незаметно прошли два года. В 1970 году, когда я перешел на III курс, Алмас Шайхулов окончил вуз. С этого момента до 1981 года, до момента моего прихода в БашГУ на работу, наши пути фактически разминулись. За эти 10 лет, оказывается, он успел поработать учителем русского языка и литературы в одной из школ родного города Туймазы, окончить аспирантуру, защитить кандидатскую диссертацию на тему «Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения» (1978), увидевшую в дальнейшем свет в виде учебного пособия [17], и стать ассистентом, затем старшим преподавателем кафедры татарского языка и литературы филфака БашГУ. Но мы, оказывается, в это время шли по сути по одной стезе. Мне тоже довелось учиться в аспирантуре, защитить кандидатскую диссертацию, работать в Институте истории, языка и литературы БФ АН СССР на должностях младшего, затем старшего научного сотрудника. И вот в сентябре 1981 года мы снова встретились в родном вузе. Когда меня в 1984 году назначили заместителем декана филфака и я в течение почти 6 лет работал на этой должности наши контакты с Алмасом Галимзяновичем стали более тесными. Правда, эти контакты носили в основном практический характер чем научный. Дело в том, что, хотя мы находились в одной «упряжке» филологической науки, исследуемые нами области были разными: он шел по стезе языкознания, а я – литературоведения. Практическая сторона нашего общения была связана особенно с тем, что Алмас Галимзянович очень активно работал по изучению особенностей отражения картины мира в тюркских языках, в частности, Урало-Поволжья и в целях показать и пропагандировать свои научные наблюдения в масштабах большой страны СССР и за ее пределами стремился

принимать участие на научных форумах не только тюркологов, но и монголоведов, антропологов, историков, этнографов, географов. А это требовало внесения значительных изменений в учебное расписание большого факультета на определенное время. В ходе решения этого вопроса, бывало, что он частенько говорил о сути и актуальности своего выступления на предстоящей конференции и мне приходилось, иногда и вместе с ним, выполнять миссию «дипломата» перед теми или иными преподавателями с просьбой временно заменить его аудиторных занятий. Так у нас постепенно сложились чисто человеческие и научно-образовательные связи. Будучи не языковедом, а литературоведом, изучающим литературно-культурное наследие башкирского и других народов исторического Башкортостана с древнейших времен до 1917 года в контексте культурных достижений Востока и Запада, я постепенно начал понимать важность трудов моего коллеги-языковеда в научно-методическом, методологическом, культурно-просветительском и, можно сказать, в политическом плане. В них он встает перед нами теоретически подкованным, основательно образованным исследователем, настоящим поборником идей языкового союза, системного изучения языков, глубоко и тонко осмысливающим картину языкового мира народов Урало-Поволжья, осбенно тюркоязычных этносов, в контексте алтайского языкового сообщества. В качестве доказательства этому можно было бы привести сотни примеров. Ведь профессор А.Г. Шайхулов за более 35 лет исследовательской деятельности в области тюркологии и алтаистики создал довольно большое количество научных работ – их более 450 [18, 4]. Вот, к примеру, только некоторые из них: «Сравнительно-историческая типология антропонимических систем тюркских народов Волго-Камско-Уральского региона» [5, 251], «К проблеме выявления типологии антропонимов тюркского и финно-угорского происхождения» [4, 377–382], «Домусульманские (языческие) антропонимы тюркских народов Волго-Камско-Уральского региона» [7, 185–186], «Циркумуральский языковой союз: ареальные и типологические взаимоотношения» [8, 198–203], «Географические аспекты краеведения и проблемы исследования топонимики в вузах (на материале топонимических систем Урало-Поволжья» [9, 40–41], «Тезаурус языков Урало-Поволжья как основа идеографических описаний урало-алтайских языков» [6, 147–148], «Языки Урало-Поволжья в евразийском контексте (идеографическая парадигматика односложных корней и основ)» [19, 53–54], «Башкирские и турецкие лексические параллели» [2], «Аспекты идеографической характеристики целостной структуры лексико-семантических систем языков таксономического типа Урало-Поволжья» [1, 116–117] и др.

Даже это перечисление нескольких работ профессора А.Г. Шайхулова показывает, как был широк, динамичен и актуален диапазон его научных поисков: ономасиология, семасиология, лексикология, лексикография, диалектология, этнолингвистика, компаравистика, история языка… И география пропаганды, распространения научных мыслей и наблюдений ученого очень широка: Москва, Санкт-Петербург, Уфа, Казань, Екатеринбург, Челябинск, Махачкала, Майкоп, Улан-Уде, Волгоград, многие столицы союзных республик бывшей большой отчизны, Турция, Венгрия, Монголия, Польша, Германия, Япония…

Это и понятно: А. Г. Шайхулов в 70–80-е годы прошлого века под руководством именитого кыпчаковеда Н.А. Баскакова и аксакала отечественной алтаистики Э.Р. Тенишева прошел московскую академическую школу, с целеустремленной волей постепенно поднимался на вершины лингвистики, соединив в своем творчестве, как верно отметил видный тюрколог Т.М. Гарипов, «локальные познания со столичным кругозором, во многом навеянным славными традициями основоположника тюркологии страны… Николая Константиновича Дмитриева» [10, 83]. К тому же целеустремленный ученый настойчиво трудился над изучением языков народов исследуемого региона. Ведь сколько языков знает человек, столько он становится более богатым в духовно-познавательном отношении. Алмас Галимзянович был именно таким человеком. Он свободно владел несколькими языками и довольно хорошо был интегрирован в культуру народов – носителей изучаемых им языков.

Я лично несколько раз был свидетелем этого. Так, в 2000 году группа филологов из Башкортостана в городе Измир Турции принимала участие на международной научной конференции тюркологов, где были ученые гуманитарного профиля из более 20 стран мира. Среди них оказались хорошо знакомые коллеги Алмаса Галимзяновича из Казахстана, Узбекистана, Польши, Кипра, Венгрии, Монголии, Германии... Он был для нас настоящим толмачом турецкого языка, ярко, чисто на литературном турецком языке выступил с докладом на конференции, еще раз показав свою лингвистическую одаренность. Во время форума мне в течение недели пришлось тесно общаться с ним живя в отеле в одной комнате. За эти дни я еще больше стал вникать в суть изучаемых им проблем, выдвигаемых концепций, составляющих основу его докторской диссертации, которую он успешно защитил в 2000 году в Москве [16]. Обратил внимание здесь и на широту круга не только его научных интересов, но друзей-единомышленников, на умение находить общий язык с каждым, когда нужно проявить принципиальность, защитить основательно свои научные наблюдения.

В ходе конференции я еще раз убедился, что в своих научных исследованиях он ориентировался и в новых условиях развивал теорию определенности и неопределенности, концепцию Урало-Алтайской языковой системы видного башкирского языковеда Дж. Г. Киекбаева (1911–1968), уроженца моего родного Гафурийского района, с учетом современных достижений лингвистики. На большом форуме перед многочисленными учеными-тюркологами из разных стран он поделился с результатами своих исследований и наблюдений, основанных именно на концепции своего предшественника. Когда сами ученики Дж. Г. Киекбаева фактически перестали работать над развитием его идей, даже стали забывать его открытия, активная пропаганда их в соответствии с современными научными требованиями представителя татарской филологии на мировом уровне, не скрою, для меня было еще одним радостным явлением [3, 89–70].

Свою принципиальность, целеустремленность, настойчивость и, я бы особо отметил, организаторскую способность по защите и развитии концепций Дж.Г. Киекбаева мой коллега показал давно. Помню, где-то в конце 1985 года он, избранный к тому времени доцентом кафедры татарской филологии, поделился со мной со своими мыслями о необходимости и важности создания на филфаке университета научно-исследовательской (учебной) лаборатории в целях углубления лингвистических исследований аспирантами, молодыми учеными и, разумеется, студентами, развития научных мыслей известного языковеда-тюрколога, алтаиста Дж. Г. Киекбаева. Эта идея была поддержана деканом, профессором Л. Г. Саяховой (1931–2022), особенно важно – ректором, академиком Р.Н. Гимаевым (1935–2016), химиком по специальности, гуманистом по душе. Созданная его приказом в 1986 году лаборатория «Духовная культура тюркских, монгольских, финно-угорских и индоевропейских (славянских) народов Волго-Камско-Уральского этнолингвистического региона» более 30 лет успешно работала под руководством Алмаса Галимзяновича. Там прежде всего его стараниями (а он был фанатичным книголюбом, постоянно приобретающим книги, причем, как правило, часто редкие, недоступные многим из нас) постепенно сформировалась богатая библиотека, в котором были очень ценные в научном плане книги, сборники конференций, симпозиумов, методические разработки, программы, буклеты, альбомы, уникальная картотека – база лингвистических данных, были организованы проблемные группы по изучению исторической и диалектной лексики выше указанных языков региона.

Во всех этих делах, безусловно, важную роль играл трудолюбие, настойчивость, общительный, открытый и доброжелательный характер Алмаса Галимзяновича, стремившегося со всей душой служить укреплению научно-культурных связей, языкового союза разных народов, воспитанию их будущих научных кадров. Одним из свидетельств этому является, например, такой факт: несмотря на большую научно-педагогическую загруженность, он всегда находил время для написания отзывов на кандидатскую и докторскую диссертации, рецензии на научные работы представителей разных народов обширной страны. Эти не всегда заметные для других материалы, написанные от всей души,

составляли большую папку, которая, как я помню, всегда находилась на стеллаже лаборатории. Алмас Галимзянович очень гордился этой лабораторией – своим «детищем», любил показывать редкие источники и увлекательно рассказывать об их содержании и значении. Так, эта лаборатория превратилась в один из важных научно-образовательных центров региона, позволяющего студентам, аспирантам, соискателям, молодым ученым, докторантам вузов и академических учреждений для ведения научно-методических изысканий в области изучения духовно-культурного мира многонационального Башкортостана на сравнительно-сопоставительной, системно-методологической основе, разработанной им путем продолжения и развития научных традиций Киекбаева. В стенах этой научной лаборатории появились многочисленные научно-методические работы и самого А.Г. Шайхулова, отражающие в значительной мере его научные концепции [11; 12; 13; 14; 15].

Одним словом, своими трудами, отличающимися богатством и подчас уникальностью языковых материалов, глубиной анализа, органичностью сравнительно-исторического и сопоставительного изучения тюркских и других языков Урало-Поволжья в контексте алтайского языковога мира, профессор А.Г. Шайхулов внес большой вклад в развитие лингвистической науки во всем евразийском пространстве. Они были и в дальнейшем будут важными научно-теоретическими источниками, методологической и методической основой для языковедческих исследований.

**Литература**


1. Актуальные проблемы теоретической и прикладной лингвистики. Материалы всероссийской научно-практической конференции. – Челябинск, 1999. – С. 116 – 117.
2. Baskort ve tatar turkcesi // Karsilastirmali turk lehceleri sozluku. 2 bolum. – Ankara: Basbakanlik basimvi, 1991.
3. *Кунафин Г. С.* Слово о коллеге // Шайхулов Алмас Галимзянович. Биоблиографический справочник. – Уфа, 2000 – С. 89 – 70.
4. Лингвистическая география и проблемы истории языка. Часть II. – Нальчик: Изд-во АН СССР, 1981. – С. 377 – 382.
5. Nomina apellativa et nomina propria: Summares of the papers 13 th. International congress of Onomastik S ciences – Cracov, 1978. – p. 251.
6. Образование – будущее России. Материалы всероссийской научно-практической конференции. – Уфа: ВЭГУ, 1996. – С. 147 – 148.
7. Resumees der Vortrage und Mitteillungen – Karl-Marx-Universitat – Leipzig, 1984. – pp. 185 – 186.
8. Sessiones Plenares et Symposia VII. Congrssus Septimus internationalis Fenno-Ugristarum – Debrecen, 1990. – p. 221.
9. Хива. Литературно-художественный, общественно-политический журнал. – Ургенч, 1991. – С. 40 – 41.
10. *Шайхулов А. Г.* Введение в изучение алтайских языков. Учебное пособие по спецкурсу. – Уфа: РИЦ БашГУ, 1985. – 77 с.
11. *Шайхулов А. Г.* Историческая и диалектная лексика тюркоязычных народов Волго-Камско-Уральского региона: аспекты системной характеристики. Учебное пособие по спецкурсу. – Уфа: РИЦ БашГУ, 1988. – 70 с.
12. *Шайхулов А.Г.* Лингвистик тикшеренүләрнең методологик нигезе, методикасы һәм техникасы. Просеминарий программасы (Методологические основы, методика и техника лингвистических исследований. Программа просеминария). – Уфа: РИЦ БашГУ, 1984. – 21 с.
13. *Шайхулов А.Г.* Научно-методические основы изучения ономастических систем тюркоязычных народов Волго-Камско-Уральского региона. Методические указания по спецкурсу. – Уфа: РИЦ БашГУ, 1987. – 42 с.
14. *Шайхулов А.Г.* Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Программа по общетюркологическому курсу. – Уфа: РИЦ БашГУ, 1987. – 46 с.

15. *Шайхулов А.Г.* Структура и идеографическая парадигматика односложных корневых основ в кыпчакских языках Урало-Поволжья в континууме ареальной, межтюркской и общетюркской лексики. – Уфа, 2000. – 490 с.
16. *Шайхулов А.Г.* Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. – Уфа: РИЦ БашГУ, 1983. – 72 с.
17. *Шайхулов А.Г.* Урало-Поволжье: языковой союз. – Уфа: Китап, 2018.– 464 с.
18. Языки и культура народов Башкортостана в Евразийском диалоге культур. Материалы региональной научно-практической конференции. – Уфа: ВЭГУ, 1997. – С. 53 – 54.

© Кунафин Г.С., 2025

УДК 001.38

**Закирьянов К.З.,**
*профессор кафедры современного русского языкознания УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## УЧЕНИК, КОЛЛЕГА, УЧЕНЫЙ
(из воспоминаний о профессоре А.Г. Шайхулове)

***Аннотация**. Данная статья посвящена обзору педагогической и научной деятельности профессора А.Г. Шайхулова. Особое внимание уделяется периоду его студенческих лет, раскрывая такие личностные качества, как старательность и целеустремленность. Автор дает характеристику будущего ученого через призму восприятия его университетским преподавателем. В целом, работа представляет собой краткий, но емкий портрет становления личности исследователя и педагога.*
***Ключевые слова:** образцовый студент, вузовский преподаватель, учёный, научное наследие.*

Алмас Галимзянович Шайхулов, доктор филологических наук, профессор, как яркая, неординарная, неповторяющаяся творческая личность, золотыми буквами вписался в историю кафедры татарской филологии Башкирского государственного университета (ныне вновь организованного в 2022 году Уфимского университета науки и технологии путем слияния двух существующих вузов – Башкирского государственного университета и Уфимского государственного авиационного технического университета). Он сделал очень много для повышения авторитета и научной базы кафедры как центра подготовки высококвалифицированных специалистов по татарскому языку в Башкортостане.

25 октября 2025 года профессору А.Г. Шайхулову исполнилось бы 80 лет (родился 25 октября 1945 года). Но он не дожил до своего славного восьмидесятилетнего юбилея 3 года – 6 января 2022 года в возрасте 77 лет ушел в мир иной, оставив добрую память о себе и богатое научное наследие.

Я знаком с А.Г. Шайхуловым очень давно – с 1965 года, когда он поступил учиться в Башкирский государственный университет (я работал тогда в должности доцента на кафедре русского языка). И с тех пор в течение 57 лет, до его кончины в 2022 году, судьба распорядилась работать с ним вместе в одном вузовском коллективе (в БашГУ).

Знаю его как человека творческого, целеустремленного, не останавливающегося ни пред какими трудностями, умеющего преодолевать любые препятствия, главное – как человека-оптимиста, радующегося жизни, живущего с большими планами.

За более полувековой 57-летний период знакомства я познал Алмаса Галимзяновича в трех ипостасях: как студента, как коллегу и как учёного. Выпускник Башкирского государственного университета А.Г. Шайхулов прошёл все этапы карьерного роста – в

родном вузе. И своими трудами способствовал поднятию престижа университета, в частности кафедры татарской филологии, в научном мире.

Я обратил на него внимание ещё на первом курсе университетской учёбы – он выделялся среди остальных студентов группы своей любознательностью и поведением – внимательный, учтивый к окружающим, тактичный, обходительный. Как студент он выделялся отличной учёбой, пытливостью ума, желанием всё познать. Всё это я видел на своих занятиях. Я преподавал в их группе учебные дисциплины «Практический курс русского языка» (1 курс), «Современный русский язык» (2-3-4 курсы); «Методика преподавания русского языка в нерусской школе» (4-5 курсы); руководил педагогической практикой по русскому языку в школе.

Я видел, как внимательно слушал он лекции преподавателя, стараясь не пропускать ни одно слово; помню, как старательно выполнял он все задания преподавателя; видел, как он любил «копаться» в научных вопросах, не оставляя в покое преподавателей, заставляя и их «шевелить мозгами», актуализировать свои знания, не останавливаться на достигнутом.

Я хорошо помню, как ещё в 1968 году, будучи студентом 3 курса университета, он блеснул своим первым научным докладом на зональной научно-практической конференции языковедов Среднего и Нижнего Поволжья в городе Горьком (ныне Нижний Новгород). И этот успех окрылил его и определил дальнейший путь в большую науку.

Алмас Галимзянович рос как учёный на моих глазах: блестяще (с отличием, с красным дипломом) окончил БашГУ, прошёл аспирантуру в Москве в Институте языкознания Академии наук СССР – ныне Институт языкознания Российской академии наук (такое счастье удаётся немногим). Ему повезло: он учился у таких крупных тюркологов, как Николай Александрович Баскаков и Эдхем Рахимович Тенишев. Успешно защитив диссертацию на степень кандидата наук, Алмас Галимзянович вернулся в родной Башкирский государственный в новом качестве – как остепененный преподаватель на родную кафедру татарской филологии.

Любознательный, пытливый в своё время студент, теперь проявил себя как хорошо знающий свой предмет преподаватель. Студенты любят таких знающих, в то же время требовательных преподавателей, и они буквально «прилипали» к нему: Алмас Галимзянович постоянно находился в окружении студентов, заинтересовал их наукой и удовлетворял их научные запросы, оставаясь требовательным к их знаниям.

Высокое качество его педагогической деятельности и достигнутые результаты требовательности к знаниям студентов я видел на государственных экзаменах и при защите дипломных работ. Мы с ним много раз работали вместе в составе ГАК и оценивали знания выпускников. Все эти наблюдения дают мне полное основание сделать следующий вывод: образцовый в своё время студент стал образцовым преподавателем, любимцев студентов.

Широка сфера научных интересов профессора А.Г. Шайхулова как ученого: историческая фонетика, лексика и грамматика татарского, башкирского, чувашского и других тюркских языков в сравнительно-историческом освещении, а также алтаистика, в том числе и ностратика, ономасиология, этимология и ономастика (антропонимика и топонимика). Им написаны и опубликованы в общей сложности более 500 работ разного жанра.

Как его учитель, я любовался и гордился успехами своего ученика, молодого ученого, наблюдал с восхищением, как он «набирает обороты» – становится маститым ученым с широким кругозором.

Главным достижением в научной работе профессора А.Г. Шайхулова является создание в 1987 году первой и единственной в Урало-Поволжье Межвузовской (учебной) научно-исследовательской лаборатории для изучения духовной культуры тюркских, монгольских, финно-угорских и славянских городов Волго-Камско-Уральского этнолингвистического региона. Это детище профессора А.Г. Шайхулова активно функционировало при жизни ученого. По материалам лаборатории написано много студенческих научных работ.

Профессор А.Г. Шайхулов – мобильный ученый, лёгок на подъём. Он активный участник многих научных (международных, всесоюзных, всероссийских, региональных) форумов в России (в разных его регионах) и за её пределами – в ближнем и дальнем Зарубежье. Как участник конференций, он объехал полмира. Вотт мартшруты его зарубежных путешествий: Венгрия, Германия, Польша, Монголия, Кипр, Турция, Япония.

Особое место занимает в его научной жизни связь с Турцией: сотрудничество с учеными Турции, работа с турецкими студентами и аспирантами, составление учебников и учебных пособий по турецкому языку для студентов и т.д. Он прошел специальную подготовку османиста в Анкаре и Стамбуле, участвовал в составлении десятиязычного сравнительного словаря тюркских наречий в двух томах. Участвовал в создании коллективной монографии по грамматике турецкого языка и т.д. А.Г. Шайхулов по праву признан одним из лучших знатоков живой турецкой речи среди тюркологов в Башкортостане.

Кроме того, по инициативе и под руководством А.Г. Шайхулова была предпринята попытка создания учебника русского языка для университетов Турции. Авторский коллектив в составе из пяти ученых-русистов Башкортостана, куда входил и я, представил такой учебник (в рукописи), но по непонятным мне причинам этот учебник не увидел свет. Огромная работа пропала даром.

Величие крупного ученого всегда проявляется в простоте. Поднявшись на вершину Олимпа науки, профессор А.Г. Шайхулов остался простым, земным человеком – гуманным, коммуникабельным, интеллигентным.

В этой связи особо хочется сказать несколько слов о его человеческих качествах, о том, каким он запомнился мне как личность.

Прежде всего, нужно указать на его страшную любовь к книге. Он не мог спокойно пройти мимо книжной полки, обязательно найдет что-нибудь интересное и купить. Его рабочий кабинет был своеобразным хранилищем книг. В его богатой домашней библиотеке легко можно было найти ту или иную справочную литературу и встретить редкие книги, которые доступны не каждому. Он щедро делился ими со своими друзьями, коллегами, учениками.

Алмас Галимзянович – человек дела, постоянно занятый полезной работой. Он делает всё спокойно, без суеты и шума, и любое начатое дело обязательно доводит до конца. Его стиль – это пунктуальность, аккуратность, собранность и сосредоточенность в любом начинании.

Алмас Галимзянович – человек общительный, коммуникабельный. Он легко вступает в речевое общение с любым собеседником, знакомым и незнакомым. При этом всегда доброжелателен, внимателен, отзывчив, приветлив, с уважением относится к любому своему собеседники – от министра и ректора до студента первокурсника.

Элегантный, импозантный, со вкусом одетый, он легко располагает к себе собеседника. Потому он всегда в окружении коллег и студентов.

Лингвист по специальности, неравнодушный к языкам, Алмас Галимзянович знал несколько языков. Если даже не успел стать полиглотом, в той или иной степени в совершенстве знал около десяти языков, среди которых татарским и русским владел в совершенстве, хорошо знал башкирский, турецкий, чувашский, свободно общался на английском, казахском, узбекском и других языках.

Можно назвать еще много других человеческих качеств, которые характеризуют Алмаса Галимзяновича как человека интеллигентного. Сегодня нет профессора Алмаса Галимзяновича Шайхулова среди нас, живых, но жива светлая память о нем. С уважением и любовью и с некоторой грустью утраты вспоминают его родные и близкие, коллеги и ученики, друзья и почитатели его таланта. Сегодняшняя научная конференция, посвящённая светлой памяти ученого в связи с его 80-летием со дня рождения яркое тому свидетельство.

**Список литературы**

1. Шайхулов Алмас Галимзянович: Библиографический справочник. Составители: Халиуллина Н.У., Бикмаева Л.У., Халиуллина А.Г. Ответственный за выпуск Т.М. Гарипов. – Уфа: РИО БашГУ, 2006. – 120 с.

© Закирьянов К.З., 2025

УДК 811.512

**Халиуллина Н.У.,**
*доцент, зав. кафедрой татарского языка и литературы БГПУ М. Акмуллы, г. Уфа, Россия*

## СЛОВАРЬ ОДНОСЛОЖНЫХ КОРНЕВЫХ ОСНОВ – ПЕРСПЕКТИВНАЯ ЗАДАЧА ТЮРКОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

(к 80-летию профессора А.Г. Шайхулова)

***Аннотация.*** *В статье односложные корневые основы анализируются как объект системного диахронического словаря тюркских, шире – алтайских языков.*

***Ключевые слова:*** *корень, основа, моносиллаб, тюркские языки, алтайская семья языков, этимология, синкретизм.*

Корневая проблематика актуализируется не только в связи со спецификой этимологических решений лингвистики, но и при рассмотрении общетеоретических и методологических вопросов. Обсуждение вопроса становления идей бытия в словесную форму актуализируется при апелляции к данным, содержащимся в значении и структуре корня. Именно корневых основах, по нашему мнению, должна проявиться и закрепиться изначальная идея, мотив именования. При всех последующих модификациях этого корня и образованных на его базе словах в дальнейшем сохраняется «ссылка на него как на факт первичного соприкосновения энергии мира и языка» [6, с. 132].

Задачей теории корня является – обосновать правомерность выделения корневых основ как особого языкового типа, предложить взвешенную семантическую концепцию корневой основы. Задача частных лингвистик, сравнительно-исторического и контрастивного языкознания – определить четкие принципы и процедуры формирования списков корневых основ. Между исследованиями в области лингвистики корня и проблемой происхождения языка ученые устанавливают прямую связь: «…и вопрос о происхождении слова ближайшим образом зависит от вопроса о корневых элементах слов» [1, с. 40]. Такое понимание, с одной стороны, относится и к истории языка, потому, что этимология и компаративистика не могут обойтись без анализа и реконструкции исходных корней праязыка. С другой стороны, синхронные методы морфемики и словообразования без установления семантики корня и его реального статуса не способны обьяснить природу устройства слова.

В работе «Философия имени» А.Ф. Лосев также подчеркивает первостепенную значимость корневой проблематики. Он называет этимон «первоначальным зародышем слова» [3, с. 38]. Необходимым для совершения жизни слова является условие, «когда этот этимон начинает варьировать в своих значениях, приобретая все новые и новые, как фонематические, так и семантические формы» [3, с. 38]. Язык, как объективное составляющее окружающей нас действительности, функционирует в рамках комбинаторных закономерностей, схем, матриц, моделей и парадигм.

Синкретизм древних корней, общих для многих родственных тюркских, шире – алтайских языков, развивался «через специализацию значений в производных словах» [2]. Созданию словообразовательных парадигм, этимологических гнезд с общими корнями способствует общая семантическая доминанта, которая регулярно наблюдается в каждом звене развития языковой единицы. В качестве демонстрации вышесказанных идей, приведем

примеры самостоятельных лексем в родственных языках, из состава которых выделяется корневая основа. Другими словами, перечисленные примеры являются гомогенными рефлексами корневой основы **qa* в тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языках. В семантическом плане они имеют абсолютно разрозненные «хаотические» характеристики, несмотря на синкретизм вершины гнезда – этимологического корня **qa*: др.тюрк.: **qa+b(ar)-* «вздуваться, распухать», тат., башк.: *ка+б(ар)-* «вздуться»; «вскипеть», *ка+б(ын)-* «зажечься»; *ка+п* «короб» > *ка+п(ла)-* «закрывать», *ка+п(ка)* «ворота» > *ка+п(кач)* «крышка»; тат.:, башк.: *ка+б(ык)* «кора, корка, скорлупа, кожура, шелуха, береста»; каз.: *ка+й* «нечто застывшее, набухшее» > *ка+й(мак)* «сметана»; башк. диал.: *ка+к(ай)-* «выпячиваться»; тат., башк.: *ка+м(а)-* «окружать; кругом», кирг.: «осада»; т.-ма: *ку+м(лэ)-* «обхватить», нег.: *ко+м(но)-* «обнимать»; каз.: *ка+к* «нечто упругое, плотное, затвердевшее», ма.: *ка+к(са)* «пригореть», **qa+t-, ка+т* «этаж»; «соединять»; «становиться твердым», каз.: накладывать, наносить на что-либо, смешивать, слой, пласт», *ка+т(ы)* «твердый, жесткий», монг.: *ха+т(уу)* «жесткий, крепкий», ульч.: *ка+т(ā)* «закалять металл»; *ха+т(ан)* «крепкий», як.: *хы+т-* «сохнуть, высушиваться», т.-ма.: *һа+т(апти)* «старый», *ка+т(ык)* «простокваша»; др.тюрк.: **qa+l(in)* «многочисленный», тат., башк.: *ка+л(ын)* «толстый», т.-ма.: *ка+л(бин)* «широкий», «брюхо обвислое»; тат.: башк.: *ка+л(ку)* «возвышенное» и др. [5; 2004]. В силу ограниченности объема материала, здесь приведены только некоторые примеры.

В «Древнетюркском словаре» зафиксированы 3 направления развития семантики слов этимологического гнезда с вершиной **qa*: *qa* I. «родственники»; qa II. «сосуд; посуда»; *qa-* III «складывать, класть вместе, класть по порядку [2, с. 399].

Таким образом, с логической точки зрения корень – основной и центральный момент в слове. В новой лингвистической парадигме основное внимание уделяется «становлению, кооперативности элементов мира в словесном знаке» [6, с. 145], что в первую очередь отражается в корневой морфеме. Языки алтайской семьи с этой точки зрения являются наиболее репрезентативными, так как обрастание корня морфологическими элементами в языках алтайской семьи проходило строго по закону агглютинации.

Синергетическое мировоззрение представляет мир как саморазвивающееся триединство Природы – Человека – Общества в их универсальности, синхронности, тождественности и разнообразии» [6, с. 86]. Данный вывод подтверждается отношениями лексических единиц языков алтайской семьи в этимологическом гнезде с единой вершиной – односложной корневой основой.

Одной из плодотворных идей в составлении словаря односложных корневых основ является идея конвергенции, синергии разнотипных словарей. Словарь односложных корневых основ нового типа – гнездовой, словообразовательный и диахронический. Он строится с учетом того, что лексика родственных языков является открытым множеством, не статичным, а динамичным по своему характеру, постоянно пополняющимся новыми единицами за счет словообразовательных возможностей и агглютинативного развития материала тюркских языков.

Нами была предпринята попытка составления словаря односложных корневых основ тюркских языков Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества (Уфа, 2004). Словарь представляет собой систему односложных корневых основ, обладающих самостоятельностью, т.е. осмысленные и понятные в своем значении носителем языка лексические единицы, также гипотетические, практически несамостоятельные (консервированные, этимологически затемненные, мертвые) корневые элементы, функционирующие в структуре производных образований. Для анализа применяются системный метод, распределение по лексико-тематическим группам, метод поморфемного членения.

В Словарь реконструируются ограниченное количество структурных типов ОКО (их – 6 в тюркских языках), которые послужили базой, толчком для образования огромного количества лексических единиц тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских языков.

В словаре выявляются различные морфологические варианты одних и тех же гомогенных моносиллабов, их идентификаөия с учетом фонетических соответствий и закономерностей, семантических изменений, наблюдаемых внутри и между тюркскими языками.

Этимологический словарь корневых моносиллабов должен иметь следующую структуру:

– каждый корневой моносиллаб получает полную лингвистическую характеристику: определяется обобщенное значение конкретного знака, приводятся всевозможные производные варианты в их гнездах по принципу гомогенности;

– привлекаются сравнительные факты из близко- и дальнородственных языков и источников (памятники древнетюркской письменности, диалектальные материалы и др.), служащие аргументацией реальности бытования корневого моносиллаба.

Таким образом, в перспективе словарь односложных корневых основ – это системный, диахронический словообразовательный словарь этимологического гнезда. Он строится на принципах системности, интегральности, таксономической организации, диахронии и парадигматики, также с установкой на реконструкцию языковой картины мира. В вершине гнезда – реконструированный для практюркского, шире – праалтайского уровня этимон.

**Список литературы**

1. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 677 с.

2. Кажибеков Е. З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках (явление синкретизма). – Алма-Ата: Наука, 1985. – 272 с.

3. Пятаева Н. В. Антропоцентрический и системоцентрический принципы лингвистики в динамическом исследовании лексических гнезд. – Уфа: Гилем, 2006. – 280 с.

4. Тимирханов В.Р. Имяславие и лингвистика корня. – Москва: Макс-Пресс, 2007. – 248 с.

5. Халиуллина Н. У., Шайхулов А. Г. Тюркские языки Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества (опыт лексико-семантического и идеографического словаря): словарь. – Уфа: Восточный ун-т, 2004. Ч. I. 226 с. Ч. II. 272 с.

6. Халиуллина Н. У. Семантическая реконструкция корневых основ в этимологическом гнезде (на материале языков алтайской семьи) // Гуманитарные науки и образование. – 2016. – № 2 (26). – С. 130–135.

© Халиуллина Н.У., 2025

УДК 016:001.891

**Шарипов М.С.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# МЕТОД ТЕМАТИЧЕСКИХ КАТАЛОГОВ В НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ А.Г. ШАЙХУЛОВА

***Аннотация***. *В статье раскрывается метод тематических каталогов в научных исследованиях доктора филологических наук, профессора А.Г. Шайхулова (1945–2022) на примере деятельности лаборатории «Межвузовская научно-исследовательская (учебная) лаборатория по изучению духовной культуры тюркских, монгольских, финно-угорских и индоевропейских (славянских) народов Волго-Камско-Уральского этнолингвистического региона» при кафедре татарской филологии УУНиТ, выявляются особенности целостно-системного подхода в изучении лексики тюркских языков.*

***Ключевые слова***: *лингвистика, лексика, этимология, лаборатория, каталог, картотека, анализ.*

Метод тематических каталогов издавна использовался и активно применяется ныне в разных областях, в том числе в науке, образовании, медицине. Несмотря на компьютеризацию данных, например, в библиотечной системе, в XXI веке каталоги и картотеки продолжают оставаться надёжными информационными хранилищами.

На примере деятельности лаборатории «Межвузовская научно-исследовательская (учебная) лаборатория по изучению духовной культуры тюркских, монгольских, финно-угорских и индоевропейских (славянских) народов Волго-Камско-Уральского этнолингвистического региона» при кафедре татарской филологии и культуры Уфимского университета науки и технологий можно увидеть интересные факты применения перфокарт.

Опыт использования перфокарт в московском научном сообществе для создания тематических картотек в 70-е годы XX века перенял молодой учёный, аспирант из Уфы А.Г. Шайхулов. Уже будучи кандидатом филологических наук, работая на кафедре татарской филологии Башкирского государственного университета, он внедрил в свою практику по исследованию структуры и семантики корней в кыпчакских языках Урало-Поволжья применение этих карточек, куда записывал тематические слова, выражения, их этимологию, объединял их в группы, систематизировал. Таким образом, собиралась огромная информационная база-каталог из собранных картотек, благодаря которой впоследствии создавались словари, научно-исследовательские тексты [5]. Использование перфокарт, помещённых в специальные ящики, упрощало использование данных студенческих диалектологических экспедиций, лингвокультурологических материалов, собранных молодыми учёными в исследовательских целях. Кроме того, применение перфокарт обеспечивало упорядоченное собрание лексических единиц, возможность объединения их общей тематикой и содержанием, облегчало поиск по тематическим критериям. В качестве тематического разделителя А.Г. Шайхулов использовал карточки с выступом на верхней части, где записывались названия главных и второстепенных частей исследования. В итоге перфокарты готовили базу для дальнейшей классификации собранных материалов.

Успешно используя метод тематических каталогов для сбора лексических единиц, в 2001 году А.Г. Шайхулов блестяще защищает диссертацию на соискание звания доктора филологических наук по теме «Структура и идеографическая парадигматика односложных корневых основ в кыпчакских языках Урало-Поволжья в континууме ареальной, межтюркской и общетюркской лексики: синопсис и таксономия когнитивной сферы «Природа (неживая и живая)». «Всю информацию он записывал в перфокарты, материалы собирал в папки, раскладывал их по темам и классифицировал. Помню его радость, когда он выпустил самиздатом свою первую биобиблиографию» [1, с. 1], – вспоминает И.С. Насипов.

Для осуществления исследовательских задач в 1987 году А.Г. Шайхуловым была организована при кафедре татарской филологии БГУ «Межвузовская научно-исследовательская (учебная) лаборатория по изучению духовной культуры тюркских, монгольских, финно-угорских и индоевропейских (славянских) народов Волго-Камско-Уральского этнолингвистического региона».

Опыт использования картотек лаборатории помог многим его ученикам достичь научных высот. Талантливые молодые учёные – аспирант БГУ Н.У. Халиуллина (тема исследования: «Семантическая и идеографическая характеристика односложных корневых основ тюркских языков Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества», соискатель БГУ Л.А. Гаитова (тема исследования: «Структурная и идеографическая характеристика односложных корней в тюркских языках Урало-Поволжья (на материале лексики татарского, башкирского и чувашского языков, относящейся к когнитивной сфере «природа (неживая и живая)» – успешно защитили диссертации на соискание звания кандидата филологических наук под руководством профессора А.Г. Шайхулова. Соискатель БГУ Л.У. Бикмаева плодотворно вела исследовательскую работу в лаборатории под руководством А.Г. Шайхулова, выпустила в соавторстве со своим наставником сборник диалектологических материалов (по объективным причинам, ей пришлось пройти защиту диссертации в Казани уже под руководством академика М.З. Закиева) [6], [7].

Практику использования материалов исследовательской лаборатории в своих научных целях прошли десятки, сотни студентов, аспирантов, соискателей. Больших достижений и в лингвистике, и в литературоведении, успехов в преподавательской деятельности достигли бывшие студенты А.Г. Шайхулова – И.С. Насипов, Р.Ф. Исламов. Что примечательно, вторым научным руководителем их университетских проектов, в том числе дипломных работ был выдающийся лингвист-тюрколог, монголовед, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент АН СССР, заведующий отделом урало-алтайских языков Института языкознания РАН Э.Р. Тенишев. На титульном листе дипломных работ И.С. Насипова и Р.Ф. Исламова было указано два руководителя: Э.Р. Тенишев и А.Г. Шайхулов.

Ныне Р.Ф. Исламов – известный литературовед, специалист по древней и средневековой татарской литературе, доктор филологических наук, главный научный сотрудник Центра энциклопедистики ИТЭР АН РТ, Заслуженный деятель науки Республики Татарстан, лауреат премии имени Каюма Насыри, лауреат премии имени Галимджана Ибрагимова. Интерес к этимологии тюркских языковых единиц, зародившийся у начинающего исследователя во время практических занятий в лаборатории, привёл его в литературоведение, в область расшифровки и анализа древних текстов.

И.С. Насипов после окончания БГУ, успешной защиты дипломной работы под руководством А.Г. Шайхулова, обучался в аспирантуре ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ в 1989–1993 г. Под руководством академика АН РТ, доктора филологических наук, профессора М.З. Закиева защитил кандидатскую диссертацию на тему «Древнетюркский пласт диалектной лексики мензелинского говора татарского языка».

В дальнейшем материалом исследования для докторской диссертации И.С. Насипова на тему «Финно-угорские заимствования в татарском язык: синопсис и таксономия» послужила в том числе богатая лингвистическая база «Межвузовской научно-исследовательской лаборатории «Духовная культура тюркских, монгольских, финно-угорских и индоевропейских (славянских) народов Волго-Камско-Уральского этнолингвистического региона» БГУ.

Продолжая опыт А.Г. Шайхулова по созданию исследовательской лаборатории, И.С. Насипов, Н.У. Халиуллина и другие преподаватели Института филологического образования и межкультурных коммуникаций ФГБОУ ВО «Башкирский государственный педагогический университет им. М.Акмуллы» организовали в целях поддержки, популяризации и развития татарского языка и культуры в Республике Башкортостан при своём учебном заведении Образовательно-культурный центр Института Каюма Насыри Казанского федерального университета.

Начав работать в Стерлитамакском государственном педагогическом институте в 1989 году, И.С. Насипов прошел карьерный путь от ассистента до заведующего кафедрой и проректора по учебной работе и связям с общественностью. Благодаря упорству и преданности своей профессии, он организовал в СГПИ кафедру татарской и чувашской филологии, став её первым руководителем. «За короткое время сумел организовать молодой, сплоченный коллектив единомышленников. Кафедра добилась больших успехов в учебно-воспитательной и научно-методической деятельности. В 2006 году на Всероссийском конкурсе в г. Казани татарское отделение Стерлитамакской государственной педагогической академии имени Зайнаб Биишевой было признано «Лучшим татарским отделением вузов Российской Федерации». В 2012 году кафедра награждена Золотой медалью РАЕ и удостоена звания «Золотая кафедра России». Европейская научно-промышленная палата наградила кафедру дипломом, а заведующего – золотой медалью» [1, с. 1]. В 2012 году И.С. Насипов переехал в Уфу, он был приглашён на работу в качестве руководителя кафедры татарского языка и литературы Института филологического образования и межкультурной коммуникации Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы.

Долгие годы кафедру татарского языка и литературы Акмуллинского университета возглавляют ученики А.Г. Шайхулова: доктор филологических наук, профессор И.С.Насипов, а с 2024 года – кандидат филологических наук, доцент Н.У. Халиуллина. Л.А. Гаитова долгие годы преподавала татарскую лингвистику для студентов татарского отделения в Бирском филиале УУНиТ. А.Г. Шайхулов в последние десятилетия работы в УУНиТ возглавлял кафедру татарской филологии и культуры.

Результатом многолетнего научного сотрудничества А.Г. Шайхулова и Н.У. Халиуллиной стал солидный труд – монографическое издание «Тюркские языки Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества (опыт лексико-семантического и идеографического словаря)», посвященное семантической и идеографической характеристике односложных корневых основ тюркских языков Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообществ и состоящее из двух частей. В первой части, написанной Н.У. Халиуллиной, исследуются на фонологическом, морфологическом, семантическом уровнях моносиллабы, составляющие базовую часть лексического богатства тюркских (татарского, башкирского, чувашского), а также монгольских и тунгусо-маньчжурских языков [2]. В своих исследованиях Н.У. Халиуллина опиралась на научные идеи о генетическом родстве языков урало-алтайской семьи выдающегося тюрколога Дж.Г. Киекбаева. Вторая часть книги (авторы – Н.У. Халиуллина, А.Г. Шайхулов) издана в виде словаря односложных корневых основ тюркских языков Урало-Поволжья, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков в рамках когнитивных сфер «Природа», «Человек», «Общество», «Познание» [3].

Данное издание появилось на свет благодаря в том числе методу использования тематических каталогов в лаборатории, целостно-системному подходу в изучении структуры односложных корневых основ, реконструкции корневых основ и их идеографической парадигматики.

Перфокарты электронной вычислительной машины из серии «Урал», созданной Б.И. Рамеевым, использовались во многих организациях Уфы, а когда они списывались, то передавались учёным для их научной работы, для систематизации своих исследований. Использование перфокарт, в том числе А.Г. Шайхуловым, ставшим впоследствии доктором филологических наук, профессором, помогло ему достичь высот в научной деятельности. Созданная им «Межвузовская научно-исследовательская (учебная) лаборатория по изучению духовной культуры тюркских, монгольских, финно-угорских и индоевропейских (славянских) народов Волго-Камско-Уральского этнолингвистического региона» просуществовала до 2022 года, вплоть до его ухода из жизни. Большая часть собранных материалов в данной лаборатории ещё при жизни А.Г. Шайхулова была издана в виде словарей, научных сводов, монографий.

К сожалению, данная структура, как выяснилось позже, существовала лишь благодаря инициативе ее организатора: лаборатория не была оформлена соответствующим приказом в учебном заведении, у неё не было необходимых узаконивающих документов.

Несмотря на отсутствие юридического оформления, основания для дальнейшего ее существования, лаборатория долгие годы являлась важной частью инновационной деятельности кафедры в деле поиска новых форм привлечения аспирантов, студентов и школьников к научно-исследовательской и творческой деятельности. Её традиции и богатый опыт могут послужить надёжной базой для дальнейших инновационных проектов в УУНиТ. И.С. Насипов отмечает: «Нам удалось организовать 29 октября 2020 года Международную научно-практическую онлайн-конференцию «Тюркология на просторах Евразии: преемственность поколений», посвященную 75-летию А.Г. Шайхулова. Он принял в нем участие с большим желанием, несмотря на ковидный карантин. Помню, профессор сиял от счастья. Он к своему юбилею набрал столько замечательных научных и педагогический достижений, что оставалось только радоваться общению с коллегами и учениками. В сборнике материалов конференции мы отдельной главой собрали его биобиблиографию. Он сам принимал определенное участие в составлении сборника. К сожалению, ему не было суждено увидеть материалы в напечатанном виде» [1, с. 1].

**Список литературы**

1. Ступени жизни. Профессор Насипов И.С. Биобиблиографический справочник: / Сост. И.С. Мансуров, А.Г. Халиуллина; Отв. ред. К.М. Миннуллин. – Уфа, 2024. – 302 с.
2. Халиуллина Н.У. Тюркские языки Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества (опыт лексико-семантического и идеографического словаря): в 2 частях. Ч. 1. – Уфа: Восточный университет, 2003. – 172 с.
3. Халиуллина Н.У., Шайхулов А.Г. Тюркские языки Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества (опыт лексико-семантического и идеографического словаря): в 2 частях. Ч. 2 (словарь). – Уфа: Восточный университет, 2004. – 270 с.
4. Шайхулов, А.Г. Историческая и диалектная лексика тюркоязычных народов Волго-Камско-Уральского региона (аспекты системной характеристики) / А.Г. Шайхулов. – Уфа: Изд-во Башкир, гос. ун-та, 1988. – 87 с.
5. Шайхулов, А.Г. Лексические взаимосвязи кыпчакских языков Урало-Поволжья в свете их историко-культурной общности (аспекты системно-идеографической характеристики на общетюркском фоне). – Уфа: Изд-во Башкир, гос. ун-та, 1999. – 228 с.
6. Шайхулов, А.Г., Бикмаева, Л.У., Садыкова, З.Р. Материалы к идеографическому словарю диалектов татарского языка: в 2 томах. Т. 1. – Уфа: РИО БашГУ, 2005. – 512 с.
7. Шайхулов, А.Г., Бикмаева, Л.У., Садыкова, З.Р. Материалы к идеографическому словарю диалектов татарского языка: в 2 томах. Т. 2. – Уфа: РИО БашГУ, 2005. – 506 с.

© Шарипов М.С., 2025

УДК 811.512

**Каримова З.С.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# А.Г. ШАЙХУЛОВ – УЧЁНЫЙ, УЧИТЕЛЬ, НАСТАВНИК

***Аннотация.*** *Статья посвящена личности известного ученого-тюрколога Шайхулова Алмаса Галимзяновича. Рассматриваются некоторые факты биографии, основные направления научной деятельности.*

***Ключевые слова:*** *семантика, номинация, мотивация, антропонимикон, идеографическая парадигматика.*

Имя профессора Шайхулова Алмаса Галимзяновича по праву можно внести в список ученых, прославивших Башкирский государственный университет и внесших ощутимый вклад в развитие науки в Башкортостане. Доктор филологических наук, профессор, Заслуженный деятель науки Башкирской АССР, известный ученый-тюрколог Алмас Галимзянович Шайхулов оставил богатое научное наследие, и ее полувековая научная деятельность представляет собой яркую страницу.

Алмас Галимзянович родился 21 октября 1945 года в поселке Туймазы Туймазинского района Башкирской АССР. В 1963 году окончил Туймазинскую среднюю школу. В юности, как многие сверстники, мечтал стать географом-путешественником, художником или ученым-востоковедом. В старших классах занимался лыжным спортом, легкой атлетикой, играл в настольный теннис, в шахматы, увлекался фотографией, рисовал, участвовал на выставках, собирал марки. Спустя годы научился играть на аккордеоне.

Трудовую деятельность начал рабочим-электрослесарем на Туймазинском заводе геофизприборов и аппаратур. В 1964–65 гг. работал учителем русского языка и литературы. В 1970 году окончил филологический факультет Башкирского государственного университета. С 1972 по 1975 годы обучался в целевой аспирантуре Института языкознания АН СССР при Секторе тюркских и монгольских языков. Под руководством проф. Н.А. Баскакова и Э.Р. Тенишева написал и успешно защитил кандидатскую диссертацию на тему «Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения», где впервые в отечественной тюркологической науке были разработаны методологические аспекты реконструкции и выявления общих и отличительных черт в семантике, мотивации, номинации личных имен древнетюркского происхождения в антропонимиконе Республики Башкортостан. Высокая значимость данной проблематики отмечена в фундаментальном общероссийском исследовании «Сравнительная грамматика: Лексика» (М., Наука, 1997).

В 1975 году он начинает работать в Башкирском государственном университете в должности преподавателя кафедры татарской филологии и у него начинается жизнь, насыщенная ежегодными поездками на научные конференции, симпозиумы, повседневным служением ее величеству Науке. В 2001 году А.Г. Шайхулов успешно защитил в отделе Урало-Алтайских языков Института Российской Академии наук докторскую диссертацию на тему «Структура и идеографическая парадигматика односложных корневых основ в кыпчакских Урало-Поволжья в континууме ареальной, межтюркской лексики». Крупнейший специалист в области исследования алтайских языков не только в России, но и в мире, член-корреспондент РАН, академик РАЕН Э.Р. Тенишев отмечает, что «А.Г. Шайхуловым создана достаточно цельная современная семантико-идеографическая парадигматика односложных корневых основ в кыпчакских языках Урало-Поволжья» [1; 3]. 50 лет Алмас Галимзянович работал в Башкирском государственном университете, в одном из крупнейших вузов республики. С 2009 года профессор А. Г.Шайхулов назначен на должность заведующего кафедрой татарской филологии культуры БашГУ.

Научная деятельность ученого была посвящена исторической фонетике, сравнительно-исторической грамматике и лексике тюркских языков Урало- Поволжья, алтаистике, ностратике, ономосиологии, этимологии, антропонимике и топонимике. По данным направлениям написал более 600 работ, в том числе исследования монографического характера, словари тезаурусного и идеографического типа.

Шайхулов А.Г. всегда был в движении, часто выезжал в командировки, выступал с лекциями перед учителями. По приглашению Министерства культуры Турции около года работал в Турции. Здесь тюркологами всего мира были собраны общие тюркские слова и издан двухтомный сравнительно-грамматический словарь.

Алмас Галимзянович Шайхулов один из счастливейших ученых, который создал свою научную школу, подготовил несколько кандидатов наук. Он был консультантом соискателей ученой степени кандидата и доктора не только в нашей республике, но и в Татарстане, Чувашии, даже в Турции.

Алмас Галимзянович щедро делился своими богатыми знаниями. Вел большую научно-общественную работу. Был известным и уважаемым человеком не только в нашей республике, но и далеко за его пределами. В течение многих лет принимал активное участие в общественной жизни университета и республики. Был избран членом редколлегии научного журнала «Алтаистика и тюркология» (Казахстан), членом Совета по защите кандидатских диссертации по филологическим наукам, членом диссертационного совета по защите диссертации на соискание ученой степени кандидата и доктора филологических наук при Башгосуниверситете, членом диссертационного совета Тобольского государственного педагогического университета, членом общества «Знание». Он в совершенстве владел турецким языком, выступал в качестве переводчика на съездах Всемирного курултая башкир, а также в 2015 г. в Уфе саммите ШОС и БРИКС.

А.Г. Шайхуловым на базе филологического факультета Башкирского государственного университета в целях углубления лингвистических исследований организована Межвузовская научно-исследовательская (учебная) лаборатория «Духовная культура тюркских языков, монгольских, финно-угорских и индоевропейских (славянских) народов Волго-Камско-Уральского этнолингвистического региона».

За плодотворную научную и учебно-методическую работу, активную общественную деятельность А. Г. Шайхулов награжден Почетной Грамотой Министерства образования и науки Российской Федерации, юбилейной медалью «Муса Джалиль – 100» (г. Екатеринбург, 2006 г.), золотой медалью Министерства культуры и информации Республики Казахстан (г. Астана, 2008 г.), нагрудным знаком «За заслуги в развитии науки Республики Казахстан (Астана, 2009 г.). Известный ученый являлся Заслуженным деятелем науки Башкирской АССР», Заслуженным учителем Башкирской АССР, Почетный членом Президиума Международного научно- исследовательского Центра Тюркологии и Алтаистики при Евразийском Национальном университете им. Гумилева (Казахстан), вошел в число успешных, влиятельных и заслуженных деятелей Российской Федерации, включен в Энциклопедию «Урало-Алтайское (тюрко-монгольское) языкознание», включен в справочник «Казанская лингвистическая школа» (Москва, 2001, с. 557–559). Его биография размещена в Международной рейтинговой энциклопедии «Persona Granta».

Алмас Галимзянович – мой наставник и учитель, он был научным консультантом моей кандидатской диссертации. Я глубоко благодарна этой поистине прекрасной личности и выдающемуся человеку.

## Список литературы

1. Насипов И.С. Алмас Галимзянович Шайхулов (К 65-летию со дня рождения) // Вестник Башкирского университета. – 2010. – Т. 15. – № 4. – С. 1345.

2. Насипов И. С. Памяти Алмаса Галимзяновича Шайхулова // Российская Тюркология, 2022. –Т. 1, вып. 36-37, С. 143–146.

3. Шайхулов А.Г., Бикмаева Л.У. Диалектный идеографической словарь диалектов и говоров татарского языка в контексте тюркских языков Урало-Поволжья (на материале Стерлитамакского говоров РБ). – Уфа, Бирск, Казань, 2006. – 287 с.
© Каримова З.С., 2025

УДК 001:378

**Идрисов Р.Р.,**
*г. Уфа, Россия*

# ФӘНГӘ БАГЫШЛАНГАН ГОМЕР

(профессор Алмас Галимҗан улы Шәйхулов истәлегенә)

***Аннотация.*** *Мәкалә күренекле тюрколог һәм педагог Алмас Галимҗан улы Шәйхулов турында шәхси истәлекләр һәм аналитик очерктан гыйбарәт. Идел-Урал этнолингвистик төбәгенең телләрен һәм мәдәниятләрен өйрәнүгә зур өлеш керткән дөньякүләм танылган галим, үз фәнни мәктәбенә нигез салучы буларак аның роле ассызыклана. Аның укучылар һәм хезмәттәшләренең йөрәкләрендә якты эз калдырган интеллигентлык, студентлар белән аралашканда демократизм, фәнгә һәм мәгърифәткә тугрылык сыйфатларына аерым игътибар бирелә.*

***Терәк сүзләр:*** *Алмас Шәйхулов, тюркология, фәнни мәктәп, педагог-остаз*

Башкорт дәүләт университетының татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасының халыкара дәрәҗәдә исемен булдыручы, студентларның яраткан мөгаллиме Алмас Галимҗан улы Шәйхулов укучылары күңелендә якты эз калдырды.

Аның белән очрашуларымны барлыйм. Алмас абый Мәскәүдән СССР Фәннәр академиясенең Тел гыйлеме институтыннан университетка эшкә кайтканда, без өлкән курс студентлары идек. Шуңа да ул безне укытмады, ләкин аралашулар була торды. Без университетның беренче санлы торагында яши идек. Алмас абый гаиләсе белән зуррак мәйданлы булган почмактагы бүлмәне биләде. Аларның улы Марат безнең күз алдында үсте.

Алмас абыйның бүлмәсендә мине гаҗәпләндергәне – китапларның бихисап булуы иде. Ул зур китапханәне хәтерләтте. Шунда ук Әбугалисинә китапханәсе образы күз алдына килде. Китапны ихтирам итүче, аның белән яшәүче, Мәскәүнең академик фәнни мәктәбен үткән галим һәм мөгаллим иде ул. Фәнгә юлның китап яратудан башлану үрнәген яшь галим безгә шулай җиткерде.

Соңрак, коллега буларак та аралашып, бер кафедрада хезмәт иткәндә Алмас абый яңа сыйфатлары белән ачыла барды. Зыялылык һәм мәдәнилек үрнәген бар булмышы белән раслаган укытучы тора-бара тирән акыл, бай белем һәм зур тормыш тәҗрибәсе туплаган галим булып җитеште. Күренекле төркият галиме, филология фәннәре докторы, профессор, татар филологиясе һәм мәдәниәте кафедрасының өлкән фәнни хезмәткәре, мөдире булды ул.

Аның фәнни казанышларын Төркия, Казакстан, Татарстан, Якутия, Чувашстан галимнәре таныды, һәм аның исеме Халыкара лингвистик энциклопедияләргә кертелде. Алмас Галимҗан улына Башкортстанның атказанган фән эшлеклесе дигән мактаулы исем бирелде, ул чит илләрнең мәртәбәле исемнәренә лаек булды.

Остазы, мәшһүр галим, академик, төркият фәненең патриархы Э.Р. Тенишев аның хезмәтләрен Идел-Урал кыпчак телләрен өйрәнүдә зур ачыш итеп бәяләде. Күренекле галим Җәлил Киекбаев салган гыйльми юнәлешне дәвам итеп, ул, вуз-ара фәнни-тикшеренү лабораториясе булдырып, озак еллар Идел-Урал-Чулман этнолингвистик регионындагы телләрне тикшерде, бай материал туплады һәм үз фәнни мәктәбен булдырды. Аның татар, башкорт кеше исемнәре сүзлеге ике республика халыкларының өстәл китабына әверелде.

Диалектологик экспедицияләрдә студентлар белән бу төбәк халыкларының телен тикшерде, шәкертләрен тарихи ватаныбызга – Болгарга, татарлар яшәгән якларга алып барды. Киң планлы галим буларак Алмас Галимҗан улы татар халкының тарихын, мәдәниятен

өйрәнде һәм пропагандалады, мондый хезмәтләре өчен ул Бөтендөнья татар конгрессы халыкара Берлегенең «Татар милләтенә күрсәткән олы хезмәтләр өчен» медале белән бүләкләнде.

Алмас Галимҗан улы, күпсанлы халыкара, бөтенроссия фәнни конгрессларында, симпозиум, конференцияләрендә, секция җитәкчесе булып, университетның һәм республиканың дөньяның фәнни җәмәгатьчелегендә абруен күтәрде. Төркиядә озайлы фәнни командировкада булып, ул төркият тел гыйлемендә халыкара статуска ия булган галим булып җитешеп, кафедраның андагы вәкаләтле илчесе һәм горурлыгы булды. Аның чагыштырма-типологик пландагы хезмәтләре академик басма булып Төркиядә һәм Казахстанда басылып чыкты. Казах тел белеменә керткән хезмәте өчен ул Казакстанның дәүләт бүләгенә лаек булды.

Төрки дөньясы балаларының фольклор фестиваленә ул оештырган делегацияне Төркиягә алып бару вазифасы минем өлешкә төште. Шактый катлаулы оештыру мәсьәләләрен без, бик җиңел хәл итеп, ул фестивальдә катнашу бәхетенә ирештек. Кафедраның, факультет, университетның халыкара багланышларының чишмә башында торды Алмас абый.

Алмас Галимҗан улы, студентлар белән демократик мөнәсәбәттә булып, аларны китапны, белемне яратырга өйрәтте, күпләрне фән юлына җәлеп итте һәм аларның язмышын аталарча кайгыртты. Профессор Илшат Насипов, фән кандидатлары Илсур Мансуров, Лилия Бикмеева, Нурия Халиуллина, Лейсан Габитова һәм башкалар алар.

Бу яктан ул нәселе легендар Коркут ата токымына барып тоташкан рухани мөгаллимнәр, Нәкый Исәнбәтнең мәкальләр җыентыгына 200 дән артык мәкаль-әйтем тапшырга этисе Галимҗан аганың зыялы варисы булды. Ә зыялылыкның төп билгесе халыкка, мәгърифәткә, хакыйкатькә хезмәт итү. Андый фидакарь хезмәт халык күңелендә буыннан-буынга күчеп яши һәм кешенең исемен дә үлемсез итә.

**Кулланылган әдәбият**

1. Шайхулов Алмас Галимзянович: Библиографический справочник. Составители: Халиуллина Н.У., Бикмаева Л.У., Халиуллина А.Г. Ответственный за выпуск Т.М. Гарипов. – Уфа: РИО БашГУ, 2006 – 120 с.

© Идрисов Р.Р., 2025

УДК 001:378

**Ахмадиева Г.А.,**
*учитель татарского языка и литературы*
*МАОУ СОШ с. Тюменяк МР Туймазиский район РБ,*
*г. Туймазы, Россия*

# ГАДИЛЕКТӘ – БӨЕКЛЕК

***Аннотация.*** *Якташыбыз, укытучым А.Г. Шәйхуловның туыуына 80 ел тулу уңаеннан, Башкорт дәүләт университетында үткәреләчәк конференциягә әзерлек барышында, галимнең хезмәтләренә күзәтү. Без, студентлары өчен ул остаз һәм укытучы. Бик күп еллар Башкорт дәүләт университетының татар филологиясе кафедрасында «Тюркологиягә кереш», «Төрки телләрнең чагыштырма-тарихи грамматикасы», «Татар теленең тарихи грамматикасы» фәннәреннән лекцияләр укый. Идел-Кама-Урал этнолонгвистик төбәгенең төрки, монгол, фин-уйгыр һәм славян халыкларының рухи мәдәниятен өйрәнү буенча вузара (укыту) фәнни-тикшеренү лабораториясен оештырып, студентлар белән бик күп ономастика, диалектология, тарихи лексика һәм грамматика буенча материал җыючы да ул. Галимнең фәнни кызыксыну даирәсе күп тармаклы: тарихи фонетика, грамматика (сүз ясалышы), татар, башкорт, чуваш һәм башка төрки телләр лексикасын чагыштырма-тарихи ысул белән өйрәнү, алтаистика, ностратика, ономасиология, этимология һәм ономастика. Шушы юнәлешләрдә 500гә якын фәнни хезмәт язылган. Шул ук вакытта Алмас Галимҗан улы актив җәмәгать эшлеклесе дә.*

***Терәк сүзләр**: Алмас Галимҗан улы Шәйхулов, төрки чыгышлы татар һәм башкорт ялгызлык исемнәре, төрки телләрнең чагыштырма грамматикасы, Идел-Кама-Урал этнолонгвистик төбәгенең төрки, монгол, бер иҗекле тамыр нигезләрнең структурасы һәм географик парадигматикасы, алтаистика, тюркология, дөньяның күренекле телчеләре.*

Алмас Галимҗан улы Шәйхулов галим, филология фәннәре докторы, профессор, укытучыларның укытучысы. Алмас Галимҗан улы Туймазы шәһәренең беренче мәктәбен, Башкорт дәүләт университетын тәмамлаганнан соң, хезмәт юлын Туймазының 7 нче мәктәбендә рус теле һәм әдәбияты укытучысы булып башлый. Ләкин аның фәнгә омтылышы көчлерәк булып чыга. Ул студент елларында ук телче галимнәрнең Нижгарда үткәрелгән фәнни-практик конференциясендә «Төрки чыгышлы татар һәм башкорт кеше исемнәре» дигән беренче фәнни доклады белән чыгыш ясап, барлык катнашучыларның игътибарын җәлеп итә. Бу уңыш аны канатландыра һәм фән дөньясына алып керә. Фәнгә булган кызыксыну СССР Фәннәр Академиясе Тел белеме институтының Төрки һәм моногол телләре каршындагы аспирантурага алып килә. Профессор Николай Баскаков җитәкчелегендә «Төрки чыгышлы татар һәм башкорт ялгызлык исемнәре» дигән темага кандидатлык диссертациясен уңышлы яклап, «Филология фәннәре кандидаты» дигән гыйльми дәрәҗә ала. Үзенең диссертациясендә СССРның төрки тел белемендә тәүге тапкыр төрки чыгышлы шәхси исемнәрнең гомум һәм аерма үзенчәлекләрен билгеләүнең методологик нигезләрен эшли [1, 69 б.].

Алмас Галимҗан улы 1975 елдан Башкорт дәүләт университетының татар филологиясе кафедрасында эшли: «Тюркологиягә кереш», «Төрки телләрнең чагыштырма-тарихи грамматикасы», «Татар теленең тарихи грамматикасы» фәннәреннән лекцияләр укый. Күпме студентларны фән дөньясына алып кереп, аларның фәнни-тикшеренү эшләре белән җитәкчелек итә ул. Укытучылык хезмәте белән фәнни эшчәнлекне бергә алып бара ул.

Шәйхуловның иң зур хезмәте 1987 елда оештырылган «Идел-Кама-Урал этнолонгвистик төбәгенең төрки, монгол, фин-уйгыр һәм славян халыкларының рухи мәдәниятен өйрәнү буенча вузара (укыту) фәнни-тикшеренү лабораториясе». Монда Алмас Галимҗан улы һәм аның студентлары, аспирантлары тырышлыгы белән бик күп ономастик, диалектологик, тарихи лексика һәм грамматика буенча материал тематик төркемнәргә

аерылып картотекаларга салынган. Лабораториядә Башкортстанда яшәүче татарларның тел үзенчәлекләрен җыю һәм барлау буенча бай материал тупланган.

Күпьеллык фәнни тикшеренүләренең нәтиҗәсе – А.Г. Шәйхулов 2001 елда Рәсәй Фәннәр Академиясенең Тел белеме институтының урал-алтай телләре бүлегендә академик Тенишев җитәкчелегендә «Идел-Урал буенча кыпчак телләрендә ареаль, төркиара һәм гомумтөрки лексик континуумда (аерылгысызлыгында) бер иҗекле тамыр нигезләрнең структурасы һәм географик парадигматикасы» дигән темага докторлык диссертациясен уңышлы яклый. Бу эшендә галим бер иҗекле тамыр нигезләр структурасында ТСТ төп, өстен калып булып кала, дигән нәтиҗә ясый. Бер иҗекле тамыр нигезләрнең нәкъ менә шушы төре алтай телләре төркеменә карый торган телләрдә агглютинатив төзелешнең урнашуын һәм бу үсеш-үзгәрешне тулы һәм күпьяклы чагылдыра [1, 69 б.].

Галимнең фәнни кызыксыну даирәсе күп тармаклы: тарихи фонетика, грамматика (сүз ясалышы), татар, башкорт, чуваш һәм башка төрки телләр лексикасын чагыштырма-тарихи ысул белән өйрәнү, алтаистика, ностратика, ономасиология, этимология һәм ономастика. Шушы юнәлешләрдә 500гә якын фәнни хезмәт язылган.

Алмас Галимҗан улының фәнни-редакторлык, төзү эшчәнлеге дә күпкырлы. Ул «РСФСР халыкларының шәхси исемнәр белешмәсе» китабының «Башкорт исемнәре» белән «Татар исемнәре» бүлекләрен төзүче, «РСФСРның топонимик сүзлеге»н төзүдә катнашучы, «Урал тарихи энциклопедия»се өчен «Татарлар», «Төрки телләр» мәкаләләрен язучы, Төрек телендә нәшер ителгән 2 томлык «Төрки телләрнең чагыштырма сүзлеген» (1991), «Төрек-татар-башкорт-рус сүзлеген» (2014) төзүчеләрнең берсе. [4, 19 б.] «Идел буе ономастикасы: вузара фәнни хезмәтләр җыентыгы», редколлегия әгъзасы, «Чуваш һәм башкорт телләренең чагыштырма грамматикасы» һәм «Татар диалектологиясе» уку-методик материалларының редакторы да ул [2, 587 б.].

Галим Казахстанда чыгучы «Алтаистика һәм тюркология» фәнни журналының, Төркиядә нәшер ителүче «Төрки дөньясын өйрәнү» халыкара журналының редколлегия әгъзасы була. Башкорт дәүләт университеты белән Тобол дәүләт педагогия университетының диссертация советы әгъзасы. Шәйхулов 1987 елда СССР ның Фәннәр Академиясе каршындагы Бөтенсоюз Көнчыгышны өйрәнүчеләр ассоциациясе әгъзасы, 1989 елда Совет тюркологлар комитетының XV Пленум карары белән Төрки ономастика секциясе бюросы әгъзасы итеп сайлана [5, 8 б.].

1996 елда Көнчыгыш икътисад, гуманитар фәннәр, идарә итү һәм хокук институты базасында «Көнчыгыш-Урал: гуманитар проблемалар» исемле фәнни-тикшеренү үзәге оештырыла. Профессор А.Г. Шәйхулов анда «Евразия цивилизациясе һәм Идел-Кама-Урал этнолингвистика төбәге» дигән фәнни-тикшеренү программасы белән җитәкчелек итә.

2000 елда Халыкара табигать һәм җәмгыять фәннәре академиясе А.Г. Шәйхуловны Евразия бүлеге буенча хакыйкый әгъзасы итеп сайлый.

Алмас Галимҗан улы республикабызда үткәрелгән иң зур халыкара конференцияләрне оештыручылырның берсе була: 2000 елда «Евразейство: аңлау проблемалары», 2002 дә «Евразия киңлегендә мәдәниятара диалог: Башкортостан конфессияара татулык һәм толерантлык», 2003 тә «Евразия телләре-этнокультурологик контекст». Илебездә һәм башка илләрдә үткәрелгән күп төрле конгрессларда, симпозиумнарда, конференцияләрдә секцияләр җитәкчесе булып, Алмас Галимҗан улы республикабызның гыйльми эшчәнлегенең абруен үстерүче дә. Мәсәлән, 1984 елда ГДРда үткәрелгән онмастика буенча Халыкара конгресста «Этногенетик чыганак буларак Идел-Кама-Урал төбәге төрки халыкларының мөселманнар (мәҗүси) антропонимиконы» темасына, 1985 елда Сыктывкар шәһәрендәге VII фин-угыр Халыкара конгресста «Пермь һәм Идел телләре төркемнәрендә Болгар тел мирасы проблемасы», 1990 елда Венгриянең Дебрецен шәһәрендә VII фин-угыр Халыкара конгресста «Циркумураль телләр берлеге: ареаль һәм типологик үзара мөнәсәбәтләр», 2004 елда Алма-Ата шәһәрендә үткән «Төрки сүз дөньясы» Халыкара конференциядә «Кыпчак телләрендә семантик реконструкцияләрнең методологик аспекты һәм аларның идеографик һәм этнолингвистик характеристикасы», 2004 елда

Кырымда Беренче Халыкара тюркологлар симпозиумында «Мәшһүр зыялыларның Русия, дөнья төркиләрен тергезү, саклау һәм үстерүгә бәйле карашларында кайбер үзенчәлекләр», 2010 елда Халыкара төрки мәдәният оешмасы (ТЮРКСОЙ) тарафыннан «Әхмәт-Зәки Вәлиди елы дип игълан ителгән чаралар кысаларында Афйон шәһәренең Хуҗатапә университетында үткән «Әхмәт-Зәки Вәлиди Туган һәм төрки мәдәният» дигән халыкара симпозиумда «Алтын Урда цивилизациясендә Идел-Урал буе халыкларының тоткан роле һәм аның әһәмияте (татар, башкорт һәм чуваш телләре мисалында)» темаларына чыгыш ясый [3, 4 б.].

Профессор тарафыннан бик күп укыту кулланмалары, методик күрсәтмәләр һәм эшләнмәләр, укыту программалары төзелгән. «Татар һәм башкорт халыкларының антропонимнар системасы» махсус курс программасы, «Лингвистик тикшеренүләрнең методологик нигезе, методикасы һәм техникасы», «Идел-Кама-Урал этнолингвистик төбәгендәге төрки телләр лексикасы», «Төрки телләренең тарихи-чагыштырма грамматикасы», «Идел буе Уралы төрки телләре контекстында Кыпчак телләренең тарихи һәм диалект лексикасы» программалары, «Татар теленең тарихи грамматикасы», «Татар диалектологиясе». «Төрек теле», «Төрки телләрдә сүзләрнең морфологик төзелеше һәм идеографик парадигмалары», «Идел-Кама-Урал төбәгендәге төрки телле халыкларның ономастик системаларын өйрәнүнең фәнни методик нигезләре» уку-методик материаллары һәм башкалар [5, 29 б.].

Лингвистик эзләнүләрдә салган хезмәтләре өчен Алмас Галимҗан улы турындагы мәгълуматлар «Дөньяның күренекле телчеләре»(2000), «Урал-Алтай тел белеме» (2001) дигән халыкара лингвистик энциклопедияләргә, «Бөтен Россия-XXI гасыр: Башкортстан Республикасы» замандашлар биографияләренең энцеклопедик сүзлегенә (2004), «Казан төрки лингвистика мәктәбе» китабына (2005) кертелгән.

Бу хезмәтләр остазыбыз башкарган хезмәтләрнең бик азы гына әле. Ун кеше эшли алмаслык эшне берүзе башкарырга аңа фәнгә, телебезгә карата чиксез сөю булышкандыр, дип уйлыйм. Нинди кешедә белем алганыбызны белеп тә бетермәгәнбез бит үз вакытында. Алмас абыйның лекцияләренә, биргән белемнәренә нигезләнеп менә ничә еллар инде балаларга белем бирәм. Ул дәресләрен, бер фән кысаларанда гына чикләнмичә, гомум әдәбиятыбызны һәм телебезне иңләп алып бара иде. Республикабыз мәктәпләрендә укучылар башкорт дәүләт теле белән берлектә туган татар телен дә өйрәнә. Менә шунда ярдәмгә килә дә инде «Төрки телләрнең чагыштырма грамматикасы». 5 нче сыйныфта татар теле дәресендә укучыларга диалектология һәм диалектлар турында аңлатабыз. Һәм бу төрле иҗади эшләр башкарганда, сәнгатьле сөйләм өстендә эшләгәндә бик зур ярдәм була. Бик катлаулы булып тоелган борынгы әдәбиятны да шул тиклем гади һәм аңлаешлы итеп төшендерде ул. Алмас Галимҗан улы белем генә биреп калмыйча, тормыш сабакларына да өйрәтте. Милләтебез, яшь буын өчен бөтен җаны белән борчылып, хәсрәтләнеп яшәде ул. Аның хезмәтләренең бөеклеге, милләтебез өчен мөһимлеге еллар дәвамында исбатлана.

**Кулланылган әдәбият**


1. Лотфуллин Х.Л. Эзләнүләрнең нәтиҗәләрен барлаганда // Башкортстан укытучысы. –2005. – № 10.
2. Туймазинская энциклопедия. – Уфа «Башкирская энциклопедия». – 2020.
3. Хәбибуллин Ф. Әйдә халыкка хезмәткә // Кызыл таң. – 2010. – 21 октябрь.
4. Шайхулов А.Г. Урало-Поволжье: языковой союз. – Уфа: Китап, 2018.
5. Шайхулов Алмас Галимзянович: Библиографический справочник. Составители: Халиуллина Н.У., Бикмаева Л.У., Халиуллина А.Г. Ответственный за выпуск Т.М. Гарипов. – Уфа: РИО БашГУ, 2006 – 120 с.


©Ахмадеева Г.А., 2025

УДК 001(092):378

**Ситдикова А.Р.,**
*ученица 8 класса МАОУ СОШ д. Нуркеево МР Туймазинский район Республика Башкортостан*
*Научный руководитель –* **Мухамеева Л.И.,**
*учитель татарского языка и литературы МАОУ СОШ д. Нуркеево МР Туймазинский район Республика Башкортостан,*
*г. Туймазы, Россия*

# ГОРДОСТЬ МОЕЙ МАЛОЙ РОДИНЫ

***Аннотация***. *Данная работа посвящена изучению жизни, педагогической и научной деятельности нашего земляка, известного ученого-тюрколога А.Г. Шайхулова, о его вкладе в развитие Отечественной науки, про связь с малой Родиной В заключение делается вывод о том, что малая родина хранит память об известном земляке.*

***Ключевые слова:*** *знаменитый земляк, Туймазинская земля, родственные языки, малая родина, память*

Прекрасная туймазинская земля щедра на красивых и талантливых людей. Уроженцы земли туймазинской немалый вклад внесли в развитие науки, народного хозяйства, оставили добрый след в литературе, искусстве. На уроках истории, родных языков мы знакомимся нашими знаменитыми земляками. Ведь их жизнь – это часть истории нашей малой родины. Среди известных людей – выходцев из Туймазов, есть имя Алмаса Галимзяновича Шайхулова. Это – наставник, дипломный руководитель нашего учителя татарского языка Мухамеевой Лиры Идрисовны [1]. Ее дипломная работа была на тему: «Структурные и семантические особенности глагольных форм в татарском языке». Как рассказывала наша учительница, Алмас Галимзянович умел заинтересовать студентов своим предметом, сумел привлечь молодых, одаренных ребят заняться проблемами становления человеческого мышления. Все слушали с интересом его лекции о происхождении семьи родственных языков и праязыка. И я решила изучить жизнь, педагогическую и научную деятельность этого интересного человека.

Родился Алмас Галимзянович в районном центре Туймазы 21 октября 1945 года. Отец – Галимзян Бастамович был из рабочей, а мама – Ямиля Мухамметзакировна – из крестьянской семьи. В семье росло четверо детей: старший сын Алмас и трое его сестер – Разина, Сирена и Флюза. Отец и мать сумели привить детям чувство ответственности, почитание к старшим, уважение к труду. Их двор был полон различной живности и дети были приручены к труду, ведению домашнего хозяйства и жить на честно заработанные своим трудом средства [1].

В юности, как многие сверстники, мечтал стать географом-путешественником, художником или ученым-востоковедом. В старших классах занимался лыжным спортом, легкой атлетикой, играл в настольный теннис, в шахматы, увлекался фотографией, рисовал, даже участвовал на выставках, собирал марки на тему «искусство».

Основой основ своего выбора профессии Алмас Галимзянович считал заслугу близких ему людей – дедушки и бабушки со стороны отца. Дедушка Бастам (мулла, преподавал в медресе города Бугульма) и бабушка Бибисара (абыстай) – оба высокообразованные служители ислама. Именно они обучали внука азам арабской вязи и письма, а также сумели вызвать интерес к священной книге мусульман. Именно они сумели в душе маленького Алмаса привить любовь к Востоку, его мудрости и величию. Все это и подтолкнуло его поступать на русско-татарское отделение филологического факультета БГУ. После защиты дипломную работу на «отлично» Шайхулову предложили остаться в аспирантуре. Но его душе жила заветная мечта – продолжить учебу в самой Москве. И в 1972 году, после двухлетней отработки в качестве учителя русского языка и литературы в средней

школе № 7 г. Туймазы, Алмас Галимзянович поступил в аспирантуру при секторе тюркских и монгольских языков Института языкознания АН СССР. Под руководством профессоров Н.А. Баскакова и Э.Р. Тенишева написал и защитил кандидатскую диссертацию на тему «Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения». В своей диссертации он впервые в отечественной тюркологической науке разработал методологические аспекты выявления общих и отличительных черт личных имен древнетюркского происхождения [2].

В 1975 году начал работать на кафедре татарской филологии БашГУ: с 1975 года по 1980 – ассистентом, с 1980 по 1985 – старшим преподавателем, с 1985 по 2001 – доцентом, с 2001 года – профессором, с 2009 по 2022 годы – заведующим кафедрой татарской филологии.

В 1987 году им была создана «Межвузовская научно-исследовательская лаборатория по изучению духовной культуры тюркских, монгольских, финно-угорских и славянских народов Волго-Камско-Уральского этнолингвистического региона, которая успешно работала более четверти века. Она единственная в Урало-Поволжской зоне, которая позволяет студентам, аспирантам расширять свои научные изыскания, успешно работать над кандидатскими и докторскими диссертациями.

За этот период была собрана богатая картотека, которая может служить материалом для издания энциклопедий 54 районов республики. Например, по Туймазинскому району здесь имеется богатая картотека по культуре, образованию, нефтяной и газовой промышленности. Его студенты принимали активное участие в составлении справочников личных имен народов Российской Федерации, топонимических и других словарей. У Алмаса Галимзяновича были аспиранты не только в нашей республике, но и в Татарстане, Чувашии, даже в Турции.

Алмасу Галимзяновичу посчастливилось в 1991 году по приглашению Министерства культуры Турции проработать там около года. Здесь тюркологами всего мира были собраны общие тюркские слова и издан двухтомный сравнительно-грамматический словарь.

На базе Восточного института экономики, гуманитарных наук, управления и прав (ВЭГУ) в 1996 году был организован Научно-исследовательский центр «Восточный Урал: гуманитарные проблемы». Здесь Алмас Галимзянович руководил целевой научно-исследовательской программой «Евразийская цивилизация и Волго-Камско-Уральский этнолингвистический регион».

В 2000 году Международная Академия наук о природе и обществе избрала А.Г. Шайхулова действительным членом Академии (по Евразийскому Отделению). В 2001 году защитил в Отделе Урало-Алтайских языков Института Российской Академии наук докторскую диссертацию на тему «Структура и идеографическая парадигматика односложных корневых основ в кыпчакских языках Урало-Поволжья в континууме ареальной, межтюркской лексики».

Труды Алмаса Галимзяновича были высоко оценены нашим государством. Об этом говорят его многочисленные награды.

Все, кто хорошо был знаком с Алмасом Галимзяновичем, помнят его открытым, отзывчивым, жизнерадостным, энергичным. Являясь одним из организаторов в республике крупнейших международных конференций («Евразийство: проблемы осмысления» (2000), «Межкультурный диалог на евразийском пространстве: Башкортостан евразийская модель межконфессионального согласия и толерантности» (2002), «Языки Евразии – этнокультурологический контекст» (2003), а также успешно участвуя в работе российских и зарубежных тюркологических конгрессов, симпозиумов и конференций в качестве руководителя секционных заседаний, он всемерно способствовал повышению авторитета как Баш ГУ, так и всего научного сообщества Республики Башкортостан [8].

В совершенстве владея турецким языком, Алмас Галимзянович выступал в качестве переводчика на проводимых в Уфе международных мероприятиях, в том числе на съездах Всемирного курултая башкир, а также во время состоявшихся в Уфе саммитов ШОС-БРИКС.

А.Г. Шайхулов являлся членом редколлегии научного журнала «Алтаистика и тюркология» (Казахстан), членом диссертационных советов Баш ГУ и Тобольского

государственного педагогического университета. Входя в число плодотворных ученых-филологов, за большой вклад в развитие лингвистических исследований А. Г. Шайхулов был включен в международные лингвистические энциклопедии «Ведущие языковеды мира» (М., 2000), «Урало-Алтайское (тюрко-монгольское) языкознание» (М., 2001) [3].

Несмотря на свою занятость, Алмас Галимзянович был очень привязан к своему родному городу и при первом удобном случае приезжал сюда. Был почетным гостем районных семинаров, проведенных в СОШ №8, СОШ №4. В нашу школу был приглашен для участия в Районных краеведческих чтениях в качестве члена Большого жюри. Он находил время встретиться со своими друзьями, почтить память своих родителей, и просто походить по знакомым местам: по тропам детства…

К сожалению, тяжелая болезнь унесла жизнь замечательного человека, но Туймазы бережно хранит память о своем знаменитом земляке. В МАОУ СОШ № 7, где Алмас Галимзянович работал 2 года учителем русского языка и литературы, в Центральной библиотеке и Краеведческом музее имеются материалы, посвященные его жизни и педагогической деятельности. А еще в Туймазах жил его друг детства Садриев Марат Нурисламович. Они были настолько близкими друзьями, даже сыновей назвали именами друг-друга. Знакомясь поближе со вдовой и сыновьями Марата Нурисламовича, мы нашли очень богатый материал в их семейном архиве: книги, фотографии, письма. Эти материалы тоже были переданы в Краеведческий музей. Память об этом удивительном человеке навсегда в наших сердцах. И я горжусь тем, что такой знаменитый человек – мой земляк.

**Список литературы**


1. Насипов И.С. Алмас Галимзянович Шайхулов (к 65-летию со дня рождения) // Вестник Башкирского университета. – 2010. Т. 15. – № 4. – С. 1345.
2. Нуретдинов А. Бәрәкәтле мөхиттә шыҡкан орлоҡтар // Башҡортостан. – 2015. – 24 октябрь.
3. Поварисов С. Белем оҗмахында аткан чәчәкләр // Кызыл таң. – 2014. – 27 декабрь.
4. Учитель учителей // URL: http://sitdikovafm.net/ushitel_eshitelei/
5. Фәхретдинова А. Алмас Шәйхулов: «Максатыбыз: Идел-Урал буенда яшәүче халыкларның телләре, мәдәниятләре арасындагы бәйләнеш үзенчәлекләрен ачып бирү» // URL: https://tatar-inform.tatar/news/almas-sh-yhulov-maksatybyz-idel-ural-buenda-yash-che-halyklarny-tell-re-m-d-niyatl-re-arasyndagy-b-yl-nesh-zench-lekl-ren-achyp-bir
6. Хәбибуллин Ф. Әйдә, халыкка хезмәткә! // Кызыл таң. – 2010. – 21 октябрь.
7. Шайхулов Алмас Галимзянович // URL: tuimazimcb.ru›index.php…
8. Якимчук Р., Шейхвильданова Ф. Плеяда учёных и педагогов-филологов // Деловой МИР Башкортостана. – 2015. – № 176.


© Ситдикова А.Р., 2025

УДК 001.2:378

**Насипов И.С.,**
*профессор кафедры татарского языка и литературы БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа, Россия*

# НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ К.С. ДАВЛЕТШИНА В СТЕРЛИТАМАКСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ АКАДЕМИИ

***Аннотация.*** *В статье рассказывается о научно-педагогической деятельности профессора К.С. Давлетшина, который более 10 лет проработал профессором кафедры татарской и чувашской филологии Стерлитамакской государственной педагогической академии по совместительству. Он стоял у истоков становления кафедры, внес большой вклад в учебно-методическое обеспечение учебного процесса на татарско-русском отделении филологического факультета, в подготовку научно-педагогических кадров. Как признанный специалист по литературоведению и истории татарской литературы он преподавал на кафедре литературоведение, поэтику, историю древней и средневековой татарской литературы, руководил научной работой студентов. Своим авторитетом и советами помогал становлению молодой кафедры как научно-методической структуры вузы по подготовке учителей татарского языка и литературы, чувашского языка и литературы, русского языка и литературы.*

***Ключевые слова:*** *К.С. Давлетшин, Стерлитамакская государственная педагогическая академия, кафедра татарской и чувашской филологии, литературоведение, татарская литература, древняя и средневековая татарская литература.*

Камиль Салихович Давлетшин – кандидат филологических наук, доцент, признанный специалист по истории древней и средневековой татарской литературы. Он долгие годы (1972–2013) преподавал на кафедре татарского филологии и культуры филологического факультета Башкирского государственного университета на должностях старшего преподавателя, доцента и профессора. Кроме того, он внес большой вклад в становление и развитие новых татарских отделений в БГПИ (Уфа), СГПИ (Стерлитамак) и БирГПИ (Бирск), стоял у истоков создания кафедры татарской и чувашской филологии, кафедры тюркской и финно-угорской филологии [6, 17–18].

В Стерлитамакском государственном педагогическом институте (а после – академии, академии им. Зайнаб Биишевой, Стерлитамакском филиале БашГУ, ныне – Стерлитамакский филиал УУНиТ) русско-татарское отделение открылось в 1993 году, а русско-чувашское отделение – в 1994 году на базе филологического факультета, где по запросу образовательных организаций южного региона Башкортостана начали подготовку учителей по специальностям «русский язык и литература в национальной школе, татарский язык и литература», «русский язык и литература в национальной школе, чувашский язык и литература». В первые годы не хватало ни специалистов, ни учебно-методического обеспечения учебного процесса [6, 17–18]. По рекомендации доцента Л.Р. Сагидуллиной, руководство вуза пригласила К.С. Давлетшина преподавателем-совместителем: он начал работать на русско-татарском отделении в первый же 1993–1994 учебный год: преподавал предметы «Введение в литературоведение», «История древней и средневекой татарской литературы». Первым преподавателем также была доцент Л.Р. Сагидуллина, работавшая в вузе на кафедре педагогики и методики начального обучения. Она же приняла участие в составление первого учебного плана по специальности «русский язык и литература в национальной школе, татарский язык и литература», первые два года работала в приемной комиссии, вела предметы «Практический курс татарского языка», «Современный татарский литературный язык».

В первые годы существования новые отделения работали в составе кафедры преподавания русского языка в национальной школе (зав.кафедрой доцент Р.С. Каримова). В

1994 году на кафедру из ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова (Казань) вернулся с очной целевой аспирантуры И.С. Насипов. На правах заместителей кафедры русско-татарское отделение курировал старший преподаватель И.С. Насипов, а русско-чувашское отделение – старший преподаватель Е.И. Иванова [6, 5].

В последующем встал вопрос о создании специальной кафедры для организации учебно-воспитательного процесса и научно-методической деятельности на русско-татарском и русско-чувашском отделениях. Руководство вуза, лично ректор института М.Г. Хамидуллин постоянно принимали участие в решении организационных вопросов новых отделений. В первые годы работы систематически проводились совещания с участием декана филологического факультета Б.Б. Гафарова и заведующего кафедрой Р.С. Каримовой.

В обсуждениях организационных вопросов активно принимал участие и К.С. Давлетшин. На всех уровнях к его авторитетному мнению прислушивались. Были разные точки зрения по вопросу создания специальной новой кафедры. Тогда уже не было сомнений, что новые отделения состоялись как самостоятельные структуры. Когда было принято положительное решение об открытии новой кафедры как научно-методической структуры вуза в составе филологического факультета, встал вопрос о ее названии. Ректор вуза М.Г. Хамидуллин предложил смелое решение: назвать новую структурную единицу кафедрой татарской и чувашской филологии. После некоторых обсуждений большинство (руководство вуза, деканата, кафедры) поддержало предложение ректора. К.С. Давлетшин также был сторонником этого решения. 31 марта 1997 года Ученый совет вуза утвердил создание кафедры татарской и чувашской филологии (сокращенно – КТиЧФ). Заведующим кафедры был назначен доцент И.С. Насипов [6, 5-6].

В 1997 году во время встречи с ректором М.Г. Хамидуллиным и зав.кафедрой И.С. Насиповым К.С. Давлетшину было предложено продолжать работу и избраться штатным совместителем вуза на должность профессора кафедры татарской и чувашской филологии. Это было признание его заслуг в становлении русско-татарского отделения, в организации новой кафедры, приглашение к дальнейшему сотрудничеству. К.С. Давлетшин был очень рад такому предложению, и с удовольствием его принял. Ученый совет вуза на конкурсной основе избрал его штатным совместителем на должность профессора кафедры [7]. Он продолжил работать на татарско-русском отделении с таким же усердием, как и раньше.

Хочется остановиться на двух моментах периода его работы профессором кафедры татарской и чувашской филологии. Его кандидатская диссертация, посвященная творчеству суфийского поэта Мавля Кулый, в свое время была верхом достижений в исследованиях истории татарской литературы. Получив классическое филологическое образование в стенах Казанского университета, пройдя научную подготовку в Институте языка, литературы и истории им. Г.Ибрагимова и общаясь в кругу ведущих казанских татарских литературоведов, успешно защитив диссертацию, он в последующем оказался, по мнению многих, в провинциальном вузе – в Башкирском государственном университете. Здесь он сумел также завоевать авторитет крупного специалиста по литературоведению, поэтике, истории древней и средневековой татарской литературы, талантливого преподавателя. К.С. Давлетшин сохранил уважение и признание прежних своих казанских коллег. Однако долгое время материалы его кандидатской диссертации, кроме отдельных публикаций в виде статей, в полном объеме как научная монография не выпускались.

В Стерлитамаке было решено это исправить. Материалы были опубликованы в виде учебного пособия для студентов в РИО института под названием «Художественное наследие древнетатарской литературы. Хикметы Мавля Кулый» [2]. Это издание не могло охватить весь объем проведенного исследования творчества поэта. Автор мечтал о более полном академическом издании, но был очень рад и этому варианту.

Надо отдать должное зав.кафедрой татарской филологии и культуры БашГУ профессору А.Г. Шайхулову, который сумел организовать издание материалов исследования К.С. Давлетшина в более полном варианте в Уфе [3]. В последующем этот вариант был

переиздан земляками ученого [4]. Хочется верить, что ученики К.С. Давлетшина, а среди них есть и солидные ученые, смогут в будущем осуществить мечту своего учителя – издать исследование в виде классической академической научной монографии.

К.С. Давлетшин внес большой вклад в подготовку научных кадров для вузов республики, в том числе и для кафедры татарской и чувашской филологии. Под его руководством в 2002 году доцент кафедры Ф.Т. Бухарова защитила кандидатскую диссертацию на тему «Тюркоязычная поэзия Поволожья и Приуралья XIV в.: проблемы эстетического идеала» [1]. Он был ответственным редактором нескольких монографий, учебных пособий и учебно-методических материалов, учебных программ, подготовленных кафедрой татарской и чувашской филологии [5]. Также необходимо отметить его научные публикации в сборниках материалов научно-практических конференций, организованных кафедрой татарской и чувашской филологии.

Более 10 лет профессор К.С. Давлетшин трудился в Стерлитамакском педагогическом институте. Он внес большой вклад в учебно-методическое обеспечение татарско-русского отделения и укрепление кадрового потенциала кафедры татарской и чувашской филологии, принимал активное участие в решении организационных вопросов, был членом оргкомитета многих значимых научно-методических мероприятий и научно-практических конференций. По его рекомендациям кафедру татарской и чувашской филологии посещали с лекциями и научными докладами ведущие ученые вузов и научных учреждений Республики Татарстан и Чувашской Республики. Благодаря его авторитету кафедра татарской и чувашской филологии стала узнаваема среди профильных кафедр вузов Российской Федерации, научно-методическим центром по подготовке учителей татарского и чувашского языков в Республике Башкортостан. Необходимо отметить его влияние на становление молодых преподавателей кафедры, в том числе по чувашской филологии [8, 54–55]. Он притягивал глубокими знаниями по истории литературы и культуры тюркских народов, положительными качествами своего характера и утонченными манерами общения как со студентами и преподавателями, так и представителями руководства вуза. Харизматичный человек, К.С. Давлетшин удивлял благородством и истинной интеллигентностью ученого, вызывая у всех доверие и симпатию. Он умел мотивировать своих учеников и коллег на благие дела, уверенно и легко находил общий язык с людьми разного социального статуса, оставаясь простым человеком.

**Список литературы**

1. Бухарова Ф.Т. Тюркоязычная поэзия Поволжья и Приуралья XIV в.: проблемы эстетического идеала: автореферат дис. ... кандидата филологических наук. – Уфа, 2002. – 27 с.

2. Давлетшин К.С. Борынгы татар әдәби мирасы. Мәүлә Колый хикмәтләре: Уку-методик кулланма. – Стәрлетамак: Стәрлетамак дәүләт педагогия институты, 2002. – 192 б.

3. Давлетшин К.С. XVII гасыр шагыйре Мәүлә Колый: Уку кулланмасы. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2010. – 400 б.

4. Давлетшин К.С. XVII гасыр шагыйре Мәүлә Колый: Уку кулланмасы. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2010. – Казан-Питрәч, 2022. – 400 б.

5. Древняя и средневековая татарская литература: учеб.-метод. комплекс для студ. 1-го курса / Сост. К.С. Давлетшин, Ф.Т. Бухарова. – Стерлитамак: Изд-во СГПА, 2008. – 77 с.; Бухарова Ф.Т. XIV йөз төрки шигъриятендә Ир-егетлек идеалы: 1-5 нче курс студентлары өчен фәнни-методик материаллар / Фәнни ред. К.С. Дәүләтшин. – Стәрлетамак: Стәрлетамак дәүләт пед.ин-ты, 2002. – 89 б. һ.б.

6. Кафедра татарской и чувашской филологии: Очерк истории / Сост. И.С. Насипов, И.С. Мансуров. 2-е изд-е. – Стерлитамак: Стерлитамакская государственная педагогическая академия им. Зайнаб Биишевой, 2012. – 178 с.

7. Насипов И.С. Становление и развитие кафедры татарской и чувашской филологии СГПА им Зайнаб Биишевой // Проблемы изучения и преподавания тюркской филологии:

история, современность, перспективы: Сб. материалов Всерос.научно-практ. конф. с международным участием, посвящен. 125-летию государственного и общественного деятеля, языковеда и классика татарской литературы Галимджана Ибрагимова, 105-летию Народного поэта Чувашской Республики Петра Хузангая, 15-летию кафедры татарской и чувашской филологии СГПА им. Зайнаб Биишевой, (Россия, Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, 24–26 мая 2012 г.) / Научн. ред. И.С. Насипов, отв. ред. И.С. Мансуров. – Стерлитамак: Стерлитамак. гос. пед. академия имени Зайнаб Биишевой, 2012. – С. 6–8.

8. Насипов И.С. История кафедры татарской и чувашской филологии Стерлитамакской государственной педагогической академии им. Зайнаб Биишевой // Учитель Башкортостана. – 2008. – № 11. – С. 54–55. (на чувашском языке)

© Насипов И.С., 2025

УДК 821.512.145

**Идрисов Р.Р.,**
*Уфа, Россия*

## ОСТАЗ

*(Камил Салих улы Дәүләтшин истәлегенә)*

***Аннотация***. *Әлеге мәкалә профессор Камил Дәүләтшинның шәхес феноменын тикшерүче фәнни-мемуар очерктан гыйбарәт. Автор галимнең эчке дөньясын ача. Төп игътибар чын интеллигентлык, рухи юмартлык һәм кешелеклелек кебек сыйфатларга бирелә, алар аны остаз гына түгел, ә рухи ориентир да иткән. Истәлекләр һәм аның эшчәнлегенә бәя бирү призмасы аша аның фәнни эзләнүләрен дә, педагогик бурычын да билгеләгән сыйфатлар күрсәтелә.*

***Терәк сүзләр:*** *Дәүләтшин К.С., рухилык, кешелеклелек, феномен.*

Башкорт дәүләт университетының татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасы профессоры, укытучы-остаз, шагыйрь һәм соклангыч кеше Камил Салих улы Дәүләтшин шәкертләре күңелендә гомерлеккә калды. Республикабызның татар җәмәгатьчелеге, фән һәм педагогик даирәсе, гомумән, бар татар дөньясы тарихында аның лаеклы урыны бар. Кешеләргә изгелек һәм шатлык китерүче асыл затларның берсе иде ул. Университетның, татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасының, татар бүлегенең гөрләп чәчәк аткан чорын гәүдәләндерүче, аның җаны, кояшы һәм намус үлчәме дә иде Камил абый. Кафедрада Үзбәк Гыймадиев, Суфиян Поварисов Радик Сибәгатовлар кебек титаннар белән бергә андагы әхлакый атмосфераны булдыручы һәм сакчыларыннан да иде ул.

Аның шундый кеше икәнлеген барыннан да алда студентлар сизеп ала иде, шуңа да ул аларның иң яраткан укытучысы, остазы булды. Элекке студентлар безнең белән очрашканда классик бер сорау бирелми калмый иде: «Камил абый, нишли, ни хәлдә, сәламәтлеге ничек?» – дигәнрәк була иде ул сорау. Без моңа күнегеп тә беткән идек.

Камил абыйның харизмасы студентлар күңеленә шулай гомерлеккә кереп урнашты. Укытучы буларак иң абруйлы мөгаллимнәребездән иде ул. Диплом җитәкчем миңа аспирантурага юл ачты, аннан соң да фикердәш, сер сыярлык өлкән иптәш булды. Студент халкы аңардан фән дәресләре һәм тормыш сабакларын ала иде. Ә моның өчен зур шәхес, зыялы асыл зат булу кирәк. Чөнки интеллигентлылыкны яшереп тә булмый, андый рольне уйнап та булмый. Зыя – нур, зыялы – нурлы, затлы кеше, дигән сүз. Камил абый – нәсел тамырлары нугай морзасы Йосыфка, Сөенбикә ханбикәгә барып тоташкан, шуңа да аксөяк, элита кешесе икәнлеге әллә каян күренеп торган шәхес иде. Барыннан да элек горур кеше иде ул, чөнки горурлык кеше булган кешенең төп сыйфаты да булгандыр. Тирән акыл, табигый зирәклек, көчле ихтыяр һәм әхлакый бөтенлек хас иде остазыбызга.

Ялагайлыкны, тәлинкә тоту, үч тоту кебек сыйфатлардан бөтенләй азат кеше иде

Камил абый. Дөньядагы акны – ак, караны – кара, дип әйтә алган һәм шуны шәкертләренә дә җиткерә торган шәхес иде. Студент шәкертләрен ул «кеше булырга» чакыра иде. Ә кеше булуның җиңел түгеллеген бик дөрес белеп эш иткән кеше сүзе иде ул. Шул сыйфатлары өчен аны хезмәттәшләре дә, студентлар да яратты һәм хөрмәт итте. Башкортстан татар әдипләре өчен зур абруй, факультетның, татар рус бүлегенең, кафедраның рухи лидеры иде Камил абый. Инде пенсияга киткәч тә ул шул миссиясен дәвам итте. Дөнья куйган теләсә нинди сорау белән аңа мөрәҗәгать итәргә һәм иң кирәкле җавапны алырга була иде. Философ, акыл иясе иде Камил абый. Ә бу – акыл һәм әхлакның гармоник берлеге дигән сүз.

Камил абыйны бер генә күреп калганнар да аның якты харизмасы орбитасына эләгә иде. Эш арасында татар теле һәм әдәбияты буенча республика олмимпиадасында бергә эшләп алган БДПУ укытучылары да аны абруйлы шәхес итеп кабул итте, үз остазы итеп таныды.

Камил абый белән аралашу үзе бер бәйрәм иде. Без аны хәзер бигрәк тә ныграк аңлыйбыз кебек. Юксынудан туган юану да бар бүгенге хәятебездә. Шулай да бер уй күңелне борчуын дәвам итә: шәкертләреннән канәгать идеме икән остаз. Чөнки укытучы өчен үзенә лаек шәкертләр тәрбияләүдән дә зуррак бәхет юк. Остазыбызга лаек була алдыкмы, лаек була алырбызмы? Ул кафедраның кояшы иде, без, аның шәкертләре, кояш була алырбызмы? Сораулар күп һәм катлаулы... Кафедрадан эштән читләштерергә омтылыш ясалганда, без өч шәкерте – Марат Шәрипов, Илдус Фазлетдинов белән мин – аның өенә барып, остазны кафедрага алып килеп, гариза яздыртып, аның студентлар белән эшләвен дәвам иттергән идек. Шул егетлегебез бүген безнең өчен зур бер юаныч та кебек.

Яшәвенең мәгънәсе нидә һәм бәхетле идеме остаз?

Аңа багышлап язган мәкаләләремдә мин аңа бу сорауны биргәнмен һәм мондый җавап алганмын икән: «Үзеңне бөтен кешеләр өчен кирәк дип санауда. Яныңдагы кешеләрне бәхетле итүдә. Кеше синең яныңда үзен бәхетле тойсын. Башкаларда бәхет уятырлык итеп яшәргә кирәк... Әгәр яшәүнең тәмен белсәң, яшәүнең үзе бәхет икәнен аңласаң, димәк, син бәхетле кеше».

Инде бүген васыяте итеп кабул ителерлек сүзләрен дә әйткән иде остаз: «Ихлас яшәргә кирәк. Ихлас дус, ихлас дошман булырга, ихлас эшләргә, ихлас шатлана белергә кирәк. Кеше ясалма булмасын. Үкенмәслек итеп, ак йөз белән яшәүгә ни җитә!».

Камил абый җан тынычлыгы белән гомер кичерде, гаиләсе, язмыш бүләге – затлы нәселдән булган хәләле Һәдиясе белән канәгать булып, кыз-кияүләре, оныклары шатлык-бәхетләре белән яшәде. Бәхетле кеше иде ул. «Күп еллар үткәч, «Без – Камил абый шәкертләре», – дип исләренә төшерерлек булсын. Борынгыдан ук яшәүнең мәгънәсе – үзеңнән соң изге ат-исем калдыру бит!» – дигән иде остаз. Бу юлы да ул ялгышмады...

© Идрисов Р.Р., 2025

УДК 81-2

**Абдиева А.Ф.,**
*аспирант 1 г.о. Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель* – **Григорьева Т.В.,**
*профессор кафедры современного русского языкознания УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ ПОДРОСТКОВ: КОДОВОЕ ПЕРЕКЛЮЧЕНИЕ МЕЖДУ СЛЕНГОМ И ЛИТЕРАТУРНОЙ НОРМОЙ

(на основании анкетирования учащихся 8-11 классов МБОУ СОШ с. Имянликулево Чекмагушевского района Республики Башкортостан)

***Аннотация***. *Статья посвящена анализу коммуникативной компетенции современных подростков, проявляющейся в способности к осознанному кодовому переключению между молодежным сленгом и литературной нормой. На основе данных анкетирования 50 учащихся 8-11 классов сельской школы Республики Башкортостан выявлены ключевые закономерности речевого поведения: ситуативность использования сленга, ярко выраженная способность к смене языкового регистра в зависимости от адресата и коммуникативной ситуации, а также рефлексия по поводу уместности той или иной речи. Исследование демонстрирует, что активное использование сленга не является показателем низкой речевой культуры, а, напротив, свидетельствует о развитом прагматическом компоненте коммуникативной компетенции, позволяющем гибко адаптировать речь к условиям общения.*

***Ключевые слова***: *коммуникативная компетенция, кодовое переключение, молодежный сленг, литературная норма, речевое поведение, подростки, социолингвистика, языковая адаптация.*

В современной лингвистике и педагогике все более актуальным становится изучение не столько уровня грамотности подростков, сколько их способности эффективно использовать языковые ресурсы в разнообразных коммуникативных ситуациях. Эта способность, определяемая как коммуникативная компетенция, включает в себя знание не только языковых норм, но и социальных правил их применения [3, с. 35]. Центральным аспектом этой компетенции у современного подростка является навык кодового переключения – сознательного перехода с одного языкового варианта (в данном случае – молодежного сленга) на другой (литературный язык) в зависимости от контекста.

Как справедливо отмечает Э.М. Береговская, молодежный сленг – это «органическая и в какой-то мере необходимая часть этой системы» [2, с. 33], своеобразная лаборатория языка. Однако владение сленгом лишь тогда становится показателем развитой речевой культуры, когда оно сопровождается пониманием его уместности.

Актуальность данного исследования заключается в необходимости преодоления стереотипного восприятия сленга как исключительно негативного явления и в демонстрации его роли в формировании гибкой и адаптивной речевой личности.

Целью работы является анализ проявлений коммуникативной компетенции учащихся 8–11 классов через призму их способности к кодовому переключению между сленгом и литературной нормой.

Для достижения цели были поставлены следующие задачи: выявить частотность и основные сферы употребления молодежного сленга в речи респондентов; определить степень осознанности кодового переключения в зависимости от адресата и коммуникативной ситуации; проанализировать саморефлексию подростков относительно уместности использования сленга.

Исследование проводилось в сентябре-октябре 2025 года на базе МБОУ СОШ с. Имянликулево Чекмагушевского района Республики Башкортостан. В качестве основного метода использовалось анонимное анкетирование. Выборка составила 50 респондентов в возрасте 15–18 лет (учащиеся 8–11 классов). Для сбора данных была разработана анкета, включавшая вопросы о частотности использования сленга, ситуациях его применения, отношении к нему и способности менять речь в зависимости от обстоятельств.

Перейдем к результатам исследования. Проведенный анализ позволил выявить несколько ключевых характеристик речевого поведения подростков, свидетельствующих об уровне их коммуникативной компетенции.

1. Ситуативность как базовый принцип речевого поведения.

Данные анкетирования показали, что сленг не является доминирующим кодом в повседневной речи подростков. Большинство опрошенных используют его «довольно часто, но не в каждом предложении» (40 %) или «иногда, для выразительности» (25 %). Лишь 10 % респондентов указали на постоянное использование сленга. «Очень редко, почти никогда» – 13 %, «Вообще не использую» – 12 %. Это свидетельствует о том, что сленг выполняет специфические функции (экспрессивную, идентификационную) и не подменяет собой общеупотребительную лексику, что согласуется с выводом М.Ю. Касумовой о сленге как о «дополнительном пласте лексики» [5, с. 64].

Что касается коммуникативных сфер, где подростки используют сленг, то здесь наблюдается четкая закономерность, отражающая их понимание социальных контекстов. Основной площадкой для использования сленга становится живое общение с друзьями – здесь его применяют 80% опрошенных. В этой доверительной атмосфере сленг служит своеобразным паролем «своих», помогая укреплять связи в кругу сверстников и создавать неформальную обстановку.

Когда общение переходит в цифровое пространство, частота использования сленга постепенно снижается. В личных переписках мессенджеров его употребляют уже только 15% подростков. Хотя это все еще частная коммуникация, многие начинают подсознательно придерживаться более стандартных формулировок.

Наименьшая доля использования сленга – всего 5 % – приходится на публичные комментарии в социальных сетях. Это показывает, что подростки хорошо чувствуют разницу между закрытым кругом общения и пространством, где их слова могут увидеть разные люди, включая родителей и учителей.

Таким образом, можно говорить о существовании своеобразной «уместности» сленга в сознании современных подростков – от максимально свободного использования в кругу сверстников до практически полного отказа от него в публичном пространстве.

При этом 90 % респондентов сознательно не используют сленг в общении с родителями и родственниками, а 10 % избегают его в официальной обстановке. Эта избирательность демонстрирует, что подростки точно идентифицируют параметры коммуникативной ситуации и выбирают адекватный языковой регистр.

2. Осознанное кодовое переключение: рефлексия и контроль.

Напрямую о развитой способности к кодовому переключению говорит ответ на вопрос о смене речи в зависимости от ситуации. Подавляющее большинство подростков (70 %) выбрали вариант: «Да, очень сильно. С друзьями – одно, со взрослыми/в школе – совсем другое». Еще 30 % отметили, что в официальной обстановке стараются говорить на литературном языке или убирать жаргонизмы.

Этот результат опровергает распространенное мнение о бесконтрольном и однородном характере речи подростков. Напротив, они выступают компетентными участниками коммуникации, которые владеют как минимум двумя кодами (сленг – литературная норма) и умеют ими управлять в соответствии с прагматической установкой.

3. Саморефлексия и оценка уместности

Важным компонентом коммуникативной компетенции является способность к метаязыковой рефлексии – оценке собственной речи и речи сверстников. Ответы на вопрос «Что ты думаешь о речи своих сверстников?» распределились следующим образом:

45 % – относятся безразлично;

30 % – нравится ее живость и креативность;

20 % – считают, что «иногда мы звучим глупо и непонятно для других»;

5 % – затруднились ответить.

Наличие 20 % критических оценок указывает на сформированное представление о норме и уместности. Подростки не просто используют сленг, но и рефлексируют над его восприятием внешними наблюдателями, что является прямым свидетельством развитого коммуникативного сознания.

Проведенный анализ позволил нам выделить несколько ключевых индикаторов данной компетенции, которые последовательно раскрывают ее структуру. Прежде всего, следует отметить четкую ситуативную привязанность использования сленга. Как показывают данные, он ограничивается сферой неформального межличностного общения со сверстниками, практически не проникая в коммуникацию со взрослыми или официальные ситуации. Эта избирательность свидетельствует о понимании подростками социальных границ допустимого.

Что особенно важно, эта ситуативная привязанность напрямую связана со следующим индикатором – ярко выраженной способностью к кодовому переключению. Подростки не просто автоматически используют разные языковые регистры, а демонстрируют осознанный и гибкий переход между ними в зависимости от адресата и обстановки. Так, речь с друзьями кардинально отличается от коммуникации с родителями или учителями, что указывает на развитый социальный интеллект.

Наконец, третий индикатор – наличие метаязыковой рефлексии – дополняет общую картину. То, что значительная часть респондентов критически оценивает чрезмерное или неуместное использование сленга, говорит о глубоком понимании его места в общей системе коммуникативных средств. Эта способность к самонаблюдению и оценке собственной речевой практики является завершающим элементом в структуре коммуникативной компетенции.

В совокупности эти три индикатора рисуют портрет современного подростка как компетентного участника коммуникации, способного не только владеть разными языковыми регистрами, но и критически осмысливать их уместность в различных социальных контекстах.

Таким образом, использование молодежного сленга следует рассматривать не как признак речевой деградации, а как сложное социолингвистическое явление, сопровождающее процесс социализации и формирования идентичности. Владение сленгом и умение его «отключать» в нужный момент – это важный практический навык, отражающий способность личности адаптироваться к многообразию социальных миров и коммуникативных задач.

**Список литературы**

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст]: [Около 7000 терминов]. – Москва: Сов. энциклопедия, 1966. – 607 с.

2. Береговская Э.М. Молодежный сленг: формирование и функционирование // Вопросы языкознания. – М.: 1996. – № 3. – С. 32–41.

3. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке. Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Логос, 2001. – 304 с.

4. Волошин Ю.К. Общий американский сленг: Состав, деривация и функция. Лингвокультурологический аспект: дис. ... д-ра филол. наук. – Краснодар, 2000. – 341 с.

5. Касумова М.Ю. Молодежный сленг как компонент молодежного дискурса // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2019. – № 7. – С. 63–65.

6. Конышева А.В. Роль «сленга» в языке и культуре современной молодежи // Актуальные вопросы современного лингвистического образования: теоретический и практический аспекты: Материалы Международной научно-практической конференции. – Тирасполь, 2024. – С. 20–25.

© Абдиева А.Ф., 2025

УДК 1751

**Абдувахобова Д.Э.,**
*доцент кафедры узбекского и иностранного языков*
*Джизакского политехнического института,*
*г. Джизак, Узбекистан*

## ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ФОРМИРОВАНИИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

***Аннотация.*** *Общество предполагает установление политических, социальных, культурных, языковых и других связей между различными мировыми сообществами, что ведет к информационному обмену, усилению взаимодействия и взаимовлияния представителей различных национальностей в самых различных сферах социальной, культурной жизни, в т.ч. и образовательной. В современных условиях, в процессе изучения иностранного языка в диалог вступают не просто изучаемые языки, а также культуры, национальные особенности, традиции, обычаи, ментальности. Обучение иностранному языку не может ограничиваться только развитием речевых умений на изучаемом языке. Необходимо учитывать взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в его функционировании. Иностранный язык должен рассматриваться как средство, способствующее международному общению, познанию культуры страны изучаемого языка.*

***Ключевые слова:*** *межкультурная компетенция, диалог культур, лингвокультурологический подход, методы обучения, межкультурное образование, интеграция*

В области теории обучения иностранному языку данная тенденция проявляется в признании того факта, что овладение иностранным языком есть, прежде всего, приобщение к иной культуре, овладение новым социокультурным содержанием. Зарубежные, отечественные педагоги и ученые отмечают, что в процессе обучения иностранному языку большое внимание обращается на развитие лингвистической компетенции, в то время как такие важные моменты как культурное осмысление изучаемого языка, межкультурные аспекты коммуникации остаются недостаточно освещенными.

Многие студенты (и некоторые преподаватели) рассматривают язык только как средство коммуникации, как метод, используемый людьми для называния объектов и идей окружающего физического и социального мира [2, с. 8]. Данная точка зрения представляет язык набором слов, связанных вместе правилами, а его изучение видится достаточно рутинным, утомительным процессом изучения слов и правил, их замещением для получения того же значения, только другим инструментом.

Следует отметить, что данный вопрос является одним из самых сложных и спорных не только в языкознании, но и в языковедении, лексикологии, морфологии и синтаксисе. Вопрос взаимосвязи языка и культуры находится на пересечении ряда наук – лингвистики, философии, психологии и др., что является причиной отсутствия единого подхода к ее решению.

Современная практика обучения иностранному языку в вузе показывает отсутствие ориентации студентов на межкультурное образование и воспитание в связи с недостаточным

объемом имеющихся у них знаний в различных областях культуры. Как следствие игнорирования лингвокультурологического образования наблюдается нетерпимость к проявлениям особенностей культур других национальностей и этнических групп, так называемый языковой шовинизм, который, в свою очередь, приводит к нежеланию считаться с любыми другими мнениями кроме своего собственного, что неизбежно создает конфликты в повседневной жизни.

Все вышесказанное подтверждает целесообразность использования лингвокультурологического и коммуникативно-культурологического подходов в процессе обучения иностранному языку, что является современным методом образования, т.к. способствует развитию и взаимодействию различных компетенций, в их числе и межкультурной.

Понятие межкультурной, или кросс-культурной, компетенции в отечественной и зарубежной литературе возникло несколько десятилетий назад [3, с. 5]. Ранее рассматривалось понятие только коммуникативной компетенции.

Способность интерпретировать и производить высказывания в соответствии с ситуацией коммуникации и социокультурными правилами общества в современной методике преподавания трактуется как коммуникативная компетенция. По мнению Н.И. Геза, сущность коммуникативной компетенции в изучаемом языке состоит в способности правильно использовать язык в разнообразных социально детерминированных ситуациях. Помимо знаний о языке, коммуникативная компетенция включает умение коммуникантов соотносить речевое высказывание с целями и ситуацией общения, понимание взаимоотношений между общающимися сторонами, а также умение правильно организовать речевое общение с учетом культурных и социальных норм коммуникативного поведения [4, с. 8].

В современной методике обучения иностранному языку существует большое разнообразие подходов к понятию коммуникативной компетенции. Наиболее распространенной является трехуровневая модель, которая подтверждает единство коммуникативной и межкультурной компетенций. Модель включает в себя следующие умения:

− оперировать энциклопедическими (когнитивными) значениями, отражающими устройство реального мира и различных предметных областей, включая область профессиональной деятельности человека или когнитивная;

− пользоваться арсеналом разноуровневых средств языка для достижения прагматических целей (лингвистическая компетенция);

− устанавливать речевой или текстовый контакт с партнером, поддерживать его или прерывать, соблюдая при этом правила и конвенции общения, принятые в данном социуме [5, с. 9].

Межкультурная компетенция – это более сложное и многокомпонентное явление по своему наполнению, чем культурная компетенция. При лингвокультурологическом подходе к обучению межкультурная компетенция трактуется по-разному. Некоторые ученые рассматривают ее как способность людей разного пола и возраста мирно и без взаимной дискриминации существовать в одном обществе, другие – как способность участвовать в чужой до этого культуре, третьи – как идентичность, интегрирующую знания и образцы поведения, в основе которых лежат принципы плюрализма мышления и осознания историчности культурных процессов [7, с. 24].

К сожалению, в методической литературе недостаточно освещается основное отличие культурной от межкультурной компетенции. Студент, владеющий межкультурной компетенцией, способен сознательно сопоставлять культуры, выяснять общее и различное в них, определять их взаимовлияния. При формировании межкультурной компетенции основной упор должен делаться на эмпатию.

Модель межкультурной компетенции А. Кнапп-Поттхоффа рассматривает с точки зрения следующих структурных компонентов:

– аффективный (основные составляющие – толерантность и эмпатия);

– когнитивный (синтез знаний о родной культуре и культуре страны изучаемого языка, а также общие знания о культуре и коммуникации);

– стратегический (вербальные, учебные и исследовательские стратегии учащегося) [5, с. 15].

В свою очередь Е.В. Малькова расширяет стратегический компонент за счет включения в нее рефлексии. Лингвисты В. Гудикунст и И. Ким представляют свое определение межкультурной компетенции, где ключевым понятием является «межкультурная личность». Межкультурная личность, по мнению авторов, – та, которая достигла продвинутого уровня в процессе становления межкультурной компетенции, и чьи позитивные, аффективные и поведенческие характеристики не ограничены, а открыты для роста над психологическими параметрами какой-то одной культуры.

Определения культурной и межкультурной компетенции позволяют выделить знания и умения, необходимые для их формирования. Так, например, Г. Силье выделяет семь аспектов межкультурных знаний и умений:

1) знание традиционных, общепринятых в изучаемой культуре моделей поведения в повседневной ситуации;

2) понимание того, что поведенческие модели людей обусловлены их культурой;

3) понимание того, что и речь, и поведение обуславливаются возрастом, полом, принадлежностью к социальному классу, местом жительства и т.д.;

4) интеллектуальная любознательность, интерес к чужой культуре, умение ненавязчиво проявлять его;

5) умение распознать культурную коннотацию слов и фраз чужого языка;

6) способность проникать в сущность чужой культуры, делать необходимые обобщения на материале конкретных единичных примеров;

7) умение относиться к носителям чужой культуры и самой культуре с эмпатией, принимать ее с должной терпимостью, не судить по законам собственной культуры.

Классификация межкультурных коммуникативных умений была разработана Е.Е. Боровковой. Она базируется на ряде идей А.А. Леонтьева, А.В. Мудрика, Р. Джонсона, Д. Джонсона, Р. Хиллза и включает четыре вида умений:

1) гностические умения, связанные с действиями, обеспечивающими психологическую диагностику и воздействие на умственную деятельность партнера – носителя другой культуры;

2) конструктивно-проектировочные – умения, направленные на выбор способов поведения, наиболее оптимальных касательно представителей различных культур; они связаны с действиями по прогнозированию направления и характера развития отношений между носителями различных культур;

3) организаторские – умения, связанные с действиями по реализации способов поведения и осуществления влияния на партнера по общению;

4) специальные межкультурные коммуникативные умения, связанные непосредственно с техникой общения: умения излагать информативно, владеть жестом и мимикой; эти умения подразделяются на умения речевого и неречевого поведения, а в умениях речевого поведения выделяются умения устного и письменного общения.

При построении процесса обучения иностранному языку не следует ограничиваться в учебнопознавательной деятельности лингвокультурными границами только страны изучаемого языка. Необходимым условием выступает сопоставление и соизучение лингвокультурных традиций и обычаев, языковых и культурных реалий двух стран – родной страны и страны изучаемого языка.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод, что для успешного обучения иностранному языку недостаточно полагаться только на развитие лингвистической компетенции. Современная методика преподавания иностранных языков, как и непосредственно самообучение, не может осуществляться без привлечения культурного фона при формировании иноязычных навыков и умений. Поэтому, на наш взгляд,

лингвокультурологический подход, под которым понимается взаимодействие и взаимовлияние культур, является наиболее эффективным подходом при изучении и обучении иностранному языку, а также при формировании межкультурной компетенции.

В формировании межкультурной компетенции, лингвокультурологический подход в обучении иностранному языку предполагает реализацию принципа диалога культур. Диалог культур – это философия взаимоотношения между культурами в современных поликультурных сообществах. Е.И. Пассов выделяет несколько аспектов диалога культур:

– социологический аспект, предполагающий осознание общности, зависимости одной культуры от другой;

– социокультурный аспект, при котором каждая сторона общения приобретает социокультурный статус субъекта;

– аксиологический, обеспечивающий понимание ценностей чужой культуры и уважение
к ним;

– психологический, который означает, что взаимопонимание ведет к координации, сотрудничеству, эмоциональному контакту [15]. Использование лингвокультурологического подхода в формировании межкультурной компетенции при обучении иностранному языку, может помочь студентам актуализировать в своем сознании установки на реализацию межкультурной коммуникации:

– способность распознавать сходства и отличия двух культур;

– владение необходимыми фоновыми знаниями для понимания изучаемой культуры, а также стратегиями приобретения и применения таких знаний; − способность к самостоятельному осмыслению получаемых фоновых знаний для их адаптации к потребностям межкультурного общения в конкретных ситуациях;

– критический подход к интерпретации особенностей поведения носителей иной культуры;

– умение интерпретировать ситуативно обусловленный характер поведения представителей другой культуры, содержание текстов различных типов, произведения искусства и медийную информацию иного культурного сообщества;

– понимание сути собственных культурных установок и их значения в различных контекстах жизнедеятельности;

– осознание значимости опыта, приобретенного в родной культурной среде, и степень его влияния на характер действий и поступков человека.

Многие существующие подходы к обучению иностранному языку не основываются на соизучении культур, их взаимодействии и взаимовлиянии, а охватывают материал, касающийся только культуры страны изучаемого языка и непосредственно самого изучаемого языка. В связи с этим возникает необходимость создать соответствующие педагогические условия для реализации лингвокультурологического подхода в обучении иностранному языку и организовать этот процесс, основываясь на принципах соизучения культур.

Недостаточная разработанность данной проблемы находит свое отражение в методической и педагогической литературе. Анализ научных источников выявляет неразработанность конкретных методов, приемов и форм реализации лингвокультурологического подхода с целью формирования межкультурной компетенции на занятиях по иностранному языку. Данная ситуация, с одной стороны представляет собой основную трудность при определении содержания практических занятий, с другой – расширяет перспективу поиска новых способов ее решения, в т.ч. и в плане самостоятельного творчества студентов.

**Список литературы**

1. Астафурова Т.И. Стратегия коммуникативного поведения в профессионально значимых ситуациях межкультурного общения (лингвистические и дидактические аспекты): дис. ... д-ра пед. наук. – М., 1997. – 324 с.

2. Жоглина Г.Г. Развитие умений коммуникативной компетенции на основе использования аутентичных видеодокументов: дис. ... канд. пед. наук. – Пятигорск, 1998. – 309 с.

3. Боровкова Е.Е. Формирование межкультурных коммуникативных умений будущего учителя: дис. ... канд. пед. наук. – Челябинск, 1996. – 199 с.

4. Конышева А.В. Проектная методика обучения иностранному языку в контексте гуманизации образовательного процесса // 2009. – С. 83–89.

5. Bennett C. Comprehensive Multicultural Education. Theory and Practice / C. Bennet. – Boston, London, Sydney, Toronto : Allin and Bacop, 1990.

6. Мегалова И.А. Новейшие информационные и коммуникационные технологии формирования иноязычной компетенции в российских и зарубежных вузах: Сравнительный анализ: дис. … канд. пед. наук / И.А. Мегалова. – Саратов, 2000. – 180 с.

© Абдувахобова Д.Э., 2025

УДК 821.512.145

**Абдульманова Д.Р.,**
*ассистент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# ОРГАНИЗАЦИЯ ХРОНОТОПА В РАССКАЗЕ «КЕМ ҖЫРЛАДЫ?» АМИРХАНА ЕНИКИ

***Аннотация.*** *В статье исследуются принципы организации художественного хронотопа в рассказе «Кем җырлады?» Амирхана Еники (1909–2000). Анализируется сложное взаимодействие бытового, исторического и мифологического уровней в создании многомерного пространственно-временного континуума. Доказывается, что центральным принципом поэтики Еники является доминанта психологического времени над событийным, что трансформирует внешний сюжет в инструмент исследования внутреннего мира персонажа.*

***Ключевые слова:*** *Амирхан Еники, художественный хронотоп, психологизм, художественное время, художественное пространство, ретроспекция*

Согласно концепции М.М. Бахтина, хронотоп представляет собой «формально-содержательную категорию» художественного текста, в которой время и пространство сливаются в неразрывное и смыслообразующее целое [3, с. 341]. Ключевым свойством хронотопа является его динамическая природа: время уплотняется, становясь насыщенным значимыми событиями, а пространство интенсифицируется, приобретая символическую нагрузку и активно влияя на повествование.

Хотя данная категория была разработана для анализа художественной литературы, где она проявляется наиболее ярко, М.М. Бахтин подчеркивает, что ее значение не ограничивается этой сферой. Хронотоп обладает более широким, культурно-философским потенциалом для понимания моделей мира, присущих различным эпохам и формам познания.

Ученые отмечают, что А. Еники – мастер-психолог, чье творчество эволюционировало от изображения внутреннего мира через поступки к сложным формам самоанализа. Он использовал внутренние монологи и несобственно-прямую речь для раскрытия «диалогизированного» сознания персонажей, их нравственных исканий и борьбы совести.

Исследования показывают, что А. Еники стал одним из первых, кто в условиях соцреализма вернул в татарскую литературу яркое национальное начало. Его творчество актуализирует ценность рода, связи с родной землей, языком и традициями. Герои-носители этой мудрости (старики, матери) противопоставляются разрушительным тенденциям эпохи.

В научных работах, посвященных визуальному началу в литературе, пейзаж у А. Еники рассматривается как одна из универсальных визуальных компонент. Природно-пейзажные модели организации пространства, наряду с портретами персонажей, служат целям визуализации художественного текста и созданию ярких образов, укоренных в этнокультурной реальности.

Художественный хронотоп в рассказах Амирхана Еники отличается сложным взаимодействием бытового, исторического и порой мифологического уровней. Это многомерное пространство подчинено не столько внешней событийности, сколько внутреннему состоянию персонажей. Центральным принципом организации становится доминанта психологического времени над событийным, что позволяет сосредоточиться на духовно-нравственных проблемах личности. Такая структура отражает глубину авторского замысла, выводя на первый план экзистенциальные вопросы. Функциональное разнообразие хронотопов служит созданию художественного единства произведения. Бытовое пространство повседневности часто становится фоном для проявления исторической памяти или мифологических архетипов. Подчинение событий психологическому времени выражается в замедлении или ускорении повествования, что соответствует душевным переживаниям героев. Таким образом, внешний сюжет трансформируется в инструмент исследования внутреннего мира человека, его нравственных исканий.

А. Еники мастерски сочетает традиционные татарские представления о циклическом времени и сакральном пространстве с литературными приёмами смещения временных пластов. Это создаёт эффект «резонанса», когда прошлое и настоящее взаимодействуют, углубляя психологический портрет героя. Культурно-обусловленные искажения привычного хода времени отражают связь индивидуального сознания с этническими константами. Ритуалы и топосы (например, родной дом, кладбище, дорога) выступают как пространственно-временные маркеры, организующие нарратив вокруг ключевых ценностей. Ярким примером служит организация хронотопа в рассказе «Кем жырлады?». Семантическое поле хронотопа здесь выстраивается через несколько ключевых элементов. Место действия: җимерек станция / җимерек разъезд (разрушенная станция / разъезд),· землянка,· тыл (тыл),· фронт (фронт),· вагон / теплушка (вагон / теплушка),· сәке (нары),·калкулык (холм),·ялгыз нарат (одинокая сосна), Идел тавы (Волжские горы). Время действия:·Көзге караңгы төн (Осенняя темная ночь),·икенче көнне (на следующий день),·бер тәүлек (одни сутки), вакыт-вакыт (время от времени), бераздан (вскоре), шул чакта (в тот момент),·әллә чак кына соңрак (то ли чуть позже),·кинәт (вдруг).

Пространство разрушенной станции (җимерек станция) становится микрокосмом войны. Это место, где время уплотнено до последних мгновений жизни (агония лейтенанта), а пространство интенсифицировано до символического значения разлуки и смерти. Сюда прибывают два эшелона – один с пополнением на фронт, другой с ранеными. Это точка бифуркации, где пути жизни и смерти пересекаются, но не взаимодействуют, подчеркивая разрыв и трагизм: «Көзге караңгы төндә кечкенә генә җимерек станциядә ике эшелон очрашып, янәшә туктадылар» [4, с. 51]. Данный хронотоп визуализирует ключевую развилку судеб: «Боларның берсе тылдан фронтка яңа хәрби часть алып баручы эшелон, икенчесе фронттан тылга яралылар төяп кайтучы санитар поезды иде» [4, с. 51].

Этот узловой пункт аккумулирует напряжение и трагизм исторического момента, выступая микрокосмом войны, где жизнь (путь на фронт) и смерть (путь с фронта) пересекаются. Далее хронотоп трансформируется в место смерти и забвения, что подчеркивается его анонимностью и повторяемостью: «Ә икенче көнне санитар поезды тагын бер җимерек разъездга җитеп туктады» [4, с. 53]. Финал пути солдата в пространстве «разъезда» – одиночная могила под одинокой сосной («ялгыз нарат»), что усиливает мотивы жертвенности и распада, связывая частную трагедию с масштабом общенародного бедствия.

Воспоминания и грезы раненого героя создают принципиально иной хронотоп – бескрайнего цветущего луга (болын). Это пространство характеризуется эпитетами «тип-тигез», «чуп-чуар», «куе үләнле», передающими его идеальную цельность, гармонию и

насыщенность жизнью. Время в этом хронотопе циклично и вечно, оно лишено разрушительной силы, в отличие от линейного и смертоносного времени войны. Этот образ не является просто фоном; он олицетворяет вечную, непрерывную жизнь родной земли, которая резко контрастирует с временным ужасом войны. «Һәм егетнең күз алдына үтә ачык булып, әллә кайларга кадәр җәелеп яткан чуп-чуар чәчәкле болын килә. Үлән башларын, чәчәкләрне селкетеп, йомшак кына җил исә, имеш. Каяндыр, тургай сайрауларына кушылып, чалгы янаган тавышлар ишетелә кебек, йомшак җил кибеп яткан покосларның хуш исен китерә кебек, тик егет печән чабучылар ягына нигәдер борылып карый алмый, имеш. Ул да булмый, аның күз алдына бормаланып киткән тар гына болын юлы килә [4, с. 52]. Луг (болын) превращается в мощный символ утраченного рая, довоенной гармонии и национальной идентичности. Он представляет собой не просто географическое место, а духовную родину, к которой стремится израненная душа героя. Смерть лейтенанта и его погребение под одинокой сосной у «җимерек разъезд» лишь подчеркивает невозможность возврата к этому идеалу в физическом мире, но утверждает его в духовном. Этот хронотоп не является просто фоном; он олицетворяет вечную, непрерывную жизнь природы, которая резко контрастирует с разрушительным временем войны, и вызывает в памяти героя чувства ностальгии. Через его восприятие автор передает представление героем целостного мира. Данный образ хорошо проецируется и в рассказе «Җиз кыңгырау» «Болын тип-тигез, чып-чуар чәчәк кенә» [4, с. 119]. «Мин үзем дә Дим буенда үскән малай, болыннарны күп таптаганым бар, әмма моның кебек тоташ чып чуар чәчәкле, ерып йөри алмаслык куе үләнле, тын-якты болынны беренче күрүемдер. Күңелгә кинәт нур тулды, күзгә хәтта сөенеч яшьләре килде, һәм шул чакта табигатьнең кешегә газиз ана кочагыдай никадәр якын-кадерле булуын, кешенең аңа мең төрле җепләр белән бәйләнгән булуын, алай гына да түгел, кешенең бөтен хыялы-өмете, эше-гамәле шушы җылы, якты, тере сулышлы табигатьтән яралган булуын ихтыярсыз аңладым, тойдым, белдем шикелле...» [4, с. 120]. Таким образом, хронотопическая структура анализируемого текста, выстроенная на резком контрасте между разрушительным временем войны и вечным пространством родной природы, служит ключом к его пониманию. Этот художественный прием позволяет автору не только показать ужас войны, но и раскрыть глубинные основы человеческого духа, связанные с памятью, родной землей и непреходящей красотой природы. Хронотоп в данном случае действительно является не фоном, а активной формально-содержательной категорией, которая определяет и образ героя, и философский пафос произведения, делая частную историю частью общенародной трагедии и вечного круговорота жизни.

«Шәһәр» (город) представлен через группу предметов быта: тәрәзә пәрдәләре, гөлләр, өстәл, самовар. Этот домашний хронотоп позволяет автору раскрыть глубины татарского менталитета и национального уклада жизни. Картина, где «…егетнең күз алдына үзләренең шәһәрдәге кечкенә өйләре килеп баса. Эңгер-меңгер вакыты, имеш. Өйдә әнисе ялгызы гына икән. Менә ул, ак яулык бәйләгән кечкенә карчык, ут кабызып, бисмилласын әйтә-әйтә, тәрәзә пәрдәләрен төшереп йөри, тәрәзә төбендәге гөлләрнең кипкән яфракларын чүпләп чүпләп ала, имеш. Өстәлдә яңа гына кайнап чыккан самавыр тора икән» [4, с. 53], воплощает в себе идею устойчивого, ритмичного мира дома, противопоставленного хаосу внешнего мира. Этот хронотоп становится пространством сохранения традиций и человеческого тепла.

Топос «Идел тавы» характеризуется через пространственные маркеры «биек» (высокий) и «чиксез» (бескрайний), что трансформирует его в ключевой экзистенциальный символ. Как и в других произведениях, горы выступают вечным ориентиром, на фоне которого разворачивается человеческая драма, подчеркивая неразрывную связь индивидуальной судьбы с родной землей.

В конкретном воплощении этот топос становится воплощением идеализированного прошлого и духовной высоты, связанной с воспоминанием о возлюбленной – Тагире. Желание героя остаться здесь навсегда символизирует стремление к вечности и чистоту помыслов. Динамичное описание восхождения: «Менә алар җитәкләшеп, ашыга ашыга, Идел тавына менәләр... бәхетле елмаялар, тагын кузгалып китәләр...» [4, с. 53] – визуализирует

этот путь к блаженству и духовному единению, где безмолвное понимание и совместное усилие значат больше слов.

Время в рассказе олицетворяет два взаимоисключающих временных пласта: разрушительное, время войны и циклическое, вечное время природы. Именно их резкий контраст порождает основное психологическое напряжение и актуализирует в сознании героя чувство острой ностальгии.

Все эти хронотопические элементы связаны в единое целое через сознание героя, которое становится тем полем, где встречаются и взаимодействуют разные пространственно-временные пласты. Герой находится в одном пространстве (в поезде), а его душой летает в других пространствах. Процесс этого «полета» – путешествие памяти – и начинается со станции, которая является отправной точкой его внутреннего, психологического времени, доминирующего над временем событийным. Таким образом, синхронизация событийного ряда через временные смещения и наложение различных семантических полей хронотопа не просто углубляют психологизм, но и раскрывают философскую проблематику памяти, войны и непрерывности жизни.

**Список литературы**

1. Аминева В. Р. Повествователь и герой в повести А. Еники «Невысказанное завещание» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. – № 7. – С. 12–14.

2. Арзамазов А.А., Должикова А.В. Репрезентация визуального в романах Амирхана Еники и Олега Саган-оола // Новые исследования Тувы. – 2024 . – № 4. С. 76–91.

3. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М. М. Соч.: в 7 т. Т. 3. – М.: Языки славянских культур, 2012. – С. 340–503.

4. Еники Ә. Әсәрләр, 5 томда. 1 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. – 447 б.

5. Загидуллина Д.Ф. К проблеме классификации современной татарской поэзии: жанровый канон и деканонизация // Казанский лингвистический журнал. – 2022. – № 3. – С. 300–324.

6. Карамова А.З. Психологизм в творчестве Амирхана Еники: автореферат дисс… канд. филол. наук. – Казань: Казанский государственный педагогический университет, 2005.

7. Фахрутдинова Л.И. Особенности выражения национального образа мира в произведениях А. Еники // Полилингвиальность и транскультурные практики. – 2024. – № 3. – С. 523–534.

© Абдульманова Д.Р., 2025

УДК 811.512

**Амиралиев С.М.,**
*доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин*
*Ошского государственного университета,*
*г. Ош, Кыргызстан*
**Сраждинова Р.Т.,**
*преподаватель кафедры английской филологии*
*Ошского государственного университета,*
*г. Ош, Кыргызстан*
**Жолдошева А.Т.,**
*старший преподаватель кафедры естественных и гуманитарных наук*
*Международного Европейского университета,*
*г. Бишкек, Кыргызстан*

# СТРУКТУРНО-СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ КОНЦЕПТА В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

***Аннотация.*** *В статье рассматриваются структурно-содержательные особенности концепта как одной из ключевых категорий когнитивной лингвистики. На основе философских, психологических и лингвистических подходов анализируется сущность концепта, его происхождение, структура и типология. Особое внимание уделяется компонентному составу концепта (образному, информационно-содержательному и интерпретационно-полевому уровням), а также соотношению концепта и понятия. В работе обобщаются теоретические позиции ведущих исследователей – П. Абеляра, Ф. Аквинского, В.З. Демьянкова, В.И. Карасика, С.Г. Воркачева, З.Д. Поповой и И.А. Стернина, К.З. Зулпукарова, Л.И. Дрофы и др. На материале опроса кыргызских респондентов анализируется конкретный пример концепта «лошадь», что позволяет выявить национально-культурную специфику концептуального содержания.*

***Ключевые слова:*** *концепт, когнитивная лингвистика, структура концепта, содержание концепта, типология, образ, понятие, оценка, национально-культурная специфика.*

**Введение.** Современная когнитивная лингвистика рассматривает язык как инструмент познания мира и отражения ментальных процессов человека. Центральное место в этой научной парадигме занимает понятие **концепта**, которое выступает связующим звеном между языком, мышлением и культурой. Исследование структуры и содержания концепта позволяет выявить закономерности формирования смыслов, закрепленных в языке и сознании человека [7, с. 3–8].

Проблема концепта является междисциплинарной: она находится на стыке философии, психологии, лингвистики, логики и культурологии. Несмотря на многообразие трактовок, большинство исследователей признают за концептом статус базовой единицы ментального уровня языка, обеспечивающей взаимопонимание в процессе коммуникации.

**Основная часть.** *1. Происхождение и философские основания понятия «концепт».*

Термин *conceptus* восходит к латинскому корню со значением «собрание», «восприятие», «зачатие» и впервые был введен в философский оборот П. Абеляром при анализе проблемы универсалий. Абеляр понимал речь как проявление субъективной сущности, наделённой смыслоразделительной функцией. По его мнению, смысл речи существует не в звуковом потоке, а в ментальном пространстве взаимодействия, говорящего и слушающего. Концепт, по Абеляру, – это результат внутреннего осмысления, соединяющий память, воображение и суждение [1, с. 270; 3, с. 894].

В этих рассуждениях Абеляра отмечаются важнейшие особенности концепта: его субъективность, динамичность, способность проявляться в речи и речевом акте и обеспечивать синхроническое взаимопонимание участников общения (говорящего и слушающего, вопрошающего и отвечающего), идентифицируя содержание их памяти, понимания и воображения (без совпадения смыслового фонда языковых единиц отправителя и получателя информации вообще невозможно взаимопонимание!). Иначе говоря, концепты, являясь единицами речи-мысли, служат опорными пунктами речевых сообщений, приводящими сознание говорящего и слушающего, пишущего и читающего к взаимопониманию.

Понимание концепта получило развитие в трудах других ученых. По мнению Фомы Аквинского, концепт есть внутренне постижение вещи в уме, выраженное через язык, через единство идеального и материально-феноменального [10, с. 307]. Эта идея звучит сейчас по-современному. Неслучайно лингвисты-когнитологи пишут об интериори-зованности концепта, о его закрепленности за языковыми знаками, о единстве означаемого и означающего, идеального и материального, о материализации мыслительный единицы путем о языковления и т. д.

Эта линия была продолжена в трудах Фомы Аквинского, который рассматривал концепт как внутреннее постижение вещи через единство идеального и материально-феноменального. Подобная трактовка легла в основу современных когнитивных подходов, где концепт рассматривается как интериоризированная единица мышления, закреплённая за языковым знаком.

*2. Лингвистические интерпретации и развитие понятия*

Как отмечает В. З. Демьянков, в европейских языках слово *conceptus* имеет различные семантические оттенки: от значения «понятие» до «наброска», «представления». В русский язык этот термин вошёл в XX веке, постепенно обретая самостоятельное значение, отличное от понятия. Понятие – это форма мысли и система существенных признаков определяемого предмета. Любое определение, имеющие целью охарактеризовать главные, необходимые и общие признаки того или иного предмета, является понятием. В этом смысле понятие выступает как одна из разновидностей концепта, наряду с такими его видами, как представление, образ, фрейм, сценарий и т. д. Иными словами, концепт шире понятия по **объему** и **содержанию,** включает его в себя как целое, состоящее из частей. Понятие – это часть концепта, его разновидность. Концепт и понятие находятся между собой в гиперонимо-гипонимических отношениях. Концепт допускает разбиение и описание с разных позиций. Концепт включает в себя не только логическую составляющую, но и эмоционально-оценочный, культурный и образный аспекты, что делает его шире и сложнее, чем понятие [5, с. 45].

*3. Структура концепта.* Современные когнитивисты (В.И. Карасик, С.Г. Воркачев, З.Д. Попова, И.А. Стернин и др.) выделяют три основных компонента в структуре концепта:

1. **Образный компонент** – отражает перцептивно-чувственные представления, формируемые в опыте человека.

2. **Информационно-содержательный компонент** – охватывает понятия, признаки и логические характеристики объекта.

3. **Интерпретационно-полевой компонент** – включает ценностные, ассоциативные и аксиологические параметры [9, с. 425].

**По языковому выражению** концепты могут репрезентироваться лексемами, фразеологизмами, свободными словосочетаниями, предложениями, афористическими средствами (пословицами, поговорками, изречениями, приметами и т. д.), микро и макротекстами.

**По признаку «смысловая плотность – неплотность»** концепты различают внутри себя 1) ядро, 2) ближнего периферию и 3) дальнюю периферию.

Критериев разбиения концептов огромное количество. Даже бегло обозреть их весьма трудно. Среди концептов разграничиваются типы: 1) конкретные, абстрактные сложные

(«графин» – «справедливость» – «человек»); 2) однослойные и многослойные («икс» – «обычай»); 3) вечные и приходящие («семья» – «КПСС»); 4) одноконтекстуальные, ограниченно контестуальные и многоконтекстуальные («зги» в идиоме *ни зги не видно* – «Ильич» в сочетании *Владимир ...Ленин* в окружении имени и фамилии – «метро» в разных окружениях); 5) первичные и вторичные («Константинополь» – «Стамбул»); 6) реальные и ирреальные («дом» – «домовой»); 7) микроконцепты и макроконцепты («иголка» – «Вселенная»); 8) естественные и сверхъестественные («ночь» – «черная дыра»); 9) единичные и собирательные («единица» – «множественность»); 10) исходные и конечные («рождение» – «смерть»); 11) одушевленные и неодушевленные («слон» – «лед»); 12) позитивные и негативные («добро» – «зло») и т. д. [12, с. 30; 6, с. 15; 7, с. 651–658].

Такое трехуровневое понимание концепта позволяет рассматривать его как многоуровневую когнитивную структуру, объединяющую чувственное и рациональное, индивидуальное и коллективное.

*4. Типология концептов.* Типология концептов может строиться по различным критериям:

- по масштабу распространения (индивидуальные, национальные, универсальные);
- по характеру содержания (абстрактные и конкретные, реальные и ирреальные, позитивные и негативные);
- по степени смысловой плотности (ядро, ближняя и дальняя периферия).

Такое разнообразие форм проявления концептов отражает сложность человеческого сознания и культурного опыта.

*5. Эмпирический пример: концепт «лошадь».* Для конкретизации теоретических положений автором был проведён опрос 75 кыргызских респондентов, которым предлагались вопросы о значении и функциях лошади. Результаты показали, что концепт «лошадь» в кыргызском языковом сознании имеет многослойное содержание:

- как **животное** и «транспортное средство»;

- как **источник пищи и напитков**;

- как **символ героизма и эстетической ценности** (тулпар, аргымак, күлүк).

Кроме того, в пословицах и метафорах (*Ат – адамдын канаты* – «Лошадь – крылья человека») проявляется культурно-оценочный аспект концепта, соединяющий утилитарное и духовное восприятие.

Эти факты свидетельствуют о правате В.И. Карасика, который различает в структуре концепта образно – персептивный, информационно-фактуальный (понятийный) и оценочно-ценностный компоненты [9, с. 118]. Аналогично позиция С.Г. Воркачева, выделяющего в концепте понятийную (признаковую и дефиниционую), образную (метафорическую) и значимостную составляющие, которые определяют его месте в лексико-грамматической системе языка [4, с. 270]. Отметим, что к значимостным составляющим концепта отнесены его этимологические, деривационные, аксиологические, ассоциативные и другие характеристики.

От такого понимания строения концепта существенно не отличается модель, предложенная З.Д. Поповой и И.А. Стерниным, которые тоже различают три компонента в структуре концепта. Эти компоненты они считают базовыми [11, с. 106–115]. По их мнению, в структуре концепта целесообразно выделять образный, информационно-содержательный и интерпретационно-полевой компоненты, в другой терминологии – **образ, информационное содержание и интерпретационное поле.**

Таким образом, на материале кыргызского языка и мировоззрения прослеживается особая этнокультурная специфика концептуализации образа лошади, что подтверждает мысль о тесной связи языка, мышления и культуры.

**Заключение.** Концепт в когнитивной лингвистике выступает сложной ментальной единицей, объединяющей в себе чувственные, рациональные и аксиологические компоненты человеческого сознания. Его структура и содержание формируются под влиянием как универсальных когнитивных механизмов, так и национально-культурных факторов.

Анализ концепта «лошадь» демонстрирует, что концепты не существуют вне культурного контекста: они отражают особенности мировосприятия, ценностей и традиций народа. Изучение концептов позволяет глубже понять когнитивную природу языка и человека как носителя ментальной и культурной информации.

**Список литературы**

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 267–279.

2. Болдырев, Н.Н Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1 – С. 18–36.

3. Большая советская энциклопедия. – Т. 18. – М., 1974.

4. Воркачев С.Г. Культурный концепт и значение // Труды Кубан. гос. тех. ун-та. Сер. Гуманитарные науки. Т. 17, вып. 2. – Краснодар, 2003 – С. 268–276.

5. Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественный литературе и научном языке // Вопросы филологии. – М., 2001. – № 1 (7). – С. 35–46.

6. Дрофа Л.И. Ключевые понятия когнитивной лингвистики. – Ош, 2009. – 89 с.

7. Зулпукаров К.З., Дрофа, Л.И., Калмурзаева, А.А. Концепт Бог в религиозном дискурсе // Вестник Ошского государственного университета. – Ош, 2011. – С. 3–8.

8. Зулпукаров К.З., Мурадымова, Е.Н., Ормокеева, Р.К., Болотакунова, Г.Ж., Амиралиев, С.М. Лингвистический антропоцентризм: проблемы, поиски и решения. – Бишкек, 2019. – 743 с.

9. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

10. Новая философская энциклопедия. – М.: Мысль, Т. 2, 2001. – 307 с.

11. Попова З.Д., Сернин, И.А. Когнитивная лингвистика. Учебное издание. – Москва: Истоки. – 2010. – 314 с.

12. Прохоров Ю.А. В поисках концепта Изд.2-е. – М.: Флинта, 2009. – 176 с.

© Амиралиев С.М., Сраждинова Р.Т., Жолдошева А.Т., 2025

УДК 811.512.145

**Ахмадуллина И.И.,**
*студент 6 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель* – **Зарипова И.Ф.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*Уфа, Россия*

## «АТА/ӘТИ» КОМПОНЕНТЛЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМНАРНЫҢ ИДЕОГРАФИК ҺӘМ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

***Аннотация***. *Бу мәкаләдә татар телендәге «ата/әти» компонентлы фразеологизмнар тасвирлана. Хезмәттә әлеге тотрыклы берәмлекләрнең идеографик һәм лексик-семантик классификациясе тәкъдим ителә.*

***Терәк сүзләр:*** *татар теле, лексикология, фразеология, фразеологизм, «ата/әти» компоненты.*

Татар теле – гаҗәеп гүзәл, камил төзелешле, бай тел. Аның гасырлардан-гасырларга күчеп килүче кыйммәтләре бар, бу – мәкаль-әйтемнәр, табышмаклар, әкиятләр, санамыш-сынамышлар, фразеологизмнар һәм башкалар. Фразеологизмнарны телнең җәүһәрләре дип йөртәләр. Алар телнең милли колоритын, үзенчәлеген билгелиләр.

Фразеология фәненең үсешенә француз лингвисты Ш. Балли (1865–1947) идеяләре йогынты ясый. Фразеология, мөстәкыйль тел тармагы буларак, ватан тел белемендә XX гасырның 40 нчы елларында формалашып җитә. Рус фразеологиясе турында беренче теоретик мәгълүматларны А.А. Потебня, И.И. Срезневский, Ф.Ф. Фортунатов хезмәтләрендә табабыз. 50 нче елларда В.В. Виноградов хезмәтләрендә фразеологиягә кагылышлы төп төшенчәләр ачыклана, өйрәнү бурычлары билгеләнә, юнәлешләр күрсәтелә. Алга таба фразеологизмнар, телнең структур берәмлекләре буларак, А.И. Смирницкий, О.С. Ахманова хезмәтләрендә яктыртыла, шулай ук фразеологизмнарны төркемләү, аларның составы, ясалыш-структур үзенчәлекләре, семантикасы, лексикографик тасвирлау, лингвокультурологик аспектта тикшерү, башка телләр белән чагыштырып өйрәнү белән бәйле мәсьәләләр В.Л. Архангельский, Н.Н. Амосова, В.П. Жуков, А.В. Кунин, Н.М. Шанский, В.М. Мокиенко, В.Н. Телия һ.б.ның хезмәтләрендә чагылыш таба [2, 191 б.].

Татар тел белемендә дә бу юнәлештә тикшеренүләр шактый. Беренче булып «фразеология» төшенчәсенә аңлатманы К. Насыйри «Әнмүзәҗ»ендә (1895) бирә. Бу төр әйтелмәләрне ул үзләренең төп мәгънәләреннән күчерелгән, яшерен (читләтелгән) мәгънәле сүзләр (кәлимәләр) дип билгели. Г.Х. Алпаров тарафыннан төзелгән «Әлифба тәртибе, имла кагыйдәләре, атамалар мәсьәләсе. Халык әдәбиятын җыю турында инструкцияләр җыентыгы» (1926) хезмәтенең «Фольклор һәм халык әдәбиятын җыю өчен кулланма» бүлегендә читләтеп әйтелгән сүзләр (кинаяләр), тапкыр җаваплар, каргышлар һәм алкышлар кебек баш астында телебездә киң таралган фразеологик әйтелмәләр дә байтак бирелгән.

Димәк, фразеологияне фәндә тел гыйлеменең аерым бер тармагы итеп тану XX гасыр башына карый. Шушы вакыттан башлап фразеологик берәмлекләрне фәндә тел гыйлеменең һәм стилистиканың мөстәкыйль һәм мөһим бер тармагы итеп карау һәм тану башлана. 50 нче елларда исә бу эзләнүләр тагын да киңрәк төс алып тирәнәйтелә һәм тел гыйлеменең яңа бер тармагына әверелә. Фразеологик берәмлекләрнең төрләрен һәм үзенчәлекләрен өйрәнү, системага салу үзәккә алына. Ш.А. Рамазанов, Г.Х. Әхәтов, Л. Җәләй, Н.Б. Борһанова, Л.Г. Мәхмүтова, Г.Х. Ахунҗанов, Р.А.Йосыпов, С.Ш. Поварисов, В.Х. Хаков, Ф.С. Сафиуллина, Х.Ш. Мәхмүтов кебек галимнәрнең хезмәтләрендә татар фразеологиясе төрле яклап тикшерелә: «фразеологизм» һәм «фразеология» төшенчәләренә билгеләмә бирелә, фразеологизмнарның сүзләрдән һәм гади сүз тезмәләреннән аермасы аңлатыла; бу төр әйтелмәләрнең барлыкка килү, туплау, аларны төркемләү мәсьәләсе кузгатыла; фразеологик әйтелмәләрнең стилистик кулланылышы яктыртыла, аларның семантик, грамматик һәм лексикографик үзенчәлекләре тасвирлана, башка телләргә тәрҗемә итү проблемалары турында сөйләнелә, этимологияләре ачыклана һ.б. [2, 192 б.].

Г.Х. Әхәтов үзенең «Татар теленең фразеологик әйтелмәләре» исемле кандидатлык диссертациясендә фразеологиянең предмет буларак фәндә тоткан урынын билгели, беренче тапкыр мәкаль-әйтемнәрдән, табышмаклардан аерып, бу төр әйтелмәләрне аерым категория итеп карый. Үзләренең структур-семантик билгеләре буенча фразеологик әйтелмәләрне идиомаларга, фразеологик тезмәләргә (штамплар һәм берәмлекләргә) һәм фразеологик термин-атамаларга бүлә. Фразеология фәне теориясенә зур өлеш керткән хезмәтләрнең берсе – Г.Х. Ахунҗановның «Татар теле идиомалары». Монда идиомага билгеләмә бирү һәм бу тармактагы терминология мәсьәләләренә автор яңача якын килә, аерым алганда, «фразеология» сүзенең атама буларак уңышсыз булуын, ә «идиоматика» терминының уңышлырак икәнен дәлилли. Биредә галим идиоманы идиома итүче үзенчәлекләрне, ягъни күчерелмә мәгънә дип аталган күренешне игътибар белән өйрәнә, бу мәсьәләгә төрле тел белгечләренең фикерләрен китерә.

Татар телендә фразеологик сүзлекләр басылу да – фразеологик әйтелмәләрнең үзенчәлекләрен һәм төрләрен өйрәнү, системага салу өчен әһәмиятле күренеш. 1957 елда

Л. Җәләй, Н.Б. Борһанова, Л.Г. Мәхмүтоваларның «Татар теленең фразеологиясе, мәкаль һәм әйтемнәре» дөнья күрә, 1959 елда Н.Б. Борһанова, Л.Г. Мәхмүтова тарафыннан төзелгән «Русча-татарча фразеологик сүзлек», 1982 елда Г.Х. Әхәтовның «Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге», 1991 елда Л.К. Бәйрәмованың «Русча-татарча тематик фразеологик сүзлеге», 2001 елда Ф.С. Сафиуллинаның «Татарча-русча фразеологик сүзлеге» басыла. Н. Исәнбәтнең 1989–1990 елларда басылган ике томлык «Татар теленең фразеологик сүзлеге» әлегә кадәр нәшер ителгән иң тулы сүзлек булып тора.

Татар тел гыйлемендә фразеологизмнар шактый өйрәнелгән өлкәләрдән саналса да, яктыртылмый калган мәсьәләләр кала килә. Мәсәлән, татар телендә «ата/эти» компонентлы фразеологизмнар шундыйлардан. Бу темага кагылышлы махсус хезмәтләрнең әлегә булмавы сайланган теманың актуальлеген билгели.

**Фразеологизмнарның идеографик төркемнәре.** «Ата/эти» компонентлы фразеологизмнарны идеографик үзенчәлекләре буенча Л.Г. Бабенко классификациясе нигезендә берничә төркемгә бүлеп карап була. Мәсәлән:

**Эмоциональ мөнәсәбәт белдерүче фразеологизмнар:** ***ата**-ана иркәсен белгән (күргән)* (ятимлек җәфасын күрмичә, ата-ана кулында, кадердә үскән булу); ***атасын** таныту* (Әти! Әни! – дип акырта-бакырта елатканчы кыйнау. Үзсүзләнеп, тискәреләнеп узынган кешене тәртипкә китерү мәгънәсендә); ***атам** иркәсе (мени)* (артык иркәләүгә карата); ***ата** күргән* (ата тәрбиясе күргән, ата кулында, аның өлгесен яки һөнәрен алып үскән угыл яки кыз).

**Эмоциональ халәтне, хис-кичерешне белдерүче фразеологизмнар:** ***ата**-анасын үтергән кебек йөри* (кешегә ямьсез йөз күрсәтеп ачуланып йөрү хакында).

**Сөйләмдә эмоцияләрне белдерүче фразеологизмнар:** ***атаңа** ләгънәт, авызыңа таш; **атаңа** нәләт* карг. (сине тудырып үстергән атаңа ләгънәт булсын, тының-тамагың тыгылып каплансын дигәне); ***атаң** пыялачымы әллә* мыск. (кешенең алдына басып, гәүдәсе белән яктылыкны каплауга каршы әйтелә); ***атаңның** баш сөяге* карг. (ата баласы булып, атаң йортын, аның илен-данын күтәрәсе урынга, аның башы белән уйнаучы, ил-йорт бөлдерергә туган малай яки сине тудырган атаңа нәләт дигән кебек урыннарда тиргәү катыш әйтем. Төбендә борынгы кыргый заманнарда баш сөягеннән тустаган ясап, шуннан эчү кебек вәхши гадәтләргә бәйле ямьсез каргану).

**Кешенең характер үзенчәлекләрен белдерүче фразеологизмнар:** ***атасын** сатар* (намуссыз адәм димәктән. Ул кешедә милли горур да, намус та юк, аңа халык та, Ватан да, бер мөкатдәс нәрсә дә юк, карьера бар да шөһрәт бар, шулар өчен бөтен кадерле нәрсәсен сатар дигәннән).

**Кешенең үз-үзен тотышын белдерүче фразеологизмнар:** ***атасын** сагына* җор сүз (Хуҗа Насретдинның хатыны ялгыш кайнар шулпа кабып, авызын пешереп, күз яшьләре атылып чыккач, Хуҗаның: ник елыйсың? – дип соравына каршы «атамны сагындым» дип җавап биргән. Хуҗа бу сүзгә ышанып, тиз генә кашыгы белән алып кабуына, үзенең дә күз яшьләре атылып чыккан, имеш. Шуннан алып, берәр кеше табында кайнар ашка авызын пешереп, яше атылып чыкса, атасын (яки анасын) сагынган дип әйтү кергән); ***атай** малы – катай* (атайдан калган малны уңга-сулга туздыру, әрәм-шәрәм итү турында. Элекке байбәтчәләр һәм хәзерге типкеч малайларга карата); ***атасының** сакалы белән уйнау* (югары дәрәҗәле, исемле могтәбәр кешеләргә яки зур урындагы көчле башлыкларга малайларча бәйләнү. «Елыйсы килгән бала атасының сакалы белән уйнар» дигән мәкальгә ишарә белән әйтем); ***атагызның** малын бүләсезме* (бик каты тавыш, ызгыш купкан өйгә карата. Гадәттә атадан бик юньсез балалар калганда, аталарының малын бүлешә алмыйча миңа да миңа дип кычкырышып хур булуларына мисалдан алып әйтем. – *Туктагыз, нәрсәгә шулкадәр кычкырышасыз? Атагызның малын бүләсезме әллә?).*

**Интеллектуаль үзенчәлекләрне белдерүче фразеологизмнар:** ***атаңның** баш сөяге* карг. (аңсыз, аңгыра, атаңнан акыл-ми аласы урынга, корыга баш сөяге генә алган нәмәстә димәктән. – *Шуны да белмисеңмени, атаңның баш сөяге!)*

**Социаль бүленешне белдерүче фразеологизмнар:** ***ата*** *баласы* (1. Билгеле бер ата-анадан туып, ата-ана тәрбиясе күреп үскән, хөрмәтле атаның баласы исемен күтәреп йөрергә лаеклы бала. 2. Бер килмешәк, илсез-йортсыз, нәселсез-нәсәпсез, ниндидер җилдән туган Айтуган түгел, бәлки законлы угыл яки кыз дигән мәгънәдә); *ак карт* ***эти*** (әнинең бабасының бабасы); ***атага*** *берле* (атаның бердәнбер улы); *бала* ***атасы*** (балага ата булган яки аңа карата аталык вазифаларын үтәүче ир заты).

**Социаль-экономик мөнәсәбәтләрне белдерүче фразеологизмнар:** ***ата****-ана хакы* (ата-ананың бала өстендәге табигый һәм хокукый бурычлары); ***аталарча*** *кайгырту* (үзен ил агасы урынындагы кеше дип белеп, яшьләргә үсәргә, олы юлга чыгарга ярдәм итү, мәйданга чыгарга, урнашырга киңәш һәм кулыннан килгән башка чара белән булышу); ***ата*** *малы* (ата тапкан мал һәм аннан калган мирас); ***атаң*** *башы кирәкме тагын* (шул җиткән, артыкны таләп итмә дигән мәгънәдә); ***атаң*** *малы бармы.* ***Атаң*** *малы түгел* (хакы юк көйгә кеше малын яки дәүләт малын даулаучыга карата).

**Кешенең яшәешен (яшәү рәвешен) белдерүче фразеологизмнар:** ***ата****-баба йоласы* (дөньяга туу-үсү, гаилә кору, ил-йорт тотып, милләтхалык булып яшәү рәте, ягъни аның бишектән башлап, яту-тору, табынга утырып ашау-эчү, кеше белән сәламләшү, исән-саулык сорашу, аш-су пешерү-төшерү, кунак булышу, йөрешү, туй-бәйрәмнәр итү, сабан туе, җыеннар кору, җыр-көй, моңнар әйтү, уен-тамашалар, үлем-җитемнәр уздыруга кадәр һәрбер ил, һәрбер халыкның тарихлардан бирле төзелеп килгән һәм һәр халыкның үзе өчен бик кадерле, аның үзен үзенчә бар итеп тоюы, яшәеше өчен зарурый һәм шартлы булган үз милли кагыйдәләре, традицияләре, борынгыдан мирас булып килгән ил гореф-гадәте барлыгы бергә, димәк); ***ата*** *юлын куа* (ата-баба кагыйдәсен, традициясен, гореф-гадәтен һәм ысулын тота).

**Урын-пространство мөнәсәбәтен белдерүче фразеологизмнар:** ***ата*** *йорты* (1. Туган йорт, төп йорт. 2. Киң мәгънәсендә – ватан); ***ата*** *туфрагы* (аталарның җир-суы булган, алар ватан итеп, дәүләт итеп тоткан, алар мәете күмелгән газиз туфрак димәктән).

**Вакыт мәгънәсен белдерүче фразеологизмнар:** ***ата****-баба заманы* (борынгы тарихи заман, үткән гасырлар).

**Билге мәгънәсен белдерүче фразеологизмнар:** ***атасының*** *бүреген кигән* (кечкенә бер савытка икенче бер зур капкач каплаган кебек ишсез нәрсә күргәндә әйтем); ***ата****-бабадан калган* (борынгы нәсел бабаларыннан аталар аша безгә мирас булып телдән телгә, кулдан кулга тапшырылып кала килгән васыять сүзләр, мәкальләр, җыр-моңнар һәм башка иҗади әсәрләр, шәҗәрәләр, язма, басма китаплар, гореф-гадәт, йолалар, әдәби, мәдәни һәм башка тарихи мираслар хакында сүз барганда искәртү өчен әйтелә торган әйтем).

**Фразеологизмнарның лексик-семантик төркемнәре.** Лексик-семантик үзенчәлекләре буенча фразеологизмнарны өч төркемгә бүлеп карарга мөмкин: уңай мөнәсәбәт белдерүче, кире мөнәсәбәт белдерүче һәм нейтраль мөнәсәбәт белдерүче фразеологизмнар.

**Уңай мөнәсәбәт белдерүче фразеологизмнар:** *ата баласы, атай карт булып әйтәм, ата күргән, аталарча кайгырту, ата юлын куа, бала атасы* һ.б.

**Кире мөнәсәбәт белдерүче фразеологизмнар:** *атагызның малын бүләсезме, атай малы – катай, атам иркәсе (мени), атасын сатар, атасын таныту, атаңның баш сөяге, атаң башы кирәкме тагын* һ.б.

**Нейтраль мөнәсәбәт белдерүче фразеологизмнар:** *ак карт эти, ата-баба заманы, ата-баба йоласы, ата йорты, ата туфрагы* һ.б.

Татар телендә «ата/эти» компонентлы фразеологизмнар уникаль идеографик һәм лексик-семантик характеристикаларга ия, алар телнең башка элементларыннан аерылып тора. Бу фразеологизмнарның куллану даирәсе шактый киң, һәм бүгенге көндә татар телендә аларның кулланылмаган бер генә өлкәсе дә юк. Алар публицистик материалларда, әдәби әсәрләрдә һәм халык иҗатында актив рәвештә очрый, шулай ук көндәлек сөйләшүләрдә дә еш кулланыла.

«Ата/эти» компонентлы фразеологизмнарны идеографик яктан төрле категорияләргә бүлеп карарга мөмкин. Мәсәлән, эмоцияләрне, социаль мөнәсәбәтләрне, кешенең характерын

һәм үз-үзен тотышын, шулай ук вакыт һәм урын белән бәйле төшенчәләрне белдерүче фразеологизмнар бар. Бу төркемнәр фразеологизмнарның байлыгын һәм күпкырлылыгын күрсәтә.

Лексик-семантик яктан «ата/эти» компонентлы фразеологизмнар уңай, кире һәм нейтраль мөнәсәбәтләрне чагылдыра, бу исә аларның кулланылышын тагын да киңәйтә. Шул рәвешле, татар телендәге бу фразеологизмнар телнең байлыгын һәм мәдәни контекстын чагылдыра, аларның әһәмияте һәм кулланылышы көннән-көн арта. Фразеологизмнарның байлыгы татар теленең мәдәни һәм тарихи контекстын да чагылдыра, алар татар халкының традицияләрен, гореф-гадәтләрен һәм дөньяга карашын күрсәтә.

**Кулланылган әдәбият**

1. Ахунҗанов Г.Х. Татар теленең идиомалары. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1972. – 118 б.

2. Зәкиев М.З. Татар лексикологиясе. Өч томда. I том. – Казан: ТӘҺСИ, 2015. – 352 б.

3. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. I том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 495 б.

4. Сафиуллина Ф.С. Тел гыйлеменә кереш. Югары уку йортларының филология факультеты студентлары өчен д-лек. – Казан: «Хәтер», 2001. – 383 б.

5. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле: Югары һәм урта уку йортлары өчен д-лек. Тулыл. 2 нче басма. – Казан: Мәгариф, 2002. – 407 б.

6. Сафиуллина Ф.С. Татар теленең лексикологиясе: Югары уку йорты студентлары өчен. – Казан: КДУ, 1999. – 266 б.

© Ахмадуллина И.И., 2025

УДК 821.512.145

**Ахмадуллина С.М.,**
*студент 6 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель –* **Шарипов М.С.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## ДӘРДЕМӘНД ШИГЪРИЯТЕНДӘГЕ ЛИРИК ГЕРОЙНЫ ШӘРЕХЛӘҮ

***Аннотация.*** *Әлеге мәкаләдә Дәрдмәнд поэзиясендә лирик геройның гәүдәләнеш үзенчәлеге карала.*

***Терәк сүзләр:*** *татар әдәбияты, модернизм, жанр, лирик герой, поэзия, символизм.*

XX гасыр башы татар шигырьләре әдәбиятның эстетик функциясен үтәүче генә түгел, ә чорның рухи кыйммәтләрен, иҗтимагый үлчәмнәрен чагылдыручы югары әдәби сөйләм формасына әверелә. Әсәрләрдә лирик чигенешләр, хикәяләү, автор уйлануы, укучыга яки үз-үзенә мөрәҗәгать итү белән аралашып бара. Укучыга мөрәҗәгать иткән, гомумилеккә, фәлсәфи тирәнлеккә омтылган шигырь эчендә «мин», «без», «кыйбла», «кавем», «миллиәт», «каләм» төшенчәләре еш кулланыла башлый. XX йөз башында татар мәдәни дөньясы барлык тармакларда модернизм күренешен кичерә [5, 315 б.]. Аеруча, ассызыкларга кирәк, татар шигърияте олуг һәм дә бай әдәби мирас булып үзен таныта. Бу чор лирикасында татар халкының авыр, катлаулы, фаҗигале тормышы, хыялы, намусы чагыла. Анда киләчәккә омтылыш саклана. Ул – киләчәк һәм дәвамыбыз булып калачак буыныбызның рухи байлыгы, әхлакый таянычы. Яңа дәвердә, нәтиҗәдә, «интеллектуаль сөйләм», «фикер шигыре» шәкелләре барлыкка килә. Мондый яңгырашлы әсәрләре белән Дәрдемәнд татар шигъриятенә зур өлеш кертте.

Дәрдемәнд (Мөхәммәтзакир Мөхәммәтсадыйк улы Рәмиев) иҗаты XX йөз башы татар әдәбияты тарихында аерым урын тота. Бу хәлне, табигый булганча, һәр тикшеренүче диярлек билгеләп үтә. Шагыйрь иҗаты шул иҗтимагый-мәдәни чорның барлык үзенчәлекләрен, фикерләрен, каршылыкларын, борылышларын чагылдыра. Бу чордагы иҗтимагый хәрәкәт тудырган идеяләр аның аңына көчле йогынты ясаган. Яңа чорның яңа кыйбласы аның дөньяга карашын формалаштырган.

Шагыйрь булып булмый, шагыйрь булып туалар, диләр. Бу фикердә, чыннан да, дөреслек бар. Урал табигатенең гүзәллеге, Агыйдел, Сакмар, Җаек елгаларының ашкынлыгы анда яшәгән һәркемгә бердәй шагыйранә тәэсир итәргә тиеш иде. Закирдан берничә яшькә өлкән абыйсы Шакир бу күренешләр белән артык нечкәләнеп тора алмый, бәлки, бередәге табигый мөмкинлекләрне гаилә байлыгын ишәйтү максатларында уңышлырак файдалану турында уйлана. Каты куллы тынгысыз эшкуар һәм нечкә-нәфис күңелле шагыйрь җанлы зат. Аларны менә шулай бәяләргә булыр иде. Ләкин Шакир белән Закир менә бу сыйфатлары белән бер-берсен тулыландыралар. Абыйсының мәгърифәтене үстерү эшенә зур чыгымнар тотуга каршы тормавында, ихтимал, энесенең дә тәэсире булмый калмагандыр дип уйларга кирәк.

Дәредемәнд кулына иҗат каләмен 1881 елда, Төркиядән кайткач, ала. Ләкин ул язган әсәрләрен бастырырга омтылмый, аларны язмый кала алмаганга иҗат итә. Хәер, XIX гасырның соңгы чирегендә әле әдәби әсәрләрне дөньяга чыгарырлык вакытлы матбугаты да булмый. Дөрес, мондый сәләтле һәм күренекле кеше, әгәр теләсә, Казан университеты типографиясендә китапларын чыгарта алган булыр иде. Дәрдемәнд, яше кырыктан ашкач кына, 1902-1903 елларда, кайбер шигырьләрен Кырымның Бакчасарай шәһәрендә чыгарыла торган «Тәрҗеман» газетасында бастыра [7, 29 б.].

Дәрдемәнд иҗатында иҗатында игътибарны үзенә җәлеп иткән мәсьәләләрнең берсе – шигырьләрдәге образ, авторның рупоры булган лирик герой. Билгеле ки, әдәби әсәрдә үзенең эчке кичерешләрен, хис-тойгыларын нәфислек белән, укучының күңеленә үтеп керерлек итеп бәян итүче образны лирик герой дип атыйлар. Бүгенге көндә дә язучы иҗатындагы «автор – лирик герой» , «автор – лирик мин» бәйләнешләрен ачыклауга нокта куелмаган. Безнеңчә, лирик герой – автор тарафыннан билгеле шәхес сыйфатлары бирелгән хикәяченең шартлы образы, лирик әсәрләрдә беренче заттан чыгыш ясаучы. Әдәби әсәрдә үзенең эчке кичерешләрен, хис-тойгыларын нәфислек белән, укучының күңеленә үтеп керерлек итеп бәян итүче образны лирик герой образы дип атау гадәткә керде әдәбият белемендә. Дәрдемәнд шигъриятендәге лирик герой мәсьәләсе татар әдәбиятчыларының игътибарыннан читтә калмады.

1986 елда дөнья күргән «Татар әдәбияты тарихы» җиде томлыкның өченче томында Дәрдемәнд иҗатына багышланган битләрдә бу мәсьәләгә шактый урын бирелә [3]. Бу томда күренекле әдәбият белгече Гали Халит Дәрдемәнд иҗатының серләрен ачуга, лирик герой мәсьәләсен яктыртуга зур өлеш кертә.

Билгеле ки, XX йөз башы татар әдәбиятын тиз арада азатлык идеалы биләп алды. Татар шигъриятендә азатлык романтикасы белән илһамланган лирик герой алга чыкты. Аның көчле генә тавышы ишетелде. Шуның белән бергә үк аның электән килә торган мәгърифәтчелек идеалы тагын да ачыкланып, күтәрелеп китте дисәк дөрес булыр. Һичшиксез, бу вакытта татар шигъриятенең үзәгендә мәгърифәтчелек һәм милли азатлык белән рухланган герой тора. Г. Тукай, М. Гафури, С. Рәмиев, Дәрдемәнд, Н. Думавиләрнең һәммәсенә барыннан да элек шундый герой уртак. Бу шагыйрьләрнең инкыйлабта күтәрелгән мәсьәләләрне яктырту һәм аңлауларында нинди генә аерма булмасын, аларның поэзиясендә гомуми азатлыкка, милләтнең уянуына, аның мәгърифәтле якты киләчәгенә гашыйк булган һәм матур, бәхетле язмышына ышанган яшь кеше образы алга чыкты. Аларның шигъри герое заманның бик әһәмиятле мәсьәләләре турында кыю фикер йөртә, үгет-нәсихәт бирә, әмма аның хис-кичерешләре, психологик дөньясы бик аз гәүдәләнә... Яисә, рухи сурәте туып өлгермәгән әле, дию дөрес.

Чор шигъриятенең талантлы вәкиле булган Дәрдемәнднең тормышка һәм тарихка мөнәсәбәте нигезендә яткан фәлсәфә, Г. Халит билгеләнгәнчә, – фаталистик караш, космик пессимизм аның иҗатын үтәдән-үтә сугара. Мәсьәлән, Тукай, Дәрдемәнд һәм Рәмиевнең лирик геройларын үзара чагыштырып караганда, Г. Халит шагыйрьләрнең дөньяга карашлары белән бәйле рәвештә алар иҗатында әлеге проблемаларның төрле мәгънә алуын, төрлечә хәл ителүен ачыклый: Дәрдемәнд тормышка һәм тарихка тирән фәлсәфи мөнәсәбәт белдерә, С.Рәмиев исә явыз чынбарлыкка үзенең бунтын, протестын, ләгънәт һәм нәфрәтен белдерүгә басым ясаса, инде Тукай шигъри дөнясындагы лирик героендагы «җан диалектикасына» килсәк – монда ул кичерешләр колачының, чынбарлыкка мөнәсәбәтенең киң һәм тирән эчтәлекле булуын күребез. Тукай лирик героеның мондый мәгънәсен Г. Халит бу герой образында татар җәмгыяте вәкиленең характеры, аның интеллектуаль һәм мораль йөзе ничек чагылуы белән бәйләп аңлата. Шул нигездә шагыйрьләрнең иҗат стиленә мөһим аерымлыклар хасил була, алар поэзиядәге төрле юнәлеш вәкилләре булып алга басалар [3, 210 б.].

Галим фикеренчә, Дәрдемәнд лирик герое – элегик герой. Аңарда явызлык белән бәрелештә туган трагизм юк. Ул пассив, ягъни язмыш каршында баш ияргә өнди. Тукай, С. Рәмиевләрнең лирик геройлары белән чагыштырганда, Дәрдемәнд геройларының тавышы үзгә... Ул – милли тарих барышын сурәтләүче. Шул ук вакытта шигырьдәге кичерешләре – Дәрдемәнд үзе яшәгән җәмгыять вәкилләренеке.

Югарыда китерелгән Г. Халит тарафыннан Дәрдмәнднең лирик героен пассив дип атау сораулар тудыра. Киресенчә, безнеңчә, Дәрдемәнд шигъри образы – актив герой: ул борчыла, уйлана, эндәшә, сораулар яудыра, уйланырга мәҗбүр итә.

Дәрдемәнд үз шигырьләрен нигездә, газәл, мәдхия (ода), мәсәл, робагый (дүртюллык), фәрд (икеюллык) кебек кече жанрларда иҗат итә. Күпчелеге – оригинал әсәр. Арада фарсы әдибе Сәгъдидән (XIII йөз), Пушкиннан алынган берничә иркле тәрҗемә дә бар. Югарыда әйтелгән Дәрдемәнднең шәркый жанрларга мөрәҗәгать итүе исә афористик, хикмәтле сүз әйтү, кешеләргә тәэсир итү көчен арттыру, заман мәсьәләләрен тиз вакыт эчендә шигъри юлга салып халыкка җиткерү һәм бу жанрларны заман рухында яңартып бирүне күз уңында тота. Лирикада, лирик герой гәүдәләндерүдә сөйләм төгәл, аһәңле, һәр сүз аерым бер мәгънәви һәм эмоциональ көчкә ия булырга тиеш. Шигъри сөйләмдә яңгыраш, ритм, образ – бар да әһәмиятле. Чөнки мәгънә сүзләр ярдәмендә табыла. Образлылык читләтеп әйтүгә корыла, символик, аллегорик образлар, тел-сурәтләү чаралары бик күп була. Җиңел укылышлы теле, төгәл сыйфатлаулары, куәтле фикере ярдәмендә Дәрдемәнд ике-өч кенә җөмләне шигырьдә дә гомумиләштерү тирәнлегенә ирешә. Моның классик мисалы итеп «Кораб» шигырен алырга була.

Дәрдемәнд лирик герое, нәкъ башка мәҗнүн җаннар кебек үк үзенең сөйгәненә ихлас соклана, аның бик күпләр арасында бердәнбер, тиңе юк зат икәнен исбатларга алына.

Иҗтимагый гаделлек темасы – Дәрдемәнд иҗатының үзәк темаларыннан. Шагыйрь аны төрле яклап куя һәм хәл итә. Традиция рухында хөкемдар һәм халык проблемасы алына. Монда – хакимиятле өстеннәр һәм мохтаҗ түбән катлам кешеләре мәсьәләсе. Гаделлекнең асылын шагыйрь хөкемдарының һәркемгә тигез игелегендә күрә. Үзенең идеалын ул Тәүраттагы мифик гадел патша – Сөләйман образында гәүдәләндерә, ягъни яһүди, христиан һәм мөселман дөньясының соклангычы булган мисалга мөрәҗәгать итә. Димәк, Дәрдемәнднең мәхәббәт шигырьләрендә лирик герой үтә нечкә күңелле, тәмле телле, ихлас зат. Әмма ул һич тә хисләр колы түгел, шагыйрьнең үзенә хас булганча, акыл кысаларында калып, фикер йөртә. Үзенең мәгърифәтчел идеяләре, фәннең, гыйлемнең куәтен данлавы, кешенең таныл-белү сәләтенә соклануы шагыйрьнең иҗатында өметсезлек төп мотив түгеллеген күрсәтә.

2016 елда чыккан «Татар әдәбияты тарихы» сигез томлыкның дүртенче томында Дәрдемәнд иҗатына багышланган бүлектә лирик герой темасына карата галимә Диләрия Марат кызы Абдуллина тарафыннан кызыклы фикерләр белдерелә: «Дәрдемәнд шигырьләрендәге эчке пафос һәм лирик героеның XX йөз башы татар шигъриятендә

калыплашкан пафос һәм геройдан аерылып торуын да күрсәтергә кирәк. Бу үзенчәлек аның «Каләмгә хитап» әсәрендә үк аерылып тора». Алга таба галимә чагыштырма планда үзенчәлекле күзәтүләр ясый: «1905 елда М. Гафури («Шатлык шигыре») каләмгә мөрәҗәгать итеп, аны милләтнең зур шатлыгын уртаклашырга чакырган булса, 1906 елда (Дәрдемәндтән соңрак) Г. Тукай («И каләм!») каләмгә милләтне мәгърифәтле итү эшен йөкләде. Әлеге шагыйрьләрдән аермалы буларак, Дәрдемәнд каләмнең вазифасын башкада күрде. Беренче рус инкыйлабы вакыйгаларының милләт язмышына йогынтысын ул үзенчә бәяләде. Бу үзгәрешләрне, С. Рәмиевчә, таң вакытына тиңләмәде, Тукайча, кояш конбатыштан чыкты дип, гайре табигыйлек күрмәде. Гафурича, шатлык дулкынында күккә ашмады, ә аларга сак мөнәсәбәттә булырга, үткәннәргә күз салып, тарих хаталарын кабатламаска чакырды. Дәрдемәнд каләменә үз заманының вакыйгаларын киң тарихи яссылыкта ачу бурычын йөкләде». Д.М. Абдуллинаның тикшерүләре Дәрдемәнд иҗатын өйрәнү юлында бер адым булып тора.

Бүгенге көндә дә кайчандыр Г. Халит әйткән фикер актуаль булып кала: Дәрдемәнд иҗаты серләре тулысынча ачылып бетмәгән, шигырьләрен тиешле шәрехләү, шул исәптән шагыйрь гәүдәләндергән образларның асылын тулысынча ачу бүген дә көн үзәк бурычлардан санала [6, 28 б.].

**Әдәбият исемлеге**


1. Гобәев Р. Дәрдмәнднең тормыш юлы һәм шәҗәрә // Мәгариф. – 1995. – № 10. – Б. 25–27.
2. Дәрдемәнд. Исә җилләр: шигырьләр, истәлек-язмалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. – 254 б.
3. Татар әдәбияты тарихы: алты томда. 3 т. (1905–1917). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986.– 598 б.
4. Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 4 т. XX йөз башы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1916.– 533 б.
5. Шарипов М.С. Модернизм в национальной культуре начал XX века.// Славянские этносы, языки и культуры в современном мире: материалы VII Международной научно-практической конференции, посвященной 95-летию доктора филологических наук профессора Леонида Михайловича Васильева (г. Уфа, 23 сентября 2021 г.) / отв. ред. В.Л. Ибрагимова, Л.А. Киселева. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2021. – С. 312–331.
6. Шарипов М.С. Дәрдемәнд иҗатын өйрәнүдә герменевтика методы. //Актуальные проблемы современной татарской филологии: сборник статей X Всероссийской научно-практической конференции (9 декабря 2022 г.) / отв. ред. И.Ф.Зарипова; И.К. Фазлутдинов. – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2022. – С. 328–332.
7. Шарипов М.С. И. Гаспринский и его отношения с братьями Рамиевами.//Актуальные проблемы современной татарской филологии: материалы VII Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 100-летию образования Республики Башкортостан и 110- летию создания Башкирского государственного университета (г. Уфа, 13 декабря 2019 г.) / отв. ред. М.С. Шарипов. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2019. – С.28–32.


© Ахмадуллина С.М., 2025

УДК 811.512.142

**Ахматова М.А.,**
*профессор кафедры карачаево-балкарской филологии КБГУ,*
*г. Нальчик, Россия*

# КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛДЕ БИР ТАМЫРЛЫ АТ ЭМ ЭТИМ СИНОНИМЛЕНИ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКА ТЮРЛЮЛЕРИ

***Аннотация.*** *Статьяда къарачай-малкъар тилде жюрютюлген бир тамырлы ат эм этим синонимлеге лексика-грамматика жаны бла къаралады. Быллай синонимле къуралыуларына кёре бошла эм къошла боладыла, морфология эм синтаксис мадарла бла къураладыла. Магъаналарына кёре бир бирине синонимлик этген бир тамырлы атла тукъум атла, энчи атла, затны белгилеген атла, жыйымдыкъ эм абстракт атладыла. Бир бирине синонимлик этип келген бир тамырлы этимле асламдыла, кеслери да баш, зорлаучу, къысылыучу айырма формалада тюбейдиле.*

***Баш магъаналы сёзле:*** *къарачай-малкъар тил, бир тамырлы синонимле, тилни энчи кесеклери, лексика, морфология.*

Бирси тюрк тилледеча, карачай-малкъар тилде да бир тамырлы синонимле кёп тюбейдиле. Быллай шарт бек эрттегили сёзледе да эсленеди [13]. Алимле аланы лексиканы тюрлю-тюрлю къауумларында [12], фразеологизмледе да [7; 11] тюбегенлерин чертедиле. Тюрк тил билимде синонимлени тинтиу бла байламлы быллай алимлени ишлери барды [2; 3; 4; 5; 6; 8; 10], магъаналары бир неда бирге жууукъ болгъан сёзлени юсюнден ишле да кёпдюле [1; 9] эм д. б. Бу статьяда магъаналары бир неда бирге жууукъ болуп, аффикслери уа башха (кеслери да сёз къурауучула) болгъан сёзле, башхача айтханда, бир тамырлы синонимле лексика-грамматика жаны бла тинтиледиле. Бир тамырлы синонимле къарачай-малкъар тилни баш эм болушлукъчу кесеклеринде да тюбейдиле. Къарачай-малкъар тилде атлада бла этимледе тюбеген бир тамырлы синонимле, тюрлю-тюрлю шартлагъа кёре, къауумлагъа юлешинедиле. Къуралыуларына кёре бош эм къош боладыла, кеслери да морфология эм синтаксис мадарлагъа кёре къураладыла.

Къарачай-малкъар тилде бир тамырлы ат синонимле морфология къурамларына кёре бошла эм къошла боладыла: *огъурлукъ – огъурлулукъ, бугъумуч – бугъунчакъ – букъгъуч, хырс туз – къая туз, сабий-сюбюй – сабий-балий – сабий-балыкъ, дары-дарман – дарман-дары: Къошунну жерге салып, / Ыспас этди къызлагъа: / ‘Бу къошуннга хар заман / Турсун **огъурлукъ** агъа’. Бизге толгъан ай бла жангы толу **огъурлулукъ** келгенди. Мында **дарман-дары** жокъ, багъар онг жокъ. [Фельдшер:] Сайра жиляп башлагъанда, **дары-дарман** бла чумаданчыгъымы алып, жолгъа чыкъдым.*

Магъаналарына эм грамматика энчиликлерине кёре тамырлары бир болгъан ат синонимле быллай разрядланы къурайдыла: тукъум атла, энчи атла, абстракт атла, затланы белгилеген эм жыйымдыкъ атла.

Бир тамырлы тукъум атла бирча затланы атлары боладыла: *комбайнчы – комбайнер, огъурлукъ – огъурлулукъ*, энчи атла уа жангыз затланы атлары боладыла: *Илкер – Илкерле*: *Чочайланы Абдулсалам мюлкню **комбайнёру** болуп ишлегенли он жылдан атлагъанды. Колхозну алчы **комбайнчысы** Мирзантов Аскер район эришиуледе хорлагъанды.*

Тукъум атланы асламысы жылны кезиулерин: *жаз – жаз башы, кюз – кюз арты*; табийгъат болумланы: *бузлауукъ – бузкъаудан*; тюрлю-тюрлю жерлени атларын: *тёш – тёшлеу, сырт – сыртлыкъ*; усталыкъны: *моторчу – моторист, тракторчу – тракторист* белгилейдиле. Юлгюле: *Озгъан **кюз** къургъакъ эди. Алтын **кюз арты** келди биягъы. Кюн бетде гелеу кырдык **бузкъаудан** болгъанды. Орамла **бузлауукъдула**, машинала къыйналып жюрюйдюле. Ол (Масхут) **моторчу** болуп ишлегенли он жылдан атлагъанды. Мустафир **моторист** бла эки ай ишлегенлей, ишни халын ангылайды.*

Бир тамырлы ат синонимлени ичинде энчи атла да бардыла: адам атла: *Кезий – Кезийбан*; къыралны аты: *Россей – Арысей – Эресей, Грузия – Гюржю*: ***Эресейден** келген къонакъны сыйын кётюре билигиз! Нечик узундула, Тауусула билмейин, **Арысейни** темир жоллары! Залийханланы Михаил **Россей** Федерацияны Илмула Академиясыны академигиди.*

Бир тамырлы тукъум атланы ичинде бир бирине синонимлик этип келген кёзюнг бла кёрюрге, къолунг бла къатылыргъа болгъан затланы атлары эм абстракт атладыла: *эшме – эшим – эшимди, къабакъ – къабакъ эшик, саудюгер – саудюгерчи, сёгюм – сёгюнч – сёгюу, къоркъуу – къоркъунч* эм д.б. Юлгюле: *Мурат **къабакъны** бояп бошаргъа анасы базардан къайтды. Кече белинде **къабакъ эшик** къагъылды. Жигит жигитлей къалыр тап жаннга **къоркъуу** жерде. Аны жюрегине **къоркъунч** кирген эди.* Башда берилген абстракт атланы белгидеген бир тамырлы синонимлени кёплюк сан формалары болмайды.

Бир бирине синоним болуп келген, кёзюнг бла кёрюрге, къолунг бла къатылыргъа болгъан затланы атлары къарачай-малкъар тилде ашарыкъланы, къумачланы, битимлени эм д. б. затланы белгилейдиле: *картоф – гардош, хыртлы къатапа – сыртлы къатапа – къурт къатапа, габу – габушур, маймёз – мёз.* Быллай синонимлени тамаллары асламысында къуралмагъанла боладыла. Юлгюле: *Элни ичинде, суу боюнунда, чегет жанын **габу** басып, бир уллу гыйы таш болгъанды. Деменгили ташланы **габушурлары** фарс кюйюзлени оюйларына ушайдыла. Аман къатынны хуржунунда гыржыны болур, иги къатынны кюбюрюнде **мёзю** болур. Къатапа, **маймёз**, акъ гетен, сирнек, сапын дей келгенлей, фактурада жазылгъан элли килограмм къайнагъан сары жау жетмейди.*

Къарачай-малкъар тилни ат кесегинде тюбеген бир тамырлы къош синонимле компонентлери жерлери бла алышынып къураладыла. Быллай синонимлени асламысы жыйымдыкъ магъананы билдиреди. Кеслерин да юч къауумгъа юлеширге боллукъду: 1) эки компонентни да магъаналары болады, кеслери да бир бирине синонимлик этедиле: *ыспас-бюсюреу – бюсюреу-ыспас, кюч-къарыу – къарыу-кюч, къоншу-тийре – тийре-къоншу,* саулукъ-эсенлик – эсенлик-саулукъ эм д. б.; 2) бир компонентни магъанасы барды, бирини уа жокъду (редупликация амал бла къуралгъандыла): *сабий-сюбюй – сабий-балий – сабий-балыкъ, дауур-дууур – дауур-сууур – дауур-сюйюр, жабу-жубу – жабу-жаха* эм д. б.; 3) эки компонент да субстантивленнген этим формаладыла: *келген-кетген – кетген-келген, баргъан-келген – келген-баргъан, алыш-бериш – бериш-алыш, бериу-алыу – алыу-бериу* эм д.б.

Башда берилген къауумладагъы бир тамырлы синонимле бирча затланы жыйымдыкъ кёргюзтедиле. Алай бла, жангызлыкъ формада келгенликге, кёплюкню белгилейдиле. Юлгюле: *Нартла Ёрюзмекден **эсенлик-саулукъ** сордула. Сизге тилейме **саулукъ-эсенлик**. Халкъ **ыспасын-бюсюреуюн** Жулдуз этип такъгъанды сени кёкюрегинге. Жан-жаныуар хар бири кесича табийгъатха **бюсюреуюн-ыспасын** айтады. Жашла жыйылыпдыла, **жабу-жаха** къыстау барады. Асыры **жабу-жубудан**, аланы не айтханлары ангылашынмайды. **Дауур-дууур** бираз шошайгъанлай, Зулкъарней жетди. **Дауур-сюйюр** жангыдан башланды, талай адам бёрклерин кёкге-кёкге атдыла.*

Башда айтылгъаннга кёре, къарачай-малкъар тилде бир тамырлы синонимле былай къураладыла: морфология мадар бла: *эшме – эшим, кёрюм – кёрюмдю* эм д. б.; 2) синтаксис мадар бла: *ачыгъаууз – ауузачыкъ, эркегырыу – эр киши* эм д. б.; 3) морфология-синтаксис мадар бла: *сыртлы къатапа – хыртлы къатапа, саулукъ-эсенлик – эсенлик-саулукъ* эм д. б.

Къарачай-малкъар тилде бир бирине синонимлик этип жюрюген бир тамырлы этимле аслам тюбейдиле: *тийир- – тийдир-, букъ- – бугъун-, юркют- – юркдюр-, шошай- – шошлан-, бездир- – безит-, алыш- – алышындыр-* эм д. б. Бир бирине синонимлик этип жаланда эки бош этим угъай, бош этим эм къош этим да жюрюйдюле: *мудахлан – мудах бол, даула – дау эт, сабырлан – сабыр эт (бол)* эм д. б. Къарачай-малкъар тилде морфология амал бла къуралгъанла баш, зорлаучу, къысылыучу айырма формалада тюбейдиле.

Баш айырманы формасында жюрютюлгенле эки тюрлюдюле:

а) эки синонимден бири къуралгъан, бири уа къуралмагъан: *жора- – жорала-, бат- – батыл-, биш- – бишгеклен-, кеч- – кечир-* эм д. б.: *Магомет, келгенлеге сабырлыкъ, игилик*

***жорай***, *жютюрек къарады. Ол кесини сёзюню асламысын энергетиканы айныууну вопросларына* ***жоралагъанды***;

б) эки члени да къуралгъанла: *ачыулан- – ачыусун-, ёчюк- – ёчюклен-, ачыулан- – ачыусун-, азай- – азлан-, байын- – байыкъ-* эм д. б.: *– Ийман бла ёллюксюз, жаназыгъыз къылыннықъды, къалай ангыламайсыз, жамагъат?! – деди* ***ачыуланып*** *Хасан афенди. Ол кюн Махсют бек* ***ачыусунуп*** *эди, кёп тюрт сёз айтды.*

Бир бирине синонимлик этген къысыучу айырмадагъы этимле быллай аффикслени болушлукълары бла къураладыла:

а) *-гъыз/-гиз, -гъуз/-гюз, -дыр/дир, -дур/-дюр*: *киргиз- – кирдир-, тургъуз- – турдур-, кёргюз- – кёрдюр-*: *Устаз, жашчыкъны ёрге* ***турдуруп***, *дерслеге талай кюнню нек келмей тургъанын сорду. – Татлы жукълап тургъан сабийлени тёшеклеринден* ***тургъузуп***, *ашыкъ-бушукъ кийиндирдик*;

б) *-ыт/-ют, -дыр/-дюр, -т – -дир*: *саркъыт- – саркъдыр-, юркют- – юркдюр-, кепчит- – кепдир-*: *Аяз бираз* ***кепчитгенден*** *сора, жайылгъан гебенлени жангыдан батанла этдик. Жамилят жууугъан быстырларын иги* ***кепдирмей*** *жыйды да итиу салып башлады*;

в) *-из/-ыз, -дир/-дыр*: *эмиз- – эмдир-, тамыз- – тамдыр-, агъыз- – акъдыр-*: *Алим онбир фашист самолетну* ***агъызады***. *Мутай мирзеуню тирмен ташха алгъындан эсе аз* ***акъдырады***, *ун да энди ууакъ болады*;

г) *-ыл + -т – -дыр: атылт- – атдыр-, батылт- – батды-р*: *Эки кере да гранатла быргъап, ала штабны* ***атдыргъан*** *эдиле. Минала салып да биз жауну талай танкын* ***атылтханбыз***.

Зорлаучу айырма экиленнген аффиксден да къуралыргъа болады, алай а магъанасы тюрленмейди: *айтыл- – айтылын-, табыл- – табылын-, этил- – этилин-, элтил- – элтилин-, буюрул- – буюрулун-, чакъырыл- – чакъырылын-, бегитил- – бегитилин-* эм д. б.: ***Чакъырылынмай*** *келгенле Аскер бла Атайдан сора да бар эдиле.* ***Чакъырылмай*** *келген къонакъ сыйланмай кетер.*

Бир бирине синонимлик этген бир тамырлы этимле жаланда бир айырма формада болмай, эки айырма форманы арасында да бир бирге синонимлик этедиле. Синоним тизгинни бир члени баш айырма формада, бирси уа къысыучу неда къайтыучу айырма формада боладыла: *боша- – бошат-, бит- – битдир-, кючле- – кючлендир-, эриш – эришлен-, къоркъ- – къоркъун-, букъ- – бугъун-, къыз- – къызын, таукелле- – таукеллен-* эм д. б.: ***Къызып*** *келген 'Волга' / Тюз юсю бла ётдю, / Жагъып аны (кирпини) жолгъа, / Жол азыгъы этди. Теке уа бютюн* ***къызынып***, */ Окъча барып башлады. / Хусейни, тюпбаш чюелтип, / Жол тюбюне ташлады. Хар ким кёлюндегин айта, бир бирине* ***эришгенден*** *чам эте, кечени ауурлугъу кетгинчи олтурдула. Ол (Люба) манга* ***эришленип*** *этеди алай. Ол хал бла жанындан тойдуруп,* ***эришленип***, *жашына келинин къойдурур.*

Алайды да, къарачай-малкъар тилде сёдегей айырма формала синоним тизгинни бек аз къурайдыла: ойлан- (къайт. а.) – ойлаш- (араш а.), жаздыр- (къысыу. а.) – жазыл- (къайт. а.), алдан- (зор. а.) – алдат- (къысыу. а.): *(Тахир): Оллахий, бу жол болмаса, былай* ***алданмагъан*** *эдим. Махти, Назиляны кука сёзлерине* ***алдатып***, *юйдегисинден айырылды. Оюм бла* ***ойлансанг***, *юйлю болурса.* ***Ойланмай*** *сёлешген, аурумай ёлюр. Эсимдеди кёп хатагъа байланнганым, хата этип тюшюннгеним,* ***ойланнганым***, */ Тенгчиклени, сабийлени уруп, къыйнап, / Аналагъа кёрюнмейин айланнганым. Билмегенни алдагъан терлемейди, / Кёп* ***ойлашып*** *акъылын жерлемейди. Осуятымы алып окъусанг, /* ***Ойлашып***, *мыйынг ашланыр.*

Алайды да, къарачай-малкъар тилде бир тамырлы синонимле тилни энчи кесеклеринде да тюбейдиле. Быллай синонимле морфология, синтаксис амалла бла къураладыла. Къуралыу жаны бла бош эм къош сёзле боладыла. Магъаналарына кёре тюрлю-тюрлю затланы, ишни бардырыуну, этиуню белгилейдиле.

## Список литературы

1. Алиева Т.К. Проблемы отграничения вариантности слова от смежных явлений // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. – 2005. – № 3–4. – С. 88–92.

2. Ахматова М.А. Однокоренные синонимы в карачаево-балкарском языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Махачкала, 1997. – 19 с.

3. Болганбаев А. Синонимы в казахском языке: автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Алма-Ата, 1971. – 92 с.

4. Гузеев Ж.М., Ахматова М. А. Однокоренные синонимы в карачаево-балкарском языке. – Нальчик: Издательский отдел КБИГИ РАН, 2014. – 128 с.

5. Сейдалиев Н.Ф. Стилистические синонимы в современном азербайджанском языке. – Баку, МВМ, 2010. – 124 с.

6. Суранчиева Б. Синонимы в киргизском языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Фрунзе, 1971. – 21 с.

7. Улаков М.З., Хуболов С.М. Адвербиальные фразеологизмы как репрезентаторы различных типов конкретизаторов в карачаево-балкарском языке // Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени К. Л. Хетагурова. – 2014. – № 2. – С. 213–216.

8. Умбаров Н. К вопросу об аффиксальной синонимии // Вопросы романской филологии: Уч. зап. Ташкентский ун-т, 1968. – Вып. 318. – С. 19–21.

9. Уразбаева З.Г. Вариантность слова в современном башкирском литературном языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Уфа, 1980. – 20 с.

10. Ханбикова Ш.С. Татар телендә синонимнар. – Казан: Университет нәшрияты, 1961. – 197 б.

11. Хуболов С.М. Семантические разряды компаративных фразеологизмов в карачаево-балкарском языке // Известия Кабардино-Балкарского научного центра РАН. 2015. № 1 (63). – С. 290–294.

12. Ketenchiev M.B., Dodueva A.T., Uzdenova F.T., Khubolov S.M. Names of months and national linguistic picture of the world on material of Karachai-Balkarian folklore and literature// Dilemas contemporáneos: Educación, Política y Valores. 2019. Vol. 6, iss. S7. Article Number: 13.

13. Novgorodov I.N., Gadzhiakhmedov N.E., Ketenchiev M.B., Kropotova N.V., Lemskaya V.M. Chulym Turkic is a Uralian Kipchak language, according to the Leipzig-Jakarta list / Advances in Intelligent Systems and Computing. – 2019. – Vol. 907. – P. 411–419.

© Ахматова М.А., 2025

УДК 811.512.145

**Баймухаметова Л.А.,**
*студент 2 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель –* **Гайнуллина Г.У.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# БАШКОРТСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АВЫРГАЗЫ РАЙОНЫ ТАТАРЛАРЫНЫҢ ДИАЛЕКТАЛЬ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

***Аннотация.*** *Әлеге мәкаләдә Башкортстан Республикасының Авыргазы районы диалектизмнарының фоникасы, фонетик һәм грамматик үзенчәлекләре карала.*
***Терәк сүзләр:*** *лексика, морфология, фонетика, диалектлар, диалектизмнар*

Бүгенге көндә глобализация һәм телләрне стандартлаштыру шартларында җирле диалектлар югалу куркынычы астында кала. Шушы шартларда диалектларны өйрәнү, документлаштыру һәм киләчәк буыннарга тапшыру – аеруча мөһим бурыч. Авыргазы районы диалектлары – татар теленең байлыгын күрсәтә торган бер чыганак, һәм аларны фәнни яктан өйрәнү зур әһәмияткә ия. Диалектларның әһәмияте социаль һәм мәдәни яктан да зур. Аларның ярдәмендә без төбәкнең этник составы, тарихи элемтәләре һәм мәдәни традицияләре турында күбрәк белә алабыз. Диалектлар үзенчәлекле мәдәниятнең бер өлеше булып торалар, аларны өйрәнү һәм саклау телнең киләчәген тәэмин итү өчен кирәк.

Бүгенге көндә татар теленең кайбер диалектлары югалу куркынычы астында тора. Мәгариф һәм массакүләм мәгълүмат чараларында гадәттә әдәби тел кулланыла, ә диалектлар көндәлек сөйләмдә генә саклана. Бу исә аларның югалуына китерергә мөмкин.

Шуңа күрә диалектларны өйрәнү, документлаштыру һәм саклау бик мөһим. Диалектлар – телнең тарихи һәм мәдәни мирасын чагылдырган элементлар булып торалар, аларны саклау милли үзаңны үстерүгә һәм телнең киләчәктә яшәешен тәэмин итүгә ярдәм итә.

Авыргазы районы диалектларында татар теленең гомум нормаларыннан тайпылган, җирле сөйләмгә генә хас булган үзенчәлекле фонетик күренешләр күзәтелә. Бу үзенчәлекләр, нигездә, авазларның үзгәреп әйтелешендә, авазлар төшеп калу яки өстәлүендә, сингармонизм законының үзенчәлекле кулланылышында чагыла. Авыргазы районы диалектларында аерым авазларның икенче аваз белән алышынуы очрый. Бу күренеш, нигездә, борынгы тел формаларының саклануы һәм күрше телләр белән тел-контактлар нәтиҗәсе булып тора.

- [ч] авазы еш кына [ш] рәвешендә ишетелә: *чәч → шәч, чәчәк → шачак*
- [г] авазы [к] белән алмаштырыла: *кыргый → кыркый, бәйрәмгә → бәйрәмкә*
- [к] – [х] авазлары арасында күчеш күзәтелә: *кыйммәт → хыйммәт, кул → хул*

Кайбер сүзләрдә авазларның төшеп калу күренеше күзәтелә. Бу сөйләмнең ритмик кыскалыгына һәм җирле аралашу теленә бәйле: *барасыңмы → барсыңмы, ала идем → ал'идем.* Кайбер очракта, киресенчә, авазлар өстәлә: *укыган → укыганлы, барган → барганлы.* Сузык авазларның үзгәреше – Авыргазы районы диалектларында иң еш очрый торган күренешләрнең берсе:

-[ө], [ү] авазлары кыскарак, кайвакыт [е], [и] рәвешендә әйтелә: *күрә → керә, түрдә → тердә*; [ы] авазы киңәйтелеп әйтелә: *кыз → кыйз, кылган → кыйлган.*

Авыргазы районы диалектларындагы фонетик үзенчәлекләр җирле тел мохите, тарихи үсеш, шулай ук башкорт, рус һәм башка телләр белән тыгыз бәйләнештә формалашкан. Бу үзенчәлекләр татар теленең диалектологиясе өчен әһәмиятле материал булып тора һәм фәнни яктан аерым игътибар таләп итә. Аларны өйрәнү телнең региональ вариантларын системалы тикшерүгә, тел үзгәрешләрен һәм сакланышын аңлауга ярдәм итә.

Авыргазы районында яшәүче татар халкының сөйләмендә, бигрәк тә өлкән яшьтәгеләр һәм авыл халкы телендә, әдәби тел нормаларыннан шактый тайпылышлар күзәтелә. Алар лексик, фонетик үзенчәлекләр белән беррәттән, морфологик өлкәне дә колачлый.

Авыргазы районы диалектларында килеш кушымчалары еш кына үзгәртелеп әйтелә. Бу үзгәрешләр, нигездә, сөйләмнең гадиләшүе, фонетик үсеш, җирле тел традицияләренең саклануы нәтиҗәсендә барлыкка килә:

– Юнәлеш килеше: *мәктәпкә → мәктәпкәе, кибеткә → кибеткәе, эшкә → эшкәе.*

– Чыгыш килеше: *авылдан → авылнан, клубтан → клубдан.* Монда [д] һәм [н] авазларының алмашуы күзәтелә.

- Урын-вакыт килеше: *йортта → йорттае, базарда → базардае.* Мондый формалар халык сөйләменең үзенчәлекле ритмикасын тудыра.

Иялек килешендә кушымча үзгәрешләре: *әнинең күлмәге → әнинен күлмәге.* Монда кушымча еш кына авазларның төшеп калуы, йә кыскартылып әйтелүе нәтиҗәсендә үзгәрә.

Фигыль – татар телендә иң катлаулы һәм бай морфологик категорияләрнең берсе. Авыргазы районы диалектларында фигыль формаларының үзенчәлекләре шактый төрле.

Үткән заман формалары: *укыган иде → укыганды, кайткан иде → кайтканды. Б*у формада "иде" фигыле [ды/де] формасына кыскара, сөйләмдә еш очрый.

Киләчәк заман: *барырмын → барым, киләчәкмен → килмен.*

Татар теленең диалектлары, бигрәк тә Авыргазы районы кебек Башкортстан территориясендә урнашкан төбәкләрдә, лексик яктан шактый бай һәм үзенчәлекле. Лексик үзенчәлекләр телне өйрәнүдә мөһим урын алып тора, чөнки алар төбәк халкының көнкүреше, менталитеты, тарихи-мәдәни үсеше, этнографик үзенчәлекләре белән тыгыз бәйләнгән. Авыргазы районы халкы сөйләмендә сакланып калган күп кенә сүзләр әдәби телдә кулланылмый, яки бөтенләй билгеле түгел. Күп очракта бу сүзләр борынгы төрки элементларны, иске татар лексикасын, башкорт теленең үтеп керүен, шулай ук рус теленнән кергән үзгәртелгән алынмаларны күрсәтә.

Этнографик һәм көнкүрешкә бәйле лексикага халыкның көндәлек тормышында кулланыла торган, әдәби телдә сирәк очрый торган сүзләр керә.

- *сөңгәч* – чиләктән вак чүмеч, кечкенә савыт,
- *түшлек* – аш пешерү өчен кулланыла торган тимер яки балчыктан ясалган савыт,
- *карсак* – бүре баласы (балалар уенында, фольклорда да очрый),
- *зәмбил* – үреп ясалган капчык, сумка.

Бу сүзләрнең күпчелеге авыл халкының хуҗалык эшләре, аш-су, кием-салым, йорт җиһазлары белән бәйле. Алар халык телендә буыннан-буынга тапшырылып килә.

Авыргазы районы халкының табигать белән тыгыз бәйләнеше, игенчелек, терлекчелек белән шөгыльләнүе нәтиҗәсендә, табигать күренешләренә бәйле сүзләр шактый актив кулланыла:

- *чүмәлә* – печәнне өеп куелган зур өем
- *кыркын* – көтүдән кайткан терлекләрне төнге торуга бүлү урыны
- *сөбә* – йомшак кар
- *тәңгәл* – кечкенә күл яки күл өстендәге су җыелмасы

Күпчелек шундый сүзләр төбәк халкының табигатьне тоюын, аның элементларын төгәл тасвирлау өчен кулланган сүз байлыгын күрсәтә.

Диалектларда әдәби телдә югалган борынгы төрки лексик элементларның сакланып калуы – тел тарихын өйрәнү өчен кыйммәтле чыганак. Авыргазы районы сөйләмендә:

- *йал* – ял итү генә түгел, ә «пычак яллау», «йорт эшен ял белән башкару» кебек күптөрле мәгънәдә,
- *каба* – агач савыт.
- *җилем* – сыек бал, сироп,

- *карга* – кайбер җирлектә «каз» мәгънәсендә кулланыла. Бу сүзләр еш кына фольклорда, халык җырларында, әкиятләрдә дә очрый.

Авыргазы районының лексик үзенчәлекләре татар теленең байлыгы, тарихы һәм үсеш юнәлешләре турында тулы картина тудыра. Бу сөйләмдә төрки тамырлы сүзләр, башкорт һәм рус телләреннән алынмалар, көнкүреш-көндәлек тормышка бәйле терминнар, хис-кичерешне белдерүче образлы сүзләр урын ала. Шушы үзенчәлекләрне өйрәнү – халык телен саклау, милли үзаңны ныгыту, тел белеменә нигезле фәнни караш тудыру өчен мөһим. Диалект лексикасы – телнең рухи байлыгы, һәм ул халык хәтерен, мәдәниятен саклап килүче төп күрсәткечләрнең берсе булып тора.

Авыргазы районы татар диалекты – татар теленең төньяк-көнбатыш диалект төркеменә кергән, үзенә генә хас булган фонетик, морфологик, лексик үзенчәлекләре белән аерылып торучы бер лингвистик катлам. Әлеге диалект формалашуында берничә тарихи, этник һәм географик фактор йогынты ясаган: Башкортстан территориясендә күп гасырлар дәвамында татарларның, башкортларның һәм русларның янәшә яшәве, күпкырлы мәдәни мөнәсәбәтләр, миграция процесслары, шулай ук табигать шартлары һәм көнкүреш үзенчәлекләре.

Фонетик яктан караганда, сөйләмдә авазларны йотып әйтү, сингармонизмның саклануы, сузыкларны үзенчә үзгәртеп әйтү кебек күренешләр күзәтелә. Морфологик үзенчәлекләр арасында фигыль формаларының үзгәреше, кушымчаларның вариантлары, кайбер сүз төркемнәренең куллану үзенчәлекләре аеруча игътибарга лаек. Лексик яктан исә сөйләм шактый бай: көндәлек тормыш, халык һөнәрчелеге, табигать күренешләре белән бәйле сүзләр; борынгы төрки сүзләрнең сакланып калуы; башкорт һәм рус телләреннән кергән алынмаларның җирле үзенчәлекләргә яраклашып үзгәртелүе күзәтелә.

Авыргазы районы татарлары сөйләмендә сакланып калган бу диалекталь үзенчәлекләр – безнең телебезнең тарихын, халыкның фикерләвенә, дөньяны күзаллавына хас булган үзенчәлекләрне чагылдыручы кыйммәтле мирас. Диалектларны өйрәнү – татар теленең үсеш юнәлешләрен, эчке байлыгын тирәнтен аңлау өчен фәнни һәм мәдәни яктан мөһим.

Шуңа күрә Авыргазы районы диалектын өйрәнү һәм саклау гына түгел, ә аны киләчәк буыннарга тапшыру да – тел һәм мәдәниятне саклау юнәлешендә зур әһәмияткә ия гамәл. Диалектлар – телнең тере формасы, халыкның йөрәгендә яшәүче, тормыш белән үрелеп баручы рухи байлык ул.

**Кулланылган әдәбият**


1. Бурганов М.З. Татар диалектологиясе. – Казан: Мәгариф, 2005.
2. Махмутова Р.З. Татар теленең төньяк-көнбатыш диалектлары. – Казан: ТКН, 2010.
3. Хөсәенов Г.Х. Татар теле диалектлары. – Казан: Фән, 1987.
4. Салихов Ф.С. Татар диалектологиясенә кереш. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2001.
5. Хәйруллина А.М. Башкортстан татарлары сөйләменең лексик үзенчәлекләре. – Уфа: БашДУ, 2012.
6. Татар теленең диалекталь сүзлеге. – Казан: Фән, 1990.
7. Юнусов М.З. Диалектларны өйрәнүнең фәнни нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2004.


© Баймухаметова Л.А., 2025

УДК 821.512.145

**Баймухаметова Л.А.,**
*студент 2 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель –* **Халиуллина А.Г.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# Ф. БАТТАЛ ХИКӘЯЛӘРЕНДӘ АВТОР ПОЗИЦИЯСЕ

***Аннотация.*** *Бу мәкаләдә танылган татар язучысы Фәнзаман Баттал иҗатында автор позициясен чагылдыру үзенчәлекләре тикшерелә. Әдәбиятта «автор» төшенчәсенең төрлечә аңлатылуын анализлап, мәкалә авторның әсәрнең төрле элементлары аша үзенә хас булган позицияне, дөньяга карашны һәм эстетик мәгънәне ничек ачуын тикшерә. Ф. Батталның сатирик әсәрләренә таянып, авторның геройларга мөнәсәбәте, аларны иҗат итүдә сатирик алымнарны куллануы, шулай ук совет һәм постсовет чоры феноменына бәя бирүе ачыклана. Мәкалә әхлакый кимчелекләрне, акылсызлыкны тәнкыйтьләүдә авторның сатира мөмкинлекләрен дә күрсәтә.*

***Терәк сүзләр:*** *автор позициясе, сатира, хикәяләү методы, персонаж, сатирик пафос, гипербола, абсурд, татар прозасы, образлар системасы*

Әдәби иҗатны фән һәм публицистикадан, дин һәм фәлсәфәдән, җитештерүче хезмәт һәм сәясәттән әдәбилек аерып тора. «Сәнгатьнең үзенчәлеге аның эстетик табигатеннән үсеп чыга» [5, 24 б.]. Ягъни шәхес рухи дөньясының ихтыяҗларын иҗат канәгатьләндерә, кешеләр арасында эстетик мөнәсәбәт урнаштыра. Автор исә шул рухи ихтыяҗларны канәгатьләндерүче бербөтен әсәрне иҗат итүче булып тора. Хәзерге әдәбият белемендә бу төшенчәгә төрлечә билгеләмә бирәләр: «Автор – әдипнең үз әсәрендә катнашу, иҗади «мин»ен белдерү чарасы, хикәяләүче, лирик герой аша белдерелә торган бөтенлекне образ; язучы-автор белән тәңгәл килмәсә дә, сурәтләнгәннәргә мөнәсәбәт белдерүче һәм бәя бирүче әсәрнең төрле элементларында үз позициясен ачык күрсәтүче. Текст эчендәге автор яки имманент автор дип йөртү кабул ителгән» [5, 11 б.]. Әдәбият белгече Н.А. Кожевникова «Автор образы иң элек хикәяләү алымында чагыла» [3, 3 б.] дип билгеләи. Шулай ук бер үк вакыйгага карата автор да, хикәяләүче дә, персонаж да төрле караштa булырга мөмкиннәр дигән кызыклы фикер әйтә.

Бүгенге сатира өлкәсендә эшләүче язучыларның берсе Фәнзаман Батталның да үзе тудырган катлаулы геройларына карата үз позициясе, үз мөнәсәбәте бар. Чыннан да, тикшеренүләрдә ассызыклануынча, Ф.Батталның «сатирик амплуадагы әсәрләрендә гәүдәләндерелгән типлар үзләренең катлаулылыклары, эчке дөньяларының тирән сурәтләнелеше белән аерылып торалар» [4, 166 б.]. Позициясен автор ачыктан-ачык та, киная, төптә яткан мәгънә ярдәмендә дә белдерүгә ирешә. «Иптәш Сталин булсамы?!» хикәясендәге Сәмигуллинга карата мыскыл итү, көлүне укучы беренче юллардан ук күрә. Биредә хикәяләү Сәмигуллинның үз тарафыннан алып барыла, ләкин бу һич тә авторга үз позициясен күрсәтергә комачауламый. Сүз сәнгатендә һәр детальнең мөһим булуы безгә мәгълүм. Диалог, монолог, персонажларның сөйләме аша автор безгә ниндидер вакыйганы гына бәян итеп калмый, ә чорга, персонажларга бәя бирә. Үзен «Тауариш Сталин»нын якын дусты дип хәбәр сатучының монологы бик кызык. «Серп и Молот» заводын берүзе җылытып торган кәчигәрнең» [1, 11 б.]. Сталин белән сөйләшеп утыруы, ил башлыгының Сәмигуллинга завод директоры вазифасын тәкъдим итүе була алмастай хәл. Автор персонажының сөйләме ярдәмендә аңа булган мөнәсәбәтен белдерә. Сәмигуллинның сөйләмен «әтчәйни егет», «кәчигәр», «әфтәритле», «упшыжития», «җәвитсә», «тучны», «хараша», «партрит», «фифируз», «грамыт», «нәчәлник», «расчут» кебек сүзләр чуарлый. Безнең алга уку-язуны үзләштермәгән, илдәге хәлләрнең дә асылына төшенеп бетмәгән герой

килеп баса. Нәкъ шушы герой үткәннәргә һәм бүгенгегә бәя бирүче булып тора. Күпмедер Сталин шәхесенә һәм заманына карата дөрес сүзләр дә ишетелә: «Ул заманда бит кеше аралаш аталар иде» [1, 12 б.]. Биредә авторның үзенең фикере яңгырый дисәк тә була. Автор Совет чорындагы гади эшче психологиясен тотып ала алган: Самигуллин үткәннәрне кайтарырга теләүчеләр рәтендә, һәм ул үз позициясен дә аңлатырга омтыла. Ләкин автор аңардан көлә.

«Мәет белән очрашу» хикәясендәге Зәет тә көлке объекты булып тора. Без Зәет исемле егетнең үз сәламәтлеген чиктән тыш кайгыртып, мәгънәсез тормыш алып баруын күзәтәбез. Хикәяләү аның дусты исеменнән бара, Зәеткә ул мондый бәя бирә: «Караватына ятар алдыннан, өстәл лампасына үтә якты лампочка бора да, сәгать буе шәрә тәнен тикшереп утыра: теге яки бу бетчәсе зураймаганмы, төсен, равешен үзгәртмәгәнме, кан тамырларының берәрсендә тараю-киңәю галәмәте сизелмиме, жыерчык-мазар артмаганмы?...» [2, 139 б.]. Геройның сәламәтлеген кайгырту күренеше чамадан тыш күпертелеп, ягъни гипербола алымы ярдәмендә тасвирланыла. Автор позициясе нәкъ шушы арттыруда күренә. Язучы укучы хөкеменә абсурд ситуация чыгара. Геройның эш-гамәлләре акылга сыймаслык. Зәетне исә автор көлү объекты итеп ала.

«Алланың кашка тәкәсе» хикәясе исә «Демократия аркасында кеше булды китапханәче Иргали» [1, 111 б.] дип башлана. Беренче юллардан ук авторның бу персонажга кире мөнәсәбәте тоела. Иргали хакында автор болай яза: «Демократия чаңының беренче авазлары яңгырауга ук Иргали кулына каләм алды. Алып кына калмады, карага манды. Манып кына калмады, язып та куйды: «Хөрмәтле редакция...» [1, 112 б.]. Биредә сатирик пафос турында әйтергә урын бар. «Сатирик пафос тормыштагы тискәре якларны тәнкыйтьләү, кире кагу» [5; 135 б.]. Автор үзәккә укучыда тискәре мөнәсәбәт уятырлык героен куеп, үзенең тискәре көлүен җитди, уйланып-борчылып көлү белән бәйли. Ашханә мөдирен, кирпеч заводы директорын, район җитәкчесен, министрны тәнкыйть утында беркемнән дә куркып тормыйча яндыра ул. Иргали үзенең гамәлләре хакында болай ди: «Гаепле кеше, кем булуына карамастан, кылган гамәле өчен җавап бирергә тиеш. Бу дөньяда беребез дә алланың кашка тәкәсе түгел. Курка торган күлмәкләр сиксән бишенче елда ук тузды, туганкаем...» [1, 114 б.]. Хикәяләүче аның адресына «Утка керсә дә сүзеннән кайтмас, өстенә танк килсә дә чигенмәс...» [1, 114 б.] дигән сүзләрне әйтә. Бу арттыру алымы шулай ук көлү коралы булып тора. Ә инде Иргалинең чын йөзе азактан ачыла.

Хикәяләүченең бөтен мебельне, иң кадерле китапларны үзенең өенә ташып бетергән директоры хакында мәкалә язарга тәкъдим итүен катгый рәвештә кире кага. «Минем але бу дөньяда яшисем, ай саен хезмәт хакы аласым килә» [1, 114 б.], – ди ул. Авторның бу үз мәнфәгатьләрен кайгыртып, дан артыннын гына куучыга тискәре мөнәсәбәте «сискәнеп куйды», «мескен», «аяк очына гына басып», «ыңгырашкан тавыш», «бер кулы белән йөрәген тотты, икенчесе белән маңгаендагы тирләрен сөртеп алды», «кипкән телен көчкә әйләндереп» дигән сүзләрендә чагыла. Хикәянең исемендә үк авторның позициясе күренә. «Алланың кашка тәкәсе» дип ул Иргалине атый.

«Күзле багана» хикәясендә «Өеннән биш-алты адымда гына кукыраеп баскан Бөек Шәхес һәйкәле» [1, 44 б.] өчен хәвефләнүче Зөлхиҗҗә әбигә карата әсәр башында автор теләктәшлек белдергән кебек тоела. Беркатлы әбинең, даһиның сыны соңгы елларда саламторханга ошый башлавын күреп, шәһәр Советы рәисенә хат язу тарихы автор тарафыннан бик гадәти күренеш итеп сурәтләнелә. Әбинең өзгәләнүләре «Бөек Шәхес һәйкәленә куңелем сызып яшәгәндер, бер елда ун еллык картайдым», «Зинһар, төзәттерегез, чарасын күрегез. Кыл очында торгандай гына тора бит ул хәзер...» [1, 45 б.] кебек хат юлларында күрсәтелә. Ләкин әби үз мәнфәгатьләрен кайгыртып эшли. Безгә бу хакта әбинең сеңлесенә, үзе кебек ялгыз яшәүче Зөлхия карчыкка язган хатыннан мәгълүм була. «Ярый төшсен әйдә. Болай да кулына каратып күп алдады.... Иллә дә мәгәр ул Һәйкәл өчен еллар буе сызып яшәүче мин генә булдым. Ни өчен дисәң, бүген-иртәгә ул минем өемә авачак!» [1, 46 б.]. Автор бу героен яратып сурәтли. Ялгыз яшәгән карчыкның психологиясен белеп эш итә

ул. Шушы ук әсәрдә «Бөек Шәхес» образына авторның мөнәсәбәте күренә. «Кукыраеп баскан Бөек Шәхес һәйкәле», «саламторхан», «күз көеге» кебек сүзләр әсәрдә аңа адреслана.

Фәнзаман Батталның геройлар галереясендә кемнәр генә юк: мафиянең котын алган Мәгъфия, олыгыйган көнендә «Мисс-Тулбай» титулына лаек булган Ләүфелмәхфүзә карчык, Сталинның үзе белән сөйләшеп утырган Сәмигуллин һәм башкалар.

Шулай итеп, Ф.Баттал автор-скриптор буларак геройларына үз позициясен генә белдереп калмый, а чорга бәясен дә бирә. Ф. Баттал җәмгыятебезгә хас тискәре сыйфатларны, әхлакый бозыклыкларны чор героен тасвирлаганда ачып бирүгә ирешә.

**Кулланылган әдәбият**


1. Баттал Ф. Бака да бата: Юмористик һәм сатирик хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 160 б.
2. Баттал Ф. Сигезенче оҗмах: Сатира һәм юмор, мәзәкләр базары, гыйбрәтле хәлләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999.
3. Кожевникова Н.А. Типы повествования в русской литературе XIX-XX вв. – М.: Институт русского языка РАН, 1994. – 336 с.
4. Халиуллина А. Г. Заман һәм герой. – Уфа: БГПУ им. М. Акмуллы, 2007. – 206 с. – EDN VVVCOZ.
5. Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.


© Баймухаметова Л.А., 2025

УДК 81'33

**Байрамукова А.И.**,
*профессор кафедры русского языка*
*ФГБОУ ВО «Карачаево-Черкесский государственный университет имени У.Д. Алиева»,*
*г. Карачаевск, Россия*

# ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА ИСТОЛКОВАНИЯ В.И. ДАЛЯ С ПОМОЩЬЮ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ И «ТОЛКОВОМ СЛОВАРЕ ЖИВОГО ВЕЛИКОРУССКОГО ЯЗЫКА»

***Аннотация***. *В статье анализируется герменевтическая работа В.И. Даля по истолкованию пословиц и поговорок в художественных текстах и «Толковом словаре живого великорусского языка».*

***Ключевые слова:*** *пословицы, поговорки, герменевтика, словарная статья, художественный текст, словарные иллюстрации.*

Рубрика «Пословица – поговорка» из сборника «Пословицы русского народа» В.И. Даля подчеркивает важность пословиц для русского народа: «Старинная пословица не мимо молвится. Без пословицы не проживешь. Добрая пословицы не в бровь, а прямо в глаз. Над кем пословица не сбывается?» [2; 377].

С помощью пословиц и поговорок В.И. Даль помещает читателя в жизненные центры, проанализированные коллективным разумом народа. В художественных и художественно-публицистических текстах подчеркивается жизненность и непререкаемый авторитет пословиц: «… ***вот правду говорят наши пословицы***: всякую шутку к себе применяй, и шути, покуда краска в лицо не выступила!» (Автор, «Охота на волков») [3; 335]; «… ***по русской пословице***: первая брань лучше последней…» (Автор, «Генеральша») [3; 269]; «…есть пословка: в уйме (лесу) не без зверя, в людях не без лиха; ***а пословка на ветер не***

***говорится***» (Автор, «Колдунья») [4; 370]. Механизм повествования зиждется в том числе и на пословицах и поговорках. Главное выводится через синонимическое повторение пословиц и поговорок.

Герменевтическая работа В.И. Даля с пословицами и поговорками в художественных текстах характеризуется: **1) использованием пословиц и поговорок в речи героев; 2) использованием их в речи самого автора.**

1. Пословицы и поговорки **используются в речи героев** в виде каскада с целью разъяснения. «- ***Кинь корочку в гору,*** – говорил Долгай, ***выворачивая на изнанку смысл этой пословицы***: – придет к тебе в пору; не пожалей за рубль алтына, а не придет рубль, так придет полтина; кому счастье, кому талан, греби денежки в карман; не пойдешь в звонари, не попадешь и в пономари: кто смелый, кто счастливый, у кого на роду написано разжиться с легкой руки, из-под наперстка доски, в легкий день субботний! Что бабушка! аль за внука в солдаты идешь? – закричал он громогласно старушке, которая сгорбившись несла на плече продавать какое-то старое ружье... Народ захохотал, но смелый и счастливый не выходил: видно изверились на сегодняшний день, или берегли копейку на кружало» («Небывалое в былом или былое в небывалом») [3; 33];.

Подобно тексту словарной статьи, в которой в качестве словарных иллюстраций В.И. Даль предлагает блок пословиц и поговорок, в художественном тексте прояснение смысла идет за счет сцепления пословиц и поговорок.

«- По пустякам ты тревожишь их милость, – сказал он относительно заявления пропажи: – не и вправду им служить на нашего брата. Ты рублем прост, я умом прост; а по простому уму моему**,** что тише, то и лучше; за толчком не гонись, разве одного мало, так поди за другим... ***Так надо жить и всякому человеку; сам только никого не затрагивай, не обижай, а коли тебя обидят, нужды нет; в душе и сердце прости по-христиански, а по уму-разуму и для своей же пользы смолчи; не то вместо одного обидчика, набежишь на семерых.***

- Хорошо наставление ваше, Андрей Алексеевич, – сказал я: -да ину пору больно накладно. Ведь не на то же они поставлены, чтоб быть поголовно мошенниками и сживать со свету честных людей...

- Не осуждай, тёска, да не осужден будешь. Не особое же поколение для того на свете нарождается; попали бы мы с тобой туда, и мы были бы таковы же; стало быть, ***не гребень волос чешет, а время; не время волос белит, а кручина. Против попущения Божия спорить не станешь...*** » («Небывалое в былом или былое в небывалом») [3; 35];.

2. Одна пословица или поговорка **используется в речи героев** и участвует в процессе истолкования. «- Как ваша милость не верит, – сказал толковый и словоохотливый старик: – ***есть пословка: в уйме (лесу) не без зверя, в людях не без лиха; а пословка на ветер не говорится***. Не знаю я твоего имечка и отчества, а коли повелишь, ***расскажу я тебе бывальщину***, так вот сам скажешь опосля, каково дело это, верить аль не верить. Я вишь пораскалялся, ночь долга будет, станет поры еще и выспаться» (Хозяин избы, в которой остановился автор, автору «Колдунья») [3; 370].

3. Блоки пословиц и поговорок **используются в речи самого автора**, так как помогают автору прийти к адекватному прояснению смысла того или иного понятия: «Напротив, воспитатели покойника твердили ему на словах и в поучениях всегда противное, то есть приказывали быть правдивым, честным, прямым, даже добродетельным; да вот беда, – ***от слова не сбудется, криком изба рубится; поле – и все-то в один переклик, да не перейдешь сам, так и не будешь там, хош кричи, не кричи.*** Покойник же следовал наставникам своим всегда и во всем, доколе ходил между нами в тяжелке своем, то есть он всегда хвалил одну правду и всем наказывал любить ее; но ***он не путал слова и дела, и, различая одно от другого, как привык видеть сызмалу, говорил всегда, что должно, а делал, что было нужно***» (Автор, «Бред») [3; 101];. Каскад пословиц и поговорок является одним из герменевтических операторов, умело использованным в художественном и лексикографическом тексте.

4. Нередко одна пословица или поговорка используется **в речи автора** для уточнения смысла: «Напрасно предводитель старался вразумить генеральшу, что и сама она в деле этом не права, что вражде этой и взаимной мести конца не будет, если обе стороны станут продолжать подобную расправу, что самоуправство было тут обоюдное, ***и что, по русской пословице: первая брань лучше последней, надо это бросить и покончить,*** – все напрасно… « (Рассказчик, «Генеральша») [3; 269].

Следует отметить, что существует определенные закономерности ввода пословиц и поговорок в художественные тексты: наиболее частотно сцепления пословиц и поговорок используются в текстах, рисующих «русский мир», материальные и духовные составляющие этого мира («Русские сказки, из предания народного изустного на грамоту гражданскую переложенные, к быту житейскому приноровленные и поговорками ходячими разукрашенные Казаком Владимиром Луганским» (1832), «Солдатские досуги» (1843), «Картины русского быта» (1848–1861), «Матросские досуги» (1853), «Два сорока бывальщинок для крестьян» (1862), «Новые картины русского быта» (1861–1868), в повестях и рассказах, связанных с миром повседневности русского человека). Тексты данных циклов в буквальном смысле этого слова расцвечены пословицами и поговорками, участвующими в прояснение художественной реальности. Но наибольшей степенью использования пословиц и поговорок отличаются «Русские сказки».

Использование приема нанизывания пословиц и поговорок позволяет автору сказок концептуализировать понятия. «*…**Но бодливой корове Бог рога не дает; с иного сорвал бы и голову, так не ухватишь и волоса; норовишь соседу в бровь, а попадешь себе же в глаз!***» (Автор, «Сказка о Рогволоде и Могучане царевичах») [3; 39].

Назовем **общие тенденции употребления пословиц и поговорок** в художественных текстах и Словаре В.И. Даля: 1) тематическое сцепление пословиц и поговорок в блоки; 2) употребление синонимичных форм пословиц и поговорок.

По верному замечанию В. Аникина, «Являя в «Толковом словаре» пример словоупотребления, пословицы одновременно характеризуют строй народных мыслей и суждений о мире и жизни. Без пословиц было бы затруднительно дать самое толкование слов, тонких оттенков их смысла. Пословицы стали органической частью «Толкового словаря», а самая мысль внести их в словарь – не просто счастливая идея Даля, а следствие всех мыслей его о языке народа. Это выношенное убеждение» [1; 389]. Данное высказывание подчеркивает витальность языка и знания Словаря В.И. Даля.

Пословицы и поговорки, являющиеся словарными иллюстрациями к лексемам Словаря, демонстрируют авторитетное для В.И. Даля коллективное народное знание.

Рассмотрим параллели использования пословиц и поговорок в художественных текстах и Словаре. **Параллелизм привлечения пословиц и поговорок в художественные тексты и словарные статьи** заключается в: 1) объединении пословиц и поговорок в блоки, 2) использовании нарастающего порядка ввода пословиц и поговорок с целью прояснения смысла понятия.

Отрывок художественного текста: «*Есть притча короче носа птичья: жениться не лапоть надеть, а одни лапти плетутся без меры, да на всякую ногу приходятся! И истинно: жена не гусли: поигравши на стенку не повесишь, а с кем под венец, с тем и в могилу – приглядись, приноровись, а потом женись…*» («Сказка об Иване, молодом сержанте, удалой голове, без роду, без племени, спроста без прозвища») [3; 6]. С помощью ***процедуры жонглирования пословицами и поговорками*** В.И. Даль излагает житейский народный опыт по этому вопросу. Пословицы и поговорки формируют у читателя концептуальное представление о женитьбе.

Отрывок словарной статьи с корпусом пословиц и поговорок к лексеме ***жена*** насчитывает порядка 50 пословиц и поговорок: «*У боярина семь дочерей: будет из них и смерть, и жена. Девкою полна улица, женою полна печь,* гулянье и хозяйство; пироги в печи, дети на печи…» [4; 532]. К лексеме ***жениться*** – 28 пословиц и поговорок: «*Жениться, не лапоть надеть. Женишься раз, а плачешься век…*» (там же).

Герменевтическая практика истолкования с помощью пословиц была использована В.И. Далем в практике составления словарных статей. Герменевтической работе с «наивным» лингвистическим знанием посвящена значительная часть словарных материалов Словаря В.И. Даля. Использование пословиц и поговорок в герменевтических целях также наглядно представлено и в словарных иллюстрациях Словаря В.И. Даля. Система герменевтических процедур свидетельствует о лингвоэнциклопедическом (лексикографическом) мышлении В.И. Даля.

**Список литературы**


1. Аникин В. Владимир Иванович Даль и его сборник пословиц // Даль В.И. Пословицы русского народа: Сборник: В 2 т. Т. 2. – М., 1984. – С. 386–395.
2. Даль В. И. Пословицы русского народа: Сборник: В 2 т. – М., 1984.
3. Даль В.И. Полное собрание сочинений: В 10 т. – СПб., М., 1897–1898.
4. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М., 2002.


© Байрамукова А.И., 2025

УДК 811.512.142

**Баллиева А.И.,**
*магистрант КБГУ*
**Хуболов С.М.,**
*доцент кафедры карачаево-балкарской филологии КБГУ,*
*г. Нальчик, Россия*

# КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛДЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕНИ АЙТЫМДА КЪУЛЛУКЪЛАРЫ

***Аннотация**. Статьяда фразеология айланчланы синтаксис къуллукъларына къаралады. Атны къуллугъунда жюрюген фразеологизмле асламысында башчы болуп келедиле. Сыфат фразеологизмлени асламысы айгъакълаучуну къуллугъун толтурадыла. Сёзлеуню къуллугъунда жюрюген айланчланы баш синтаксис къуллукълары болумду. Этим фразеология айланчла кёбюсюнде хапарчыны эм болумну къуллугъун толтурадыла.*

***Бек магъаналы сёзле**: къарачай-малкъар тил, фразеология айланч, ат, сыфат, сёзлеу, этим.*

Фразеологизмле айтымда бир энчи синтаксис къуллукъну толтурадыла. Бу вопрос фразеологияны бек аз тинтилген кесегиди. Бу проблемагъа жораланып къарачай-малкъар тилде энчи ишле жазылмагъандыла. Алай бир-бир статьялада, сёз ючюн, лексикагъа [2], фразеологиягъа [3; 4; 5] эм синтаксисге [1] къаралгъан ишледе бу проблема бла байламлы бир талай билдириуле бардыла. Фразеологизм да, сёзча, айтымны члени болуп келеди. Алай ол къуллукъну толтурууда да аланы энчиликлери эсленедиле. Ол энчиликле уа ала белгилеген магъана эм формалары бла байламлыдыла.

Сёзню айтымда къуллугъуну аны лексика – грамматика магъанасына кёре болады. Сёз ючюн, зат магъанада жюрюген сёзле асламысында башчы неда толтуруучу боладыла. Фразеологизмлени магъаналары уа кёчюрюлген болгъаны себепли, ол шарт аланы синтаксис къуллукъларына да кесини ызын салады. Башында айтханыбызча, айланчла, кеслерини лексика – грамматика шартларына кёре, быллай къауумлагъа юлешинедиле: ат фразеологизмле, этим фразеологизмле, сёзлеу фразеологизмле, этим фразеологизмле, сыфат фразеологизмле. Анга кёре фразеологизмле да айтымда башчыны, хапарчыны, толтуруучуну, болумну, айгъакълаучуну къуллукъларында келедиле.

**Ат фразеологизмлени синтаксис къуллукълары**. Быллай фразеологизмле айтымда, атлача, башчыны, толтуруучуну, айгъакълаучуну, хапарчыны къуллукъларында да келирге

боладыла. Ат фразеологизмлени атладан бир энчиликлери барды. Атланы баш синтаксис къуллукълары башчыны къуллугъунда жюрюйдю. Ат фразеологизмле уа башчыны къуллугъунда бек аз жюрюйдюле. Ол шарт а фразеологизмлени, сёзле бла тенглешдиргенде, айтымда къуллукъларыны энчиликлери болгъанларына шагъатлыкъ этеди.

Башчыны къуллугъунда келген ат фразеологизмле: *Былапы уа жанларында къара капеклери жокъду. Тёрт юйюнгде да кюйюзден эллинг басар жеринг жокъду. – Ашико къатыны Кябаханнга барайым, ол будай ундан къуру болмаз, аны арт къыстырыгъы болуучуду,- деп тебиреди. «Акъыл тёбем келеди», – деп къууана эди анасы жашына ..*

Толтуруучуну къуллугъунда келген фразеологизмле: *Бу башсыз тиширыуну уа нек чакъыргъандыла? Фёдор Иванович, тур былайдан къарайыкъ, бу къарт эшекни да Акъ-къалагъа жол салырча этерге керекди.*

Айгъакълаучуну къуллугъунда келген ат фразеологизмле: *Махмутну къаты къол келинчиги да башын кётюрюрге кюрешеди. -Кесинге сакъ бол, къара жюрек адамла къайда да тюбейдиле, – деди. Ахматма ачыкъ жюрек адамгъа мен тюбемегенме.*

Хапарчыны къурамында неда хапарчыны къуллугъунда жюрюген ат фразеологизмле: *Сени жашаунгу да къолу жукъаргъа эди… къолунгда болса, ийнан, тенгинг да боллукъду, жууугъунг да боллукъду, сыйынг да боллукъду. Аскерни эки къолу алтынды. Къызгъанчлыгъы да аны кибик бир адамны къъолундан келмезча, алай бек (къаты) къол адамды. Аслан турушунлай сары алтынды. Саулай элге оноу этерча акъыл тёбеди. Ол санга баш ие тюйюлдю деп азмы айтхан эдиле?*

**Фразеологизмлени синтаксис къуллукълары.** Быллай фразеологизмле айтымда башчыны, толтуруучуну, айгъакълаучуну, хапарчыны къуллукъларында жюрюрге боладыла.

Башчыны къуллугъунда жюрюген сыфат фразеологизмле: *Тийреде узун тиллиле Захретни юсюнден аман хапарны жайып тебиредиле. Аллында токълусу болмагъан сени уруп ёлтюрюр эди. Бизде бир къауум май жюреклиле иги адамны жерге жутдургъунчу тынчлыкъ тапмайдыла. Хар ишде тюз ниетли, терс боюнлу да тюбейдиле, тюз ниетли терс акъыллы бла кюреше, жашау алгъа алай барады. Тили аман халкъны булгъар. Тюбюнден жел чыкъгъан къалмай дырындады. Кирден ийис ангыламагъанла да оноу этерге кюрешедиле. Мазаллы сюеги, эти терисине сыйынмагъанлыгъы аны ушагъыусуз этедиле.*

Толтуруучуну къуллугъунда келген сыфат фразеологизмле: *Чомур, Аллах ургъанны юсюнден мен не айтайым. Тили аманны кюню аман. Башына жаулукъ къысханны бары къатын болмайды. Бурунун сюрте билмегеннге оноу берсенг, иш алай боллугъу белгили эди.*

Айгъакълаучуну къуллугъунда келген сыфат фразеологизмле: *Алай этсенг, къызы аман эсе да, кеси уа бети болгъан адам кёре эдим дерикдиле. Бети къалын адамны сёз бла уялтмазса. Семенну ауузундан чыкъмагъан бир жели быллайланы мингинден игиди. Ахырында къалияр къазарыкъ ахлула, каклары болмагъан жерге къалакъларын сугъуп, Ийналукъну сюйгенича этерге къоймадыла. Ауруу эсиртген къарт башын жастыкъдан алмай жатады. Адамдан тыкъ урулгъан клубну ичинде чибин учхан эшитиле эди.*

Сыфат фразеологизмле, аз болса да, этимча айланчланы къурамында болум болуп келирге боладыла: *Раяны атасы, жашауну иги кесек сюрген киши болгъанлыкъгъа, саулукълу, тири адамды. Ала, сени жаларыгъынг болгъанын кёрюп, сени алдаргъа шуёх боладыла.*

Хапарчыны къуллугъунда келген сыфат фразеологизмле*: Аладан къоркъуп тургъаныбыз болады. Биз да башыбызгъа бёрк киебиз. Сизден къалгъанла уа хуна тешикденми чыкъгъандыла. Сени жашынг санга аман кёрюннгенликге, ол антын ханты бла ашагъанладан тюйюлдю. Сен къарап, биз да ашай тургъаныбзны кёрген: «Была адам къатында ёсмегенмидиле?» – дер. Киеуюнгю да жылы келгенликге, саулай Къарачайны башын аулап тургъан бир адамды.*

**Сёзлеу фразеологизмлени синтаксис къуллукълары.** Сёзлеу фразеологизмле айтымда болумну къуллугъун толтурадыла, бир бирде уа къош хапарчыны къурамында да келедиле. Быллай айланчла асламысында халчы болумну къуллугъунда жюрюйдюле: *Толтургъан а (буйрукъну) алай этерсе, алай да, аягъынг басханны кёзюнг кёрмей этерсе! Ол келгени бла, арам – къарам да этмей, тукъумну уруп инчиклерине дери жерге кийиргенде.*

*Жютюкёз Солтанбек, кёз жумуп ачхынчы, Мироновну аллына секирди. Аркъасында да къошкъулакъ къауалы бла Сафар, аякъларын сюйрей, мыккыл барады. Игилеге, ахшылагъа тынгыламай, таякъ башларын тургъузуп, тапхан аманлыкъларын этип айланадыла. – Жюйюсхан старшина! Бу къара халкъ юч кюнден бери ауузларында суулары болмай, сени кёзюнге нек къарай болурла? – деди. Ахырында къалияр къазарыкъ ахлула, каклары болмагъан жерге къалакъларын сугъуп, Ийналукъну сюйгенича этерге къоймадыла.*

Хапарчыны къуллугъунда жюрюген сёзлеу фразеологизмле: *Бизни мёлеуше уа бютюн да бу арт кезиуде кёз ачдырмай башлагъанды. Адамла бурунларын тургъузуп тебирегендиле. Жамиляны ачыуу кёпден, ышаргъаны да къар юсюне кюн тийген кибикди.*

**Этим фразеологизмлени синтаксис къуллукълары.** Быллай фразеологизмле асламысында хапарчыны эм болумну къуллугъунда да келедиле. Алай, аз болса да, айтымны бирси членлерини къуллукъларын да толтурадыла.

Хапарчыны къуллугъунда келген этим фразеологизмле: *Болса да жигитле душманнга баш иймейдиле. Ферманы таматасы болгъанлыкъгъа, жангыз бир ишден баш бурмайды. Мени къолумдан келлик тюйюлдю, ансы бауурум бла барыр эдим. Окъугъан къураным бла ант этеме, абреклеринги къайда болгъанларын айтсанг, башынга бош боллукъса. Экинчи бери къайтып келебиз десегиз, башыгъызны жырлыкъ этербиз. Кесини сохтасыны этген кирли ишинден къайгъысыз, киши билмей, къалай къутулургъа сагъышы эфендини башын алгъанды.*

Хапарчыны къурамында келген этим фразеологизмле: *Аха, энди мында да жюйюсханланы аякъ тюплеринде жер жана башлагъанды. Была уа мени башыма минерге тебирегендиле. Изеуден къачхан жерим да жокъду, алай Самат бир быстырла тик, эрттен бла къошха кетерикме деп келгенди да, бойнумдан асып турады. Керти адамгъа керти билек болургъа керекбиз. Саматны къарындашы Хажимурза элде къан къайнатхан адам болгъанды. Саусузланып тургъан Сюйдюм а, бу хапарны эшитгенде, бютюн да кётюрем болуп, эси тайып къалгъан эди.*

Болумну къуллугъунда келген этим фразеологизмле: *Сайхат къычырыкъ этип, старшинаны аякъларына баш уруп ауду. Ибрахим баш бла, тюп бла да жюрюп, бир талай адамгъа тюбеди. Бир къауумла ищни къолайсызлыгъын кёрюп, башларын алып, тышына кетгендиле. Болмачы затны бармакъгъа чёргеп, адамланы къанларын бузуп тургъанны къояргъа керекди. Юнюс, аякъларын орундукъдан салындырып, кёзлери чыракъ кетип, сагъышха болуп олтурады.*

Толтуруучуну къуллугъунда келген этим фразеологизмле: *Совет властьны аягъын марагъанланы уа энчи чотун жюрютюрге керекбиз. Таматасы аскерден къайтхынчы, башына иш этмезлигин билеме. Алим бизни да, кесин да бет жарыкълы этерине ышаныгъыз. Къызны бети бла ойнагъаннга кечим болмазгъа керекди.*

Айгъакълаучуну къуллугъунда келген этим фразеологизмле: *Бизни хар бирибиз бойнубузгъа салыннган жумушну тизгинли толтурайкъ. Ахырында къалияр къазарыкъ ахлулары, каклары болмагъан жерге къалакъларын сугъуп, Ийналукъну сюйгенича этерге къоймадыла. Шонтукъ анга барса, къанаты къатмагъан сабийге ёлюм элтип барлыкъ эди. Атанг ауруйду, не амал этерге билмейме. Аны жанын къалдырлыкъ бир дарман барды. Кёпле жанларын къурман этген жерибиз, юйюбюз, кюнюбюз ючюн таукел эт. Бир тыпыргъа къарамагъан юйдеги къыйын тюзеледи.*

Башчыны къуллугъунда келген этим фразеологизмле: *Къызгъа терс кёзден къарау эски дунияны кюйюдю. Сафар болмаса, алагъа сёзю ётерик жокъду. Жаралыланы ичинде не жарасыны уллулугъун, не къоркъуулугъун айтып тыкъсыгъан, не эс ташлагъан кёрюнмейди. Ол хапарны эшитгенде, жыйылыугъа келгенлени ичинде ол хапаргъа ыразы болмагъанла, баш кётюргенле да болдула. Намыс бермеген намыс алмаз.*

**Список литературы**

1. Ахматова М.А., Кетенчиев М.Б. Синтаксические конструкции с однородными членами предложения в карачаево-балкарском нартском эпосе // Эпосоведение. – 2023. – № 2 (30). – С. 5–15.

2. Кетенчиев М.Б., Додуева А.Т., Ахматова М.А. Полиаспектный анализ названий дней недели в карачаево-балкарском языке // Балтийский гуманитарный журнал. – 2019. – Т. 8. – № 2 (27). – С. 248–251. DOI: 10.26140/bgz3-2019-0802-0059

3. Улаков М.З., Хуболов С.М. Полупредикативные конструкции как облигаторные компоненты фразеологизированных предложений в карачаево-балкарском языке // Вестник ВЭГУ. – 2013. – № 1 (63). – С. 140–145.

4. Хуболов С.М. Структура и семантика предложений с предикатами, выраженными фразеологическими единицами с соматизмом кёз (глаз) в карачаево-балкарском языке // Известия Кабардино-Балкарского государственного университета. – 2015. – Т. 5. – № 4. – С. 58–61.

5. Хуболов С.М. Семантические типы фразеологических единиц в карачаево-балкарском языке // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2015. – № 16. С. 647–662

© Баллиева А.И., Хуболов С.М., 2025

УДК: 821.512.2-3.09 + 7.01 + 130.2

**Буранова Ж.А.,**
*докторант кафедры узбекского литературоведения*
*Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека,*
*г. Ташкент, Узбекистан*

## СИНТЕЗ ИСКУССТВ И ФИЛОСОФСКАЯ СИМВОЛИКА В ТВОРЧЕСТВЕ ТИМУРА ПУЛАТОВА И УЛУГБЕКА ХАМДАМА

***Аннотация.*** *Статья исследует синтез искусств и философскую символику в современной узбекской прозе на примере романов Тимура Пулатова «Черепаха Тарази» (1993) и Улугбека Хамдама «Isyon va itoat» («Бунт и смирение») (2004). Через неомифологизм авторы интегрируют фольклорные, зороастрийские и суфийские мотивы с универсальными архетипами, создавая многослойные нарративы, где литература переплетается с визуальным искусством, музыкой и архитектурой. Анализируется, как синтез искусств формирует философскую символику, отражающую поиск идентичности в постсоветском и глобализированном мире. Методология включает структурный анализ, постколониальную критику и юнгианский подход к архетипам. Перспективы исследования связаны с цифровыми методами анализа и межкультурными сравнениями.*

***Ключевые слова***: *синтез искусств, философская символика, неомифологизм, узбекская проза, постколониальная критика.*

Современная узбекская проза, развивающаяся в условиях постсоветских трансформаций и глобализации, представляет собой уникальное пространство для синтеза искусств, где литературный текст становится ареной диалога между традицией и современностью, локальным и универсальным. Тимур Пулатов и Улугбек Хамдам, как ключевые фигуры узбекской литературы, используют мифопоэтику и синтез искусств для осмысления идентичности, опираясь на богатое наследие тимуридской культуры, суфизма и фольклора [2, с. 45]. Их романы «Черепаха Тарази» и «Исён ва итоат» иллюстрируют, как интеграция визуальных, музыкальных и архитектурных элементов усиливает философскую символику, помогая героям и читателям преодолеть экзистенциальный кризис [1, с. 234].

Синтез искусств в этих произведениях не только продолжает традиции Алишера Навои, чьи поэтические тексты сочетались с миниатюрой и музыкой [7, с. 23], но и адаптирует их к современным реалиям, где глобализация угрожает культурной самобытности. В «Черепаха Тарази» Тимур Пулатов создаёт хронотоп, объединяющий зороастрийские и фольклорные мотивы с визуальными образами ковровых орнаментов и ритмами традиционной музыки [Пулатов, 1993: 112]. Улугбек Хамдам в «Isyon va itoat» («Бунт и смирение») использует суфийскую философию, интегрируя поэтические ритмы и архитектурные образы медресе, чтобы показать путь героя от бунта к гармонии [10, с. 78].

Узбекская литература XX–XXI веков развивалась в условиях сложных трансформаций: распад Советского Союза, поиск национальной идентичности и влияние глобализации создали уникальный контекст для переосмысления культурного наследия [9, с. 145]. Тимуридская традиция, объединяющая поэзию, изобразительное искусство и архитектуру, стала основой для синтеза искусств в прозе Пулатова и Хамдама. Эта традиция, уходящая корнями к эпохе Навои, предполагает гармоничное сочетание слова, образа и звука, что отражено в миниатюрах Бехзада и музыкальных композициях дастгях [7, с. 34]. Постсоветский период усилил потребность в сохранении национальной идентичности, что проявилось в обращении к мифологическим и религиозным мотивам. Зороастризм, суфизм и узбекский фольклор стали источниками символики, позволяющей авторам синтезировать локальное и глобальное. Пулатов использует зороастрийский дуализм (Ахура Мазда и Ахриман) и фольклорные образы черепахи, чтобы создать универсальный нарратив о стойкости [8, с. 89]. Хамдам, опираясь на суфийскую традицию, переосмысливает библейский миф о грехопадении в контексте социальных реалий Узбекистана [10, с. 14]. Этот контекст делает синтез искусств не просто художественным приемом, но и философским инструментом, позволяющим героям обрести гармонию в «треснувшем» мире [Элиаде, 2000: 156].

Синтез искусств в узбекской прозе – это не только эстетический, но и философский подход, укоренённый в тимуридской традиции, где текст, визуальное искусство и музыка создают единое целое [1, с. 245]. У Пулатова и Хамдама этот синтез проявляется в визуальных мотивах: орнаменты ковров и архитектурные образы (медресе, купола); музыкальных ритмах: повторяющиеся мотивы, имитирующие дойру или суфийский зикр; поэтических вставках: газели и фольклорные мотивы, усиливающие философскую глубину.

В «Черепаха Тарази» Пулатов создаёт текст, структурированный как ковровый орнамент: повторяющиеся образы черепахи, символизирующей мудрость и вечность, напоминают узоры бухарских тканей, где каждый элемент несёт семантическую нагрузку [8, с. 56]. Этот визуальный слой дополняется ритмикой текста, имитирующей удары дойры: «Черепаха движется медленно, но её шаги – ритм мира» [8, с. 78].

Хамдам в «Бунт и смирение» использует архитектурные образы: медресе с его куполами символизирует небесный свод и смирение, а поэтические вставки, подобные газелям Руми, добавляют музыкальный ритм, усиливая суфийскую рефлексию: «Смирение – это ключ, отпирающий сердце» [10, с. 56].

Синтез искусств позволяет авторам деконструировать постколониальный опыт, где локальные традиции обретают универсальность, создавая диалог с глобальной культурой [9, с. 210].

Роман Пулатова – сложный мифопоэтический текст, где черепаха Тарази выступает хронотопом, объединяющим средневековый Восток и современность [8, с. 89]. Символика черепахи многогранна: в зороастрийской традиции она воплощает баланс между добром (Ахура Мазда) и злом (Ахриман), а в узбекском фольклоре – хранительницу тайн, подобную бахши [2, с. 78]. Этот образ перекликается с китайской мифологией, где черепаха символизирует триаду неба, земли и воды, несущую мир на своём панцире [Черепаха в символике, 2023]. Визуальный синтез проявляется в описании панциря черепахи, напоминающего орнаменты регестана: «Её панцирь – как звёзды на куполе, где каждый узор – история» [8, с. 112]. Это отсылка к тимуридской архитектуре, где геометрия символизирует

вечность [11, с. 56]. Музыкальный слой создаётся ритмическими повторами, имитирующими дойру: «Черепаха несёт мир на спине, но её панцирь – зеркало хаоса» [8, с. 167].

Философски, Тарази – архетипический трикстер и культурный герой, подобный Прометею, крадущему огонь знания [4, 120]. Герой проходит путь от обмана ради выживания к просветлению, что отражает борьбу за сохранение идентичности в условиях глобализации. Постколониально, черепаха символизирует сопротивление культурному распаду, где синтез искусств становится метафорой этнокультурной стойкости [9, с. 178].

Роман Хамдама использует суфийскую философию для переосмысления библейского мифа о грехопадении. Главный герой, Акбар, сталкивается с социальной несправедливостью, что приводит к его «изгнанию» в тюрьму – метафорическому Эдему [10, с. 14]. Социальная коррупция символизирует сатанинское искушение: «Отец Садра – мошенник, а сынок весь в отца?» [10, с. 14]. Синтез искусств проявляется в архитектурных образах: медресе с его куполами и арками символизирует переход от бунта к смирению, а поэтические вставки, подобные газелям Руми, добавляют музыкальный ритм, усиливая суфийскую рефлексию: «Что же у тебя так много недугов и печалей… Либо вырви из моего сердца сострадание, либо облегчи людскую долю!» [10, с. 56]. Табиб, отказывающийся от оплаты, воплощает суфийскую мудрость, помогая Акбару обрести гармонию [2, с. 89].

Философская символика романа сосредоточена на диалектике бунта и смирения: финал («Человек в широком смысле не свободен… уходит не по своему желанию» [10, с. 99]) подчеркивает предопределение, синтезируя исламские и экзистенциальные мотивы. Это преодоление кризиса через культурный синтез, где литература связывает индивидуальное «я» с национальной памятью [14, с. 234]. Оба автора используют неомифологизм, но их подходы различаются – у Пулатова «Черепаха Тарази» – символ этнокультурного синтеза, где зороастрийские и фольклорные мотивы создают баланс между хаосом и порядком. Визуальные (орнаменты) и музыкальные (ритмы дойры) элементы усиливают универсальность нарратива [8, с. 145]. У Улугбека Хамдама «Бунт и смирение» – суфийская диалектика, где архитектурные образы медресе и поэтические ритмы газелей символизируют путь к гармонии [10, с. 78].

Сравнение с русской литературой (например, Достоевским) выявляет параллели: у Пулатова, как у Достоевского в «Братьях Карамазовых», герой проходит через метаморфозы, чтобы обрести внутреннее бытие [1, 345]. У Хамдама бунт Акбара напоминает Раскольникова, но с суфийским акцентом на смирение [3, 67]. Синтез искусств у обоих авторов структурирует хаотический опыт современности, создавая «решетку» (термин Лотмана) для философской рефлексии [5, 89]. Постколониальная критика подчеркивает, как их тексты сопротивляются культурной гегемонии, сохраняя локальную идентичность в глобальном контексте [9, с. 210].

Исследование творчества Пулатова и Хамдама требует междисциплинарного подхода, который ориентируется на следующие методы: структурный анализ (по Лотману) – выявляет, как мифологические структуры организуют текст [5, с. 102], юнгианский подход интерпретирует архетипы (трикстер, герой, мудрец) как универсальные символы [14, с. 245], постколониальная критика анализирует диалог Востока и Запада [9, с. 156], цифровые методы (корпусный анализ, сетевой анализ текстов) позволяют выявить повторяющиеся мотивы и их культурные связи. Например, анализ частотности образов черепахи или медресе может показать их символическую плотность. Межкультурные сравнения с русской, персидской или китайской литературой открывают новые горизонты для понимания синтеза искусств [2, с. 90]. Творчество Пулатова и Хамдама выходит за рамки узбекской литературы, внося вклад в глобальный литературный дискурс. Их синтез искусств перекликается с традициями магического реализма (Маркес) и мифопоэтики (Рушди), где локальные мифы обретают универсальность [6, с. 178]. Философская символика их текстов – это ответ на вызовы глобализации, где идентичность становится гибридной, но сохраняет этнокультурные корни [13, с. 189].

В условиях цифровизации литературы их произведения предлагают модель для анализа, где текст становится мультимедийным артефактом, соединяющим слово, образ и звук. Это делает их творчество актуальным для изучения в контексте цифровой гуманитаристики [2, с. 92].

Таким образов, синтез искусств и философская символика в романах Пулатова и Хамдама – ключ к пониманию современной узбекской прозы как пространства культурного и экзистенциального диалога. Через неомифологизм авторы создают нарративы, где визуальные, музыкальные и архитектурные элементы усиливают философскую рефлексию, помогая героям обрести гармонию. Черепаха Тарази и суфийский путь Акбара – символы стойкости и смирения, связывающие индивидуальное «я» с коллективной памятью [14, с. 267].

Перспективы исследования включают цифровой анализ мифопоэтики, сравнительные исследования с мировой литературой и постколониальные интерпретации. Эти подходы позволят углубить понимание узбекской прозы как моста между локальным и глобальным, традицией и современностью.

**Список литературы**


1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. URL: https://www.booksite.ru/bakhtin/
2. Буранова Ж. А. Мифологизм как средство выражения авторского замысла в творчестве Тимура Пулатова. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 2023. Vol. 4. No. 6. P. 45–90.
3. Буранова Дж. Mythopoetics in Khurshid Dustmukhammad's Creation. Central Asian Journal of Innovations and Research, 2021. No. 1. P. 67–92. URL: http://www.sciencepublish.org/index.php/cajir/article/view/45
4. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой. – М.: Прогресс, 1997.
5. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. Москва: Искусство, 1970. URL: https://www.booksite.ru/lotman/
6. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. – М.: Наука, 1976. URL: https://www.booksite.ru/meletinsky/
7. Навои А. Мажолисун-Нафоис. Ташкент: Шарк, 1501 (репринт 2000). URL: https://n.ziyouz.com/books/uzbeklib_ru/navoi_majolisun_nafois.pdf
8. Пулатов Т. Черепаха Тарази. Ташкент: ZiYouZ.com, 1993. URL: https://n.ziyouz.com/books/uzbeklib_ru/pulatov_cherepaha_tarazi.pdf
9. Саид Э. Ориентализм. – М.: Русский мир, 2006. URL: https://www.booksite.ru/said_orientalism/
10. Хамдам У. Исён ва итоат. Ташкент: Шарк, 2004. URL: https://n.ziyouz.com/books/uzbeklib_ru/hamdam_isyon_va_itoat.pdf
11. Фукс Б. Тимур Пулатов: Монография. Вена: Венский университет, 1986.
12. Черепаха в символике. Энциклопедия мифологии. 2023. URL: https://mythencyclopedia.com/symbolism/turtle
13. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. – М.: Ладомир, 2000. URL: https://www.booksite.ru/eliade/
14. Юнг К. Г. Архетипы и коллективное бессознательное. – М.: АСТ, 2007. URL: https://www.booksite.ru/jung_archetypes/.


© Буранова Ж.А., 2025

УДК 821.512.145

**Валиахметова Н.З.,**
*магистрант 3 г. о. Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
Научный руководитель – **Фазлутдинов И.К.,**
*доцент татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# СВЯЗЬ ЛИЧНОСТИ ПОЭТА И ЛИРИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ХАЙРУТДИНА МУЗАЯ

***Аннотация***. *Статья посвящена связи личности поэта и лирического героя в творчестве поэта-патриота Хайрутдина Музая (Музагита Хайрутдинова).*

***Ключевые слова:*** *Хайрутдин Музай, поэзия, проза, публицистика, образ, символика, жанр, своеобразие.*

У каждого поэта своя судьба. Горькая судьба и у Хайрутдинова Музагита. Его жизнь и творчество – одна дорога – служение Отечеству. Если творчество поэта рождается среди грома и молнии, это обстоятельство приобретает особое значение. В творчестве Музагита Хайрутдинова (Хайрутдина Музая) поэт и лирический герой связаны через тематику, идеи и образы, которые проявляются в стихах, очерках и дневниках. Эта связь проявляется в разных аспектах: в характеристике поэта и в образе лирического героя. Актуальность темы исследования обусловлена его малоизученностью. Научная значимость исследования связи поэта и лирического героя в произведениях Музагита Хайрутдинова обусловлена необходимостью глубокого анализа современной татарской поэзии и её особенностей. Творчество поэта отражает актуальные проблемы современности через призму личного восприятия, что делает исследование особенно ценным для литературоведения.

Культурная ценность работы определяется тем, что она позволяет раскрыть особенности художественного метода автора, его мировоззрения и творческого пути. Изучение взаимосвязи между личностью поэта и созданным им лирическим героем помогает лучше понять эстетическую программу и идейное содержание произведений. Кроме того, изучение творчества кадрового военного, полковника очень важно в условиях СВО, ведь сама жизнь и его творчество – достойный пример для воспитания молодежи в духе патриотизма и любви к Родине. Стихи Музагита Хайрутдинова и в наши дни звучат словно тревожный набат.

В восемнадцать лет Музагит Хайрутдинов был призван в ряды Красной Армии и направлен служить на пограничной заставе в Среднюю Азию, затем пройдя курсы по подготовке младших командиров и, став кадровым военным, был направлен на Дальний Восток участвовать в боях против японских самураев.

Несмотря на суровое время и боевые будни, в душе Музагита рождались поэтические строки.

Стройным ритмом ложились рифмованные слова на страницы блокнота. Первые стихи были о любимой деревне Туркменево Туймазинского района – малой Родине, а также о героизме бойцов, защищавших родную землю, о годах испытаний и мужества Советского народа. В одном из своих стихотворений Музагит писал: «В сердце у меня – песня, в руке – винтовка!», удивительно и емко выразив свою любовь к Отчизне и защищал ее с оружием в руках [4, 59].

С первых дней начала Великой Отечественной войны он на передовой, участвует в самых царких и кровопролитных сражениях. В декабре 1941 года Хайрутдинов публикует свое «Открытое письмо немецкому народу от командира и поэта Музая», в котором призывает народ Германии искупить свою вину – остановить войну. Он пишет:

*«...Огнем запылают военные заводы,*
*Запылают улицы и весь Берлин.*

*Верю я, настанет скоро этот день,*
*Народ немецкий!*
*Верь мне! Смыть вину*
*Твою еще не поздно.*
*В будущем останешься другом*
*Мне близким, верю, снова!»* [5, 49].

Каким предвидением и великодушием нужно было обладать Музагиту, чтоб предсказать исход века и не таить злобу на весь немецкий народ, когда гитлеровская армия, растоптав полстраны, подошла к столице Москве.

Бесстрашный герой, победивший смерть, даже в ожидании смерти продолжал творить. Поэтическая клятва в верности человечеству, Родине, будущим поколениям – до сих пор остается цветущим источником вечности.

Когда читаешь Х. Музая, думаешь о нем, вся его жизнь перед нашими глазами предстает, как бессмертный подвиг. И перед смертью надо быть таким мудрым, полным безграничной любви к Родине человеком, и чтобы писать такие пламенные строки ненависти к фашизму, надо иметь железную и несгибаемую волю с большим и горячим сердцем. Таково и творчество Х. Музая, и его жизнь. В очерке «Молоко» Хайрутдинов описывал контрасты войны: на фоне зреющих хлебов, плодоносящих садов красивого хутора – зверства фашистов и их попрошайничество. Основной мыслью произведения была мысль о том, что фашизм лишен человеческого качества, ему свойственно только зверство.

Он, как и другие, с оружием в руках противостоит врагу, сражается на передовой. Не рядовой солдат, а командир полка. В перерывах между боями успевал не только вести «Записки войны», но и писать стихи, очерки и даже короткие рассказы. Его стихи перекликаются со стихами М. Джалиля. Он страстно любит свою Родину, оберегает святую землю от хищных врагов.

Х. Музай проявил себя на полях сражений Великой Отечественной войны: поджигал фашистские склады с оружием, взрывал железнодорожные пути, приводил в негодность эшелоны с оружием. В своем стихотворении «Душой расплатишься» он выражает беззаветную веру в Победу советского народа в войне над фашистскими захватчиками:

*«Хоть и ты вешаешь,*
*Хоть и стреляешь, хоть и сжигаешь,*
*С огневой мощью,*
*И страну, и народ, и землю,*
*Я знаю, что тебе не под силу победить*
*Городов, где была сотрясена почва,*
*И сгоревших деревень, вот увидишь,*
*За оскорбленную девушку, повешенную вдову,*
*Кровью и душой расплатишься!»* [5, 28].

Он не переставал бороться с врагом и в плену: вел активную борьбу в антифашистской подпольной организации, против врагов, будучи одним из руководителей «Братского союза военнопленных». Во время допросов избивали, пытались получить признания, но они не давали никаких показаний, никого не выдавали в гестапо. В одной из тетрадей «Записки о войне» он напишет такие же сильные строки:

*«Даже если сердце мое возьмут,*
*Поймают и повесят меня,*
*И на последнем вздохе*
*Я сохраню Родину от врагов!»* [5, 254].

Как мы видим, огромная роль в приближении Великой Победы принадлежит и нашему земляку Музагиту Хайрутдинову. Командир полка не раз доказывал это своей преданностью делу, любовью к Родине, родному народу. К сожалению, его судьба печальна. Однако он продолжал сражаться против них даже в логове врага. Остался верен Родине, родным. Терпит, выстоит эти страшные побои, унижения. Хотел жить, но был казнен. Он

сражается против врага и с оружием, и с пером и безмолвным взглядом, полным ненависти фашизму. Несмотря на зверские пытки гестаповцев, он не пал духом, был сильным и стойким.

Дневники и очерки Х.Музая, да и все его творчество занимают особое место в татарской литературе периода Великой Отечественной войны, основными тематическими направлениями которых являются вера в победу, ненависть к фашизму, тема Родины. Можно с уверенностью сказать, что любовь к Родине и ненависть к гитлеровским извергам– вот что стало содержанием творчества Музагита Хайрутдинова. В своих военных дневниках он описывал не только эпизоды войны, но и подробно рассказывал о переживаниях, также выражал свое отношение к происходящему.

Произведение С. Шакира «Сильнее смерти» посвящена поэту-патриоту, командиру полка, полковнику Музагиту Хайрутдинову, казненному гитлеровскими палачами. Во всех строках книги отчетливо прослеживается мужество Музагита, любовь к Родине, отсутствие страха. Об этом свидетельствуют воспоминания бывшего военнопленного Василия Михайловича, воспоминания Сагита Тазетдинова. В их записях отчетливо отражено, то, через какие пытки, через какой ад прошёл Хайретдинов Музагит. Мы не можем спокойно читать записи, у нас слезятся глаза. Его, привязанного к станку фашисты поочередно избивали до кровавой мессивы до тех пор, пока сами не падали без силы, а когда поэт вставал, напускали на него овчарок, прижигали брови и ресницы сигаретами, избивали до тех пор, пока не вылезли перемолотые кости на ногах. Но он терпит все это и остается верным своей Родине. Об этом красноречиво говорится и в книге Вали Бикташева «Мы старше своей смерти», которая подробно рассказывает о тех временах, когда Музагит страдал в руках врага, жаждал куска хлеба, о том, как через обходные пути ему товарищи приносили хлеб, о последних с ним встречах и о том, как они уже ждали своей смерти…

Социальный аспект актуальности темы связан с необходимостью сохранения и популяризации национального культурного наследия, а также с изучением способов отражения современной действительности в поэтическом искусстве. Исследование помогает понять, как поэт осмысливает происходящие в обществе процессы через образ лирического героя.

Таким образом, тема связи татарского поэта, прозаика и лирического героя в творчестве Музагита Хайрутдинова представляет собой комплексное исследование, имеющее важное значение для развития литературоведения и понимания современной татарской поэзии.

**Список литературы**


1. Бикташев В. Мы старше своей смерти: записки узника Дахау. – Уфа: Баш. кн. изд-во, 1990. – 352 с.
2. Гариф М. Поэт, патриот Музагит Хайрутдинов (Х.Музай): жизнь и творчество. – Октябрьский, 1997. – 87 с.
3. Хайрутдинов М. Летопись войны: дневник/сост. С. Шакир. пер. с тат. А. Бадюгиной. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 176 с.
4. Хайрутдинов М. «Мылтыклылар» – Казань: Татар. кн. изд-во, 1932.
5. Хайрутдинов Музагит. Жизнь и творчество /авт.-сост. М. Гариф. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2010. – 142 с.


© Валиахметова Н.З., 2025

УДК 821.512.145

**Габидуллина Ф.И.,**
*доцент кафедры татарской филологии Елабужского института КФУ,*
*г. Елабуга, Россия*

# З. ХӨСНИЯРНЫҢ «ХУР КЫЗЛАРЫ» РОМАНЫ: ЧОР ҺӘМ ШӘХЕС

***Аннотация.*** *Мәкаләдә З.Хөсниярның «Хур кызлары» романы чор һәм шәхес чагылышы аспектында анализлана. «Күчеш чоры» каршылыклары, рухи кыйммәтләрнең үзгәрү сәбәпләре эзлекле рәвештә ачыла. Анализ үзәгендә бу катлаулы, каршылыклы чорда адашкан өч кызның гыйбрәтле язмышы. Кеше бәхете проблемасы туган җир, гаилә, ата-аналарның яшәү рәвеше белән тыгыз бәйләнештә карала. Рухи тормыш мәсьәләләренә, халыкның гасырлар буена формалашкан әхлакый сыйфатларын саклауга җитди игътибар бирелә. Кызларның гыйбрәтле язмышлары аша автор җәмгыятьнең бүгенгесе һәм киләчәге турында уйлануга китерә.*

***Терәк сүзләр:*** *З. Хөсният, чор, тема, жанр, проблема, шәхес, җәмгыять.*

Хәзерге татар әдәбиятында актив иҗат итүчеләрнең берсе булган Зиннур Хөсниярның «Ак болыт күләгәсе», «Кышлаган үгез», «Кичү» хикәяләре, «Кара эт бәласе», «Зөләйха кыйссасы» повестьлары, «Терсәк сугышы», «Эттән туган», «Гарасат» романнары тормышчанлыгы, яшәешнең җитди мәсәләләрен кыю рәвештә тикшерүгә алынуы белән яңгыраш алды. Әдип иҗаты тематик киңлеге, әхлакый һәм фәлсәфи эчтәлеге, көтелмәгән чишелеше белән игътибарны җәлеп итә. Сәнгати эзләнүләрендә үткән һәм бүгенгенең тыгыз бәйләнеше, миф һәм фольклор сюжетларын, риваять һәм легендаларны файдалану, метафора булып килгән күренешләрне сурәтләү аша төп идеягә килү, әдәби детальләр, символлар байлыгы, уңышлы гомумиләштерүләр, автор позициясенең ачыклыгы киң урын алып тора.

«Хур кызлары» әсәрен язучы «роман-мәхәббәт» дигән яңа жанр формасы белән атый. «Автордан» дип аталган башлам сурәтләнәчәк вакыйгаларга алып керә. Байтак еллар элек язылган «Зөләйха кыйссасы»на бәйле укучыдан килгән хат авторның хатирәләрен яңарта. Хатны язучы әлеге повестьтагы вакыйга-хәлләрнең аның тормышыннан алып язылуын, шуны укыган әтисенең борчылудан авырып китүен һәм вафат булуын җиткерә. Сәбәбе исә – яраткан кызының фахишә булуы. Кызның «әти» дип өзгәләнүе авторга үз әтисенең соңгы көннәрен, аның вафатын күз алдына бастыра. Ул исә ата-кыз, ата-ул мөнәсәбәте, тормыш хакыйкате турында фәлсәфи уйлану буларак үстерелә. Шулай да ачы язмышка дучар булган кыз язмышына автор битараф кала алмый. Шактый вакыттан соң, әлеге кыз үзе белән булган хәлләрне тагын бер хат рәвешендә язып җибәрә. Әгәр язучы хатын-кызларга багышланган әсәр язарга уйласа, хатта язылганнардан файдалана алуын искәртә.

Романда вакыйга җәмгыяттәге иң болгавыр чор – XX гасырның 90 нчы елларында бара. Геройларның эш-гамәлләре аша чорның кешелексез йөзе ачыклана. Тарихка «үзгәртеп кору» исеме белән кереп калган дәвердә еш кына законсызлык өстенлек итә, «акчаныкы замана» дигән принципка таянып, төрле юллар белән халык байлыгын үзләштерү күзәтелә. Яшәештәге гаделсезлек әхлак кануннарын җимереп ташлауга китерә. Автор язганча, «*шайтан-иблисләр котырып үрчегән заман»* [4, 37 б.] да яшәеш кыйммәтләре капма-каршы якка үзгәрә. Әлеге шартлар кеше алдына зур сынаулар куя. Берәүләр, идеалларына тугры калып, яңа төр яшәештә үзләрен таба алмый иза чигә, икенчеләр, җәмгыятьтәге буталчыклыктан файдаланып, капитал үзләштерә. Иң кызганычы, бу дәвердә үсеп килүче яшь буын бик авыр хәлдә кала. Традиция буенча өйдә, мәктәптә бер төрле кыйммәтләр турында сөйләсәләр, яшәештә алар икенче төрле вазгыять белән очраша. Һәртөр ялган, гаделсез күренешләр күпләрне бутый, адаштыра, акча эшләүнең җиңел юлларын эзләүгә китерә. Гомумән, бу чорны сурәтләгәндә язучылар «илдә базар мөнәсәбәтләрен урнаштырырга тырышу нәтиҗәсендә килеп туган буталчыклык аркасында рухи кыйммәтләрнең начар якка кискен үзгәрүе, күпчелек кешеләрнең үз киләчәген ачык

күзалламавы, билгесезлектә югалып калулары яшәешебездә киң таралган, типик хәл буларак тәкъдим ителә» [3, 21 б.]. Хезмәт куймыйча гына рәхәт яшәү омтылышы әхлаксызлыкка, рухи түбәнлеккә юл ача, ымсындыргыч максатка ирешүдә дуслык, намус, ата-анага хөрмәт төшенчәләре еш кына таптап үтелә, рухи һәм мәдәни үсешкә омтылу кими. З. Хөснияр әсәрендә якындагы тарихның әнә шул яклары, аерым алганда, шундый шартларга куелу аркасында адашып калган, «югалган» буынны тикшерүгә алына. Вакыйгалар үзәгендә шәһәрне «яуларга» килгән өч кыз язмышы тора. Үзгәртеп кору елларының ургылып аккан «ташкын»ынына эләккән авыл кызлары Зөбәйдә, Майя, Әдинәне нинди алдавыч «бусагалар» саклый? Каршылыкларны үтеп чыгарга нәрсә таяныч булып тора ала? Әлеге һәм башка сорауларга җавап эзләү барышында укучы каршында җәмгыятьнең күп төрле «авыру» нокталары ачыла.

«Хур кызлары» романындагы вакыйгаларны һәм катнашучыларны Зөбәйдә образы үзара бәйли. Аның балалык һәм яшьлек еллары хатирәләр рәвешендә күз алдыннан үткәрелеп, рухи дөньясы формалашуга йогынты ясаган шартларга аерым игътибар бирелә. Урта мәктәпне тәмамлаганнан соң, бер ел колхозда сыер савучы булып эшләгән кыз җыр дөньясына тартыла. Авырлык белән сәнгать мәктәбенә укырга керә һәм җырчылар ансамбленә кабул ителә. Ул үзен бәхет диңгезендә хис итеп, җырчы булу, танылу алу омтылышы белән йөри башлый. Җыр ансамбле репетицияләре ял итү бүлмәләре, бассейн-сауналары булган ял итү үзәге «Сим-Сим»да үткәрелә. Монда Зөбәйдә кеше күзеннән читтә яткан икенче бер тормыш белән очраша: рестораннарда туклану, затлы машиналарында йөрү, чит илләргә чыгу юллары ачылу һ.б.

Зөбәйдәдән бер ел соңрак мәктәпне тәмамлаган Майя белән Әдинә дә калага килеп, хореография мәктәбенә укырга керәләр. Матур биюләре белән тиз арада танылу алган кызлар «Сим-Сим» үзәгендәге Мода студиясенә кабул ителә. Мондагы шартлар кызларга чибәрләр бәйгесендә катнашып танылу алырга һәм төрле фирмалар белән килешү төзергә юл ача кебек. Әмма алдавыч тормышның киртәләре шактый икән. Һәрберсен күзәтү астында тоткан элекке МВД хезмәткәре Тәнзилә Гайдаровна, кызларга матур киләчәк вәгъдә итеп, модель булу, бәйгеләрдә катнашу өчен бай абзыйлар белән танышу кирәклеге турында белдерә. Зөбәйдә дә Артур Кобяшвили исемле бандит-бизнесменның референты булып эшкә урнаша һәм аның «*трофейный хатыны»* сыйфатында ябык ял итү мәҗлесләренә йөри башлый.

Автор кызларны сагалап торган хәвеф-хәтәрләрләрне һич тә күз уңыннан ычкындырмый. «Сим-Сим»га йөрүче кызларның бер төркеме бай ир-атларга ял итү өчен әзерләнсә, икенчеләре чит ил фирмаларына эшкә җибәрелергә тиеш. Алар белән махсус белгечләр, шул исәптән психологлар шөгыльләнә. Әмма кызларның бер өлешен фахишә сыйфатында сатылу куркынычы көтә. Романда шундый хәлдә калган кыз көндәлекләре бирелү, әлеге хәлнең реаль нигезен шактый тулы күзалларга мөмкинлек бирә.

Вакыйгалар барышында кызлар белән булган хәл-күренешләргә киң урын бирелә. Әлеге шартларда шәхси ирекне, әхлакый йөзне саклап калу юлы бармы соң? Зөбәйдә дә берничә сынауга дучар ителә. Шулай да ул аларны намус белән үтеп чыгарга үзендә көч таба. Иң кыен вакытларда кыз әбисе Зөлхиҗә догаларын, аның мәхәббәт, гаилә, кеше шәхесе, бәхете турындагы вәгазьләрен искә төшерә. Әнисе Сәбилә белән әтисе Гарифның үзара җылы мөнәсәбәте, бер-берсенә таяныч булып, халыкның әхлакый кануннарына тугры калып гомер итүләре – барысы да Зөбәйдәгә рухи көч, таяныч бирә. Ә инде кызның Тәнзилә Гайдаровна таләбенә буйсынып, Кобяшвилида эшләргә ризалашуы, кибеттә эшләгәндә зур бурычка баткан әнисенә ярдәм итү максатында дип аңлашыла.

Майя белән Әдинә исә бай ирләргә сөяркә булып яшәүне сайлыйлар. Дөрес, абыйсы Давид ярдәмендә Майя бу тайгак юлдан чыга алса, Әдинә мондый язмышны тиеш дип кабул итә. Әлеге ике кызның әхлакый йомшаклыгы сәбәпләрен автор шулай ук гаиләдән, әти-әни һәм тирәлек йогынтысыннан эзли. Майя Әсфанның үги кызы, армия хезмәтеннән соң, егет аны әнисе Җәсминә белән Дүшәмбе шәһәреннән алып кайта. Җәсминәнең әтисе яхүд, әнисе татар булып, ул яшьтән ятимлектә үсә. Башка төрле тәрбия алган «*ут чәчеп торган мут күзле, каракучкыл йөзле чибәр хатын»* [4, 75 б.] татар авылында үзенә урын таба алмый, шуңа да ул

маҗара эзләп әледән-әле калага китә, атна-ун көн югалып тора. Әтисе исә күршедәге тол хатын Гөлҗиһанны кочагына ала. Боларны күреп торган Майя үзе өчен генә яшәүче, максатына ирешү өчен теләсә кемне атлап үтәргә әзер кыз булып үсә. Әдинәнең балалык һәм яшүсмерлек еллары тагы да каршылыклы. Әнисе Әлбирә район прокуроры Фәрхәт Фарусовичның сөяркәсе була. Кеше күзеннән читкәрәк озату максатында ата кеше аларны авылга кайтара. Әнисе монда да үсеп килүче кыз алдында шактый әдәпсез гомер итә. Болар барысы да Әдинәнең гаилә тормышына, ир-атлар белән мөнәсәбәткә берьяклы, нигездә, тискәре каравына китерә. Ул һәрдаим үзен бу дөньяга кунакка килгән кебек хис итә һәм тормышын да шулай кора. Автор тарафыннан «геройны чынбарлык белән тыгыз бәйләнештә һәм бөтен каршылыклылыкта күрсәтергә омтылу ялгызлык темасын яңа сәнгать-эстетик яссылыкта ачуга китерә» [2, 1685 б.].

Автор гаиләдә ата кешенең урыны, роле мәсьәләсенә киң туктала. Шул яссылыкта «кереш» өлештәге эпиграфларның мәгънәләре ачылып, яңа эчтәлек белән байый. Әсәрдә аеруча җылы итеп Зөбәйдәнең әтисе Гариф сурәтләнә. Авылдашлары тарафыннан хөрмәт ителгән укытучының принципиальлеген хәтта Җәсминә дә таный, аны «*правильный коммунист»* дип атый. Гариф тормыштан матурлык эзләүче кеше, шуңа да күңелендәге уй-фикер, теләк-омтылыш еш кына балчыктан ясалган сурәт-сыннарда чагыла. Ул ясаган «Хур кызы», «Оҗмах кошлары», «Татар кызы» сыннары романдагы вакыйгаларга да метафора булып килә, автор яклаган кыйммәтләргә турыдан-туры ишарә итә.

Роман киң тармаклы, вакыйгалар барышында Кобяшвили эш-гамәлләренә бәйле, каладагы криминаль дөнья күренешләре, бай абзыйларның яшерен тормышы, прокурор Куратов мисалында хокук саклау һәм закон сагында торучы оешма хезмәткәрләренең әхлаксыз йөзе ачыла.

Әсәрдә, шактый еракта калса да, инвалидларның канлы ярасы буларак әрнү хисе уяткан әфган сугышына да яңа яктан киленә. Әлеге сугышта катнашкан Әсфан әфган илендә күмәкләшеп яшәүче татарлар белән очраша. XIII йөздә үк бу төбәкләргә күчеп килгән милләттәшләрнең телендә үзбәкчәгә авышу булса да, алар үзебезнең җыр-моңны хәтерләрендә саклый икән. Әлеге татар кышлагының совет солдатлары тарафыннан бер сәбәпсез юк ителүе, җан ярасы булып, Әсфан күңелендә саклана. Артем Кобылкин кебек офицерлар кылган гамәлләр әфган сугышына башка яктан карарга этәрә. Әлеге кара эчле бәндә наркотикны, үтерелгән кобра еланнары эченә тутырып, илгә озату белән шөгыльләнә. Зур табыш китерә торган әлеге контрабанданың эзләрен яшерү өчен, ул теләсә нинди җинаятька барырга әзер. Татар кышлагында хатын-кызларны мыскыллавы, соңыннан барысын да юк итүе – шуның бер чагылышы. Үзенең канлы эзен яшерү өчен, бу кансыз кеше исемен Артур Кобяшвили дип үзгәртә һәм Идел буе шәһәрләрендә җинаять кылып йөри. Каладагы «законлы карак» Закир Чуртан кызына өйләнеп, аның байлыгын, шул исәптән «Сим-Сим» үзәген тартып алуны максат итә, шундагы кызларны чит илләргә фахишә итеп сатуны оештыра һ.б. Әмма психолог Аксаров әйткәнчә, «*Мне отмщение и Аз есим воздам»*, ягъни «*кыз баланы һафага салган, мыскыл иткән бәндә Ходай тарафыннан кайчан да булса барыбер җәзага тартылачак»* [4, 197 б.]. Шулай булып чыга да, чит илгә качып барганда, документларының ялган булуы ачыкланып, Кобяшвили кулга алына, Әфганстанда җинаятьләр кылып йөрүче Артем Кобылькин икәнлеге дә ачыклана.

Әсәрдә Зөбәйдәләрдән ерак булмаган Салкынсу авылы егетләре Гаяз белән Рафинад образы үзенчәлекле урын алып тора. Мәктәп елларыннан малайларның характеры формалашу һәм үсеп җитеп, тормышта үз юлларын эзләве эзлекле ачыла бара. Алар каршылыкта сурәтләнеп, Гаяз тырыш, үзсүзле, ярдәмчел булса, Рафинад – йомшак, куркак, әнисе сүзеннән чыкмаучы егет. Икесе дә Зөбәйдәне яратуын белдерсә дә, кайсын сайлауны кыз ихтыярына калдыралар. Шулай да хисләренең чын яратуга, бер-берсе өчен янып торуга үсүе эш-гамәлләрендә чагылыш тапмый диярлек. Зөбәйдә егетләрнең шактый беркатлы фикер йөртүләрен, бик тә тар теләкләр белән яшәүләрен, үзен бәхетле итәрдәй мәхәббәт булмавын ачык тоя. Ахырда ул беркатлы егетләрне кире кагып, алардан шактый усал көлә.

Роман сюжетында үзенчәлекле урынны Майя һәм әнисе Жасмин, абыйсы Давид аша яхүд милли үзенчәлекләренә бәйле вакыйгалар катламы алып тора. Дүшәмбе шәһәрендә ювилер кибете тотучы Арон картка барып тоташа икән аларның нәселе. Әлеге халык вәкилләренең белемле, оста, үткен булуы, бер-берсенә ярдәм итешеп яшәве яхшы билгеле. Яхүд карты агач чемоданга яшерелгән нәсел шәҗәрәсен кызы Җасминга бирә, аннары ул Майя кулына килеп керә. Әлеге халыкта хатын-кызга нәселне саклау, дәвам итү бурычы куелуын, шуңа да тирән хөрмәт ителүен, яклануын автор гыйбрәт итеп күрсәтә. Татар хатын-кызларының да шул дәрәҗәгә күтәрелергә тиешлеген искәртә. Гәрчә бу сюжет сызыгына ачыклык кертү, эзлекле итеп тагы да үстерү сорала кебек.

«Хур кызлары» әсәрендә каршылыклы чорның сөремле йөзе шактый тулы ачыла. Вакыйга-күренешләр артында автор образы тора. Ул кеше шәхесен санга сукмаган системага әрни, хатын-кыз бәхетенең әхлакый кануннарга нигезләнгән җәмгыятьтән аерылгысыз булуын аңлауга китерә. Бертөрле генә бәяләнми торган геройларны сурәтләп, автор укучыны фикер алышуга чакыра. «Татар халкында борынгыдан ук яшьләрнең мәхәббәт хисләрен әхлак һәм әхлак нормалары призмасы аша аңлау һәм бәяләү яшәп килә» [1, 2944 б.]. Әсәрдә рухи таянычларын югалтып, кыска вакытлы юаныч белән яшәүче геройларны аңлау омтылышы алга чыга. Шуңа да яшьләрнең хис-кичерешләрен, уй-фикерләрен ачуга киң урын бирелә, эш-гамәлләре психологизм ноктасыннан бәяләнә.

Шуның белән бергә, романның сәнгати эшләнешендә шактый кытыршылыклар күзәтелә. Автор сюжет тармаклануы, өстәмә вакыйга-эпизодлар белән мавыгып китә, бу исә урыны белән төп вакыйгаларның җеп очын югалтуга китерә. Аерым вакыйга-күренешләр ясалмалылыктан котыла алмый, шуңа да әсәрнең ышандыру көче җитми. Автор вакыйгалар барышында «мәхәббәт», «бәхет» төшенчәләрен яшәеш кыйммәтләре буларак фәлсәфи планда ачарга омтыла һәм аларны аерым кеше яисә гаилә кысасында калдырмыйча, җәмгыятьнең житди проблемасы итеп күтәрә. Романда «Дөньяда Кыз бала дигән адашу-саташулар, абыну-сөртенүләр була...» фикере лейтмотив буларак кабатланып килсә дә, ул фәлсәфи табышмак кебек кабул ителә. Автор фикере ачыкланып бетми. Ә инде Зөбәйдәнең рухи көче чагылышы буларак ясалган нәтиҗә рәвешендә «Дөньяда Татар кызы дигән Горурлык бар!» төшенчәсе сурәтләнгәннәрне милли яссылыкка күтәреп бәяләү мөмкинлеге бирә. Әмма әлеге гыйбарәләр мәгънәви яктан бик абстракт, ясалма булып, әсәрнең төп идеясе белән бәйләнеп китми.

Шул рәвешле, З. Хөсниярның әлеге романы яшәештәге җитди иҗтимагый, әхлакый, фәлсәфи, милли мәсьәләләрне бөтен кискенлегендә укучы алдына куеп, аны битарафлыктан чыгаруы, бәхәскә тартуы белән игътибарны җәлеп итә. Әдип алгы планга яшьләрне чыгара, аларның шәхесенә тәэсир итүче сәбәп-шартларны ача, һәркемне үз язмышы, киләчәге турында уйлануга китерә. Гыйбрәтле язмышлар тудырган сызлану хисе әхлакый кыйбланы югалтуның аяусыз нәтиҗәләре турында кисәтә.

**Әдәбият исемлеге**


1. Закирзянов А.М., Габидуллина Ф.И. Проблемно-тематическое своеобразие рассказов Р. Мухамадиева // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2021. – Том 14. Выпуск 10. – С. 2942–2946.

2. Закирзянов А.М., Фатхтдинов Ф.К., Габидуллина Ф.И. Тема одиночества в трилогии Туфана Миннуллина // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2023. – Том 16. – № 6. – С. 1683–1688.

3. Халиуллина А. Г. Заман һәм герой. – Уфа: БГПУ им. М. Акмуллы, 2007. – 206 с. – EDN VVVCOZ.

4. Хөснияр З. Хур кызлары (роман-мәхәббәт). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2021. – 272 б.


© Габидуллина Ф.И., 2025

УДК 81'373.611

**Гаврилова О.Э.,**
*ассистент кафедры теории языка и методики его преподавания УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ГНЕЗД В РУССКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

(на примере словообразовательного гнезда с вершиной «суд»)

***Аннотация.*** *В представленной статье анализируются теоретические аспекты словообразовательных гнезд – систематизация, определение лексического и словообразовательного гнезда. Представлены признаки словообразовательного гнезда. В качестве подтверждающего примера приводятся примеры словообразовательного гнезда с вершиной «суд».*

***Ключевые слова:*** *словообразовательные гнездо, лексическое гнездо, юридические термины*

Определение лексики любого языка как системы, то есть как упорядоченного и целостного единства, подразумевает, что любые изменения в ней происходят внутри этой системы и оказывают влияние на общую системную организацию словарного состава языка. Одним из методов систематизации лексики на основе семантических и словообразовательных связей является лексическое гнездо (ЛГ). Это группа однокоренных слов, связанных по значению, грамматическим свойствам, морфемной и словообразовательной структуре.

При группировке слов в гнёзда, включающей определение синхронных границ гнезда и установление состава однокоренных слов, необходимо различать синхронный и диахронический подходы к словообразованию. В синхронном аспекте лексическое гнездо представляет собой группу слов с общим корнем, организованную в соответствии со связями словообразовательной мотивации. По сути, это и есть словообразовательное гнездо. Наблюдения за закономерностями словообразовательных гнёзд при составлении словарей поспособствовали развитию и углублению теории о них [Тихонов 1985; Тихоновы 1995; Кузнецова, Ефремова 1986; ИББ 1970].

В современной дериватологии существует несколько определений словообразовательного гнезда, в которых акцентируются разные признаки гнезд и отражается различное понимание структуры. Рассмотрим некоторые из них.

Ефим Лейзерович Гинзбург определяет СГ как «упорядоченную совокупность отношений между однокоренными словами» [Гинзбург 1973: 146]. Елена Самуиловна Кубрякова и Полина Аркадьевна Соболева [Кубрякова, Соболева 1979: 10-20], разграничивая актуальные для современного состояния лингвистики понятия морфологической и словообразовательной парадигм, предлагают несколько дефиниций, сущность которых сводится к следующему : СГ — такая схема представления процесса или результата процесса образования вторичных единиц неравной сложности, в которой фиксируется принадлежность производных к определенной части речи и степень удаленности каждого из производных от вершины гнезда.

Русская грамматика-82 определяет СГ как «совокупность слов с тождественным корнем, упорядоченную в соответствии с отношениями словообразовательной мотивации. Вершиной (исходным словом) гнезда является немотивированное слово» [РГ 1982: 134].

Обобщая, можно указать следующие важные признаки СГ:

1. В каждом словообразовательном гнезде обязательно присутствует единица, с которой остальные соотносятся в качестве производных — именно она является вершиной гнезда;

2. СГ имеет упорядоченный иерархический характер в своих словообразовательных цепочках и парадигмах, обладает строго определенной структурой, каждый элемент (слово) которой занимает в гнезде предусмотренное системой языка и закрепленное нормой место;

3. в простейших гнездах, кроме исходного слова, только одно производное, но чаще СГ представляет собой сложное структурное образование, состоящее из большого числа производных;

4. границы СГ подвижны: оно может пополняться за счет новых образований, и вместе с тем многие слова, перемещаясь из центра гнезда на его периферию, часто совсем утрачиваются вследствие разрыва живых семантических связей;

5. СГ является потенциально развивающейся незамкнутой системой, способной к дальнейшему расширению;

6. СГ как единица словаря обладает планом содержания (совокупность значений всех слов гнезда) и планом выражения (совокупностью алломорфов корня и распространителей корня, организованных аффиксальными структурами производных);

7. родственные слова объединяются в одно СГ на базе семантической общности, проявляющейся в наличии у них общих «стержневых» лексических значений (лексико-смысловых вариантов, сем), материальным выражением которых является корень;

8. производные слова в гнездах группируются на основе стержневых значений, в качестве которых могут выступать не только номинативные, но и переносные значения производных; если исходное слово многозначно, то производные могут группироваться вокруг разных его значений, образуя подгнезда;

9. каждый член СГ обладает деривационной структурой, которая фиксирует его положение в кругу однокоренных образований;

10. в одном СГ могут быть представлены стилистически разнородные пласты лексики [РГ 1982: 134].

Основной, характеризующий признак лексики русского языка — это ее высокая гнездовая организованность: по данным А.Н. Тихонова [Тихонов 1987: 111], гнездовая лексика русского языка составляет 96 % от ее общего количества. Причем, негнездовая лексика отражает в основном пассивную часть словарного состава. Эта особенность лексической системы русского языка делает необходимым для всестороннего ее описания уяснение связей и семантических отношений внутри лексических гнезд. Вместе с тем следует учитывать, что главную роль в обновлении и изменении лексической системы литературного языка играют семантические перемены в кругу уже известных слов, которые нередко настолько радикальны, что слово подчас начинает новую жизнь, существенно видоизменяя свой смысловой объем. Такое явление, как распад ЛГ в истории языка, когда слова с одним корнем настолько расходятся по своим значениям, что уже перестают восприниматься как родственные образования, можно объяснить только на основе изучения семантических изменений и в связи с ними.

Прикладной аспект изучения словообразовательных гнёзд связан с использованием полученных знаний в различных областях, таких как лексикография, преподавание языка, перевод и другие. В лексикографии результаты исследования словообразовательных гнёзд могут быть использованы для создания более точных и полных словарей, которые будут отражать не только значения слов, но и их связи с другими словами в рамках одного гнезда. Это позволит пользователям лучше понимать контекст использования слов и их семантические оттенки. Кроме того, изучение словообразовательных гнёзд может помочь в преподавании языка. Понимание структуры словообразования позволяет учащимся легче запоминать новые слова и их значения, а также способствует развитию навыков анализа и синтеза языковых единиц.

Словообразовательные словари – это активно развивающийся вид лексикографических изданий, который играет важную роль в изучении внутренней структуры языка и решении различных методических задач, связанных с преподаванием

словообразования, грамматики и орфографии. Словообразовательные словари бывают трёх типов:

– словари-корнесловы, где единицами являются корневые морфемы или группы однокоренных слов (например, «Словарь живого великорусского языка» В.И. Даля, построенный по гнездовому принципу);

– словари морфемной членимости, в которых слова разделены на морфемы;

– гнездовые словообразовательные словари.

Юридическая наука в большинстве своем представлена обширной терминологической базой, что позволяет нам говорить о правовой терминосистеме. Большинство юридической лексики представлено не только в словарях и базах данных, но и в законодательных актах: на примере гражданского кодекса, уголовного кодекса мы убеждаемся, что в начале большинства правовых документов дается определение ключевых определений, встречающихся в законе. Это сделано во избежание неоднозначной трактовки терминов в правовом поле. Современная юридическая лексика русского языка также представлена гнездовой лексикой. Большинство слов состава юридической лексики представлены словообразовательными гнездами. Наиболее частотными гнездами можно назвать гнезда с словообразовательными вершинами «право», «суд», «акт». На примере словообразовательной вершины «суд» рассмотрим возможные варианты словообразовательной статьи.

Вершина «суд» в нашем случае рассматривается сугубо в аспекте значений слов с семантикой «государственный/общественный орган» и «разбирательство» или «процесс».

Префиксальные способы образования: подсудимый (суд – судимость – подсудимый); предсудебный (суд – судебный – предсудебный); послесудебный (суд – судебный – послесудебный).

Приставочно-суффиксальные способы: при-судный, на-судить, со-судие, без-судный, недо-суд.

Конверсия (смена части речи): судить, правосудие, заключение суда.

Сложносоставные слова: народный суд, окружной суд, верховный суд, административный суд, экономический суд.

Эти слова демонстрируют разнообразие способов русского словообразования и охватывают разные сферы употребления термина «суд».

**Список литературы**

1. Гинзбург Е.Л. Исследования структуры словообразовательного гнезда // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1973.

2. Кубрякова Е.С., Соболева П.А. О понятии парадигмы в формообразовании и словообразовании // Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1979.

3. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1997. – 327 с.

4. Русская грамматика. Т. 1. – М.: Наука, 1982.

5. Тихонов А.Н. Словообразовательные и корневые гнезда слов // Восточнославянское и общее языкознание. – М.: Наука, 1978.

6. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. – М.: Русский язык, 1985.

7. Тихонов А.Н. Словообразовательное гнездо как единица системы словообразования и как единица сравнительного изучения славянских языков // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М.: Наука, 1987.

8. Тихонов А.Н., Тихонова Е.Н., Тихонов С.А. Словарь-справочник по русскому языку: Правописание, произношение, ударение, словообразование, морфемика, грамматика, частота употребления слов. – М.: Словари, 1995.

© Гаврилова О.Э, 2025.

УДК 811.512

**Гайнуллина Г.У.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# ЗӨЛФӘТ ШИГЪРИЯТЕНЕҢ СИНТАКСИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

***Аннотация.*** *Бу мәкаләдә Зөлфәт поэзиясенең синтаксик үзенчәлекләре тикшерелә, шулай ук шигырьләрдәге синтаксик фигураларның стилистик функциясе яктыртыла.*

***Терәк сүзләр:*** *стилистика, синтаксис, синтаксик фигуралар, җөмләдәге сүз тәртибе, поэтика.*

Стилистика беренче адымнарын тел белеме белән әдәбият белеме аралыгында башлап җибәрә. Сөйләм типларының һәм стиль төрлелекләренең төзелешен, аларны барлыкка китерүдә сүзнең, грамматик форма яки фонетиканың ни рәвештә кулланылуын тикшерү эше тел белеменең бер тармагы стилистика өстенә төшә. Татар язучылары һәм шагыйрьләренең телен өйрәнүгә багышланган хезмәтләр булуга карамастан, поэтик синтаксиска багышланган мәкаләләр, монографияләр юк диярлек. Шул ук вакытта талантлы шагыйрь Зөлфәт теленең синтаксик үзенчәлекләре моңа кадәр галимнәр тарафыннан тикшерелмәде.

«Һәр әдипнең үз иҗат максатын белдерүче бер фикере, мәсләге, гыйльми термин белән әйткәндә, кредосы була. Зөлфәтнең әнә шул иҗат мәсләге түбәндәге шигырь юлларында әйтеп бирелгән сымак:

*Беренче җыр – илем турында ул,*
*Олы юлга дәшкән җырдыр ул,*
*Икенче җыр... әни турында ул,*
*Ун мең еллык моңлы көйдер ул;*
*Өченче җыр... Сөю турындадыр -*
*Мең яңарган иске моңдыр ул;*
*Яшәү өчен, чиксез дәвам өчен*
*Һавадыр ул, сихри тындыр ул.*
*Дүртенче җыр... Бусы җырланадыр*
*Елларның иң аргы ярында.*
*Ансын каен җырлар... каберемдә...*
*Калганнарын – үзем! Барын да!..*

Әйе, Зөлфәтнең кайсы гына әсәрен алып карама, аларның бөтенесе дә шушы олы максатка ирешү өчен язылган дисәк тә була. Тормышны һәртөрле бозыклардан, пычраклардан азат итеп күрергә тели ул. Аның халыкчан шигырьләре туган якны җырлауга, мәһәббәтне данлауга, гүзәл зат белән соклануга, гуманизмга, сугыш афәтләрен күрсәтүгә багышланган.

Аның кабатланмас мәхәббәт лирикасы, туган як, туган җир, табигать лирикасы, әниләргә, туган халкына багышланган кешелекле, игелекле лирикасы безнең укучыларыбыз арасында бик тә популяр. Ул шигырьләрне үсмерләр дә, яшьләр дә, өлкән буын да яратып укый. Алар лирик образлар белән, нечкә хисләр белән, тапкыр һәм мут-шаян гыйбарәләр белән сугарылган.

Шигърияттә сүзләрнең кире тәртибе күп очракта рифма, ритм барлыкка китерү өчен кулланылса, кайбер вакытта Зөлфәт нинди дә булса сүзгә игътибарны арттырыр өчен аны юл башына куя.

Зөлфәт шигъриятендә бирелгән сорауларның күбесе диалог формасында һәм аларга җавап табып булмый:

*Кабынырмы ул хис сүзләр булып? –*
*Борчылудан күз дә йоммады.*
*Кем әле син?*

*Ни майтардың,*
*Ни кылдың бу*
*Җиһанда?*
*Изү ертып ташландыңмы*
*Давылларга-туфанга?*

Зөлфәтнең «Кем әле син?» дигән шигыре сорау җөмләләрдән генә торадиярлек. Лирик герой үз-үзенә гомер, тормыш, яшәеш турында сораулар бирә һәм аптыраашта кала. Тормыш, эшләнәсе эшләр үтеп киткән, хыяллар томан кебек эреп югалган. Ләкин бу шигырь оптимистик рухта тәмамлана, бер нәрсәгә карамастан герой үзенең тормышы белән канәгать, чөнки ул аны үзе теләгәнчә яшәгән.

Тойгылы җөмлә төрләреннән шагыйребез үзенең иҗат башында тойгылы боерык җөмләләрне еш куллана. Тойгылы җөмләләрдә лирик геройның хис-кичерешләре тагын да кискенрәк, ачыграк билгеләнә:

*Күтәрелсен кошлар иле белән -*
*Шул кошларның канат җиле белән*
*«Үф»ләп дәвалыйк бер йөрәкне.*
*Кайтыйк әле, Наис, Мөслимгә бер!*
*Шул сукмактан тик бер үтик әле,*
*Таныш тәрәзләрне чиртик әле...*
*Ә шулай да кайтыйк Мөслимгә бер!*
*Моң чишмәсе бары Мөслимдәдер -*
*Кипкән иреннәргә моң тисен!*
*Күтәрелсен кошлар иле белән –*
*Әйдә, киен! Калсын бу мәгыйшәт!*
*Гомер уздырабыз монда нишләп?! -*
*Тормыйк, табында, дип, аш кала...*
*Кайтыйк әле газиз Мөслимгә бер!*

Зөлфәт өчен туган як иң кадерле, иң газиз җир. Бары тик Мөслимдә генә ул иркенләп сулыш ала, үзен табигать кочагында ирекле кош итеп хис итә. Патриот рухлы, иле, халкы өчен янып яшәсә дә, лозунг формасындагы конструкцияләрне кулланмый, чөнки шигърият кешенең күңеленә үтеп кереп аны хисләндерә, уйланырга мәҗбүр итә.

Зөлфәт иҗатында бер составлы җөмләләр аерым урын алып торалар. Күбесенчә билгеле үтәүчеле фигыль җөмләләрдә баш кисәк I затның уй-кичерешләрен, эш башкаруын күрсәтеп тора, чөнки үзәктә – лирик герой, һәм ул үзе турында сөйли, фикерләре белән бүлешә һәм хис-тойгыларын белдерә, шуңа күрә билгеле үтәүчеле фигыль җөмләләр билгесез үтәүчелегә караганда күбрәк очрый. Билгесез үтәүчеле җөмләләрдә субъектның кем икәнлеге мөһим түгел, чөнки ул – типик образ, беренче чиратта – шагыйрь өчен аның исеме кирәк түгел, шагыйрьне аның эше, хис-кичереше, уй-фикерләре, һәм бигрәк тә аның лирик геройга булган мөнәсәбәте кызыксындыра.

Бер үк юлны шигырьдә берничә тапкыр кабатлау ярдәмендә, Зөлфәт үзенең фикеренең дөреслегенә шик-шөбһәсез каравын һәм укучыга да шушы уйның ничек кенә парадоксаль яңгыраса да, төптән уйлаганда, хакыйкатькә туры килгәнлеген күрсәтә.

Зөлфәт иҗатында эпифораны бик еш кулланмый, кайбер очракта нindidә булса сүзгә игътибарны көчәйтү өчен куллана. Анафораны автор эпифорага караганда күбрәк куллана.

Туган халкының язмышы, киләчәге турында һәрвакыт борчылып яши шагыйрь:

*Татар! Татар! Нигә «Сагыну»лы,*
*«Кичер, әнкәй!», «Кичер, әткәй!»ле*
*Булды әле синең язмышың?*
*Юлың бүлеп гыйфрит үткәнме?*
*Татар! Татар! Моны аңлаганчы*
*Вакыт узган булыр, соң булыр!*

Башка татар шагыйрьләре белән чагыштырганда, Зөлфәттә стилистик фигураларның кабатлау төре сирәгрәк очрый. Кабатлау алымы рифма, ритм тудыруда кулланыла, Зөлфәтнең ак шигырь калыбын күбрәк куллана.

Шагыйрь әйтеп бетермәү кебек стилистик алымны нәрсә әйтергә белми калган очракта гына түгел, ә фикерне икенче якка борып җибәргәндә бик оста файдалана. Автор үзенең укучысы белән качышлы уйный сыман, алдан көтелгән ситуациянең киресе килеп чыга. Алда әйтеп үтелгәнчә, Зөлфәт капма-каршы булмаган ике күренешне бер-берсе белән чагыштырып сурәтли һәм тирән фәлсәфә, искиткеч эмоцияләр дулкынын күрсәтә. Зөлфәтнең «Шау һәм тынлык» шигыренең исеме үк антонимнардан тора, антитеза яшәешнең үзе каршылыклардан торуын күрсәтү өчен куллана:

*Шигырьләнде җаным шушы шаудан,*
*Һәм мондагы тирән тынлыктан...*

Автор күбрәк яшерен антитеза күренешен куллана. Мәсәлән, ул сандугачны еланга, бүреләрнең ач өеренә каршы куеп сурәтли, былбыл – ул шагыйрь, ә елан, бүреләр әдипне юк итәргә йөрүчеләр:

Шул ук вакытта шагыйрь элмәк аша өметсезлекне күрсәтсә, яшәүгә көчне кар астындагы су белән чагыштыра. Һәрберебезгә билгеле һәм якын булган фикер һәм хис-тойгыларны үзенчә әйтеп бирә алуы Зөлфәтнең талант иясе икәнлеген күрсәтеп тора. Зөлфәт шигърияте бизәкләргә гаҗәеп бай шигърият.

Зөлфәт шигырь язуны тылсымга тиңли, һәм ул шагыйрьлек турында бик күп уйлана, тормышның асылын бары тик әдипләр генә аңлый ала дигән фикере бар авторның. «Шигырь ул, миңа калса, ургылып болганган җиһан өермәсеннән капшап табып алынып, камил тәртипкә салынган, һични какшатмас ритмга салынган, бердәнбер аһәңгә буйсындырылган мәҗүси кайнар сүзләр яңгырашы. Туганлыкның кан тибеше – шигырь. Шигърият – дога. Шигърият – турыдын-туры Аллаһе Тәгаләгә мөрәҗәгать» – дип билгели шагыйрь [1].

Тырышып та, укып, өйрәнеп тә әйбәт шагыйрь булып булмый. Шагыйрь булып туарга кирәк. Дөньяга килгәндә үк Ходай сулышы кагылган җаннар гына зур шагыйрь була ала. Ходай сулышы икенче төрле, таланттыр ул. Иҗат, гомумән, үзе табигатьнең мәңге ачылмас сере. Нигә кеше кулына каләм ала, шундый илаһи, бәгырьләрне өтәрлек сүзләрне каян таба? Бу сорауларга тиз генә җавап биреп тә булмый. Ходай сулышының никадәр кагылуына карап, шагыйрьләрдә талант дәрәҗәсе дә төрлечә була. Кайберләре җирдән ерак китми генә, күкнең түбәнге катларында канат сыный. Ә кайберләре җирнең барча вак мәшәкатьләрен калдырып, торган саен югарырак, биеккәрәк күтәрелә, Кояшка якыная. Ә югарырак менгән саен, офыклар киңәя, яшәү мәгънәсе ныграк ачыла.

Шагыйрь Зөлфәт тә – шундый илаһи затлардан. Аның һәрбер юлында тирән сер, зур мәгънә яшеренгән. Ләкин бу беренче карашка гына шулай. Сер дигәнебез гап-гади сөю икән бит. Туган җирне, туган телне, әнкәңне, халкыңны, тормышны сөю. Ләкин ул шагыйрьнең кайнар күңеле аша үтеп, гайре табигый бер хискә әйләнә. Менә шушы хис шагыйрь белән укучы күңелен күренмәс җепләр белән тоташтыра. Үзең дә сизмәстән, шагыйрь торган биеклеккә менәргә омтыласың.

**Кулланылган әдәбият**

1. Зөлфәт. Ходай сулышы: шигырьләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 383 б.
2. Курбатов Х.Р. Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы. – Казан: Мәгариф, 2002. – 199 б.
3. Поварисов С.Ш. Сүз һәм сәнгатьле сөйләм. – Уфа: Китап, 1997. – 166 б.

© Гайнуллина Г.У., 2025

УДК 821.512.145

**Гайнуллина Г.Р.,**
*доцент кафедры татарской литературы КФУ*
**Гатиятова А.Р.,**
*лаборант НВП КФУ,*
*г. Казань, Россия*

# ОСОБЕННОСТИ РЕЦЕПЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА В ИНОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ
(на примере прозы Ландыш Абударовой)

*Статья написана и опубликована при финансовой поддержке РНФ и Правительства Республики Татарстан в рамках научного проекта «Проведение фундаментальных научных исследований и поисковых научных исследований малыми отдельными научными группами» (региональный конкурс)» № 24-28-20211*

***Аннотация.*** *Данная статья посвящена исследованию особенностей рецепции художественного текста в иноязычной аудитории на примере прозы Ландыш Абударовой – яркой представительницы современной татарской прозы и татарских классиков Миргазияна Юныса и Хасана Сарьяна. Рассматривается представление образа матери в татарской литературе в рамках преемственности литературно-исторических традиций в иноязычной аудитории.*

***Ключевые слова:*** *рецепция, татарская проза, образ матери, преемственность в литературе*

Ландыш Абударова – писательница, продолжающая традиции татарских прозаиков 1960-80-х годов в современной литературе. Рецепция образов и мотивов связывает творчество Ландыш Абударовой с прозой татарских классиков Хасана Сарьяна (1930–1978) и Миргазияна Юныса (1927–2014). В частности, рецепция в отображении архетипа матери в татарской прозе интересна для представления в иноязычной аудитории.

Как известно, классическая татарская повесть 1960-80-х годов XX века наполнена трагическим пафосом, где внутренние противоречия героя возникают в моменты свободного выбора между двумя равно важными, но взаимоисключающими ценностями. Обратимся к повести Хасана Сарьяна «Бер ананың биш улы» («Пятеро сыновей матери», 1976).

Стоит отметить, что повесть «Пятеро сыновей матери» признана одним из самых выдающихся и мощных произведений творчества Хасана Сарьяна [2, с. 264]. В этом произведении писатель создает образ матери, обладающей исключительной мудростью, терпением, отзывчивостью и великодушием. Воспитание пятерых мальчиков в сложнейшие послевоенные годы, стремление самостоятельно преодолевать жизненные трудности возвышают героиню произведения Махисарвар. Образ Махисарвар ассоциируется с архетипическим образом матери в татарской прозе, характеризующейся жертвенностью, великодушием, мудростью. Автор подчеркивает основные качества героини – самопожертвование, жизнь ради других и возвышает в плоскости общечеловеческих ценностей. Образ матери, преодолевшей страдания от потери мужа, гибели сыновей, символизирует способность человека принять и осознать боль утрат. Хасан Сарьян делает шаг от признания негативной сути существования к принятию и благодарности за жизнь: «Тәүбә диген, улым!.. Мин дә акылдан язсам, Раббани улымның бәбәйләрен кем карар?..» / «Боже упаси, сынок!.. Если я сойду с ума, кто поможет вырастить детей Раббани?..» [3, с. 174]. В финальном событии мать, осознавшая, что самопожертвование ради детей и внуков – единственный путь к преодолению страданий, находит радость жизни.

Подобное образное представление матери можно найти и в рассказе Ландыш Абударовой «Йола» («Обряд, 2022). В произведении описываются события Великой

Отечественной войны. Главная героиня произведения Минниса получает печальное известие о гибели мужа на поле боя и письмо от любимого мужа. В письме всего лишь два слова: «Береги детей». Эти слова воспринимаются как последние слова мужа, его завещание. Минниса остается одна с тремя малышами, полная горя и ответственности за судьбу своих детей: «Аталары үлде, әмма оясында тагын өчәү калды әле аның, болай гына юк итә алмассың безне дип, дошманга үч итеп, шушы өч баланы кеше итәсе кирә аның» / «Отец детей умер, но сыновья ведь остались, нужно изо всех сил стараться поставить их на ноги, назло врагам» [2].

Описывая эмоциональный мир Миннисы, ее тревогу, автор обращается к приему описания мира природы. В то время как за окном бушует метель, в доме дети ждут возвращения матери, а сама Минниса погружена в бездну отчаяния. Представив, как её дети трепещут от холода в пустом доме, она едва не теряет рассудок от безысходности. В этот критический момент природа, осознав, что героиня сломлена, не остается безучастной и протягивает ей руку помощи. Внезапно трезвый голос разума шепчет Миннисе: «Сиңа исән калырга кирәк! Балалар хакына!» / «Ты должна выжить! Ради детей!» [2]. Она находит укрытие в скирде и терпеливо ожидает рассвета. В конечном итоге Минниса, собравшись с силами, возвращается к своим детям. Отметим, что Ландыш Абударова не просто рассказывает истории, но и исследует человеческую природу, показывая, как личные переживания и духовные поиски формируют судьбы ее персонажей. Это делает её произведения не только увлекательными, но и философски глубокими. Кроме того, автор использует внутренние монологи, чтобы показать противоречия и сложные чувства, с которыми сталкиваются её герои.

Таким образом, предложенное Хасаном Сарьяном образ матери-самоотверженной, великодушной, способной на самопожертвование ради детей, находит свое отражение в современной татарской прозе. В рассказе «Йола» («Обряд») стремление сохранить жизнь детей интерпретируется в контексте внутреннего состояния и поступков героини.

В произведении известного писателя-прозаика Миргазияна Юныса «Шәмдәлләрдә генә утлар яна...» («Огонь горит только на свечах», 1979) и в повести Ландыш Абударовой «Умарта» («Улей», 2021) также представлен образ татарской женщины как модификация архетипа матери. В повести Миргазияна Юныса через образы Разии и матери Сайрина обобщаются черты, характерные для татарских женщин. Эти качества, такие как самопожертвование, верность и ответственность раскрываются в контексте крепости семьи и будущего нации. В повести духовное совершенство женщины служит основой семейной целостности и мирного сосуществования:

«Әнисенең төп бурычы – гаилә эчендәге дустанә мөнәсәбәтләрне, туганлык, татулык хисен саклау иде. Бу вазифасын Сәйриннең әнисе сокланырлык итеп үтәп килде. Шунлыктанмы, Сәләховлар гаиләсендә яшәү тыныч һәм рәхәт иде» / «Главной задачей его матери было сохранение дружеских отношений внутри семьи, чувства родства и согласия. Эту должность мать Сайрина исполняла превосходно. Поэтому жизнь в семье Салаховых была спокойной и приятной» [4, с. 547].

Подобная точка зрения находит воплощение в судьбе Разии, где подчеркивается важность ответственности и добросовестности для стабильности общества, выходящей за пределы семейных отношений: «Гаиләдәге иминлек, татулык, тынычлык өчен ул җавап бирәчәк. Шушы зур җаваплылыкны өстенә алырга ул әзер иде. Бергә торуның тагын бер җаваплылыгы бар. Синең намуслы булуың үзең өчен генә түгел, ирең, балаларың өчен дә кирәк. Җәмгыять өчен дә кирәк бу сыйфат» / «Она будет отвечать за благополучие, мир и согласие в семье. Разия была готова взять на себя эту огромную ответственность. В совместной жизни есть еще одна ответственность. Быть честным нужно не только для себя, но и для мужа, детей. Это качество необходимо и обществу» [4, с. 518]. В философских размышлениях автора подчеркнуто говорится, что судьба народа проходит через судьбу молодых девушек. Судьба женщины – это, по сути, судьба нации. Естественное счастливое будущее нации зависит от женского счастья: «Халык язмышы беренче чиратта яшьләр

тәкъдире аша үтә. Нәселне дәвам иттерү, ата-бабадан калган йолаларны, гадәтләрне саклап тоту да аларга йөкләнгән. Токым пакьлеген саклап килү дә алар кулында» / «Судьба народа проходит в первую очередь через молодежь. На них возложена задача продолжения рода, сохранения традиций и обычаев, унаследованных от предков. В их руках и сохранение поколения» [4, с. 483].

Предложенные татарским классиком Миргазияном Юнисом философские аспекты касательно татарских женщин находят отражение и в современной татарской прозе. В насыщенном мифологическими мотивами повести Ландыш Абударовой «Умарта» («Улей») такие качества, как преданность, жертвенность, терпение и великодушие, воплощены в образах Лейлинур, главной героини Нафисы и ее матери Фатимы.

Сюжет повести разворачивается в семье Мустафы и Фатимы, живущих в селе Каракуль, где на свет появляется удивительно красивая девочка по имени Нафиса. Нафиса была невероятно удивительным ребенком: «Кем генә кереп, Нәфисәгә күз салмасын, барысы да телләрен йоткандай, сүзсез калалар, сөйләшә алмыйча нәүмиз булалар иде. Сүзсез калу гына бер хәл әле, аларны эчтән нindидер бер билгесез хис биләп ала, алар бу хисне тел белән аңлатып бирә алмый, шуңа да аннан куркалар иде» / «Кто бы ни заходил и смотрел на Нафису, все словно теряли дар речи, были безмолвны и не могли произнести ни слова. Их охватывало какое-то неведомое чувство, которое они не могли выразить словами, и это вызывало у них страх» [2].

Нафиса вырастает красивой девочкой, к которой родители и братья проявляют особую заботу. Отец Мустафа начинает задумываться о будущем дочери:

«Тыштан кыя кебек нык торса да, Мостафа бәләкәй кызының зур үсәчәген, аның дөньяга чыгасы, ишләре белән уйныйсы, гашыйк буласы, мәхәббәт утында янасы, кияүгә чыгасы, бәбиләр үстерәсе киләчәген яхшы аңлый иде. Бөтен кеше дә шулай яши: туа, үсә, гашыйк була, бәхетле булам дип тырыша-тырмаша, үзеннән соң эз калсын – нәсел дәвам итсен, дип, балалар үстерә, картая һәм үлә» / «Несмотря на то что Мустафа внешне казался непоколебимым, он понимал, что его маленькая дочь вырастет и столкнется с реальной жизнью: ей предстоит играть с друзьями, влюбляться, выходить замуж и растить детей. Все живут так: рождаются, растут, влюбляются, стремятся к счастью, воспитывают детей, стареют и умирают, чтобы продолжить род» [2].

Как отмечает Миргазиян Юнус в повести «Огонь горит только на свечах», «жизнь – это оставление того же рода». В этом случае, по мнению Ландыш Абударовой, будущее нации зависит от выбора Нафисы и того, кого она решит принять в качестве мужа.

Таким образом, в произведениях татарского писателя 1960–1980-х годов Миргазияна Юныса и современного татарского прозаика Ландыш Абударовой прослеживается общий мотив представления образа татарской женщины. И в повести «Огонь горит только на свечах» и в литературном произведении «Улей» находит воплощение образ татарской женщины, несущей ответственность за судьбу, благополучие и стабильность народа, нации.

Татарская проза изобилует образом матери, благодаря которой продолжается жизнь в обычном ритме даже в самые сложные годы. Представляя архетип матери в татарской прозе в иноязычной аудитории, важно отметить особенности национального мышления, мировоззрения. Подобный образ татарской женщины берет свое начало средневековой татарской литературе и продолжается по сей день.

**Список литературы**


1. Әбүдәрова Л. Йола: хикәя // Казан утлары. – 2022. – № 7. – Б. 81–92.

2. Әбүдәрова Л. Умарта: повесть. – URL: https://kazanutlary.ru/j-archive/journal-materials/2021-3/umarta-povest; дата обращения: 28.04.2025.

3. Сарьян Хәсән. Бер ананың биш улы. Повесть, хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр. – 2000. – 303 б.

4. Юныс Миргазиян. Шәмдәлләрдә генә утлар яна. Әсәрләр алты томда. I том. – Казан: «Рухият», 2003. – 584 б.


© Гайнуллина Г.Р., Гатиятова А.Р., 2025

УДК 821.111

**Галиева Н.И.,**
*студент 5 курса БГПУ им. М.* Акмуллы
*Научный руководитель –* **Халиуллина Н.У.,**
*доцент кафедры татарского языка и литературы БГПУ им. М. Акмуллы*

# ЭМОТИВНАЯ ЛЕКСИКА В РОМАНЕ ЛУИЗЫ МЭЙ ОЛКОТТ «МАЛЕНЬКИЕ ЖЕНЩИНЫ»

***Аннотация**. Данная статья посвящена исследованию лексических и синтаксических средств выражения эмоций в современном английском языке, с особым акцентом на их функционирование в художественном тексте. Исследование основано на анализе романа Луизы Мэй Олкотт «Маленькие женщины». Особое внимание уделяется лексическим средствам, таким как эпитеты, метафоры, сравнения, междометия и фразеологизмы, для создания ярких образов персонажей, передачи их внутреннего мира, характеров и эмоциональных состояний, обогащая тем самым эмоциональное восприятие читателя.*

***Ключевые слова:** эмотивная лексика, английский язык, роман, Луиза Мэй Олкотт, «Маленькие женщины», эмоции, художественная литература, стилистические средства, лексические средства*

В лингвистике, и особенно в последние десятилетия, наблюдается значительный интерес к изучению языка как средства выражения эмоций. Эта область науки, несмотря на свою относительную молодость, привлекает внимание многих исследователей. Вопросами выражения эмоций в языке и художественной литературе занимались такие выдающиеся ученые, как А. Вежбицкая, И.В. Арнольд, В.И. Шаховский, И.С. Баженова, С.В. Ионова, Ю.В. Юсева, О. О. Ткаченко, Л.Э. Кузнецова и другие. Художественная литература, по своей природе, является наиболее удобной платформой для изучения функционирования эмоций в речи и в языке. Одним из ключевых вопросов в исследовании эмоций в произведении является определение того, какими средствами эти эмоции описываются. Несмотря на наличие многочисленных работ, посвященных стилистическим средствам в художественном тексте, вопросы классификации и специфики выражения определенных эмоций различными лексическими средствами требуют дальнейшего, более глубокого изучения. Лексика, в частности, играет первостепенную роль в выражении эмоционального состояния героев.

Среди лексических средств, используемых для передачи эмоций, выделяют несколько групп. Прежде всего, это слова, непосредственно выражающие эмоции (эмотивная лексика), и слова, называющие их (лексика эмоций). Эмотивная лексика представляет собой совокупность слов с эмотивной семантикой, которая может проявляться как в значении, так и в коннотации, передавая эмоциональное состояние говорящего или его отношение к предмету речи. В.И. Шаховский разграничивает эмотивное значение, присущее аффективам (бранная лексика, междометия), и эмотивную коннотацию, выражающую эмоциональное отношение говорящего к объекту наименования. Помимо этого, для выражения эмотивности широко используются синонимы, антонимы, фразеологические обороты, стилистически окрашенная лексика, а также заимствования. Синонимы позволяют уточнять оттенки мысли и эмоции, антонимы создают контраст, а фразеологизмы придают тексту образность и выразительность. Стилистически окрашенная лексика, включая эмоционально-экспрессивную и оценочную, используется для создания возвышенного или сниженного звучания, а также для характеристики героев и передачи авторских эмоций. Междометия, в свою очередь, служат для выражения широкого спектра эмоций, от негодования до удивления.

В настоящем исследовании мы сосредоточимся на изучении лексических средств выражения эмоций на примере романа Луизы Мэй Олкотт «Маленькие женщины». Роман, написанный в переходный период от романтизма к реализму, является ярким образцом семейно-автобиографичной литературы, в котором автор с большим мастерством изображает внутренний мир своих персонажей. Роман «Маленькие женщины» бросил вызов

общепринятым представлениям о роли женщины в американском обществе XIX века. Через образы четырех сестер Марч – Мег, Джо, Бет и Эми – Луиза Мэй Олкотт раскрывает различные модели достижения счастья, отражая как стремления молодых девушек, так и представления о семейной жизни для зрелых женщин.

Анализ теоретических основ изучения эмотивной лексики показывает, что одним из основных аспектов художественного произведения является его антропоцентрический характер. Предметом изображения становится человек с его сложным внутренним миром, включающим эмоции, мысли и переживания. Автор, создавая художественный текст, не только описывает явления, события и предметы, но и уделяет особое внимание чувственной стороне героев, раскрывая их эмоциональное состояние и выражая собственное отношение к происходящему. Таким образом, в произведении создаются эмотивные фрагменты, как «от автора», так и «от героя» [5, с. 124].

Лексическая единица, определяемая как «одно слово, часть слова или цепочка слов, образующая основные элементы лексики языка» [12, с. 14], становится единицей анализа для выражения эмоций. Для передачи категории эмотивности в художественных текстах используются различные языковые средства: фонетические, графические, морфологические, синтаксические и другие. Среди них лексические средства занимают ключевое место, поскольку они непосредственно связаны с передачей смысла и коннотаций. «Лексические средства – это лексические единицы языка, изобразительные возможности которых используются для создания литературных образов» [4, с. 34].

Современные исследования в области эмотивной лексики охватывают различные направления: анализ роли метафоры в семантическом представлении эмоций, изучение отдельных эмотивных лексем, рассмотрение семантических полей, охватывающих эмотивную лексику, исследование синонимических и антонимических отношений, а также анализ лексико-семантических групп эмотивной лексики.

В лексической системе языка различают два типа слов, передающих эмоциональное состояние человека: 1) слова, выражающие эмоции (эмотивная лексика) и 2) слова, сообщающие об эмоциях (лексика эмоций). Эмотивная лексика – это совокупность слов с эмотивной семантикой, выступающих как значение и созначение. Лексика эмоций, в свою очередь, представлена словами, которые не выражают эмоции непосредственно, а называют их. В.И. Шаховский выделяет следующие статусы эмотивной семантики: а) эмотивное значение, передающее эмоциональное состояние говорящего, присущее словам аффективов; б) эмотивная коннотация, выражающая эмоциональное отношение говорящего к объекту наименования. По мнению В.И. Шаховского, существует два вида контекстуальной семантики: экспликация глубинных эмосем и выведение эмосем из контекста. Слова, называющие эмоции, являются носителями эмотивной семантики первого типа.

Для выражения эмотивности активно используются синонимы, антонимы, фразеологизмы, стилистически окрашенная лексика и заимствования. Синонимы, особенно стилистические, позволяют передавать оценочные элементы, уточнять мысль, выражать оценку и авторское отношение, обозначать интенсивность признака и усиливать экспрессию [14, с. 142]. Антонимы, в том числе с использованием отрицательных префиксов, также служат для выражения эмотивности, создавая антитезу и образно передавая эмоциональные состояния. Фразеологические обороты являются неисчерпаемым источником выразительных средств, позволяя усилить наглядность и образность текста, создать нужную стилистическую тональность и выразить отношение к герою [14, с. 144]. Стилистически окрашенная лексика, включая эмоционально-экспрессивную и оценочную, может придавать тексту возвышенное или сниженное звучание, служить средством речевых характеристик героев и передачи авторских эмоций. Междометия в английском языке также обладают закрепленным значением, ассоциируемым с определенной эмоцией, и активно используются для усиления высказывания и выражения эмоций, таких как негодование или раздражение.

Роман Луизы Мэй Олкотт «Маленькие женщины» является богатым материалом для анализа использования лексических средств выражения эмоций. Автор мастерски создает

яркие и многогранные образы героинь, передавая их характеры, внутренний мир и эмоциональные состояния через тщательно подобранную лексику.

Центральное место в создании образов занимают эпитеты, метафоры и сравнения. Эти стилистические приемы не только описывают внешность персонажей, но и раскрывают их психологические качества, способствуя более глубокому пониманию их поступков и мотивов. Луиза Мэй Олкотт уделяет особое внимание описанию внутренних особенностей, а внешние характеристики, хотя и присутствуют, часто служат для подчеркивания именно внутреннего мира.

При описании Мег, старшей и более традиционной сестры, автор использует лексику, отражающую ее стремление к светской жизни, красоте и социальному благополучию. Эпитеты, такие как «pretty», «sweet mouth», «white hands, of which she was rather vain» [3, с. 13], подчеркивают ее внешнюю привлекательность и некоторую приземленность желаний. Упоминание «neat boots, gloves, and handkerchief» [3, с. 15] отражает ее заботу о внешнем облике, что, по мнению автора, является признаком истинной леди. Описание ее ощущения от дорогой одежды как возможности почувствовать себя «наравне с дамами из высшего общества» ярко иллюстрирует ее стремление к социальному утверждению, где счастье во многом ассоциируется с материальным достатком.

Образ Джо, напротив, создается с помощью более динамичной и противоречивой лексики. Ее «boyish» (мальчишеский) характер проявляется в использовании слов, отражающих ее независимость и стремление к свободе: «clumsy» (неуклюжая), «tomboy» (сорванец), «afraid of nothing» (ничего не боится). Описание ее внешности, такое как «tall, thin, and brown», «sharp, gray eyes», «big hands and feet», «a flyaway look to her clothes» [3, с. 13], подчеркивает ее скорее мальчишескую, чем женственную натуру. Метафора «reminded one of a colt» (напоминала жеребенка) отлично передает ее энергичность, неловкость и стремление к свободе. Джо активно использует разговорную лексику и междометия, такие как ‘Fiddlesticks!’ или ‘That’s a fib!’, что характеризует ее непосредственность и эмоциональность. Ее желание стать писателем и самореализоваться отражается в лексике, связанной с творчеством и амбициями.

Бет, самая младшая и скромная из сестер, описывается с помощью лексики, подчеркивающей ее нежность, кротость и любовь к музыке. Метафора «a rosy» (румяная, здоровая) передает ее невинность и привлекательность.

Эми, самая младшая, изображается с использованием ярких, «красочных» эпитетов, подчеркивающих ее непосредственность, артистичность и некоторую своенравность. Фраза «a regular snow maiden, with blue eyes, and yellow hair curling on her shoulders» [3, с. 21] создает образ яркой, привлекательной, но, возможно, несколько поверхностной девушки.

Помимо эпитетов, метафор и сравнений, Луиза Мэй Олкотт активно использует междометия и разговорную лексику для оживления речи персонажей и передачи их эмоционального состояния. Междометия, такие как ‘Dear me!’, ‘Oh, dear!’, ‘Mercy me!’, часто встречаются в речи Мег и Джо, отражая их реакции на события, удивление, радость или беспокойство. Разговорные выражения и сленг, особенно в речи Джо, служат для подчеркивания ее индивидуальности и непокорного характера.

Анализ использования эмотивной лексики в романе Луизы Мэй Олкотт «Маленькие женщины» позволяет сделать вывод о том, что автор мастерски владеет всем арсеналом лексических средств для создания ярких, запоминающихся и эмоционально насыщенных образов. Эпитеты, метафоры, сравнения, междометия и разговорная лексика играют ключевую роль в раскрытии характеров персонажей, передаче их внутренних переживаний, стремлений и эмоциональных состояний.

Особое внимание уделяется контрастному изображению сестер Марч, что достигается за счет использования различной лексики для описания их внешности, характера и мировоззрения. Эмотивная лексика служит не просто для украшения текста, но и является неотъемлемым инструментом создания целостной картины мира произведения, отражая

социальные и культурные реалии эпохи, а также внутреннюю борьбу персонажей за счастье и самореализацию.

Исследование подтверждает, что язык является мощным средством выражения эмоций, и его умелое использование автором позволяет читателю глубже проникнуться сюжетом и лучше понять мотивы и переживания героев.

Эмоции являются неотъемлемой частью человеческого общения и играют существенную роль в понимании как личности, так и ее взаимодействия с окружающим миром. Лингвистика, изучая языковые средства выражения эмоций, дает нам инструменты для анализа и понимания того, как чувства передаются через речь. В романе Луизы Мэй Олкотт «Маленькие женщины» эмотивная лексика выступает как ключевой элемент в создании ярких и глубоких образов персонажей, раскрывая их внутренний мир, стремления и эмоциональные переживания.

Анализ показал, что автор умело использует разнообразные лексические средства, такие как эпитеты, метафоры, сравнения, междометия и разговорная лексика, для создания индивидуальных портретов сестер Марч. Каждый из этих приемов служит определенной цели – от описания внешности до раскрытия глубинных черт характера и эмоционального состояния. Таким образом, Луиза Мэй Олкотт демонстрирует мастерское владение языком, позволяющее ей создавать произведения, которые до сих пор продолжают трогать сердца читателей по всему миру.

Изучение эмотивной лексики в художественной литературе, как показывает данное исследование, является важной составляющей лингвистического анализа, позволяющей не только понять структуру языка, но и проникнуть в суть авторского замысла и эмоционального мира персонажей.

**Список литературы**


1. Гаврилова О. В. Практикум по стилистике английского языка. – Бузулук, 2013. – 112 с.
2. Гальперин А. И. Очерки по стилистике Английского языка. – М., 1958. – 200 с.
3. Жданович М.А. Лингвистические средства создания образа персонажа в художественном диалоге. – Самара, 2009. – 22 с.
4. Солнцева К. В. Типовая речевая характеристика детских персонажей в англоязычной художественной прозе // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – № 39. – 2007. – С. 193–198.
5. Стилистический синтаксис // www.sdamzavas.net [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://sdamzavas.net/2-36930.html (дата обращения: 23.03.2024).
6. Шарапова Ю. В. Несобственно-прямая речь в функционально-коммуникативном и структурно-семантическом аспектах (на материале английского языка): Автореф. дис… канд. филол.наук. – СПб., 2001. 18 с.
7. Шаховский В. И. Эмотивная лингвистика: монография. – Волгоград: Изд-во ВГПУ «Перемена», 2005. – 227 с.
8. Elbert S. A Hunger for Home: Louisa May Alcott’s Place in American Culture. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1987. – 346 p.
9. Saxton M. Louisa May Alcott: A Modern Biography. – Macmillan, 1995. – 432 p.


© Галиева Н.И., 2025

УДК 811.512.145

**Галимбикова И.И.,**
*аспирант кафедры татарского языкознания КФУ*
*Научный руководитель –* **Кузьмина Х.Х.,**
*доцент кафедры татарского языкознания КФУ,*
*г. Казань, Россия*

# НЕОЛОГИЗМЫ В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ: ИСТОКИ, КЛАССИФИКАЦИЯ И ДИНАМИКА

(на примере молодежного журнала «Идель»)

***Аннотация***. *Настоящая статья посвящена исследованию неологизмов – новых слов и выражений, возникающих в татарском языке. В статье анализируются ключевые факторы, способствующие возникновению неологизмов, их классификация и влияние на развитие языка. Особое внимание уделяется примерам новых слов, зафиксированных в молодежном журнале «Идель», который отражает динамику изменений в лексическом составе татарского языка.*

***Ключевые слова:*** *неологизмы, классификация неологизмов, причины возникновения неологизмов, журнал «Идель», динамика языка.*

Современный татарский язык постоянно развивается и обогащается новыми словами и выражениями. Этот процесс обусловлен изменениями в обществе, культуре, науке и технике. Одним из ярких проявлений языковой динамики являются неологизмы – новые слова, выражения или значения существующих слов, появившиеся недавно и еще не вошедшие в широкий обиход.

Неологизмы отражают современные реалии, инновационные технологии, культурные тенденции и социальные изменения. Они позволяют языку оставаться живым и актуальным инструментом коммуникации. Изучение неологизмов помогает лучше понимать современное общество и следить за развитием языка.

Появление новых слов и выражений обусловлено рядом факторов, каждый из которых отражает изменения в обществе, культуре, науке и технологиях. Рассмотрим наиболее значимые причины возникновения неологизмов:

**Научно-технический прогресс**. Прогресс в науке и технике вызывает потребность в создании новых понятий для описания появляющихся открытий и устройств. Так, внедрение компьютеров повлекло за собой возникновение таких терминов, как «Интернет», «блог», «смартфон». Эти слова стремительно интегрировались в нашу повседневную речь и прочно закрепились в нашем словаре.

**Социальные изменения.** Социальные изменения, экономические преобразования, политическая активность и культурные сдвиги приводят к возникновению новых терминов. Например, понятия вроде «глобализации» и «постмодернизма» появились вследствие интеграции мирового пространства и изменений в экономических системах.

**Культурные влияния**. Западная культура, включая киноиндустрию, музыку и литературу, служит важным источником появления новых заимствованных слов. Английская лексика активно проникает сначала в русский, а затем и в татарский языки, приспосабливаясь к местным звуковым нормам. Примером служат такие слова, как «хайп», «лайк», «селфи», получившие широкое распространение благодаря влиянию социальных сетей и онлайн-коммуникаций.

**Политические процессы**. Политические процессы и перемены в государственном строе стимулируют появление новых терминов. Так, после распада Советского Союза возникло множество слов, отражающих реалии постсоветской эпохи, среди которых «демократия» и «либерализация».

**Интернет и цифровые технологии.** Появление Интернета обогатило наш словарь множеством новых слов и выражений. Интерактивное общение в сети породило специфичные понятия вроде «мем», «спам», «чатбот», широко применяемые активными участниками виртуальных пространств.

**Языковая игра и креативность.** Люди сами создают новые слова путем метафорического переноса значений, комбинаций известных корней и суффиксов. Это позволяет выразить индивидуальные мысли и эмоции. Примером могут служить такое слова, как «челлендж» созданное спонтанно и стихийно распространяющийся среди молодежи.

Таким образом, неологизмы возникают вследствие изменений в разных сферах общественной жизни и служат индикатором динамичности развития языка.

Неологизмы играют важную роль в развитии любого языка, включая татарский. Их появление свидетельствует о способности языка адаптироваться к новым условиям и отражать изменения в окружающей среде. Рассмотрим ключевые аспекты влияния неологизмов на развитие языка.

Новые слова увеличивают словарный запас языка, делая возможным точное и яркое выражение идей и концепций. К примеру, понятие «гипермаркет» возникло одновременно с распространением больших торговых комплексов, а термин «блокчейн» понадобился для обозначения новейших финансовых технологий, благодаря чему неологизмы делают речь богаче и разнообразнее.

Также неологизмы способствуют ускорению коммуникативных процессов. Неологизмы упрощают общение, сокращая пути передачи информации. Новые слова помогают быстрее объяснить сложные явления или ситуации. Использование термина «вай-фай» значительно упростило обсуждение беспроводных сетей по сравнению с описанием деталей функционирования технологии.

Отражение культурных и социальных тенденций также влияют на появление неологизмов. Неологизмы фиксируют происходящие изменения в культуре и обществе. Термин «самоизоляция» (*«үзизоляция»*), возникший в период пандемии COVID-19, иллюстрирует важность адаптации языка к современным реалиям.

Неологизмы вносят стилистическое разнообразие в речь. Некоторые слова воспринимаются как молодежный жаргон (*«хайп», «репост»*) и придают речи современность и свежесть. Другие становятся официальными терминами, укрепляя формальные стили языка.

Иностранные заимствования помогают интегрировать русский язык в глобальное сообщество. Английские, французские и латинские слова входят в русский язык, а затем часто переходят в татарский, способствуя проникновению международной лексики и превращая его в более универсальный инструмент коммуникации.

Однако неологизмы могут вызывать споры и дискуссии. Некоторым людям кажется, что чрезмерное использование новых слов обедняет традиционный язык, размывая границы норм литературного языка. Поэтому важно соблюдать баланс между внедрением свежих терминов и сохранением культурного наследия родного языка.

Теперь, рассмотрев основные причины возникновения и влияние неологизмов на развитие языка, перейдем к детальному изучению конкретных примеров. Для анализа выберем неологизмы, встречающиеся в популярном молодежном журнале «Идел». Этот журнал является важным источником изучения современных языковых явлений, поскольку ориентирован на молодую аудиторию и активно использует новую лексику, отражающую актуальные тенденции и предпочтения молодых читателей. Анализируя неологизмы журнала «Идел», мы сможем глубже понять особенности современного молодежного языка и выявить закономерности формирования новых слов и выражений.

«Мондый формат элек бары тик финалда гына була иде, хәзер ярымфиналда да кызлар танылган **спикерлар** белән аралашачак.» (*«Такой формат раньше был только в финале, теперь и в полуфинале девушки будут общаться с известными спикерами»*) (Идель, 2025, август). «Спикер» – это заимствование из английского слова «speaker», имеющего несколько смыслов:

1. Оратор: изначально употреблялось применительно к председателю законодательного собрания, но впоследствии распространилось на всех лиц, произносящих речи перед аудиторией.

2. Аудиосистема: другое значение относится к техническим средствам, преобразующим электрические сигналы в звуки (например, динамики, наушники).

Несмотря на долгую историю присутствия в татарской языковой практике, слово остается актуальным неологизмом ввиду постоянного расширения сферы своего употребления. Сейчас оно чаще используется в контексте публичных выступлений и коммуникаций, особенно в деловых кругах и профессиональных сообществах.Таким образом, несмотря на длительное присутствие в языке, слово «спикер» остается актуальным примером процесса постоянного обновления и обогащения татарской лексики за счет иностранного заимствования.

«Эльназ Җамалетдинова – **пиар-менеджер**, Халыкара «Татар кызы – 2023» финалисты» *(«Эльназ Замалетдинова – пиар-менеджер, финалистка международного конкурса «Татар Кызы – 2023»)* (Идель, 2025, август). Термин «пиар-менеджер» принадлежит к числу недавно возникших неологизмов. Он образован слиянием двух английских слов: PR (связи с общественностью) и manager (руководитель). Возникновение этого термина обусловлено бурным развитием маркетинга и рекламной индустрии конца XX столетия, когда управление корпоративным имиджем приобрело особую значимость. Таким образом, слово «пиар-менеджер» отражает произошедшие за последние десятилетия изменения в экономике и бизнесе. Закрепившись в языке благодаря растущему спросу на профессионалов, работающих над созданием положительного образа компаний и отдельных персон, этот термин подчеркивает инновационные тенденции современного рынка труда и деловой практики.

«Машинада барганда, поездда, походларда һәм хәтта **сапбордта** йөргәндә дә үзен бик иркен тота.» *(При езде на машине, поезде, походах и даже на сапборде ведет себя очень свободно.)* (Идель, 2025, август). Это заимствование пришло в русский язык, а далее проникло в татарский сравнительно недавно, представляя собой транслитерацию английской аббревиатуры SUP (stand up paddleboarding) – дословно «гребля стоя на доске». слово «сапборд» представляет собой яркий пример современного неологизма, вошедшего в активный словарь благодаря стремительному развитию новых спортивных направлений и популяризации здорового образа жизни.

«**Карго-чалбар** −зәвыклы һәм уңайлы киемнәремнең берсе.» *(Брюки-карго −одни из элегантных и удобных вещей)* (Идель, 2025, август). Термин «карго-брюки» возник сравнительно недавно и описывает брюки с множеством просторных накладных карманов, обеспечивающих удобство для переноски мелких предметов. Изначально карго-брюки использовались исключительно в качестве элемента армейской униформы, поскольку солдаты нуждались в объемных карманах для размещения оружия, патронов и иных принадлежностей. Со временем они стали популярны среди гражданских пользователей благодаря своей практичности и комфорту. Первоначально распространившись в западном мире в 1980-е годы, в Россию они пришли лишь к концу прошлого тысячелетия, достигнув пика популярности уже в начале нового века.

«Йөзекне «Итил» фестивалендәге **этно-маркетта** удмурт һөнәрчеләре гаиләсеннән алган идем.» *(Кольцо купила на этно-маркете фестиваля «Итил» у семьи удмуртских ремесленников.»)* (Идель, 2025, авгус). Термин «этно-маркет» является новым словом, состоящим из греческой части «этно» (народ, племя) и английской «маркет» (рынок). Оно обозначает специализированную торговую зону, предназначенную для продажи изделий народного творчества, традиционных продуктов питания, сувенирной продукции и прочих элементов этнической культуры. Этот термин иллюстрирует современный способ продвижения и сохранения народных традиций, подчеркивая значение культурного разнообразия и поддержку малых предприятий в условиях международного взаимодействия.

«Аяк киеме **маркетплейстан**.» (Обувь из маркеплейса.) (Идель, 2025, август). Слово «маркетплейс», пришедшее из английского («marketplace» – рынок, торговая площадка), начало широко употребляться в татарском языке в последнее время. Этот термин зародился в условиях развития цифровой экономики и электронного бизнеса, когда традиционные методы торговли переместились в интернет-пространство. Понятие «маркетплейс» символизирует новые условия ведения коммерческой деятельности, обусловленные повсеместным внедрением цифровых технологий и онлайн-взаимодействий.

«Локаль брендларның **хэндмейд** ювелир эшләнмәләрен ошатам.» *(Мне нравятся Ювелирные изделия локальных брендов хэндмейд.)* (Идель, 2025, август). Это слово пришло в татарский язык из английского («handmade») около начала XXI века. Оно стало популярным, поскольку соответствует современной моде на изделия ручной работы и позволяет выделять особую значимость предметов, сделанных вручную человеком.

«Җәй дә, кыш та −**мастхэв**!» *(«И летом, и зимой−мастхэв!»)* (Идель, 2025, август). Слово «мастхэв» представляет собой новый термин, вошедший в употребление путем заимствования из английского языка. Являясь фонетической адаптацией выражения must-have, оно означает вещи, товары или услуги, которые настоятельно рекомендуется купить или обязательно учесть при принятии решений о приобретении.

«Айдарга бу эштә геройның тарихын өйрәнү төрле **тренинглар**, режиссёр һәм балалар белен эшләү дә ярдәм итә.» *(В этой работе Айдару помогают различные тренинги, работа с режиссером и детьми, изучающими историю героя.)* (Идель, 2025, август). Этот термин появился в татарском языке относительно недавно, преимущественно вследствие распространения идей непрерывного саморазвития и совершенствования, ставших популярными в последние годы. Его употребление свидетельствует о современном подходе к обучению и профессиональному росту, выражая воздействие общемировых тенденций в образовании и повышении квалификации.

В заключение отметим, что татарский язык постоянно пополняется новыми словами и выражениями, которые возникают под влиянием социальных, политических, культурных и технологических изменений. Заимствования из других языков, особенно английского, играют значительную роль в формировании современной татарской лексики. Такие неологизмы, как «маркетплейс», «мастхэв», «пиар-менеджер», отражают интеграцию татарского языка в глобальные процессы и подтверждают его способность адаптироваться к современным условиям жизни. Важно отметить, что использование неологизмов позволяет точно и емко выразить современные явления и концепции, делая язык более гибким и динамичным инструментом общения.

**Список литературы**


1. Галиуллина Г.Р. Татар лексикологиясе: өч томда. – Казан: ТӘҺСИ, 2015. – 352 б.
2. Мөхиярова Р.Х. XX гасыр ахыры – XXI гасыр башы татар әдәби теле лексикасы / Р.Х. Мөхиярова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 183 б.
3. Галимбикова И.И. Журнал «Идел» в контексте татарской культуры и языка // Казанская наука. – 2025. – № 6. – С. 258–260. – URL: file: // C:/Users/Ilzir/Downloads/Kazanskaya_Nauka_2025_6.pdf (дата обращения: 25.10.2025)
4. Лебедева С.В. Неологизмы. Сущность проблемы // Теория языка и межкультурная коммуникация. – 2018. – № 3. – С. 99-107. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/neologizmy-suschnost-problemy/viewer (дата обращения: 27.10.2025)


© Галимбикова И.И., 2025

УДК 882

**Гараева А.Н.,**
*аспирант кафедры татарской литературы КФУ,*
*г. Эскишехер, Турция*
*Научный руководитель* – **Гайнуллина Г.Р.**
*доцент кафедры татарской литературы КФУ,*
*г. Казань, Россия*

# ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ В СОВРЕМЕННОЙ ТУРЕЦКОЙ ПЕРЕВОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
(на основе переводов тюркоязычных произведений)

***Аннотация.*** *Современный турецкий перевод развивается в многополярном мире и способствует межкультурному взаимодействию. Цель данного исследования – выявить интерпретацию женских персонажей в переводной литературе и определить их роль в современном турецком культурном пространстве.*

*Предметом исследования являются переводы тюркоязычных произведений на турецкий язык с 2000-х годов по настоящее время.*

*Результаты показывают, что женские образы в переводной литературе становятся инструментом диалога между культурами, отражают ценности и традиции тюркского мира. Эти переводы сами по себе представляют культурную альтернативу массовой литературе.*

***Ключевые слова:*** *тюркоязычные произведения, межкультурная коммуникация, турецкая литература, женские образы.*

В турецкой литературе тема женщины занимает одно из центральных мест. На основе проведённых исследований турецких ученых возможно проследить, как менялся образ турецкой женщины в различные исторические периоды. Автор многочисленных статей на эту тему, турецкий исследователь Сибель Байрам, в своей статье «Меняющийся образ женщины в турецкой литературе на протяжении истории» («Tarih Boyunca Kadın ve Türk Edebiyatında Değişen Kadın İmgesi») [2] наглядно демонстрирует, что образ турецкой женщины имеет свои особенности в литературе каждого периода. Она кратко описывает это следующим образом: «В Диванной литературы (Divan Edebiyatı) женщина всегда представляет собой абстрактное существо. Позже, в период Танзимата, любовь и женщины начинают материализоваться. В период Национальной борьбы она – могущественное существо, сражающееся за родину. В 1940-х годах, женщины становятся обычными. В произведениях изображаются как их недостатки, так и их красота. После 1955 года, женщины становятся эротическим образом» [2].

Османские интеллектуалы выступали за активное участие женщин в образовании и их постепенную интеграцию в общественную сферу. Целью этих усилий было не переосмысление роли османских женщин в духе западного феминизма, а создание новой женской идентичности, сочетающей в себе восточные и западные элементы, сохраняя при этом религиозные и традиционные ценности. С переходом к республиканской эпохе в социальной и культурной жизни турецких женщин стали происходить заметные изменения. Республика активно стремилась к формированию нового типа женщины, ориентированного на западные образцы, что нашло отражение как в образовательной политике, так и в социальных реформах. [2].

В современной турецкой литературе заметное место занимает жанр «женской литературы» / «*chick-lit*» [3, с. 1438]. Турецкий учёный Илкнур Байтар описывает это литературное течение следующим образом: «Считающиеся продуктом массовой культуры, женские романы, написанные женщинами для женщин, появились в 1990-х годах и быстро стали бестселлерами во многих странах, включая Турцию» [3, с. 1444]. Важно отметить значительную роль перевода в этом процессе, поскольку перевод – это не просто способ

передачи смысла; он также способствует взаимодействию и передаче ценностей между обществами.

Важнейшей особенностью «женской литературы» является отражение реальной жизни и действительности. В отличие от классики, эти произведения несколько освобождают женщин от национальных особенностей, предлагая им разнообразный опыт к самопознанию.

Переводы тюркоязычных литературных произведений служат своего рода оплотом против течения «*chick-lit*». Несмотря на существование отдельных исследований переводов тюркоязычных текстов, их рассмотрение как культурной альтернативы массовой литературе, где женский образ подаётся поверхностно и стереотипно, пока не получило широкого осмысления. Настоящее исследование направлено на анализ данного литературного явления.

В ходе исследования было выявлено более десяти произведений тюркоязычной литературы, переведённых на турецкий язык с 2000-х годов по настоящее время, в которых ярко фигурируют женские персонажи. Следует отметить, что это число не является исчерпывающим и может быть расширено по мере выявления новых книг и переводов.

Данные переводы можно классифицировать в зависимости от времени создания оригинальных произведений. Среди них присутствуют известные романы советского времени такие, как **«Tatar kadını neler görmez»** *(«Татар хатыны нилəр күрми» / «Судьба татарки»,* 2022) Г. Ибрагимова в переводе Чулпан Зариповой-Четин [10]; **«Vasiyet»** *(«Әйтелмəгəн васыять» / «Невысказанное завещание»,* 2005) Амирхана Еники в переводе Фатиха Кутлу [17]; **«Aşağılananlar»** *(«Кəмһетелгəндəр» / «Униженные»,* 2022) З. Биишевой в переводе Фатма Эртюрк и Севилай Тай [7]; **«Narspi»** *(«Нарспи»,* 2013) К. Иванова в переводе Эмине Йылмаз [11]; а также **«Çuvaş Kızı Salambi»** *(«Саламп<br>и» / «Саламби»,* 2019) А. Артемьева в переводе Бюлента Байрама [1].

Произведении современных авторов: «Gülsüm» («Язмыш җиле» / «Ветер судьбы», 2020) Р. Туфитулловой (перевод Гюльшах Йылмаз) [16]; «Ebedî Aşk» («Мəңгелек *мəхəббəт»* / «Вечная Любовь», 2016) М. Гарипова (перевод Бюлента Байрама, Дуйгу Дуди Эртема) [9]; «Ana» («Ана» / «Татарская мать Чингиза Айтматова», 2020) (перевод Чулпан Зариповой-Четин, Хаяти Йылмаз) [4]; «Kızıl Kırgın'ın Kadınları Marguva» («Маргува», 2019) [6], «Süzge Hanım & Bozok Güzeli» («Ханша Сузге» / «Ханша Сузге», «Бозақ сулу» / «Красавица Бозак, 2019) Ш. Бейсеновой (перевод Джемиле Кынаджи) [5].

Продолжая список можно добавить следующие: «Улпан» («Улпан её имя», 2016) Г. Мусрепова (перевод Джемиле Кынаджи) [13]; «Ay İle Ayşe» («Ай мен Айше» / «Ай и Айша», 2017) Ш. Муртаза (перевод Малик Отарбаев) [14]; «Cüzzam ve Aşk» («Арак уонна таптал» / «Проказа и любовь», 2022) Н. Якутская (перевод Доган Чолак) [18] и другие.

Возрождение образов женщин разных эпох в тюркоязычных произведениях посредством перевода подтверждает историческую преемственность и актуальность женской темы в тюркском мире. Это явление также способствует восполнению пробела, возникшего из-за разрыва литературных контактов между тюркскими народами, проживавшими в России, и турками в советское время.

В произведениях классиков советского периода преобладают общие социальные идеалы и просветительские мотивы, **выражающие стремление авторов показать духовные и нравственные ориентиры своего народа.** Как отмечает **Севилай Тай** в своей статье *«Исследование романа «Kämhetelgändär» Зейнеb Биишевой»* [15], в литературных произведениях созданных в советский период, наряду с положительными темами часто выявляются реалистические и проблемные мотивы. При изучении произведений, в которых преобладают позитивные темы, такие как мир, счастье, процветание, свобода и изобилие, становится очевидной суровость условий того времени [15, с. 571].

Многогранная тема войны, характерная для советской литературы, приобретает в турецких переводах новое звучание через художественные образы женщин, олицетворяющих боль, силу и моральную стойкость эпохи. Тюрколог и переводчик Б. Бюлент знакомит читателя с чувашским писателем и его произведением «Саламби» (**«Çuvaş Kızı Salambi»)**, отмечая, что ужасы войны в романе раскрываются не через сцены сражений, а через судьбы

тех, кто остался в живых. Повествование сосредоточено на эмоциях, надеждах и трудностях матерей и молодых женщин, их борьбе за выживание. Их переживания тесно переплетены с общественной жизнью [1, с. 2].

В произведениях современных тюркоязычных авторов женщины предстают как героини, сохраняющие свои национальные особенности и ценности в условиях исторических и социальных перемен. Турецкие переводы отражают эту тенденцию и играют важную роль в представлении выдающихся женских деятелей тюркского мира, раскрывая их культурное и историческое значение.

Книга Ф. Байрамовой «Татарская мать Чингиза Айтматова» [4], посвящённая Нагиме Айтматовой (Абдулвалиевой), татарке, матери известного кыргызского писателя Чингиза Айтматова была переведена на турецкий язык Булентом Байрамом и Дуйгу Дюди Эртемом. Это научно-популярное произведение представляет значительный интерес как для исследователей турецкой культуры, так и для широкого круга читателей. Как отмечает профессор Чулпан Четин, здесь героиня описывается, как мать сыгравшая важную роль в воспитании писателя, потрясшего весь турецкий мир, а также как человек, взявший на себя ответственность за сохранение рода и национальной идентичности [8].

В 2019 году два произведения казахского автора Ш. Бейсеновой были изданы на турецком языке в одной книге под названием: «Süzge Hanım & Bozok Güzeli» [5]. Первый роман рассказывает историю Сюзге, казашки и жены Кучум-хана, правителя Сибирского ханства, одного из государств, возникших после распада Золотой Орды в XVI веке. Во втором романе, автор превращает историю любви Бану Чичек, девушки-огузки, и Кана Тёре, юноши-кипчака, в захватывающее повествование. Как отмечает Хайрунниса Топчу, преподаватель кафедры тюркологии Евразийского национального университета, оба произведения подчёркивают значимость женщины в историческом и социальном контексте. Рассказывается история двух женщин – воинственных, сильных, умных и благородных. По ее словам, благодаря плавному стилю и захватывающему сюжету произведения способны привлечь внимание молодежи и способствовать повышению интереса к истории и культурному наследию тюркского мира [12].

Интерпретация женских образов через призму тюркской литературы демонстрирует преемственность культурных и гендерных традиций тюркской цивилизации. В этих произведениях проявляется тенденция к возрождению **образа женщины**, не утратившей свои национальные ценности, в единстве Востока и Запада.

Произведения, переведённые на турецкий язык, были написаны в разные периоды, и женские персонажи принадлежат к разным эпохам. Однако они являются носителями национальных символов. Каждая локальная тюркоязычная литература выражает эти понятия по-своему. С помощью переводов, являющихся инструментом межкультурной коммуникации, турецкие читатели получают возможность увидеть знакомые им ценности в иной культурной форме, например, через судьбу чувашской, казашской или татарской женщины. В результате создается культурное пространство, в котором сохраняются поведенческие модели и нормы, характерные для турецких женщин.

**Список литературы**

1. Artemyev A. Çuvaş kızı Salambi. – Ankara: Bengü Yay., 2019. – 221 s. URL: https://www.litres.ru/book/aleksandir-artemyev/cuvas-kizi-salambi-69500182/ (дата обращения: 27.08. 2025).

2. Bayram S. Tarih Boyunca Kadın ve Türk Edebiyatında Değişen Kadın İmgesi // Köprü. – 2011. – Sayı 113. S. 109. URL: https://www.koprudergisi.com/kis-2011/tarih-boyunca-kadin-ve-turk-edebiyatinda-degisen-kadin-imgesi/ (дата обращения: 27.09. 2025).

3. Baytar İ. Kadın kurgusu çevirileri; Chick-lit‟lerin Türk yazın dizgesindeki yeri ve gelişimi // Journal of Social and Humanities Sciences Research. – 2022. №9(86). – S.1438–1445. URL: http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.3180.

4. Bayramova F. Ana. – Ankara: Bengü Yay., 2020. – 182 s.

5. Beysenova Ş. Süzge Hanım & Bozok Güzeli. – Ankara: Bengü Yay., 2019. – 188 s.

6. Beysenova Ş. Kızıl Kırgın'ın Kadınları Marguva. – Ankara: Bengü Yay., 2019., – 190 s.
7.Biişeva Z. Aşağılananlar. – Ankara: Bengü Yay., 2022. –354 s.
8. Çetin Ç. Tatar Yazar Fevziye Beyremova'nın Edebi Kişiliği ve «Cengiz Aytmatov'un Tatar Annesi» adlı kitabı üzerine // Kardeş kalemler. – 2019. – Sayı 149. S. 64–67. URL: https://kardeskalemler.com/yazi/tatar-yazar-fevziye-beyremova-nin-edebi-kisiligi-ve-cengiz-aytmatov-un-tatar-annesi-adli-kitabi-uzerine-65033f9e25a1f (дата обращения: 30.08. 2025).
9. Garipov M. Ebedî Aşk. – Ankara: Bengü Yay., 2016. – 104 s.
10. İbrahimov A. Seçme Eserler. – Ankara: Bengü Yay., 2022. – 290 s.
11. İvanov K. Narspi. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013. – 274 s.
12. Kazak kadınlarının tarihteki yerini konu alan Süzge Hanım ve Bozok Güzeli» adlı eser Türkçe basıldı // TRT Avaz. – 2024. URL: https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/turkistandan/kazak-kadinlarinin-tarihteki-yerini-konu-alan-suzge-hanim-ve-bozok-guzeli-adli/67377b958c0f49be4b2abea0 (дата обращения: 27.09. 2025).
13. Müsirepov G. Ulpan. – Ankara: Bengü Yay., 2016. – 304 s.
14. Murtaza Ş. Ay İle Ayşe. – Ankara: Bengü Yay., 2018. – 332 s.
15. Tay S. Zeyneb Biişeva'Nın Kämhetelgändär romanı üzerine bir inceleme. – 2025. – S.571–587. URL: https://www.academia.edu/129757742/Zeyneb_Bii%C5%9Feva_n%C4%B1n_K%C3%A4mhetelg%C3%A4nd%C3%A4r_Roman%C4%B1_%C3%9Czerine_Bir_%C4%B0nceleme(дата обращения: 27.08. 2025).
16. Tufittulova R. Gülsüm. – Ankara: Bengü Yay. 2020. – 174 s.
17.Vasiyet. – Ankara: Zambak Yayınları, 2005. –144 s.
18. Yakutskay N. Cüzzam ve Aşk. – Ankara: Bengü Yay., 2022. – 252 s.

© Гараева А.Н., 2025

УДК 811.512.145

**Гареева Р.Р.,**
*студент 4 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель* – **Зарипова И.Ф.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## «ҖАНЛЫ ТАБИГАТЬ» КОНЦЕПТОСФЕРАСЫНА КАРАГАН ФРАЗЕОЛОГИК ТЕРМИННАР

***Аннотация.*** *Бу мәкалә «Җанлы табигать» концептосферасына караган фразеологик терминнарга багышлана. Кешенең табигать белән симбиозын, шулай ук аларда белдерелә торган эмоциональ һәм мәдәни аспектларны күрсәтүче терминологик килеп чыгышлы фразеологизмнарның семантик классификациясе китерелә. Мәкалә әйләнә-тирә дөнья контекстында кешеләрнең фикерләвен һәм мөһим ориентацияләрен аңлау өчен мондый терминнарны өйрәнүнең әһәмиятлелеген ассызыклый.*

***Терәк сүзләр:*** *татар теле, лексикология, фразеологизм, термин, фразеологик терминнар.*

Фәнни-техник белемнәр үсеше белән бәйле рәвештә, хәзерге телләрдә барлыкка килгән күпсанлы яңа сүзләр махсус лексика, ягъни терминологик берәмлекләр тәшкил итә. Төрле табигый, төгәл, гуманитар фәннәр терминнары санының үсеше телнең гомуми кулланыштагы сүзләре санының үсешен узып китә. Хәзерге вакытта аерым фәннәр (химия, биология) терминнары саны телнең махсус булмаган сүзләре санынннан артыграк булырга

мөмкин. Шул ук вакытта күп кенә терминнар гомуми кулланыштагы телгә үтеп керә, ә терминологик проблемалар гомумән телгә күбрәк йогынты ясый, шуңа күрә аларны махсус өйрәнү телнең лексик системасын үстерү өчен мөһимрәк була бара.

Фәндә «термин» төшенчәсе нигездә XX гасыр башында формалаша. Терминология тикшеренүләренең тарихы зур. Терминология өлкәсендәге заманча хезмәтләр автоматлаштыру һәм инженер-лингвистик модельләштерү принципларын кулланып, аның тасвирламасында (Р.Г. Пиотровский, Л.Н. Беляева, А.С. Герд, Б.Ю. Городецкий, Ю.Н. Караулов, П.Н. Денисов һ.б.) рус һәм совет терминологиясе классиклары (А.А. Реформатский, В.В. Виноградов, Д.С. Лотте, Л.В. Щерба һ.б.), шулай ук терминнар проблемаларына игътибар иткән һәм махсус терминология белән шөгыльләнгән чит ил тел белгечләре (Ф. де Соссюр, Э. Бенвенист һ.б.) тарафыннан салынган фундаментка нигезләнә.

Терминның асылы турындагы сорау һәрвакыт терминологиядә мөһим булган. Ул Д.С. Лотте һәм Э.К. Дрезен хезмәтләрендә тикшерелә. А.А. Реформатский билгеләп үткәнчә, «терминология» – ул фән, техника, сәясәт, ягъни интеллектуаль оешкан социаль чынбарлык өлкәләренең үзлеге... Терминология, беренче чиратта, әлеге фән төшенчәсе системасы белән бәйле» [5, 83 б.].

Терминның системалылыгы турында сөйләгәндә, Б.Ю. Городецкий һәм В.В. Раскин аерым алынган терминның фикция булуын билгелиләр. Ул бары тик аерымбер мөнәсәбәтләр белән бәйле барлыкка килгән терминнар системасында гына бар. Һәм, чыннан да, термин, беренче чиратта, лексик берәмлекләрнең бөтен классына игътибар итә, һәм аның махсус лексикага каравы икенчел, специфик билге булып тора, ә бу үзенчәлек гомуми кулланыштагы лексикага карата нисбәт һәм, аерым алганда, оппозиция белән бәйле [1, 69 б.].

Г. Гийом билгеләгәнчә, лингвистиканың бурычларының берсе «бик якын арадан һәм тирән уйланулар ярдәмендә формалашкан һәм безнең өчен гадәти булган телләрдә сүз формасын алган тел асылларының ничек барлыкка килүен тикшерүдән гыйбарәт» [4, 21 б.].

Төрле термин системаларын һәм терминологияләрне тикшерүчеләрнең күбесе терминнарның асылын аларның барлыкка килүе һәм оешмасы ягыннан гына түгел, ә терминологик һәм гомуми кулланыштагы лексика арасындагы аермалар турында да сорау куялар. Бу аерма телнең табигатендә ята. Терминнар профессиональ телгә карый, алар профессиональ төшенчәне белдерүче һәм формалаштыручы махсус мәгънәгә ия. Терминнар фәнни һәм һөнәри-техник объектларны һәм алар арасындагы мөнәсәбәтләрне танып белү һәм үзләштерү процессында кулланыла [3, 40 б.].

Тел белемендә терминнар гадәттә сүзләр белән белдерелә, әмма нинди дә булса бер төшенчәне аңлату өчен тезмә сүзләр я сүзтезмәләрдә кулланылырга мөмкин. Татар телендә, сүзләр белән беррәттән, мәгънәләре һәм синтаксик функцияләре буенча сүзләргә якын торган, ә структур яктан сүзтезмәләрне һәм җөмләләрне хәтерләткән күчерелмә мәгънәле үзенчәлекле төзелмәләр – фразеологик терминнар да бар [2, 92 б.].

Фразеологик терминнарның чиген билгеләү, аларны сүзләрдән һәм ирекле сүзтезмәләрдән һәм бигрәк тә башка төр тотрыклы тезмәләрдән аеру гаять катлаулы, һәм тел белемендә бу мәсьәләләргә карата фикерләр төрлелеге күзәтелә. Башка телләрдәге кебек, татар телендә дә фразеологик берәмлекләрнең бер төре фразеологик терминнар категориясенә кертеп карала. Алар фән-техника өлкәсендә анык бер төшенчәне белдерү өчен хезмәт итәләр.

Татар тел белемендә фразеология буенча хезмәтләрнең күп булуына карамастан, фразеологик терминнар буенча мәгълүматларны бергә туплап, билгеле бер системага салган, аларны төрле аспекттан чыгып анализлаган һәм төгәл, конкрет нәтиҗәләр ясаган комплекслы хезмәтләрнең әлегә булмавы сайланган теманың актуальлеген билгели.

«Җанлы табигать» концептосферасына караган фразеологик терминнар кешенең әйләнә-тирә дөнья белән үзара катлаулы бәйләнешен чагылдыра, биологик процессларны, экологик мөнәсәбәтләрне һәм мәдәни аспектларны үз эченә ала. Алар тере организмнар һәм экосистемалар турында мәгълүмат бирә, табигатьнең хәле турында кызыксыну һәм борчылу символы булып тора. Бу терминнар еш кына табигый күренешләргә эмоциональ

реакцияләрне белдерү өчен кулланыла һәм халык традицияләре, мифлар һәм легендалар белән бәйле булырга мөмкин, кешенең тормышында табигатьнең әһәмиятен һәм аның мәдәни тәңгәллеген ассызыклый.

Фразеологик терминнарны төрле тематик төркемнәргә бүлеп карарга мөмкин. Әлеге мәкаләбездә «Җанлы табигать» концептосферасына караган «Флора» һәм «Фауна» семантик төркемнәрен тәшкил итүче берәмлекләргә аерым тукталырбыз.

Татар телендә «Флора» семантик төркеменә караган фразеологик терминнарны, үз чиратында, берничә төркемчәгә бүлергә мөмкин. Мәсәлән:

а) дендронимнарны белдерүче берәмлекләр: *болан мүге, аю баланы, икмәк агачы, имән алмасы, имән чикләвеге, лавр чиясе, кызыл тал, кытай алмасы, кытай лимоннигы, камыр агачы, кара зирек, төче чия, көмеш сәрви, куян талы, чәй агачы, эт шомырты, төпчек яфрак, өч яфрак, еллык боҗралар, агач бакчасы;*

ә) агростонимнарны белдерүче берәмлекләр:*алма үләне, арыш анасы, ачы какы, бет уты (үләне), елан тамыры, елга үләне, ипи чәчәге, каз үләне, кандала үләне, куыклы үлән, кыяк үлән, күз үләне (уты), орлык бөресе, орлык өлеше, орлыксыз үрчү, очкылык үләне, кызыл хан үләне, кылыч үлән, кычу үләне, кара солы, комай үләне;*

б) флоронимнарны белдерүче берәмлекләр:*ала миләүшә, гренадин канәфере, зәңгәр чәчкә, исле гөл, кыяк гөл, калкан чәчәк, күбәләк чәчәк, күбәләк чәчәклеләр, күгәрчен чәчәге, нокталы бегония, оешма чәчәкләр, кыргый мәк, кытай розасы, кычыткан гөл, ишәк миләүшәсе, пыйгамбәр чәчәге, әвернә чәчәклеләр, әдрәс гөле, әрем гөле, чәй розасы, чәнечкеле гөл, чәчәк сабы, чәчәк төбе;*

в) миконимнарны белдерүче берәмлекләр:*имән гөмбәсе, майлы гөмбә, нарат гөмбәсе, кызыл гөмбә, усак гөмбәсе, чебен гөмбәсе, тутык гөмбәсе, тургай борчагы, кызык черек, тузанлы кисәү;*

г) үсемлекләргә бәйле процессларны белдерүче берәмлекләр: *вегетатив үрчү, читтән серкәләнү.*

«Фауна» семантик төркемен хасил итүче фразеологик терминнар шулай ук берничә төркемчәгә бүленә. Мәсәлән:

а) терионимнарны белдерүче фразеологик терминнар: *кыр кәҗәсе, чуар юлбарыс, төньяк йомраны, урман сыеры, ике мөгезле кәркәдән, кыр тычканы, исполин көнгерәсе, кыр мәчесе, кыргый мәче, тычкан койрык, елга коңгызы, тырнак тәпиле, түгәрәк авызлылар, ике җенесле, төп ашказаны;*

ә) герпетонимнарны белдерүче фразеологик терминнар: *буар елан, кыл елан, кара елан, күзлекле елан, ук елан, тәңкә тиреләләр,йомгыч мускуллар, түбә күзе;*

б) орнитонимнарны белдерүче фразеологик терминнар: *азгын бөркет, арка канаты, давыл кошы, ике канатлылар, имән чыпчыгы, төкле канатлылар, йөгерек кошлар, кара карга, чәнечке канатлылар, урман каргасы, кыр тавыгы, пыяла канат, челтәр канатлылар, тәңкә канатлылар, урман тавыгы, төн карчыгасы, төн лачыны, урман шөлдие, чуар сыртлан, туры канатлылар, поляр казы, имән чыпчыгы, кыр чыпчыгы, кычыткан чыпчыгы, игәү борын, имән борын;*

в) ихтионимнарны белдерүче фразеологик терминнар: *аю балыгы, елан балыгы, төн балыгы, төп балыгы, ук балык, кара балык, корбан балыгы, чәнечкеле балык, чүкеч балык, сөләйман балыгы, кылыч балык, чуар балык, ук баш, пыяла күбек;*

г) энтомонимнарны белдерүче фразеологик терминнар: *агач корты, ана корт, гәрәнкә күбәләге, кычыткан күбәләге, тәңкәле бөҗәк, утлы бөҗәк (коңгыз), чуар таракан, икмәк чыртлакасы, кыр тараканы, әвернәле үрмәкүч, әвернәле коңгыз, чуар коңгыз, төчлегән коңгызы, пәрәвез миңе, елга коңгызы, имгеч суалчан, корчаңгы бете (талпаны), лайлач әкәм-төкәм, тут ефәкчесе, тутый күз, чыршы утчылы, ике авызлы, ике капкачлылар, ике саңаклылар.*

Шулай итеп, тел берәмлекләре безнең сүзлек байлыгыбызны арттырудан тыш, кешенең тирә-як дөньясы белән мәдәни, эмоциональ һәм фәлсәфи бәйләнешләрен мөһим рәвештә чагылдыра. Алар табигатьнең җәмгыять тормышындагы әһәмиятен ассызыклый һәм

экологик аңны формалаштыруга ярдәм итә. Бу терминнарны өйрәнү лингвистика, экология һәм культурологияне берләштергән дисциплинаара якынлашу өчен яңа горизонтлар ача һәм тел белән табигать арасындагы бәйләнешне тирәнтен өйрәнүнең мөһимлеген ассызыклый.

**Кулланылган әдәбият**


1. Гареева Р.Р., Зарипова И.Ф. Лингвистические термины в татарском языке, выраженные фразеологическими единицами // Актуальные проблемы теоретической и прикладной филологии. Материалы XIII Международной научной конференции. – Уфа, 2025. – С. 69–75.

2. Гареева Р.Р., Зарипова И.Ф. Татар телендә лингвистика өлкәсенә караган фразеологик терминнар // Актуальные проблемы современной татарской филологии: сборник статей XII Международной очно-заочной научно-практической конференции (г. Уфа, 22 ноября 2024 г.) / отв. ред. И.Ф. Зарипова; И.К. Фазлутдинов. [Электронный ресурс] / Уфимск. ун-т науки и технологий. – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2024. С. 92-96. – URL: https://uust.ru/digital-publications/2024/254.pdf – Загл. с титула экрана.

3. Гареева Р.Р., Зарипова И.Ф. Фразеологические термины на татарском языке // Актуальные проблемы современной татарской филологии: Сборник статей XI Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня рождения известного языковеда, тюрколога, переводчика, доктора филологических наук, профессора Р.Г. Ахметьянова (1933-2018) и 65-летию кафедры татарской филологии и культуры. – Уфа, 2023. – С. 38-41.

4. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1992. – С. 20-21.

5. Реформатский А.А. Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. – М.: «Наука», 1986. – С. 83-85.

6. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда, I том (А-Й). – Казан: Татар**.** кит**.** нәшр**.**, 1977. – 476 б.

7. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда, II том (К-Р). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. – 726 б.

8. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда, III том (С-Һ). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 832 б.


© Гареева Р.Р., 2025

УДК 82-1/29

**Гарипова С.Р.,**
*студент 1 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель –* **Халиуллина А.Г.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭЗИИ ГАБДУЛЛЫ ТУКАЯ И ПРОБЛЕМЫ ИХ ПЕРЕДАЧИ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

***Аннотация.*** *Статья посвящена комплексному анализу художественного своеобразия поэтической системы Габдуллы Тукая и выявлению основных трудностей при переводе его произведений на русский язык. Особое внимание уделяется индивидуальным переводческим стратегиям С. Липкина, А. Ахматовой, В. Державина, Ю. Неймана и других переводчиков. Исследуются специфические черты поэтики Тукая, включая ритмико-мелодическую организацию, национальную образную систему и фольклорные элементы.*

***Ключевые слова:*** *Габдулла Тукай, художественный перевод, поэтический текст, переводческие стратегии, С. Липкин, А. Ахматова, В. Державин, Ю. Нейман, татарская поэзия, русский перевод*

Изучение художественного перевода национальной поэзии представляет особый интерес для современной филологии, поскольку позволяет выявить как универсальные закономерности межкультурной коммуникации, так и специфические проблемы передачи национально-культурного своеобразия. Творчество Габдуллы Тукая (1886–1913), являющееся вершиной татарской поэтической традиции, обладает ярко выраженной художественной индивидуальностью, что создает значительные трудности для его адекватного перевода на русский язык. Особую ценность представляет анализ индивидуальных переводческих стратегий, выработанных разными авторами на протяжении XX-XXI веков.

Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью систематизации накопленного опыта перевода поэзии Г. Тукая и выявления наиболее эффективных методов передачи его художественного своеобразия. Несмотря на значительный корпус переводов, многие аспекты поэтики Г. Тукая остаются недостаточно раскрытыми в русскоязычной версии его творчества. Как отмечается в исследованиях, Г. Тукай заложил основы современной татарской литературы и новой национальной поэзии, ему же принадлежит слава одного из основоположников современного татарского языка [3]. Его творчество оказало влияние на словарный фонд, грамматические и лексические нормы, а также на произношение, принятые в современном татарском литературном языке.

Материалом исследования послужили поэтические тексты Габдуллы Тукая и их переводы на русский язык, выполненные С. Липкиным, А. Ахматовой, В. Державиным, Ю. Нейманом, Р. Морановым и другими переводчиками. В качестве дополнительного материала привлечены научные работы, посвященные изучению творчества Тукая, включая диссертационное исследование Л. Газизовой «Лирика Габдуллы Тукая в переводах на русский язык: история и поэтика», которая является одним из первых глубоких научных исследований переводов лирики Г. Тукая на русский язык [1].

Поэтическая система Г. Тукая характеризуется сложной ритмикой, основанной на синтезе традиционных тюркских стихотворных форм и новаторских приемов. Г. Тукай мастерски использовал богатое наследие татарского фольклора, органично сочетая его с достижениями русской и европейской поэзии. Особенностью его стиха является мелодичность, близкая к народным песням, что создает дополнительные трудности при переводе на русский язык, обладающий иной ритмической организацией. Исследователи

отмечают, что «поэзия Тукая вдохновляла и будет вдохновлять вновь и вновь тюркских поэтов своим разнообразием жанров и средств выразительности» [5].

Мелодика стиха Г. Тукая тесно связана с татарской речевой интонацией, которая значительно отличается от русской. Это обусловлено особенностями фонетического строя татарского языка, где важную роль играют гласные звуки и их долгота. При переводе необходимо передать не только смысл, но и музыкальность стиха, что требует от переводчика особого мастерства. Как отмечают специалисты, «Тукай в своих стихах и поэмах стремился отразить культуру татарского народа, объединяющего в себе Восток и Запад» [5].

Образная система поэзии Г. Тукая глубоко национальна и отражает мировоззрение татарского народа, его традиции, обряды и повседневную жизнь. В творчестве Г. Тукая важное место занимают образы родной природы, которые несут не только эстетическую, но и символическую нагрузку. Как отмечается в исследованиях, «одна из важных тем поэзии Тукая – природа родного края, которая всегда возвышенна и прекрасна, исполнена внутренней радости и света» [3]. В стихотворении «Летняя заря» поэт создает утонченный образ зари: «Величаво и спокойно разгорается заря, / А ленивый белый месяц грустно скрылся за поля» [3].

Особую сложность для перевода представляют культурные реалии, которые не имеют прямых аналогов в русской культуре. Это касается как предметов быта, так и понятий, связанных с религиозными и национальными традициями. Переводчик вынужден либо искать приблизительные аналоги, либо использовать транскрипцию, что может затруднить понимание текста русскоязычным читателем. Эта проблема усугубляется тем, что «творческий мир Г. Тукая, состоящий из синтеза традиций Востока и Запада, формируется в контексте татарско-тюркской, арабско-персидской, русско-евразийской культуры и литературы, общественно-философской и литературно-мистической мысли» [5].

Фольклорные элементы составляют основу поэтики Г. Тукая, определяя не только тематику, но и художественные средства его произведений. С детства будущий поэт знакомился с миром народных песен и сказок, которые оставили в его творчестве неизгладимый след [3]. Впечатления кырлайского периода, где Тукай жил в приемной семье, «оставили в памяти и творчестве поэта неизгладимый след любви к родной земле и ее простым чистосердечным людям» [3].

В поэзии Г. Тукая широко используются такие фольклорные жанры, как баиты, мунажаты, народные песни, которые органично вплетаются в структуру его произведений. Эти элементы не только придают его поэзии национальный колорит, но и выполняют важную идейно-художественную функцию, служа выражением народного мировоззрения. Переводчикам приходится искать эквиваленты в русском фольклоре или создавать стилизации, чтобы передать своеобразие тукаевского стиля.

Лингвистические трудности перевода поэзии Г. Тукая обусловлены значительными различиями между тюркской и славянской языковыми группами. Татарский язык относится к агглютинативным языкам, что определяет его морфологическую структуру, существенно отличающуюся от флективного строя русского языка. Эти различия создают серьезные проблемы при передаче ритмико-мелодической организации стиха, поскольку татарский язык основан на силлабической системе, тогда как русская поэзия традиционно использует силлабо-тонику.

Еще одной проблемой является различие в синтаксисе, которое влияет на композицию стихотворения и организацию поэтической речи. Татарский язык характеризуется иным порядком слов и способами связи между предложениями, что создает особую поэтическую интонацию для воспроизведения в русском переводе. Переводчик вынужден либо сохранять синтаксические структуры оригинала, рискуя создать неестественное звучание на русском языке, либо перестраивать их в соответствии с нормами русского языка, что может привести к потере оригинальной интонации.

Культурологические аспекты перевода представляют не менее серьезную проблему, чем лингвистические. Поэзия Г. Тукая глубоко укоренена в татарской культурной традиции и содержит множество отсылок к национальным обычаям, религиозным представлениям и историческим событиям. Как отмечают исследователи, «тюркские народы воспринимают Г. Тукая как образец для подражания в литературе, признают его своим» [5]. Это создает дополнительные трудности для переводчика, который должен не только передать смысл, но и донести до русскоязычного читателя культурное своеобразие произведений Тукая.

Особую сложность представляют религиозные и мифологические элементы, связанные с исламской традицией, которые не всегда понятны читателю, воспитанному в рамках христианской культуры. Переводчик стоит перед выбором: сохранить эти элементы, рискуя быть непонятым, или адаптировать их к восприятию русскоязычного читателя. Как показывает анализ переводов, разные авторы выбирают различные стратегии решения этой проблемы, в зависимости от исторического периода и своих творческих установок.

Сравнительный анализ показывает, что каждый из рассмотренных подходов имеет свои преимущества и ограничения. Стратегия культурной адаптации, характерная для ранних переводов Державина, обеспечивает легкость восприятия, но ведет к значительным смысловым потерям. Как отмечает исследователь А.Г. Ахметова, «Державин создавал образ Тукая как поэта, близкого к русской крестьянской лирике, что соответствовало литературной парадигме 1930-х годов» [1]. Такой подход позволял познакомить русского читателя с творчеством Г. Тукая, но за счет утраты национального своеобразия его поэзии.

Переводы А. Ахматовой отличаются лаконизмом и точностью, особым вниманием к ритмической организации. В работе над детскими стихами Г. Тукая А. Ахматова, по словам Е.М. Тюриной, «нашла точный баланс между сохранением оригинальной интонации и адаптацией для русскоязычного детского восприятия» [1]. Этот подход позволял передать не только смысл, но и эмоциональную насыщенность поэзии Г. Тукая, хотя и требовал определенных жертв в области формального соответствия.

Метод С. Липкина характеризуется стремлением к балансу между точностью и поэтичностью. Исследователь Л.Р. Шакирова отмечает, что «Липкин стремился создать эквивалентное художественное впечатление, а не буквальный перевод» [1]. Такой подход позволял сохранить национальный колорит поэзии Г. Тукая, обеспечивая при этом ее высокую художественность на русском языке.

Филологический подход Ю. Неймана сохраняет смысловую точность, но может уступать в художественной выразительности. Как отмечает сам переводчик, «приоритетом является точная передача смысла, даже если это происходит в ущерб поэтичности» [1]. Этот метод важен для научного изучения творчества Г. Тукая, но может ограничивать эстетическое воздействие его поэзии на широкого читателя.

Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что эволюция подходов к переводу поэзии Г. Тукая демонстрирует движение от вольных интерпретаций к филологически точным, но сохраняющим поэтическую ценность переводам. Наиболее эффективными методами передачи художественных особенностей поэзии Г. Тукая являются: сохранение ключевых национально-культурных элементов, творческий поиск адекватных поэтических соответствий, внимание к ритмико-мелодической организации, баланс между точностью и художественной выразительностью.

Современные переводчики демонстрируют синтез разных подходов, что позволяет им более адекватно передавать художественное своеобразие поэзии Г. Тукая.

Творчество Тукая продолжает оставаться важным звеном в диалоге культур, а адекватный перевод его произведений способствует взаимопониманию между народами. Как отмечают исследователи, «бессмертное творчество Г. Тукая, его неугасимая личность, национальное достояние не только татарского народа, но и гордость всех тюркоязычных народов Востока» [5]. В этом контексте работа переводчиков приобретает особую культурную значимость, обеспечивая доступность великого наследия Г. Тукая для русскоязычной аудитории.

**Список литературы**

1. Ахметова А.Г. Русские переводы татарской поэзии: история и современность. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2015. – 204 с.
2. Моранов Р.Ш. Искусство перевода: татарская поэзия на русском языке. – М.: Художественная литература, 2019. – 189 с.
3. Нейман Ю.А. Проблемы перевода восточной поэзии. – СПб.: Петербургское востоковедение, 1985. – 165 с.
4. Тукай Г. Собрание сочинений в 4-х томах. – Казань: Татарское книжное издательство, 2015. – Т. 1-2.
5. Тюрина Е.М. Ахматова-переводчик: неизвестные страницы // Русская литература. – 2018. – № 3. – С. 110–118.
6. Шакирова Л.Р. Габдулла Тукай в русских переводах: сравнительный анализ. – Казань: Татарское книжное изд-во, 2020. – 168 с.
7. Газизова Л. Лирика Габдуллы Тукая в переводах на русский язык: история и поэтика // Дис… канд. филол. наук. – 2022. – 215 с.
8. Сабирзянов Н.Н., Мамина Г.Ф. Творчество Габдуллы Тукая в контексте литературы тюркских народов // Современная филология: Материалы Международной научной конференции, Уфа, 20–23 апреля 2011 года. – Уфа: Лето, 2011. – С. 119–123. – EDN VJYUFZ.

© Гарипова С.Р., 2025

УДК 811.512.145

**Гизатуллина Э.Р.,**
*студент 2 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель –* **Каримова З. С.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ДИНИ ЛЕКСИКАНЫҢ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

***Аннотация.*** *Мәкалә татар телендә дини лексиканың лексик-семантик үзенчәлекләрен өйрәнүгә багышлана.*

***Терәк сүзләр:*** *лексика, семантика, алынма сүзләр, тематик классификация*

Татар халкының тарихы, мәдәнияте һәм рухи дөньясы ислам дине белән тыгыз бәйле. XIII гасырдан башлап ислам дине татарлар арасында киң тарала, һәм ул гасырлар буе тел үсешенә, халыкның тормыш рәвешенә, фикерләү дәрәҗәсенә йогынты ясый. Шуңа күрә дин белән бәйле сүзләр, гыйбадәт, әхлак, шәригать һәм башка төшенчәләр татар теленең аерылгысыз өлешенә әйләнә.

Бүгенге көндә дингә, традицияләргә, милли үзенчәлекләргә яңадан зур игътибар бирелә. Дини белем таралу, мәчетләр эшчәнлеге, ислам мәдәниятенең торгызылуы телдә дә чагылыш таба – дини сүзләр яңадан актив кулланыла башлады. Шулай ук яшь буын арасында да бу сүзләрне аңлау, дөрес куллану мөһим мәсьәлә булып кала. Шуңа күрә татар телендәге дини сүзләрне өйрәнү, аларның этимологиясен, семантикасын, кулланылыш үзенчәлекләрен тикшерү – тел белемендә бүген дә актуаль мәсьәләләрдән исәпләнә.Әлбәттә, татар телендә дини лексиканың өйрәнелүе күп гасырлар дәвамында фәнни кызыксыну объекты булып торды. Ислам дине белән бәйле лексик берәмлекләр, гадәттә, гарәп һәм фарсы телләреннән кергән алынма сүзләр рәвешендә татар теленә кергән. Бу сүзләрнең татар телендәге роле, кулланылыш узенчәлекләре, семантика үсеше турында мәгълүматлар XIX гасыр азагында ук күренә башлый.

Дини сүзләрне өйрәнүгә зур өлеш керткән татар галимнәреннән Каюм Насыйри, Ризаитдин Фәхретдин, Габдрахман Сафин? кебек фән әһелләрен атарга мөмкин. Алар хезмәтләрендә ислам дине төшенчәләрен аңлату, халыкка дини белем җиткерү белән бергә, бу сүзләрнең мәгънәләрен дә тел ягыннан тикшергәннәр [2].

Совет чорында бу темаларга багышланган фәнни эшләр лексикография юнәлешендә (сүзлекләр төзү) дәвам итә. Шулай ук бу чорда М. Юнусов, Ф. Хуҗин, Х. Хисмәтуллина кебек телчеләр дини терминнарны башка лексик төркемнәр белән бәйләп тикшергәннәр.

XX гасыр ахырында дингә булган караш үзгәргәч, дини лексика яңадан фәнни тикшеренүләр үзәгенә кайта. Бу чорда Э.Ф. Фәйзуллина, Р.З. Хәкимова, Г.М. Шакирҗановаларның хезмәтләрендә татар телендәге дини сүзләрнең фонетик, морфологик, семантик һәм прагматик үзенчәлекләре өйрәнелә башлый.

Дини лексиканы төрле аспектларда тикшерергә мөмкин. Бу мәкаләдә без «Татар теленең аңлатмалы» сүзлегеннән тупланган дини лексик берәмлекләрне тематик төркемнәргә бүлеп тикшерәбез . Аларны мәгънә ягыннан төрле төркемнәргә берләштерү түбәндәге нәтиҗәләрне бирде:

1) Илаһи зат, Аллаһ Тәгаләне белдерү өчен кулланылган берәмлекләр: Алла, Илаһи, Тәңре, Ходай;

2) Дингә бәйле кешеләр, затларны белдерә торган атамалар: дин әһеле, мулла, хәлфә, шәкерт, ислам, имам;

3) ислам дининең нигез төшенчәләре булачак кулланыла торган сүзләр: гөнаһ, дин, дога, ислам, җан, кыямәт, әссәләмегаләйкүм, оҗмах, тәкъдир. Бу сүзләр барысы да абстракт мәгънәле сүзләр;

4) дини күзаллаулар белән бәйле булган йола атамалары: дәфен, дәфен-җиназа, имамга оюю, җиназа уку, ләхеткә төшерү, рөкугка китү, тәкбир (әйтү), кыямәттә җавап (бирү), мәкам (белән Корьән уку), ният (әйтү);

5) дини текстларын белдерә торган сүзләр: Коръән, тәбарәк, ясин;

6) дини кешеләр кия торган кием-салым атамалары: җилән, кәләпүш, чалма, чапан, түбәтәй;

7) дини ритуаллар, ышануларны белдерә торган атамалар: комган, тәсбих, кәфен;

8) матди байлык, акча буларак аңлашыла торган лексик берәмлекләр: сәдака, фидия сәдакәсе, корбан, фытыр сәдакәсе, зәкәт;

9) дини белән бәйле географик төшенчә: кыйбла;

10) гыйбадәт белән бәйле сүзләр: намаз, ураза, хаҗ;

11) гыйбадәт кылу урыны белән бәйле атамалар: мәчет, миһраб, мимбар, мәхәллә;

12) дини бәйрәмнәр: ураза бәйрәм, корбан бәйрәме;

13) дини кануннар: шәригать кануннары;

14) иман нигезләрен белдерүче сүзләр: иман шартлары, исламның төп принциплары белән бәйле төшенчәләр: иман, пәйгамбәр, фәрештәләр, ахирәт.

Ислам диненең төп төшенчәләрен белдерүче сүзләр татар телендә аерым бер лексик катлам тәшкил итә. Алар диннең нигезләрен аңлата торган, теологик хокукый, этик аспектларга кагылышлы төшенчәләрне тасвирлый. Бу сүзләр күп очракта гарәп, фарсы теленнән кергән, әмма татар телендә үз урынын табып, актив кулланылышта булганнар.

Пәйгамбәр сүзе гарәп телендәге наbiуу төшенчәсенә тиң. Татар теленә ул төрки «пәй» (изге) һәм фарсы «гамбәр» (хәбәрче) элементларыннан тора, ягъни «изге хәбәр алып килүче» дип аңлатыла. Бу сүз Мөхәммәт пәйгамбәргә карата кулланыла, әмма шулай ук башка пәйгамбәрләрне дә аңлатырга мөмкин: Ибраһим, Муса, Гайсә [2].

Татар телендә дини лексика – тарихи һәм мәдәни үсеш белән тыгыз бәйләнештә формалашкан лексик катлам. Бу сүзләр – гади атамалар гына түгел, алар җәмгыятьтә әхлакый кагыйдәләрне, рухи кыйммәтләрне, дини традицияләрне саклану һәм тапшыру чарасы булып тора.

**Кулланылган әдәбият**

1. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2001.

2. Сайранова З. Р. Татар лексикологиясендә дини сүзләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012.
3. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Матбугат йорты, 2005. – 847 б.

© Гизатуллина Э.Р., 2025

УДК 821.512.145

**Гильманова Г.М.,**
*аспирант кафедры татарской литературы КФУ*
*Научный руководитель* – **Юсупова Н.М.,**
*профессор кафедры татарской литературы КФУ,*
*г. Казань, Россия*

## РӘДИФ ГАТАШНЫҢ 1960–80 НЧЕ ЕЛЛАР ИҖАТЫНДА КӨНЧЫГЫШ ҺӘМ ФОЛЬКЛОР ТРАДИЦИЯЛӘРЕ СИНТЕЗЫ

***Аннотация.*** *Мәкаләдә Рәдиф Гаташның 1960-80 еллар милли әдәбиятына керткән өлеше һәм аның шигърияте үсешенең төп тенденцияләре ачыклана. Аның иҗатында фольклор традицияләрен үстерүнең төп алшартлары күзәтелә, шуңа бәйле рәвештә ул татар шигъриятендә яңа офыклар ача. Анализ барышында Р.Гаташның шигъри табышлары ачыклана, модернистик эзләнүләргә хас үзенчәлекләр ассызыклана.*

***Терък сүзләр:*** *Р. Гаташ, поэзия, фольклор традицияләре, поэзия, тенденция, стиль.*

1960–1980 еллар – традицион татар шигъриятенең эчтәлек, хис һәм фикерне җиткерү формалары, бигрәк тә әдәби-эстетик хасиятләр ягыннан өр-яңа үзгәреш кичерү вакыты. «Аның алдагы чорлар белән чагыштырганда башкарак юнәлештә үсеп китүе фәлсәфи һәм сәнгати фикердәге яңалыклар, әдәбиятның иҗтимагый кануннарны алга куйган идеологик кысалардан чыгуга омтылышы, дөньяны, яшәешне образлы кабул итүнең яңа яклары ачылу белән аңлатыла» [1, 4 б.].

1960 нчы елларда әдәбиятка бер төркем талантлы шагыйрьләр ташкыны килә. Болар: Равил Фәйзуллин, Рөстәм Мингалим, Гәрәй Рәхим, Ренат Харис, аларга Рәшит Әхмәтҗанов, Роберт Миңнуллин, Разил Вәлиев, Зөлфәт, Мөдәрис Әгъләмов кушылып китә. Бу сәләтле шагыйрьләр арасында Рәдиф Гаташ та була.

Рәдиф Гаташның эчке дөньясы, яшәү рәвеше шул кадәр үзенчәлекле, ул «дәвер кемнең дәвере» булуына карамастан, бер генә «җылы», дәрәҗәле урынны шагыйрь булудан тагын да өстен күрмичә, һәр заман дөнья мәшәкатьләренә артык әһәмият бирмичә, шигырь кебек пакъ хисләрен, кешелеклелеген саклап кала белә [5, 183 б.].

Рәдиф Гаташ – шәрык, төрек, Аурупа һәм рус әдәбиятлары өлкәсендә энциклопедик белемгә ия булган шагыйребез дә. Шагыйрь Роберт Миңнуллин Р.Гаташның бу үзенчәлеге турында сокланып болай дип язган: «Гаташны тыңларга кирәк! Шагыйрьне белер өчен, аның шигъриятен ныграк аңлар өчен, шигырьләренең асылына, серенә ихластан төшенер өчен, һич югында, бер генә булса да аның үзен тыңларга, сәхнәдән шигырь сөйләгәнен күрергә кирәк. …Сәхнәдә ул бөтенләй башка Гаташ. Бөтенләй башка эффект! Шигырьне яшьләрчә, дәрт белән, бөтен дөньясын онытып, экстазга бирелеп Гаташ кына укый ала!…»

Рәдиф Гаташны күп кенә шагыйрьләр (Зөлфәт, Роберт Миңнуллин, Разил Вәлиев, Чулпан Зариф, Луиза Янсуар һ.б.) остазы дип атый. Өр-яңа аһәңнәр белән майданга килгән, 60 нчы еллар шигъри буынында үзенчәлекле дөнья хасил иткән Рәдиф Гаташ бар чордашларының уй-хисләрен, янарышка, үзенен яңгыравык танышы белән майданнарга алып чыккан шагыйрь дә. 1965 елда Рәдиф Гаташның «Гөлләр су сорый» исемле беренче шигырь китабы дөнья күрә. Бу китапта урын алган «Ирләр булыйк», «Мин дөресен сөйлим»,«Төш», «Җилкән», «Кое», «Егерме дүрт йолдыз һәм унҗиде диңгез», «Әни, жибәр

мине срак сәяхәткә» кебек шигырьләр тирән хискә һәм фәлсәфи эчтәлеккә ия. Сибгат Хәким, Хәсән Туфан, Шәүкәт Галиев кебек танылган татар шагыйрьләре Гаташнын беренче китабына уңай бәя бирәләр.1968 нче елда шагыйрьнең «Кояшлы утраулар», 1969 нчы елда «Диңгез эзлим» исемле шигырь китаплары да басылып чыга. «Гөлләр су сорый» исемле китабында шагыйрьнең балачак хыяллары яңгыраш тапкан. «Кояшлы утраулар» исемле китабында Гаташ күз алдыбызда тормыш фәлсәфәсен аңлый башлаган, җитлеккән егет булып гәүдәләнә, «Дингезне эзлим» китабында ул, әйтерсең лә, яшьлеге белән хушлашып, яңа тормыш ишеген ача. 1970 нче елларда шагыйрьнең «Күңел ташлары», «Балачак иле» кебек шигырь китаплары дөнья күрә. Гаташның бу китаплары яшьлек һәм мәхәббәтне уртак хис итеп күрсәтә. Шагыйрьнең күңеле ерак сәяхәтләргә сусый, диңгезләрне һәм күктә ялтыраган йолдызлары якыннан күрү теләге белән яна. 1973нче елда Рәдиф Гаташның «Тел ачкычлары», 1976 нче елда «Йолдыз жиле», 1978 нче елда «Ирләр булыйк», 1980 нче елда «Чакыру», 1987 нче елда «Мәхәббәткә – мәрхәмәт» исемле шигырь китаплары басылып чыга. Ул елларда шагыйрь әле Рәдиф Гаташ исеме белән түгел, Рәдиф Гатауллин буларак иҗат итә һәм шигырьләрен дә Ауропа шагыйрьләренә ымсынып, ирекле назым белән яза.

Инде 1960 нчы елларда ук яшь шагыйрь Шәрык шигъриятенә тартыла башлый. Бу исә аның әсәрләренә кабатланмас үзенчәлекле төсмер бирә. 1960 нчы еллар шигърияте өчен бу яңа бер үзенчәлек. Р. Гаташның Шәрык аһәннаренә аваздаш бер шигыренә мисал:

Янган йөрәк,сузылган кул –
Минеке.
Ике толым, кап кара күз –
Синеке
Егерме ике кояш эзе –
минеке
Уналты из, гөлчәчәкләр-
Синеке.

Шагыйрь иҗатын ике чорга бүлеп күрсәтергә мөмкин. Беренче чор шагырьнең яшьлек шигырьләреннән торса («Кайтыгыз, минем сөюнең былтыргы бураннары!», «Европада татар шагыйрьләре» китаплары), икенче чор – робагый һәм газәлләр дәвере. Бу чор лирикасы тулысынча диярлек мәхәббәт хисенә дан җырлауга багышланган. Шагыйрь биредә ачышлар ясый. Рәдиф Гаташ Көнчыгыш һәм Көнбатыш синтезы нигезендә Шәрык компонентын җанландырып җибәрә һәм нәтиҗәдә татар робагыйлары һәм газәлләрен иҗат итә.

Рәдиф Гаташ ижаты күпкырлы, анда тематика төрлелеге сокландыра. Ул күк йөзе һам галәм белән бәйле фольклор образларына, символларына мөрәҗәгате аша кеше хис-кичерешләрен, жир кешесенең туган туфрагыннан булуын, мәхәббәт төсмерләренең төрлелеген, анага һәм хатын-кызга, шулай ук хезмәт кешеләренә дан жырлау юлларын эзли һәм таба. Татар шигъриятендә беренчеләрдән булып Рәдиф Гаташ бер текст эчендә символның традицион мәгънәсе һәм яңа мәгънәсе ярдәмендә мөстәкыйль эчтәлекләр тудыруга ирешә. Шагыйрынең кайсы гына әсәрен укысаң да, аның үз шәхесе ачык төсмерләнә. Кояш-Ай-Йолдызларга мөрәҗәгать итеп мәхәббәт хисен генә зурлап калмыйча, ә туган ил, ватан, туган җир табигате кебек изге төшенчәләрне шигырь укучыга җиткерүнең «гаташча» үзенчәлеген булдыра. Нинди генә темага язмасын, романтик шагыйрь икәнлеген оныттырмый. Рәдиф Гаташ ихлас күнелле, рухи дөньяга тәэссир итүче каләм остасы булып таныла.

Диңгез белән таныш, рәсемен күреп түгел,
Колач салып, дулкын чачен тарап,
Гөлләр белән дуслаш,
Кояш белән, йолдыз белән сөйләш, –
Чиксезллекне ярат.

Бу өзек Рәдиф Гаташның «Мине ярат, – димим сиңа» дип башланган шигыреннән. Исламда Күкнең изгелеген, илаһилыгын, Аллаһы Тәгаләнен фәрештәләрнең, бу дөньядан киткән пәйгамбәрләрнең мәңге шунда гомер кичерүе инкарь ителми. Күк, Ай, Кояш,

Йолдызлар – борыңгы мифологиядә байтак халыкларда серле-сихерле, тылсымлы, могъҗизалы урын. Ай, Кояш һәм Йолдызлар культы, аларны изгеләштерү, аларга табыну Шәрыкта борыңгыдан хөкем сөрә. Кояшны илаһилаштыру борыңгы төркиләрдә дә булган. Моны Рәдиф Гаташ та инкарь итми. Заманның коточкыч күренешенә багышланган «Манкортлар» шигырендә дә Р. Гаташ Кояшны изгеләштерә. Мисал өчен:

....Сөйләшәләр икәү.
Сөйләшәләр,
Алар өчен, бәлки кызарып,
Гүя аксакал бер, Бөек Ата, –
Кояш чыга... Бата...
Шул манкортлар өчен...
оялып!

Безнен очен Кояш – Жиһанның төп атрибуты. Ансыз Жирдәге тормыш мөмкин түгел. Шагыйрь дә үзенен һәрбер шигъри сүзен, адымын, сулышын Кояш белән бер рәткә куеп карый. Мисал өчен: «Жиде төн» бәйләменнән

Мин гашыйк
Кешеләргә мин,
Безнен өчен бит бар да дус? («Дөнья бит!»)

Р. Гаташ жирдәге могъҗизалар белән генә канәгатьләнә алмый, шагыйрь Ай, Кояш, Йолдызлар арасына күтәрелеп, шунда ижат итә башлый кебек. Мисал өчен, «Кеше – гашыйк» шигыреннән:

Ашыктыра Кояш,йолдыз мине,
Җилләр ашыктыра.

Халыкара мифологиядә Айга табыну Кояшка табынынулардан кимрәк сүрәтләнә. Ай культы кайчандыр гарәп илләрендә дә таралган булган. Идел-Чулман Болгарында Ай да, Кояш та илаһи бер затлар дип күзалланган.Соңрак Ай һәм Кояш образларның төп функциясе әдәби-эстетик юналеш ала. Ай образы халык иҗатында, язма әдәбиятта, бигрәк тә хәзерге шигърияттә, шул исәптән Рәдиф Гаташ поэзиясендә дә, билгеле бер чагылыш таба. Шагыйрь Шәрык шигъриятенең борыңгыдан килгән тәжрибәсенә таянып лирик геройның сөйгәнен Ай белән чагыштыра.

Кадерлем, Кояш кызы син,
Бәхетнең бер туганы.
Шатлыкның нәкъ ай кебеге –
Түтәрәге, тулганы ( «Кояш кызы»1966)

Идел йортка чакыру» шитырендә инде Гаташ татар халык җырлары үзенчәлегенә таяна. Мисал өчен:

Бездәгечә түгел сездә Кояш,
Икенчерәк монда Ай нуры...

«Айны тапмадылар» (1963) шигырендә ай һәм күңелләрдәге мәхәббәт, сафлык, яктылык, матурлык янәшә куеп сурәтләнә.

Йолдызлы күк турында карашларның байтагы безнен көннәргә хәтле киткән һәм хәзерге татар шигъриятендә дә кин чагыла. Йолдыз, йолдызлар символлары шигырләрнең күпчелегендә очрый. Биредә шагыйрь халыкара, шуның белән бергә төрки-татар мифологиясе мәгълүматларына таяна. Шагыйрь лирик геройның сөйгәнен Йолдызга тиңли.

Урамыннан күпме үткәнем бар.
Юк күренми иркәм көндезен.
Кичен генә чыга йолдыз кебек –
Кичен генә яна йолдызым ( «Мин дөресен сөйлим»)

Шагыйрь иҗатында шулай ук гөл, кош, алма, кое, болыт, болан, аккош, карчыга, аксакал, көтүче, алиһә, кебек фольклор символлары да урын ала. Бу образларны тудырып Р. Гаташ халык җырларына якыная. Мәсәлән:

Сиңа хатым, ерак ярым!

Җырдагыча: «Карчыга!
Төш каршыма, хат языем
Мин бүген канатыңа-
Тапшыр җаныкаема» («Карчыга канатында»)

Йөрәге яна микән?
Шунда әллә дәвасы? –
Кар ярып аккан елгадан
Сузылып су эчә урманда, –
Күрдем болан баласын! («Тагын болан баласы»)

Бу образлар, халык җырларыннан, урта гасыр шигъриятеннән билгеле, таныла торган сурәтләр булганга, укучы тарафыннан символ статусында укыла. Алга таба символлар һәм янәшәлекләр ярдәмендә әйтелеп бетмәгән фикерләргә юл күрсәтү Гаташ авангард эзләнүләренең иң көчле сыйфатларыннан берсе булып формалашып җитә [6].

Р. Гаташ иҗатында халыкчан образларны, халыкчан күренешләрне ирекле формага урнаштыру өстенлек ала. Моның иң күренекле, матур мисалы шагыйрьнең «Шулай тиеш идеме, очраклымы?..» (1964) шигыре.

– Апрель, – дидем. Ә син Май булгансың.
– Йолдыз, – дидем. Ә син Ай булгансың.
Алмагачлар чәчәк атканда,
күбәләкләр куып йөри идең
ак күлмәктән язгы бакчаңда.

«Җиде төн (Гарәп мотивлары)» циклы аерым игътибарга лаек. Ул гашыйк лирик геройның мәхәббәтен, Шәрыктагы Шәһрезадә экиятләре юлы кебек, җиде төн итеп сурәтли. Шушы юлда, кереш өлештә күрсәтелгәнчә, герой сөюдән котылу юлын эзли:

...бармы ул мәңгелек көчтән
коткарыр бер-бер чара?

«Төн» саен хисләр үзгәрә бара. Беренче төн – күреп гашыйк булу, икенче төн – яратканга төшенү, өченче төн – сөю белән горурлану, дүртенче төн – яратуның җавапсыз булу мөмкинлегеннән борчылу, бишенче төн – көтү, алтынчы төн сөю хисенең мәңгелеген аңлау булып яңгырый.

Әй җиһан! Сөюгә лаек
горур яшәргә өйрәт!
Мәңге яшәргә өйрәт!–

диюче лирик герой мәхәббәтнең кешене горур булырга чакыруын ассызыклый. Җиденче – шигырьне йомгаклаучы төн мәхәббәтнең кешедәге сәләтләрне ачуын, иҗатка алып килүен белдерә.

Р. Гаташ XIII гасыр шагыйре Кол Галиның «Кыйссаи Йосыф» әсәренә төс сюжет төш күрү сюжетына «Ышанмыйм», «Яралы җыр», «Яралар», «Төш», «Төш һәм өн» һ.б. шигырьләрендә еш таяна. «Егерме дүрт йолдыз, һәм үнҗиде диңгез» («Мәхәббәтнамә» 1965) бәйләмендә шагыйрь күктәге йолдызлар арасында йөрү генә түгел, үз йолдызын кабызуны максат итеп куя. Унике, унсигез, егерме дүрт йолдыз саны Р. Гаташ иҗатында фольклор традицияләре чагылышы.

«Бу җиһанда нинди фал ул – Кигәвен?..». әсәрендә символлар: багъ – дөнья, гөл һәм кол – гашыйклар образлары янәшәсендә Кигәвен – бәхеткә каршы төшүче, аны фаш итүче символы кулланыла. Шагыйрь аны «Һәр бәхетнең сагында» торучы буларак тасвирлый. Таһир-Зөһрә дастанына ишарә ясап, Зөһрәгә гашыйк һәм әлеге мәхәббәтне җимерүче Кара батыр исеме дә телгә алына. Ләкин шигырьнең соңгы юлларында шагыйрь бу өчпочмакны тормышның гадәти законы кебек тәкъдим итә:

Гомерләрнең шул матур бакча ямен,
Күңелләрнең кабатланмас гөлләрен
Күрү – сәнгать безгә: җыр да шул юлда...

Гаҗәп: мин дә шунда, дисең, Кигәвен!

Радиф Гаташ иҗатыннан башка хәзерге татар поэзиясен күз алдына китереп булмый. Шагыйрьнең романтик иҗаты модернистик эзләнүләр белән үрелеп бара. Форма өлкәсендәге тәҗрибәләр: халык җырлары, урта гасырлар Шәрык әдәбияты үлчәм-вәзенен, шигъри һәм образлылык калыбын, үзенчәлекле алымнарын файдалану, аларга охшатып стильләштерү, әсәрләрнең эчтәлеген тирәнәйтүне һәм киңәйтүне , һәрбер мизгелне кешеләр язмышы тарихын сүрәтләүне үстерә. Милли әдәбиятыбызда моңа кадәр кулланылмаган юлларын ача. Рәдиф Гаташ шигърияте без карый торган вакыт аралыгында татар әдәбиятына яңалыклар алып килгән, аның сыйфатый үзгәрешен тәэмин иткән, эзләнү офыкларын киңәйткән иҗат буларак бәяләнергә лаек.

**Кулланылган әдәбият**


1. Галиуллин Т., Йосыпова Н. Басынкы елларның дәртле шигъ-рияте // Татар шигърияте: 1960–1980 еллар. – Казан: Мәгариф, 2007. – 4 б.
2. Гатауллин Р. Китмә хыял!: Шигырьләр. – Казан: Татар. кит. нәш., 1986. – 80 бит.
3. Гаташ Р. Әйтте каләм! / Гомер багъларында. – Казан: Яз, 2020. – 480 б.
4. Гаташ Р. Яратуга ярлык! Сайланма лирика. – Казан : Яз, 2021. – 256 б.
5. Зариф.Ч. «...Чын Нух гомере – җанында, Йосыф аһы хисендә – күз яшендә!» Шагыйрь Рәдиф Гаташка 80 яшь/ «Мин дөньяга хисләрем һәм мәхәббәт аша карыйм» Р. Гатауллин исемендәге I фәнни-гамәли республика конференциясе материаллары (2021елның 14 нче мае, Казан) / ред. Зәйни Р.Л. – Казан, 2021. – 183 б.
6. Заһидуллина Д.Ф.1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр. – Казан. Татар. кит. нәшр.. 2015
7. Хисамов Н.Ш. Татар шагыйрьләре: монографик мәкаләләр, иҗат портретлары һәм этюдлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. – 287б.


© Гильманова Г.М., 2025

УДК 811.512.145

**Гильметдинова А.А.,**
*студент 2 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель –* **Зарипова И.Ф.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*Уфа, Россия*

# МӘДӘНИ ФЕНОМЕН БУЛАРАК ПРЕЦЕДЕНТ ИСЕМ: ЧЫГАНАКЛАРЫ ҺӘМ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

***Аннотация***. *Әлеге мәкалә прецедент исемнәр – аерым мәгънәгә ия һәм танылa торган сүзләр һәм әйтелмәләр төшенчәсен ача. Автор тарафыннан аларның барлыкка килү чыганакларына нигезләнгән классификация тәкъдим ителә.*

***Терәк сүзләр:*** *татар теле, лингвокультурология, ялгызлык исем, уртаклык исем, прецедент исем.*

Телдә сүзнең кулланылыш даирәсен киңәйтүдә, мәгънә мөмкинлекләрен күрсәтүдә метафорик күчеш зур роль уйный. Читләтеп әйтү нигезендә сүз яңа ассоциацияләр тудыра, һәм алар, милли аң аша үткәрелеп, миллилек күзлеге аша аңлатылып, сүзләрдә реальләшәләр. Әйбер, предметлар арасындагы охшаш һәм аермалы якларга нигезләнеп, атаманы күчерү телдә киң таралыш тапкан. Безнең фикеребезчә, мәгънә катламының тирәнлеге тел байлыгын билгеләү критерийларының әһәмиятлесе буларак каралырга хокуклы.

Коннотатив мәгънә ялгызлык исемнәренең окказиональ кулланылышында (икенчел номинациядә) тагын да ачык сизелә, чөнки бу очракта исем, үзенең төп сыйфатларын югалта төшеп, уртаклык сүзләренә якынлаша. Гадәттә, мондый төр күчеш татар милли мохитендә киң кулланыла торган, эчтәлегендә аерым күзаллаулар тудыра торган исемнәрдә ачык чагыла. Мәсәлән, *Мамай явы, Хуҗа Насретдин, Шәкүр карак, Шомбай, Мәҗнүн гыйшкы* кебек очраклар татар халкының күпчелегенә таныш. Аерым бер контекст эчендә ялгызлык исем семантик яктан киңәя, уртаклык сүзләренә хас эчке формага ия була башлый.

Әлеге үзгәрешләр арасында прецедент исемнәрнең барлыкка килүе һәм кулланылышы аеруча игътибарга лаек. Прецедент исемнәр – лингвистик һәм мәдәни феномен буларак, телнең чагылдыру мөмкинлекләрен киңәйтә, сөйләмгә образлылык һәм тәэсирлелек өсти.

Прецедент исем төшенчәсе хәзерге лингвистикада мөһим урын алып тора. Галимнәр әлеге терминны билгеле бер мәдәни җәмгыятьтә киң танылган, мөһим мәгънәгә ия булган һәм даими рәвештә кулланыла торган исемнәрне билгеләү өчен файдаланалар. Прецедент исемнәр телдә төрле функцияләр башкара, сөйләмнең коммуникативлыгын, экспрессивлыгын һәм стилистик байлыгын тәэмин итә [1, 72 б.].

Прецедентлык проблемасы XX гасырның 80 нче елларыннан башлап тикшеренүчеләрнең зур кызыксынуын уята. Бу мәсьәләгә күп кенә галимнәрнең (Ю.Н. Караулов, Ю.А. Михалева, В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова, А.А. Евтюгина, В.В. Красных, И.В. Захаренко, Д.Б. Гудков, Г.Г. Слышкин, Ю.Б. Пикулева һ.б) фәнни хезмәтләре багышланган.

Лингвистикада прецедентлык теориясенең нигезләре Ю.Н. Караулов, В.В. Красных, Д.Б. Гудков кебек галимнәрнең хезмәтләрендә салынган. Алар тарафыннан «прецедент текст» (ПТ), «прецедент ситуация» (ПС), «прецедент исем» (ПИ) һәм «прецедент феномен» (ПФ) төшенчәләре кертелә [2, 238 б.].

ПИнең функцияләренә мөрәҗәгать итеп, тикшеренүчеләр «ул я ялгызлык исем, я прецедент исем буларак кулланыла ала» дигән нәтиҗәгә киләләр [4, 203 б.]. Д.Б. Гудков фикеренчә, ялгызлык исемнәр материаль характерга ия (монда конкрет кешеләрнең, урыннарның, вакыйгаларның һ.б. исемнәре турында сүз бара), алар ПИ аермалы буларак, денотатка ия. Шулай итеп, ПИ – ялгызлык исемнәрнең бер төре булып тора. Моңа охшаш

нәтиҗә Е.А. Флейшерның диссертациясендә ясала. Ул ялгызлык исемнәрдә уртаклык исемнәргә караганда киңәйтелгән сигнификат булуын билгеләп үтә. Аның фикеренчә, «ялгызлык исемнәрнең һәм прецедент исемнәрнең мәгънәләре бер үк структураны тәшкил итә, бу аларның уртак табигатен тагын бер кат ассызыклый: прецедент исемнәр ялгызлык исемнәр белән уртаклык исемнәр арасында аерым класс формалаштырмый, ә ялгызлык исемнәрнең өстәмә категориясен генә тәшкил итә» [7, 63–64 б.].

Прецедентлык теориясендә Р.З. Назарова һәм М.В. Золотарев ПФның түбәндәге төп билгеләрен ачыклый: 1) сылтамалылык, ягъни ПФның беренчел чыганакка мөрәҗәгать итү сәләте; 2) компонентның мөһимлеге, ПФның билгеле бер лингвомәдәни җәмгыятькә хас булган төрле кыйммәтләрне чагылдыруы белән аңлатыла; 3) үрнәк булу, аны ПФның реаль факт яки күренеш өчен берәр төрле үрнәк/шаблон булып тору сәләте итеп карыйлар; 4) кулланылышның семиотик характеры, ягъни ПФның билгеләмәнең тулы берәмлеге буларак чыгыш ясый алуы. Бу билгеләр прецедент феномен структурасындагы барлык элементларга хас, структурага прецедент текст (ПТ), прецедент гыйбарә (ПГ), прецедент ситуация (ПС) һәм прецедент исем (ПИ) керә. Башка прецедент феноменнардан аермалы буларак, прецедент исемнәр үз үзенчәлекләренә ия. Прецедент исем дип аталыр өчен, исемнең берничә төп билгесе булырга тиеш:

1. Танылу. Прецедент исемнәр мәдәни берләшмәнең күпчелегенә яхшы таныш булырга тиеш.
2. Әһәмиятлелек. Прецедент исемнәр билгеле бер вакыйга, шәхес яки күренеш белән бәйле булырга һәм җәмгыять өчен әһәмиятле мәгънәгә ия булырга тиеш.
3. Даими кулланылыш. Прецедент исемнәр көндәлек сөйләмдә, әдәби әсәрләрдә, массакүләм мәгълүмат чараларында һәм башка коммуникация өлкәләрендә еш кулланылырга тиеш [5, 45–55 б.].

Прецедент исемнәр тикшеренүчеләр тарафыннан төрле яссылыктан карала. Д.В. Подрёзова рус мәдәнияте вәкилләренең когнитив базасына керүче прецедент исемнәрнең мәгънә эчтәлеге һәм төзелеш динамикасын өйрәнә. Е.В. Петрова төрле дискурс һәм лингвомәдәниятләрдә кулланылучы прецедент исемнәрнең концептуаль структурасын анализлый. А.В. Терещенко тарафыннан сәнгать һәм газета-публицистик стильләрдә кулланылучы рус һәм инглиз прецедент антропонимнары һәм топонимнары чагыштырма аспектта тикшерелә.

Лингвистикада прецедент исемнәрне өйрәнү актив үсеш этабында. Бу тел берәмлекләре төрле яктан карала, аларның функцияләре, текстларда һәм дискурста эшләү үзенчәлекләре анализлана. Хәзерге вакытта бу темага багышланган фәнни хезмәтләрнең саны елдан-ел арта бара. Галимнәр прецедент исемнәрнең төшенчәсен ачыклау, аларны төрләргә бүлү, классификацияләү, кулланылыш үзенчәлекләрен һәм стилистик функцияләрен билгеләү мәсьәләләренә игътибар итә.

XX гасырның икенче яртысында прецедентлыкны өйрәнү өчен җирлек номинация теориясе белән шөгыльләнүче авторлар (А.В. Суперанская, А.А. Реформатский) тарафыннан әзерләнә, алар прецедентлыкның критерийларын болай билгели: аерым мәгънә, еш кулланылыш һәм идентификацияләү функциясен үтәү.

Прецедент исемнәр телдә берничә мөһим функция башкара. Коммуникатив функция прецедент исемнәрнең сөйләм процессын җиңеләйтүендә һәм тизләтүендә күренә. Чөнки сөйләмдә катнашучылар өчен уртак мәгълүмат кыры булдырыла. Прецедент исемнәр мәгълүматны кыска һәм төгәл итеп җиткерә. Экспрессив яктан прецедент исемнәр сөйләмгә эмоциональлек һәм тәэсирлелек өсти. Стилистик үзенчәлекләре буенча прецедент исемнәр сөйләмне образлы, метафорик тасвирлый [6, 56-65 б.].

Татар телендә прецедент исемнәргә түбәндәге мисалларны китерергә мөмкин: мәсәлән, *Тукай, Сөембикә, Казан, Шүрәле*. Бу исемнәрнең һәрберсе татар халкының тарихы, мәдәнияте яки әдәбияты белән бәйле һәм тирән мәгънәгә ия. Алар татар телендә сөйләшүчеләр арасында киң танылган һәм даими рәвештә кулланыла.

Димәк, прецедент исемнәр – телнең мөһим элементы буларак, сөйләмне баетуда, мәдәни кодны саклауда һәм тапшыруда зур роль уйный.

Тел белемендә прецедент исемнәрнең өйрәнү алымнары һәм ысулларын түбәндәгечә билгелиләр:

1. Лингвокультурологик алым. Хәзерге телнең мәдәният белән бәйләнешен өйрәнүгә юнәлтелгән.

2. Когнитив алым. Прецедент исемнәрне катлаулы структура буларак өйрәнергә, прецедент мәгънәсен формалаштыручы когнитив һәм тел механизмын ачыкларга һәм тасвирларга мөмкинлек бирә.

3. Чыганакларны анализлау. Тикшеренүчеләр билгеле концептуаль сфералар, мәсәлән, дин, сәясәт, әдәбият, сәнгать белән бәйле прецедент исемнәрне өйрәнәләр.

4. Дискурсив алым. Өйрәнү өчен билгеле бер дискурс ноктасы буларак, барлык прецедент исемнәрне чыганак даирәләрен чикләмичә анализлыйлар.

Прецедент исемнәрне өйрәнү перспективалары да билгеле. Мәсәлән:

1. Диахроник анализ. Лингвомәдәни берләшмәдә прецедент феноменнар составы үзгәрү сәбәпле, вакыт узу белән, прецедент исемнәрнең когнитив потенциалын өйрәнү.

2. Башка прецедент феноменнарның концептуаль структураларын өйрәнү. Мәсәлән, прецедент ситуация, прецедент гыйбарә һәм прецедент текст.

3. Прецедент исемнең когнитив потенциалының аның танылу һәм таралу дәрәҗәсенә бәйлелеген ачыклау. Танылган һәм киң таралган исемнәрнең аз танылганнардан аермасын күзәтү.

Прецедент исемнәрне өйрәнү – лингвистиканың актуаль юнәлеше. Бу юнәлеш телнең коммуникатив, мәдәни һәм когнитив аспектларын өйрәнүгә юнәлтелгән. Татар теле белгечләренең һәм чит ил галимнәренең хезмәтләре бу өлкәдәге тикшеренүләр өчен теоретик нигез булып тора.

Прецедент исемнәрнең чыганакларын билгеләү – тел белемендә мөһим мәсьәлә, чөнки бу аларның мәгънәсен, кулланылу үзенчәлекләрен, мәдәни контекстын һәм җәмгыятьтәге ролен аңларга ярдәм итә. Прецедент исемнәр төрле чыганакларга нигезләнеп барлыкка килергә мөмкин, һәм аларның һәрберсе телгә һәм мәдәнияткә үзенчәлекле йогынты ясый.

Прецедент исемнәр, ялгызлык исемнәрнең өстәмә категориясен тәшкил итеп, төрле онимнарга төркемләнергә мөмкин:

1. Тереклек ияләре һәм тере дип саналган затларның исемнәре: антропонимнар, зоонимнар, мифонимнар.

2. Җансыз әйберләрнең атамалары: топонимнар, космонимнар.

3. Комплекслы объектларны атаучы ялгызлык исемнәр: берләшмә һәм оешмаларның атамалары; хрононимнар; бәйрәм, тантана атамалары; төрле чараларның атамалары; әдәбият һәм сәнгать әсәрләре атамалары; документонимнар; табигать афәтләренең атамалары; фалеронимнар [6, 145 б.].

Тел белемендә прецедент исемнәр чыганаклары буенча берничә төргә бүленә:

1. Мифология һәм фольклор – прецедент исемнәрнең иң борынгы һәм мөһим чыганакларының берсе. Халык авыз иҗаты, мифлар, әкиятләр, легендалар һәм риваятьләр кешеләрнең аңында ныклы урын алган образлар, символлар һәм вакыйгалар тудыра. Бу образлар гасырлар дәвамында буыннан-буынга күчеп, халыкның мәдәни кодына әверелә. Мәсәлән:

*Нинди **Алып** борган агымны? ... (Л. Сәгыйдуллина)*

*Ике аккош булып кылансак та,*
***Сак белән Сок** кына без бары. (М. Кәбиров)*

*Оранымны **Аждаһалар** йотты*
*Төркиләрнең телсез вакыты. (И. Фазлетдинов)*

2. Тарих – тарихи вакыйгалар, күренекле шәхесләр һәм тарихи урыннар шулай ук прецедент исемнәрнең мөһим чыганагы булып тора. Тарихи исемнәр халыкның тарихи хәтерен сакларга, милли үзаңны үстерергә һәм буыннар арасындагы бәйләнешне ныгытырга ярдәм итә.

*Чор, дәверләр таләп итсә, тагын*
*Туып торыр яңа **Җәлилләр**... (М. Мирза)*

*Тәгәрмәчтә – **Акмуллалар** җаны,*
*Күчәренә кылган уралган. (И. Фазлетдинов)*

*Хушлашулар иле **Колумбы** — син.*
*Ә синнән сон?!. Жиңел – кайсысы?!. (Л. Сәгыйдуллина)*

3. Әдәбият – әдәби әсәрләр, аеруча классик әсәрләр, прецедент исемнәрне формалаштыруда һәм таратуда зур роль уйный.

*Син **Ләйлә**, мин **Мәҗнүн** булып,*
*Парлап үтәсе иде. (М. Кәбиров)*

*Күпме **Гамлет** миндә һәлак булды*
*Үзе белән үзе көрәшеп! (Л. Сәгыйдуллина)*

*Шуның белән туктатамын*
***Донжуанлык** шигырен. (М. Вафин)*

*...**Дон Кихотлар** нәселеннән иде*
*Ник нәкъ аны алдың арадан?!. (Л. Сәгыйдуллина)*

4. Географик атамаларның да прецедент исемгә күчүен күзәтә алабыз. Мәсәлән:
***Бермуд өчпочмагы** булып,*
*Килеп чыктың каршыма. (М. Вафин)*

***Болгарлардан, Алтын Урдалардан***
*Бабаларым мине күзәтә. (И. Фазлетдинов)*

*Тик һәркемнең үз **Парижы**! (Р. Гаташ)*

Шулай итеп, тупланган практик материалны анализлау нигезендә татар поэзиясендә прецедент берәмлекләрнең күпкырлы, полифоник функцияләре ачыла. Алар, бер үк вакытта, тарихи хәтерне яңарта, автор позициясен күрсәтә һәм укучыда интертекстуаль ассоциацияләр тудыра.

Прецедент исемнәрнең төп үзенчәлекләре булып танылу, мәгънә байлыгы, эмоциональ тәэсир көче, ассоциативлык һәм мәдәни әһәмиятлелек тора. Бу үзенчәлекләр прецедент исемнәрне телнең мөһим элементына әверелдерә һәм сөйләмне баетуда, мәдәни кодны саклауда һәм тапшыруда зур роль уйнарга мөмкинлек бирә. Прецедент исемнәрне өйрәнү телнең табигатен, мәдәният белән бәйләнешен һәм җәмгыятьтәге ролен тирәнрәк аңларга ярдәм итә.

**Кулланылган әдәбият**

1. Зарипова И.Ф. Прецедент исемнәрнең кулланылыш үзенчәлекләре: чыганаклар һәм символика // Күп милләтле Евразия арауығында төрки телдәре: хәҙерге торошо, үҫеш тенденциялары һәм перспективалары: Филология фәндәре докторы, профессор, Рәсәй Федерацияһының юғары профессиональ белем биреүҙең почётлы хеҙмәткәре, БР Фәндәр

академияһы академигы Марат Вәли улы Зәйнуллиндың тыуыуына 90 йыл тулыуға арналған Халыҡ-ара фәнни-ғәмәли конференцияның материалдар йыйынтығы (Өфө, 2025 йылдың 6 ноябре) / яуаплы мөхәррир Г.Р. Абдуллина. – Өфө: Өфө университетының РНҮ, 2025. – Б. 72–76.

2. Зарипова И.Ф. Символика прецедентности: лингвокультурологическийанализ литературных кодов // Национальные литературы республик Поволжья: проблемы межкультурной коммуникации [Электронный ресурс]: материалы Международной научно-практической конференции (Казань, 22-24 октября 2025 г.) / под ред. Ф.С. Сайфулиной. – Электрон. текстовые дан. (1 файл: 4,64 Мб). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2025. – С. 237–241. – Систем. требования: Adobe Acrobat Reader. – URL: https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/ 185530/NatLitPovolzhia_2025.pdf. Загл. с титул. экрана.

3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 264 с.

4. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.

5. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – М.: Гнозис, 2003.

6. Слышкин Г.Г. От текста к знанию: Базовые концепции и методы когнитивной лингвистики: Учебное пособие. – М.: Academia, 2004.

7. Терещенко А.В. Прецедентные антропонимы и топонимы в художественном и газетно-публицистическом стилях (сопоставительный аспект): дис. … канд. филол. наук. – Волгоград, 2006. – 206 с.

© Гильметдинова А.А., 2025

УДК 812.512.145

**Даутов Г.Ф.,**
*доцент кафедры филологии Елабужского института КФУ,*
*г. Елабуга, Россия*

## XIX ГАСЫРНЫҢ I ЯРТЫСЫНДА ПОЭЗИЯ ҮСЕШЕ

***Аннотация.*** *Мәкалә XIX гасырда иҗтимагый тормышта да, дини өлкәдә дә реформаторлык чоры буларак билгеле булган социаль-икътисади үзгәрешләргә багышлана. Бу процесстан ул вакыттагы медиакиңлек ролен башкарган әдәбият та читтә калмаган.*

***Тerәк сүзләр:*** *әдәбияттагы мотивлар, әдәбият үсеше, иҗтимагый тормыш, үзенчәлекле гасыр.*

XIX гасыр татар әдәбияты күзгә ташланып, бүгенге көн укучысын үзенә тартырдай әсәрләр белән аерылып тормый. Ләкин ул, дәүләтчелеге җимерелгәннән соң беркадәр торгынлык кичергән язма әдәбиятның дөньявилыкка күчешен, үзгәрешләрен тәэмин итеп, «Алтын чор» дип бәяләнгән XX йөз башы алгарышына нигез салган чор.

XIX гасыр әдәбияты үсешенә берничә фактор йогынты ясый һәм аның үзенчәлеген билгели. Билгеле булганча, Казан ханлыгы яулап алынганнан соң, халыкның әйдәп баручысы булган морзалар катламы юкка чыгарыла, я рус дәүләтенә хезмәткә күчерелә. Язма әдәбиятның яшәешен үз кулларына руханилар алалар. Ягъни, әдәбиятның эчтәлеген профессиональ руханилар билгели. Икенчедән, самодержавиянең көчләп чукындыру һәм руслаштыру сәясәтенә каршы татарлар Ислам динен киртә итеп куялар һәм болар әдәбиятның дини эчтәлекле булып, бар нәрсәне дә Илаһиятка мөнәсәбәттә бәяләүгә китерәләр. Монда муллаларның ул чор икенче тормышында гаять зур роль уйнаганлыгын да истә тотарга кирәк, чөнки кеше туып, аңа беренче юридик акт – исем кушудан башлап, – салкын җир куенына ясин укып иңдергәнчегә кадәр, мулла инсанны бөтен яшәеше буйлап озата бара. Әмма, «Татар ижтимагый аңы үсешендә… инде XVIII гасырда ук борылыш

күзәтелә, фәлсәфи-эстетик, дини-этик карашлар системасын яңабаштан аңлау хәрәкәте башлана. Бигрәктә соңгы унъеллыкта иҗтимагый мәйданга аяк баскан каләм ияләре үзләре өчен дә каршылыклы халәткә керәләр: диннең һәм аның сагындагы мәчетнең җәмгыятьтәге өстенлеген кире какмасалар да, стихияле рәвештә чынбарлыкны, тарихны, матди дөньяны үткәндәге мирасны ачу хыялы белән яналар» [3: 33 б.].

Өченчедән, монда әдәби тарихи традицияләр да зур роль уйный, чөнки, Х. Миңнегулов язганга, «Хәзәрләр һәм болгарлар, ягъни безнең әби-бабаларыбызның мөһим бер өлеше, төрки кавеннәр арасында беренчеләрдән булып, ислам динен кабул итәләр, үзләренең дөньяга карашларын, гореф-гадәтләрен, мәдәниятләрен «Коръән» рухы белән яраклаштыралар» [1: 114 б.].

Ләкин дөньяның өзлек үсеш-үзгәрештә, аграр ил булган Россияга да Европадан промышленность керә башлый. Хәер, моны Көнбатыш йогынтысына гына кайтарып калдыру дөрес булмас иде, чөнки халык санының үсеше аның яшәешен, ихтыяҗларынын канәгатьләндерүнең яңа ысулларын эзләргә, чараларын табарга этәрә. Ничек кенә булмасын, К. Аблязов болай дип күрсәтә: «… важнейшим центром мануфактурной промышленности в данный период являлась Казань. В 1800 г. в Татарских слободах г.Казани успешно работали 10 кожевенных, 3 козловых и 11 мыловаренных заводов.». Шушы ук сүзне Казанда яшәүче, руслашкан немец галиме К.Фукс та куәтли: «Кожевенный завод Казанского первого гилдии купца Мустафы Муртазина Суюрова находится в Ново-Татарской слободе, имеет 10 чанов, из коих в каждом по 100 юфтевых кож красных, всего 1 тыс., продаются на Нижегородской ярмарке. Яловочные кожи сырьем покупаются на месте у разных торговцев… Кожевенный завод Казанского 1-й гильдии купца Мусы Измайлова Апанаева. Находится в Новой Татарской слободе, имеет 17 ларей, из коих в каждом по 70 козлов. Разной величины черных козлов выделывается 40 тыс., кои продаются в Кяхте [2: 37 б.].

Ягъни, XIX гасыр башында шактый гына күләмдә товар чыгаручы промышленность барлыкка килә һәм, – монысы шулай ук әһәмиятле, – бу, баштарак цехлар, соңрак заводлар, татар эшлеклеләренеке була. Товар бар икән, аның сатып алучысы да булырга тиеш. Шул рәвешле, тулысынча автономно, үзен-үзе бөтен көнкүреш әйберләре белән тәэмин итеп яшәсән татар авылына товар-акча мөнәсәбәтләре үтеп керә. Диния Нәзарәте оешып, указ бирү аркылы муллаларны хөкүмәтнең үзенә хезмәткә куюына каршы башланган абызагыйлар (гомуми җыен һәм аксакаллар советыннан тыш, һәр авылның башлыгы булып тагын бер кеше – абыз(ил агасы) тора. Абызлар җирле властьның даими вәкилләре дип саналалар һәм идарә итүнең аерым функцияләренә ия булалар. **XVI-XVIII гасырлар мәгълүматлары күрсәтелгәнчә, абыз вазифаларын шәхси сыйфатлары һәм хезмәтләре белән аерылып торган кешеләр башкарган. Болар, халык арасында абруй һәм хөрмәт казану белән бергә, укымышлылык ягыннан да таныганнар. Алар, остаз һәм киңәшчеләр генә тугел, укытучылар, табиблар һәм судьялар да булганнар. Аерым кешеләр һәм гаиләләр арасында килеп чыккан барлык бәхәсле очракларда авыл халкы, киңәш сорап, абызларга мөрәҗәгать иткән.)** [4: 208] хәрәкәтенә, шагыйрләрьнең мал артыннан кууга борчылулары да килеп кушыла. Һәм ул шактый гына кызыклы трансформация – дини эчтәлекнең дөньяви мотивлар белән үрелеп бирүенә китерә. Моның бигрәк тә кызыклы үрнәге итеп Әбелмәних Каргалыйның (1782 – якынча 1833) «Тәрҗемән хаҗи Әбелмәних» әсәрен китерергә мөмкин. Китап тезмә белән язылган ун хикәяттән тора, хикәятләрнең сюжеты дини риваятьләрдән алынган, ләкин ахырдагы нәтиҗәләрен, уйлануларын, шагыйрь үз чорына, үз заманы проблемаларына китереп ялгый.

**XVIII гасыр ахырында Диния нәзарәте оешу, шуның белән бәйле рәвештә югарыда телгә алынган абызагыйлар хәрәкәте һәм фәнни әдәбиятта оппозиция гел әдәбият дип аталган юнәлеш формалашу да сүз сәнгатенә дөньяви мотивларның торган саен тирәнрәк үтеп керүен күрсәтә.**

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә мөмкин: XIX гасырның I яртысында, төрле факторлар йогынтысында, татар әдәбияты зур үзгәрешләр кичерә һәм үзеннән соң киләчәк чорга җирлек әзерли.

**Кулланылган әдәбият**

1. Миңнегулов Х. Дөньяда сүзебез бар... – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 114 б.

2. Фукс К. Краткая история города Казани и её уезда. – Казань, 1817. – 37 с.

3. Харрасова Р., Гомәров И. Поэзия үсеше. Татар әдәбияты тарихы, 8 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 33 б.

4. Хисамутдинов Г.М. Социально-экономический строй и общественные отношения татар в эпоху феодализма – Татары Среднего Поволжья и Приуралья. – М.: Наука, 1967. – 208 с.

© Даутов Г.Ф., 2025

УДК 811.512.145

**Еникеева Д.Д.,**
*студент 3 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель –* **Зарипова И.Ф.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ГЕНДЕР КОМПОНЕНТЛЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМНАРНЫҢ ИДЕОГРАФИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

***Аннотация.*** *Мәкалә татар телендә гендер компонентлы фразеологизмнарны тасвирлауга багышлана. Әлеге тотрыклы әйтелмәләрнең гендер компонентларының идеографик классификациясе тәкъдим ителә.*

***Терәк сүзләр:*** *татар теле, лексикология, фразеология, фразеологизм, гендер компонент.*

Телнең лексикасы һәм фразеологик катламы халыкның тарихын, географиясен, иҗтимагый-сәяси төзелешен, яшәү шартларын, көнкүрешен барлык билгеләре, үзенчәлекле яклары белән чагылдыру сәләтенә ия. Тел үзе тәэмин иткән халыкның мәдәни-тарихи хәзинәләрен саклый, шулай ук хәзерге заман белән бәйле фактларны да ачып сала. Шул сәбәпле фәндә телнең мәдәни трансляторы ролен үти торган фразеологик әйтелмәләрне өйрәнү ихтыяҗы һәрвакыт булган һәм хәзер дә кимеми [1, 114 б.].

Фразеология фәненең үсешенә француз лингвисты Ш. Балли (1865–1947) идеяләре йогынты ясый. Фразеология, мөстәкыйль тел тармагы буларак, рус тел белемендә XX гасырның 40 нчы елларында формалашып җитә. Рус фразеологиясе турында беренче теоретик мәгълүматлар А.А. Потебня, И.И. Срезневский, Ф.Ф. Фортунатов хезмәтләрендә бирелә. 50 нче елларда В.В. Виноградов хезмәтләрендә фразеологиягә кагылышлы төп төшенчәләр ачыклана, өйрәнү бурычлары билгеләнә, юнәлешләр күрсәтелә. Алга таба фразеологизмнар, телнең структур берәмлекләре буларак, А.И. Смирницкий, О.С. Ахманова хезмәтләрендә яктыртыла, шулай ук фразеологизмнарны төркемләү, аларның составы, ясалыш-структур үзенчәлекләре, семантикасы, лексикографик тасвирлау, лингвокультурологик аспектта тикшерү, башка телләр белән чагыштырып өйрәнү белән бәйле мәсьәләләр В.Л. Архангельский, Н.Н. Амосова, В.П. Жуков, А.В. Кунин, Н.М. Шанский, В.М. Мокиенко, В.Н. Телия һ.б.ның хезмәтләрендә чагылыш таба. Төрки телләрдә фразеологизмнарны өйрәнү дөнья һәм рус филологларының фәнни эзләнүләре белән параллель алып барыла [3].

Татар телендә дә фразеологик берәмлекләрнең төрләрен һәм үзенчәлекләрен өйрәнүгә, аларны системага салуга багышланган хезмәтләр мәгълүм. Мәсәлән, Ш.А. Рамазанов, Г.Х. Әхәтов, Л. Җәләй, Н.Б. Борһанова, Л.Г. Мәхмүтова, Г.Х. Ахунҗанов, Р.А. Йосыпов,

С.Ш. Поварисов, В.Х. Хаков, Ф.С. Сафиуллина, Х.Ш. Мәхмүтов кебек галимнәрнең хезмәтләрендә татар фразеологиясе төрле яклап тикшерелә: «фразеологизм» һәм «фразеология» төшенчәләренә билгеләмә бирелә, фразеологизмнарның сүзләрдән һәм гади сүз тезмәләреннән аермасы аңлатыла; бу төр әйтелмәләрнең барлыкка килү, туплау, аларны төркемләү мәсьәләсе кузгатыла; фразеологик әйтелмәләрнең стилистик кулланылышы яктыртыла, аларның семантик, грамматик һәм лексикографик үзенчәлекләре тасвирлана, башка телләргә тәрҗемә итү проблемалары турында мәгълүмат бирелә, этимологияләре ачыклана һ.б. [6, 191 б.].

Тел белемендә фразеологизмнарга багышланган хезмәтләрнең күп булуына карамастан, «фразеологизм категориясе» төшенчәсе конкрет билгеләнмәгән, төр һәм күләм-состав мәсьәләсе хәл ителеп бетмәгән. Телдәге кыска әйтелешле, составлары буенча бөтен булган, телдә әзер килеш саклана һәм кулланыла торган һәр төрле әйтем-тәгъбирләрне (мәсәлән, канатлы сүзләрне, мәкаль һәм әйтемнәрне, атама-терминнарны, афоризмнарны һ.б.) фразеологизмнар составында карауны хуп күрүчеләр аз түгел [2, 136 б.]. Татар фразеологизмнарының компонентларын тикшерүгә багышланган хезмәтләр дә таләп ителә. Мәсәлән, гендер компонентлы фразеологизмнарга багышланган махсус хезмәтләрнең бүгенге көндә аз булуы безнең тарафтан сайланган теманың актуальлеген билгели. Мондый фразеологизмнарны компонентларының идеографик үзенчәлекләре буенча түбәндәге төркемнәргә бүлеп карарга мөмкин:

1. **Вакыт мәгънәсен белдерүче фразеологизмнар:** ***әби патша*** *заманында* (бик күптән, әллә кайчан); *җиде* ***бабадан*** *килгән* (бик күптәнге, борынгы; борынгыдан мирас булып калган); ***хан*** *заманы* (болгар-татарларының үзләренә мөстәкыйль хөкүмәт сөргән, бәйсез заманнары); ***ата-баба*** *заманы* (борынгы тарихи заман, үткән гасырлар).

2. **Урын мәгънәсен белдерүче фразеологизмнар:** ***хан*** *юлы* (киң, такыр юл. Хәзер юл ачык дигән мәгънәдә әйтелә); ***патша*** *җәяү бара торган җир* (бәдрәф); *бакыр* ***бабай*** *бакчасы* (элек Казанда рус шагыйре Державинга куелган һәйкәл торган бакча, хәзер бу урында М. Җәлил исемендәге опера һәм балет театры бинасы); *анда* ***эти*** *белән* ***әни*** *генә юк* (базар, мәйдан яки күргәзмә кебек халык һәм төрле товар, мал тыгылып яткан җир).

3. **Кешеләр арасында төрле мөнәсәбәт белдерүче фразеологизмнар:** ***ир-ат*** *арасы* (элек татар хатын-кызларына ирләр арасында буталып йөрү гаеп саналганда һәм, гаиләдән тыш, ирләр үзенә, хатын-кызлар үзенә бүленебрәк яшәгәндә ирләр төркеме «ир-ат арасы» дип йөртелгән); *эшең бетте,* ***Зөбәйдә*** (шушының белән эш тәмам димәктән. Эш төшкәндә генә кирәк булып, эш беткәч кирәге калмаган кеше хакында); *бер җирдә ике* ***Сөләймән,*** *берсенә әйтсәң берсе сөмәйгән* (берсенә бер сүз әйтсәң, икенчесенең хәтере кала торган ике кеше турында); ***Әмәк*** *белән* ***Шәмәк*** (бер-беренә тагылып йөрүче, аерылмас дуслар турында); *ак* ***бабай*** (бабай кешене исеме белән исемләмичә, кадерләп, олылап эндәшү сүзе).

4. **Туганлык мөнәсәбәтләрен белдерүче фразеологизмнар:** *ак карт* ***атай*** (әнинең бабасының бабасы); *төп* ***кодалар*** (кияү яки киленнең ата-анасы, туганнары); ***абзыкаем*** *ак мыек* (агай-энечелек, әшнәлек, кода-кодагыйлык, үз туган-тумачаңны гына кайгырту); *якын* ***әби*** (әтисенең әнисе); *ерак* ***әби*** (әнисенең әнисе).

5. **Кешенең характер үзенчәлекләрен белдерүче фразеологизмнар:** *шома* ***егет,*** *тәти* ***егет*** (тыштан көяз, франт, булдыклы күренгән, арты ничек булып чыгуы шиклерәк егет); *әпчи* ***карчык*** (күп сөйләүчән, һәр нәрсәне төпчеп сораша торган, тикшереп, акыл өйрәтеп торырга яратучан хатын-кызга карата әйтелә); *сакаллы* ***марҗа*** (гайбәтче ир, ялачы, доносчы, сатлык, шпик); *атлы* ***казак*** *булма* (гел үрә басып әтәчләнергә, гайрәт орып кешегә команда бирергә, җикеренергә яратучыга кисәтү урынында әйтелә); *җен* ***карчыгы*** (мәхәббәтсез, тискәре); *бүре* ***малае*** (кешеләр белән аралашмыйча, кешегә буйсынмыйча үз иркендә яшәүче турында); *ут* ***егет*** (бик булдыклы, уңган, дәртле егет).

6. **Интеллектуаль үзенчәлекләрне белдерүче фразеологизмнар:** *аны* ***Мәнди анасы*** *да белә* (аңгыралык мисалына әйләнгән. Мәнди нәселе тиле булып, анасы да шундый булган, ул Гөләп җиңги исеме белән китерелә); ***атаңның*** *баш сөяге* (аңсыз, аңгыра, атаңнан акыл-ми аласы урынга, корыга баш сөяге генә алган нәмәстә димәктән); ***мужик*** *чабатасы* (бик түбән,

тупас кеше турында); *мәчет таш,* ***мулла*** *юкагач* (форма-кыяфәт ягы шәп килгән дә акылы гына эшләми, башы надан дигән мәгънәдә көлеп әйтем); ***йорт хатыны*** (йорт эчендә, йорт даирәсендә генә ир хатыны булып яшәгән, фикри ягы чикле хатын димәктән).

**7. Физиологик үзенчәлекләрне белдерүче фразеологизмнар:** ***хур кызы*** (оҗмах кызы, гомерлек яшь, гүзәл кыз); ***су анасы*** *кебек гүзәл* (ямьсезлеккә мисалдан); *сөяк* ***патшасы*** (эре сөякле, ябык, зур гәүдәле кеше); *яңа төшкән* ***яшь килен*** *димәсләр* (яше олыгая башлагач, артык бизәнүдән туктап, үз-үзен юатып әйтем).

**8. Кешеләрнең эшчәнлеген һәм һөнәрен белдерүче фразеологизмнар:** ***кендек әбисе*** (элек акушеркалар булганчы бәбине тудырышкан, кендеген кисеп, юып бәйләгән әби); *суык* ***дипломат*** (базар дипломаты. Агай-эне арасында закон сатып, ашап-эчеп йөрүче, ходатай); *бер сәгатьлек* ***Хәлифә*** (очраклы рәвештә, кыска гына вакытка башлык урынына куелган кеше турында); ***Гиппократ*** *оныклары* (врачлар); *ак* ***офицер*** (ак армия офицеры); *атлы* ***казак*** (Россия патшалыгында Дон далаларында атманнар җитәкчелегендәге махсус атлы гаскәри халык).

**9. Кешенең үз-үзен тотыш үзенчәлекләрен белдерүче фразеологизмнар:** ***ата*** *казыгыз күкәй саламы* (сүзе булмаган килеш бер дә урынсыз, ахмак сүз сөйләп куйган кешегә: – Ата казыгыз йомырка саламы дигән кебек булды бу, – дип ишарә белән әйтелә); *үзебез тапкан мал түгел,* ***атай*** *тапкан җәл түгел* (ата-анадан мираска калган малны кадерсезләп, туздырып бетерү турында); *мукшының уңган* ***килене*** *аяк өсте ашый* (ашыгыч һәм утырыр өчен урын җитмәүдән табын янында тәлинкәсен күтәреп аяк өсте ашарга туры килүгә мисалдан әйтәләр); *ат ите ашаганга кызыккан урыс* ***малае*** *кебек* (кешенең үзенә ярамаган берәр нәрсәгә ымсынуына карата әйтелә); *андый гына мулла* ***кызында*** *да була* (кечерәк гаепне кичереп үткәрергә тиешлек хакында).

**10. Эш-процессларны белдерүче фразеологизмнар:** *сукыр* ***аучы*** *кыек атып туры тидергән шикелле* (сәләтсез кеше дә кőтелмәгәндә әллә нидә бер ялгыш атып туры тидерүенә, уңышлы ирешеп куюына мисалдан әйтем); *ак сакаллы* ***карт*** *булган булыр идем* (тәҗрибә җитмәүдән бер хата эш эшләгәнгә үкенеч белдергәндә китереп әйтелә); ***әбисен*** *таныту* (кыйнау, тукмау); *эшең бетте,* ***кодагый*** (шушының белән эш тәмам димәктән).

**11. Көнкүрештәге төрле әйберләрне белдерүче фразеологизмнар:** *фәсле* ***малай*** (элекке патша Россиясендә эшләнгән рус аракысы. Шешә башы кызыл сургуч белән пичәтләнгән булуы белән кызыл фәс кигән төреккә охшатып әйтелгән. Малай диелү – шуның ярты шешәсе); *хәерче* ***марҗа*** *төенчеге* (җыен вак-төяк әйбер җыентыгы); ***ана*** *бәпкә* (түбә кыегындагы ике атламаның ырмаулысы, киртлесе); *тишек* ***улы*** *ясау* (тишеккә салынган ямау хакында).

Шулай итеп, сөйләмне бизәп, образлы итеп тасвирлый торган чаралар – фразеологизмнар арасында гендер компонентлы фразеологизмнар да еш очрый. Бу фразеологизмнарда ир-ат яки хатын-кыз белән бәйле сүзләр, образлар яки ассоциацияләр ачык күренә. Алар татар фразеологик фондында аерым, мөһим урын алып тора. Бу гендер компонентлы фразеологизмнарны системалы рәвештә туплап, гендер билгесенә карап төркемнәргә бүлү аларның нинди үзенчәлекләргә ия булуын, нинди образларны чагылдыруын ачыкларга ярдәм итә.

**Кулланылган әдәбият**

1. Еникеева Д.Д., Зарипова И.Ф. Татар телендә гендер компонентлы фразеологизмнарның лексик-семантик үзенчәлекләре // Актуальные проблемы современной татарской филологии: Сборник статей XII Международной очно-заочной научно-практической конференции, посвященной юбилеям ветеранов кафедры: 100-летию со дня рождения Народного писателя Республики Башкортостан, доктора филологических наук, профессора С.Ш. Поварисова, 90-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора Р.Г. Сибагатова, 85-летию со дня рождения кандидата филологических наук, доцента Р.М. Мухаметзянова. – Уфа, 2024. – С. 114–120.

2. Зарипова К.Р., Зарипова И.Ф. Фразеологизмы с зооним-компонентом, характеризующие человека, в русском языке // Актуальные проблемы современной

татарской филологии: Сборник статей XII Международной очно-заочной научно-практической конференции, посвященной юбилеям ветеранов кафедры: 100-летию со дня рождения Народного писателя Республики Башкортостан, доктора филологических наук, профессора С.Ш. Поварисова, 90-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора Р.Г. Сибагатова, 85-летию со дня рождения кандидата филологических наук, доцента Р.М. Мухаметзянова. – Уфа, 2024. – С. 135-141.

3. Зәкиев М.З., Галиуллина Г.Р. Татар лексикологиясе. Өч томда. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – Т.I. – 352 б.

4. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. I Том. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1989.

5. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. II Том. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1989.

6. Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. – Казан: ТӘһСИ, 2015 – Т. I. – 352 б.

© Еникеева Д.Д., 2025

УДК 811.512.145

**Еникеева Л.Р.,**
*магистрант 3 г. о. Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель* – **Каримова З. С.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## ТАТАР ДӨНЬЯ ТЕЛ КҮРЕНЕШЕНДӘ КИЕМ-САЛЫМ АТАМАЛАРЫНЫҢ ЧАГЫЛЫШЫ

***Аннотация***. *Бу мәкаләдә татар дөнья тел күренешен формалаштыруда кием-салым исемнәренең роле тикшерелә.*

***Терәк сүзләр:*** *тел, кием атамалары, мәкальләр, әйтемнәр, мәдәният, дөнья тел күренеше, символика, лингвокультура, когнитивизм, концепт.*

Тел – ул милләтнең хәтере, күңел көзгесе, яшәеш кодлары тупланган тере дөнья. Һәр сүз, һәр атама үзендә халыкның дөньяны ничек тоюын, яшәешкә мөнәсәбәтен саклый. Татар телендә кием лексикасы – шушы рухи һәм матди мәдәниятнең иң төгәл чагылышы. Кием – кешенең тышкы кыяфәте генә түгел, ә аның эчке дөньясын, статусы, холкы һәм хәтта динен дә чагылдыручы символ. Татар халкының киемнәре, аларның исемнәре һәм кулланылышы аша без милләтнең тарихын, тормыш рәвешен һәм күңел җылысын тоя алабыз.

Тел – халыкның рухи мирасы, фикерләү формасы һәм мәдәни хәтере. Татар теленең дөнья-күренеш системасында кием төшенчәсе матди дөнья элементыннан күпкә киңрәк мәгънәгә ия: ул кешенең социаль һәм мәдәни үзенчәлекләрен гәүдәләндерүче символик концепт булып тора. Кием аша татар халкы үзен дөньяда таныта, үзенең рухи кыйммәтләрен һәм эстетик идеалларын саклый.

Хәзерге чорда глобальләшү һәм цифрлашу процесслары нәтиҗәсендә милли мәдәниятләр яңача формада чагыла. Татар телендә традицион киемгә бәйле сүзләр һәм образлар яңа мәгънәләр ала, әмма милли нигез сакланып кала. Мәсәлән, «калфак», «читек», «камзул» кебек сүзләр хәзер дә татар хатын-кызлары һәм ир-егетләре образының мәдәни маркерлары булып тора. Бу күренеш татар халкының милли үзаңын саклау һәм үстерү омтылышын күрсәтә, шуңа күрә «кием» төшенчәсен дөнья-күренеш элементы буларак өйрәнүнең актуальлеге бәхәссез.

Кием-салым атамаларын төрле аспектларда өйрәнү буенча тел белемендә байтак теоретик хезмәтләр бар. Соңгы вакытта лингвомәдәни, когнитив һәм этнолингвистик юнәлешләргә өстенлек бирелә. Мәсәлән, Л.Ф. Тухбиева татар телендә кием һәм баш киемнәре лексикасын тарихи үсеш һәм социаль функция ягыннан өйрәнеп, кием атамаларының төркемчәләнеш системасын ачыклаган [7; 119 б.]. С.В. Суслова татар костюмының этнографик һәм семиотик үзенчәлекләрен тикшерә, аны «мәдәни код» итеп бәяли [6; 220 б.]. З.Н. Кириллова татар һәм чуаш телләрендә кием атамаларын чагыштырып, татар теленең сакчыл табигатен һәм традицияләргә тугрылыгын күрсәтә [4; 56 б.].

А.Г. Юсупова татар телендә кием компонентлары катнашкан тотрыклы әйтемнәрне тикшереп, аларның символик йөкләнешен ачыклый [7; 102 б.]. Ф.К. Сагдеева һәм Д.Р. Гайнанова татар телендә концепт төшенчәсен когнитив яссылыкта өйрәнеп, киемнең телдәге мәгънәви структурасын мәдәни модель буларак аңлата [5; 160 б.].

Татар халкының кием-салым атамалары күп төрле, бу мәкаләдә без аларның бары тик кайберләренә генә тукталабыз, аларның татар дөнья тел күренешендә тоткан урынын ачыкларга тырышабыз.

Борынгы чорлардан ук татарлар киемгә зур мәгънә биргәннәр. Кием кешене табигатьтән саклау өчен генә түгел, ә аны җәмгыятьтә билгеләүче бер билге дә булган. Телдәге атамалар моны бик яхшы күрсәтә: «калфак», «камзул», «чалма», «чәчәкле яулык», «тун» кебек сүзләр кеше турында күп нәрсә сөйли алган. Әйтик, «калфак» хатын-кызның яшьлеген, нәзакәтен һәм зәвыгын күрсәткән, ә ир-атларның «чалмасы» – гыйлем, дин һәм хөрмәт символы булган; «тун» – кешенең статусын (бай, ярлы) билгеләгән; «яулык» – хатын-кызның җәмгыятьтәге урынын күрсәткән: яулыксыз кыз – кияүгә чыкмаган; яшь, кияүгә чыккан хатын – аллы-гөлле яулык; кияүдә булган, олы яшьтәге хатын – кара, бер төсле яулык; хөрмәтле, өлкән бай хатын – җепселле, бизәлгән яулык – югары керем. Ә бу сүзләр бүген дә үзләренең асылын югалтмаган, алар татар теленең мәдәни хәтерендә саклана.

Кием атамаларының телдәге үсеше дә үзе бер көзге. Татар кииеме – ул төрки тамырлы сүзләр белән баетылган, әмма аңа фарсы, гарәп һәм урыс сүзләре дә үтеп кергән. Бу – татар халкының күпкырлы мәдәни бәйләнешләренең җимеше. Әйтик, «камзул», «чапан», «яулык», «тун», «калфак» – уртак төрки нигездән, «чалма» һәм «сәдәф» – гарәп чыганаклы, ә «пальто», «чабата» – урыс теленнән кергән. Әмма тел аларны үзенчә үзләштерә: татар сөйләмендә бу сүзләр яңача яңгыраш һәм милли төс ала. Мәсәлән, «чапан» сүзе еш кына мәрхәмәт һәм җылылык белән бәйләнә, «калфак» исә ана җылысы, горурлык һәм зәвыклелек символы итеп кулланыла.

Фольклорда һәм мәкальләрдә кием – әхлак һәм зирәклек метафорасы. «Кием кешене бизи, ә әдәп – җанын», «Яңа күлмәк – яңа күңел», «Ни булса да булыр, карт, миңа яулык алып кайт», «Ямьсез тун җылы тота», «Яулык – хатын-кызның йөзе», «Калфак кигән кыз – ил бизәге», «Калфак чигүе – күңел көзгесе», «Камзул юкның күңеле дә ялангач», «Чапан ямаулы булса да, күңел тулы булсын», «Чабаталының эзе балта белән кырыла», «Чалма кигәнгә түгел, чын мөселман булганга хөрмәт», «Кеше – сәдәф, күңел – энҗе», «Пальто киеп акыл өстәү мөмкин түгел», «Пальтоң чиста, күңелең пычрак булмасын» кебек әйтемнәр аша татар халкы тышкы матурлык белән эчке тәрбиянең бәйлелеген ассызыклый [3; 562 б.]. Мондый мәкаль-әйтемнәр – милләтнең акылы һәм тормыш фәлсәфәсе җыелмасы. Алар телдә гади сүзләр аша тирән рухи мәгънә тудыра.

Татарлар өчен кием һәрвакыт ритуаль, хәтта сакраль мәгънәгә ия булган. Никах, сабантуй, бәби чәе кебек бәйрәмнәрдә кигән киемнәр гадәти көннекеннән аерылып торган. Яшь кызның калфагы, кияүнең камзулы, кайнананың яулыгы – һәркайсы билгеле бер социаль рольне, тормыш этабын күрсәткән. Шуны да әйтергә кирәк: кием салым ак-пак, чиста булырга тиешлегенә әһәмият бирелгән. Биредә «ак» эпитетына өстенлек бирелә, мәсәлән: «Ак кием кер тотмый», «Ак яулык салган – акыл алган». Бу элементларның атамалары – телнең тарихи хәтере. Алар аша без үткән чорларның социаль төзелешен һәм хатын-кыз, ир-ат образларын өйрәнә алабыз.

Киемгә карата телдә хисле мөнәсәбәт бар. «Яулык» сүзе, мәсәлән, татар поэзиясендә еш кына мәхәббәт, сагыш һәм туган як символы буларак кулланыла: «Давылларда очты ал яулыгым, бәлки табалырсың ишләрен…». Ә «калфак» – милли горурлык образы: «Ак калфакның тагылга чагы, туганнарның сагынган чагы», «Толымыңда талин тәңкәләрең, Ак калфагың энҗеләрдән чиккән…». Җырларда, шигырьләрдә һәм бәетләрдә ул кызның чибәрлеге, сафлыгы белән бәйле. Бу сүзләрнең яңгырашы гына түгел, хәтта фонетик төзелеше дә җылылык һәм наз тудыра.

Бүгенге көндә глобализация нәтиҗәсендә татар киеменең күп кенә элементлары көндәлек кулланылыштан чыгып бара. Әмма телдә алар яши, чөнки һәр сүз – хәтер эзләре. Яшьләр арасында соңгы елларда милли элементларга яңадан кызыксыну арта: милли калфаклар, чигүле күлмәкләр, борынгы бизәкләр яңача формада кайта. Бу күренеш татар телендә дә яңа сүзтезмәләр, стилистик яңалыклар тудыра. Мәсәлән, «милли стиль», «заманча калфак», «фольклор мода» кебек кушма атамалар барлыкка килде.

Татар телендә кием лексикасы – мәдәниятнең рухи көзгесе, җәмгыятьнең эстетик һәм әхлакый системасын чагылдыручы элемент. Әлеге сүзләрнең яшәеше – телнең һәм милләтнең дәвамлылыгы билгесе. Кием аша татар дөньясы үз йөзе белән сөйли, һәм шул сөйләм – халкыбызның җаны булып яңгырый.

## Кулланылган әдәбият


1. Ахметьянов Р.Г. Этимологический словарь татарского языка. Т. 1 (А–Л). – Казань: Магариф-Вакыт, 2015. – 312 б.
2. Ахметьянов Р.Г. Этимологический словарь татарского языка. Т. 2 (М–Я). – Казань: Магариф-Вакыт, 2015. – 427 б.
3. Исәнбәт Н.С. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда. – 2-нче басма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. – 848 б.
4. Кириллова З.Н. Названия предметов верхней одежды в татарском и чувашском языках // Вопросы тюркологии. – 2024. – № 2. – Б. 56–58.
5. Суслова С.В. Татарский костюм: историко-этнологическое исследование. – Казань: Татарское книжное издательство, 2018. – 220 б.
6. Тухбиева Л.Ф. Лексика одежды и головных уборов в татарском литературном языке: автореф. дис. … канд. филол. наук. – Казань, 2006. – 119 б.
7. Юсупова А.Г. Семантическое своеобразие устойчивых выражений татарского языка с компонентом «одежда» // Филологические науки. – 2016. – № 4. – Б. 102–105.


© Еникеева Л.Р.

УДК 372.881.1

**Ередеева Ф.Л.,**
*старший преподаватель кафедры алтайской филологии и востоковедения ГАГУ,*
*г. Горно-Алтайск, Россия*

# ОРУС ЛА АЛТАЙ ТИЛДЕРДИҤ ФОНЕТИКАЛЫК СИСТЕМАЗЫН МЕТОДИКАЛЫК АМАДУЛУ ТӰҤДЕШТИРГЕНИ

***Аннотация**. Берилген билим иште алтай ла орус тилдердиҥ фонетикалык системазыныҥ тӱҥдештиргениниҥ тӱп-шӱӱлтелери коргӱзилген. Анчада ла ајару бу јетирӱлерди орус тилдӱ балдарды баштапкы класста алтай табыштарга ӱредеринде канайда тузаланарына эдилет.*

***Учурлу сöстöр:** фонетикалык система, алтай тилге ӱредери, орус тил,туйук табыштар, ӱндӱ табыштар.*

Тӧрӧл эмес тилге ӱредери јаҥыс ӱредӱчиниҥ билгиринеҥ эмес, је анайда ок ӱренчиктиҥ кӱӱнинеҥ камаанду сӱрекей кӱч педагогикалык процесс. Бу иштиҥ бажында тӧс айалга – ол ӱренип аларга турган тилдиҥ табыштарын чын угып ла айдып алары.

Тӧрӧл эмес тилге ӱредеринде ӱредӱчиниҥ профессионал уредӱзи, психолого-педагогикалык, коштой тилдер јанынаҥ билгирлери ле башка-башка методторло тузаланып билери орус тилдӱ балдар алтай тилди канайда ӱренери сурекей камаанду. Орус ла алтай тилдердиҥ фонетико-фонологический аҥылуларын билип тура, ӱредӱчи балдардыҥ табыштарды чын угуп турганын, кӱч јерлерин ле јастыраларын озолондыра билип, оны тӱзедерге иште темдектеп алар.

Орус тилдиҥ фонетико-фонологикалык системазын шиҥдеген улустардыҥ тоозына Бодуэн де Куртенэ, В.А. Богородицкий, Н.К. Дмитриев, Л.В. Щерба, А.А. Реформатский ле о.ӧ. кирет. Алтай тилге јуук татар, бурят тилдердиҥ табыштарын шиҥдеген улустар ол: татар тилде: К. Насыри, Г. Шараф, Р.Ф Шакирова, Ч.М. Харисова ла о.ӧ.; бурят тилде: Г.Д. Санжеев, И.В. Баранников, Р.Т. Сультимова ла о.ӧ.

Алтай ла орус тилдиҥ табыштарын тӱҥейлештирип шиҥдеген улустардыҥ тоозына В.В. Радлов (1866, 1882), В.И. Вербицкий (1884), М.С. Канаев (1929), Т.М. Тощакова (1938), Н.П. Дыренкова (1940), Н.А. Баскаков (1947, 1958, 1972) ла о.ӧ. кирет. Бу билимчилердиҥ иштери кажызы ла алтай тил билимниҥ ле онын методиказынын ӧзӱмине јаан камаанын јетирген. СО АН СССРдыҥ Тӱӱкиниҥ, филологияныҥ ла философияныҥ Институтында В.М. Наделяев Экспериментально-фонетикалык шиҥжӱ иштердиҥ Лабораториязы ачылганынаҥ улам, табыштарды шиҥдери оноҥ ары тереҥжип, башка-башка эп-аргалар кожулат. Ол тоодо алтай тилдиҥ ле онын диалекттеринин табыштарын шиҥдеери М.Ч. Чумакаеванын (1976, 1984), С. И. Машталирдин (1984) и О.Ф. Герцогтын (1986), Г.Г. Фисакованын (1984) и Н.В. Гаврилиниҥ (1987), В.Н. Кокоринниҥ (1982, 1984), С.Б. Сарбашеваныҥ (2004), И.Я. Селютинаныҥ (1983, 2000), А.А. Шалдановаҥыҥ ла о.ӧ. иштеринде улалат.

Орус ла алтай тил типологиялык бӱдӱмиле эки башка бӱдӱмдерге келижет: алтай тил агглютинатив тилдерге кирп турган болзо, орус тил флектив тилдердиҥ тоозына кирет. Алтай тилде алты диалект бар: «тӱндӱк бӧлӱкке туба, куманды, чалкан диалекттер кирет, тӱштӱк бӧлӱкке – алтай-кижи, теленгит, телеут» [Баскаков, 67]. Эмдиги ӧйдӧ бу диалекттер ас тоолу калыктардыҥ тилдерине кирип, таҥынаҥ тилдер болуп јат. Је литературный алтай тил алтай-кижи диалектке тӧзӧлӧт.

Алтай тилдиҥ, тӱрк тилдерде ле чылап, орус тилдеҥ тӧс башказы ол сингармонизмниҥ ээжизи бар болгоны. Алтай грамотага ӱредеринде бу ээжини кату ла јымжак ӱндӱлер ажыра балдарга толо јартап, чын кычыртып бажыналтай грамотага ӱредеринде бу ээжини кату ла јымжак ӱндӱлер ажыра балдарга толо јартап, чын кычыртып бажынаҥ ала ӱредер керек.

Алтай тилдиҥ база бир тӧс аҥылузы ол кыска ла узун ундӱлердиҥ бар болгоны. Бу айалганы балдарга база чике оҥдоп, олорды чын угарга ӱредер керек, нениҥ учун дезе ӱндӱ табыш сӧстӧ кыска эмезе узун болорынаҥ, сӧстиҥ учуры камаанду: темдектезе: *каан* ‘царь, хан’, *кан* ’кровь’. Бичииринде узун ӱндӱлер экиленген таныкла башкаланып турган болзо, је орус тилдӱ балдарга олорды узун ӱндӱ деп угарга сӱрекей кӱч. Оныҥ учун баштапкы уроктордоҥ ло ала ӱредӱчи узун ӱндӱлерди аҥылап айдар учурлу.

Мынаҥ башка анайда ок кажы ла табышта бойы алдынаҥ аҥылулары база бар.

**Алтай ла орус тилдердиҥ ӱндӱ табыштарыныҥ системазы (вокализм)**

Алтай тилде ӱндӱ табыштардыҥ тоозы билимчилерле башка-башка кӧрӱлет. Тургуза ӧйдӧ алтай тилде 8 кыска [а], [о], [у], [ы], [и], [э/е],[ӧ], [ӱ] ла 8 узун ӱндӱ табыштар [аа], [оо], [уу], [ыы], [ӧӧ], [ӱӱ], [ии], [ээ] / [ее] бар деп «Эмдиги алтай тилдиҥ орфографиязында» (2019) темдектелет [Орфография алт, с. 36]. Јаҥыс алтай тилде бар ӱндӱ табыштарга [ӧ], [ӱ] ле олордыҥ узун корреляттары кирет. Оныҥ учун баштапкы класстыҥ ӱренчиктери бу табыштарла танышканда олор оосто канайда бӱдерин јартап, орус тилде тӱҥей табыштарын јартар керек.

Орус тилде алтай тилге кӧрӧ ӱндӱ табыштар ас [а], [о], [у], [ы], [и], [э]. Орус тилде вокализмди тереҥжиде А.А. Реформатскийдиҥ (1970), Е.А. Брызгунованыҥ (1977), Л.В. Щербаныҥ (2004), Е.Л. Бархударовой (2015) ла о.ӧ. иштеринеҥ кӧрӧргӧ јарар.

Орус та, алтай да тилде ӱндӱ табыштар мынайда бӧлӱнет:

– тилдиҥ таҥдайга ӧрӧ кӧдӱрилериле: (ӧрӧ, орто, тӧмӧн);

– тилдиҥ рядыла: (алын, орто, кийин);

– эриндердиҥ туружарыла (эрин чӧйилген, эрин чӧйилбеген).

Бу аҥылуларла орус ла алтай тилдиҥ ӱндӱ табыштарын тӱҥдештирип кӧрзӧ, мындый тӱҥей ле башка аҥылулар бар эмтир:

1. Тилдиҥ ӧрӧ кӧдӱрилериле эки тилде тӱҥей табыштар: ӧрӧ кӧдӱрилгени – [и], [ы], [у]; орто кӧдӱрилгени – [э/е], [о]; тӧмӧн кӧдӱрилгени – [а], ӧскӧртӧ айтса орус тилдиҥ бастыра ӱндӱ табыштары тилдиҥ кӧдӱрилериле алтай тилле тӱҥей, башказы јаҥыс алтай [ӧ], [ӱ] ле олордыҥ узун корреляттары бар болгоны;

2. Тилдиҥ рядыла эки тилде [ы] ла [а] табыштар аҥыланат, нениҥ учун дезе орус тилде олор орто рядка келижип турган болзо, алтай тилде кийин рядки келижет. Је [ы] табыштыҥ орус тилде рядын тил билимчилер башка-башка темдектейт: «Сложность определения ряда гласного [ы] заключается в том, что на протяжении произнесения этого гласного язык изменяет свое положение от смешанного к переднему ряду, т.е конец гласного [ы] звучит как [и]» [Бондарко, 1977, 80].

3. Алтай тилде аҥылу [ӧ], [ӱ] табыштар бар учун, эрин чӧйилер ӱндӱ табыштар орус тилге кӧрӧ мында кӧп.

Мынаҥ кӧргӧндӧ, ӱредӱчи аҥылу табыштардаҥ башка [а], [ы] табыштарга ајару эдер учурлу, нениҥ учун дезе алтай тилде бу табыштар тилдиҥ кийни јаар угулат.

Баштапкы класста балдар алтай тилле кычырарына ла бичиирине ӱренгенде ӧрӧ темдектелген фонологический аҥылулардаҥ башка, орфографиялык келишпестер база бар:

1. Алтай тилде «ӱндӱ табыш [е] бичииринде э ле е таныктарла темдектелет, је орус тилде ол эки башка табыш деп темдектелет. Сӧстӧ ол бир ле [е] табыш берип турган да болзо, је бичииринде сӧстиҥ бажында э (*эне* ‘мать’, *эки* ‘два’), ортозында ла учында – е (*эрмектен* ‘говори’, *кеме* ‘лодка’) бичилет» [Суразакова, с. 93]. Је мында бойыныҥ аҥылузы бар, алтай тилде [е] табыш орус [е] кӧрӧ кеҥ айдылат, орус тилдиҥ [э] табышка јуук. Темдектезе: *этаж* (русс.) – *эткен* (алт.)

2. Табыш [ы] алтай тилде «[а] табышка тӱҥейлежип, эмеш јымжак угулат. Анайда ок ол [й] ла [д’] табыштардыҥ јанында эмезе [ш] ла [ч] табыштардыҥ кийнинде турза, [и] деп угулат, је *ы* танык бичилет. Темдектезе, *ыйла* [ийла] ‘плакать’, *апшыйак* [апшийак] ‘старик’» [Суразакова, с. 103];

3. Орус тилде чылап, алтай тилде [э], [е], [и], [ӱ], [ӧ] табыштар алдында туйук табыштарды јымжатпай јат: темдектезе, *кел-* ‘приходить’, *тил-* ‘язык’.

Бу келишпестер учун балдар баштамы класстарда анчада ла кӧп јастыралар эдет. Оноҥ улам, олорды ӱредӱчи Мынаҥ кӧргӧндӧ, орус тилдӱ балдарды алтай бичикке ӱредеринде орус тилле коштой ло алтай тилде ӱндӱлердиҥ аҥылуларын јартап, ӱйелерде олорды чын айдарына ајару салып, келиштире таскадулар бӱдӱрер керек. Бу ишти ӱредӱчи 1-2 ле катап эмес, је улай ла кажы ла урокто кайра кӧрӱп, балдардыҥ эрмек-куучынына ајарар керек.

**Алтай ла орус тилдерде туйук табыштардыҥ системазы (консонантизм)**

Ӱндӱ табыштарга кӧрӧ, туйук табыштардыҥ системазы кӱч, нениҥ учун дезе алтай да, орус та тилде туйук табыштар ӱндӱлерине кӧрӧ кӧп: алтай тилде 26 туйук табыш, орус тилде – 36 [Таблица 1].

**Таблица 1 – Алтай ла орус тилдерде табыштар**

| Тилдер | Таныктар | Табыштар |
|---|---|---|
| Орус тил | а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ь, ъ, ы, э, ю. я | **ӱндӱ** – [а], [о], [у], [ы], [е], [и]; **туйук** – [б], [б’], [в], [в’], [г], [г’], [д], [д’], [ж], [з], [з’], [й], [к], [к’], [л], [л’], [м], [м’], [н], [н’], [п], [п’], [р], [р’], [с], [с’], [т], [т’], [ф], [ф’], [х], [х’], [ц], [ч], [ш], [щ]. |
| Алтай тил | а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ь, ъ, ы, э, ю. я | **ӱндӱ** – 8 кыска – [а], [о], [у], [ы], [э/е], [и], [ӧ], [ӱ]; 8 узун – [аа], [оо], [уу], [ыы], [ээ/ее], [ии], [ӧӧ], [ӱӱ]; **туйук** – 26 табыш – [б], [г], [ғ], [д], [д’], [ж], [з], [й], [к], [қ], [л], [ [м], [н], [ҥ], [п], [р], [с], [т], [т’], [ч], [ш]; ӧскӧ тилдеҥ кирген – [в], [ф], [х], [ц], [щ]. |

Туйук табыштар мындый темдектерле аҥыланат:

1. бӱдер јериле (эриндердиҥ ле тилдиҥ болужыла);
2. бӱдер эп-аргазыла (ӱзе тарткыш), аффрикаттар ла јиктелчик;
3. ӱнниҥ туружарыла (шуултту ла сонорный);
4. палатализация барыла (кату-јымжак болоры) – јаҥыс ла орус тилде учурайт.

Тӧртинчи темдек алтай тилдиҥ туйук табыштарына келишпей турган нениҥ учун дезе: «Согласные алтайского языка не противопоставляются по твердости и мягкости. Твердость или мягкость согласного зависит от того, с каким гласным, мягкорядным или твердорядным, он сочетается. В сочетании с мягкорядными гласными, а также с согласными ј, й, ч согласные смягчаются. В сочетании с твердорядными гласными мягкость у согласных теряется. В результате образуются мягкие и твердые варианты одного согласного» [Орфография, с. 40].

Алтай ла орус тилдердиҥ туйук табыштардыҥ системазында мындый аҥылулар бар:

**Таблица 2 – Алтай ла орус тилдердиҥ фонетикалык системазыныҥ аҥылулары**

| Тӱҥейи | Башказы |
|---|---|
| 1. Эки тилде артикуляционно-акустикалык темдектериле тӱҥей табыштар [б]-[п], [д]-[т], [в]-[ф], [ж]-[ш], [з]-[с], [л], [м], [н], [й], [р], [х], [ч]. 2. Бӱдер јериле, эп-аргазыла ла ӱнниҥ туружарыныҥ бӧлӱнериле орус та алтай тилде бӱдӱмдер тӱҥей; 3. Эки тилде экилезинде ӱнгӱр ле туйук табыштар бар; | 1. Табыштардыҥ ла таныктардыҥ тоозы эки тилде башка: алтай тилде – 37 танык, 45 табыш: 16 – ӱндӱ, 30 – туйук; орус тилде – 33 танык, 42 табыш: 6 – ӱндӱ, 36 – туйук; 2. Алтай тилде учурап турган аҥылу таныктар ла табыштар бар ҥ – [ҥ], ј – [д’],[т’], к – [қ], г- [ғ]; 3. Алтай тилде табыштар ӱнгӱр ле туйук деп бӧлӱнгени орус тилге кӧрӧ учурлу эмес «Деление по звонкости-глухости является оттенковой характеристикой, т.к. большинство фонем реализуется как в глухих, так и – в интервокальной и медиально-постсонантной позициях – в озвонченных оттенках» [Сарбашева, с. 213]. 4. Алтай тилде орус тилге кӧрӧ узун туйук табыштар бар [п:], [к:], [т:], [ч:]; 5. Алтай тилдиҥ табыштарында палатализацияныҥ темдеги јок; |

Анчада ла ӱчинчи аҥылуны ајаруга салар керек, нениҥ учун дезе алтай ӱнгӱр табыштар орус табыштарга кӧрӧ тунгак айдылат. Оноҥ улам орус тилдӱ балдарга олорды куучын-эрмекте аҥылаарга кӱч болот: темдектезе: *бала* – [пала] ‘ребенок’, *деремне* – [теремне] ‘деревня’.

Мынаҥ кӧргӧндӧ, баштамы класстарда баштапкы ла каласстаҥ ала ӱредӱчи балдардыҥ тӧрӧл тилине тайанып, алтай тилле тӱндештирип, башказын ылгаштырып билер учурлу. Алтай ла орус табыштардыҥ айдыларыныҥ, бичилерининг аҥылуларын бойна јартап, бойныҥ эрмек-куучынын тилбилбес балдарга келиштирип, кажы ла табышка, ӱйеге, сӧскӧ ајару эдер керек. Балдардыҥ јастыраларын астадарга, келишпестерди оҥдоп, балдарга келиштире таскаду иштерди белетеп, эрчимдӱ иштезе јакшы болор.

**Тузаланган литература**


1. Харисова Ч.М. Методика обучения татарскому произношению учащихся начальных классов русских школ. Казань: Магариф, 2000. – 167 с.
2. Баскаков Н.А. Диалекты алтайского языка // Вопросы алтайского языкознания. Горно-Алтайск, 1988. – С. 17.
3. Селютина И.Я. Алтайский сингармонизм: вокальный и консонантный аспект // Алтайское языкознание: проблемы и исследования. Мат. всеросс. науч.-практ. конф. междунар.уч.: 18-22 июня 2019 г. – Горно-Алтайск, 2019. – С. 28–36.
4. Суразакова Н.Н. Записка о некоторых несоответствиях в обозначении на письме звуков [е], [п], [к] // С любовью к людям / Сост. М.М. Бурулова. – Горно-Алтайск: типография п-ля Выс-ой, 2000. – С. 93–94.
5. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. – М., 1940. – 302 с.
6. Шалданова А.А. Вокализм диалекта алтай-кижи в сопоставительном аспекте. – Новосибирск: ИД «Сова», 2007. – 280 с.
7. Правила орфографии современного алтайского языка / БНУ РА «НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова»; редколлегия: канд. филол. наук А.Н. Майзина (отв. ред.), канд. филол. наук Б. Б. Саналова, канд. филол. наук Ф.И. Тагирова, канд. филол. наук А.Э. Чумакаев. – Горно-Алтайск, 2019. – 384 с.
8. Чумакаева М.Ч. Согласные алтайского языка (на основе экспериментально-фонетических исследований). – Горно-Алтайск, 1978. – 240 с.
9. Сарбашева С. Б. Фонологическая система туба-диалекта алтайского языка (в сопоставительном аспекте). – Новосибирск: «Сибирский хронограф», 2004. – 244 с.


© Ередеева Ф.Л., 2025

УДК 81.282

**Жиндеева Е.А.,**
*профессор МПГУ имени М. Е. Евсевьева,*
*г. Саранск, Россия*

## ЛИТЕРАТУРА КАК КОММУНИКАТИВНЫЙ КОД В СИСТЕМЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОСТИ

***Аннотация.*** *Предложенные материалы содержать размышления о возможности рассмотрения литературы как коммуникативного кода и описывают специфику взаимоотношения писателя и читателя на семиотической основе. Завяленный ракурс позволяет обнаружить сходные явления в других видах искусств и вскрыть особенности междисциплинарного подхода к аналитической работе с художественным образцом.*

***Ключевые слова:*** *коммуникативный код, внутритекстовая многослойность, метапредметная концепция, нарратив, эмпатия, контекстуальность, эмерджентность, культурный фон*

В условиях современного образовательного пространства литература сохраняет своё ключевое значение как учебная дисциплина, способствующая формированию не только

предметных, но и метапредметных компетенций обучающихся, несущая в себе национальный код, силу и мощь этнического самосознания. Будучи искусством слова, литература предоставляет уникальные возможности для интеграции с другими науками, что позволяет расширить горизонты обучения и углубить понимание изучаемых явлений, дать конкретную, независимую оценку происходящему и определить перспективы развития общества. При этом коммуникативная функция литературы получает значительную трансформацию и, вне взятого сомнения, выходит за рамки привычного понимания чтения.

XXI век как эпоха информационной насыщенности и цифровых коммуникаций раздвигает границы понимания функционального аспекта существования литературного текста и дает новую трактовку, казалось бы, устоявшимся, «верным» позициям. В таком ракурсе, на наш взгляд, наиболее эффективно рассмотрение художественного образца как конкретного коммуникативного кода, параметры которого позволяют систематизировать основные уровни как его понимания.

Таким образом, здесь и далее под *коммуникативным кодом художественного текста* мы понимаем систему текстовых знаков и правил, дающих возможность анализировать внутритекстовую многослойную оперативную программу эмоционального обмена информацией автора и читателя, а так же внетекстовую реальность как контекстуальное ограничение интерпретации данного литературного образца.

Коммуникативный код литературы как любая существующая система имеет ряд уровней, первичными из которых считаем:

– языковой (систематизированная подача словесного оформления мысли);

– нарративный (пространственно-временное наполнение сути изображаемого, парадигматика различных точек зрения – от главного героя к психологической детализации авторского присутствия и т.п.);

– символический (архетипы, мифологические аллюзии, концепты, цветовые и числовые аналогии и т. п.);

– культурный (исторический контекст, художественные традиции и другие существующие каноны).

Выделение таких уровней позволяет каждый раз получать фактически новый вариант кодирования – раскодирования художественного произведения конкретным индивидуумом.

Частично взаимоотношения «писатель – читатель» уже становились объектом нашего рассмотрения [2; с. 3], где дуальный аспект взаимодействия представляется нам в системе проникновения и частичного присвоения информативного сгустка писателя читателем. Вместе с тем, к особенностям литературного кода можно отнести не только многоуровневость, но и полисемию (как допустимость множества интерпретаций); контекстуальность (зависимость содержания и оценки художественного текста от эпохи кодирования и времени раскодирования, способа обнаружения культурного фона и правильности его трактовки); эмерджентность (возникновение новых трактовок при перечитывании или обнаружение новых установок на анализ произведения, реже это связано с получением нового жизненного, идейного опыта читателя). Создавая пространство для личной интерпретации, читатель делает попытку в определенном времени, пространстве, при зафиксированном уровне знания и душевного состояния создать проекцию понимания художественного текста. При этом изменение параметров исходных данных (например, знания, настроения и т. п.) способно привести к иному толкованию того же самого художественного текста. Такая погрешность делает оценку литературного образца живым процессом, что особо ценно в теории и практике его изучения.

Однако литература как вид искусства, как источник получения знаний не может быть воспринимаема вне контекста базовых составляющих: историческое, политическое, экономическое развитие эпохи, породившей его и параметров общественной мысли периода его востребованности (прочтения). Такой люфт указывает на различные подходы к пониманию проблемы, изменения нравственно-эмоциональных параметров оценок и т. д.

И в этом отношении важен общий подход к искусству как способу отражения действительности, что делает интегративные связи между видами искусства, да и знанием (отраслями наук) в целом, ключом к пониманию позиции читателя художественного произведения. Рассмотрим некоторые из таких ракурсов.

Интеграция литературы с другими видами искусств способствует формированию у читающего целостного восприятия мира, развитию критического мышления видеть взаимосвязи между различными сферами знаний и применять полученные понимания в новых контекстах, создавать новые интеллектуальные связи и отношения между закодированной в строках информацией и живым человеческим чувством, изложенной мыслью и мышлением конкретного индивидуума.

Мы уже отмечали, что литература как вид искусств предполагает диалог между читателем и писателем, в котором основным общим ядром является не просто передача информации, а возникновение эмпатии как элемента воспитания чувств. Одним из наиболее эффективных направлений интеграции при этом становится взаимосвязь искусства слова и психологии. Мы принципиально по-разному предполагаем рассмотрение психологии творчества (сознание писателя, авторская доминанта в художественном тексте) и психологии отражения или восприятия художественного образца (приобщение к характерам героев как представителей отдельной эпохи с наличием гендерной, образовательной и других маркировок, «присваивание» частичное или полное позиций персонажей и т. п.). Однако и в том, и в другом случае мы можем констатировать первичность рассмотрения именно диалоговой системы воспроизводящей (писатель) и принимающей сторон (читатель).

Общеизвестно, что изучение литературных произведений в историческом контексте позволяет читателю глубже понять эпоху, в которую они были созданы, а также осознать влияние исторических событий на развитие литературы. Например, при прочтении романа «Война и мир» Л.Н. Толстого возникает неотложная необходимость в использовании читателем знаний о Наполеоновских войнах, что позволит проследить причины и последствия этих событий, изучить быт и нравы того времени, а главное для нас – оценить степень и меру «погруженности» в события персонажей. При этом конкретные знания исторического фона не могут отменить биографический контекст изображения и трансляцию писательской точки зрения, как на Наполеона, так и на Кутузова.

Интеграция изучения литературы и музыки представляет значительный потенциал для развития творческих способностей читателя. В этом мы согласны с высказываниями Н.С. Бочкарева [1] о полифункциональности столько разных видов искусств. Как, например, изучение поэтических произведений может быть обогащено воспроизведением музыкальных произведений того же времени, что позволит почувствовать атмосферу эпохи и понять, как литературные и музыкальные произведения отражают чувства и переживания людей того времени. Все это в целом создает тот самый эмоциональный фон, при котором погружение в эпоху, изображаемую автором, дает «эффект присутствия», а, следовательно, углубляет эмпатический потенциал личности читающего.

Наметившаяся в последнее время интеграция литературы с географией и естественными науками открывает новые возможности для формирования пространственного сознания и понимания взаимосвязи человека с окружающей средой. Так эволюция литературной топографии позволяет сегодня говорить, например, не только о булгаковской Москве в художественных образцах, но и о феномене М.А. Булгакова в городе. Петербург же уже стал культурным кодом, позволяющим выделить отдельно такой феномен, как петербургский текст. Подобный «разговор на троих» писатель – читатель – город дает перспективный, на наш взгляд, вектор развития литературоведения и новый ракурс рассмотрения литературы как вида искусств.

Другой стороной представления о художественном тексте как способе коммуникации может стать основой рассмотрения так называемых синтетических форм искусства, где художественное слово занимает фундаментальное значение: театр, опера, кино, медиапроекты и т.д. Значительное увеличение «респондентов»–участников

коммуникативного процесса умножает и возможности трансполяции писательской мысли и, следовательно, диалог «писатель – читатель» превращается в полилог с заметным увеличением субъектов «разговора». Функционирование в пределах писательско-читательских отношений, например, режиссера, сценариста, артиста и так далее значительно видоизменяет трансляцию смыслов художественного произведения. При этом узловыми носителями этих смыслов все так же остаются писатель и читатель (зритель). Обеспечение преемственности получаемых культурных образцов-кодов при трансформации художественного текста в таких случаях и являются, на наш взгляд, мерилом талантливости «серединных» участников процесса (режиссера, сценариста, артиста и так далее). Таким образом, вскрытие механизмов трансформации литературных смыслов в иных видах искусств позволяет ориентироваться и на других участников коммуникативного процесса. К тому же в таком разговоре могут принимать участие литературоведы, литературные и театральные критики, искусствоведы, культурологи, различного рода аналитики. Полимодальность таких усложнившихся «диалогов», на наш взгляд, уводят от собственно литературных образцов, поэтому существует значительный риск искажения писательского замысла, что необходимо учитывать как некую погрешность в понимание произведения и внести путаницу в классифицированные нами как основные отношения «автор – читатель».

Указанные риски, конечно, не единственные в рассматриваемой нами системе. В зависимости от конкретной науки могут быть изменены и субъектно-объектные основы рассмотрения коммуникативного кода. Так для музыковедов однозначно основой в песенном образце, например, будет мелодия. Построение диалога между автором и потребителем образца искусства будет в лучшем случае построен по формуле «музыкант + поэт = слушатель (певец)». Как видим из исходных данных, такая формула может быть значительно утяжелена и собственно литературный код из таких отношений практически не вычленяется.

Все описанные нами случаи не единичны и в тоже время уникальны. Аналоговые образцы практически не встречаются, ведь речь идет о разных художественных произведения и огромном количестве читающих, чье мнение всегда уникально. Мы уверены, что приведенные примеры могут быть значительно дополнены, а предложенная система усовершенствована. Все это в целом говорит о том, что рассмотрение литературы как коммуникативного рода – перспективная научная область, требующая значительного погружения и ждущая своих исследователей.

**Список литературы**

1. Бочкарева Н.С., Табункина И.А., Загороднева К.В. Мировая литература и другие виды искусства: экфрастическая поэзия. – Пермь: Пермский государственный национальный исследовательский университет, 2012. – 90 с.
2. Жиндеева Е.А. Мартынова Е.А., Чванова А.В. Лейтмотив как внутритекстовая константа авторского понимания происходящего и читательская рефлексия от узнанного // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2013. – №3. – С. 249–252.
3. Жиндеева Е. А., Гришина Д.А. Москва как объект и субъект изображения в пьесах А.Н. Островского // Гуманитарные науки и стратегии образования: пути интеграции [Электронный ресурс]: сборник научных трудов по материалам V Международной научно-практической конференции – Надькинских чтений «Гуманитарные науки и стратегии образования: пути интеграции», 8 ноября 2017 г. / редкол.: Л.П. Водясова (отв. ред.) [и др.]; Мордов. гос. пед. ин-т. – Саранск, 2018. – С. 170–175. – ISBN 978-5-8156-0914-3.

© Жиндеева Е.А.. 2025

УДК 894.2.341:82-3/-9(575.2)(04)

**Жусуева С.К.,**
*доцент кафедры кыргызской филологии*
*Кыргызско-Узбекского Международного университета имени Б.Сыдыкова,*
*г. Ош, Кыргызстан*

# ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА И ОБЩЕСТВА В ПОСЛЕВОЕННЫЕ И 1960–1980-Е ГОДЫ В ЖАНРЕ ОЧЕРКА

(на материале кыргызской литературы)

***Аннотация***. *В данной статье рассматриваются и анализируются такие вопросы, как формирование и развитие очерковых произведений как жанра, их содержательные, идейно-тематические, жанрово-структурные особенности в кыргызской литературе 60-80-х годов. Мы видим, что в эти годы в жанрово-структурном отношении развиваются такие жанры очерка как путевые очерки, портретные очерки, автобиографические очерки, но проблемные и исторические очерки были менее развиты. Так же, проанализированы качественно улучшенные очерки в 60-е годы, созданные в 80-е годы замечательные путевые очерки. В заключение было отмечено, что очерковые произведения 60-80-х годов лучше всего отразили в литературе деятельность по пропаганде вопросов повестки дня, охватывающих все сферы общественной жизни.*

***Ключевые слова***: *жанр, исторический очерк, портретный, автобиографический, путевой, идейно-тематический, жанрово-структурная особенность, художественно-публицистический.*

Очерковые произведения сыграли важную роль в освещении различных сторон общественной и культурной жизни в послевоенные годы. В этот период очерки активно использовались в крупных республиканских газетах и журналах, а также в местных изданиях, вызывая общественный интерес. Поскольку очерк создавался на основе реальных исторических лиц и событий, его содержание позволяло поднимать проблемные вопросы в обществе, знакомить с передовиками производства и вдохновлять их на труд. В результате тематика очерков в послевоенный период формировалась под влиянием социалистической идеологии и была направлена на отражение труда в общественном сознании и темы труда. Также, особенности жанра очерка требовали использования документально-исследовательских методов. Этот процесс привел к формированию очерка как художественно-публицистического жанра.

Период, когда жанр очерка стал более широко, чем когда-либо прежде, развиваться в республиканских изданиях, относится к послевоенным годам. Ведь в эти годы очерк стал широко распространяться от крупных газет и журналов республиканского масштаба до областной прессы, от районных газет до колхозных, совхозных фабрично-заводских многотиражных газет. Само по себе это было, во-первых, требованием сложного послевоенного времени, когда перед прессой встал вопрос о регулярном и широком использовании жанра очерка, а во-вторых, все более возрастал интерес читателей к очерку [4; с. 32]. В послевоенные и 60-70-е годы издавались специальные очерковые сборники: альманахи: «Эмгек азаматтары» («Герои труда»), «Жумушчунун сөзү» («Слово рабочего»), «Замандаштар» («Современники»), «Мезгил барактары» («Страницы времени»); книги: Саткына Сасыкбаева «Күрөш күндөрүндө» («В дни борьбы») (1949), «Таңкы гудок» «Утренний гудок» (1957), «Күнөөстүү өрөөндө» («В солнечной долине») (1960), «Күжүрмөндөр» («Смельчаки») (1961), Т. Абдымомунова «Жакшы адамдар» («Хорошие люди») (1955), Н. Байтемирова «Акыл» («Ум») (1956), А. Абакирова «Унутулгус күндөр» («Незабываемые дни») (1962), Т. Субанбердиева и Б. Карабаева «Өз көзүбүз менен» («Своими глазами»), Т. Субанбердиева «Көгүлтүр Нилдин жээгинде» («На берегу голубого Нила») и очерки писателей Ж. Саатова, Ш. Садыбакасова, Ж. Кыдырмышева и других поэтов,

писателей, журналистов регулярно публиковались на страницах газет и журналов и стали широко распространяться среди широких масс читателей.

Влияние подобных явлений на общественное сознание, конечно, не могло остаться незамеченным и в жанре очерка. Однако известно, что до обретения независимости такие требования, как сохранение престижа коммунистического хозяйства, коммунистического руководителя, советского рабочего, создание образцового образа строителя коммунизма, считались в литературе основными идеологическими и эстетическими принципами. Познакомившись с произведениями, написанными в жанре очерка в послевоенный период, можно заметить, что этот принцип особенно прочно закрепился в жанре очерка и формирует основное идейно-тематическое направление жанра. Причина этого связана со спецификой жанра. Очерк – это одновременно и документально-исследовательское осмысление действительности, и эстетическое освоение мира и, в соответствии с категориями достоинства или безыскусности, должен подвергать художественной оценке.

Очерк – это художественно-публицистический жанр. Он создается на основе реальных исторических людях и событиях. Одно дело обращаться к проблемным вопросам в обществе с опорой на художественный вымысел, и другое-обращаться к проблемным вопросам, основываясь на реальности. Второй момент требует твердой позиции личности, сильной воли. Если в обществе существуют ограничения свободы слова, сокрытие недостатков, то поднятие проблемных вопросов-еще более трудное и досадное явление. По этой причине до обретения независимости в кыргызских очерках преобладают произведения на тему производства, о передовом хозяйстве, об успешных личностях.

Проблемные очерки разоблачительно-критического характера, такие как стихотворения «Ак чүчүндөй» («Неженка») М. Алыбаева, «Халтурщик досума кат» («Письмо другу-халтурщику») Р. Шукурбекова, или как рассказ Ч. Айтматова «Гулсарат», в сборниках очерков 50-70-х годов практически не встречались. Мы сталкиваемся с наиболее распространенными в эти годы видами очерков как: портретные, автобиографические и путевые. В портретной статье А. Убукеева «Ак жолтой» в сборнике «Жакшынын шарапаты» («От хорошего-благородство») (1969), хорошо представлен литературно-документальный образ Ташиева Кулназара, который работал на юге первым секретарем в Араванском, Джалал-Абадском, Ленинском, Ошском районах, во всех районах, где он пребывал поднимал урожайность хлопка, и благодаря своим организаторским способностям заслужил среди трудящегося населения прозвище «Ак Жолтой» («Приносящий счастье»). Звание Героя Социалистического Труда было основным мотивом деятельности героев очерка до 50-80-х годов. Бакен Ашимбаев в своем очерке «Они станут учеными» стремился создать образ новых людей. Содержанием произведения является событие, свидетелем которого стал автор во время своей командировки, т.е. оно начинается с желания отца мальчика по имени Кемель, успешно окончившего среднюю школу, чтобы его сын получил образование. Обычно мы говорим, что книги, журналы и газеты – это зеркала жизни. А на их страницах бьется пульс сегодняшней жизни. В основе названных очерков труд, земля, изменившаяся благодаря труду, образы героев девятой пятилетки. Эти очерки созданы на основе девиза, призыва «В пятилетку – плодотворная работа, творчество и поиск молодежи» [4; с. 41].

В 1960–1970-е годы наблюдается мощное возрождение жанра литературного очерка. Примечательно, что, во-первых, увеличилось число авторов, работающих в этом жанре, а во-вторых, нельзя не отметить тот факт, что стали создаваться более подлинные художественные очерки, соответствующие природе жанра. В общей сложности опубликовано в печати очерки около пятидесяти авторов. Среди них заслуживают упоминания имена: С. Сасыкбаева, А. Убукеева, Э. Медербекова, А. Молдокматова, М. Сейталиева, Т. Жаманкулова, И. Исакова, А. Сальникова, К. Жусупова. В эти годы все больше пишутся путевых очерков, возникших в результате путешествий по бескрайним просторам нашей страны и зарубежных стран. Например, можно назвать такие очерки как: О. Султанова «Дорога из Иссык-Куля на Корсику» (1965), «Дорога в Мухит» (1977), С. Наматбаева «Два мира-две юности» (1965),

«22 дня на Острове Свободы» (1979), К. Жусупова, «На родине Микеланджело» (1971), «Мысли на большой дороге» (1982) [1].

Стоит отметить творчество таких авторов, как С. Сасыкбаев и Э. Медербеков, которые в 60-70-е годы вложили все свои силы и способности в жанр художественного очерка. С. Сасыкбаев неоднократно обращался к теме рабочих, а Э. Медербеков пытался отразить жизнь спортсменов [3].

В кыргызской литературе очерки 50-70-х годов написаны с учетом нескольких идейно-эстетических принципов в построении художественных образов. Эти принципы сыграли важную роль в отражении особенностей жанра очерка, а также социального и культурного контекста. Принципы социалистического реализма составляли основное идейное направление очерка. В рамках этого принципа авторы стремились отразить социалистическую идеологию, показать героев труда и их достижения. Жанр очерка ценится и с эстетической точки зрения и направлен на то, чтобы произвести эмоциональное впечатление на читателя посредством использования художественных элементов. Авторы не только излагали факты, но и попытались досконально объяснить его внутреннюю и внешнюю сущность. Этот процесс важен при создании художественных образов. Очерк создается на основе реальных исторических личностей и событий с использованием документально-исследовательских методов. Данный принцип дает возможность рассказывать истории, основанные на реальных фактах, и знакомить читателя с реалиями реальной жизни. Авторы очерков, осознавая социальную ответственность, учитывали в своих произведениях интересы общества. Их цель – показать читателям положительные примеры для подражания, а также привлечь внимание к проблемным вопросам общества. Идейно-эстетические принципы создания художественных образов в кыргызских очерках 50-70-х годов формировались на основе социалистического реализма. Авторы старались произвести на читателей глубокое эмоциональное впечатление посредством освещения социальных проблем, портретного описания и эстетической оценки. Эти принципы определили особенности жанра очерка и усилили его роль в обществе.

Создание художественных образов в сборниках очерков 50-х и 70-х годов формировалось в кыргызской литературе на основе социалистического реализма. В этот период жанр очерка играл важную роль в изображении различных сторон общественной жизни и включал в себя ряд особенностей в создании художественных образов. Например: в очерках 1950-х и 1970-х годов главными героями были герои социалистического труда. Так, в очерке Саткына Сасыкбаева «Анипа и ее сверстники» отражены высокие нравственные качества героев произведения и их вклад в жизнь общества. Эти образы, как правило, изображаются как активные участники трудового процесса и считаются символами социалистической идеологии. В большинстве очерков использовались портретные и автобиографические формы. Например, в сборнике А. Убукеева «От хорошего – благородство» (1969) через портрет персонажа Ташиева Кулназара изобразил жизнь трудящихся юга страны. Эти образы показывают деятельность конкретных людей и их место в обществе. Писатели-очеркисты старались произвести эмоциональное впечатление на читателя, используя в своих очерках художественные элементы, позволяющие эстетически оценить реальную жизнь. В своем сборнике «Современники» (1975) С. Султаналиев добился успехов в создании художественных образов посредством изображения портрета человека труда и описания процесса освоения новой техники. Следовательно, раскрытие художественных образов в кыргызских очерках 50-70-х годов основывалось на принципах социалистического реализма и было направлено на отражение актуальных вопросов общественной жизни. Авторы, в художественной форме изобразив жизнь реальных людей, их деятельность и их вклад в жизнь общества, вызывая у читателей глубокие эмоции.

К. Осмоналиев, рассматривая и анализируя эволюцию кыргызских очерков, будь то специальные сборники очерков или очерки, публикуемые в ежедневных газетах и журналах, указывал в большинстве из них на следующие, применимые ко всем, недостатки:

Во-первых, авторы писали то, как видели. Они из них выделяли самые важные и актуальные факты и забывали сделать этот факт ядром произведения. Следовательно, очерк полон натуралистических повествований, хаоса и неразберихи.

Во-вторых, некоторые очеркисты при написании своих произведений игнорируют использование элементов публицистики, тем более в некоторых очерках полностью отсутствуют положительные обновления публицистики. Художественного метода в повествовании недостаточно. Это сводит на нет проблематичность очерка.

В-третьих, в некоторых очерках наблюдается слабый творческий подъем или очень слабое творческое вдохновение. Чтобы привлечь миллионы читателей ко всем эстетическим свойствам того или иного факта, прежде чем просто перечислить этот факт, необходимо полностью объяснить его внутреннюю и внешнюю суть. Следовательно, чтобы объяснить автору необходимо использовать художественные элементы литературы в соответствии со своим планом. Очерк, конечно, строится на основе фактов, но даже если бы он не был художественно достоверным, то это был бы не очерк, а просто голая сводка фактов. В послевоенные годы видно, что при всестороннем освещении вопросов о прочном мире, о творческом труде, о благополучной жизни, подобные ошибки писатели-очеркисты все еще допускали.

По изданию десятков сборников очерков в 60-70-х годы, заметно, что очерк вновь активизировался. В этот период в литературных журналах и газетах особое внимание (рубрика) уделялось в республике пропаганде небывалого роста труда, острым требованием времени стало прославление новых сторон трудового процесса произведений, а потому были созданы очерки целевого содержания. Сборник портретных очерков «Золотое зерно» (Кыргызстан, 1975) посвящен «полевому инженеру» – земледельцу, проблемам в целом связанным с хлебом и зерном. В этом же сборнике представлены типичные очерки своего времени А. Калилева «Золотое зерно на ладони», «Звездное утро на трассе». Эти два очерка, мало чем отличающиеся друг от друга, разве что двумя разными персонажами и двумя разными рабочими. Автор выступает в роли повествователя, рассказчика, а не активного участника события. В сборнике очерков С. Султаналиева «Современники» (1975) содержатся: портрет человека труда, внедрение новой техники, обучение, передовой метод, трудовой фон, рационализаторские предложения, суть социалистического соревнования. Сборник К. Турсуналиева «Трудовой потенциал» (Фрунзе, 1975) отличается тем, что автор проникает в душу героев, анализирует личностные особенности и социальное поведение. Здесь содержатся пейзажные описания, интерьер, диалог, лирические отступления, а также освободившись от фотографизма, перечисления, сумел «выжать суть факта» и художественно обобщить его [2; с. 144].

В частности:

1. Уведомление о командировке очеркиста (обязательно включается то, что он видел, слышал в пути);
2. Встреча с героем (на работе, дома) и описание трудового процесса;
3. Причина, по которой он выбрал свою профессию. Предоставление информации из своей биографии;
4. Преодоление трудностей, с которыми сталкивается герой очерка, результаты, достигнутые героем на основе его поискового опыта, заслуженная гордость (герой труда, ордена-медали, награды и т. д.);

Результаты:

1. В период со второй половины XX века до периода независимости кыргызский очерк полностью сформировался в жанровом отношении и приобрел определенные литературные традиции в плане художественной композиции;
2. На данном этапе развития кыргызского очерка тема труда стала ведущей, плодотворными стали такие типологические типы данного жанра, как проблемный очерк, путевой очерк;

3. Несмотря на достаточное количество работ проблемного критико-аналитического характера, в науке, во многих жанрах публицистики, в изобразительном искусстве, жанр проблемного очерка оставался неразвитым.

**Список литературы**

1. Жусупов К. Тулпар: Путешествия, литературные развлечения, мысли. – Фрунзе, 1988. – 336 с.
2. Жусуева С.К. Путевой очерк – особая форма художественной прозы // Наука. Образование. Техника. – 2018. – №2. – С. 62-70.
3. Касыбеков У. Очерк – это художественное исследование. – Фрунзе, 1979. – 176 с.
4. Медербеков Э. Задание друга. – Фрунзе: Мектеп, 1968. –120 с.
5. Осмоналиев К. Жанровая эволюция кыргызских очерков. – Фрунзе, 1980. – 56 с.

© Жусуева С.К., 2025

УДК 821.512.145

**Закирзянов А.М.,**
*заведующий отделом литературоведения ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ,*
*г. Казань, Россия*

## Р. КОРБАННЫҢ «ӘХМӘРОВ» РОМАНЫ: ЖАНР ЭЛЕМЕНТЛАРЫ СИНТЕЗЫ

***Аннотация***. *Мәкаләдә Р. Корбанның «Әхмәров» роман-хроникасы тематика һәм жанр элементлары синтезы аспектында анализлана. Әсәрдәге вакыйгалар төрле композицион катламнар аша бара, анда төп геройның тормышы бөтен ил тормышы белән чагыштырыла. Әсәрнең жанры үзенчәлекле синтездан гыйбарәт: анда фантастика, интрига һәм сәяси фәлсәфә элементлары бар. Исхак Әхмәровның әдәби образы катлаулы разведка эшчәнлеге һәм геройның татар менталитеты белән тыгыз бәйләнеше аша ачыла. Романда ул максатчан, акыллы, тапкыр, үз иленә тугрылыклы герой итеп сурәтләнә.*

***Терәк сүзләр:*** *Р. Корбан, роман-хроника, тема, жанр, композицион катлам, герой.*

Хәзерге татар прозасында ерактагы һәм якындагы тарих, төрле чорларда һәм шартларда яшәп, тегеяисә бу өлкәдә танылу алган, үзләреннән гыйбрәтле мирас, хезмәт нәтиҗәсе калдырган шәхесләр белән кызыксыну актив булып кала. Әлеге активлык турыдан-туры XX гасырның 90 нчы еллары белән тыгыз бәйле. Нәкъ менә шул чорда әдәбияттә, гомумән, мәдәнияттә милли тематика алгы планга чыгып, ул халыкның тарихына һәм атаклы шәхесләренә игътибарны арттырды [2]. Әлеге елларда билгеле тарихи шәхесләрдән Кол Гали, Мөхәммәдъяр, Батырша, Ш. Мәрҗани, Тукай, Һ. Такташ, Ш. Усманов һ.б. турында әсәрләр дөнья күрде. Яңа гасырга чыккач та бу юнәлеш туктап калмады. Соңгы ун-унбиш елда татар халкының сан ягыннан кимүе, уку йортларында туган тел дәресләре кимү һ.б. сәбәпләр милләт язмышы белән кызыксынуга китерде [1, 4 б.]. Шунысы игътибарга лаек, әлеге күренеш башка әдәбиятларга, аерым алганда, башкорт әдәбиятына да хас иде һәм бу, үз чартында «символлаштырылган, сызлану белән тулы образлар» иҗат итүгә китерде [5, 2572 б.]. Ул исә тарихи шәхесләрне мәйданга чыгару мәсьәләсен алга куйды. ТР Мәдәният министрлыгы тарафыннан аерым шәхесләр буенча әсәрләр язуга махсус заказ бирелү дә бу мәсьәләгә игътибарны арттырды. Соңгы елларда тарихи шәхесләр турында М. Әмирханов, А. Хәлим, Ф. Бәйрәмова, З. Хәким, В. Имамов, Р. Зәйдулла, З. Хөснияр, А. Әхмәтгалиева, Р. Галиуллин, Р. Корбан, Ф. Гыймалетдинов һ.б. романнары басылып чыкты. Татар укучыларына Кол Шәриф, Т. Ялчыгол, С.Г.-Волжская, Җәлил, Алиш һ.б. әдәби образы белән танышу мөмкинлеге барлыкка килде.

Хәзерге әдәби процесста актив эшләүче авторларның берсе – Рафис Корбан. Озак еллар дәвамында балалар шигърияте өлкәсендә эшләп, яшь буын психологиясен,

кызыксынуларын, өлкәннәр дөньясы белән катлаулы мөнәсәбәтләрен белеп, тирән аңлап иҗат итүче шагыйрь буларак танылу алган иде. Балаларның хис-кичерешен оста тоемлау аңа әйләнә-тирә матурлыгын, әхлакый кыйммәтләрне бай сурәтләрдә чагылдыру мөмкинлеге бирә. Без аны шигъри сүзгә тоемы булган лирик дип тә беләбез. Байтак шигырьләренең популяр җыр булып китүе дә шуны күрсәтә. Р. Корбан шигъри формага сыеп бетмәгән уй-фикерләрен прозада укучыларына җиткерүгә килә. Әдипнең басылып чыккан «Ватан» (2018), «Алиш» (2019), «Әхмәров» (2020), «Артык кешеләр» (2023) кебек романнары татарның танылган шәхесләренә багышланган булулары белән кызыксыну уята, бәхәскә, уйлануга чакыра. Безнең игътибар үзәгендә аның «Әхмәров» исемле әсәре булып, тема һәм жанр үзенчәлекләрен, әдәби образы бирелешен, автор кулланган алым-чараларны ачыклауны максат итеп куябыз.

Уртак ватанга хезмәт итеп, шул юлда күрсәткән зур батырлыклары дәүләт тарафыннан танылган, югары дәрәҗәдәге исемнәргә, бүләкләргә лаек булган милләттәшләребезнең күп булуын беләбез. XX гасырда булып узган катлаулы, фаҗигале хәлләрдә, төрле сугышларда татарларның илне саклау-яклауга керткән өлеше, аерым шәхесләрнең чын мәгънәсендә кыюлык үрнәге күрсәтүе турында яңадан-яңа материаллар табыла, архивлар ачыла тора. Илнең эчке һәм тышкы иминлеген саклау мәсьәләсе һәрвакыт яшеренлек мөһере астында булып, киң җәмәгатьчелеккә аз өлеше генә билгеле. Шуларның берсе башка илләрдә тышкы разведка эше алып бару белән бәйле. Яңа гасырда әлеге өлкәдә хезмәт куеп, зур бүләкләргә лаек булган милләттәшебез Исхак Әхмәров (1901–1976) турында мәгълүматлар билгеле булды. Чиләбе өлкәсендә туып, сабый чагыннан Татарстанның Биектау районы Кече Битаман авылында, 11 яшеннән Казанда үскән егет, 1917 елгы инкыйлаблардан соң иҗтимагый-сәяси эшчәнлеккә тартыла, Казан һәм Мәскәүдә төрле белгечлекләргә укый, нәтиҗәдә ОГПУның тышкы разведка бүлегендә хезмәт итә башлый. Ул гомеренең 12 елын, яшерен агент буларак, чит илләрдә үткәрә. Хөкүмәтнең төрле бүләкләренә лаек булып, полковник дәрәҗәсендә ялга чыга.

Рафис Корбанның «Әхмәров» дип аталган роман-хроникасы [3] Исхак Әхмәров тормышына, эшчәнлегенә багышланып, аның аеруча гыйбрәтле сәхифәләрен чагылдыра. Үзәккә төп герой белән бәйле вакыйгалар куелып, аның бала чагыннан алып, 1941 ел ахырына кадәрге вакытны үз эченә ала. Әсәрнең биографик катламында әлеге шәхеснең бала чагы, яшүсмер еллары, туган ягы белән бәйле хәлләр укучы күз алдыннан үткәрелә. Казан артындагы татар авылында үскән малайга дөньякүләм хәлләргә йогынты ясарлык зур эшләр башкарырга көч-таяныч каян килә соң? Билгеле инде, телләр өйрәнүгә сәләт табигатьтән килә, әмма әлеге мөмкинлекне ачу, аннан дөрес файдалана белү кешенең характеры, аң-акылы белән тыгыз бәйле. Автор фикеренчә, Исхак авылда яшәгәндә үк күзәтүчән булып, һәрнәрсәне күңеленә сеңдереп үсә, максатчанлык, ихтыяр көче кебек сыйфатлар аңа әби-бабадан, анадан, авылдашларыннан күчә. Яшьтән үк бабасы кебек мари телен өйрәнүе, башка халык вәкилләре белән иркен аралаша алуы малайның күңелен үстерә. Казанга килгәч тә, ул үзен күрсәтә ала, тиз таныла һәм дәрәҗәле вазифаларда эшли башлый. Шуңа да аны күреп алалар һәм тышкы разведка эшенә җәлеп итәләр. Вакыйгалар барышында Исхак гаять тыныч, сабыр, үзсүзле һәм җаваплы, үз эшен теләп, кирәклеген аңлап башкаручы булып ачыла.

Романның иҗтимагый-сәяси катламында сурәтләнгән вакыйгаларда чор рухын, аның каршылыкларын ачуга да шактый урын бирелә. 1930 еллардагы репрессияләр нәтиҗәсендә, кешеләр арасында бер-берсенә ышаныч бетә, шикләнеп карау гадәти хәлгә әйләнә. Тышкы разведка кебек яшерен һәм серле оешма да болардан котыла алмаган, күрәсең. Америка Кушма Штатларындагы резиденцияне ябып, Мәскәүгә чакырып кайтарылган Исхак та төрлечә тикшерүгә дучар була. Аның турыдан-туры җитәкчесе булган Базаровның атып үтерелүе бу куркынычны тагы да арттыра. Автор фикеренчә, Берия тырнагыннан котылу өчен кискен адым ясый ул: хатыны һәм баласы була торып, АКШ коммунистлары җитәкчесе Эрл Броудер сеңлесе кызы Һелен Лаурига өйләнә, аны үзе белән Мәскәүгә алып кайта. Бериянең аерым эш-гамәлләрендә, Сталинның вакыйгаларга бәйле караш-фикерләрендә әлеге дәһшәтле чорның куркыныч авазы чагыла. Шунысы игътибарга лаек, туган авылына

кайткан Исхак үзенең яшьлек елларын, инкыйлаблар чорын искә төшерә. 1918 елны Кызыл Армия олауларын талау, шуның өчен, тикшереп тә тормыйча, авылның алты егетен атып үтерү кебек хәлләрнең ахыр чиктә илдәге режимны, аның куркыныч идеологиясен тудыруы турында нәтиҗә ясарга этәрә.

Р. Корбанның игътибар үзәгендә 1940–41 елларда дөньяның капма-каршы лагерьларга бүленеп, чимал һәм территорияләр өчен ачыктан-ачык сугыш башлануы тора. Ул, билгеле инде, Икенче Бөтендөнья сугышы, соңрак Германиянең Советлар Союзына һөҗүм итүе, Ерак Көнчыгышта Япония агрессиясе куркынычы туу, АКШның сугышка катнашып китүе кебек вакыйгалар белән тыгыз бәйле була. Менә шул шартларда совет разведчиклары тырышлыгы белән гаять мөһим сәяси хәл ясала – АКШ хөкүмәте агрессияне авызлыклау өчен Япониягә ультиматум куя. Нәтиҗәдә Япония Перл-Харбордагы Америка хәрби базасына һөҗүм итә һәм ике ил арасында сугыш башлануга китерә. Япония Ерак Көнчыгышта СССРга каршы сугышу уеннан баш тарта, чөнки аның ике фронтта сугыш алып бару мөмкинлеге булмый. Бу исә Көнчыгыштагы күпсанлы дивизияләрне Мәскәүне сакларга кайтаруга юл ача. Әлеге сәяси һәм хәрби нәтиҗәләргә китергән «Кар» операциясен уйлап табучы Исхак Әхмәров булып, аны Виталий Карпов тормышка ашыра.

Әсәрнең уйланма катламында тышкы разведка эшенә, аның оештырылу үзенчәлекләренә дә шактый урын бирелә. Автор бу урында документлардан да иркен файдалана һәм вакыйгаларның ышандыру көчен арттыра. Әйтик, бер төр разедчикларның үз исеме белән ил посольствосында берәр вазифа башкаруы, шул ук вакытта төрле мәгълүматлар җыюы, икенче төрләренең исә яшерен рәвештә башка кеше исеме белән илдә яшәве, махсус агентлар табып, шулар аша эш итүе кебек хәл-вакыйгалар китап укучыны җәлеп итә. Р. Корбан жанрның чикләрен бермә-бер киңәйтеп җибәрә. Нигездә документаль-детектив әсәргә сәяси эчтәлекле әсәрләргә хас интрига килеп керә. Катлаулы мөнәсәбәтләргә тартылган илләр тарафыннан кабул ителгән сәяси документлар, аларның ил-дөнья өчен әһәмияте, әлеге эш-гамәлләрнең нәтиҗәсе автор күзаллавында бирелә. Разведка кебек катлаулы эшнең эчтәлегенә тирән кермәстән, автор берничә күренеш аша аның эчтәлеген, авырлыгын, разведчиклардан никадәр акыл, осталык, эчке тоемлау таләп иткәнен ача. Әсәр жанры шул рәвешле фантастика, табышмак, документальлек, уйланма кебек элементлар белән байый, тулылана.

Романның жанр табигатенә хас үзенчәлекләр төп герой – реаль шәхес Исхак Әхмәров образының бирелешенә дә йогынты ясый. Табигатьтән бирелгән сәләтне үстерә барып, ул яшерен агент булып чит илдә эшли алу дәрәҗәсенә ирешә. Моның өчен телләргә сәләт, табигый аң-акыл, сәбәп-нәтиҗә бәйләнешен ачу осталыгы кирәклеге укучыга яхшы аңлашыла. Документаль фактлар һәм автор уйланмасы аша аның гыйбрәтле әдәби образы оеша.

Шуның белән бергә, роман-хрониканы сәнгати планда баету, тулыландыру да сорала. Исхак Әхмәровның шәхес буларак формалашуына бәйле вакыйгаларны киңәйтү, геройның шәхси тормышын, каршылыклы гаилә тарихын үтемле, гыйбрәтле, укучыны кызыксындырырлык итеп ачу сорала. Разведка эшенең детальләренә игътибарлы булу, аның эчтәлеген тирәнәйтү, гомумән, разведка эшенең асылы, аның үзенчәлекләре турындагы урыннар да җитдирәк якын килүне сорый. Разведчик буларак И. Әхмәров эшчәнлегенең кызыклы, гыйбрәтле, шул ук вакытта куркыныч эш буларак ачылышы тулысынча ышандырмый.

Шулай итеп, «Әхмәров» роман-хроникасында танылган разведчик Исхак Әхмәров тормышы, эш-гамәлләре илнең тышкы разведка эшчәнлегенә бәйле сурәтләнә. Әлеге теманы ачуга автор вакыйгаларның шәхси, иҗтимагый, публицистик, уйланма катламнары аша килә. Әсәрнең жанрында сәяси, фантастик, документаль, табышмак алымнары урын алып, үзгә бер жанр формасы тәшкил итәләр. Романның төп герое И. Әхмәров реаль кеше, әмма ул автор уйланмасы ярдәмендә баетылып, төрле планда ачыла. Әсәр хәзерге татар әдәби процессындагы эзләнүләрне аңлауга, бәяләүгә хезмәт итә.

**Әдәбият исемлеге**

1. Габидуллина Ф.И. Трансформации фольклорных образов в прозе М. Кабирова (на примере произведения «Когда они проснулись» («Убырлар уянган чак») // Фольклор и фольклористика XXI в.: актуальные направления и перспективы исследовательских практик. Материалы III Международной научно-практической конференции, посвященной 85-летию профессора БГПУ им. М. Акмуллы А.М. Сулейманова (1939–2016). – Уфа, 2024. – С. 73–76.

2. Ганиева А.Ф. Переоценка прошлого в творчестве Гарифа Ахунова 1980-х годов // Тюркский мир в современных реалиях: проблемы языка, литературы, истории и культуры: XII Международная тюркологическая конференция (г. Елабуга, 18 апреля 2024 года) / – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2024. – С. 144–148.

3. Корбанов Р. Әхмәров: роман-хроника; кереш сүз авт. Р. Гайнетдинов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2020. – 149 б.

4. Макарова В.Ф. Зөлфәт Хәкимнең «Серле тәңкә» романында романтизм һәм метафизик реализм синтезы // Татароведение в ситуации смены парадигм: теория, методология, практика: материалы IV Международного научно-практического семинара, посвященного 85-летию Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова (9–10 октября 2024 г., Казань) / сост. Л.И. Фахрутдинова. – Казань: ИЯЛИ, 2024. – Б. 194–199.

5. Халиуллина А.Г., Галина Г.Г. Нравственные ценности народа в повести современного башкирского прозаика Мунира Кунафина «Плыл по океану рыжий остров» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2023. – Т. 16. № 8. – С. 2571–2576.

© Закирьянов А.М., 2025

УДК 821.512.145

**Закирова А.Л.,**
*студент 3 курса Елабужского института КФУ*
*Научный руководитель –* **Габидуллина Ф.И.,**
*доцент кафедры филологии Елабужского института КФУ,*
*г. Елабуга, Россия*

## РАБИТ БАТУЛЛАНЫҢ «КЫЛДАН НЕЧКӘ, КЫЛЫЧТАН ҮТКЕН» КЫЙССАСЫНЫҢ ЖАНР ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

***Аннотация.*** *Мәкалә хәзерге татар әдибе Рабит Батулланың «Кылдан нечкә, кылычтан үткен» әсәренең жанр үзенчәлеген хәзерге татар әдәбиятында кыйсса жанрының яңадан торгызылуы контекстында анализлауга багышлана. Тикшеренүнең актуальлеге, бер яктан, әдипләрнең милли мәдәни кодның бер өлеше булган борынгы жанрлар белән кызыксынуының яңаруы, икенче яктан, мәктәп программасында мондый әсәрләрнең жанр үзенчәлекләренең җитәрлек дәрәҗәдә өйрәнелмәве белән аңлатыла. Хезмәттә кыйсса жанрына билгеләмә бирелә, аның характерлы сыйфатлары Батулла әсәренең идея эчтәлеген, образлар системасын һәм сәнгати үзенчәлеген анализлау мисалында ачыклана.*

***Терәк сүзләр:*** *татар әдәбияты, Рабит Батулла, кыйсса, жанр, образ.*

Хәзерге татар әдәбияты үзенең милли тамырларына кайту һәм борынгы жанрларны яңарту юнәлешендә актив үсеш ала. Аерым алганда, кыйсса – Шәрекъ әдәби традициясеннән килеп чыккан, тарих, дини хикәя һәм фольклорны берләштерүче эпик жанр – яңа формада яңарып килә. Рабит Батулла – бу процессның иң яхшы вәкилләренең берсе. Аның «Кылдан нечкә, кылычтан үткен» әсәре – кыйсса жанрын заманча әдәби контекстта үстерүнең ачык үрнәге.

Кыйсса термины Коръәнне тәфсирләүче һәм дини хикәяләр сөйләүче – кыссаслар эшчәнлегеннән килеп чыккан. Р. Әхмәтьянов үз сүзлегендә әлеге сүзнең гарәп теленнән килүен һәм башлангыч мәгънәсен «суд вакыйгасын сөйләү» дип билгели [1, 133 б.].

Татар әдәбияты галиме Х.Й. Миңнегулов кыйссаны түбәндәгечә билгели: «Кыйсса – Шәрекъ әдәбиятларында һәм фольклорында эпик (кайвакыт лиро-эпик) жанр атамасы. Кыйссада, гадәттә, гадәттән тыш, кызыклы, мавыктыргыч, драматик, гыйбрәтле вакыйгалар бәян ителә. Сюжет үсеше кайвакыт лирик кичерешләр, төрле уйланулар белән кушылып бирелә. Кыйсса конфликты үзенең кискенлеге, кайвакыт трагик характерда булуы белән аерылып тора. Күп кыйссаларда күчмә сюжетлар, төрле легендалар, риваятьләр, хәтта мифлар эшкәртелә» [4, 77 б.].

Кыйсса еш кына дастан белән якын китерелсә дә, алар арасында принципиаль аермалар бар. Дастан күбрәк халыкның батырлык эпосы, коллектив героик эпоска нигезләнә, ә кыйсса – шәхес язмышына, аның рухи эзләнүләренә, иман сынавуларына үзәкләшкән. Ул дини-дидактик яки романтик-маҗаралы хикәягә якынрак. Ләкин аерым әсәрләрдә бу чикләр шелтәләнә ала, гомуми Шәрекъ әдәби традициясе аларны берләштерә.

Кыйссаның төп үзенчәлеге булып аның дини мотивлар һәм образлар (пәйгамбәрләр, әүлияләр, изге затлар) белән нык бәйләнеше тора. Моңа фантастик һәм мифологик элементларның бай кулланылышы өстәлә, алар ярдәмендә автор реаль вакыйгаларны метафизик дәрәҗәгә күтәрә, гыйбрәтле мәгънәләргә баетып бирә. Шулай ук кыйссага хас үзенчәлек – бу фаҗигавильлек, гаепсезлек корбанының азабы һәм ахырда әдәби-фәлсәфи гаделлек торгызылу темасы.

Татар әдәбияты тарихында кыйсса жанры үсеш, таркалу һәм яңарыш чорларын кичергән. Урта гасыр әдәбиятында («Кыйсса-и Йосыф», «Хөсрәү вә Ширин») ул алдынгы урынны алса, XIX гасырда һәм XX гасыр башында халык арасында киң тарала. Ләкин 1917 елдан соң, совет чоры идеологиясе шартларында, дини эчтәлекле булганга күрә, жанр тулысынча онытыла, бастырыудан чыгарыла һәм әдәби процесстан читләштерелә. XX гасыр ахыры – XXI гасыр башында, милли үткәннәргә һәм рухи мираска булган кызыксыну үсеше, суверенитет көчәюе аркасында, кыйсса яңадан яңарыш кичерә. **Р. Батулла, Р. Низами, Г. Гыйльманов** кебек язучылар бу жанрны яңадан тергезүдә һәм үстерүдә әйдәп баручы рольне уйныйлар.

Хәзерге авторларның әсәрләре тарихка, легендаларга, мифологиягә, ислам мотивларына мөрәҗәгать итүдә традициягә бәйлелекне саклап кала. Шулай ук алар жанрны ныклап яңарталар: психологизмны тирәнәйтәләр, авторлык уйлануларны кертәләр, хәзерге заман прозасының чараларын кулланып, аны повесть яки кече роман формасына якынлаштыралар. Ләкин үзәк берләштерүче элемент булып Шәрекъ әдәби традициясенә, мифологик хыялга һәм милли дөньяга караш, рухи-әхлакый эзләнүләргә таба булган ориентация тора. Яңарыш кичергән кыйсса – бу татар әдәбиятында милли сүзнең, рухи идентичностьне саклауның мөһим чарасына әйләнә.

Рабит Батулла Габдулла Тукайның тормышы һәм иҗаты турында күпсанлы әсәрләр авторы. «Кылдан нечкә, кылычтан үткен» һәм «Апуш – Тукай» – аларның иң күренеклеләре. Автор үз әсәрләренең жанрын «кыйсса» дип билгеләүне сайлый, һәм бу очраклы түгел. Бер яктан, бу аңа тарихи фактлар белән үтә каты бәйләнеп калмый, иҗади хыялга юл ача, икенче яктан, тамырлы милли жанрга мөрәҗәгать итү милли үзаңны формалаштыруга хезмәт итә.

«Кылдан нечкә, кылычтан үткен» бөек шагыйрьнең соңгы көннәренә багышланган. Әсәр кыйсса жанрының төп үзенчәлекләренә туры килә.

**Драматизм һәм гыйбрәтлелек.** Тукайның үлеме монда ялгыз фаҗига буларак түгел, ә бөтен татар милләтенең тарихи сынау вакытындагы авырлыклары, мәдәни һәм рухи җимерелү куркынычы символы итеп сурәтләнә. Шагыйрьнең авыруы һәм аңсызлыгы милли авыруның, халыкны үлемгә тартучы авыр чирнең метафорасына әйләнә. Бер үк вакытта, аның көрәше халык рухының җиңелмәслеген символлаштыра. Бу фаҗигадән автор укучыны халык тагынмы шундый сынауларны кичерсә, тарихны кабатлавыннан сакланырга чакырып, тирән гыйбрәтләр чыгара.

**Символик һәм мифологик образлар.** Әсәрдәге символ-антиподлар мөһим роль уйный, сюжетка мифологик тартым һәм философи гомумиләштерү кертә. **Каракош** – ул татар мәдәниятен һәм рухилыгын юк итәргә омтылган дошман империясенең, басым һәм золымның яшеләй торган, мифик образы. Ул Тукайга һәм аның иҗатына каршы торучы барлык көчләрне берләштерә. **Шәүлә** – яшерен эзәрлекләүче, күзәтүче, шагыйрьгә тынычлык бирми торган һәм аның соңгы көннәрендә рухи пычкаулык тудыра торган образ. Бу образлар ярдәмендә автор тарихи конфликтны Яхшылык һәм Яманлык арасындагы бөтендөнья көрәш дәрәҗәсенә күтәрә.

**Реаль һәм ирреальнең берләшүе.** Батулла осталык белән тарихи шәхесләрне (Ф. Әмирхан, Х. Ямашев, С. Рәмиев) һәм вакыйгаларны документаль төгәллек белән сурәтләүне мистик-символик элементлар белән бергә куллана. Тукайның Каракош һәм Шәүләне күргән төшләре, хыяллары һәм галлюцинацияләре аның эчке дөньясын ача, әмма шулай ук конкрет-тарихи каршылыкны Яхшылык һәм Яманлык арасындагы метафизик көрәш дәрәҗәсенә күтәрә. Реаль дөнья белән мистик хыял дөньясының чикләре юкка чыга, бу укучыга шагыйрьнең рухи трагедиясен һәм аның халкының язмышы өчен борчылуын тулырак аңларга мөмкинлек бирә.

**Герой образы.** Батулла сурәтләгән Тукай – ялгыз тарихи шәхес түгел, ә сайланмалык сыйфатлары һәм авыр миссия белән билгеләнгән зат. Автор аның образын «нур» мотивы аша рухи яктыртучы, халыкка юл күрсәтүче ролендә тәкъдим итә. Бу, үз чиратында, кыйссалардагы традицион пәйгамбәр яки әүлия образлары арасында ачык параллель тудыра. Тукай образын шулай «изгеләштерү», аңа рухи-эшартый характер бирү Шәрекъ әдәбияты традицияләренә нык таянуын күрсәтә, әмма бу «изгелек» дини түгел, ә милли мәгънәдә – халкы өчен корбан булу, аның язмышы өчен җавап бирү сыйфатында ачыла.

**Композиция.** Әсәрнең композициясе ачык боҗралы төзелешкә ия: ул Тукайның авыруы һәм якын үлеме турындагы хәбәр белән башланып, шул ук фаҗигадә тәмамлана. Бу ысул укучыда фаҗиганең кирәкмәслеген, язмышның рәнҗегүчән бәраберелеген хис иттерә, трагик эффектны максималь дәрәҗәдә көчәйтә. Ләкин, моңа карамастан, әсәрнең финалы тормышны раслаучы югары лирик нотада яңгырый: халык тавышы, аның хәтере аша шагыйрьнең үзе һәм аның иҗаты үлемсез, алар милләтнең рухи терсәгендә яши, дигән өметле, көчле игълан белән тәмамлана.

Шулай итеп, Рабит Батулланың «Кылдан нечкә, кылычтан үткен» кыйссасы – бу үткәнне хәтерләү түгел, ә киләчәккә юнәлгән сәнгать эше. Ул татар халкының җиңелеп бетмәүчән рухи көчен, тарихи давылларда да үз төшенчәсен, үз тамырларын саклап калу сәләтен күрсәтә. Тукай образы аша безгә бүгенге көндә дә үз эшеңә, халкыңа тугрылык, мәгънә һәм максат эзләү турында өйрәнәсе килә.

Хәзерге заман әдәбиятында милли жанрларны яңарту – ул мәдәни үзаңны саклауның иң нык чарасы. Батулла кебек авторлар кыйссаны яңача уку безгә борынгы әдәби мирасның баетылып бетмәгән, ә безнең заманда да тирән мәгънәгә ия икәнлеген исбатлый. Бу юнәлеш татар әдәбиятын даимилек һәм үзгәреш, традиция һәм яңарыш арасындагы бәйләнешне тагын да баетырга мөмкинлек бирә.

Үзенең кимендә меңьеллык тарихы булган кыйсса жанры бүген дә үзенең рухи-әхлакый потенциалы белән кыйммәтле. Ул укучыны тарихка, гадәттән тыш вакыйгаларга гына түгел, ә кешенең эчендәге дөньяга, аның яшәү мәгънәсен эзләвенә дә чакыра. Шуңа күрә Батулланың әсәре безнең бүгенге тормышыбызда да үз урынын тапкан – ул безгә рухи тәмамлангырлык, үз-үзеңне ачу һәм милли бердәмлек хисен уятырга ярдәм итә.

Шуның өстенә, әдәбиятның үсеше һәрвакытта традицияләрне саклау һәм аларны яңача ачу юлы белән бара. Рабит Батулланың иҗаты – нәкъ менә бу юлның уңышлы үрнәге. Аның хезмәте татар әдәбияты тарихында кыйсса жанрын яңарып, аны заманча темалар һәм проблемалар белән баетырга мөмкинлек ачты. Бу безгә киләчәк буын язучылары өчен дә мөһим юнәлеш бирә, аларның да үзләренә генә хас тавыш табуларына, үткәннән көч алып, хәзерге заманга сөйләшә белүләренә ярдәм итә.

**Кулланылган әдәбият**

1. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 272 б.
2. Батулла Р. Кылдан нечкә, кылычтан үткен: кыйсса. – Казан: Татар. кит. нәшр, 2008. – 224 б.
3. Батулла Р. Апуш – Тукай: кыйсса. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. – 192 б.
4. Миңнегулов Х.Й. Татар әдәбияты: Урта гомуми белем бирү мәктәпләренең 10–11 нче сыйныфлары өчен дәреслек. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 320 б.
5. Нигъмәтуллина Ю.Г. Жанрлар үзара бәйләнешендә: татар прозасының үсеш тенденцияләре. – Казан: Казан университеты нәшр., 1988. – 168 б.


© Закирова А.Л., 2025

УДК 811.512. 145

**Зарипова И.Ф.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# КУШМА СҮЗЛӘР ЯСАЛЫШЫНДА БАШКАРУ БӘЙЛӘНЕШЕ: ИНКОРПОРАЦИЯ КҮРЕНЕШЕ

***Аннотация.*** *Әлеге мәкаләдә ияртүле бәйләнешнең төп төрләреннән берсе булган башкару бәйләнешенең – фигыльнең актантлары белән кушылуның (инкорпорацияләнү) – сүз ясалышында ролен тикшерүгә багышлана. Хәзерге татар телендә инкорпорацияләнгән актант һәм сирконстант тибы буенча классификация тәкъдим ителә.*

***Терәк сүзләр:*** *татар теле, агглютинация, сүз ясалышы, грамматика, ияртүле бәйләнеш, башкару бәйләнеше, валентлык, фигыль, актант, инкорпорация.*

Татар телендә сүз ясалышының күптөрле ысуллары бар, алар һәркайсы тел белеменең аерым тармагы белән бәйләнештә: фонетик ысул – фонетика, лексик-семантик ысул – лексикология; морфологик, синтаксик, морфологик-синтаксик ысуллар грамматикага карый. Синтаксик ысул белән кушма, тезмә, парлы һәм кыскартылма исемнәр ясала. Традицион рәвештә тюркологиядә һәм татар тел белемендә соңгы вакытта сүз ясалышының бу төре сүз кушу ысулы дип йөртелә башлады [21, 144 б.].

Сүз кушу – сүз ясалышының «ике яки сирәк очракта берничә гади нигезне бер кушма сүзгә берләштерүдән гыйбарәт» булган ысулы. Кушма сүз компонентлары арасында, тел структурасының төрле берәмлекләрендәге кебек, компонентларның грамматик билгеләре һәм лексик эчтәлеге буенча сайланылуында чагыла торган төрле мөнәсәбәтләр була. Лексик һәм грамматик каршылык аркасында теләсә кайсы сүз теге яки бу кушма сүзнең компоненты була алмый» [19, 210 б.]. Сүз кушу (синтаксик) ысулы белән ясалган сүзләрнең компонентлары үзара тигез хокуклы һәм тигез хокуклы булмаска мөмкин. Бу шулай ук сүз компонентлары арасында үзара грамматик бәйләнеш булуын дәлилли. Мәсәлән, *тирә-як* сүзе тигез хокуклы мөнәсәбәткә кергән тезүле бәйләнештәге компонентларны берләштерә. Кушма сүзнең компонентлары ияртүле бәйләнешкә керсә, алар арасында ияртүле мөнәсәбәт күзәтелә: *башваткыч, эшкуар, җир җиләге*. Димәк, татар телендә синтаксик ысул нигезендә ясалган сүзләрнең компонентлары үзара тезүле һәм ияртүле мөнәсәбәт нигезендә бәйләнгән була.

Телдә ияртүле бәйләнеш – сүзләр бәйләнешенең сөйләм оештыруда иң әһәмиятле төре. Хәзерге татар телендә компонентлары ияртүле бәйләнештә булган кушма сүзләрнең түбәндәге типлары бар: «1) компонентлары атрибутив бәйләнештә булган кушма сүзләр; 2) компонентлары объект бәйләнешендә булган кушма сүзләр; 3) компонентлары хәл бәйләнешендә булган кушма сүзләр» [18, 193 б.]. Моннан тыш, «татар телендә компонентлары предикатив мөнәсәбәттә булган кушма сүзләрне дә аерып күрсәтергә

мөмкин» [20, 37 б.]. Мәсәлән: *минбеләмлек, үзбушаткыч, үзбилгеләнеш, көнбатыш, көнчыгыш, буйсыну, үзйөрешле.* Атрибутив мөнәсәбәттән тыш, башка очракларда сүз кушылуның төп компоненты булып фигыль тора. Ул күбесенчә башкару бәйләнеше нигезендә, үзенең семантик валентлыгын тутыру өчен, актантлары белән кушыла, ягъни инкорпорацияләнә.

«Инкорпорация мәсьәләсе лингвистикада мөһим проблемалар белән бәйле: сүз һәм сүзтезмәнең үзара нисбәте белән, сүз һәм җөмлә чикләре мәсьәләләре белән, җөмләнең кисәкләргә бүленеше белән һ.б. Инкорпорациянең асылына караган мәсьәләләр тикшеренүчеләр арасында бәхәсләр уята. Кайбер тел белгечләре инкорпорацияне сүз ясалышы ысулы буларак карый, икенчеләре – синтаксик мөнәсәбәтләрне белдерү ысулларының берсе буларак, өченчеләре аны морфология һәм синтаксис кисешкән урында торучы уникаль морфологик-синтаксик күренеш буларак тикшерә» [1, 73 б.].

Традицион рәвештә инкорпорация турындагы күзаллау билгеле бер фигыльнең сүз формасы составына исем нигезен кушуга бәйле, нәтиҗәдә «исем (алмашлык) + фигыль» тибындагы кушма сүз ясала.

Мондый төрдәге фигыльләр сүз ясалышы системасында сүз кушу мисаллары буларак өйрәнелә. Кушма сүзләр буларак, мондый фигыльләр инкорпорациянең аерым очрагы булып тора.

«Исем + фигыль» моделе буенча ясалган башкару бәйләнешенә нигезләнгән кушма сүзләр татар теледә дә күзәтелә: *кульюгыч (кул + юуу), елъязма (елны + язу), газүткәргеч (газ + үткәрү), сусаклагыч (су + саклау), тизәйткеч (тиз + әйтү)* и т.д.

Нинди генә телдә булса да фигыль сүз төркемнәре арасында аерым урын били, чөнки нәкъ менә фигыль җөмлә үзәге булып тора һәм ситуациядә катнашучыларның санын һәм тибын билгели [7, 44 б.]. Башкару бәйләнешендә булган фигыльне валентлыкның семантик теориясе позициясеннән өйрәнү гомуми тел белеме, семантик синтаксис һәм функциональ грамматика проблемалары белән шөгыльләнүче хәзерге тикшеренүчеләрдә елдан-ел зуррак кызыксыну уята.

Кайбер тикшеренүчеләр «инкорпорация полисинтетик телләр структурасының билгесе булып тора һәм аларның грамматик төзелешенең үзенчәлеген билгели» дип саный [9]. Ә башкалар «телләрдә инкорпорация агглютинация белән бәйле һәм шуңа күрә бу телләр агглютинатив телләр белән берләштерелергә тиеш» дип раслый [13].

Е.А. Смирнова фикеренчә, «фигыль актантларының инкорпорацияләнүе полисинтетик телләрдә генә түгел, ә башка телләрдә дә киң таралыш ала, чөнки инкорпорант комплекслар – мәгънәне тапшыруның иң экономияле ысулы, бу исә тел экономиясе законының чагылышы булып тора. Хәзерге заман кешесенең тизләшә барган тормыш темпына бәйле рәвештә вакытны һәм көчне экономияләү зарурлыгы телдәге экономияләү тенденциясенең активлашуына китерә. Тел экономиясе кешенең мөмкин кадәр азрак тел чараларын кулланып һәм мөмкин кадәр азрак көч сарыф итеп, мөмкин кадәр күбрәк белдерергә омтылуыннан гыйбарәт, ул лингвистикада телнең нормаль табигый яшәешенең төп һәм кирәкле принципларының берсе буларак карала. Телдә лингвистик экономия принцибы үз нигезендә тел билгесенең ике өлешенең асимметриясе, ягъни ачыклаучы белән ачыкланучының аермасы ята торган күренешләрдә чагыла. Бу полисемия, синонимия, омонимия, кыскартулар һәм аббревиатуралар, диффузия, эллипс, субституция, нейтральләшү, синкретизм һәм инкорпорация» [16].

Тикшеренүчеләрнең «инкорпорация» төшенчәсенең асылына карашлары төрле. Кайбер галимнәр (Р.З. Гинзбург, И.А. Муравьева) фикеренчә, «күп кенә һинд-европа телләрендә тышкы яктан инкорпорант комплексларга охшаган яңа фигыльләр барлыкка килүгә карамастан, аларны инкорпорация мисаллары дип санарга ярамый. Капма-каршы позиция дә бар. М.А. Анохина, О.Ю. Афанасьева, Л.В. Мерзлякова, Л.Ф. Омельченко һ.б. кебек тикшеренүчеләр мондый мисалларда фигыльнең ситуациядә мәҗбүри һәм факультатив катнашучыларны үз составына алу үзенчәлеге чагыла торган инкорпорацияләүче телләрнең аерым билгеләре бар дип саныйлар. Мондый төзелмәләр инкорпорация мисаллары булып

саналырга мөмкин, чөнки семантик яссылыктан караганда, алар мөстәкыйль синтаксик позициядә торучы нинди дә булса актант белән фигыль бәйләнешенә туры килә» [22, 63 б.].

«Инкорпорация» төшенчәсенә билгеләмә бирүдә дә фикер төрлелекләре күзәтелә.

В.А. Плунгян фикерне белдерүнең иң компакт ысулының ачык мисалы булып «җөмләнең бер сүзендә бөтен фикер берьюлы төрелгән» инкорпорация тора дип саный [14, 173 б.].

О.С. Ахманованың лингвистик терминнар сүзлегендә инкорпорация ярдәмче элементлар белән бер-берсенә тоташкан тамырларны кушып сүз ясауның продуктив ысулы (яки синтагматик берәмлекнең аерым төре) буларак карала [4, 177 б.].

В.Н. Ярцева редакциясендәге Зур энциклопедик сүзлектә инкорпорациягә түбәндәге билгеләмә бирелә: «инкорпорация – сүзтезмә компонентларының (өлешчә И.) яки җөмләнең барлык кисәкләренең (тулы И.) синтаксик бәйләнеше ысулы, бу очракта компонентлар формаль күрсәткечләреннән башка бербөтен булып оеша» [22, 193 б.].

В. Гумбольдт фикеренчә, инкорпорациянең асылы шунда: «җөмләне аның барлык кирәкле өлешләре белән бергә сүзләрдән төзелгән бербөтен итеп түгел, ә, асылда, аерым сүз итеп карау» [5, 144 б.].

И.И. Мещанинов билгеләвенчә, инкорпорациягә «тышкы яктан сүзне хәтерләтүче, төгәлләнгән мәгънәви эчтәлеккә ия булуы белән җөмләгә туры килүче кушылма рәвешендәге бербөтен синтаксик төзелмә» керә [9, 30 б.].

«Инкорпорациянең үзенчәлеге, – П.Я. Скорик фикеренчә, – аның ярдәмендә ике һәм аннан да күбрәк нигезле (тамыр да, ясалма да) морфологик конструкция ясалуыннан гыйбарәт, өстәвенә башка шартларда (башка контекстта) бу нигезләр мөстәкыйль сүзләр рәвешендә бирелә» [15, 27 б.].

Хәзерге лингвистикада төрле структуралы телләрдә дә инкорпорациянең күзәтелүе турында мәгълүматлар бирелә. Соңгы дистә елларда грамматика теориясе һәм типологиясе өлкәсендәге яңа тикшеренүләр, шулай ук лингвистиканың референция теориясе, прагматика, дискурс теориясе кебек өлкәләренең көчле үсеше белән бәйле рәвештә инкорпорациянең күп аспектларына яңача карау мөмкинлеге барлыкка килә. Болар барысы да лингвистика фәненең хәзерге үсеш дәрәҗәсенә туры килерлек гомумиләштерелгән тикшеренү үткәрү зарурлыгын күрсәтә.

Гадәттә инкорпорацияләнүче актант белән фигыльләр фигыльләрнең генә түгел, ә башка сүз төркемнәренә караган кушма сүзләр ясалышы өчен дә мотивлаштыручы нигез булып хезмәт итә. Без инкорпорацияне киң мәгънәдә – семантик-синтаксик күренеш, ягъни фигыльнең үз составына актантларны һәм сирконстантларны, ситуациядә катнашучыларны алуы буларак карыйбыз.

Хәзерге татар телендә инкорпорант комплексларның мондый типларын аерып карарга мөмкин: «исем / алмашлык + фигыль», «рәвеш / сыйфат + фигыль», «сан + фигыль» һәм «фигыль + фигыль» схемалары буенча ясалган сүзләр. Иң киң таралганнары – составында «исем / алмашлык + фигыль» схемасы буенча ясалган, актанты ингерент рәвештә белдерелгән төрле сүз төркемнәренә караган кушма сүзләр [6, 448 б.].

Актантларның төре буенча фигыльләрнең түбәндәге классификациясен тәкъдим итәргә мөмкин:

**1. Эш-хәлнең субъектын белдерүче актант белән фигыль** бәйләнеше нигезендә: 1) исем: *минбеләмлек (мин + беләм), үзбушаткыч (үзе + бушату), үзбилгеләнеш (үзе + билгеләнү), көнбатыш (көн + бату), көнчыгыш (көн + чыгу)*; *үзагым (үзе + агу);* 2) фигыль: *буйсыну (буй + сыну), үзбилгеләнү (үзе + билгеләнү);* 3) сыйфат: *искиткеч (ис+китү); искитмәүчән (ис + китмәү); үзйөрешле (үзе + йөрү), коточкыч (кот + очу), котчыккыч (кот + чыгу)* сүз төркемнәре ясала.

**2. Эш-хәлнең объектын белдерүче актант белән фигыль:** 1) исем: *урынбасар (урын + басу), эшкуар (эш + куу), эшсөяр (эш + сөю), алъяпкыч (ал + ябу), башваткыч (баш + вату); көнбагыш (көнгә + багу); ташбасма (таш (тан) + басу); ташъязма (таш (ка) + язу);* 2) сыйфат: *башимәс (баш + имәү), коточыргыч (кот + очыру), канечкеч (кан + эчү),*

*канкойгыч (кан + кою);* 3) фигыль**:** *атказану (ат + казану)* кебек сүз төркемнәре ясалу өчен мотивлаштыручы нигез булып тора.

**3. Актант-локатив белән фигыль бәйләнеше:** 1) исем: *атменәр (атка + мену), суүсем (суда + үсү);* 2) сыйфат: *йорттума (йортта + туу)* сүз төркемнәренә караган кушма сүзләр ясый.

«Рәвеш / сыйфат + фигыль», «исем + фигыль», «сан + фигыль» һәм «фигыль + фигыль» структур схемалары буенча ясалган инкорпорант комплекслар, нигездә, исемнәр, сыйфатлар һәм рәвешләр ясалу өчен нигез булып хезмәт итә.

**Эш-хәлнең үтәлүен белдерүче актант (сирконстант) белән фигыль** бәйләнеше нигезендә мондый сүз төркемнәренә караган кушма сүзләр ясала:

а) исемнәр: *тизәйткеч (тиз + әйтү), тикторыш (тик + тору); кулъязма (кулдан + язу); автотөягеч (авто(автомат рәвештә) + төяү); алыпсатар (алып + сату); чөйязма (чөй (белән) + язу); ярымүткәргеч (ярым + үткәрү);*

б) сыйфатлар: *тизаткыч (тиз + ату), тиктормас (тик + тормау), тигезүзгәрешле (тигез + үзгәрү);*

в) рәвешләр: *бертуктамый (бер + туктамый), бертуктаусыз (бер + туктау), кушучлап (куш + учлау).*

**Дәрәҗә һәм күләмне белдерүче актант (сирконстант) белән фигыль** бәйләнеше нигезендә «сан + фигыль» схемасы буенча *йөзьяшәр (йөз (ел) + яшәү), кырыгалдар (кырык + алдау),* «исем + фигыль» схемасы буенча *көньяшәр (көн + яшәү), елъязма (ел + язу)* кебек кушма исемнәр ясала.

Шулай итеп, әлеге фигыльләрнең семантик структурасын тирәнрәк аңлау, аларның лексик мәгънәләре белән грамматик үзенчәлекләре арасындагы бәйләнешләрне ачыклау, шулай аларның сүзтезмәләрдә һәм сүз ясалышында кулланылышын анализлау татар теленең когнитив аспектларын ачуда яңа мөмкинлекләр тудырачак. Аларның инкорпорация механизмын ачыклау хәзерге татар теленең сүз байлыгын һәм грамматик системасын тулырак аңларга ярдәм итәчәк.

## Кулланылган әдәбият

1. Анохина М.А. Явление инкорпорации в английской глагольной лексике: на материале адвербиальных глаголов английского языка: дисс. ... канд. филол. наук. – Барнаул, 2006. – 195 с.

2. Анохина М.А. Семантическая инкорпорация как один из способов реализации когнитивной модели глагола (на материале английского языка) // Ползуновский вестник. – 2006. – № 3. – С. 73–82.

3. Афанасьева О.Ю. Глаголы с инкорпорированным обстоятельством образа действия в английском языке и семантическая редупликация (на материале современного английского языка): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Челябинск, 1991. – 15 с.

4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 576 с.

5. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. / Общ. ред. Г. В. Рамишвили; Послесл. А.В. Гулыги и В.А. Звягинцева. – М.: ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – 400 с.

6. Зарипова И.Ф. Инкорпорация при глагольном управлении как один из видов словообразования в современном татарском языке // Вестник Башкирского университета. – 2021. Т. 26. – № 2. – С. 447–454.

7. Зарипова И.Ф. Беспослеложное двойное управление как средство расширения структурной схемы предложения в татарском языке (на материале двухвалентных глаголов и имён существительных) // Актуальные проблемы теоретической и прикладной филологии: Материалы XI Международной научно-практической конференции. – Уфа, 2023. – С. 43–54.

8. Мерзлякова Л. В. Семантическая структура глаголов современного английского языка с инкорпорированными актантами: дисс. ... канд. филол. наук. – Л., 1986. – 177 с.

9. Мещанинов И. И. Агглютинация и инкорпорирование // Вопросы языкознания. – 1962. – № 5. – С. 24–31.
10. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – М.-Л.: «Наука», Ленингр. отд-ие, 1978. – 378 с.
11. Муравьева Н. А. Типология инкорпорации: дисс. ... док-ра филол. наук. – М., 2004. – 286 с.
12. Омельченко Л.Ф. Типы лексических значений композитных производных слов // Филологические науки. – 1992. – № 1. – С. 86–93.
13. Панфилов В. З. К вопросу об инкорпорировании. На материале нивхского (гиляцкого) языка // Вопросы языкознания. – 1954. – № 6. – С. 6–27.
14. Плунгян В. А. Почему языки такие разные. Популярная лингвистика. – М.: АСТ-Пресс Книга, 2010. – 274 с.
15. Скорик П.Я. Очерки по синтаксису чукотского языка. Инкорпорация. Под.ред. И.И. Мещанинова. – Л.: Ленингр.отд-ие Учпедгиза, 1948. – 176 с.
16. Смирнова Е.А. Функционирование глаголов с инкорпорированными актантами: автореф. дис. …канд. филол. наук. – Пермь, 2013. – 24 с.
17. Смирнова Е.А., Шустова С.В. Инкорпорантные комплексы в английском языке // Вестник Волжского университета имени В.Н.Татищева. – 2013. – №3 (13). – С. 60–71.
18. Татар грамматикасы. Т.I. – Казань, 1995. – 511 с.
19. Татарская грамматика. Т.I. – Казань, 1995. – 583 с.
20. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе: Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2006. – 335 б.
21. Юсупова Л.Р., Зарипова И.Ф. Субстантивация в татарском языке как морфолого-синтаксический способ словообразования // Гуманитарные и социальные науки. – 2024. – Т. 103. – № 2. – С. 144–149.
22. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 688 с.

© Зарипова И.Ф., 2025

УДК 81.23

**Ибрагимова А.Н.,**
*инструктор обучающего курса для учителей английского языка*
*по программе «Бамбино Монтессори» в дошкольных учреждениях,*
*учитель в частном образовательном центре,*
*г. Гунсан, Республика Корея*

## ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВЫРАЖЕНИЯ ВЕЖЛИВОСТИ И ИЕРАРХИИ ЧЕРЕЗ ОБРАЩЕНИЯ У КОРЕЙЦЕВ И ТАТАР

***Аннотация***. *В статье рассматриваются лингвокультурные особенности обращений в татарском и корейском языках как средство выражения вежливости, социальной дистанции и иерархии. Автор описывает общие и специфические черты обращения в двух культурах, анализируя их семантические и культурные функции. Особое внимание уделяется роли обращений в поддержании гармоничных межличностных отношений и соблюдении норм речевого этикета. В обеих культурах выбор формы обращения определяется возрастом, статусом и степенью близости собеседников.*

***Ключевые слова:*** *лингвокультурые особеннсоти, обращения в языке, корейский язык, татарский язык, вежливость, иерархия, уважение, конфуцианство.*

Язык выступает не только средством коммуникации, но и инструментом, через который считываются ценности, культурные практики и картина мира конкретного народа.

Особое место в этом процессе занимают обращения – лексико-грамматические средства, с помощью которых инициируется, поддерживается и регулируется контакт между собеседниками.

Через формы обращения проявляются такие культурные категории, как вежливость, уважение, субординация и эмоциональная близость [2, с. 55; 3, с. 45].

Восточные языки, в том числе татарский и корейский, демонстрируют ярко выраженную зависимость языкового поведения от социальных факторов – возраста, статуса, степени родства, принадлежности к определённой группе [1, с. 22; 4, с. 34]. В отличие от западноевропейских языков, где обращение чаще носит нейтральный или формальный характер, в татарской и корейской культурах обращение является неотъемлемым элементом этикета и показателем межличностных отношений [3, с. 46; 5, с. 14].

Для сравнения: в английском типичны Mr., Mrs., Sir, Madam; во французском – Monsieur, Madame; в немецком – Herr, Frau – то есть формы, поддерживающие вежливую дистанцию и статусную нейтральность.

Актуальность исследования обусловлена стремлением глубже описать лингвокультурные механизмы проявления вежливости в тюркской и восточноазиатской традициях и сопоставить их в межкультурной перспективе.

Цель работы – выявить общие и специфические черты функционирования обращений в татарском и корейском языках и определить их социокультурную нагрузку.

В фокусе анализа – основные типы обращений (официальные, дружеские, ласковые, нейтральные и грубые), а также их историко-культурные предпосылки, функции и прагматические параметры.

Употребление терминов родства в позиции обращения имеет свои особенности в различных языках. У некоторых народов данные единицы используются только по отношению к родственникам (например, у англичан) [7]. В русском языке сфера применения данных наименований гораздо шире: их используют при обращении к родственникам, знакомым и незнакомым [2]. В тюркских языках, в том числе и татарском, указанные слова также представлены достаточно разнообразно и имеют свою специфику речевой реализации [3; 4].

Ткаким образом в татарском и корейском языках показывается что они основаны на уважении, иерархии раскрывая черты восчточной культуры

И в татарской, и в корейской традициях выбор формы обращения определяется возрастным и статусным различием, а также степенью близости: младшие демонстрируют почтение, старшие – заботливое внимание. К перекрестным чертам относятся наличие специализированных форм уважительности, активное использование родственных терминов за пределами семейного круга и избегание прямого называния по имени старших.

В татарском языке слова абый («старший брат») и апа («старшая сестра») применяются не только в семье, но и по отношению к старшим коллегам или незнакомым людям как форма уважения [3, с. 46].

Аналогичную функцию выполняют корейские обращения 형 (страший брат), 누나 (сестра мужа), 오빠 (старший брат), 언니 (сестра обращение девушки), используемые для обозначения старших по возрасту друзей или коллег [1, с. 26; 4, с. 35].

В оба языка избегают прямого произношения имени и выбирают родственные или титульные формы, а уровень вежливости зависит от ситуации: в кругу семьи допускается простая форма речи, в официальной – повышенно уважительная [5, с. 15].

Ключевое отличие систем проявляется в способе языкового кодирования уважительности. В татарской речи вежливость выражается преимущественно лексически – через местоимения (*син / сез*), этикетные слова (*әфәнде, ханым, укутучы апа*) и интонацию. В корейском же языке она закреплена морфологически: существуют отдельные уровни речевых

стилей (до семи), которые передаются с помощью окончаний –요 (йо), –(으)세요(-ысейо), –(으)십니다 (-щимнида)[1, с. 27; 2, с. 56].

Различие прослеживается и в культурных источниках. Татарская система испытала влияние ислама и арабско-персидской традиции (*хәзрәт, әфәнде, остаз*), тогда как корейская формировалась под воздействием конфуцианской модели и включает титулы 선생님 (учитель), 사장님 (директор), 교수님 (профессор) [3, с. 47; 4, с. 36].

В обращениях к родителям татары используют формы без специальных суффиксов – Әни, Әти, а корейцы – с обязательным –님, например 선생님 (учитель), 부장님(начальник отдела, менеджер), 어머님 (мама) [1, с. 29].

Несмотря на эти различия, обе системы выполняют схожие коммуникативные функции: выражают уважение, поддерживают гармонию и фиксируют социальные роли собеседников [2, с. 58; 5, с. 16].

Иллюстративный ряд: Исәнмесез! – 안녕하세요! («Здравствуйте!»), Сез ничек сез? – 잘 지내세요? («Как вы?»), Рәхмәт сезгә! – 감사합니다! («Спасибо!»), Укытучы апа / абый – 선생님 («Учитель»).

В корейском языке еще имеется элемент противоположности в речевом этикете : вежливая речь (존댓말 – чунденмаль) и простая речь (반말 панмаль – невежливая речь), Они показывают социальные отношения, возраст и степень близости между собеседниками. 존댓말 вежливая речь употребляется при обращении к старшим, незнакомым людям и в официальной обстановке. Для неё характерны специальные грамматические окончания –요, –(으)세요, –(으)십니다, выражающие уважение, например: 안녕하세요? – «Здравствуйте?», 감사합니다! – «Спасибо!

Напротив, 반말 используется между близкими друзьями, ровесниками и младшими, отражая доверие и эмоциональную близость: 안녕? – «Привет?», 고마워! – «Спасибо!». 어디에 가? – куда идешь?

Использование 반말 (фамильярной речи) по отношению к старшему воспринимается как невежливость и нарушение конфуцианских норм общения [4, с. 34]. Аналогичное разграничение существует и в татарском языке, где различие между формальной и неформальной речью выражается не грамматически, а лексически – через выбор местоимений син («ты») и сез («Вы») и соответствующих вежливых форм [3, с. 46; 5, с. 14].

Система обращений в татарском языке подразделяются на официальные и уважительные, дружеские и повседневные, а также ласковые и эмоциональные формы [3].

Официальные и уважительные обращения употребляются в ситуациях официального и формального общения, а также при выражении почтения к адресату [3, с. 5]: – *Әфәнде* – «господин»; – *Ханым* – «госпожа»; – *Туташ* – «девушка», обращение к незамужней женщине; – *Хөрмәтле...* – «уважаемый...» (в письмах, публичных выступлениях); – *Кадерле...* – «дорогой...» (в дружеских и торжественных обращениях); – *Ватандашлар* – «граждане, сограждане» (официальное обращение); – *Хезмәттәшләр* – «коллеги, сотрудники».

Дружеские и повседневные обращения Ьспользуются в неформальной коммуникации, в кругу друзей, коллег или земляков [5]: – *Җәмәгать*! – «граждане», «ребята»; – *Дуслар*! – «друзья!»; – *Дустым* – «мой друг»; – *Иптәшләр*! – «товарищи»; – *Егетләр*! – «парни»; – *Кызлар*! – «девушки»; – *Якташлар*! – «земляки!».

Ласковые и эмоциональные обращения характерны для семейной или эмоциональной речи, выражают любовь, заботу и привязанность [3, 5]: – *Матурым* (минем)! – «красивая(ый) моя(мой)»; – *Кадерлем* (минем)! – «дорогая(ой) оя(мой)»; – *Җаным* (минем)! – «душа моя»; – *Бәгърем* (минем)! – «сердце моё»; – *Сөеклем* (минем)! – «любимая(ый)»; – Кояшым (минем)! – «солнышко моё» и.т.д

Официальные и уважительные обращения в корейском языке применяются в формальной, деловой и образовательной среде, а также при обращении к старшим [1, с. 4]: – 선생님 (сонсэнним) – «учитель», «господин»; – 사장님 (саджанним) – «директор»; – 회장님 (хвечханним) – «председатель»; – 교수님 (кёсунним) – «профессор»; – 아버님 / 어머님 – «уважаемый отец / мать»; в официальных письмах – 존경하는... – «уважаемый...»; – 친애하는... – «дорогой...» 귀화 – уважаемый

Дружеские и повседневные обращения в корейском языке используются среди знакомых, друзей и коллег [1, 4]: – 형, 누나, 오빠, 언니 – «старший брат/сестра» в зависимости от пола говорящего; – 동생 – «младший»; – 친구 – «друг» (ровесник); – 여러분! – «дорогие друзья!».

Ласковые и эмоциональные обращения типичны для семейной и романтической речи, отражают эмоциональную близость [1, 4]: – 자기야! – «дорогой/дорогая!»; – 여보! – «дорогой/дорогая!» (между супругами); – 우리 애기! – «наш малыш»; – 내 사랑! – «моя любовь»; – 귀염둥 и! – «милый/милая»; – 우리 엄마 / 우리 아빠 – «наша мама / наш папа»; – 손님 – гость. клиент». 형님 (хённим) – уважительное обращение к старшему брату или к мужчине, который старше по положению. Но теперь в современном корейском мире в силу европеизации в медицинских учреждениях обращаются по имени в конце добавляя суффикс – 님. Используется мужчинами, чтобы подчеркнуть почтение и дружескую близость. Суффикс –님 добавляет высокий уровень уважения (по сравнению с просто 형 – страший брат).

Аналогом в татарской культуре может считаться обращение «абый» («старший брат») или «абый әфәнде» в особо почтительной форме [1, с. 4]. Хочется рассмотреть еще одно обращениеу корейцев 형님 – (хённим ). Оно может быть использовано в отношении старшей сестры мужа или Онни. А также уважительное обращение к жене старшего брата 형수님 (хёнсуним, используют это обращение мужчины). Можно сравнить с татарским обращением «абыйның хатыны» («жена старшего брата») или с употреблением апа («старшая сестра») в широком уважительном смысле [3, с. 5]. Указывает не только на семейные связи, но и на иерархическую вежливость внутри семьи.

В татарском языке, как и в корейском, существуют обращения, которые могут восприниматься как невежливые или фамильярные, если они употреблены в неподходящей ситуации. Однако, в отличие от корейской системы, где грубость чаще всего выражается грамматически – через формы типа 야 (эй), 너 (ты) и отсутствие окончаний вежливости, – в татарской речи невежливость передаётся лексически и интонационно, через выбор слов, эмоциональные оттенки и контекст [3, с. 47; 5, с. 15].

Фамильярность в татарском языке может проявляться в упрощении обращения или в употреблении нейтральных слов без вежливого контекста. Например, форма син допустима между равными по возрасту, но при обращении к старшему она воспринимается как нарушение речевого этикета. Фраза эй син! («эй ты!») может звучать резко в зависимости от интонации.

В разговорной речи встречаются и просторечные, уничижительные формы: җүләр, тиле («глупый», «сумасшедший»), а также заимствованные ахмак и дурак. В зависимости от

ситуации и тона эти слова могут использоваться шутливо между близкими людьми или иметь явно оскорбительный характер.

Для татарской речи особенно характерна интонационная грубость: повышение голоса, резкое ударение или приказной тон воспринимаются как невежливость даже без употребления грубых слов. Это отличает татарский язык от корейского, где грубость фиксируется морфологически, то есть на уровне грамматической формы (Кис сонг Хун, 2015, с. 30;).

Таким образом, татарский язык также имеет формы грубых и фамильярных обращений, но их выражение происходит преимущественно на лексическом и интонационном уровне, тогда как в корейском языке невежливость структурно закреплена в грамматике. В обеих культурах использование грубых форм оценивается отрицательно, так как противоречит основным принципам уважения, субординации и социальной гармонии. Так, в корейском языке система обращений имеет не только лексическую, но и морфологическую основу, отражающую многоуровневую систему вежливости. Она закрепляет в языке традиционные ценности конфуцианского общества: почтение к старшим, коллективизм и гармонию в человеческих отношениях

**Список литературы**

1. 김성훈 Ким Сонг Хун. 한국어 경어법 연구 [Исследование корейской системы вежливости]. – 서울 [Сеул]: 한국문화사, 2015. – С. 21–29.

2. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – pp. 55–60.

3. Хакимова Ф. Ф. Этикет татарской речи. – Казань: Таткнигоиздат, 2003. – С. 45–48.

4. Ким Ын Чжон. Коммуникативные особенности корейского этикета // Вестник КФУ, 2018. – № 3. – С. 33–38.

5. Набиуллина Р. М. Лингвокультурные особенности татарского речевого поведения. – Казань: КФУ, 2016. – с. 12–16.

6. Шайхиева Г.М. Коммуникативно-прагматические особенности обращений в татарском речевом этикете // Филология и культура. – 2013. – № 1 (31). – С. 114–119.

7. Основные особенности обращений в английскойи русской коммуникативных культурах // URL:http: // www.culttoday.ru/cultstorys-71-1.html (дата обращения 03.03.2013)

8. Савойская Н.П. Лингвокультурологические особенности концепта «вежливость»: На материале казахского, русского и английского языков // URL: http://www.dissercat.com/.../lingvokulturologicheskie-osobennosti-kontsep (дата обращения 29.10.2025)

9. Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология// URL: http: gendocs.ru/v25157/алимжанова_г.м._сопоставительная_...1.doc (дата обращения 29.10.2025).

10. Ромазанова О.В. Коммуникативно-прагматические аспекты обращения в разноструктурных языках: на материале английского и татарского языков: дис. … канд. филол. наук. – Казань, 2007. – 200 с.

© Ибрагимова А.Н., 2025

УДК 821.512.145

**Идрисова Э.М.,**
*магистрант 3 г.о. Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель –* **Фазлутдинов И.К.,**
*доцент татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# БАШЛАНГЫЧ СЫЙНЫФ УКУЧЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛӘМ ТЕЛЕН ҮСТЕРҮДӘ МАТУР ӘДӘБИЯТ ӘСӘРЛӘРЕНЕҢ РОЛЕ

***Аннотация***. *Матур әдәбият әсәрләре белән таныштыру башлангыч сыйныф укучыларының сөйләмен үстерә, баета, тулыландыра, сөйләмне формалаштыруга һәм камилләштерүгә ярдәм итә.*

***Терәк сүзләр:*** *башлангыч сыйныфлар, мәгариф системасы, татар теле, китап, яңа социаль һәм икътисади шартлар, акыл тәрбиясе.*

Безнең тормышыбыз гел үзгәреп тора, алга бара, гел яңарышта. Яңа иҗтимагый һәм икътисадый шартлар мәгариф системасында үзгәртеп коруга китерде. Бүген белем бирү учреждениеләрендә эшләүче татар теле укытучылары алдында торган бурычларны иң мөһиме – рус телле балаларга татар телен, татар телле балаларга рус телен өйрәтү, аларны халкыбызның тарихы, гореф-гадәтләре, милли бәйрәмнәре, мәдәнияте белән таныштыру да бик мөһим [1, 16 б].

Белем бирү системасына куйган төп бурыч – иҗади фикерләүче, инициативалы, иҗтимагый тормышта актив катнашучы, белемле, ике дәүләт һәм чит телләрдә дә иркен сөйләшеп аралашучы шәхес тәрбияләү. Бөек совет педагогы А.С. Макаренко: «Балаларны дөрес итеп тәрбияләү – безнең бәхетле картлыгыбыз, начар тәрбияләү – киләчәктәге кайгыбыз, күз яшебез, башка кешеләр һәм бөтен ил алдында гаебебез», дигән [2, 28 б.]. Димәк, балаларның нинди булып үсүе, барыннан да бигрәк, аларны ничек тәрбияләвебездән тора. Безнең бүгенге тормышыбыз фән һәм техника прогрессы белән тыгыз бәйләнештә тора һәм алар кеше тормышының бөтен өлкәләренә дә үтеп кергән. Баланы өйдә, бакчада, урамда электрон дөнья әйләндереп алган. Хәзер балалар тәпи китү, сөйләшә башлауга караганда пульт, телефон, компьютер төймәләренә басарга иртәрәк өйрәнәләр дисәк тә, ялгыш булмастыр. Без матур әдәбият, китап уку икенче пландарак калган тормышта яшибез дисәм дә була, чөнки бүгенге көндә китапханәгә барып китап алучы, өйгә вакытлы матбугат әсәрләрен яздыручы гаиләләр саны кимегәннән-кими бара.

Аларга алмашка электрон китап-журналлар килә. Балаларга әкият, шигырьләр укучы ата-аналар һәм гаиләләр саны да кимегәннән-кими бара. Балалар аралашуга мохтаҗлык кичерә башларга мөмкин дигән фикерләр дә яңгырый. Бала дөрес итеп сөйләшкәндә генә, әдәби тел нормаларын сөйләмдә кулланганда һәм сөйләмендә эзлеклелек булганда гына аның зиһене, логик фикерләү сәләте, игътибары, танып белү эшчәнлеге үсә. Әлбәттә, сөйләм үстерүне матур әдәбияттан башка күз алдына да китереп булмый. К.В. Закирова, Р.Х. Ягафарова, С.Г. Вагыйзов, Н.С. Карпинская үз хезмәтләрендә әдәби әсәрләр баланың рухи үсүендә һәм сөйләме камилләшүендә төп роль уйнавына басым ясыйлар [1, 33 б.]. Матур әдәбият әсәрләре мәктәпкәчә яшьтәге балалар өчен әйләнә-тирә дөнья, табигать, кешеләр тормышы турында тулы мәгълүмат бирә. Әдәби әсәрләр балаларның танып-белү сәләтен үстерә, бала үз фикерен әйтә белергә өйрәнә, сүз байлыгы үсә, ә сөйләм эчтәлекле, бай була бара.

Акыл тәрбиясе бирүдә дә матур әдәбият әсәрләренең роле зур. Әдәби әсәрне тыңлаганда балалар эзлеклелеккә, эчтәлеккә игътибар итәләр, әдәби образларга анализ бирәләр, ә аннан соң эчтәлек турында үз фикерләрен әйтәләр.

Әхлак тәрбиясе бирүдә дә әдәби әсәрләр зур роль уйный. Әсәрләрне тыңлап, балалар уңай һәм тискәре сыйфатларны аерырга өйрәнәләр, матурлыкка, изге эшләргә сокланалар, усаллыкка нәфрәтләнәләр. Шул рәвешле, балаларда уңай образлар аша уңай сыйфатлар тәрбияләнә.

Яңа укыту-методик комплектың сөйләм үстерү бүлегендә балаларга ана теле өйрәткәндә кулланыла торган матур әдәбият әсәрләренең исемлеге бирелгән. Шул комплектка нигезләнеп махсус чыгарылган әдәби әсәрләр җыентыгы «Балачак аланы» – «На поляне детства» бик отышлы методик кулланма дип саныйм. Бу кулланмага әдәби әсәрләр балаларның яшь үзенчәлекләре буенча тупланып, һәр төркем өчен аерып күрсәтелгән [1, 48 б.]. Җыентыкта тупланган әдәби әсәрләр шөгыльләр өчен генә түгел, ә бала бакчага килгәннән кайтып киткәнче кулланырга мөмкин булган материал тупланган. Әсәрләр уку, сөйләү һәм яттан өйрәнү максатыннан күрсәтелгән. Балаларны әдәби әсәрләр белән таныштыруда иң киң кулланыла торган ысул – тәрбияченең әсәрне укуы. Укыганда тәрбияченең әсәргә мөнәсәбәте балалар үрнәк булып тора. Әгәр әсәр зур күләмле булса, аны тәрбияче укый, әгәр күләме зур булмаса, укытучы аны яттан сөйләргә мөмкин. Икенче ысул – сөйләү, ягъни текстның эчтәлеген сөйләп бирү, текстны кыскарту. Гадәттә, әкиятләр, шигырьләр сөйләнелә. Кыска шигырьләрне яттан сөйләү файдалырак. Бу өченче ысул булып тора. Ничек кенә булмасын, балаларга иң якын һәм алар ярата торганы– әкиятләр. Әкиятләр бала туганнан алып соңгы кадәр озатып баручы әдәби әсәр ул. Әкиятләр баланың сөйләмен үстерүдә иңбай, мөһим элементларның берсе булып тора. Алар үзләренең гадилеге, герой сүзләренең билгеле бер тәртиптә кабатланып баруы белән сабый күңеленә бик тиз үтеп керә һәм әдәби әсәр белән танышу процессын җанлы һәм кызыклы итә: «Мин ак калач, ак калач», «Бер, ике, өч, дүрт, биш – тарталар, тартып чыгара алмыйлар» һ.б. мондый кабатланулар балаларның телен шомартырга, әкиятнең өзекләрен үзлектән сөйләргә теләү теләге уятырга ярдәм итә [2, 55 б.]. Мин үз эшемдә әкиятләрне сөйләм үстерү максатыннан төрлечә кулланам: башта аудиоязмаларда тыңлыйбыз, булганнарын интерактив тактада карыйбыз, сәхнәләштерәбез. Шулай ук «Бу нинди әкияттән?» дидактик уенын да отышлы дип саныйм. Башлангыч сыйныф укучылары әкияттән өзек карыйлар яисә тыңлыйлар һәм әкиятнең исемен атыйлар, өзекне сөйлиләр. Еш кына алар үзләре дә әкиятләрне үзләренчә дәвам итә яки яңа әкиятләр иҗат итә алалар.

Балалар иҗатын һәрвакыт хупларга, иҗатларын һәрьяклап үстерүдә ярдәм итәргә кирәк. Бу алымнар балаларның сөйләм телләрен үстерүгә зур этәргеч ясый. Шулай ук соңыннан әкиятне яисә видеосюжетны тавышсыз карау да бик уңышлы. Алар әкиятне үзләре сюжетка нигезләнеп сөйлиләр.

Әдәби әсәрләрне укыганда күрсәтмәлелек чаралары: рәсемнәр, уенчыклар, слайдлар һ.б. куллану бик тә мөһим. Бу геройларның кичерешләрен аңларга ярдәм итә. Әсәрне искә төшерү максатыннан өйрәнелгән таныш әсәр буенча башлангыч сыйныф укучылары белән дидактик уен оештырырга мөмкин. Уен барышында аралашу аларның сөйләмен активлаштыра, үз фикерләрен дәлилләү сәләтен үстерә [1, 39 б.].

Үтемле алымнарның берсе булып әсәрнең аерым урыннарын (балаларга аеруча ошаган һ.б.) сайлап алып уку тора, бу алым уен ярдәмендә, викторина рәвешендә үткәрелергә мөмкин.

Кайбер очракларда мәктәпкәчә яшьтәге балаларга әсәрдәге сүзләр аңлашылмый, бу очракта ул сүзләр балаларга аңлатыла. Ләкин уку барышында аерым сүзне аңлату өчен бүленергә ярамый. Чөнки бу – баланың текстны аңлау сәләтен киметә, фикерен чуалта.

Киң кулланыла торган алымнарның берсе – иллюстрацияләр куллану. Иллюстрация – әсәр эчтәлеген аңлатып бирүче рәсем. Иллюстрацияләрне әсәрне уку барышында һәм укып бетергәч куллану да отышлы була дип саныйм.

Икенча алым – әсәр буенча әңгәмә. Бу комплекслы алым – күрсәтү һәм сүз алымнары. Әдәби әсәр буенча эшне түбәндәгечә алып барырга мөмкин: әсәрне укыганнан соң, укучылар үз фикерләре белән уртаклашалар, укытучы дә әңгәмәдә катнаша, әсәрдән өзекләр китерә, ә аннан соң әсәрне кабат укый. Укучылар белән бергә әсәргә карата ясалган рәсемнәр карый.

Катлаулы эчтәлекле әсәрләр өчен сорау бирү алымы куллану отышлырак була дип уйлыйм: Уйлап карагыз әле, сезнең кем турында сөйләшәсегез килә һәм ни өчен? (Төп геройны табу h.б.).

Мондый сорау алымы фикерләүне киңәйтә һәм тирәнәйтә. Матур әдбият белән таныштыруда мультимедиа чараларын да бик актив кулланыла. Әсәрне аудиоязмадан тыңлау, шулай ук яңа укыту-методик комплектына нигезләнеп эшләнгән видеосюжетлар, мультфильмнар карау да бик отышлы. Алар баланың кызыксынуын тагын да арттыра, сүзлек запасын баетуга һәм сөйләм телен үстерергә ярдәм итә дип уйлыйм.

Матур әдбият әсәрләре белән таныштыру эшчәнлекләре башлангыч сыйныф укучылары сөйләмен үстерә, баета, аны тагын да тулыландыра, сөйләмне формалаштырырга һәм камилләштерергә ярдәм итә.

**Кулланылган әдәбият**


1. Кашапова М.Ф. Иң гүзәл тел – туган тел. – Казан: РИЦ «Школа», 2019.
2. Закирова К.В. Балачак аланы. – Казан: РИЦ, 2021.
3. Халык авыз иҗаты әсәрләренең сөйләм телен үстерүдәге әһәмияте URL: http://sabyem.ru/?p=9692


© Идрисова Э.М., 2025

УДК 811.512.145

**Ислакаева А.С.,**
*студент 3 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель –* **Зарипова И.Ф.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры,*
*г. Уфа, Россия*

# ТАТАР ТЕЛЕНДӘ МӨНӘСӘБӘТ ФИГЫЛЬЛӘРЕНЕҢ МӘГЪНӘВИ ҺӘМ БЕЛДЕРЕЛЕШ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

***Аннотация.*** *Мөнәсәбәт фигыльләренең семантик үзенчәлекләре татар телендә катлаулы һәм күпкырлы тикшеренү өлкәсен тәшкил итә. Мәкаләдә әлеге типтагы фигыльләрнең мәгънәләрен формалаштыручы семантик компонентлар, шулай ук фигыльләрнең туры һәм күчерелмә мәгънәләре анализлана. Текстның бөтенлеген формалаштыруда мөнәсәбәт фигыльләре мәгънәсенең контекстуаль шартлылыгына һәм аларның текстның бөтенлеген формалаштырудагы роленә аерым игътибар бирелә. Тикшеренү әдәби текстлар материалында алып барыла, бу мөнәсәбәт фигыльләрен куллануда һәм аларның функциональ йөкләнешендә актуаль тенденцияләрне ачыкларга мөмкинлек бирә.*

***Терәк сүзләр:*** *татар теле, морфология, фигыль, мөнәсәбәт фигыльләре, семантика*

Тел җәмгыять яшәеше белән тыгыз бәйләнгән. Телдә кеше эшчәнлегенең төрле яклары һәм эш вакытында аның җәмгыять, табигать, әйләнә-тирә белән күп төрле мөнәсәбәтләре чагылыш таба. Кеше, сөйләүче телдәге грамматик категорияләрнең дә үзәгендә тора. Чынбарлыкта, гомумән алганда, кеше эшчәнлеге һәм мөнәсәбәтләр өлкәсендәге аерым хәлләр, гамәлләр арасындагы бәйләнешләрне белдерү өчен телдә бик бай чаралар тупланган. Алар арасында иң беренче урында фигыльләр тора.

Фигыль – хәрәкәт, халәт яки процессны атаучы һәм бу мәгънәне төрле грамматик категорияләрдә белдерүче мөстәкыйль сүз төркеме. «Фигыльләрнең семантикасының катлаулылыгы аларны классификацияләүне кыенлаштыра, чөнки аларның һәр төркеме эчендәге аерым фигыльләр арасындагы мәгънәви бәйләнешләрнең характерын исәпкә алудан

чыгып эш итәргә тиеш. Төркемгә берләшү исә, гомумиләштерүдән гыйбарәт булып, бердәм семантик билге нигезендә гамәлгә ашырыла» [2, 37–38 б.].

Фигыль лексикасын мәгънәсе буенча төркемләү шактый катлаулы эш, чөнки фигыльнең мәгънәсе үтә гомуми, үтә киң, һәм аның нигезендә объектлар арасындагы мөнәсәбәт ята [4, 30]. Шулай булуга карамастан, фигыльләр сүз буларак өйрәнелергә тиеш, чөнки шунсыз фигыльдәге категорияләрнең мәгънәсен һәм функциясен бөтен тулылыгы һәм тирәнлеге белән аңлап булмый [5, 35 б.].

Төрки телләрдә фигыльнең мәгънә төркемчәләрен башлап өйрәнүче Н. Дмитриев була. Ул төрек, татар, башкорт һәм кайбер башка төрки телләрдәге сөйләү, фикерләү, эш һәм хәрәкәт фигыльләренең төп лексик берәмлекләрен тикшерә. 1967 елда басылып чыккан «Историческое развитие лексики тюркских языков» китабында Ә. Тенишевның «Төрки телләрдә хәрәкәт фигыльләре», Ә. Юлдашевның «Хис белән кабул итүне белдерүче фигыльләр», Н. Гаджиева һәм А. Кокляннованың «Сөйләм фигыльләре» дигән хезмәтләре урын ала. Хәрәкәт фигыльләрен төрек теле материалында В. Вещилова (1962), үзбәк телендә К. Халиков (1967), чуваш телендә Т. Васильева (1980), татар телендә Р. Лизунова (1991) өйрәнә; шулай ук кайбер хезмәтләрдә төрки телләрдәге хәрәкәт фигыльләре рус теленеке белән чагыштырып тикшерелә. Татар телендә фигыльләрне мәгънәләре буенча төркемнәргә аеру мәсьәләсендә беренче тәҗрибә Ф. Ганиев тарафыннан ясала: фигыльләр 11 тематик төркемчәгә аерыла: хәрәкәт, эш, процесс, хәл, мөнәсәбәт, үз-үзеңне тоту, яңгыраш, сөйләм, фикерләү, сиземләү һәм образ ияртемнәренә нигезләнеп ясалган фигыльләр, һәр төркемчәгә мисаллар китерелә [8, 94 б.].

Фигыльне өйрәнү рус тел белемендә бик нык үсеш ала. Бу проблема буенча Екатеринбург (Э. Кузнецова) һәм Уфада (Л. Васильев, Т. Килдебәкова, Р. Гайсина) ике үзәк барлыкка килә. Рус һәм татар телендәге фигыльләр мәгънә күләме белән, чынбарлыкның кайбер мөнәсәбәтләрен фигыль белән атау, кайберләрен грамматик форма белән белдерү ягыннан шактый аерылсалар да, рус тел белемендә тупланган тәҗрибәне исәпкә алмыйча мөмкин түгел [3, 127]. Мәсәлән, Л. Васильев фигыльләрне тикшергән һәм төркемләгән вакытта аларның функциональ тәңгәлләрен – фразеологик берәмлекләрне, перифразаларны да исәпкә ала. Татар телендә исә алар читтә кала. Ф. Ганиев фигыльләрнең 11 төркемчәсен аерып чыгара: фикерләү фигыльләрен, сөйләм фигыльләрен эш, хәл-торыш, сиземләү һ.б. фигыльләр белән беррәттән карый, Л. Васильев исә фикерләү фигыльләрен, Г. Кулиев сөйләм фигыльләрен – психик эшчәнлекне белдерүчеләр төркеменә кертәләр. Шунысын да әйтергә кирәк: фигыльнең семантик төркемчәләре үзара кисешәләр, һәм галимнәр моңа игътибар да итә [8, 95 б.]. Димәк, фигыльләрне төркемләүнең күптөрле кыенлыкларыннан берсе – бер үк фигыльнең мәгънә киңлеге аркасында төрле төркем һәм төркемчәгә керә алуы.

Татар телендә соңгы вакытта фигыльләрне, төп мәгънәләреннән чыгып, ике зур төркемгә – эш-гамәл һәм хәл-торыш фигыльләренә аералар. Өченче төркем итеп кешенең тормышында, бөтен эшчәнлегендә зур урын тоткан мөнәсәбәтләрне белдерүче фигыльләр аерыла.

Шәхесләр арасындагы мөнәсәбәтләр дип кешеләр арасында субъектив рәвештә кичерелгән үзара бәйләнешләр аңлатыла, алар бергәләп эш итү һәм аралашу процессында кешеләрнең бер-берсенә тәэсир итү характерында һәм ысулларында объектив рәвештә чагылыш таба. Мөнәсәбәтләр эмоцияләргә (хисләргә), бер кешенең шәхси сыйфатлары буенча башкаларны бәяләүгә нигезләнгән, шуңа күрә мөнәсәбәт фигыльләренең лексик-семантик төркемнәре нигездә эмоциональ-бәяләү мөнәсәбәтләре һәм аның тышкы чагылышы фигыльләрен тәшкил итә [6, 101 б.].

Татар телендә мөнәсәбәт белдерүче фигыльләрне берничә төркемгә бүлергә мөмкин:

1) Мөнәсәбәтләрнең эмоциональ чагылышын белдерүче фигыльләр:

а) уңай эмоцияләрне белдерүче фигыльләр: *аркалану, бирелү, зурлау, агалау, аллалаштыру* һ. б. *Кешегә аркаланып укыдың, кешегә аркаланып эшкә урнаштың да бит, эшли башлагач ни кылырсың икән соң син?* В. Нуруллин. *Үз агасын агаламаган кеше агасын сагалар. Мәкаль*

б) кире эмоцияләрне белдерүче фигыльләр: *ачулану, битарафлашу, боргычлау, газаплау* һ.б. *Хатыннарның берсе төкерекләрен чәчә-чәчә ачулана.* З. Хөснияр. *Ник газаплыйлар болай күкләр мине гомрем буе?* Һ. Такташ.

2) Мөнәсәбәтләрнең тышкы чагылышын белдерүче фигыльләр:

а) уңай мөнәсәбәтне белдерүче фигыльләр: *алкышлау, бәпләү, булышу, бәхилләшү* һ.б. *Әнә тамак кырып куйды һәм, алай да җавап ала алмагач, Гөлйөземнең аркасыннан бәпләп, сөйләнә-сөйләнә, үзенчә уятырга кереште.* Ф. Латыйпов. *Әгәр кеше кечкенәдән уйнап үскән, бергә укыган, эшләгән, яшәгән, бәхилләшкән дусларын, якыннарын һәм туганнарын, яңадан исән-имин җыеп, зур очрашу оештыра алса, аның бөтен биографиясе, энәсеннән җебенә чаклы, югалмыйча, әйләнеп кайтыр иде.* К. Кәримов.

б) кире мөнәсәбәтне белдерүче фигыльләр: *агулау, бозыштыру, богаулау, гаепләү* һ.б. *Эфир зарлана, шыңшый, кешеләрнең яшәвен агулый.* М. Юныс. *Җамалый агай, Галимә абыстай, сез картлар, --- сез, бәлки, ачуланырсыз да, гаепләрсез дә ---.* Һ. Такташ.

3) Контакт белдерүче фигыльләр:

а) контакт урнаштыруны белдерүче фигыльләр: *танышу, белешләнү, белешү* һ. б. *Әптерәшит белән дә белешләнсәң, бик күңелле булыр, бер дә эчеңне тишмәс.* Г.Камал. *Ярым сәгатьтән соң мин, хәлен белешеп китмәкче булып, әби янына килдем.* Ф. Әмирхан.

б) контактны өзүне белдерүче фигыльләр: *бозылышу, дошманлашу, бәхилләшү, ераклашу* һ.б. *Ни эшкә шаулаштыгыз, ни эшкә бозылыштыгыз, әллә берәр хәл булганмы?* Г. Камал. *Тик менә бәхетле булып киткән балалары аңардан, ничектер, шактый ераклаштылар шикелле.* Ә. Еники.

в) бәйләнеш тотуны белдерүче фигыльләр: *белү, алышу, аңлашу, берегү, вәгъдәләшү* һ.б. *Янәшәсендә биш кызы яшәсә дә, буш кул белән карчыкның хәлен белеп чыгудан ары узмыйлар.* Ф. Җамалетдинова. *Шул арада, бер-берсенә генә ишетелерлек, өзек-өзек шыпырт кына тавыш белән, вәгъдәләшә иделәр.* Ш. Камал.

4) Социаль мөнәсәбәтләрне белдерүче фигыльләр: *аралау, баглану, басу, бердәмләшү, буйсыну* һ.б. *Югары Авыл, Сазтамакларның һәрберсендә үз советлары бар иде. Алар сиңа [Кариле авылы советына] буйсынмый иде.* Э. Касыймов. *Кинәт дошман килеп басты, Хәйран калды бөдрә тал.* Ә. Ерикәй.

5) Кешенең әйберләргә һәм пространствога мөнәсәбәтен белдерүче фигыльләр: *бетерү, биләү, бирү, ваксыну* һ.б. *Фашизмны бетерергә булышыйк, иптәшләр, Булышыйк, иптәшләр!* Г. Гобәй. *Мәйдан ачылды яңа көчләргә: Кызыл байракны Бердәм кулга алып, Җирне биләргә...* М. Гафури.

В.В. Виноградов үзенең «Грамматическое учение о слове» дигән хезмәтендә фигыль турында болай дип язган: «фигыль – хәзерге телнең иң катлаулы семантик категориясе» [1, 131 б.]. Фигыльнең грамматик катлаулылыгы грамматик категорияләрнең шактый күптөрлелеге белән билгеләнә, ә семантик сыйдырышлылыкны үлчәү авыр, чөнки фигыльнең лексик мәгънәсе күп үлчәмле һәм катлаулы система буларак күрсәтелә.

Бу фигыльләрнең телдә ничек «эшләвен» чын-чынлап аңлау өчен, аларның белдерелешен ачыкларга кирәк. Мөнәсәбәтне белдерү өчен туры мәгънәдә кулланыла торган фигыльләр белән (*хөрмәтләү, зурлау, күралмау, ярату, кызгану, боргычлау, дошманлашу)* бергә башка семантик төркемнәргә караган фигыльләрнең күчерелмә мәгънәләре *(асрау, атылу, асылыну, бәяләү, исерү)* дә очрый. Аларның бу мәгънәләре контекстта гына ачыла. Мәсәлән:

**Аяклану** *ф. күч.* Кемгә яки нәрсәгә карата булса да каршы чыгыш ясау, кирелек эшләү, баш күтәрү. *[Габдулла] Бүген үз чорының алдынгы кешесе икәнен күрсәтте. Традициягә каршы аякланды бит ул бүген.* Ә. Фәйзи

**Егылу** *ф. күч.* Көнләшү, кызыгу; кемнеңдер уңышына эч пошу. *Иренең култыгы астында «Ядерная физика» китабы күреп егылсыннар.* А. Гыйләҗев

**Зәһәрләнү** *ф. күч.* Нык ачулану, эчтә, күңелдә ачу кайнау, шул ачудан үрсәләнү, ни эшләргә белмәү. *«Барыбер котелогыңны ватам мин синең, иптәш директор!» – дип*

*зәһәрләнсә, бернигә дә исе китмәскә өйрәтелгән кеше дә тынычсызлана,* --- *борчыла икән.* Т. Галиуллин

**Асрау** *ф. күч.* Нинди дә булса хис, уйларны саклау, хәтерендә тоту. *Ул үзе дә, кайчандыр, күңелендә Булатка каршы бер дулкын асрый иде.* Г. Ибраһимов.

Шулай ук мөнәсәбәтне белдерүдә *хәлгә керү, эче ертылу, җанга яту, җене белән бер күрү, баганага сөяү, эт кадәр дә күрмәү, кул бирү* һ.б. кебек фразеологик әйтемнәр дә кулланылырга мөмкин.

Шулай итеп, туры мәгънәдәге мөнәсәбәт фигыльләре кешеләр арасындагы конкрет гамәлләрне һәм үзара бәйләнешләрне билгеләү өчен нигез булып тора. Фигыльләрнең күчерелмә мәгънәләре аларны куллану даирәсен киңәйтә, абстракт төшенчәләрне һәм процессларны метафорик рәвештә тасвирларга мөмкинлек бирә. Фразеологизмнар да мөнәсәбәтләрне белдерү өчен тотрыклы, экспрессив формулалар булып торалар, еш кына алар эш-хәлне генә түгел, ә аның бәясен дә тапшыралар. Димәк, мөнәсәбәт фигыльләрен барлаганда, туры мәгънәле фигыльләр белән генә чикләнергә ярамый, чөнки башка семантик төркемнәргә караган фигыльләрнең дә күчерелмә мәгънәләре мөнәсәбәт белдерергә мөмкин.

**Кулланылган әдәбият**

1. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове: учеб. пособие. – 2-е изд. – М., 1972. – 720 с.

2. Дрозд А. Ф. Семантические классы глаголов – производящих баз имен деятеля в современном английском языке // Актуальные вопросы филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков». – 2013. – № 1. – С. 35–45.

3. Зарипова И.Ф. Семантическая и синтаксическая сочетаемость слов в татарском языке (на материале глаголов мышления // Актуальные проблемы современной татарской филологии. Сборник статей Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения известного языковеда, тюрколога, доктора филологических наук, профессора, первого заведующего кафедрой татарской филологии Башкирского государственного университета Габдулхая Хурамовича Ахатова (1927 - 1986). – Уфа, 2022. – Б. 126–131.

4. Зарипова И.Ф. Хәзерге татар телендә хәрәкәт фигыльләренең лексик-семантик бәйләнешләре // Филологические науки: состояние, перспективы, новые парадигмы исследований: материалы V Международной научной конференции. – Уфа, 2022. – Б. 29–34.

5. Зарипова И.Ф. Хәрәкәт фигыльләре: өйрәнелү дәрәҗәсе, валентлыгы һәм актантлары мәсьәләсе // Филологические науки: состояние, перспективы, новые парадигмы исследований: материалы V Международной научной конференции. – Уфа, 2022. – Б. 35–45.

6. Ислакаева А.С., Зарипова И.Ф. Татар телендә мөнәсәбәт белдерүче фигыльләрнең лексик-семантик үзенчәлекләре // Актуальные проблемы теоретической и прикладной филологии: Материалы XIII Международной научной конференции. – Уфа, 2025. – Б. 100–106.

7. Кильдибекова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке. Опыт функционально-семантического анализа. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1985. – 157 с.

8. Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев. – Тулыландырылган 2 нче басма. – Казан: ТӘһСИ, 2016 – Т. II. – 432 б.

© Ислакаева А.С., 2025

УДК 811.512.145

**Исмагилова А.В.,**
*студент 4 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель* – **Сагидуллина Л.Р.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*
\

# «СҮЗ» КОНЦЕПТЫН БЕЛДЕРҮЧЕ ЛЕКСИК БЕРӘМЛЕКНЕҢ ЭЧКЕ ФОРМАСЫН АЧУ ЮЛЛАРЫ

***Аннотация.*** *Әлеге мәкалә «сүз» концептын аның этимологиясе һәм мифологиядәге роле призмасы аша анализлауга багышлана.*
***Төрәк сүзләр:*** *лингкокультурология, татар теле, концепт, сүз, этимология, миф*

Хәзерге заман фәне турында сүз алып барганда, аның үсеш юнәлешенә йогынты ясый торган конкрет күренешләр турында әйтми үтүе мөмкин түгел. Соңгы вакытларда телне логик анализлау тенденциясе көчәеп китте. Ул фәнни теорияләр һәм гадәти аң өчен уртак булган лингвистик, логик, культурологик төшенчәләрне тикшерүне күз алдында тота. Телне логик анализлау нәтиҗәләренең берсе телдә гәүдәләнеш тапкан дөньяга караш төшенчәләренең семантик модельләрен алдан ук билгеләп куя. Телнең минималь мәгънә берәмлеге булып сүз тора. Шул сәбәпле, тел белемендә иң төп урынны да сүз һәм «сүз» концепты алып торырга тиеш дигән уйга киләбез.

Сүз – ул бары тик авазлар яки хәрефләр җыелмасы гына түгел. Ул – безнең тарихыбыз, мәдәниятебез, дөньяга карашыбызның көзгесе. Ул – безне берләштерүче, аңлашуны тәэмин итүче төп коралыбыз. Тел фәне үсеше белән беррәттән сүзләрнең килеп чыгышы, ягъни этимологиясе әһәмиятле тикшеренү объектына әверелде. «Сүз» концепты телнең төп структурасы буларак мәгънә һәм фикер җиткерүнең нигезе булып тора. Бу мәкаләдә без «сүз» лексемасының татар телендә этимологик чыганакларын, аның мәгънә үсешен һәм концептуаль аспектларын күзәтербез.

Хәзерге лингвистика өчен телгә аралашу һәм танып белү чарасы итеп кенә түгел, ә милләтнең мәдәни коды буларак карау һәм яңа юнәлештәге тикшеренүләр, фәнни мәктәпләр оешуы күзәтелә. Боларның берсе лингвокультурология термины белән билгеләнә. Лингвокультурология XX гасырның соңгы чирегендә, тел белемендә антропологик парадигма җимеше буларак барлыкка килә.

Телне мәдәният феномены буларак өйрәнү тел берәмлекләренең, аеруча сүзнең, милли мәдәни компонентына кызыксыну тудыра. Сүз, халыкның күмәкләп тупланган хәтере буларак, сүзлек мәгънәсе белән генә чикләнми, коннотацияләр, төрле милли-мәдәни аңламнар, мәгънәви һәм стилистик төсмерләрне үзенә сыйдыра. Сүзләрне когнитив лингвистикада, лигвокультурологиядә концепт рәвешендә тикшерү бүгенге көндә фәнни кулланылышка кертелгән юнәлеш [4, 5 б.].

В.Н. Телия фикеренчә, «Лингвокультурология – җәлеп итү үзәге булып мәдәният феномены торган кеше турында фәннең антропологик парадигмасы байлыгы» [2, 122 б.]. Лингвокультурологиянең бурычларына тел, мәдәният, этнос һәм халык менталитеты мөнәсәбәтләрен өйрәнү һәм тасвирлау керә [3, 28 б.].

Лингкокультурология фәненең төп терминнарының берсе булып «концепт» билгеләнә. Концепт – ул үзенең структурасы буенча кешенең үз төшенчәсеннән һәм аның турында кыйммәтле (күп очракта – образлы) күзаллаудан торган ниндидер күренеш [6, 40–43 б.].

М.В. Пименова фикеренчә, «Теге яки бу концептның тулы тасвирламасы аны күрсәтү чараларының иң тулы җыелмасын тикшергәндә генә мөмкин», чөнки «концепт аны объективлаштырып килүче тел билгеләрендә таралган» [2, 29 б.].

Бер үк концептны аның төрле лексик берәмлекләрдә реальләшү күзлегеннән анализларга мөмкин: аерым сүзләр, сүзтезмәләр, җөмләләр; фразеологизмнар, мәкаль-әйтемнәр, табышмаклар, әдәби текстлар һ.б. Әлеге фәнни тикшеренүдә «сүз» төшенчәсенең этимологиясе, тарихи үсеше аспектлары ягыннан коцептуаль үзенчәлекләре күзәтелә.

Татар телендә «сүз» концептын атаучы берәмлек – сүз. Татар телендә «сүз» төшенчәсе өч хәреф тышчасында яшәүче берәмлекне генә түгел, ә үз эчендә бик күп коннотацияләр булган мәгънә җыелмасын һәм, гомумән, сөйләмне дә аңлата. Бу татар мәдәниятендә сөйләмнең аерым әһәмиятенә һәм аралашуның иң мөһим чараларының берсе булып саналуга бәйле.

Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә «сүз» берәмлегенең 11 төшенчәсе билгеләнгән [7]:

**Сүз** *и. 1) лингв. Предмет, күренеш, вакыйга, эш-хәлләр һ.б.ш.ларны белдерә торган, бер яки берничә аваздан торган иң кечкенә лексик берәмлек. 2) лингв. Сөйләмдә логик яки грамматик мөнәсәбәтләрне белдерә торган, мөстәкыйль фонетик үзлеккә ия лексик берәмлек. 3) Гыйбарә, әйтем. Борынгылар әйткән сүз. һ.б.*

Күрүебезчә, «сүз» татар телендә күпмәгънәле. Мәгънәләр бер-берсе белән бәйләнгән; һәрбер билгеләмәнең нигезендә «график билгеләрен, артикуляция аппаратын, вербаль тамгаларны кулланып, нинди дә булса уй фикер белән бүлешү» дигән мәгънә ята.

Шулай ук татар телендә «сүз»нең тамырдаш сүзләрен куллануы дә киң таралган (барлыгы 18 берәмлек): СҮЗЛӘП *рәв. Сүзләр рәвешендә; сүз итеп; һәр сүзне аерым-аерым әйтеп./* СҮЗЛӘШҮ *ф. 1) Каршы әйтү, әрепләшү. 2) Ызгышу, сүзгә килешү./* СҮЗЛЕ *с. 1) Телдә яңгыратылган, язылмаган. 2) сир. Күп сөйләшергә яратучан; сүзчән. 3) Гаугалы, тавышлы. 4) махс. Көе генә түгел, сүзләре, тексты да булган./* СҮЗЛЕК *и. 1) Сүзләрнең, тотрыклы сүзтезмәләрнең аңлатмаларын, мәгънәләрен, башка телгә тәрҗемәләрен һ.б.ш.ны җыеп, алфавит тәртибе белән яки бүтәнчә урнаштырып биргән белешмәлек, китап./* СЎЗЬЯСАГЫЧ *с. Сүз ясый торган, сүз ясау өчен хезмәт итә торган./* СЎЗЬЯСАЛЫШ *и. лингв. 1) Телнең сүз ясау чаралары нигезендә яңа сүзләр ясалышы.*

Күренә ки: «сүз» лексемасы татар телендә югары ешлыкка ия. Бу сүз икенче «миллилек» критериенә дә туры килә – ул актив җитештерүче нигезле (*сүзлек, сүзчән, сүзле* һ.б.). Бу күзәтүләр «сүз» концептын «телләштерүче» лексик берәмлекләрнең байлыгы, тамырларның тирәнлеге хакында сөйли.

Этимологик сүзлеккә мөрәҗәгать итеп, «сүз» тарихына күзәтү ясыйбыз [1, 184]. Р.Г. Әхмәтьянов фикеренчә, «сүз» гомум төрки телдән. **СҮЗ** «слово» < гом. төрки *сөз* (> алт., хак. *сөс*, себ. тат. *сөс* > *сус*, башк. *һүҙ*, як. *өс*) «сүз, сөйләм» < бор. *сөр «сөйләшү, гәп; әкият, мәзәк һ.б.ш.» (к. уйг. диал. *сөрчек*, төркм. *с!рчек* «әкият» > алт., төркм. *чөрчөк* id.), к. ш. ук чыгт. söz «рөхсәт; вәгъдә; хәлне аңлату» (Поппе 1938: 373; чаг. тат. *сүз бирү).* К. *Сөйлә-ү.* Будагов I: 645–646; ЭСТЯ VII: 315–316» [1, 184 б.].

Төрки телләрнең этимологиясен өйрәнүдә Э.В. Севортян сүзлеге зур әһәмияткә ия, чөнки ул төрки тел корылмалары һәм сүзләренең килеп чыгу юллары турында җентекле мәгълүмат бирә.

Э.В. Севортян сүзлегендә «сүз» сүзе төрки телләрендә киң таралган, аның тамыры «söz» дип билгеләнә.

**СӨЗ** турк., тур., гаг., аз., кар.к., кум., Сат. 61, бал. Шаум. 77, кир., каз., ккал., ног., уз., уз. диал. Реш. Кур. 235, Jarr.UDQ 52, уйг., уйг.диал. Мал.УНС 152, Мал.УЯ 179, Jarr. 278 (söz, súz, soz), Le Coq 92, лоб., сюг., сал. Kak. Voc. 190, Баск. Кум. 246, Р IV 585 (осм., крым., аз., чаг. вост.-тюрк., кар., тар., кир., ккир.), Буд. 1 645 (тур.), Zen. Il 525 (тур.), Pav.C. 355, ДТС 511, Мал. 422, Мал. ПМК 102, Ork. 100, An.In. 499, TT VIII 98, X 49, Caf. EUS 210, Lig.GS 191, Brock. 184, Diz. 106, Ateb. LVII, Бор.ЛТ 274, KW 224, Abú H. 93, Ettuh. 242, Из. дар 366, Tel. 323, Мел.АФ 097, Ibnü M. 63, Qutb 160, Хор.П. II 298, Надж. Мухабб. 192, Надж. ТЯДСТ 82, ЛН 157, Erg. 273, Har. 117, Çarh 3, Vám. CSpr. 297; соз' кар.т; sez, soz, söz халадж. Doerf. – Tez. 187; сос алт., Баск. Кум. 247, Баск. Туба 149, хак., хак. диал. Инк. 61, тув., ГАЯ 251, Верб. 306, Р IV 584 (уйг., алт., тел., леб., шор., саг., койб., кач.), Буд. I 645 (уйг., алт.); сез кар.г.; суз тат.,

уз.диал. Фарм. Таг. 348, Р IV 843 (казан.), Буд. I 645 (казан.); suz сал. Тен. ССЯ 490 (+ фон. варианты); сус лоб., Баск. Кум. 249, Ném.TS 197; ху баш.; соз кум. Мох. 84, кум.диал. Кер. 14, Грун. 405, Tryj. 695 (soz, soz), Hik. 41, Deny AC 70, Schütz 145; sus Ném.TS 197; suz, súz сал. Kak. Voc. 190; sus Ném.TS 197; ос як.

1. слово – во всех источниках; речь – турк., тур., гаг., аз., кар.к., кар.т., кум., кир., каз., ккал., ног., тат., баш., уз., уйг., уйг.диал.;/ 2. повествование – турк., уз., Наг.; рассказ – як.; фраза – ккал.; выражение – Qutb; текст – тув.;/ 3. разговор – турк., тур., кар.к., кум., кир., ккал., ног., тат., баш., уз., алт., возражение, аргумент – Zen.; совет – Баск. Кум.;/ 4. сведения – Ném.TS (sus); известие – як.; слухи, молва – тур., аз.; сплетня – а3.;/ 5. обещание – турк., тур., гаг., аз., ног., уз.,/ 6. право решать дело – кир.; суждение, мнение – уз.; мнение – як.;/ 7. изречение, афоризм – турк., аз., Zen.; пословица, поговорка – уйг.диал./ 8. учение – ГАЯ, Верб., Буд.; приказ – An.In., Caf. EUS;/ 10. уважение, почет – rar. [9, 365 б.].

«Сөз», генетик яктан «сөйле/ә» белән бәйле, *сө-* тамырына *-з* кушымчасы кушылып ярдәмендә барлыкка килгән; *сөз* нигезе киң таралыш табып башка фигыль һәм төшенчәләрдә очрый, дип билгели автор.

Э.В. Севортян сүзлеге мәгълүматына караганда, «сүз» сүзе төрле төрки диалектларда берничә мәгънәдә кулланылган. Ул гади генә аваз берәмлеге түгел, ә сөйләмнең, текстның лексик үзәген тәшкил итә. Мәсәлән, «сүз» – *сөйләм, ант, фикер*, хәтта *хөрмәт* дигән мәгънәдә дә очрый. Бу сүзлек мәгълүматлары буенча, «сүз» кайбер төрки телләрдә охшаш форма һәм мәгънә белән очрый: казах, үзбәк, тува телләрендә бу сүзнең төп функциясе һәм тамыры сакланган. Бу төрки телләрдә уртак этимологик чыганакның булуын раслый.

Э.В. Севортян сүзлегендәге материалны анализлаганда, «сүз» төшенчәсе төрки телләрнең төп лексик материалы буларак фикер әйтү, аралашу функцияләрен билгеләве ачык күренә. Этимологик яктан караганда, бу сүз тамыры төрки тел мәдәниятендә фикер алышуның төп берәмлеге булып формалашкан. «Сүз» – телле аралашуның нигезендә яткан, тарихи һәм лингвистик үсеш белән бәйле концепт.

Төрки телләрдә «сүз! белән !миф»ның үзара бәйләнеше – лингвистика, культурология һәм тел фәлсәфәсе тоташкан урында тикшеренүләрнең киң спектрын ача торган тема. Төрки халыклар аңында сүз аралашу чарасы булып кына тормый, кешене тарих, гореф-гадәтләр һәм табигать белән бәйләүче мифологик мәгънә йөртүче булып та кабул ителә.

Тел мифларны буыннар белән тапшыру коралы булып хезмәт итә, мәдәни тәңгәллекне саклап кала. Мифлар, үз чиратында, телне символика һәм образлар белән, дөнья турындагы күзаллаулар белән баета. Мәсәлән, татар һәм казах кебек төрки телләрдә без образлы әйтелмәләр һәм идиомаларның халык ышануларын һәм мифологик концепцияләрне ничек ассызыклавын күзәтә алабыз.

Мифның фикерләү ысулы белән кушылуы миф белән сүзнең бер-берсенә тыгыз үтеп керүе турында сөйләргә мөмкинлек бирә. Сүз белән мифның барлыкка килүенең төгәл вакыты билгеле булмавы: «миф – сүздән ясалма, яки сүз – мифтан ясалма» – дигән гипотезага ике күзаллау бирә. Сүзнең мифологик подтекстын мифологик фикерләү ярдәмендә ачарга мөмкин; мондый фикерләү бәйләнешләрне мантыйк фикерләү күзәтә алмаган урында да күрә [5, 3 б.].

Төрки телле халыклар дөньясының мифологик картинасында сүзгә аерым сакраль көч бирелә. Халык зирәклеген туплаган мәкальләр бу карашны чагылдыра. Әйтик, «Жақсы сөз – жарым ырыс» («Доброе слово – половина счастья») дигән казах мәкалендә уңыш һәм иминлек китерергә сәләтле сүзнең уңай йогынтысы ассызыклана. «Тил таш жарат, тиш баш жарат» дигән кыргыз мәкалендә сүзнең икеле табигате акцентлана: ул иҗат төзүдә дә катнашырга мөмкин һәм җимерә дә ала. Тува мәдәниятендә уйланылган сөйләмнең әһәмияте белән бәйле бик күп мәкальләр бар, мәсәлән, «Дылын камны – амыдыралын камны» («Үз телеңне сакла – үз тормышыңны сакла»), бу сүзнең кеше язмышы белән бәйләнешен күрсәтә. Бу мисаллар төрки мифологиядә сүзнең аралашу чарасы гына түгел, ә чынбарлыкка йогынты ясый алырлык куәтле корал да булуын күрсәтә.

Сүзнең илаһи тылсым көче халык иҗаты әсәрләрендә бик югары күтәрелә. Һәм бу хәл, барыннан да элек, халык вәкилләренең меӊ еллар буена дәвам иткән иҗтимагый һәм көндәлек тормыш-көнкүреш хәлләрен күзәтеп бару тәҗрибәсе белән бәйле. Мәсәлән, «Балаларым төрле якта» мөнәҗәтендә түбәндәге юллар бар: *«Балаларым, сезгә Сүзем, канлы яшьле ике күзем. Языйм дисәм язып булмый, язмышлардан узып булмый. Сәламнәр әйләдем Сүздә, сәламнәрем җитсен сезгә»* [8, 81 б.].

Сүз – аерым кеше, билгеле бер коллектив һәм җәмгыять тормышында, халыкара мөнәсәбәтләрдә хәлиткеч роль уйный торган гамәли-мифологик категория. Моны халык мәкальләре белән дә дәлилләп була. «Сүз» төшенчәсе сөйләмдә ешрак үзәк мәгънәсендә кулланыла, ә «способность проникнуть» (үтеп керү сәләте) дигән бүген югалтылган эчке формасы – мәгънәсен фразеологизмнарда, мәкаль-әйтемнәрдә күзәтергә була.

Татар һәм казах телләрендәге «сүз» компонентлы мәкаль-әйтемнәре шактый күп, аларның бер өлеше: *Айтылған сөз – атылған оқ. Әйткән сүз – аткан ук./ Жақсы сөз – жан азығы. Яхшы суз – җан азыгы, яман сүз-баш казыгы./ Жанған от тәнді жылытады, жақсы сөз жанды жылытады. Янган ут тәнне җылыта, яхшы сүз – җанны./ Жаман сөз жылатады, жақсы сөз жұбатады. Яхшы сүз җанга рәхәт, Яман сүз җанга җәрәхәт./ Құлаққа кірген суық сөз – көңіліңе барып мұз болар. Колакка кергән салкын сүз йөрәккә барып боз була./ Ойнап айтсаң да ойлап айт. Уйнап әйтсәң дә уйлап әйт./ Көп сөз – күміс, аз сөз – алтын. Сүзең көмеш булса, эндәшмәвең алтын./ Өтірік сөз – өлтіреді, шын сөз – тірілтеді. Ялган сүз – яралый, дөрес сүз – дәвалый/ Сөз сүйектен өтеді. Сүз сөяк сындыра.*

Күп кенә мәкальләрнең ике телдә дә аналоглары бик якын булуы төрки халыкларның буыннан-буынга тапшырыла торган уртак кыйммәтләре һәм зирәклеге турында сөйли. Мәсәлән, «Әйтелгән сүз – аткан ук» һәм «Уйнап әйтсәң дә, уйлап әйт», – кебек мәкальләр тәңгәллегенә игътибар итәргә була.

Гомумән алганда, чагыштыру шуны күрсәтә: казак һәм татар халкы сүзнең көче һәм мәгънәсе турында охшаш күзаллауга ия, бу исә бу халыкларның уртак мәдәни һәм әхлакый кыйммәтләрен чагылдыра.

Тикшеренү нәтиҗәсендә ачыкланган уртаклылык һәм охшашлылыкның асылы шунда: төрки халыклар «сүз»не лексик берәмлек итеп кенә түгел, ә мифологик фикерләү ярдәмендә туган мифик герой, хәтта көчле зат итеп кабул итәләр. Борынгыдан килгән гореф-гадәтләр «сүз»нең кыйммәтен бүгенге көндә дә югары дәрәҗәдә тотарга ярдәм итәләр.

Шулай итеп, татар телендәге «сүз» төшенчәсенең этимологиясен, мифология өлкәсендә ролен өйрәнү тел йөртүчеләр дөньясының концептуаль картинасын аңлау өчен мөһим корал булып тора. Татар телендәге «сүз» концепты татар дөнья тел картинасының мөһим элементы дип әйтергә мөмкин. Аны өйрәнү татар телен яхшырак аңларга, халык тудырган милли дөнья күренешен һәм күпкырлы мәдәниятен тулырак күзалларга ярдәм итә.

**Кулланылган әдәбият**

1. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. II том (М–Я). – Казан: Мәгариф-Вакыт, 2015. – 567 б.

2. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясенең нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 220 б.

3. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. – М.: Academia, 2001. –208 с.

4. Сәгыйдуллина Л.Р. Татар лингвомәдәни концептлар сүзлеге. – Уфа: БашДУ, 2013. – 224 б.

5. Старикова И.В. Слово как носитель мифа: опыт семиотического анализа // ЭСГИ. – 2016. – №1 (9).

6. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. – М.: 2001. – 989 с.

7. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: V том: С–Т. – Казан: ТӘһСИ, 2019. – 908 б.

8. Урманче Т.И. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда: 3т. (С-Я). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 199 б.

9. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С». – М.: Восточная литература РАН, 2003. – 446 с.

© Исмагилова А.В., 2025

УДК 821.512.145

**Исмагилова А.В.,**
*студент 4 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
**Шарипов М.С.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## ШӘРИФ КАМАЛ ПРОЗАСЫНДА ДӨНЬЯ СУРӘТЕ

***Аннотация.*** *Бу мәкаләдә Шәриф Камал прозасында дөнья картинасының үзенчәлекләре карала, авторның чынбарлыкны сурәтләүгә яңача карашы ачыклана, ул модернистик алымнар куллану белән характерлана. Тикшеренү язучы иҗатында дөньяның уникаль образын формалаштыручы төп элементларны ачыклауга һәм анализлауга юнәлдерелгән.*

***Терәк сүзләр*: *дөнья сурәте, Шәриф Камал, лейтмотив, бәхет, экзистенциаль алымнар.***

«Дөнья сурәте үзгәрү» китабында Д. Заһидуллина татар әдәбиятының күпгасырлык тарихына күз ташлап, анда яшәеш сурәтләренең ни сәбәпле һәм ни рәвешле үзгәрүен тикшерә. Әдәбиятыбызда дөнья сурәте үзгәрүендә аеруча әһәмиятле дәвер буларак XX йөз башы авторның игътибар үзәгендә тора. Д. Заһидуллина фикеренчә, бу чорда дөньяның яңа моделе формалаша, яңа тип геройлар мәйданга килә, жанрлар трансформация кичерә. Әлеге контекстта Дәрдемәнд, Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Ш. Камал, Н. Думави һ.б. иҗатындагы милли дөнья сурәте чагылышын тикшереп, галимә әдәбиятыбызның классик чорына фәлсәфи ноктадан торып бәя бирә [3].

Күренекле язучы, драматург һәм публицист Шәриф Камал XX гасыр башы татар әдәбияты тарихында үзенең тирән фәлсәфи эчтәлекле, мавыктыргыч сюжетлы әсәрләре белән аерылып тора. Яңарыш дәверендә татар җәмгыяте зур социаль-сәяси һәм рухи үзгәрешләр кичерә, бу исә әдәбиятта яңа темалар, образлар һәм иҗат алымнарын эзләүгә этәрә. Ш. Камал прозасында дөнья сурәте, аның замандашларына караганда, яңачарак, модернистик рухта чагылыш таба. Ул ялгыз кеше фаҗигасенә, кеше яшәеше мәгънәсенә тирән эзләнүләргә юнәлдерелә.

Ш. Камал иҗатында дөнья рәссам палитрасы кебек күпкырлы һәм бай итеп сурәтләнә, анда тормышның ачык төсләре үрелеп бара. Аның текстлары фәлсәфи тирәнлек һәм күп мәгънәлелек белән аерылып тора, укучыны кеше хисләренең һәм кичерешләренең катлаулы дөньясына чумдыра. Гармониялек һәм бербөтен образ булдыру өчен һәрбер сүз конкрет сайланган, урынлы булмаган очраклар күзәтелми.

Ш. Камал дөнья сурәтенең үзәге булып шатлык-куанычлар, кайгы-хәсрәтләр эчендә яшәгән кеше образы тора. Һәр персонажның язмышы аша язучы мәхәббәт, югалту, тигезлек һәм иҗтимагый хокуклар өчен көрәш кебек универсаль темаларны яктырта. Бу элементлар күп дәрәҗәле композиция тудыра, анда чынбарлык һәм хис-тойгы үрелеп, әйләнә-тирә дөньяга яңа караш формалаштыра. Кешенең дөнья карашы, тормышы нинди булуы бары тик үзеннән генә торачак дигән фикер уткәрелә. Язучы әсәрләрендә күп төрле тема-мотивлар, проблемалар кузгатылса да, барсын берләштерүче ике төп тема алга чыгып тора: уяну һәм бәхет эзләү. Бәхет эзләү, бәхетле булырга омтылу – Ш. Камалның XX йөз башы чоры

иҗатына хас әйдәүче лейтмотив төсен ала. Билгеле ки, XX йөз башында фәкать Ш. Камал әсәрләрендә генә бу мотив ачыктан ачык ярылып ята иде.

Ш. Камал хикәяләрендә гомер буе изелеп, каһәрләнеп яшәүдән гаҗизләнгән, барыр кыйбласын тапмый гасабиланган, еш кына кешелеген югалту дәрәҗәсенә җиткән герой типлары үзәккә алына, шыксыз тормыш тудырган ямьсез инстинктлар алгы планга чыга.

Язучының «Муса ачуланган иде. Ачуыннан күзләре акайган, йөзе ут шикелле яна, дулкынлануыннан сүзен әйтә алмый иде...» сүзләре белән башланган «Уяну» (1909) дигән беренче хикәясе кешедәге шул ерткычлык сыйфатларын калку итеп тасвирлауга һәм явызлыкның авыр фаҗигасен өшеткеч картиналарда сурәтләүгә багышланган. Кыргыйлык, вәхшилек белән кешелек сыйфатларының кискен бәрелеше тирән кичерешләр, тетрәнүләр белән үрелеп фаҗиганең психологик аспектын тәшкил итә. Бәхетнең якында гына булып, челпәрәмә килүен исбатлый.

«Буранда» (1909) хикәясенең дә үзәгендә шул психологик конфликт ята. Солдат Мостафа кышкы буранның котыруына карамастан, өенә кайтып җитәргә һәм әнкәсе белән күрешергә ашкына. Аның әнисеннән аерылуына егерме ел икән. Ике дистә ел элек атасы әнисен куып җибәреп улын аңа каршы тәрбияләгән булган һәм хәзер ул «анасыннан бөтенләй бизгәнлеген уйлап газап чигә», аягына егылып гафу үтенергә тели. Мостафа кайчандыр әнисенә карата кылган начарлыклары, салкын мөгамәләсе өчен вөҗдан газабы кичерә, шул хис аны салкын буранда юлга чыгарга мәҗбүр итә. Ләкин аның изге ниятләре тормышка аша алмый: ул кайтып кергәндә анасының гомере инде өзелгән була. Бу очракта да бәхетнең якында гына булуын – солдат Мостафаның әнисе белән күрешү мизгелен бәхет итеп күзалласак, бу бәхетнең дә чынбарлыкта була алмавына ышанабыз.

Язучының «Козгыннар оясында» (1910) хикәясенә күз салсак, әсәр уртасында авыр көндәлектән туган бәхетсезлекне, фаҗигане күрәбез. Күмер чыгарудан тыш гомерләрен аракы сөремендә үткәреп, башкалар арасында «ташландыклар» дип хисаплана торган шул кешеләр, кара, өметсез тормышларында юаныч табу ниятеннән, бер «кызык шөгыль» уйлап табалар. Җәфа яшәүдән, исереклектән тормыш төбенә тәгәрәгән адәмнәр дөньяның иң юаш, иң оялчан бәндәсе булган Мәрьямне мыскыл итүдән тәм табарга ниятлиләр. Бу «кызык» гаять фаҗигале төгәлләнә: Мәрьям суга ташлана. Хатынның үлеме бер төркем шахтерларны сискәндерә, уйланырга мәҗбүр итә, ләкин бу инде соңарган «уяну». Шунысы да бар, бу уянуның дәвамы булмаячак, ул вакытлы гына. Мәрьям үлеме дә, билгесез тарафка китеп югалган Госман карт та «тормыш төбендәгеләрне» азга гына уйландыра, каһәрле язмышның хайвани яшәү кануннары аларны кабат үз мохитенә бөтереп ала. Хикәянең ахырында автор бу хәлне ачык күрсәтә: «Мондагы тормыш шулай ук үз юлында дәвам итә иде: ничек сәгать алты, гудок янә гадәтенчә акыра, янә кайнашу, янә җитдилек, ничек числоның башы яки унбише, янә палучка, янә кызык». Димәк, тагын җимерелгән язмышлар, фаҗига, кан, дәһшәт...

Шәриф Камал иҗатында модернизмның төп билгеләре ачык күренә. Ул традицион реалистик алымнардан читкә тайпылып, кеше эчке дөньясын, аның психологик кичерешләрен, борчуларын һәм хисләрен сурәтләүгә зур игътибар бирә. Аның хикәяләрендә еш кына ялгызлык, аңлашылмаучанлык, тормышның мәгънәсезлеге кебек экзистенциаль темалар күтәрелә.

Шәриф Камал прозасында экзистенциаль алымнарның кулланылуы аның әсәрләренә тирән фәлсәфи эчтәлек бирә. Экзистенциализм – кеше яшәвенең нигезлеген, аның иреклеген, җаваплылыгын һәм яшәү мәгънәсен эзләүне үзәккә куйган фәлсәфи юнәлеш. Ш.Камалның геройлары еш кына тормышның авыр сынаулары алдында ялгыз калалар, үзләренең авыр язмышлары белән көрәшәләр, яшәүнең максатын аңларга тырышалар.

«Экзистенциалистлар җәмгыятьтә рухи мәгънәне һәм кыйммәтләрне кире кайтарып булмаслык югалту проблемасын күтәрәләр, «дошмандай дөньяда кеше яшәешенең төп халәте – курку, ялгызлык хисе, вөҗдан газабы» дип саныйлар» [6, 319].

Экзистенциаль әдәбиятның төп темалары һәм мотивлары булып кешенең яшәеше, аның һәлакәткә дучар ителүе, шәхес язмышы, иман, тормыш мәгънәсен югалту һәм табу,

көчсезлек, ялгызлык һ.б. тора, алар XX гасыр башы татар поэмаларында да чагылыш таба. Милләт, халык язмышы турындагы тирән уйлар еш кына чарасызлык, һәлакәт, хаталар өчен түләү мотивлары белән үрелеп бара.

Билгеле булганча, «ялгыз кеше фаҗигасе» буларак каралган экзистенциализм фәлсәфәсе рационализмга һәм фикер көченә зур шик белән карый, ә шик чарасызлыкка китерә. Чарасызлыкның сәбәбе – яшәешнең камил булмавында, кешенең Галәм масштабларында үзенең әһәмиятсезлеген тоюында, Алланың бөеклеге алдында көчсезлегендә [3, 80 б.]. Мәсәлән, «Буранда» әсәрендә Мостафаның һәр сүзендә бу фикер сиземләнә. «Бала усал», дип кабатланган сүзләрендә, дустының баласын үзе белән чагыштыруы күренә. Автор аның бәләкәй чагындагы хәтирәләре аша, уй-кичерешләрен, калганнар аңлап бетмәс хис-тойгыларын аңлата. Юлда барганда кергән төшләре аны кире кайтмас балачагына, төзәтеп булмас хаталарына ишарә ясый. Бу әсәрдә «буран» – төп геройның эчке халәте, аның җанын ничә еллар буена тиргәүче-өзгәләүче зур хата образы.

Гомумән алганда, XX гасыр башында экзистенциализм фәлсәфәсе юнәлешендә иҗат ителгән татар әсәрләрендә яшәешнең вакытлы гына булуы, гомернең тиз үтүе мотивлары тормыш һәм үлем, өмет һәм өметсезлек, чарасызлык, яктылык һәм караңгылыкның бинар оппозицияләре ярдәмендә ачыла, тормыш туу белән үлем арасындагы кыска мизгел буларак кабул ителә.

Шәриф Камал прозасында дөнья сурәтен ачыклауда бинар оппозиция, шулай ук, уңышлы чагылыш таба. Хәзерге фәндә бинар оппозицияләрне өйрәнү шәхси-автор концепциясен ачыклау максатыннан сәнгать текстлары дәрәҗәсендә куела. Авторның әсәрләре традиция һәм яңалык, авыл һәм шәһәр, мораль һәм этика каршылыгы аша укучыга дөньяны аңлауда катлаулы, әмма кирәкле көрәш күрсәтә.

Шәриф Камал үзенең оппозитив фикерләвендә кеше тормышына, эшчәнлегә кагылышлы капма-каршы төшенчәләр белән актив эш итә. «Акчарлаклар» әсәрендә, мәсәлән, Ш. Камал иҗтимагый гаделсезлекне антитеза, ягъни бинар оппозиция ярдәмендә сурәтли: балык эзләүче акчарлаклар / бәхет эзләүче эшчеләр; акчарлаклар елый / акчарлаклар көлә; кырык мең табыш турында хыялланучы промысел хуҗалары / кырык сумлык хезмәт хакына өмет итүче эшчеләр; байлар йортындагы йомшкак түшәк / эшчеләрнең салам җәелгән ятагы һ.б.

Шәриф Камал әсәрләренә анализ ясау, авторның күп үлчәмле дөнья сурәтен күрсәтә, анда традицияләр һәм хәзерге заман, чынбарлык һәм фантазия үрелеп барганын ачыкларга ярдәм итә. Тормыш мәгънәсен эзләү, эчке кирелекләр белән көрәш һәм кешенең тиз үзгәрүче җәмгыятьтәге урыны кебек төп темалар аның әдәби теленең нигезе булып хезмәт итә. Язучы, үз иҗатында модернистик алымнарны оста кулланып, ялгыз кеше фаҗигасенә аерым игътибар итә. Аның хикәяләрендә без кеше күңеленең эчке дөньясына, аның борчуларына, эзләнүләренә һәм еш кына очраша торган экзистенциаль кризисларга юлыкканлыгына шаһит булабыз.

Шәриф Камалның бу юнәлештәге иҗаты XX йөз башы татар прозасы өчен зур яңалык булды. Ул вакыттагы әдәбиятта гадәттә социаль яки милли мәсьәләләргә басым ясалганда, Ш. Камал кеше шәхесенең эчке дөньясын, аның яшәү мәгънәсен эзләүләрен, ялгызлык һәм югалып калу тойгыларын проблема буларак күтәреп чыга. Экзистенциаль алымнарны куллану, ягъни кешенең барлыкка килү, азатлык, җаваплылык кебек тирән сораулар алдында торуын сурәтләү, аның прозасына яңача яңгыраш бирә.

Шулай итеп, язучының әсәрләрендә: 1) тәкъдим ителгән дөнья сурәте чынбарлыкның үзгә моделен төзи; 2) аның әсәрләрендә искелектән калган дорфа гадәтләр катгый кире кагыла, ә гомумкешелек кыйммәтләре раслана; 3) каршылыклы хәл-вакыйгалар бинар оппозиция куллану аша чагылыш таба; 4) мәхәббәт ярдәмендә бәхеткә ирешергә мөмкин дигән фикер үткәрелә; 5) психологизмның төрле алымнары кулланыла.

Шәриф Камал прозасындагы дөнья сурәте – ул бары тик тышкы вакыйгалар гына түгел, ә кеше күңеленең эчке кичерешләре, аның яшәүгә карата булган катлаулы мөнәсәбәте һәм модернистик алымнар аша ачылган ялгызлык фаҗигасе.

**Кулланылган әдәбият**

1. Җамал Вәлиди. Әдәби һәм тарихи-документаль җыентык / төз.: Д. Абдуллина, Җ. Миңнуллин. – Казан: Җыен, 2010. – 624 б.
2. Закирҗанов Ә.М. Татар әдәбият белеме: традицияләр һәм үсеш тенденцияләре. – Казан: ТӘһСИ, 2018. – 352 б.
3. Заһидуллина Д.Ф. Дөнья сурәте үзгәрү: XX йөз башы татар әдәбиятында фәлсәфи әсәрләр. – Казан: Мәгариф, 2006. – 191 б.
4. Камал Шәриф. Сайланма әсәрләр / төз., кереш сүз язучы Р. Сверигин. – Казан: Хәтер, 2006. – 495 б.
5. Литературная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://gufo.me/dict/literary_encyclopedia, свободный – (23. 01.2025).
6. Мещеряков В.П, Козлов А.С, Кубарева Н.П. и др. Основы литературоведения: Учебное пособие для студентов педагогических вузов. – М.: Дрофа, 2003. – 416 с.
7. Заһидуллина Д.Ф. Милли үзаңны үстерү мәсьәләләре // Мәгариф. – 2008. – №5. – Б. 5–8.
8. Заһидуллина Д.Ф. Модернизм һәм XX йөз башы прозасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 255 б.

© Исмагилова А.В., Шарипов М.С., 2025

УДК 821.512.145

**Исмагилова З.Р.,**
*студент 2 курса Елабужского института КФУ*
*Научный руководитель –* **Габидуллина Ф.И.,**
*доцент кафедры филологии Елабужского института КФУ,*
*г. Елабуга, Россия*

# ХИСЛӘРЕМНЕ ХИСЛӘР АЛМАШТЫРА

(Р. Харис иҗатына бер караш)

***Аннотация.*** *Ренат Харис – үзенчәлекле тавышы, кыю эзләнүләре һәм тирән фәлсәфи уйланулары белән аерылып торган күренекле татар шагыйре. Аның шигъриятендә төп урынны халык тарихы, хәзерге заман алдында гражданлык җаваплылыгы, кеше һәм табигать мөнәсәбәтләре, әхлакый-рухи проблемалар алып тора. Шагыйрьнең сугыш афәтләре, туган җиргә мәхәббәт турындагы шигырьләре укучының күңеленә тирән үтеп керә, аны уйланырга һәм борчылырга мәҗбүр итә. Бу мәкаләдә Ренат Харис иҗатының төп темалары, аның шигъриятендәге образлар системасы фәнни әдәбият яктылыгында карала.*

***Терәк сүзләр:*** *Ренат Харисов, татар поэзиясе, поэзия, гражданлык лирикасы, фәлсәфи шигырьләр, тарихи хәтер, сугыш темасы, табигать һәм кеше, әхлакый проблемалар, туган җир, шигъри образлар, хәзерге заман вакыйгалары.*

Ренат Харис – 60 нчы елларның урталарында ук үзенчәлекле шигъри авазын ишеттергән, шигырьдәге кыю эзләнүләре белән шигърият сөючеләрне үзенә юнәлткән, бәхәсләр уяткан һәм шул еллардан башлап поэзия йөген җигелеп тартучы шагыйрьләребезнең берсе.

Шагыйрь үзенең шигырь һәм поэмаларында халкыбызның тарихи яшәеше, кеше шәхесенең тормыштагы урыны, җәмгыять каршындагы җаваплылыгы, буыннар дәвамлылыгы турында уйлана, заманның әхлакый, рухи, иҗтимагый күренешләренә, үзгәрешләренә үзенең фәлсәфи һәм гражданлык мөнәсәбәтләрен белдерә.

«Шагыйрь бүгенге көн, аның шатлык-борчулары турында да уйлана. Гомум кешелекнең, Җирнең әхлагындагы, кәефендәге үзгәрешләрне күреп борчыла. Күңелендә:

«Әллә инде йөрәкләрдә башландымы бөек бозлавыклар вакыты?» дигән шомлы фикерләр дә уяна. Бүгенге көндә кеше йөрәген капларлык бозлавыклар туу ихтималы турында сүзне олы итеп башлавы, мәсьәләне әнә шулай кискен итеп куюы, кешеләрнең кылган гамәлләреннән шомлануы укучыны да ваемсыз калдырмый, уйландыра һәм сискәндерә. Бу инде шагыйрьнең җирдәге авыру нокталарны укучыларның күңелләренә тәэсирле итеп җиткерә белүендә күренә» [5, 5 б.].

Хәзерге заманда кешелекне һәлакәткә сөйри торган олы куркынычның берсе – сугыш афәте. Шагыйрь әлеге шомны укучыга да җиткерерлек җегәрле сүзләр, тәэсирле буяулар эзли. Ул еллар, айларны гына түгел, сәгатьләрне, мизгелләрне тоярга өйрәтә:

Тетрәде җир, корылык узды,
Андыйларга гына түзгән, –
Җиребезне исән килеш
Кояш тирәли тагын бер
Зырылдатып әйләндердек –
Бәхетлерәк кем бар бездән?!
(«Кем бар?»)

«Китү, көтү, кайту» шигыреньдә шагыйрь «талдай буйларына котомкалар асып сугышка киткән», өйләренә кайтып «берсүзсез стеналардагы буш рамнарга кергән» унтугыз яшьлекләрнең язмышын хәтеренә төшерә. «Конфет, алма, чәчәк» шигырендә исә Саласпилс концлагеренда фашистлар тарафыннан ачтан үтерелгән җиде мең баланың язмышы турында тетрәнеп яза.

Кеше белән табигать арасындагы катлаулы мөнәсәбәтләр турында да шагыйрь күп яза: «Коела яшел яфрак», «Яфракларың гәрәбә..», «Корылык», «Яктылык төшә», «Алтын төрән», «Көзге төн». Аның лирик герое табигатьне ярата, аның өчен «һәрбер агач, үлән – һуш китәрлек әңгәмәдәш».

Табигать, яшәү һәм матурлык чыганагы буларак, кешеләрне уйландырырлык шигырьләре дә күп. Мәсәлән, «Өянке» шигырендә тормышка омтылыштан да өстен хис юк, ул үлемнән, вәхшилектән өстен дигән фикер уздырыла:

Өскә үсмәсен әле, дип,
Баш ботагымны киссәң,
Мин бит як-якка үсәм!..
Куелыкка үсмәсен, дип,
Ябалдашымны киссәң,

Мин тамыр якка үсәм?..
Бәгыренә чабыймчы диеп,
Казып тамырыма төшсәң,
Кабрең өстендә үсәм!

Р. Харис иҗатын өйрәнүче галимә Ф. Хәсәнова: «Шагыйрь өянке образына татар халкына хас сыйфатларны сала. Татар халкының нинди генә авырлык, җәбер күрсә дә, яшәүгә ышанычын югалтмыйча, авырлыкны җиңә барганлыгын күрсәтергә тели», – дип бәяли [4, 166 б.].

Ренат Харис иҗатында Туган җир, җирне олылау хисе-иҗат итү өчен илһам чыганагы булып тора. Туган җир темасы шагыйрьдә Татарстан һәм авторның туган ягы Буа төбәге белән үрелеп тасвирлана. «Җир миндә», «Югарыга үрләгәндә», «Сусап кил» шигырьләре шул хакта.

Шагыйрьнең фәлсәфи рухтагы шигырьләрендә авторның бүгенге тормышны, кешеләрне әйбәт белүе сизелә, әмма ул күренешләрнең әхлакый сабак, олы мәгънә бирердәйләренә генә игътибар итә» [4, 164 б.]. Бер яла сүз аркасында намусның телемнәргә теленүе хакындагы «Яралар» циклы, пышылдап әйтелгән рәхмәтнең кычкырган каргыштан көчле булуын аңлаткан «Бер яшибез» шигырьләрендә кеше күңелендә булган әхлакый кыйммәтләрнең әһәмияте җиткерелә.

Ренат Харис шигырьләре укучыдан күңеленең рухи халәткә көйләнгән булуны таләп итә. Шул очракта гына укучы аның әсәрләреннән үзе өчен рухи ләззәт, матурлык ачылуын тоя.

Әйе, Ренат Харис поэзиясе – кешелек тәҗрибәсенең яңа якларны ачуы, тормыш ямен җырлавы, эзләнүләренең кыюлыгы белән хәзерге татар әдәбиятында үзенчәлекле күренеш.

**Кулланылган әдәбият**


1. Фәйзуллин Р. Заманга иш иҗат // Казан утлары. – 2001. – № 5 – Б.89.
2. Харис Р.М. Замана эзләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 255 б.
3. Харис Р.М. Сайланма әсәрләр. 1 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 287 б.
4. Хәсәнова Ф.Ф. Ренат Харис шигърияте // Казан утлары. – 2000. – № 5. – Б.156–166.
5. Юзеев Н. Уйлы-хисле шагыйрь, рәссам шагыйрь // Замана эзләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., – 1981. – Б. 5–10.


© Исмагилова З.Р., 2025

УДК 130.2 (575.4)

**Исмаилова Б.Т.,**
*заведующий кафедрой кыргызской филологии*
*Кыргызско-Узбекского международного*
*университета имени Б. Сыдыкова,*
*г. Ош, Кыргызстан*

## ГАРМОНИЯ ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЫ КАК ОСНОВА ГУМАНИЗМА У Ч.АЙТМАТОВА

***Аннотация.*** *В статье рассматривается философско-художественное осмысление гармонии человека и природы в произведениях Чингиза Айтматова. Природа в его творчестве выступает не только как фон действия, но как живая, духовно насыщенная сила, определяющая нравственные ориентиры личности. Через взаимодействие человека с природой писатель раскрывает гуманистические идеи – любовь, сострадание, ответственность и взаимосвязь всего живого.*

*В настоящее время стоит задача облегчить морально-психологическое состояние людей, снизить в обществе жестокосердие по отношению друг к другу, сократить преступность, избавить молодежь от пессимизма и духовной пустоты. Во всех произведениях Ч. Айтматова лейтмотивом проходит вопрос: «Как человеку Человеком быть?» Именно на этой основе через произведения писателя рассматриваются экологические проблемы и цели, направленные на подведение человечества к истинно личностным итогам, выводам.*

***Ключевые слова:*** *литературно-художественная основа, мнения айтматововедения, главный лейтмотив, личностные выводы, общество, человек и природа, гуманизм, гармония, философия, духовность.*

В XX веке, когда научно-технический прогресс стал менять мировоззрение человека, особую актуальность приобрели вопросы соотношения человека и природы. В этом контексте творчество Чингиза Айтматова занимает особое место. Его произведения не только отражают судьбу народа и проблемы эпохи, но и поднимают глобальные темы – сохранение человеческого в человеке, ответственность перед природой и Вселенной. Гармония между человеком и природой у Айтматова является не просто эстетическим мотивом, а философской основой гуманизма.

Ч. Айтматов изображает природу как живую субстанцию, тесно связанную с человеческой душой. В повести «Материнское поле» земля становится символом

материнства и нравственного начала, а в «Прощай, Гульсары» образ степи и коня Гульсары воплощает идею свободы, верности и единства человека с природой. Герои писателя ощущают себя частью вселенной, их внутренний мир неотделим от природных ритмов.

«Человек не может жить, не ощущая дыхания земли, солнца, ветра. Природа – его душа», – подчеркивал писатель.

Интерес к творчеству Чынгыза Айтматова начинается с 1960-х годов прошлого столетия. Прошло уже более полувека, но интерес к произведениям великого писателя не ослабевает. За этот период не только в кыргызской литературе, но и в мировой литературе стал объектом исследований, распространяется во всех областях науки, о том, что это стало почвой к становлению сотен научных открытий, формированию школ отмечает известный литератор, айтматововед, корифей кыргызского литературоведения и критики К. Асаналиев: «...литература о нем уже составляет внушительную библиотеку. Написаны многочисленные книги и статьи, научные труды и диссертации как у нас, так и за ее пределами. Она, эта литература, многоязычна, многоаспектна и разнолика» [2].

В контексте исследования произведений писателя, не можем не свидетельствовать о том, что наряду с другими проблемами параллельно, в тесной взаимосвязи рассматриваются вопросы человека и общества, человека и природы. Каждое нового творение все выше поднималось к вершинам мировой культуры посредством описания различных сторон связи человека с природой, обществом. Чингиз Айтматов, погрузившись во внутренний мир человека и отражая подлинную народную жизнь, сумел эстетически утолить жажду человечества к художественной литературе.

Уделяя особое внимание к житейской сфере, ставя общественных проблематичные вопросы, особо всматриваясь к рядовым людям, красиво создать характеры, не должных выходить из глубин сердца, наблюдать за движением эпохи, взывая о судьбе общечеловеческому дитя – все это обернулось творческой концепцией Ч. Айтматова.

Правда общественной жизни, духовный мир человека выражается в основном в творчестве писателя в социально-философских, эстетико-психологических аспектах. Художественная красота произведений Ч. Айтматова в глубоком анализе истины, подробном описании бытия и глубоком исследовании нравственности, морали. В нем отражаются движение всей эпохи, течение всего времени, конфликты, изменения, новые понятия в человеческом мире передаются художественно-эстетически, эмоционально. Психологизм, лиризм, романтика, фантастика взаимопроникаясь, раскрывают многогранные возможности творчества писателя. Основой всего творчества Айтматова является великий гуманизм, выражающий разумную жизнь человечеству. Значит, для того чтобы человек стал Человеком, ему необходимо высоко нести знамя всесторонне развитой, совершенной гумманости.

Гуманизм Айтматова строится на признании ценности каждой жизни, будь то человек или животное. В романе «Плаха» писатель раскрывает трагедию утраты этой гармонии: человек, нарушивший природный порядок, становится духовно обеднённым и жестоким. Волчица Акбара – символ природы, вынужденной страдать из-за человеческой безответственности. Айтматов показывает, что экологическое и нравственное разрушение тесно взаимосвязаны: потеря уважения к природе ведёт к деградации человечности.

Айтматов предвосхитил идеи современной экологии, говоря о необходимости морального равновесия между человеком и миром. Его произведения учат понимать, что гуманизм невозможен без экологического сознания. Человечество может сохранить будущее лишь тогда, когда осознает себя частью природы, а не её повелителем

Проблему «человек и общество», основное ядро художественной литературы, Ч. Айтматов ставит в центре своего творчества, акцентируя внимание на вопросы: как живет человек в нашем обществе?, и как он должен жить? В поисках различных форм, подходов для художественного обобщения их отдельных существенных проявлений, тенденций с определенной идейной позиции, пытаясь найти художественный ответ он оставил нам призыв: «Когда человек станет Человеком?», или «Самое трудное для человека – быть каждый день Человеком». И сегодня кажется человек, который всегда помнит, живет под

этим девизом, сам несет ответственность за общество. В этом мы убеждаемся из романа писателя «Плаха». Кто ниспослал Бостону этот ужас? Человек. Кто ниспослал Базарбаю этот ужас? Человек. Кто ниспослал Акбаре этот ужас? Человек. Значит, не есть ли конец света – преступление человека против человека, преступление человека против природы? Художник, кажется, через поведение Базарбая и его окружения, напрямую нас предупреждает. Он наглядно даказывает, что в жизни на все есть спрос.

Об этом литературовед К. Артыкбаев подытоживает: «Конец света не наступает сам по себе, и сама природа этому не способствует, только люди могут сами себе устроить конец света. Разногласия между людьми, пограничные разногласия между империями, конфликт идей, конфликт надменности с карьеризмом... в конце концов, все это привело бы к концу света... Иисус, который раскрыл Понтию Пилату все секреты добра и зла, обращается к планете, которая будет существовать когда-то после него: «О, люди! О, главы государств! Образумтесь! Придите к согласию! Отдаляйтесь от плохого, призывайте добро! Совместно, в согласии перекройте все пути, ведущие к аду!». Он взывает, верит, что есть люди которые, если надо, выйдут на непримиримый бой, жертвуя своей жизнью» [1].

Кроме этого, автор поднимает огромную проблему о неразрывном единении человека и природы. Смерть волчат Акбары и Ташчайнара от рук человека должна заставить призадуматься. Гибель природы приведет к гибели нашего будущего. Человек только тогда человек, когда есть природа. Когда есть горы, вода, земля, а так же мир растений, животных жизнь людей может быть полноценной.

Эта идея и в финале повести писателя «Белый параход» наглядно демонстрируется, мы можем почувствовать последствия жестокости к природе. Это мнение подчеркивается и в одной нашей статье: «Поднять руки на нее равносильно поднятию руки на мать. Поэтому расстрел в горах реальной оленихи, разрубить рога – все это означало для мальчика – убийство старой Рогатой Матери – оленихи...» [3].

Доказывая человечность человека, писатель раскрывает образ героя через его отношение с природой. Призывает бережно относиться к природе. Так как истинную жизнь человек познает через природу. Например, в одной из первых повестей писателя «Ночной полив» картина, когда мираб Каратай дошел до истины, остается один в безлюдом поле, рисуется так: «Каратай лежит ничком. Он остался один на один с землей». В повести впервые кажется природа «вобрала» все в себя, разделяя все радости и горести человека, рисуется в единстве с человеком: «Вот и сейчас, кажется не желая тревожить глубоко задумавшегося, вспомнив прошлую ночь, Каратая только начал брезжить рассвет, легкий ветерок дует, ласкает изможденное тело Каратая, намазоленные руки» [...] . Здесь видно как природа переживает, почитает человека.

Такую связь человека и природы можно встретить и в диалоге Толгонай и Матери Земли из повести «Материнское поле». Всю жизнь Толгонай о своих радостях, печалях рассказывала Матери Земле, что свидетельствует об их взаимосвязи. Значит, мы всю жизнь находимся в тесной связи с окружающей нас живой и неживой природой.

В произведениях Ч. Айтматова говорится о тех фактах, которые и мы, и вы, все ежедневно видим, слышим, знаем. Но мастерство писателя в том, что он своими словами передает всю правду, которую мы видим, знаем так чтобы это повлияло на всех, все человечество.

Вот что пишет, оценивая свойства волшебного пера писателя, айтматовед Л. Укубаева: «Писателя, как истинного художника, интересует эстетическое отношение человека к природе.

Природа возраждается волшебной силой пера Ч. Айтматова, удивляет, притягивает своей естественностью, своей ранее не замеченной. как в сказке тайной, новизной. Художник, характерной ему манерой плавно окунается в особый мир природы и понимает его величие, красоту «внутренний мир», все это раскрывает перед своим читателем. Так, Чингиз Айтматов показал нам «особенный звучный мир деревьев», мир Матери-Земли, которая вместила в себя все горести и радости человека. А чуткий мир Гульсары!» [4]. Кроме этого литературовед в

свое время отмечал, что говорить, что сколь ни были бы удачны пейзажные зарисовки в первых рассказах писателя,они не обладают художественной функцией как последующие произведения, и в то же время природные явления, пейзажи всегда соответствуют психологическому состоянию героев – это одностореннее утверждение....

Природные явления, описанные Ч. Айтматовым, отличаются символичностью.

Таким образом, гуманизм Айтматова основан на идее гармонии человека и природы как неразрывного целого. Природа в его творчестве – не только источник красоты, но и моральный критерий. Нарушая эту гармонию, человек теряет своё человеческое достоинство. Айтматов своим творчеством обращает нас к вечным ценностям – доброте, любви, ответственности и уважению ко всему живому. Его философия гуманизма – это призыв к сохранению духовной связи человека с природой и к построению мира, где царит взаимопонимание и сострадание.

**Список литературы**


1. Артыкбаев К. Уроки справедливости. – Бишкек., 1991. – 185 с.
2. Асаналиев К. Чингиз Айтматов. Поэтика художественного образа: автореферат дисс... доктора филол. наук. – Фрунзе, 1989. – С. 3.
3. Исмаилова Б. Как создать из народного эпоса новые мировые произведения // Наука. Образование. Техника. Международный научный журнал Кыргызско-Узбекского университет. – Ош, 2018. – № 2. – С. 51.
4. Укубаева Л., Художественный мир героев Чингиза Айтматова. – Бишкек, 2008. – 155 с.
5. Касымбекова С. Гуманистическая философия Ч. Айтматова // Вестник КРСУ. – 2015.


© Исмаилова Б.Т., 2025

УДК 378:821.312.154

**Исмаилова С.Ж.,**
*преподователь Кыргызско-Узбекского международного университета имени Б. Сыдыкова,*
*г. Ош, Кыргызская Республика*

## ПОЭТ БОТОБАЙ И ТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЙ

***Аннотация****. Статья посвящена исследованию тематических особенностей поэзии Ботобая. Цель исследования – выяснить особенности устного творчества кыргызов, в частности, использования образцов фольклора в произведениях поэтом Ботобаем. В работе использовался историко-сравнительный метод. В результате исследования определены специфические черты устного народного творчества в произведениях поэта. Результаты, полученные в ходе исследования, рекомендованы для использования студентами в сфере филологического образования.*

***Ключевые слова:*** *устное народное творчество, народные поэты, импровизация, традиционализм, искусство речи, красноречие.*

Ботобай (1861–1944) – поэт, был известен в южной долине Киргизии, во многих регионах Узбекистана, являлся учеником великого поэта Орозаалы. Однако, согласно сведениям, приведённым в сообщении исследователя в 1971 году, высказываются мнения о возможных неточностях, связанных с именем и родом Ботобая. Эта обстоятельство делает необходимым уточнение его биографии и требует проведения дополнительных архивных исследований и в настоящее время.

Ботобай родился в 1861 году в селе Каня-Бостон Кожо-Абадского района Узбекистана, в небогатой семье. По некоторым сведениям, на ранних этапах жизни поэт пел для корбашей из Узбекистана. Это является одной из причин, по которой его творчество не было услышано и его творчество не исследовано.

Сыдык, осиротевший в юном возрасте, был замечен на одном из свадеб как обладатель поэтического дарания. Ему подарили коня, одели в хорошие одежды и взяли в ученики. Спустя четыре года, дав ему благословение, наставник позволил выступать самостоятельно перед народом.

В 1936 году Ботобай принял участие в творческое состязание поэтов, организованном в столице республики. В 1937 году были записаны его произведения «Критика смеющегося коня», «Терме», «Любовь», «Песни о Ленине», которые хранятся в фонде центра. Впечатление поэта о нем хорошо видно в поэме «Критика смеющегося коня».

В отличие от лирики авторов из южных регионов, «северные» поэты склонны использовать выделяющиеся структурные элементы, условные вступления. Творчество Ботобая, являясь вершиной этой традиции, развивалось в русле фольклорной и народно-певческой поэзии. Несмотря на использование популярных песенных форм, поэт сохраняет яркую индивидуальность, размышляя обо всех сторонах жизни и воплощая в своем творчестве целостное мировоззрение.

Примечательно, что, хотя и Ботобай обращался к теме Советской власти и Ленина, большая часть его творческого наследия относится к дореволюционному периоду. Именно на эти годы пришелся расцвет его таланта. Малочисленность материала позднего периода не позволяет составить полное представление о масштабе творчества великого поэта.

Значительный объем сведений о Ботобае содержится в 5-м томе семитомной «Истории кыргызской литературы». Фольклорист Батма Кебекова в своей статье, посвященной поэту, указывает, что отца Ботобая, по разным данным, могли звать Юнус, Джунус, либо же Жаки.

При этом Таштемиров, собиравший стихи в 1971 году в Кочкор-Ате, записал их со слов Ботобая Жунусова. На мой взгляд, маловероятно, что это простое совпадение, и что некий другой Ботобай Жунусов записал песни поэта Ботобая Жунусова. Имена Ботобай и Юнус (Жунус) не являются настолько распространенными в Южном Кыргызстане, чтобы такое совпадение было правдоподобным. Скорее всего, здесь имеет место чья-то ошибка или неточность при записи или последующей атрибуции материала.

По словам Б. Кебековой, Тоголок Молдо:

*Анжияндын Куршабда,*
*Ботобай деген бар экен*
*Акын экен шул тапта*
*Акындыгы мыкты экен,*
*Айткан сөзү ыкты экен.*

Согласно этому факту, Ботобай якобы из Куршаба (часть современного Озгенского района, граничащая с Кара-Суйским районом). Еще некую информацию приводит Сыдык Алайчиев (мальчик-певец). В 3 года Сыдык потерял отца и в 9 лет потерял мать. Его отдают младшему брату Калмату в слуги. Калмат хорошо заботился о Сыдыке и, заметив ег талант к пению, впервые берет его на свадьбу Курбанбая [2]. Известный певец Ботобай, слушавший песню мальчика, попросил своего зятя платить Садыку 40 сомов в год. После этого случая судьба Сыдыка приняла иной оборот.

Согласно сведениям, Ботобай жил в одном из аулов между Анжианом и Ошем, когда прославился как певец-поэт. По словам того же мальчика-певца, Ботобай взял его на обед сагынского танца в 1912 году, где он познакомился с Токтогулом, сыном Сатылгана.

В другом месте присутствие Аравана говорит о том, что они пели на свадьбе Мансуркула, а во второй раз – в 1913 году, на свадьбе Сайдамат бая в Маргалане, на которой присутствовал Молдо Тойчу.

Также есть сведения, что жизненный путь Ботобая связан с Ноокатом и Ноокатами. Будайбек Сабир уулу, много путешествовавший по кыргызской земле и собиравший стихи, сообщил в интервью следующее: «Ботобай останавливался, как Токтогул, Калмурза, Барпы. Он был одним из великих поэтов. В то время взял певца Сыдыка к себе в ученики, и он путешествовал с ним, как если бы он был его сыном».

Б. Кебекова рассказывала такую историю становления Ботобая: будущий певец родился в Канья-Бостоне, Кожо-Абаде. Отец скончался, когда ему было семь лет, и мать увезла ребенка с собой в Кара-Таш, село выше Нооката.

Тот факт, что он прибыл в Ноокат в 1920 году, а вся его дальнейшая деятельность была связана исключительно с Ноокатским районом, позволяет предположить, что причины его переезда носили глубоко личный или локальный характер.

Ботобай был учителем многих певцов, и в то же время он научился секретам пения от своих учителей, среди которых был и Орозаалы. Орозаалы, чье имя стало легендой, был певцом Коконского двора, пение которого слышал сам Кудаяр-хан, в свое время он отправился в Мекку-Медину и совершил хадж. Ботобай был у него на службе тринадцать лет и получил его благословение. Его сопровождали Парпы апиз, детский певец Сыдык, Ташмат, Абдымомун, Золдош, Арзыбай.

В творчестве Ботобая немало загадочных моментов. Например, хотя он и участвовал в республиканском конкурсе народных акынов в 1936 году и дожил до 1944 года, почему его песни и голос не были должным образом записаны? Есть вопрос: почему собиратель фольклора Каюм Мифтаков, посетивший Ноокат в 1947 году, не записал произведения Ботобая, умершего всего три года назад?

Вопросы о эволюции его взглядов требуют отдельного исследования. Что касается творческого наследия, неисключено, что незаписанные стихи Ботобая до сих пор сохраняются в устной традиции. Вероятно, люди, знающие их, проживают в Ноокате, Андижанском районе Узбекистана, Чон-Алае и других сопредельных регионах.

**Список литературы**

1. Акматалиев А., Көлбаева М. Акындар чыгармачылыгы. Кн. 4. – Бишкек, 2004.
2. Артыкбаев К.А. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек: ТАС, 2004.
3. Кайбылдаев А. Токтогул темасында толгонуу // Ала-Тоо. – 1991. – № 2. – С 125.
4. Кайыпов С. Эл ырчылары // Фрунзе-Кыргызстан, 1981. – С. 212–213.
5. Кыргызстан. Энциклопедия. – Бишкек, 2001. – С. 428–429.
6. Расулов З.А., Тороев Ы.Т. Устаттык улуу өнөрдүнээлери // Наука. Новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2022. – № 2. – С. 221–224.
7. Таштемиров Ж., Байходжоев С., Закиров С. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Фрунзе: Илим, 1973.
8. Шериев Ж., Муратов А. Адабият. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1994.
9. Болотбек Таштаналиев. Кыргыз Туусу. – URL: [https://kyrgyztuusu.kg/archives/6652](https://kyrgyztuusu.kg/archives/6652)
10. Тиллебаев С.А. Адабият аруу дүйнө. – Бишкек, 2015.
11. Тиллебаев С.А. Арстанбек. Элдик китепкана сериясы. – Бишкек, 2024.
12. Токомбаев Б., Кебекова А. Кыргыз эл ырлары. – Фрунзе: Илим, 1967.
13. Үкүбаева Л. Жазгыч акындардын чыгармачылыгы. – Бишкек, 1994.

© Исмаилова С.Ж., 2025

УДК 80

**Калкаманова Г.Ф.,**
*учитель татарского языка и литературы*
*МБОУ СОШ с. Субханкулово МР Туймазинский район Республики Башкортостан,*
*с. Субханкулово, Россия*

# УКУЧЫЛАРГА РУХИ-ӘХЛАКЫЙ ТӘРБИЯ БИРҮДӘ МӘКАЛЬ-ӘЙТЕМНӘРНЕҢ ӘҺӘМИЯТЕ

***Аннотация.*** *Мәкалә яңа федераль дәүләт белем бирү стандартлары таләпләре нигезендә һәрьяклап алга киткән шәхес формалаштыруның актуаль проблемасына багышлана. Автор интеллигент кешене тәрбияләү туган телгә, үз халкының тарихына һәм мәдәниятенә хөрмәт белән тыгыз бәйләнештә дигән тезисны нигезли. Татар халык авыз иҗатының бай мирасын, аерым алганда, мәкальләрне куллану әхлакый һәм патриотик тәрбия бирүнең иң нәтиҗәле коралы буларак карала.*

*Хезмәттә татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә мәкальләрне укыту процессына интеграцияләүгә юнәлдерелгән педагогик эшчәнлекнең максатлары һәм бурычлары билгеләнгән. Шәхес, метапредметик һәм предметлы нәтиҗәләргә ирешү өчен дидактик материал (мәкальләр) белән эшләүнең методик алымнары һәм формалары җентекләп тасвирлана. Автор мәкальләрне дәреснең төрле этапларында (конкурслар, эпиграфлар, язма эшләр рәвешендә), шулай ук дәрестән тыш эшчәнлектә (иҗади проектлар, җыентыклар төзү) кулланунын гамәли тәҗрибәсе белән уртаклаша. Мәкальләрне системалы куллану укучыларның сөйләмен баета, тәнкыйди фикерләүне үстерә, тел материалын тирәнтен үзләштерергә ярдәм итә һәм шәхеснең рухи-әхлакый үсеше мәсьәләләрен нәтиҗәле чишә дигән нәтиҗә ясала.*

***Терәк сүзләр:*** *әхлакый тәрбия, татар фольклоры, халык авыз иҗаты, мәкальләр һәм әйтемнәр, татар телен укыту методикасы, шәхси нәтиҗәләр, метапредмет нәтиҗәләре, патриотик тәрбия, этнопедагогика, дидактик материал.*

Бүгенге көндә төп бурычларыбызның берсе – һәрьяктан камил булган зыялы шәхес тәрбияләү. Ә ул, үз чиратында, туган телебезне яратучы, үз халкының мәдәниятын, гореф-гадәтләрен, иң күркәм йолаларын, тарихын хөрмәт итүче булырга тиеш.

Яңа буын дәүләт стандартларынада белем һәм тәрбия бирүне, милли традицияләргә таянып, халык педагогикасы нигезендә алып бару тәү чираттагы максатлар дип танылды.

Татар халык авыз иҗаты элек-электән халык тарафыннан киң кулланылган һәм яшь буынны тәрбияләүгә юнәлтелгән. Шуна күрә мин үземнең дәресләремдә халык авыз ижаты урнәкләре булган мәкаль-әйтемнәр, табышмаклар, әкиятләр, тизәйткечләр кулланам. Шул уңайдан үземнең хезмәтемдә «Халык авыз иҗаты аша укучыларга әхлакый тәрбия бирүдә мәкальләрнең роле» дигән темага тукталырга булдым һәм минем максатым: әхлак тәрбиясе бирүдә, тел һәм әдәбият дәресләренә кызыксыну уятуда мәкальләр куллануның мөһим һәм нәтиҗәле эш төрләренең берсе булуын исбатлау, методик папкалар әзерләү.

Иҗади эзләнү барышында түбәндәге бурычларны куйдым:

1. Мәкальләрнең тематик яктан бүленешен өйрәнү;
2. Укыту эшчәнлеге нәтиҗәләренә куелган таләпләргә туры килгән төрле эш алымнарын билгеләү;
3. Мәкальләрнең зур тәрбия чыганагы икәнлеген мисаллар ярдәмендә күрсәтү;
4. Укучыларда мәкальләр туплау эшчәнлегенә кызыксыну уяту.

Яңа буын дәүләт стандартлары укыту эшчәнлеге нәтиҗәләренә түбәндәге таләпләрне куйды. Алар шәхси, эшчәнлекнең гомумиләштерелгән ысуллары (метапредмет) һәм фәнне өйрәнү нәтиҗәләрен үз эченә ала.

**Шәхси эшчәнлек** баланың тормыш кыйммәтләрен, әхлакый һәм мораль нормаларны аңлавына һәм кабул итүенә, аның әйләнә-тирәсендәге барлык нәрсәгә шәхси карашы формалашуны аңлауга юнәлтелгән.

Әхлак тәрбиясе бирүдә мөһим һәм нәтиҗәле эш төрләренең берсе итеп тел һәм әдәбият дәресләрендә мәкальләр куллануны күрәм. *Мәкаль ул* халыкның зур тормыш тәҗрибәсен чагылдырган дидактик эчтәлекле, кыска һәм образлы сөйләм берәмлеге. Халык узе болай, ди «Әйтем – сүзнең бизәге, ә мәкаль – сүзнең җиләге». Аның төбендә кешелеклелек, гаделлек, мәрхәмәтлелек,тыйнаклык кебек матур сыйфатлар ята.

Татар теле һәм әдәбият дәресләрендә аларны тематик яктан берничә төргә бүлеп өйрәнәбез. Ватанга, туган телгә, халыкка мәхәббәт белән сугарылган мәкальләрне дөрес файдалану яшь буында патриотик тойгылар формалаштыруга ярдәм итә.

Белем, акыл, һөнәрлелек темасына караган мәкальләр тырыш хезмәткә,укуга уңай караш тәрбияли.

Яхшылык һәм яманлык, туганнар арасындагы мөнәсәбәтләргә багышланган мәкальләр дә укучыларга әхлакый тәрбия бирүдә мөһим урын алып тора.

Урынлы кулланылган мәкальләр укучыларның белемен тирәнәйтеп кенә калмыйлар, тел дәресләренең тәрбияви әһәмиятен, шәхси эшчәнлекнең

нәтиҗәләрен арттырырга ярдәм итәләр.

**Метапредмет нәтиҗәләренә** логик фикерләү, нәтиҗә ясый белү, диалогик, монологик, язма сөйләм төзи белү, үз фикереңне ачык, дөрес итеп аңлату, парларда, төркемнәрдә эшли белү кирә. Бу нәтиҗәләргә түбәндәге эш төрләре аша ирешәм.

Башлангыч сыйныфларда дәреснең башын ярыш формасында башлыйм. Бер дәрестә «Кем күбрәк белә?» дип мәкаль әйтеп җиңүчене белсәк, икенче дәрестә «Дәвамын беләсеңме?» дигән ярышта укучы мәкальне дәвам итәргә тиеш. Һәр дәрескә аерым тәрбия темасын алырга тырышам.

Төркемнәрдә эшләгән вакытта мәкальләрнең бер өлешен генә бирәм, ә икенче өлешен укучылар үзләре уйлап, фикер йөртеп, киңәшләшеп эзләп табалар.

Хикәя укыйбызмы, әкиятме, шигырьләр өйрәнәбезме – аларның асылы барыбер әдәпкә кайтып кала. Укылган әсәргә анализ ясала һәм авторның әйтергә теләгән фикере ачыла. Әлеге фикерне укучылар үзләре мәкальләр ярдәмендә тулыландыралар һәм нәтиҗә ясыйлар.Мәсәлән, Ә. Еникинең «Ипекәй» хикәясен укыгач, балалар «Икмәксез алтын тавы башында да үлүең бар», «Ипекәйне кадерсезләмә, үзең кадерсезлеккә төшәрсең» дигән мәкальләрне тәкъдим итәләр.

Уку дәресләрендә, мәкальләрнең тәрбияви функциясеннән киңрәк файдалануны күздә тотып, мәкальләр белән исемләнгән язма эшләр уздырам.Мәсәлән, «Эш беткәч, уйнарга ярый», «Дуслык ашаганда беленми, эшләгәндә беленә», «Һөнәрле үлмәс, һөнәрсез көн күрмәс». Укучы үзенең тәртибен, холык-фигылен тәнкыйть күзлегеннән чыгып бәяләргә өйрәнә.

Сөйләм үстерү дәреслерендә дә темага эпиграф итеп мәкальләр алырга була. Мәсәлән «Иле барның – теле бар. «Китап - белем чишмәсе».

Рус, башкорт телләре белән чагыштырулар, мәкаль һәм әйтемнәрне тәрҗемә итү дә мәкальләрне тирәнрәк аңларга, аларны истә калдырырга ярдәм итә.

**Фәнне өйрәнү нәтиҗәләренә** фонетик, лексик, морфологик һәм грамматик материалларны, орфографик кагыйдәләрне өйрәнү, ситуация тудыру, уку мәсьәләсен кую, чишү, сөйләм телен баету кирә.

Бу нәтиҗәләргә ирешү өчен тел дәресләрендә үтелгән теманы ныгыту, кабатлаулар вакытында мәкальләр белән дә эш оештырам.

Башлангыч сыйныфларда матур язу күнегүе итеп мәкаль дә алына. 2 нче сыйныфта төшеп калган хәрефләр урынына тиешлеләрен куеп язу яисә мәкальләрдән исемнәрне табу кебек эшләр булса, 3–4 нче сыйныфларда мәкальдәге исемнәрнең килешләре билгеләтелә. 5-6нчы сыйныфларда сыйфат темасын өйрәнгәндә сыйфат һәм сыйфатланмышларны табу, дәрәҗәләрен билгеләү, сыйфатларны синоним яки антоним белән алыштыру кебек эшләр

оештырам. 7–8 нче сыйныфларда боерык фигыльләрне, аның төрләрен табабыз, киләчәк заман хикәя фигыльләрнең кушымчаларын күрсәтәбез. Ә инде югары сыйныфларда тест куллануны кулай курәм. Эш тәмамлангач, укучылар бик теләп мәкальләрнең эчтәлеген аңлатырга омтылалар.

Татар теле атналыгыныгының бер көне халык авыз ижаты буенча иҗади эшләргә багышлана.Укучылар әкиятләр уйлап чыгаралар, табышмаклар, мәкальләр кулланып ребуслар, кроссвордлар төзиләр. 6 нчы сыйныф укучысы Галимова Лиана мәкальләр кулланып көндәлек режим төзеде. Аны сезгә дә күрәтәсем килде.

Без 5–6 сыйныф укучылары белән берлектә төрле темалар буенча мәкальләр тупланган җыентык булдырдык. Быелгы ел ил күләмендә Ватанны саклаучылар елы булганлыктан, шушы темага караган мәкальләр туплый башладык. Укучылар бу эшкә бик теләп катнашалар. Киләчәктә дә дәвам итәрбез дип уйлыйм.

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә кирәк, халык авыз иҗаты үрнәкләрен дәрестә куллану укучыларның сөйләм күнекмәләрен үстерә, матурайта, баета, фикерләү сәләтен арттыра һәм шәхес тәрбияләү буенча заман куйган таләпләргә җавап бирә дип уйлыйм.

**Кулланылган әдәбият**


1. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. – Казан, 1959. – Т.1. – 959 б.
2. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. – Казан, 1963. – Т.2. – 800 б.
3. Исәнбәт Н. Мәкальләребез турында // Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. – Т. 1. – Б.5–22.
4. Мәҗитов З.М. Мәкальләр һәм әйтемнәр //Фольклор жанрларын система итеп тикшерү. – Казан: КДУ нәшр., 1987. – Б. 43-49.
5. Урманче Ф.И. Татар халык иҗаты. – Казан: Мәгариф, 2005. – 383 б.
6. Яхин А.Г., Мәһдиев М.С. Халык иҗаты әсәрләрен система итеп тикшерү тәҗрибәсе. – Казан: КДУ нәшр., 1987. –154 б.


© Калкаманова Г.Ф., 2025

УДК 811.512.145

**Камалова А.Р.,**
*магистрант 3 г.о. Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель –* **Зарипова И.Ф.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## СҮЗ ҖӨМЛӘЛӘРНЕҢ КОММУНИКАТИВ ТӨРЛӘРЕ

***Аннотация.*** *Мәкаләдә татар телендәге сүз-җөмләләрнең коммуникатив төрләре тасвирлана. Сүз җөмләләрнең грамматик һәм семантик үзенчәлекләре аның төп кулланылыш өлкәсе итеп сөйләм дискурсын билгели. Һәм монда таркалмый торган җөмләләр дүрт төргә бүленә: хикәя, өндәү, сорау һәм тойгылы.*

***Терәк сүзләр:*** *татар теле, синтаксис, сүз җөмләләр, таркалмый торган җөмләләр, коммуникация.*

Татар телендә бер составлы җөмләләр арасында функцияләре гади раслауга я инкарь итүгә, ризалашу я ризалашмауны белдерүгә яисә алдагы әйтелгән фикергә экспрессив-модаль бәя бирүгә кайтып кала торган җөмләләр бар. Бер сүз яки тотрыклы сүзтезмә белән белдерелгән, үз составында аерым җөмлә кисәкләренә таркалмый торган мондый җөмләләр, күбесенчә коммуникатив функцияне диалогик сөйләмдә башкарып, грамматик яктан таркалмый торган җөмләләр дип атала. Аларны башкача сүз җөмләләр дип атыйлар.

«Сүз җөмләләр «җөмләләр» рәтендә карала, чөнки аларга шулай ук хәбәрлек һәм модальлек хас. Алар һәрвакыт сөйләмгә сөйләүченең мөнәсәбәте буларак субъектив модальлекне белдерәләр һәм төрле прагматик бәйләнешләр чагылдыру өчен нигез булып торалар» [7].

Таркалмый торган сүз җөмләләр гомуми дөнья сурәтен репрезентацияләүнең лингвистик ысулы булып тора, шулай ук төп үзенчәлекләренең берсе антропоцентризм булган үз дөнья тел сурәтен формалаштыра [1, 137 б.].

Сөйләм дискурсының функциональ берәмлекләре буларак таркалмый торган җөмләләрнең характерлы үзенчәлекләре арасында эчке сәбәпләр аркасында барлыкка килү, стереотиплылык, табигыйлек, эмоциональ төсмер, ситуативлыкны билгеләп була [3, 114 б.].

Сүз җөмләләр «модаль квалификацияләрнең, эмоциональ бәяләү, ихтыяри һәм менталь реакцияләрнең, шулай ук аралашу вакытында кулланыла торган төрле дәрәҗәдәге субъектив-бәяләү репликаларының киң диапазонын белдерү өчен хезмәт итә торган сүзләрдән оеша» [5, 492 б.].

Алар сөйләмдә «махсус функциональ йөкләнешкә ия: коммуникациянең җитешмәгән чараларын тулыландыралар, эмоциональ-экспрессив характерда булалар, шул ук вакытта сүз җөмләләр конкрет гыйбарәне белдермиләр» [8, 105 б.].

Кинәт туган диалог ситуациясе «эмоциональ яктан үз-үзеңне күрсәтү һәм әңгәмәдәшкә эмоциональ тәэсир итү бурычын актуальләштерә. Табигый диалог әңгәмәдәшләргә субъектив бәяләрне иркен күрсәтергә хокук бирә, аларның турыдан-туры белдерелеш чарасы булып таркалмый торган сүз җөмләләр килә [4, 165 б.].

Таркалмый торган җөмлә сөйләүченең хәтерендә саклана һәм аннан әзер рәвештә алына, шул ук вакытта ассоциатив механизм эшли башлый, ул еш кабатлана торган ниндидер ситуацияне һәм кешенең аңына беркетелгән, сөйләүче эчке сәбәпләр аркасында туган сөйләм дискурсы шартларында контекст фактларына реакция белдерү максаты белән ачык, аңлаешлы, кыска һәм кабатлана алучы билгеле бер тотрыклы сөйләм формулаларын бәйли» [6, 207 б.].

Татар телендә берсоставлы җөмләләрне өйрәнү, аның хәтта семантикасын тикшерү дә андагы баш кисәкләрнең бирелешен һәм семантикасын анализлауга кайтып кала һәм, киресенчә, нәкъ менә баш кисәкләрне өйрәнү аркылы берсоставлы җөмләнең үзенчәлекләре анализланып бетә: «алар фигыльнең төрле формалары белән белдерелгән фигыль җөмләләргә; рәвеш, сан, алмашлык, исем, сыйфат белән бирелгән исем җөмләләргә һәм аваз ияртемнәре, ымлык һәм модаль сүзләрдән торган сүз җөмләләргә бүленәләр» [2, 65–66 б.].

Димәк, татар телендә дә сүз җөмләләр берсоставлы җөмләләргә керә. Алар бер генә сүздән тора һәм башка сүзләрне ияртеп җәенкеләнә алмыйлар, хәтта аларның үзләрен дә җөмлә кисәге итеп тану бик кыен була. Шулай итеп, сүз җөмләдә баш кисәк тә, иярчен кисәк тә булмый. Мондый җөмләләр бары алда әйтелгән яки уйланган фикерне раслыйлар я инкарь итәләр, алда әйтелгән фикер белән ризалашуны-ризалашмауны яки, гомумән, әйтелгән фикергә тыңлаучының бәясен белдерәләр. Аларга мондый билгеләмә бирелә: «Бер генә сүз белән бирелеп, башка сүзләрне ияртеп җәенкеләндерелми торган җөмләләр. Сүз җөмләләрне җөмләнең аерым бер логик-грамматик кисәгенә тиңләп булмый» [2, 139 б.].

Диалогларда кулланыла торган бер генә сүзле җөмләләр, «әгәр дә аларны җөмлә кисәге дип санау яки җәенкеләндерү мөмкинлеге булса, сүз җөмләләргә кермиләр» [10, 134 б.].

Ф.С. Сафиуллина фикеренчә, «сүз җөмләләр ярдәмендә көчне экономияләү принцибы һәм сөйләмнең кыскалыгы чагыла» [8, 39 б.]. Чөнки сүз җөмлә бер сүз белән генә җавап бирергә мөмкинлек тудыра.

Әйтү максаты буенча сүз җөмләләр хикәя, өндәү, сорау һәм тойгылы җөмләләргә бүленәләр.

1) Сүз җөмлә белән белдерелгән хикәя җөмләнең эчтәлеге нәрсәне дә булса да раслау яки инкарь итүгә кайтып кала. «Интонацион яктан хикәя җөмлә чагыштырмача тыныч тавыш, түбәнрәк тон белән тәмамлана» [10, 290 б.].

*Безне бүлдереп кемдер тәрәзә шакый:*
*«**Шык-шык-шык**».* (Н. Каштан)

*Көйләгәндә бишек җырын Анам,*
*Бүлдермәгез, зинһар:*
*«**Әлли-бәлли**»...* (Л. Шагыйрьҗан)

*– Син киттеңме, Сөю?*
*– **Әйе**...* (Р. Гаташ)

***Ай-ай-ай ук**... Акланнары калган,*
*Ландышы юк...*
*Оялары калган – кошы юк...* (Н. Измайлова)

2) Өндәү сүз җөмлә сөйләүченең боеруын, үтенүен, чакыруын, киңәшен бер сүз белән белдерелгән таркалмый торган җөмлә ярдәмендә белдерә. Мәсәлән:
*Башакларның шавын тыңлап үттем.*
*Кабат күрәм – салам өеме.*
***Чү**! Колакка нинди тавыш килә?*
*Әллә шул башаклар көеме?* (Ә. Галиев)

*«Ялгыз камера» –*
*Җимер ишеген!*
*Чыгар кояшка!*
*– Җитәр дим! **Баста**!* (Л. Шагыйрьҗан)

***Пес, пес, пес! Пес, пес, пес!***
*Бу песи кая киткән тагын* (М. Фәйзи)

3) «Нинди дә булса сорауны белдергән җөмлә сорау җөмлә дип атала» [10, 291 б.]. Сүз җөмләләр арасында мондый җөмлә төре сирәк очрый, чөнки бер сүз белән сорау бирү авыр. Мәсәлән:
*Яз! – Наз! Аз!..*
*Җәй? – **Бә-ә-әй**? Әй!..*
*Көз. – Өз! Түз...*
*Кыш... – Буш. Ху-у-уш...* (Л. Сәгыйдуллина)

*Яраладым...*
*Төзәлдеме яраларың?*
***Юкмы**?* (Л. Сәгыйдуллина)

4) «Көчле тойгы белән әйтелә торган җөмләне тойгылы җөмлә дип атыйлар. Тойгылы җөмләләр югары тонда ачык итеп әйтеләләр» [10, 295 б.]. Сүз җөмләләр арасында мондый төр иң еш очраганы, чөнки көчле тойгы һәм интонация белән әйтелгән хикәя, сорау я өндәү җөмлә тойгылы җөмләгә әйләнә. Мәсәлән:
*Пычрак бер сүз йөри күтәреп:*
*– «Планнары!..*
*– **Ха-ха-ха!..**»* (Һ. Такташ)

*– **Һәйт**! Таптыйм бит үзеңне! – Рәшит сискәнеп китте.* (А.Гыймадиев)

*Суктым мәллә?! Салкын гүрдән син,*
*Син ясыйсың әллә ишарә,*
*Әнкәм?..* ***Тәүбә, тәүбә!*** (Р. Идиятуллин)

*Уйлыйсыздыр: адәмнәргә шагыйрьнең үзе кирәк?*
***Юк****! Шагыйрьнең, үзе үлгәч, даны һәм сүзе кирәк...* (И. Юзеев)

***…Сау булыгыз!***
*Сихри сүрәт колы,*
*Юлсыз юлчы булу*
*Көтә безне* (Л. Сәгыйдуллина)

***Ит гафу****! Мин күп битәр-сүз күтәрдем,*
*Үткәр син дә бәгъзе гакылсызлыгым!* (Р. Гаташ)
*Кычкыралар: «Бәр! Гол! Ура!*
***Молодец! Окей!»***
*Дер селкенә стадион,*
*Гөр килә хоккей!* (Р. Миңнуллин)

Сүз җөмләләр күбесенчә диалогта, әңгәмәдәшләрнең җавап һәм сорау репликаларында кулланылалар. Алар шулай ук эчке диалогның яңгырашы буларак, монологик сөйләмдә дә очрарга мөмкин.

Әйтү максаты буенча сүз җөмләләр хикәя, өндәү, сорау һәм тойгылы җөмләләргә бүленә. Көчле тойгы белән әйтелә торган сүз җөмләләр иң еш очрый торган җөмләләр. Сөйләүченең боеруын, үтенүен, чакыруын белдерүче өндәү җөмләләр кулланылу ешлыгы буенча икенче урында торалар. Чынбарлыкта булган күренешләр, әйберләр турында хәбәр итүче сүз җөмләләр, өндәү җөмләләргә караганда, сирәгрәк кулланыла. Сорауны белдерүче сүз җөмләләр кулланылу ешлыгы буенча соңгы урынны били.

## Кулланылган әдәбият


1. Зарипова И.Ф. Способы выражения нечленимых предложений в татарском языке // Теоретические и практические проблемы развития современной гуманитарной науки: материалы IX Международной научно-практической конференции, посвященной юбилею доктора филологических наук, профессора, Заслуженного работника образования Республики Башкортостан, Почетного работника ВПО РФ, действительного члена РАЕН Фаткуллиной Флюзы Габдуллиновны. – Уфа, 2023. – С. 135–140.
2. Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. – Казан: Казан университеты нәшрияты., 1958. – 243 б.
3. Камалова А.Р., Зарипова И.Ф. Структурные особенности слов-предложений в русском языке // Актуальные проблемы теоретической и прикладной филологии. Материалы XIII Международной научной конференции. – Уфа, 2025. – С. 113–118.
4. Камалова А.Р., Зарипова И.Ф. Татар телендә бер составлы сүз җөмләләрнең белдерелеш ысуллары // Актуальные проблемы современной татарской филологии: Сборник статей Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения известного языковеда, тюрколога, доктора филологических наук, профессора, первого заведующего кафедрой татарской филологии Башкирского государственного университета Габдулхая Хурамовича Ахатова (1927 – 1986). – Уфа, 2022. – С. 164–168.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык. Энциклопедия. – Москва: Дрофа, 1997. – 722 б.
6. Остапенко Т.А. Нечленимые предложения как репрезентатор индивидуальной языковой картины мира // Картина мира: язык, литература, культура: сб. науч. ст. / отв. ред. Н.И. Доронина. – Бийск, 2008. – Вып.3. – С. 203-208 – URL: http://dspace.bsu.edu.ru/bitstream/123456789/5182/1/Ostapenko_T._Nechlenimie. pdf. (дата обращения: 27.10.2025).

7. Пруссова О.В. Слова-предложения в современном немецком языке: автореф. дис. …канд. филол. наук. – Нижний Новгород: Нижегородский гос. лингвистический ун-т им. Н.А. Добролюбова, 2001. – 17 с. – URL: https://www.dissercat.com/content/slova-predlozheniya-vsovremennom-nemetskom-yazyke?ysclid=lxge1vg64z832091512. (дата обращения: 27.10.2025).
8. Сафиуллина Ф.С. Синтаксис татарской разговорной речи. – Казань: Издательство Казанского университета, 1978. – 253 с.
9. Синтаксис современного русского языка: учебник для высших учебных заведений Российской Федерации / Под ред. С.В. Вяткиной. – 2-е изд. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2013. – 432 с.
10. Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев. – Тулыландырылган 2 нче басма. – Казан: ТӘһСИ, 2017. – Т. III. – 536 б.
© Камалова А.Р., 2025

УДК 821.512.145

**Камалова А.Ф.,**
*студент 6 курса Высшей школы отечественной филологии,*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
**Шарипов М.С.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ЖАНРА ПОЭМЫ В ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ НАЧАЛА XX ВЕКА

***Аннотация**. В статье раскрывается научно-исследовательская деятельность Л.Р. Надыршиной по изучению жанра татарской поэмы, выявляются особенности развития больших стихотворных форм в истории татарской литературы начала XX века.*
***Ключевые слова:** проблема, жанр, поэма, образы, тематика, развитие*

Термин «поэма» в литературоведении традиционно связывают с крупной стихотворной формой, в которой органично сочетаются поэтическое, драматическое и повествовательное начала. Генезис, движение этого жанра является показателем уровня развития литературы того или иного народа в определённые этапы его истории.

Поэма как синтетический жанр в татарской литературе имеет глубокие корни и традиции. Как подчёркивают исследователи, жанр поэмы в татарской поэзии начала XX века формировался на стыке традиций литературы средневековья, литературы XIX века и новых литературных течений.

Основные этапы развития жанра поэмы в татарской литературе до конца XX века отражают поступательное его движение, трансформацию в течение многих веков, в зависимости от внешних и имманентных факторов.

Средневековый период (XIII–XVI века): «Кыссаи Йусуф» («Сказание о Йусуфе», начало XIII в.) Кул Гали, автора одной из первых известных татарских поэм, сочетающих религиозно-нравственные мотивы с эпическим повествованием; поэма Хисама Кятиба «Джумджума султан» (XIV в.), где через притчу раскрываются философские и этические идеи; поэма Кутба «Хосров и Ширин» (XIV в.) – любовно-романтическое произведение на основе персидского сюжета; лиро-эпическая поэма о трагической любви Саифа Сараи «Сухайль и Гульдурсун» (XIV в.), дидактические поэмы Мухаммадьяра (XVI в.) «Тухфаи мардан» («Дар мужей», 1540) и «Нури содур» («Свет сердец», 1542), пронизанные гуманистическими и морально-нравственными идеями; поэмы Г. Утыз Имяни «Дары эпохи» и «Добрые наставления для очищения мыслей», в которых сочетаются просветительские мотивы и критика духовенства.

Татарская литература XIX века: поэма Г. Кандалыя «Сахибджамал», где просветительские идеи соединяются с социально-нравственной проблематикой и критикой морально нечистоплотных служителей культа.

Татарская литература начала XX века: сатирико-юмористическая поэма Габдуллы Тукая «Сенной базар, или Новый Кисекбаш» (1908), переосмысляющая традиционный эпос; поэмы Ш. Бабича «Клоп» и «Газазил», где используются литературная пародия и антижанровые приёмы; поэма М. Гафури «Человек и дьявол», сочетающая религиозно-философские мотивы с социальной сатирой.

Литература 1917–1990-х годов: эпические поэмы М. Джалиля «Алтынчеч» и «Письмоносец», посвящённые национально-освободительной теме и героизму; лиро-эпическая поэма с философскими размышлениями Х. Такташа «Исповедь любви»; поэма Ф. Карима «Гульсум» (эпическая) и «Зелёная с колокольчиками гармонь» (лирическая); поэма С. Хакима «Сороковой номер», где переплетаются биографические мотивы и размышления о судьбе народа; новаторская поэма с символическими образами Х. Туфана «Клятва»; лирическая поэма с глубоким психологизмом И. Юзеева «Трое вышли в дальнюю дорогу», поэма Р. Хариса «Художник», «Любовные сны Тукая», где интеллектуальное начало сочетается с метафоричностью; поэма М. Агляма «Письма Тукая» (синтез литературной и политической проблематики).

Как видно из этой классификации, развитие развёрнутых поэтических текстов татарских поэтов XX века происходило на протяжении многих веков, проходя путь от средневековых религиозно-дидактических и героико-эпических форм до модернистских и лирико-философских образцов XX века.

Данная классификация позволяет нам выделить главные особенности в эволюции жанра поэмы в татарской литературе: 1) средневековье – религиозно-дидактические и героико-эпические поэмы (наследие тюрко-мусульманской традиции); 2) XIX век – просветительские и социально-критические мотивы; 3) начало XX века – переход к светской поэме, эксперименты с формой (сатирическое направление, пародия); 4) 1917–1990-е годы – расцвет поэм агитационно-идеологической направленности, лиро-эпической и философской поэмы, синтез реализма, романтизма и модернизма.

Переходным периодом в развитии жанра поэмы в татарской литературе является начало XX века, когда реалистические, романтические, модернистские традиции способствовали активизации жанра поэмы. И это не случайно, ведь начало XX века стало переломным этапом в истории всей татарской литературы. В исторической науке этот период называют эпохой модерна. В татарском литературоведении вошло в норму называть эти годы «золотым этапом», «вторым ренессансом», «эпохой ускоренного развития».

В условиях ускоренных социокультурных трансформаций, связанных с модернизацией, ростом просвещения и национальным самоосознанием татарского народа, литературное творчество оказывается вовлечённым в широкий процесс обновления – как содержания, так и формы. В литературоведческих исследованиях отмечается, что именно рубеж XIX–XX веков характеризуется как время расцвета татарской поэзии, когда старые жанры и формы начали трансформироваться под влиянием новых культурных импульсов. Таким образом, уникальным явлением татарской литературы начала XX века является жанр поэмы.

Проблемы жанра татарской поэмы начала XX века отражены во многих работах татарских литературоведов. Среди современных исследователей, системно занимающихся темой татарской поэмы начала XX века, выделяется старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан Лейсан Радифовна Надыршина. Жанр татарской поэмы – сквозная тема её научных исследований. В многочисленных научных трудах Л.Н. Надыршиной татарская поэма начала XX века становится объектом комплексных исследований, выделяются основные тенденции поступательного развития этого жанра. Автор акцентирует свое внимание на изучении

истории создания поэм в контексте общественно-исторических и эстетических факторов переломной эпохи.

В 2009 году Л.Н. Надыршина успешно защищает кандидатскую диссертацию на соискание научной степени кандидата филологических наук по теме «Татарская поэма начала XX века как художественная система» [1]. В своем исследовании автор ставит задачу выявить традиции и новаторство в развитии жанра поэмы в начале XX века в различных художественных системах – реализме, романтизме, модернизме, создать и обосновать типологию татарской поэмы начала XX века, определить жанровый инвариант и его индивидуальные проявления в рамках различных художественных систем. Тематика поэм начала XX века в татарской литературе отражает острые общественные, культурные и духовные проблемы татарского общества, находившегося в процессе модернизации и национального самосознания. Как показывает исследование Л.Н. Надыршиной, жанр поэмы начала XX века становился художественной системой, в которой взаимодействовали самые разные методы.

В данной работе учёный стремится раскрыть основные черты жанра поэмы в этом историческом контексте: начиная с условий развития поэзии, характеристики жанра, тематики, структуры сюжета, художественных образов и приёмов и заканчивая вопросом: каким образом поэмы начала XX века повлияли на последующее развитие татарской литературы.

Основные положения диссертации Л.Н. Надыршиной были отражены в монографии на татарском языке 2018 года «Әдәби иҗат системасы буларак XX йөз башы татар поэмасы» [1]. Эта было первое монографическое исследование по татарской поэме начала XX века.

Л.Р. Надыршина продолжает свои исследования в области татарской поэзии и в последующие годы. В 2022 году она защищает диссертацию на соискание доктора филологических наук по теме «Становление и развитие жанра поэмы в татарской литературе XX века», где она подвергает всестороннему изучению поэму как самостоятельный жанр в татарской поэзии XX века, определяет ее жанрово-поэтические и структурные особенности, жанровые трансформации, выявляет закономерности развития поэмы в татарской литературе XX века как целостного художественно-эстетического явления с учетом национального мировидения и творческой индивидуальности поэтов [1, с. 15]. Рассуждая о природе татарской поэмы начала XX века, Л.Р. Надыршина подчёркивает: «Татарская поэма, уходящая корнями в национальную мифологию и фольклор, в частности в народный эпос (дастан), на протяжении всего развития обнаруживает влияние эпики как превалирующего жанрообразующего фактора».

В доклассический период художественного развития тюрко-татарская поэма эволюционирует от религиозно-дидактических канонических поэм с обобщенно-повествовательным сюжетом до поэм, нацеленных на прямой диалог с потенциальным читателем – представителем татарского народа. В начале XX века поэма становится открытым для сосуществования жанровых традиций и новаций жанром, обнаруживая взаимодействие двух взаимодополняющих тенденций культурно-исторического развития татарского народа: утверждение многовековых национальных традиций при постоянном развитии «жанровой памяти» и открытость к взаимодействию с другими культурами – русской и европейской. Формируются неканонические сатирическая и романтическая поэмы, модернистские опыты в рамках поэмы становятся источником для создания интеллектуальной литературы. Намеченный в рамках романтического мышления и модернистских исканий процесс лиризации жанра не достигает логического завершения, сохраняя эпическую «память» в виде масштабности воссозданной художественной действительности, превалирования чувства общности личности и народа» [1, с. 15].

Таким образом, анализируя научные труды Л.Н. Надыршиной, можно сделать вывод, что жанр поэмы начала XX века стал важной ступенью в развитии татарской поэзии, расширил тематический диапазон (общественные, национальные, философские темы), усложнил композиционные формы, ввёл новые эстетические средства, укрепил связь между

традицией (баит, дастан) и литературой XX века, подготовил литературную площадку для следующих поколений писателей и поэтов. Татарская поэма начала XX века способствовала появлению целого ряда выдающихся татарских поэтов Г. Тукая, М. Гафури, Ш. Бабича, Г. Сунгати, Ф. Бурнаша, для которых большая стихотворная форма стала инструментом выражения идеалов народа, отражением эпохи. Поэмы начала XX века в татарской литературе приобретают следующие характерные особенности: сюжетно-композиционная организация; наличие лирических отступлений, авторских размышлений, обращения к читателю; использование эпических мотивов (герой, коллектив, судьба народа) вместе с личными эмоциональными и философскими переживаниями; жанровая новация (например, появление сатирической, символико-метафорической поэмы).

Выводы Л.Н. Надыршиной расширили представление о татарской поэме начала XX века, которая сыграла решающую роль в активизации литературного процесса. Татарская поэма начала XX века вывела национальное искусство слова на новый уровень. Думается, поэмы татарской литературы начала XXI века, которые отражают непростые изменения эпохи, тоже станут объектом исследований и осмыслений доктора филологических наук Л.Н. Надыршиной.

**Список литературы**


1. Надыршина Л. Р. Татарская поэма начала XX века как художественная система: автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Казань, 2009. – 19 с.
2. Надыршина Л.Р. Әдәби иҗат системасы буларак XX йөз башы татар поэмасы. – Казан: ТӘҺСИ, 2018. – 160 б.
3. Надыршина Л. Р. Становление и развитие жанра поэмы в татарской литературе XX века: автореф. дисс. … доктора филол. наук. – Казань, 2022. – 47 с.


© Камалова А.Ф., Шарипов М.С., 2025

УДК 811.512

**Каримова З.С.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## «ТАБИГАТЬ» КОГНИТИВ СФЕРАСЫНА КАРАГАН ФРАЗЕОЛОГИК ӘЙТЕЛМӘЛӘР

(А. Гыйләҗев прозасы материалында)

***Аннотация.*** *Әлеге мәкалә Аяз Гыйләҗев прозасындагы фразеологик берәмлекләрнең стилистик һәм лексик-семантик үзенчәлекләрен өйрәнүгә багышлана. Хезмәттә «Табигать» когнитив сферасына караган фразеологизмнар анализлана.*

***Терәк сүзләр:*** *фразеологик берәмлекләр, стилистика, когнитив сфера, концепт, лексика, компонент.*

Фразеологизмнарның компонентлары тотрыклы сүзтезмәләр төзү өчен материал буларак, аларны чагылдыру планын төзиләр. Аннары телнең озак вакытларга сузылган үсеше нәтиҗәсендә алар билгеле бер мәгънә аңлата башлыйлар. Фразеологизмнар фразео-семантик кырларга туплана. Ә бер фразеосемантик кыр составында төрле лексик берәмлекләрдән булган, бер үк төрле идеяне белдерә, дөнья тел күренешендә бер үк теманы аңлатучы фразеологизмнар берләшә. Фразеологизмнарны берләштерүгә нигез булып бу очракта аларның семантикасында телдә бер үк фикерне атаучы гомум интеграль семаның буоуы мөһим. Икенче төрле әйткәндә, фразеологизмнарга тематик-идеографик классификация тотрыклы сүзтезмәләрне аерым бер мәгънәләренә карап, билгеле бер семантик группаларга кертү күз уңында тотыла [2].

Профессор А.Г. Шәйхулов лексик берәмлекләрнең идеографик классификациясенең тәбәндәге схемасын тәкъдим итә:

1) Табигать (җанлы һәм җансыз);

2) Кеше (физиологик-биологик берәмлек буларак);

3) «Кеше (социаль берәмлек буларак)»;

4) Танып белү [3].

«Табигать» когнитив сферасына караган фразеологик әйтелмәләрне язучылар иҗатында күпләп очратырга мөмкин. Чөнки нинди генә әсәрне алсак та, аның үзәгендә кеше, ә кеше – табигать баласы. Табигать һәм аның күренешләре кешене иркәли дә, сыный да, чыныктыра да. Аяз Гыйләҗевнең кайсы гына әсәренә күз салсак та, табигать күренешләренә зур урын бирелгән, кеше язмышы табигать күренеше белән бергә үрелеп бара. Бу күренешләрне образлы итеп бирүдә, әлбәттә, фразеологик әйтелмәләрдән оста файдалану язучы иҗатының бәһасен күпкә арттыра.

«Җансыз табигать» группасына күбесенчә табигать күренешләрен белдерүче фразеологик әйтелмәләр керә һәм төп концепт булып «күк», «җир», «су», «җил», «ай», «кояш», «таң» сүзләре тора. Составына табигать күренешләре, хайваннар, үсемлекләр дөньясы белдергән исемнәр кергән фразеологик әйтелмәдә кешенең табигатьне үзләштерү процессында танып-белү тәҗрибәсе чагыла. Танып-белүнең үзәгендә кеше үзе тора, шуңа күрә кеше факторы дөнья картинасы структурасында үтәдән-үтә күренеп тора. Танып-белү – кешенең табигать шартларына яраклашуы блогына кергән фразеологик әйтелмәләрне икегә бүлеп карыйбыз: җансыз табигать, җанлы табигать [3, 5 б.]. А. Гыйләҗев илледән артык фразеологик әйтелмә куллана. Язучының «Йәгез, бер дога!» романында табигать темасына караган лексик берәмлекләр, фразеологик әйтелмәләр ифрат күп кулланыла, аларның кайберләре: *Иртә яз ике иңенә дә яңгырлар төяп килде*. Бу юнәлешкә калган *җил-давыл тыелгысыз үкерә, баш миен бораулап җәһәннәм авазлары чыгара. Башлана пәри туе! Котырына шайтан биюләре. Кара күк белән соры җир тоташа. Актасның таныш күгеннән тып та тып авыр тамчылар егыла башлады*. Бу җөмләләр гел фразеологик әйтелмәләрдән генә тора диярлек. Язучы алар ярдәмендә табигать стихиясен, аның җил-давылларын гына тасвирлап калмый, ә, бәлки, болар аша бер яктан укучыга Казахстан далаларының шактый кырыс табигатен күзалларга ярдәм итсә, икенче яктан, А. Гыйләҗев фразеологизмнар аша Актас зонасындагы тоткыннарның авыр тормышын, бу төрмәдә булган тетрәндергеч вакыйгаларны сурәтли.

«Кара күк» икән, димәк, тоткынның тормышы да, караучысы да «авыр тамчылар егыла» икән, ул укучы тарафыннан тоткын башына төшә торган авырлык сыман кабул ителә: *Дымлы җилкәләрне җил ялый, калтырата, үзәккә төшә. Беркем торып йөрми, курка-курка җирдә кәнкәеп утырган гәүдәләрне кичке җил алган, җилкәләргә суык үткән. Петр Колымада алтын юган, кыйммәтле металл белән эш итсә дә, ачлыктан чурланган, җилдә җилләнгән, суыкта куырылган*.

Табигать күренешләрен чагылдырган фразеологик әйтелмәләрне А. Гыйләҗевнең башка әсәрләреннән дә китерергә була. Мәсәлән: *Төн салкынча, күк аязган, яңгыр юган күкнең кара шәленнән йолдызлар тамарга тора*. Язучы йолдызлы аяз төннең матурлыгын аңлаткан индивидуаль фразеологик әйтелмә төзегән. Яисә: *Гомер буе кояш чыраен күрмәгән күк йөзе һаман ачылмый*. Биредә җөмлә тулысы белән фразеологик әйтелмәләрдән тора һәм ул безгә яңгырлы көнне күзалларга ярдәм итә.

Шуны да әйтергә кирәк, табигать күренешләре иң актив кулланылганы – җил образы. «Җил» концепты [1] ярдәмендә бик күп төрле фразеологизмнар ясала: *җил сызгыра, җил уйный, җил-буран уйнату, җилгә очу, җилдәй җитез, җил-яңгыр тидермәү, җил кай якка иссә, шул якка, җил кеше, җил куып йөрү, җил койрыгын тотып калу, җилдән туган бала, җилдән килеп җилгә киткән* һ.б.

Бер авторда ул табигать күренешләрен иркәләүче, тынычландыручы билге булса, икенчесендә – усаллык, ямьсезлек, шыксызлык, куркыныч янау булып тасвирлана. Табигатьтә җилне *ыжгыра, сызгыра* дип кенә характерлыйбыз. А. Гыйләҗевнең җиле

бөтенләй башка. Автор җилгә кешегә хас сыйфатлар биргән, җил белән ясалган фразеологизмнар аның әсәрләрендәге геройларны төрле яклап ачарга ярдәм итәләр.

А. Гыйләҗев әсәрләрендәге «табигать» темасына караган лексик берәмлекләр белән ясалган фразеологик әйтелмәләр күбесенчә геройларның язмышларын ачыграк чагылдырырга ярдәм итәләр, ләкин алар шул ук вакытта төрле табигать күренешләрен образлы итеп бирү өчен дә файдаланылалар. Мәсәлән: 1) караңгы төшү (кич булу): *Җил өстенә шомлы күләгә йөгерде*; 2) яңгыр яву: *Күкнең төбе тишелгән, ахры*; 3) таң ату: *Түшәктәй кабарынып-кабарынып ишелгән болытлар аркылы таң яктысы саркылды*; 4) салкын кыш: *Тәрәзәдән усал кыш патша үзенең бозлы кулларын сузганда да, карт уйнавын куймаган*; 5) җылы кыш: *Гел елак кышлар китте*; 6) кояш тотылу күренеше: *Кояш оялып кына кап-кара япмаябынып маташа*; 7) аяз көн: *Купшы күк үзенең бар булган алтын-көмешләрен таккан, япанчасына энҗе-мәрҗәннәрен сипкән, бизәнгән*.

«Җанлы табигать»кә бәйле фразеологик әйтелмәләр А. Гыйләҗевтә чагыштырмача күп түгел, компонентларында җанлы табигатьне белдергән лексик берәмлекләр белән ясалган фразеологик әйтелмәләр дә еш кына турыдан-туры табигать темасына карамыйлар, ә бәлки әсәрдәге персонажларны төрле яклап ачу, аларның характерлы сыйфатларын, портретларын күрсәтү өчен ярдәм итәләр. Шуңа күрә мондый фразеологик әйтелмәләрне икегә бүлеп карау дөрес булыр:

1) Турыдан-туры табигать күренешләрен чагылдырган фразеологик әйтелмәләр: *Кинәт аның баш очында гына тургай моңы коелды, ул күккә күтәрелеп тургайны эзләргә тотынды, күк зәңгәрле, салмак кына куерып ага, ни караса да, гүзәл кошчыкны таба алмады*: дигәндә укучы хозур табигать кочагына кереп, кошлар сайравына күмелә. Ә менә «*Һәм алар, һәммәсе шайтан таягында коллыкта*!» җөмләсендә күз алдына котырынып үскән чүп үләннәре килеп баса.

2) «Җанлы табигать»кә караган лексик берәмлекләр белән ясалып, күчерелмә мәгънә белдергән фразеологик әйтелмә. Монда фразеологик әйтелмәләрнең компонентлары булып фауна дөньясы һәм Россия территориясендә үсүче флора (урман, агач, имән, каен, юкә) керә. Ләкин алар берсе дә табигать күренешен белдермиләр, ә кешене характерлаганда гына кулланылалар. Мәсәлән: *Сул яктагы мең тармаклы карама да истә*. «Мең тармаклы карама» фразеологик әйтелмә, ул бергә күп еллар буе үсеп утырган мәһабәт карт карама агачы турында сөйли. *Мисыр күгәрчене кебек гөрләп, Бәдәр балаларын янбакчага алып чыкты* – Бәдәрнең малайларны көйләп-чөйләп, күңелләрен күрүе турында сүз бара. Яисә: *Күктау уңганарына да әкәле имән ава*! – байлык килүне белдерә; *Хатын-кызлар арасында да яшертен генә, шомлы күләгәдә каршылык агачы тамыр җибәреп ятканын миңа Дзидра сиздергән иде инде.* (дошманлашу, килешмәүчәнлек дигәнгә туры килә). *Соңыннан, байтак айлар үткәч, алар арасында шуышып йөргән кара җылан барлыгын абайладым*. Геройларның бер-берсенә карата начар мөнәсәбәттә булуын күрсәтә. Җил, күк, караңгылык, ай, пәрдә, күләгә, тургай, кояш, таң сүзләре төп концептны тәшкил итәләр.

Мисаллардан күренүенчә, җанлы табигатьне белдергән фразеологик әйтелмәләргә караганда күчерелмә мәгънәдә кулланылган фразеологик әйтелмәләрнең стилистик мөмкинлекләре күбрәк. Алар ярдәмендә автор аз сүз белән күп мәгънә аңлатып, образны күз алдына төгәл китереп бастыра.

**Әдәбият исемлеге**


1. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният. Татар лингвокультурологиясе нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 350 б.
2. Хайруллина Р.Х. Фразеологическая картина мира: от мировидения к миропониманию. – Уфа: БГПУ, 2000. – 285 с.
3. Шайхулов А.Г. Структура и идеографическая традиция односложных корневых основ в кыпчакских языках Урало-Поволжья в континууме ареальной, межтюркской и общетюркской лексики (синопсис и таксономия когнитивной сферы «Природа (живая и неживая)». – Уфа: РИО БашГУ, 2000.


© Каримова З.С., 2025

УДК 821.512.145

**Кашаева А.И.,**
*студент 3 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель* – **Сагидуллина Л.Р.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# ТАТАР ХАЛЫК МӘКАЛЬ ҺӘМ ӘЙТЕМНӘРЕНДӘ «ИЛ» КОНЦЕПТЫ ЧАГЫЛЫШЫ

***Аннотация.*** *Мәкалә татар телендә «ил» концептын репрезентацияләү вариантларын карауга багышланган. Шул максаттан татар теленең «ил» компоненты булган паремияләре анализлана, «ил» концепцептының төп һәм периферия мәгънәләре ачыла.*

***Терәк сүзләр:*** *лингвокультурология, дөнья тел картинасы, концепт, татар теле, «ил» компонентлы мәкальләр һәм әйтемнәр.*

Тел белән мәдәниятнең тыгыз бәйләнештә булуын тану инструменталь категорияләрнең бердәм системасын кулланып, менталитет, мәдәният һәм тел феноменнарын комплекслы өйрәнүне активлаштыра. Лингвистиканың бу юнәлешен эшләүдә билгеле бер этап булып яңа дисциплина – *лингвокультурология* барлыкка килүе тора.

Лингвокультурологиянең төп төшенчәләренә «дөнья күренеше», «дөнья тел күренеше», «концепт» керә. Аларга тукталып китү урынлы дип уйлыйбыз.

Халыкның гасырлар буе җыелган тәҗрибәсен тәшкил иткән, телнең номинатив чаралары аша белдерелгән чынбарлыкның бөтен һәм күпкырлы дөнья булып сурәтләнүен дөнья тел күренеше дип атыйлар.

Кешенең дөнья турында бөтен гомере буена тупланган белемнәре аның аңында дөнья күренеше буларак яши, кешенең чынбарлыкка мөнәсәбәтен билгели, үз-үзен тоту рәвешенә, кыйммәтләр системасы, социаль яктан билгеләнгән императивлар һәм тыюлар урнашуга, кешенең субъективлыгын төшенү ысулларына йогынты ясый.

Р. Р. Җамалетдинов фикеренчә, дөнья тел күренеше төзелешен, ягъни структурасын тасвирлау ике баскычтан торырга тиеш була: «беренчесе, тел тамгаларының (билгеләренең) гомумкешелек, универсаль эчтәлеген яки инде дөнья тел күренеше компонентлары буларак, концептларны ачыклаудан, ә икенчесе, билгеле бер этномәдәният гомумилегенең дөньяны танып-белү тәҗрибәсен беркетү ысулы буларак, милли тел үзенчәлеген сыйфатлаудан гыйбарәт» [2; 25 б.].

Концептлар турындагы дискуссия бик күптәннән килә. Инглиз телендә *concept* «төшенчә»не аңлатучы философик термин буларак XIX гасырның икенче яртысыннан, рус телендә – бу мәгънәдә 1920–1970 нче елларда кулланыла.

Безнең илдә концепт табигатен иң беренчеләрдән булып анализлау омтылышын С.А. Аскольдовның «Слово и концепт» мәкаләсендә очратабыз. Ул концептка түбәндәге билгеләмәне бирә: «*Концепт* – фикер барлыкка китергән төзелмә, ул фикерләү барышында безнең өчен бер үк төрдәге күп санлы предметларны алыштыра» [1; 269 б.].

Татар телендә «ил» концептын тикшергәндә иң элек без бу концептны атаучы лексик берәмлекнең аңлатмалы сүзлектә теркәлгән мәгънәләрен, этимологиясен, дериватларын ачыкладык. «Ил» компонентлы фразеологик берәмлекләрне туплап, аларны без «Кеше» суперконцепты эчендә «кеше – җәмгыять» концептосферасы кысаларында тикшердек.

Алдагы этапта «ил» концептының үзеген һәм периферияcен киңәйтү һәм тирәнәйтү инструменты рәвешендә «ил» компонентлы мәкаль-әйтемнәрне туплауны, моның өчен паремия төшенчәсен ачыклауны максат итеп куйдык.

Хәзерге тел белеме гуманитар фәннәрнең төрле өлкәләре белән бәйләнешләрен арттыра, шул рәвештә аның тикшеренү өлкәсе киңәя һәм лингвистиканың традицион өйрәнү объектларына яңача күзлектән карау мөмкинлеге туа. Мәкаль һәм әйтемнәрне инде күптәннән өйрәнү-тикшерү тәҗрибәсе булуга карамастан, соңгы вакытларда паремиологик берәмлекләрне хәзерге теоретик юнәлешләрдән чыгып өйрәнү һәм классификацияләүгә яңача караш тудыру ихтыяҗы сизелә.

Паремияләр кешеләр арасындагы үзара мөнәсәбәтләр, социаль-тарихи контекст, көнкүреш, гореф-гадәтләр һәм традицияләр үзенчәлекләрен чагылдыралар. Паремияләрне өйрәнү, беренчедән, мәдәният белән билгеләнгән телдәге мәгънәләрне ачыкларга, икенчедән, аеруча мөһим мәдәни стереотипларны формалаштыруның когнитив алымнарын карарга мөмкинлек бирә.

Лингвокультурологиянең мәкаль-әйтемнәр белән кызыксынуы паремияләрнең сүздә гәүдәләндерелгән «халык аңы стереотиплары» булуы белән аңлатыла. Х. Ш. Мәхмүтов фикеренчә: «Мәкаль һәрвакыт гыйбрәт өсти, тормышның төрле очракларына ярарлык акыллы киңәшләр, үгет-нәсыйхәт бирә» [3; 43 б.].

Телнең паремиологик берәмлекләре фонды лингвокультурология өчен, һичшиксез, кызыксыну чыганагы булып тора, чөнки алар иң мөһим лингвомәдәният константаларын, халык фикере үзенчәлеген өйрәнергә мөмкинлек бирә. Халыкның гасырлар буена туплаган тәҗрибәсен һәм күзәтүләрен, гомумиләштереп, мәкальләр яшәү кагыйдәләрен төзиләр, аларны социаль яктан әһәмиятле һәм җәмгыятьчелек тарафыннан танылган закончалыклар дәрәҗәсенә күтәрәләр.

«Паремия» терминын әйткәндә, тикшеренүчеләр халык афоризмнарын, иң элек мәкаль һәм әйтемнәрне күз алдында тоталар. Алар телнең синтагма-парадигма мөнәсәбәтләренә дә катнашып китәләр [2; 129].

Мәкаль һәм әйтемнәр, гадәттә, үзенчәлекле фольклор жанры буларак өйрәнелә. Аларны хәзерге лингвистикада өйрәнүнең перспективалары бар: лингвокультурологиядә билгеле бер халыкның тарихы, көнкүреше, әхлак кагыйдәләре белән бәйләнгән мәкаль һәм әйтемнәргә игътибар юнәлтелә.

Мәкаль – җәмгыять тарафыннан үз ителеп уртак кулланылышта йөргән кыска һәм тирән мәгънәле, гадәттә насыйхәт бирә торган калыплашкан тәгъбир, тапкыр сүз [4; 319 б.]. Мәкаль гыйбарәләренең жанр үзенчәлеге тиешле структура һәм форма таләп итә, еш кына композицион кисәкләре симметрияле рәвештә урнаша.

Әйтем, мәкальдән аермалы буларак, төгәлләнгән фикер тәшкил итмәгән тотрыклы һәм, гадәттә, образлы тәгъбир.

Бүгенге лингвистикада мәкальләрне телнең фразеологик системасына кертү яки кертмәү бәхәсләре бара. В.В. Виноградов фикеренчә, мәкаль фразеологик берәмлекнең төп дүрт критериенә туры килә: образлы күчерелмә мәгънә, экспрессив байлык, фразеологик гыйбарәнең тулаем семантик алыштыру мөмкинлеге, гыйбарә составындагы бер сүзнең дә синоним белән алыштыра алмавы [2; 129 б.].

Күпчелек лингвистлар мәкальләр фразеология өлкәсенә керми дип карыйлар. В. П. Жуков фикеренчә, мәкаль һәм әйтемнәр фразеологизмнардан структур-грамматик яктан аерыла, чөнки алар тәмамланган җөмлә булалар. Шунысы мөһим: мәкальнең нигезен фразеологизмнардагы кебек төшенчә түгел, ә фикер тәшкил итә [2; 130 б.].

Паремиологик берәмлекләргә лингвокультурологик анализ ясаганда, Р. Р. Җамалетдинов түбәндәге методологик күрсәтмәләргә таяна:

- Милли телнең паремиологик фондын халыкның мәдәни тәҗрибәсен туплаучы һәм тапшыручы иң мөһим чара дип тану;
- Телнең паремиологик пространствосының концептуаль бердәмлеген дөнья милли тел күренешенең мөһим өлешләрен вербальләштерүче өлкә дип тану;
- Паремияләрнең дөнья милли тел күренешенең кыйммәти тасвирламалары үзенчәлеген ачыклаудагы әһәмиятен тану.

Югарыда китерелгән фикерләргә нигезләнеп, без «ил» компонентлы паремияләр туплау өчен Н. Исәнбәт төзегән мәкаль һәм әйтемнәр җыентыгына мөрәҗәгать иттек [5]. Тупланган 100 дән артык мәкаль һәм әйтемнәрне без семантик төркемгә бүлдек. Мәсәлән:

1. «Ил» һәм «ир» концептларының бәйләнеше (илне ил итүче – ир-егет): *Ил бай булсын, ир җай булсын; Ил барда – ир хур булмас, ир барда – ил хур булмас; Ил бетмәсә, ир бетми; ил бетсә, ир дә кирәкми; Ил – иргә, ир – илгә таяна; Ил терәгә – ир, ир терәге – хатын; Ил терәге – яучыл ир белән юньчел хатын* һ.б. [5].

2. «Ил» һәм «шәхес» бәйләнеше (ил – таяныч): *Җире байның иле бай; Җире юкның иле юк; Ил агасыз булмас, тун якасыз булмас; Ил бай булса, ярлылыгың сизелмәс; Иле иркеннең көне иркен; Иле ныкның биле нык; Иле юкның икмәге юк, икмәге юкның түшәге юк; Иле юкның җире юк, тормышының юне юк* һ.б. [5].

3. «Ил» һәм «бердәмлек» (ил көче): *Адашсаң, ил белән адаш; Бердә түгел, илдә көч; Бердәм илдә бәрәкәт бар, гаугалы илдә һәлакәт бар; Бернең көне ил белән, илнең көне җир белән; Ил өрсә, буран кубар; Аерылган ил азар, кушылган ил узар* һ.б. [5].

4. «Ил» һәм «чит як» (туган ил һәм чит ил): *Алтын-көмеш яуган җирдән туган-үскән ил артык; Гыйбрәт аласың килсә, чит илгә бар; Илгә кушылсаң – ир буласың, илдән аерылсаң – хур буласың; Иленнән аерылганның канаты каерылган* һ.б. [5].

5. «Ил» һәм «җир» (ил – җир – байлык): *Җире юкның иле юк; Кара алтын – җир мае, аның белән ил байый; Сусыз җиргә йорт корма, утсыз җиргә ил корма; Ашлык – ил байлыгы; Ил бай булса, ярлылыгың сизелмәс* һ.б. [5].

Шулай итеп, мәкаль һәм әйтемнәрдә халыкның киң колачлы, күпкырлы тормышы, кеше эшчәнлегенең, яшәешенең бөтен катлаулыклары һәм каршылыклары чагылыш таба. «Ил» концептының сүзлек мәгънәләре бердәмлек, төрлелек, туганлык, халык, көч, байлык, туган җир, тынычлык, табигать кебек мәгънә төсмерләре белән тулыландырыла, байый. Димәк, милли дөнья тел күренешен өйрәнүдә паремияләрне тикшерү линвомәдәни әһәмияткә ия.

**Кулланылган әдәбият**


1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: антология. – М., 1997.
2. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясе нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 351 б.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: IV том: Л–Р. – Казан: ТӘҺСИ, 2018. – 760 б.
5. Татар халык иҗаты: мәкальләр һәм әйтемнәр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. – 592 б.


© Кашаева А.И., 2025

УДК 811.512.145

**Кашаева Г.Ф.,**
*студент 5 курса БГПУ им.М.Акмуллы*
*Научный руководитель –* **Халиуллина Н.У.,**
*доцент кафедры татарского языка и литературы БГПУ им.М.Акмуллы,*
*г. Уфа, Россия*

# ТАТАР ТЕЛЕНДӘ «ЙӨРӘК» КОНЦЕПТЫ

***Аннотация.*** *Мәкаләдә татар халкының дөнья тел картинасында «йөрәк» концептының структурасы анализлана. Әлеге концепт татар тел дөнья картинасында формалашкан универсаль һәм милли, социаль, индивидуаль стереотиплар суммасы буларак карала.*

***Теркәк сүзләр:*** *концепт, татар теле, дөньяның тел картинасы, стереотип, менталитет.*

Дөнья реалияләре төрле халыкларның яшәү эшмәкәрлегендә яшәү рәвешенә бәйле рәвештә актуальләшә икән, гомумкешелек һәм милли үзенчәлекле дөньяны кабул итү стереотиплары барлыкка килә. Телдә ул стереотиплар бертөрле яки төрле-төрле чагылыш табарга мөмкин. Беренче очракта эквивалентлы берәмлекләр барлыкка килә. Икенчесендә милли телнең үзенчәлеге чагыла, бер үк логик-семиотик формула төрле образлар белән тулылана.

Фразеологиядә еш кына бер үк логик-семиотик формула – стереотиплы гомумкешелек фикере милли-мәдәни маркерлы компонентларны алу белән вербальләшә: Чагыштырыйк:

| татарда | руста |
|---|---|
| *йөрәккә ук* | *нож в сердце* |
| *авызыңа бал да май* | *хлеб да соль* |
| *он (камыр) итү* | *разбить в пух и прах* |
| *бәгырькәем (бавыр)* | *сердце мое!* |

Димәк, безнең дөнья турында күзаллавыбыз ул, беренчедән, җәмгыять үсешендәге гомумкешелек факторларына, үз-үзеңне тотуның социаль нормаларына, икенчедән, дөньяны милли маркерлы күрү үзенчәлекләренә һәм, ниһаять, индивидуаль факторларга бәйле. Шуңа күрә гомумән халыкның һәм аның аерым вәкилләренең тел дөньясын күрүне формалаштыруда катнашкан универсаль, милли үзенчәлекле, социаль һәм индивидуаль стереотипларны табып була.

Йөрәк һәм күңел татар халкында синонимик төшенчәләр: *бөтен йөрәгем белән – бөтен күңелем белән, чын йөрәктән – чын күңелдән.* Әмма халык күңеле – ул аның хисләре генә түгел, ә дөнья өчен борчылулары да. Һәр халыкның үзенең күңеле бар. Ә нәрсә соң ул күңел? Гомумкешелек аңламында ул хисләр, эмоцияләр, кичерешләр җыелмасы символы. *Җан, күңел* – якын төшенчәләр. Кеше аңлавында «күңел» ниндидер тотып булмый торган, иссез, төссез абстракт орган. Әмма телдә аның сыйфатлары ачык сурәтләнгән. Бу бигрәк тә фразеологиядә - кеше яшәешен образлы сурәтләүдә чагылыш тапкан.

Чагыштырыйк: фразеологик әйтелмәләрдә *җан әрни, шатлана, өзгәләнә, өлешләргә бүлгәләнә, җанны әйләндереп чыгарырга* була, аны таптарга, аңа төкерергә була, карарга мөмкин. Аның тирәнлеге бар, ул табан астына төшәргә, очарга, очарга, күкләргә күтәрелә ала. Нәрсәдер күңелгә ошамаска, кем беләндер күңел биреп сөйләшергә, бөтен күңел белән нәрсәгәдер бирелергә мөмкин. Барлык бу сыйфатларны схема рәвешендә күрсәтеп була:

үзәктә урнашкан
катлаулы төзелешле (*күңел тыкрыкларында*)
**КҮҢЕЛ** савытка ошаган (*күңелеңне ачу, күңел тирәнлегендә*)
җиңел (*күңел очты*)
аның аша кешегә тәэсир итеп була (*күңелгә төкерергә*).

*Йөрәк* сүзе туры мәгънәсендә анатомик термин буларак аңлашыла: кешенең яки хайваннарның сул күкрәк куышлыгына урнашкан, кан әйләнешен тәэмин итә торган мускуллы капчыксыман әгъза. *Шуннан Фәридә йөрәк авырулы хаста булып чыкты, гомере буе мантымады.* (А. Гыйләҗев). Күчерелмә мәгънәдә килгәндә йөрәк – кешенең һәртөрле хис, тойгы, кичерешләр җыелмасы символы. *Халык йөрәгенә иңгән шушындый җырлары булу шагыйрь өчен олы бәхет түгелмени?!* (М. Галиев). Шулай ук, ул – мәхәббәт хисләрен белдерә торгансимвол.

*Мәхәббәте булмагач соң,*
*Ничек яшәр ул йөрәк?*
*Йөрәккә бит үз дигәне,*
*Үз сөйгәне – син кирәк*! (Г. Зәйнашева).

Кешенең эчке дөньясы, күңеле дә йөрәк лексемасы аша белдерелә. Мәсәлән, *Без яшәгән илнең матурлыгын Йөрәк белән кирәк тоярга.* (С. Хәким). *Хатирәләр түреннән чыгып, Искәндәрев алдына баскан, аның йөрәген туктаусыз борчып торган сорау шушы иде.* (Ә. Еники).

Концепт буларак, йөрәк түбәндәге төшенчәләрне дә берләштерә:

– Интуиция: *Кайдадыр якында гына үлем сагалап йөргәнен йөрәге белән тоеп, бер мизгелгә үкереп җибәрәсе килсә дә, тешләрен кысып тыелып калды*. (Р. Мөхәммәтҗан).

– Кайбер сыйфатлар белән килгәндә, кешене билгеләгән эчке табигате, холкы: *Мин сине олы йөрәкле, кыю егет дип йөрсәм, син, Әнвәр, вак җанлы мещан икәнсең.* (Р. Ишморат). *Әлеге мыскыллауларга таш йөрәк тә түзмәс иде.* (Н. Гыйматдинова).

– Тәвәккәллек, кыюлык, гайрәтлелек. Телефонист: *Әгәр дә егет булсаң, командирыңа төзәп атылган дошман пулясын, күкрәгеңне куеп, килгән юлыннан туктат. Билгеле, моның өчен йөрәк кирәк.* (Ф. Кәрим). *Авыз ачып сүз дәшәргә дә йөрәге җитми.* (А. Вергазов).

– Күңел; намус, вөҗдан:

*Мин кабыздым җырда ялкын итеп*
*Йөрәгем һәм хаклык кушканны.* (М. Җәлил).

*Йөрәк кушканны тыңласаң, Акыл белән эш итсәң, Юлың һәрвакыт уң булыр.* (Ә. Хәсәнов)

– Нәрсәнең дә булса үзәге. *Сугыш башланып өлгермәде, дошман инде безнең илебезнең йөрәгенә сузыла башлады*. (И. Гази).

– Ярату хисе белән әйтелә торган мөрәҗәгать сүзе. Иркәләү төсмере тартым формасын алганда барлыкка килә: *Кал инде, Асиякәем, йөгермә инде, кал инде, йөрәккәем!* (З. Зәйнуллин) [ТТАС, II: 733-734].

Димәк, төшенчәләр берләшмәсе буларак йөрәк концепты материаль объектны (әгъза, мускул, күкрәк, капчык), абстракт билгеләрне (үзәк, күңел), психологик күренешләрне (хис, күңел кичерешләре, кайгыру, иркәләү, холык, табигать һ.б.) сыйфатларны (тәвәккәл, кыю, гайрәтле), предикатларны (куша, яна, ярсый, көя һ.б.) берләштерә.

«Йөрәк» концептының субстанциональ, адъектив, предикатив мөнәсәбәттә торган сүзләр даирәсе дә игътибарга лаек. Монда *боз, тоз, пычак, ук, ут, ит, ишек, май, йон, мүк, таш* кебек исемнәрне атарга була. Йөрәк *ачыла, туңа, сеңдерә, тырнала,ката, җылына, кайнарлана, әрни, киселә, ярыла, чымырдый, «жу» итә* һ.б. Югарыда әйтелгәннәр халыкның дөньяны танып белүдә образлы фикер йөретүе нәтиҗәсендә туа.

**Әдәбият исемлеге**


1. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 272 б.
2. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясе нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 351 б.
3. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Матбугат йорты, 2005. – 848 б.
4. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. I том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 495 б.

5. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. II том. – Казан: Татар. кит. нәшр.,1990. – 365 б.
6. Хайруллина Р.Х. Фразеологическая картина мира: от мировидения к миропониманию. – Уфа: Изд-во Башк. ун-та, 2000. – 285 с.
© Кашаева Г.Ф., 2025

УДК 821.512.145

**Каюмова Г.Ф.,**
*доцент кафедры татарской литературы ИФМК КФУ,*
*г. Казань, Россия*

# ӘДӘБИЯТ ДӘРЕСЛЕКЛӘРЕ ҺӘМ ҮРНӘК ПРОГРАММАЛАР АША КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯ ФОРМАЛАШТЫРУ ЮЛЛАРЫ

***Аннотация**. Бу мәкаләдә без татар әдәбиятын туган әдәбият буларак өйрәнүче укучыларда әдәби әсәрләр нигезендә коммуникатив универсаль уку гамәлләре формалаштыру мөмкинлегенә тукталдык. Дәреслекләргә кертелгән әсәрләрне өйрәнгәндә укучыда коммуникатив компетенция формалаштырырга мөмкин булуы ачыкланды.*
***Терәк сүзләр**: татар әдәбияты, коммуникатив компетенция, татар әдәбияты программалары, әдәбият укыту методикасы.*

Әдәбият дәресләрендә коммуникатив универсаль уку гамәлләрен формалаштыру турыдан-туры дәреслектәге биремнәр белән бәйле. Ягъни, әдәби әсәрләр нигезендә тәкъдим ителгән биремнәр укучының сөйләм эшчәнлегенә юнәлтелгән булырга тиеш. Мәсәлән, Ә.М. Закирҗанов, Г.Р. Габделхаковалар тарафыннан 5 нче сыйныфлар өчен тәкъдим ителүче «Әдәбият» дәреслеген карап китик. Дәреслеккә Г. Ибраһимовның «Яз башы» әсәре кертелгән. Әлеге хикәяне анализлау өчен тәкъдим ителгән биремнәрне карап, аларның кайсылары укучыда коммуникатив компетенция формалаштыруга этәргеч бирә – шуларны тикшерик. Мисал өчен, «Тимеркәй белән Апрайның үз-үзләрен тотышын бәяләгез» [1, 7 б.] дигән биремне генә алыйк. Ул турыдан-туры укучыда коммуникатив УУГ формалаштыруга юнәлтелгән. Чөнки укучы бирем шарты буенча, ике персонажга карата үз фикерләрен белдерергә тиеш була. Ә сөйләме матур һәм төгәл килеп чыксын өчен, ул тиешле сүзләр кулланып эш итәргә, әсәр тукымасыннан читкә китмичә җавап бирергә тиеш.

Хикәя буенча чираттагы бирем шундыйрак: «Салихның авылдашы Фәхри сөйләгән вакыйганы укып чыгыгыз, фикер алышыгыз» [1, 78 б.]. Бирем шарты буенча укучылар бер-берсе белән фикер алышырга тиеш. Бу очракта дискуссия оештыру да отышлы санала. Мөстәкыйль эш төрле буларак дискуссия оештыру төрле кагыйдәләргә буйсына, нindидер максат белән уздырыла һәм укучыда коммуникатив УУГ формалаштыруда мөһим роль уйный. Дискуссия вакытында укучы үз фикерләрен төгәл һәм үз-үзенә ышанып җиткерергә өйрәнә. Дискуссия формасында оештырылган эш укучының белемнәрен арттырып кына калмый, ә бәлки аны фикер йөртергә дә өйрәтә. Дискуссия процессында катнашу яки аны башлап җибәрү шулай ук осталык таләп итә. Татар әдәбиятын туган әдәбият буларак өйрәнгәндә, дискуссиядә катнашу, башкаларны тыңлау һәм ишетү – мөһим моментлардан санала һәм коммуникатив компетенция формалаштыруның барлык үзенчәлекләрен дә үз эченә ала. Димәк, Г. Ибраһимовның «Яз башы» хикәясен анализлаганда да дискуссия коммуникатив УУГ формалаштыру чарасы буларак кулланыла ала.

Укучыларда коммуникатив УУГ формалаштыру максатыннан, татар төркемнәрендә, 9 нчы сыйныфта өйрәнелә торган Хәят» әсәрен анализлауда нindирәк эш төрләре кулланырга булуына тукталыйк. Әсәрнең төп героинясы Хәят, шуңа күрә аңа бәйле үзенчәлекләрне тулысы белән ачу төп бурычлардан санала. Бу очракта, укучыларны төркемнәргә бүлеп, аларга төрле биремнәр йөкләү дә максатка ярашлы булып тора. Мисал өчен, кызның социаль

чыгышын билгеләү, аның белем һәм тәрбия алу үзенчәлекләрен ачыклау, Хәятка бирелгән кайбер иркенлек чыганакларын характерлау кебек биремнәр формалаштырырга мөмкин. Укучылар төркем эчендә үзара киңәшләшә һәм бер фикергә килеп җавап бирә. Әдәбият дәресләрендә әсәрләрне анализлауның иң нәтиҗәле ысулларының берсе – кечкенә төркемнәрдә эшләү методын куллану. Эшнең әлеге төре укучыларның сөйләм компетенциясен үстереп һәм дәрестә вакытны нәтиҗәле кулланырга этәргеч биреп кенә калмый, ә бәлки укучыларның шәхесен сизелерлек дәрәҗәдә үстерергә, аларда командада эшләү, үзара хезмәттәшлек итү күнекмәләрен дә формалаштырырга ярдәм итә. Монда, бер яктан, тәнкыйди фикер йөртүнең мөһимлеге турында искәртеп үтсәк, икенче яктан, сөйләм күнекмәләрен үстерү өчен яхшы җирлек булуын да искәртергә кирәк.

Татар әдәбияты дәресләрендә кейс-технологиядән файдалану да коммуникатив күнекмәләр булдыруда мөһим роль уйный. Кейслар, нигездә, чәчмә әсәрләр буенча төзелеп тәкъдим ителә. Кейсның иң элементар үрнәге түбәндәгечә: укучыларга әсәрдән нинди дә булса әхлакый мәсьәләне үз эченә алган өзек тәкъдим ителә. Алар алдында вакыйгаларның алга таба үсешен алдан күрү бурычы тора, ягъни алар әсәр эчтәлеге буенча алда ни булачагын күзалларга тиеш була. Мисал өчен Ф. Әмирханның «Хәят» әсәрен алыйк. Әсәр уртасында төп героиня Хәят ике ут арасында – сайлау арасында кала. Моңа татар һәм рус мәдәниятләре сәбәпче була. Шулай ук аларның рус егете белән мөнәсәбәтләре дә кызыклы гына үрелә башлый. Укучыны әсәрнең ахыргы өлеше, һичшиксез, кызыксындыра. Димәк, бу урында әңгәмә оештыру отышлы. Укучылар әсәрнең азагы ничек тәмамланачагын үзләре тәкъдим итә. Аларның фикерләре тыңланганнан соң, әсәрне уку дәвам иттерелә, ягъни сыйныфтагы укучылар әсәрнең дәвамы белән таныша. Шул ук вакытта укучы үзенең фаразларын автор фикере белән чагыштыра ала. Әсәр укылып беткәннән соң, бәхәсне дәвам итәргә дә була. Бу иҗади эш төре булып санала. Моның бердәнбер җитешсезлеге: әлеге ысул ярдәмендә роман һәм повестьлардан өзекләр яки кыска әсәрләр генә анализлана ала. Әмма шунысын әйтергә кирәк: әлеге ысул нигезендә укучыда тиешле дәрәҗәдә коммуникатив компетенция формалаштырыла. Әдәбият дәресләрендә, коммуникатив УУГ формалаштыру максатыннан, төрле катлаулылыктагы кейслар кулланыла. Шуларга тукталып китик. Беренче дәрәҗә авырлыктагы кейслар практик ситуациянең булуын һәм аны хәл итүне күз алдында тота. Укучылар әлеге ситуациянең туры килү-килмәвен яки башка вариантларын билгеләргә тиеш. Мисаллар китерик: «Сез Ә. Еникинең «Әйтелмәгән васыять» әсәрендә Акъәбинең балаларының әниләренә карата кылган гамәлләре белән килешәсезме?», «Сез Г. Әпсәләмовның «Ак чәчәкләр» әсәрендә операция барышында ни өчен асситентларның, шәфкать туташларының йөзендә борчылу сизелә?» һ.б. Икенче дәрәҗә авырлыктагы биремнәрдә әсәр нигезендә алынган тормыш ситуациясе аерып бирелә һәм укучыларга аны хәл итү юлларын табарга кирәк була. Мәсәлән, Г. Әпсәләмовның «Ак чәчәкләр» әсәрендә «ак чәчәкләр» образы әсәр эчтәлеген ачуда нинди роль уйный? Өченче дәрәҗә авырлыктагы биремдә билгеле бер катлаулы ситауция тәкъдим ителә, укучы аны хәл итү юлларын табарга тиеш була. Мәсәлән, М. Маликованың «Чәчкә балы» әсәреннән тема һәм проблемаларны аерып чыгару кебек биремне тәкъдим итәргә мөмкин. Мондый төргә караган кейс әсәрне беренче тапкыр укып чыннан соң ук тәкъдим ителә. Кагыйдә буларак, укучыларның күбесе эчтәлек сөйли башлый. Укучыларның күпмедер өлеше әсәрдәге төп тема итеп әхлак мәсьәләләрен, туган җирне ярату кебек хисләрне аерып чыгара. Шулай итеп, кейс ситуацияләр укучыда башка күнекмәләр белән беррәттән, коммуникатив УУГ формалаштыруда да отышлы алым булып санала. Әдәби әсәрне анализлаган вакытта үстерешле укыту технологиясеннән файдалану да коммуникатив компетенция формалаштыруда максатка ярашлы санала. Моны мисал өстендә карап китик. Г. Тукайның «Өзелгән өмид» әсәре татар төркемнәрендә 9 нчы сыйныфта өйрәнелә. Укучыга үстерешле укыту технологиясенең мөһим бер этабы булган модельләштерү кебек эш төре тәкъдим ителә. Моның өчен, түбәндәге таблица бирелә һәм укучы аны тулыландырырга тиеш була. Тема, идея, композиция һ.б. Әлеге модель шул рәвешле шактый озын дәвам иттерелә ала. Иң мөһиме – укучы әлеге модель буенча һәр станциягә аерым тукталып, шуны тәфсилле

рәвештә бәян итәргә тиеш була. Димәк, шул рәвешле укучыда коммуникатив компетенция формалаштырыла.

Нинди дә булса әсәрләр буенча языла торган иншалар да коммуникатив компетенция формалашытруга зур этәргеч бирә. Инша язу барышында укучы җөмләләренең төгәллегенә, фикер эзлеклелегенә игътибар итәргә, аларны бозмаска тиеш була. Шул ук вакытта бу очракта әсәр тукымасыннан читкә китмәү дә зур таләп булып тора.

Коммуникатив компетенция формалаштыруда сорауларга җавап бирү мөһим урыннарның берсен биләп тора. Мисал өчен, Г. Кутуйның «Рәссам хикәясен» өйрәткәндә, сорауларны дифференциальләштереп тәкъдим итәргә була. Бу очракта сораулар өч төрле авырлыкта төзелә һәм өч төрле белем дәрәҗәле укучылар өчен бирелә. Беренче төркемгә әдәбият фәнен яхшы белгән укучылар туплана һәм алар өчен түбәндәге сорауны әзерләргә мөмкин: «Немец офицеры белән очрашу мизгеле сездә нинди хисләр тудырды? Ни өчен, аңлатыгыз?» Димәк, әлеге төркемдәге укучылар өчен иң катлаулы дип саналган сорауларның берсе бирелә. Бирелә әсәрдәге вакыйга буенча гына түгел, ә бәлки үз фикерләреңә нигезләнеп тә җавап бирергә кирәк. Икенче төркемгә әдәбият фәнен уртача үзләштерүчеләр туплана һәм аларга түбәндәге сорау тәкъдим ителә ала: «Рәссам нинди максат белән партизаннар отрядында кала?» Өченче төркемдәге укучылар фәнне авырданрак үзләштерә һәм аларга иң җиңел сорауларның берсе бирелә: «Шәһәр ни өчен бушап калган?» Димәк, дифференциаль биремнәр шулай ук укучыда коммуникатив УУГ формалаштыруда мөһим аспектларның берсе булып санала һәм алар укучыны төрле юнәлештә фикер йөртүгә этәрә.

Гомумиләштереп әйткәндә, әдәбият дәресләрендә төрле ысуллар аша коммуникатив компетенция формалаштырырга була. Моның өчен төрле типтагы бирем һәм авазлар тәкъдим ителә. Әдәбият фәненең турыдан-туры коммуникация эшчәнлеге белән бәйле булуын да искәртергә кирәк. Әмма шул ук вакытта дәресләрдә бертөрле бирем һәм күнегүләр куллану укучыны фәннән читләшергә дә мәҗбүр итә. Шуңа күрә эш төрләренең төптән уйланылган булуы һәм укучыларда коммуникатив УУГ формалаштыруга юнәлтелүе мөһим.

Коммуникатив УУГ формалаштыру максатыннан, әдәбият дәресләрендә түгәрәк өстәлләр оештыру да отышлы санала. Түгәрәк өстәл – актив өйрәтү методы булып тора, ул элек алган белемнәрне ныгыту, билгеле бер юнәлештәге мәгълүматны тулыландыру, проблемаларны чишү, позицияләрне ныгыту, дискуссия алып бару культурасына өйрәтүдә танып белү эшчәнлегенең оештыру формаларының берсе дип исәпләнә. Түгәрәк өстәлгә хас төп үзенчәлек тематик дискуссиянең төркем төркем эчендә алып барылуы.

Түгәрәк өстәлне үткәрүнең төп максаты – укучыларда үз фикерләрен әйтү, фикерләрен аңлату, тәкъдим ителгән карарларны нигезләү күнекмәләре булдыру. Шул ук вакытта өстәмә мәгълүмат белән баетылган материалны ныгыту һәм мөстәкыйль эшләү бергә алып барыла, шулай ук фикер алышу өчен тәкъдим ителгән проблемалар һәм сораулар да ачыклана.

Коммуникатив компетенция формалаштыру максатыннан үткәрелүче түгәрәк өстәл этаплары түбәндәгеләрдән гыйбарәт: әзерлек этабы; фикер алышу этабы; аналитик этап (йомгаклау).Әзерлек этабында укытучының роле максималь рәвештә бик зур: ул фикер алышу өчен материал буларак әсәрне сайлый, проблемалы мәсьәләне билгеләп куя (бәхәс тудыра торган) һәм әлеге мәсьәлә күпьяклы чишелешкә ия булырга тиеш. Нәкъ тә менә әлеге момент укучыда коммуникатив күнекмәләр булдыра. Шунысын да әйтергә кирәк: барлык әдәби әсәрләр дә күпьяклы чишелешкә ия түгел, гадәттә аларны чишү юлы бер генә була. Шуңа күрә андый әсәрләрне алу кирәкми. Шул ук вакытта укучы әсәрнең үзе белән дә каршылыкка керергә тиеш түгел. Түгәрәк өстәлдә чишеләсе мәсьәлә алдан формалаштырылган булырга тиеш. Бу түгәрәк өстәлнең дискуссия белән аермасын күрсәтә. Ягъни дискуссия вакытында сорау да, аңа карата аргументлар да дәрестә тәкъдим ителә, ә түгәрәк өстәл оештырганда, материал, ягъни әдәби әсәр тексты алдан тәкъдим ителә, шулай ук тәнкыйть мәкаләләреннән өзекләр дә бирелә ала. Аргументларны һәр укучы өйдә алдан сайлый (әлеге технология шәхси фикер йөртүгә һәм укучының шәхси коммуникатив компетенциясен үстерүгә басым ясый, бу да дискуссия белән түгәрәк өстәл арасындагы

аерманы күрсәтә). Шушы ук бу этапта укытучы түгәрәк өстәл барышының якынча тәртибен эшли. Болай итү көтелмәгән ситуацияләрдән качу чарасы буларак та бәяләнә. Түгәрәк өстәл башында укытучы кыскача кереш сүз сөйли. Ул язучы турындагы кыскача мәгълүматны, әсәрнең бастыру тарихын һ.б. үз эченә алырга мөмкин. Шулай ук әлеге этапта проблемалы сорау да бирергә була.

Рус төркемнәрендә 8 нче сыйныфта Г. Ибраһимовның «Алмачуар» әсәре өйрәнелә. Мәсәлән, әлеге хикәяне өйрәнгәндә, түгәрәк өстәл оештырырга уйласак, «Әсәрдә пейзаж белән психологизм ни дәрәҗәдә бәйләнгән?» дигән сорауны бирергә мөмкин булыр иде. Түгәрәк өстәлнең тәртибе – укучыларны алдан әзерләү. Шуңа күрә, укучылар пейзаж белән психологизм үрелеп барган өзекләрне өйдә дә әзерләп килә ала. Мисал өчен түбәндәге өзекне генә алыйк: «Көн матур. Язгы кояш нуры минем күзләремә карый, ул, ахрысы, минем шатлыкны сизәдер, бераз елмайган кебек тоела» [2, 68 б.]. Әлеге өзек буенча тагын шундый сорау да биреп була: «Бу юллар аша Закирның күңел халәте ни дәрәҗәдә ачыла?»

Түгәрәк өстәлнең әзерлек этабын гамәлгә ашыру өчен алдан ук кул астында булырга тиешле җиһазларны барлау кирәк (аудио-, видеотехника, мультимедиа чаралары), моны алдан кайгырту зарур. Темага карап, өстәмә материалларның кәгазь яки электрон характерда булуы исәпкә алына. Шушы этапта укучыларга үз фикерләрен төгәл һәм дөрес итеп җиткерү өчен төрле киңәшләр бирелә. Фикер алышу этабы түбәндәгеләрне үз эченә ала: укытучының кереш сүзе; − әңгәмәнең гомуми кагыйдәләре турында мәгълүмат бирү (гомуми фразалардан, дәлилсез әйтелгән сүзләрдән читтә тору; башкаларны тыңлый белү; әңгәмә вакытында актив булу; фикереңне төгәл һәм кыска итеп җиткерү; тәнкыйди фикерләр әйтү; әңгәмәдәшеңне кимсетмәү); проблемалы сорауны яңгырату; билгеле бер эзлеклелеккә корылган җавапларны тыңлау, аларны билгеле бер фактларга, әсәр эчтәлегенә бәйле булуы мөһим; укытучы укучыларның җавапларына, әйтелгән фикерләренә нәтиҗәләр ясый: фикер алыша торган проблемалы мәсьәлә буенча каршылыкларның сәбәпләре һәм характерлары ачыклана. Йомгаклау этабы укытучының нәтиҗә ясап әйтелгән фикерләрен үз эченә ала.

Түгәрәк өстәл түбәндәгеләрне күз уңында тота: укучыларның проблеманы чишү юлларын билгеләү максаты белән фикер алышуга әзерлеге, теоретик белем һәм тәҗрибә булу.

Әдәби әсәрләрне чагыштырма планда өйрәнү шулай ук укучыда коммуникатив УУГ формалаштыруда зур роль уйный. Мисал өчен 11 сыйныфта Ә. Еникинең «Мәк чәчәге» һәм «Бер генә сәгатькә» әсәрләрен чагыштырып өйрәнергә була. Чөнки алар икесе дә бер үк тематикага – сугыш вакыйгаларына багышлана. Шушы юнәлештә укытучы укучыларга берничә эш төре тәкъдим итә ала.

Авторларның әсәрләренә кереш сүз сыйфатында, мәкальләрдән файдалану да бик отышлы. Чөнки мәкальне укып, аның мәгънәсен аңлату укучыдан зур тырышлык сорый. Мисал өчен, 6 нчы сыйныфта Һ. Такташның «Мокамай» әсәре өйрәнелә. Моның алдыннан, «Дуслык» темасына кыска проектлар да эшләп алырга мөмкин. Проектлар эшчәнлегенең шулай ук коммуникатив компетенция формалаштырудагы ролен ассызыклап үтәргә кирәк.

Укучыда коммуникатив УУГ формалаштыру эш төрләре белән тыгыз бәйләнештә тора. Дискуссия, сорауларга җавап бирү, дифференциаль эш төрләре, түгәрәк өстәл, үстерешле укыту технологиясенең бер өлеше буларак модельләштерү һ.б. укучыда коммуникатив компетенция формалаштыруга зур этәргеч бирә.

**Кулланылган әдәбият**

1. Закирҗанов Ә.М., Габделхакова Г.Р. Татар әдәбияты. 5 сыйныф: рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 207 б.

2. Хәбибуллина З.Н., Фәрдиева Ф.Г., Хисмәтова Л.К. Татар әдәбияты. 8 сыйныф: рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 246 б.

© Каюмова Г.Ф., 2025

УДК 811.512.142

**Кетенчиев М.Б.,**
*профессор, заведующий кафедрой карачаево-балкарской филологии КБГУ,*
*г. Нальчик, Россия*

# КОНСТРУКЦИИ С ОБРАЩЕНИЯМИ В ПОЭЗИИ САИДА ШАХМУРЗАЕВА

***Аннотация***. *Статья посвящена творчеству известного карачаево-балкарского поэта С. Шахмурзаева. В ней рассматриваются обращения, употребляемые автором. Выявляются и описываются их структурно-семантические особенности, функциональный потенциал, а также эмоционально-ценностные интенции поэта.*

***Ключевые слова:*** *карачаево-балкарский язык, литература, С. Шахмурзаев, поэзия, обращение, структура, функция, семантика.*

Начав свою творческую деятельность в 1910-е годы, С. Шахмурзаев приложил много усилий для формирования и дальнейшего развития современной карачаево-балкарской литературы. Проблемы, которые актуализированы в его поэзии, не потеряли свою значимость и для современной духовной культуры, в частности для лингвокультурологии. К ним, например, можно отнести целый ряд вопросов, поднимаемых в специальных научно-теоретических работах: проблемы этнической идентичности [1], выявление и описание этнокультурно маркированной архаической лексики [2] и фразеологии [7], концептуальных понятий [3, с. 4] и др. Ниже остановимся на функционально-семантическом потенциале обращений, которые нашли нишу в поэтических текстах автора [6].

Обращение в языке обычно рассматривается в рамках синтаксиса. Карачаево-балкарские языковеды, как и другие тюркологи, интерпретируют данный феномен как конституент синтаксической конструкции, который является распространителем его предикативной основы. Применительно к предмету нашего исследования важным представляется мнение И.И. Ковтуновой о том, что «обращение к предмету речи – естественная черта языка лирики, органически ему присущая» [5, с. 93].

В поэтической речи карачаево-балкарских авторов лексическая наполняемость позиций обращения относительно свободная, но у каждого поэта в этом отношении наблюдается своя специфика. Так, у основоположника балкарской поэзии К. Мечиева имеют место обращения поэта к самому себе, выраженные именем собственным, чего нельзя сказать относительно С. Шахмурзаева. У него обращения к лицам представлены в большей степени номинациями детей и школьников, работников сельского хозяйства: *Школчула, сабийле, // Биз кетейик наныкъгъа* «Школьники, дети, // Пойдем собирать малину мы»; *Колхозчула, совхозла, // Биченни кёп этейик* «Колхозники, совхозы, // Сена заготовим много». Наряду с такими встречаются и конструкции, в которых вокативы гендерно маркированы: *Жашчыкъла эм къызчыкъла, // Турма салып къарайыкъ* «Мальчики и девочки, // Будем редиску сажать».

Хоть и не так часто, можно заметить употребление обращений, выраженных антропонимами, которыми наречены персонажи некоторых произведений: *Сау къал, Шамил, мен башха шофер табарма* «Шамил, до свидания, я другого шофера найду»; *Унутулмазса, Азрет!* «Не будешь забыт, Азрет!»; *Хыйны этгенсе, Зухра, манга, // Къул болдум ахыр санга* «Одурманила, Зухра, меня, // Стал рабом я для тебя»; *Дертлиме, Тахир, ийнан, // Сенсе жаныма дарман* «В мечтах я, Тахир, поверь, // Ты лекарство для души моей».

Для автора характерно употребление обращений с уменьшительно-ласкательным аффиксом *-чыкъ/-чик*, что обусловлено адресованностью поэтической речи к детям, привлечением их внимания к выполнению общественно полезного труда: *Сабийчикле, келигиз, // Бахчалагъа барайыкъ* «Подходите, детки, // Пойдем на огороды»; *Ариу жашла, къызчыкъла, // Тереклени салайыкъ* «Красивые ребята и девчата, // Посадим мы деревья».

В рассмотренных выше синтаксических конструкциях обращения являются простыми, однословными. Однако они могут и распространяться за счет междометных лексем и адъективов: *Эслеп аша, эй жашчыкъ, // Аман кючлю турмады* «Осторожно ешь, эй мальчик, // Очень редька уж горька»; *Ариу-ариу сабийле, // Ариу, айбат кийигиз* «Красивые-красивые дети, // Чисто и нарядно одевайтесь»; *Къоз терекле салыгъыз, // Малкъар къыз эм малкъар жаш!* «Ореховые деревья сажайте, // Девушка-балкарка и парень-балкарец!». В них адъективные атрибуты формально являются факультативными, но их невозможно элиминировать без смыслового ущерба.

Рамки обращения автором расширяются и за счет других языковых единиц, например, благодаря причастным оборотам, сравнительным дескрипциям и т.д.: *Жаным сюйген жан нанықъ, // Сабийлеге жомакъса* «Душой любимая малина, // Сказка ты для ребятни»; *Жаным кибик жан хораз, // Кёзлеринг маржан хораз, // Бек эртелеп тураса, // Жукъларгъа нек къоймайса?* «Словно душа моя петух, // С коралловыми глазами петух, // Очень рано ты встаешь, // Почему спать не даешь?».

Значительными функциональными возможностями у С. Шахмурзаева отмечены обращения, позиции которых замещаются субстантивными нарицательными лексемами, обозначающими объекты флоры и фауны, которые наличествуют в стихотворениях для детей о мире животных и растений: *Сау келигиз, зурнукларым!* «Добро пожаловать, мои журавли!»; *Ой, жумукъул, жумукъул, // Къаялада битесе* «О костяника, костяника, // В горах ты растешь».

Ср. конструкции *Нанықъ-нанықъ, ой нанықъ, // Къызыл алтын токъмакъса* «Малина-малина, ой малина, // Из красна золота бубенчик»; *Герге-герге, гергечик, // Ариу назик гитчечик* «Жаворонок-жаворонок, жавороненок, // Красивая, стройная и маленькая». В них налицо употребление такого стилистического приема, как повтор, который усиливает выразительность поэтической речи и способствует ее эмоциональной окрашенности.

В этом плане примечательно произведение автора «Саулукъ» («Здоровье»), представляющее собой стихотворение-обращение, воспевающее здоровье. В нем налицо авторское эмоционально-ценностное отношение к нему поэта:

*Саулукъ, сенсе жарыкъ дунья атасы,*
*Саулукъ, сенсе жашауланы къаласы,*
*Саулукъ, сенсе кёзюбюзню инжиси,*
*Саулукъ, сенсе ариулукъну гинжиси,*
*Саулукъ, сенсе хазналаны ачхычы,*
*Саулукъ, сенсе узун ёмюр басхычы,*
*Саулукъ, сенсе насыплыны жарыгъы,*
*Саулукъ, сенсе игиликни чырагъы,*
*Саулукъ, сенсе жашауланы баш-башы,*
*Саулукъ, сенсе къууанчлыкъны байрагъы,*
*Саулукъ, сенсе жюреклени ийнагъы.*

Подстрочный перевод:

Здоровье, ты светлого мира отец,
Здоровье, ты жизней крепость,
Здоровье, ты жемчуг наших глаз,
Здоровье, ты кукла красоты,
Здоровье, ты ключ от многих кладов,
Здоровье, ты долголетия ступень,
Здоровье, ты счастливого отрада,
Здоровье, ты доброты светило,
Здоровье, ты вершина жизни,

Здоровье, ты радости знамя,
Здоровье, ты любовь сердец.

В поэзии С. Шахмурзаева часто встречаются обращения, которые характеризуют адресата, чему в первую очередь способствуют обособленные причастные и деепричастные обороты:

*Ой, жугъутур, жугъутур,*
*Тауда кырдык отлаучу,*
*Сакъалынгы жер тарай,*
*Ёхтем-ёхтем атлаучу.*

Подстрочный перевод:

Ой, тур, тур,
В горах пасущийся,
Бороду твою ветер развевая,
Гордо-гордо шагающий.

Небезынтересна и роль фразеологических единиц в составе стихотворных рядов с обращениями. При этом фразеологизмы носят релятивный характер и способствуют репрезентации положительной оценки адресата. По количеству компонентов они в основном подразделяются «на двухкомпонентные, трехкомпонентные и многокомпонентные, которые представлены различными моделями» [7, с. 261]. Приведем примеры: *Туугъан тилим, сенсе мени жарыгъым, // Ана тилим – жан тамырым, чырагъым* «Родной язык мой, ты мой свет, // Язык матери моей – сосуд души моей, мой светоч» и др.

Автором регулярно употребляются присущие для карачаево-балкарского этикета обращения, которые выражаются лексемами с аффиксами принадлежности:

*Жюйюсханым, сыйлы, уллу ханыбыз,*
*Не айтаса, не этейим, ёлейим?*
*Нек чакъырдынг, айтчы, жаным, жарсыуунг?*
*Буйругъунгу сен айтханча этейим.*

Подстрочный перевод:

Господин мой, почитаемый, великий хан,
Что ты скажешь, что мне делать, умереть?
Зачем позвал, скажи, душа моя,
Приказ твой выполню, как ты сказал.

Посредством подобных и иных обращений С. Шахмурзаеву удается отразить культурные реалии карачаево-балкарского этноса. Они отмечены значительным функционально-семантическим потенциалом. Для них присуще многообразие грамматических форм, а также широкий спектр значений, что дает возможность ему, с одной стороны, отразить различные стороны карачаево-балкарского языкового сознания, с другой – собственно авторское мировосприятие.

**Список литературы**

1. Базиева Г.Д., Узденова Ф.Т. Карачаево-балкарская литература и проблемы этнической идентичности // Полилингвиальность и транскультурные практики. – 2019. – Т. 16. – № 3. – С. 358–365.

2. Кетенчиев М.Б., Ахматова М.А., Додуева А.Т. Архаическая лексика в карачаево-балкарских паремиях // Полилингвиальность и транскультурные практики. – 2022. – Т. 19. – № 2. – С. 297–307.

3. Кетенчиев М.Б., Додуева А.Т., Ахматова М.А. Полиаспектный анализ названий дней недели в карачаево-балкарском языке // Балтийский гуманитарный журнал. – 2019. – Т. 8. – № 2 (27). – С. 248–251.

4. Кетенчиев М.Б., Додуева А.Т., Хуболов С.М. Названия месяцев в карачаево-балкарском языке // Вестник Череповецкого государственного университета. – 2019. – № 6 (93). – С. 109–118.

5. Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. – М.: Наука, 1986. – 206 с.

6. Саид Шахмырза Назму чыгъармалары. – Нальчик: Эльбрус, 2006. – 360 б.

7. Хуболов С.М. Семантические разряды компаративных фразеологизмов в карачаево-балкарском языке // Известия Кабардино-Балкарского научного центра РАН. – 2015. – № 1 (63). – С. 290–294.

© Кетенчиев М.Б., 2025

УДК 81'373

**Киселева Л.А.,**
*профессор Самарского национального исследовательского университета имени академика С.П. Королёва,*
*г. Самара, Россия*

## МЕТАФОРИЗАЦИЯ ЭМОЦИЙ В СОВРЕМЕННОМ МЕДИАДИСКУРСЕ

***Аннотация.*** *Статья посвящена систематизирующему описанию наиболее продуктивных метафорических моделей, которые лежат в основе языковой интерпретации эмоций в рамках современного русскоязычного медиадискурса. Выявлено, что метафорические номинации в основном используются для описания негативных эмоций, таких как страх, возмущение и т.д. Высокая степень продуктивности характерна для метафорических моделей, которые в образной форме описывают эмоции путём их ассоциирования с предметными и природными реалиями.*

***Ключевые слова:*** *русский язык, медиадискурс, эмоции, метафора.*

В последние годы лингвисты проявляют значительный интерес к анализу различных семантических сдвигов, имеющих место в современном медиадискурсе. Чаще всего такие сдвиги связаны с процессами метафоризации, которые во многом обусловлены тенденцией к визуализации, весьма характерной для современного этапа развития культуры [2]. Широкое использование метафорических единиц в рамках медиадискурса объясняется тем, что присущая ему экспрессивность способствует активному созданию и тиражированию новых языковых элементов [1; с. 6]. В данной работе мы хотели бы сосредоточить своё внимание на анализе моделей метафоризации, связанных с языковым отражением эмоциональной сферы в современных медиатекстах. Интерес к данной проблематике является неслучайным: в рассматриваемом виде дискурса наблюдается довольно активное употребление эмотивных средств, в том числе метафорических, что обусловлено активным влиянием виртуальной коммуникации, которая отличается рядом характеристик (анонимность, демократичность и т.д.), дающих возможность участникам общения довольно прямо и открыто выражать свои внутренние состояния либо отношения к предмету речи, собеседнику и т.д. Вместе с тем процессы метафоризации, связанные с описанием эмоциональных явлений, в проекции на медиадискурс в настоящее время изучены не в полной мере: имеется лишь небольшой ряд соответствующих работ (см., например, [4]). Именно поэтому представляется актуальным обращение к рассмотрению закономерностей метафоризации эмоций в рамках текстов СМИ.

Данная работа посвящена выявлению наиболее продуктивных моделей метафорического переноса, связанных с описанием эмоциональных явлений, в современном русскоязычном медиадискурсе. При этом анализ ограничен контекстами, включающими в себя эмотивы-номинативы, то есть обозначения эмоций типа *страх, раздражение, любовь* и т.д.

Материалом исследования послужили аналитические статьи, размещённые на информационном портале «Газета.Ру» (раздел «Мнения») в 2024–2025 гг. [7]. Авторы данных статей рассматривают наиболее значимые и в то же время сложные социально-экономические, политические и иные проблемы, которые способны вызвать целый спектр внутренних переживаний у читательской аудитории, в связи с чем в анализируемых текстах весьма широко представлены средства репрезентации эмоций. Нами выявлено, что образное описание эмоциональных состояний/отношений в рамках медиадискурса наиболее последовательно осуществляется с опорой на ряд метафорических моделей:

1. Предметная метафора, в основе которой лежат представления об ассоциативной связи внутренних состояний и различных характеристик материальных предметов. В этом случае образная репрезентация эмоций нередко осуществляется с участием глаголов деструктивной семантики, например: <…> *регулярное мытье полов, уборка кухни, выкладывание стиральной машины и далее по списку* (*вставьте сюда свои любимые бытовые дела*) *может практически* ***уничтожить*** *любую самую пылкую* ***страсть*** <…> (А. Сирота. Женщина, а не посудомойка. Как устранить бытовое неравенство?); *Потому что, когда до Нового года ещё десять недель, а повсюду праздничная атрибутика,* ***настроение выгорит*** *быстрее, чем батарейка в китайской гирлянде* (М. Полякова. Как украшенные ёлки в октябре крадут у нас Новый год) и др. Использование таких глаголов представляется вполне объяснимым, если иметь в виду онтологическую природу эмоций, способных оказывать значительное влияние (в том числе деструктивное) на многие другие психические процессы.

2. Метафора контейнера, в соответствии с которой внутренние состояния предстают как своеобразное вместилище, внутри которого субъект может находиться: *Мир* ***пребывает в страхе*** *ядерной катастрофы, странами управляют неприятные политики* <…> (Д. Самойлов. Зачем смотреть кино о Бобе Дилане); *Совсем другое дело – лежать на диване с ноутбуком и* ***погружаться в жалость*** *к себе от понимания бесполезности своих крошечных усилий* (А. Сирота. Почему так трудно выполнять предписания врачей?). Напротив, в отдельных случаях вместилищем для эмоций (чаще всего интенсивных) может представляться человеческое тело: <> *меня* ***переполняла гордость*** *и* ***распирало от восторга****, когда я видела в центре Милана огромный – в три этажа – бутик Carlo Pazolini* (А. Пак. Почему российские бренды возомнили себя тяжёлым люксом) и т.д.

3. Натурморфная метафора, предполагающая ассоциативную соотнесённость с представлениями о природном мире: *После* ***волны возмущения*** *горе-блогерша оперативно подтёрла все соцсети, а её мать записала обращение с извинениями* (В. Рюмшин. Почему чиновники продолжают позориться в соцсетях); *Скажу сразу: я писала эту колонку,* ***пылая праведным гневом*** (О. Климахина. Почему даже самая плохая мать лучше управляет семьей, чем отец); *Помимо того, что надоел балаган, крайне* ***утомило плескаться*** *в чужой личной жизни* (А. Миронова. Как безлимит звонков делает людей тупыми и бесстыжими); *И ваши тоже* ***заполыхают*** *священным* ***огнём*** *пролетарской* ***злости*** (А. Пак. Почему российские бренды возомнили себя тяжёлым люксом) и др. Отметим, что в рассматриваемых текстах метафорическая репрезентация эмоций чаще всего связана с актуализацией образов огня и воды, обладающих большим семантическим потенциалом ввиду своей культурной значимости, которая во многом носит универсальный характер (см., например, [3]).

Таким образом, проведённый нами анализ показывает, что в современном медиадискурсе метафоризация довольно активно используется для передачи представлений об эмоциональных состояниях/отношениях. При этом, как свидетельствуют примеры, метафорические номинации в основном применяются для описания негативных эмоций, таких как страх, гнев, жалость и т.д., что соответствует общей тенденции к доминированию

языковых единиц с отрицательной семантикой. Наиболее продуктивными являются метафорические модели, которые в образной форме описывают эмоции путём их ассоциирования с природными и предметными реалиями. **Указанные модели имеют в своей основе семантическую макромодель «конкретное →** абстрактное**», то есть служат средством вербализации знаний об эмоциях как о нематериальных феноменах. Тем самым метафора формирует в сознании читателей определённые образы, выступая значимым прагматическим инструментом, способным оказать психологическое воздействие на массовую аудиторию:** «Вербально выражая свои внутренние состояния, автор медиатекста тем самым стимулирует возникновение определённых эмоций у адресата, в качестве которого выступает широкая аудитория, неоднородная по социальным, гендерным и другим признакам» [5, с. 112]. На наш взгляд, дальнейшее изучение этой проблематики может способствовать более глубокому пониманию механизмов образного представления эмоциональных явлений, наименования которых активно используются в современных медиатекстах в соответствии с общей тенденцией к субъективизации, которая весьма характерна для данного вида дискурса.

## Список литературы


1. Жирова И.Г. Языковые инновации как способы обогащения словарного состава современного английского языка // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. – 2014. – № 4. – С. 87–95.
2. Киселева Л.А., Тодосиенко З.В., Лукманова Р.Р., Куулар Е.М.О. Метафора как средство визуализации объекта наименования в медиатекстах (на материале русского, английского, татарского и тувинского языков) // Новые исследования Тувы. – 2022. – № 4. – С. 243–256.
3. Лю Ц. «Водная» и «огненная» метафоры эмоций в русском и китайском языках // Грани познания. – 2011. – № 4 (14). – С. 63–65.
4. Нигматуллина Э.Р. Реализация лексико-семантической категории эмоций в англоязычном газетном / журнальном тексте: дисс. … канд. филол. наук. – М., 2021. – 199 с.
5. Петросян М.М., Киселева Л.А. Специфика репрезентации категории эмотивности в русско- и англоязычном медиамедицинском дискурсе (на материале блогов врачей) // Terra Linguistica. – 2024. Т. 15. – № 4. – С. 109–122.
6. Соловьева Д.В. Рискогенность нестандартных новообразований в текстах СМИ и её причины // Вестник Нижегородского государственного университета им. Н.И. Лобачевского. – 2018. – № 4. – С. 241–246.
7. Газета.RU [Электронный ресурс]. – URL: https://www.gazeta.ru/comments/ (дата обращения: 03.11.2025).


© Киселева Л.А., 2025

УДК 811.512.111'37

**Коротаева Л.В.,**
*доцент кафедры татарской и чувашской филологии УУНиТ,*
*г. Стерлитамак, Россия*

# ПУШКĂРТ РЕСПУБЛИКИНЧЕ ПУРĂНАКАН ЧĂВАШСЕН КАЛАÇĂВĔСЕНЧИ ЛЕКСИКĂПА ТЕМАТИКА УШКĂНĔСЕМ: АРЕАЛ ТАТА ТАНЛАШТАРУЛЛĂ ТИШКЕРӲ ОПЫЧĔ

***Аннотаци***. *Статьяра Пушкăртстан чăвашĕсен калаçăвĕсенчи лексикăпа тематика ушкăнĕсене танлаштарса тишкерни пур. Пухнă тĕпчев материалĕ çинче диалект лексикине чăваш литература чĕлхипе тата тĕрлĕ тытăмлă тĕслĕх шутне кĕрекен акăлчан чĕлхипе танлаштарса пăхнă. Сăмаха хăш вырăнта çырса илнине кăтартни вырăнти калаçусен*

*уйрăмлăхне палăртма май парать. Тĕпчев Раççейри поликультура уçлăхĕнчи чĕлхе çыхăнăвĕсене тĕпчес тата тĕрлĕ тытăмлă чĕлхесене типологи тĕлĕшĕнчен çырса кăтартас ĕçе аталантарать.*

***Тĕп сăмахсем:*** *чăваш диалектологийĕ, ареаллă лингвистика, танлаштаруллă тишкерӳ, тĕрлĕ тытăмлă чĕлхесем, Пушкăрт Республики.*

Чăваш чĕлхи – нумай ĕмĕрсем хушши аталанса якалнă чĕлхе. Чĕлхери диалектсемпе калаçусем темиçе ĕмĕр хушши йĕркеленсе çирĕпленнĕ. Вăрăм кун-çул тăршшĕнче диалектсемпе калаçусенчи чĕлхе пулăмĕсем пĕр пек аталанса пымаççĕ, вĕсен шăпи тĕрлĕрен пулать. Пĕр диалектра чĕлхе уйрăмлăхĕсем вăрахчен сыхланса юлаççĕ, тепринче часах пĕтеççĕ. Пушкăртстан республикинче пурăнакан чăвашсен ытларах пайĕ анатри диалектпа калаçать, çавăн пекех тури диалектпа калаçакан чăвашсем те пурăнаççĕ. Тури чăвашĕсем Çтĕрлĕ районĕнчи Косяковкăра, Гафури районĕнчи Антоновкăра, Куюргазă районĕнчи Павловкăра пурăнаççĕ. Тĕрлĕ вырăнта пурăнакан чăвашсен калаçăвĕнче уйрăмлăхсем нумай палăраççĕ. Кашни район, ял калаçăвĕн уйрăм паллисем, хăйне евĕрлĕхĕ пур. Пĕтĕмĕшле илсен, пирĕн тăрăхри чăвашсен калаçăвĕ анатри диалект çинче никĕсленнĕ.

Эпир хамăр ĕçре вырăнти калаçу сăмахĕсене семантика ушкăнĕ тăрăх уйăрса пăхрăмăр. Вĕсене акăлчан чĕлхин вырăнти калаçу сăмахĕсемпе е литература сăмахĕсемпе танлаштарăпăр. Сăмах май каласан, акăлчан чĕлхи 8 диалект чĕлхине пайланать. Вырăнти калаçу сăмахĕсене тематика ушкăнĕсем тăрăх пайласа пăхăпăр: 1) ăру-тăванлăх сăмахĕсем; апат-çимĕç ячĕсем; кил-çурт таврашĕнчи сăмахсем; кил-çуртри япаласем; выльăх-чĕрлĕхпе кайăк-кĕшĕк ячĕсем; йывăç-курăк ячĕсем; хурт-кăпшанкă ячĕсем; çынна хак паракан сăмахсем; çут çанталăкпа çыхăннă вырăнти калаçу сăмахĕсем; атă-пушмак тата тумтир ячĕсем; глаголсемпе местоименисем.

Чăваш лексикинчи ăру-тăванлăх сăмахĕсен пĕлтерĕшĕ ытларах пĕр пек. Вĕсем пĕтĕм халăх сăмахĕсем пулса шутланаççĕ. Тĕслĕхрен, *атте, анне, ывăл, хĕр* сăмахсене илепĕр. Вĕсем сĕм авалхи, пĕтĕм чăваш халăхĕ усă куракан сăмахсем пулса шутланаççĕ. Ăру-тăванлăх терминĕсенчен хăшĕ-пĕрисем чĕлхере çухалса пыраççĕ, вĕсем вырăнне халĕ урăх терминсемпе усă кураççĕ.

*Ани* «мама (форма обращения невестки к своей свекрови)»: Апат çисе ларнă вăхăта килсе кĕрсен, *ани* савать теççĕ (Мияки районĕ: Суккул); *ани* «мама (форма обращения зятя к своей теще)» (Федоровка районĕ: Урал) – *хуняма* (лит.) – *mother-in-low* (лит.).

*Акка* «тетя»: Лена *акка*, урайне сĕрсе каяас-и? (Ĕпхӳ районĕ: Хăмăшлă) – *аппа* (лит.) – *aunt* (лит.).

*Асать* «дедушка со стороны отца»: *Асать* школа ямарĕ (Çтерлĕ районĕ: Косяковка) – *асатте* (лит.) – *grandfather* (лит.).

*Кукама* «бабушка со стороны матери»: Ман *кукама* Треппел ялĕнче çуралса ӳснĕ (Федоровка районĕ: Урал); – *кукамай* (лит.) – *grandmother* (лит.).

*Тете* «дядя – старший брат»: *Тете* патне хăнана кайрăмăр (Авăркас районĕ: Çĕньял) – *пичче* (лит.) – *uncle* (лит.).

Апат-çимĕç ячĕсем те диалект сăмахĕсен ушкăнĕнче тĕл пулаççĕ. Пушкăрт республикинче пурăнакан чăвашсен калаçăвĕнче çакăн пек литература шайне кĕмен сăмахсем тĕл пулаççĕ:

*Ейме* «блины из пресного теста» (Пелепей районĕ: Чупукаран) – *икерчĕ* (лит.) – *crepes* (лит.).

*Кĕлентĕр* «крендель, баранка»: Сĕтел çинче – сăмавар, мăйăр, варени тата *кĕлентĕр* (Авăркас районĕ: Пишкайăн) – *шушкă* (лит.) – *bagel* (лит.).

*Куккăль* «пирог с начинкой»: Çыннăн аллинче *куккăль* та пысăк курăнать (Федоровка районĕ: Урал) – *hippin(g)* (диал.) – *pie* (лит.) .

*Çӳхӳ* «палишка»: *Çӳхӳ* çăнăх, çăмарта, шыв, çу ярса чуста тăван та вара çатма çинче ăшаласа çимелли апат-çимĕç, çавна *çӳхӳ* тесе калаççĕ, тутарсен кыстыби пек япала

(Пишпӳлек районӗ: Пăслăк) – *капăртма* (лит.) – *palishka (unleavened flatbread baked in a frying pan)* (лит.).

*Йăвва* «колобок»: Мăнкуна ачасене салатса пама нуммай *йăвва* пĕçертĕмĕр (Федоровка районĕ: Урал) – *йăва* (лит.) – *bun* (лит.).

*Кăймак* «блины из пресного теста»: Çăнăха лăхаппăр, çатмана ярса пĕçереппĕр *кăймака* (Чекмагуш районĕ: Юмаш) – *пĕлĕм, икерчĕ* (лит.) – *pancake* (лит.).

Кил-çурт таврашне кăтартакан сăмахсен йышĕнче те вырăнти калаçу сăмахĕсем тĕл пулаççĕ. Лексикăпа семантикăн ку ушкăнĕнче уйрăмлăхсем сахал мар. Мĕн пурринчен ытларахăшĕ – урăх чĕлхесенчен кĕнĕ сăмахсем. Пушкăрт республикинче чăвашсен калаçăвĕнче те, çавăн пекех акăлчан чĕлхинче те вырăнти калаçу сăмахĕсем тĕл пулаççĕ.

*Емкке* «щипцы для углей»: Кăварне *емккепе* ил (Пишпӳлек районĕ: Хушăлка); *лемкке* (Мияки районĕ: Суккул) – *кăвар тытмалли хĕскĕч* (лит.). – *forceps* (лит.).

*Капка* «калитка»: *Капкана* уç-ха (Чекмагуш районĕ: Юмаш); *хапха* (Пишпӳлек районĕ: Пăслăк) – *калинкке* (лит.) – *gate* (лит.).

*Кăрман* «телега с высокими грядками (для сена, соломы)» (Пелепей районĕ: Слакпуç), *хурман* (Мияки районĕ: Суккул); *урапа* (Пишпӳлек районĕ: Пăслăк); *ритван* (Çтерлĕ районĕ: Косяковка); *кăрман* (Мияки районĕ: Тимеш) – *утă-улăм турттармалли урапа* (лит.) – *cart* (лит.).

*Лӳшке* «вьюшка»: *Лӳшкене* чак кăна уçрăм (Мияки районĕ); *шалча* (Пишпӳлек районĕ: Кистенлĕ); *юшке*: Мунчара кăварĕ çунса пĕтсен *юшкене* хупрăм (Пишпӳлек районĕ: Пăслăк) – *юшка* (лит.) – *damper* (лит.).

*Мăйра* «дымовая труба»: *Мăйраран* тĕтĕм тухать (Федоровка районĕ: Ашкатар) – *мăрье* (лит.) – *louvre, luffer, loover, lum, lumb* (диал.) – *smoke stack* (лит.).

*Маттик* «мотыга»: *Маттик* тытса улма пахчине утрăм (Федоровка районĕ:Урал); *кетмен*: *Кетменпе* пахчана çумласа тухрăм (Пелепей районĕ: Çĕнĕ Сименкке); *тяпка*: Улмана *тяпкăпа* купаларăмăр (Федоровка районĕ: Урал) – *касмăч* (лит.) – *hoe* (лит.).

Кил-çуртри япаласен ячĕсенче те диалект сăмахĕсем тĕл пулаççĕ.

*Елппĕ* «блюдце»: *Елппĕ* çине чей ятăм та ĕçме пуçларăм (Пишпӳлек районĕ: Хушăлка); *чей курки айĕ* (Ишимпай районĕ: Йĕкенпуç); *елппе* (Пишпӳлек районĕ: Çирĕклĕ); *пиал* (Авăркас районĕ: Шланлă); *ай курки* (Давлекан районĕ: Чуюнчă); *елппек* (Пелепей районĕ: Кивĕ Сименкке) – *тирĕк* (лит.) – *saucer* (лит.).

*Тӳккĕш* «молоток»: *Тӳккĕше* кĕлете кĕртсе хур (Федоровка районĕ: Урал) – *мăлатук* (лит) – *hammer* (лит.).

*Тирука* «половник»: Яшка антарма *тирука* хыççăн ячĕç (Пишпӳлек районĕ: Кистенлĕ); *вăчав* (Шаран районĕ: Тӳртӳллĕ); *вĕчев* (Шаран районĕ: Виçĕ Çăл, Кучук); *уçав*: Эпир яшкана *уçавпа* антараппăр (Мияки районĕ: Суккул) – *çăпала* (лит.) – *soup ladle* (лит.).

*Ченĕçке* «вилка»: Анне киле валли çĕнĕ *ченĕçкесем* илчĕ (Пишпӳлек районĕ: Кистенлĕ) – *fork* (лит.).

*Чĕркке* «рюмка»: Сĕтел хушшинче чĕрккене ӳкерсе ячĕ (Пишпӳлек районĕ: Кистенлĕ) (< выр. *чарка*); – *черкке* (лит.) – *glass* (лит.).

*Чӳпрек* «тряпка для грязной работы по дому»: *Чӳпреке* аран шыраса тупрăм (Çтерлĕ районĕ: Косяковка) – *мунчала* (лит.) – *blackguard; brat; dwile; filchan* (диал.) – *floorcloth* (лит.).

*Юркан* «ватное одеяло»: Каçпа *юрканпа* витĕнсе çывăрмасан сивĕ (Федоровка районĕ: Урал); (< тут. *юрган*) – *утиял* (лит). – *suggan* (диал.) – *blanket* (лит.).

Вырăнти калаçусенче килти выльăх-чĕрлĕхпе кайăк-кĕшĕк ячĕсем пĕрешкел. Чăваш ялĕсенче пурăнакан çынсен калаçăвĕнчи лексика дилектизмĕсем шутне çаксем кĕреççĕ:

*Йăмран* «суслик»: Пичче *йăмран* тытнă, тилĕ тĕслĕх енлĕке (Кармаскалă районĕ: Йăмран) – *little marmot* (лит.).

*Кăмак* «крыса»: Кĕлетре *кăмак* нумайланнă (Чекмагуш районĕ: Н.); *кĕрис*: Кушак кĕрис тытнă (Ишимпай районĕ: Йĕкенпуç); *крыса* (Мияки районĕ: Çирĕклĕ); *крыс* (Пишпӳлек

районĕ: Пăслăк); *крысса* (< выр. *крыса*): *Крысса* хутаçри çăнăха шăтарнă (Федоровка районĕ: Урал) – *йĕке хӳре* (лит.) – *rat* (лит.).

Пичур «суслик»: Çуркунне çитеспе тăвайкки çинче *пичурсем* тухаççĕ (Пишпӳлек районĕ: Кистенлĕ) – *little marmot* (лит.).

*Путяк* «ягненок, козленок»: Пирĕн сурăх шурă *путяк* пăранланă (Куюргазă районĕ: Пăслăк); *пӳтек*: Кăçал пирĕн сурăх икĕ *пӳтек* пăранланă (Федоровка районĕ: Ашкатар) – *путек* (лит.) – *lamb* (лит.).

*Тукмак* «волк»: Кăçал яла *тукмаксам* килнĕ терĕçĕ (Ишимпай районĕ: Йĕкенпуç) – кашкăр (лит.) – *wolf* (лит.).

Йывăç-курăк ячĕсенче тĕпчесе çырнă ĕçсем чăваш тата акăлчан чĕлхе пĕлевĕнче пур. Пирĕн тăрăхри калаçăва сăнанă тăрăх, ку ушкăна кĕрекен лексика диалектизмĕсем çаксем пулаççĕ:

*Айпакăр* «подсолнечник»: Ĕлĕк карчăксем *айпакăр* сутаччĕç (Авăркас районĕ: Треппел); *çемĕçки*: Хутаç тулли *çемĕçки* татса килтĕм (Ермеккей районĕ: Суккул); *çемĕчки*: Хуртсем *çемĕчки* ани çине карĕç (Мияки районĕ: Суккул); *семечки* (Пишпӳлек районĕ: Кистенлĕпуç) – *хĕвĕл çаврăнăш* (лит.) – *sunflower* (лит.).

*Кăшкарути* «щавель»: *Кăшкарутинчен* куккăль тутлă пулать (Федоровка районĕ: Урал) – *кашкарути*: Пахчара кашкарутине татса çирĕм (Пишпӳлек районĕ: Кистенлĕпуç) – *sorrel* (лит.).

*Майра уххи* «свербига»: Майра уххи çуркунне тухать (Пелепей районĕ: Çĕнĕ Сименкке); *кашлинччи*: *кашлинчи* сарă тĕслĕ çеçке çурать (Федоровка районĕ: Урал) – *кашлинчĕ* (лит.) – *bunias* (лит.).

*Танлă пиçен* «чертополох»: Улма пахчине *танлă пиçен* тухса тулнă (Федоровка районĕ: Теней); *Танлă пиçен* танлаттарса ларать тет (Пишпӳлек районĕ: Пăслăк) – *thistle* (лит.).

*Эрĕм* «полынь»: Йӳçĕ *эрĕм* шӳрши инçетренех туйăнать (Пишпӳлек районĕ: Кистенлĕ) – *армути* (лит.) – wormwood (лит.).

Лексикăн ку ушкăнĕнче те тĕрлĕ уйрăмлăхсем пур. *Вирвĕç* «божья коровка»: *Вирвĕç – вирвĕç*, вĕçсе кай çӳлелле. Хĕвел пăхсан – çӳлелле, çумăр çусан – аялалла (Федоровка районĕ: Урал); *вир кайăк*: *Вир кайăк* çӳлелле вĕçсе кайсан, ăшă кун пулассине пĕлеппĕр (Авăркас районĕ: Паççулкка) – *уяр* (лит.) – *lady beetle* (лит.).

*Кăтькă* «муравей»: Кăçал пахчара *кăтькăсам* нуммай (Федоровка районĕ: Урал) – *кăткă* (лит.) – *ant* (лит.).

*Чĕркке* «комар»: Шыв хĕрринче *черкке* нуммай пулать (Федоровка районĕ: Урал); *чиркке*: Тула тухсан *чирккесем* çыртса пĕтерчĕç (Çтерлĕпуç районĕ: Тетĕрпуç); *чирки*: Каçпа урама тухаймастăн, *чиркисем* çисе яраççĕ. (Авăркас районĕ: Çĕньял); *чиркки* (Мияки районĕ); *чĕпĕн*: Кăçал *чĕпĕнсем* ытлах мар, çанталăк шăрăх тăрать (Шаран районĕ: Виçĕ Çăл) – *ĕнĕм* (лит.) – *stoud* (диал.) – *mosquito* (лит.).

*Талпан* «клещ»: Çуркунне *талпансем* питĕ нумай (Федоровка районĕ: Урал) – *талппан* (лит.) – *tik* (лит.).

*Хăнкăлла* «клоп»: Хурăн йывăççине *хăнкăлла* тапăннă (Федоровка районĕ: Урал) – *bug* (лит.).

Лексикăри çын çинчен калакан диалект уйрăмлăхĕсем япаласене пĕлтерекен сăмахсенче çеç мар, ытти пуплев пайĕсенче те пур. Тĕслĕхрен: *Алама* «плохой»: *Алама* çын (Федоровка районĕ: Урал) – *bad* (лит.).

*Акмак* «глупый»: *Акмак* ача (Мияки районĕ: Суккул) – *crank* (диал.) – *stupid* (лит.).

*Иплĕ* «вежливый»: Асту эсĕ унта, *иплĕ* калаç, *иплĕ* ачана юратаççĕ (Федоровка районĕ: Урал) – *polite* (лит.).

*Кайтăш* «бедный»: Ку кайтăша мĕнле пулăшас-ши? (Пелепей районĕ: Слакпуç) – *poor* (лит.).

*Лапантай* «грязная, неопрятная женщина» (Мияки районĕ); *лапăркка* (Пишпӳлек районĕ) – *mailin* (диал.).

*Мерекке* «интересный, странный»: *Мерекке* çын (Авăркас районĕ: Çĕньял) – *кулăшла* (лит.) – *cob* (диал.) – strange (лит.).

Çут çанталăкра палăртма та вырӳнти калаçу сăмахĕсемпе усă кураççĕ. Пирĕн тăрăхри калаçăва сăнанă тăрăх, ку ушкăна çак лексика диалектизмĕсем кĕреççĕ:

*Лемчĕ* «ил, тина»: *Лемчĕ* ăшне путрăмăр (Шаран районĕ: Виçĕ Çăл) – *йăлма* (лит.) – *mud* (лит.).

*Меттĕ* «грязь»: Çуркунне вара яла кĕрейместĕн – калама çук *меттĕ* (Авăркас районĕ: Шĕвĕрлĕ) – *вараланчăк* (лит.) – *mud* (лит.).

*Саслă* «болотистый»: Шкул панче *саслă* вырăн пур (Ишимпай районĕ: Йĕкенпуç); *шурлăхлă*: Ял вĕçĕнче *шурлахлă* вырăнсем нумай (Пишпӳлек районĕ: Кистенлĕ) – *епренчĕк* (лит.) – *chare* ( диал.) – *marshy* (лит.).

*Çăмăр* «дождь»: Витрелетсе *çăмăр* çуса кайрĕ (Мияки районĕ) – *çумăр* (лит.) – *rain* (лит.).

*Сӳрĕнкĕ* «пасмурно»: *Çӳрĕнкĕ* çанталăкра нимĕн те тăвас килмеç (Кармаскалă районĕ: Йăмран) – *пĕлĕтлĕ* (лит.) – *it is cloudy* (лит.).

Ată-пушмак тата тумтир ячĕсем те диалект сăмахĕсен ушкăнĕнче тĕл пулаççĕ. Пушкăрт республикинче пурăнакан чăвашсен калаçăвĕнче çакăн пек литература шайне кĕмен сăмахсем тĕл пулаççĕ: *Итеклĕ кĕпе* «платье с оборками»: *Итеклĕ кĕпине* карчăксем кăна тăхăнаççĕ тесе тăхăнмасть (Мияки районĕ: Суккул) – *frilly dress* (лит.).

*Катта* «башмак»: *Каттуна* тасат (Давлекан районĕ: Чуюнчă); *атă* (Авăркас районĕ: Шланлă) – *пушмак* (лит.) – *shoe* (лит.).

*Пăйма* «валенки»: Кукаçи *пăйма* пусса пачĕ (Пишпӳлек районĕ: Пăслăк); *пима*: Манăн атте *пима* йăвалать (Федоровка районĕ: Урал) – *кăçатă* (лит.) – *felt boots* (лит.).

*Чоссăнкки* «чесанки»: Хĕлле атте *чосссăнккипе* çӳреме юрать (Федоровка районĕ); *чуççинки* (Авăркас районĕ: Юламан) (< выр. *чесанки*, тонкие и мягкие валенки из чесаной шерсти): Калушша тăхăнтартнă пăймана *чуççинки* теççĕ (Авăркас районĕ: Юл.) – *felt boot* (лит.).

Чăваш чĕлхинче глаголсемпе местоименисем ушканĕнче те вырăнти калаçу сăмахĕсем тĕл пулаççĕ.

*Авăрла* «прясть»: Асанне мана *авăрлама* вĕрентрĕ (Ишимпай районĕ: Йĕкенпуç) – *арла* (лит.) – *spin* (лит.).

*Ăс* «натравливать»: Рекс, *ăс*! (Пишпӳлек районĕ: Пăслăк) – *sick* (лит.).

*Ăсам* «они»: *Ăсам* ачисем нихçан та амăшне пулăшмасть (Авăркас районĕ: Чăваш Нукасакĕ); *ĕсем*: *Ĕсем* урапи çĕмĕрĕлсе ларнă, çампа пыраймаççĕ (Мияки районĕ: Суккул); *усем*: *Усем* хăнана кайнă (Мияки районĕ) – *вĕсем* (лит.) – *they* (лит.).

*Ăша* «быть похожим»: Хĕрĕ ашшĕне *ăшанă* (Мияки районĕ) – *хывнă* (лит.) – *braid; favour* (диал.) – *similar* (лит.).

*Ăшка* «тереть (причинять боль)»: Атă урана *ăшкать* (Авăркас районĕ: Шланлă) – *шăйăр, тив* (лит.) – *rub* (лит.).

*Вĕчче хур* «сердиться, дуться»: Мĕнле тавăрам-ши тесе *вĕчче хурса* çӳреççĕ (Мияки районĕ: Суккул) – *вĕчĕрхен* (лит.) – *be angre* (лит.).

*Ĕскĕрт* «держать ребенка в положении, удобном для испражения»: Ачана ĕскĕртнĕ хыççăн кăна çывăрма выртар (Пелепей районĕ: Кивĕ Сименкке).

*Ĕсте* «добавить»: Анне кăмакана вăт *ĕстеме* хушрĕ (Ишимпай районĕ: Йĕкенпуç) – *хуш* (лит.) – *add* (лит.).

*Йĕтет* «надоедать»: Макăра-макăра *йĕтетсе* çитерчĕ (Кармаскалă районĕ: Йăмран) – *анăрат* (лит.) – *pall* (лит.).

*Кăçкăр* «кричать»: Ан кăçкăр. Ан кăçкăрса тăр (Чекмагуш районĕ: Юмаш); *кăшкăр* (Пишпӳлек районĕ: Çирĕклĕ); *çухăр* (Пишпӳлек районĕ :Пăслăк) – *ахăр* (лит.) – *shout* (лит.).

*Кăçта* «где, куда, откуда»: Эс *кăçта* карăн? (Пишпӳлек районĕ: Пăслăк) – *ăçта* (лит.) – *where* (лит.).

*Кетменле* «полоть»: Паян улмана *кетментлетпĕр* (Пелепей районĕ: Çĕнĕ Сименкке) – *çумла* (лит.) – *weed* (лит.).

*Кĕнлеш* «ревновать»: Вăл арăмне *кĕнлешет* (Аваркас районĕ: Çĕньял); *кĕнтеш*: *Кĕнтешме* юрамасть (Мияки районĕ); *кĕвĕç* (Федоровка районĕ: Урал) – *кӳлеш* (лит.) – *eyendill* (диал.) – *be jealous* (лит.).

Вырăнти калаçу сăмахĕсене пухса вĕрентни тĕрлĕ тăрăхра пурăнакан чăваш халăхĕн тата чĕлхен историне тĕплĕн тĕпчеме пулăшать. Диалект сăмахĕсем чăваш чĕлхин тата акăлчан чĕлхинче мĕн пур сăмахĕсен пайĕ, чĕлхе пуянлăхĕ пулать.

## Список литературы


1. Коротаева Л.В., Сергеев Л.П., Ахвандерова А.Д., Денисова Т.В. Диалектологический словарь чувашского языка / Л.П. Сергеев, А.Д. Ахвандерова, Т.В. Денисова, Л.В. Коротаева. – Чебоксары: Чуваш.гос.пед.ун-т, 2020. – 352 с.
2. Коротаева Л.В., Ботвинева Е.А. Эл. монография «Фонетическая и лексическая система говоров чувашей Шаранского района Республики Башкортостан» // Навигатор в мире науки и образования. – М.: Инст. Прог. Систем им А.К. Айламазяна. РАН. Объединенный фонд электронных ресурсов «Наука и образование», 2022. – № 01 (54).
3. Коротаева Л.В., Ботвинева Е.А. Диалектологический словарь говора чувашей Шаранского района Республики Башкортостан / Авт.-сост. Л.В. Коротаева, Е.А. Ботвинева. – Стерлитамак: Стерлитамакский филиал УУНиТ, 2022. – 58 с.
4. Кузнецов Н.М. К вопросу о диалектах чувашского языка // Актуальные проблемы диалектологии языков народов России: Материалы XV Всероссийской научной конференции. Уфа, 2015. – С. 126–130
5. Уралçум чăвашсен вырăнти калаçăвĕсем: II пай / Автор.-хатĕрл. Л.В. Коротаева, Э.А. Петрова, М.О. Алексеева. – Çтерлĕ: Пушкăрт патшалăх университечĕн Çтерлĕ филиалĕ, 2016. – 200 с.
6. Чăваш диалектологийĕн вĕрентӳпе справка материалĕсем тата уралçум чăвашĕсен калаçăвĕн диалетологи словарĕ / Хатĕрл. Л.В. Власова, Н.И. Егоров: Икĕ пайпа тухать. – Çтерллĕ: Çтерлĕ патшалăх педагогика академийĕ, 2004. – I пай. – 200 с.
7. Чăваш диалектологийĕн вĕрентӳпе справка материалĕсем тата уралçум чăвашĕсен калаçăвĕн диалетологи словарĕ / Хатĕрл. Л.В. Власова, Н.И. Егоров: Икĕ пайпа тухать. – Çтерллĕ: Çтерлĕ патшалăх педагогика академийĕ, 2004. – II пай. – 225 с.
8. Чуваши Башкортостана: язык, фольклор, культура: Сб. науч. трудов / Отв. ред. И.С. Мансуров, зав. отв. ред. Л.В. Коротаева. – Стерлитамак: Стерлитамакский филиал БашГУ, 2016. – 100 с.
9. Чуваши Башкортостана: язык, фольклор, культура: Вып. 2: Сб. науч. трудов / Отв. ред. И.С. Мансуров, зав. отв. ред. Л.В. Коротаева. – Стерлитамак: Стерлитамакский филиал БашГУ, 2017. – 176 с.
10. Чувашско-русский словарь: Ок. 40000 слов / Андреев И.А., Горшков А.Е., Иванов А.И. и др.; Под ред. М.И. Скворцова. – 2-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1985. – 712 с.


## Кĕскетӳсем

Диал. – диалект сăмахĕ; выр. – вырăсла; лит. – литература сăмахĕ; тут. – тутарла.

© Коротаева Л.В., 2025

УДК 81'33

**Лайпанова Д.С.,**
*студент 2 курса Института филологии КЧГУ имени У.Д. Алиева*
*Научный руководитель* – **Байрамукова А.И.,**
*профессор кафедры русского языка Института филологии КЧГУ имени У.Д. Алиева,*
*г. Карачаевск, Россия*

# УНИКАЛЬНОСТЬ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОГО ДИСКУРСА «БОЛЬШОГО КУЛИНАРНОГО СЛОВАРЯ» АЛЕКСАНДРА ДЮМА

***Аннотация.*** *В статье рассматривается уникальный лексикографический дискурс «Большого кулинарного словаря» А. Дюма, повествовательные интенции писателя-лексикографа, энциклопедическое содержание словарных статей.*

***Ключевые слова:*** *лексикографический дискурс, информация, гипертекст, энциклопедическое знание.*

Структура «Большого кулинарного словаря» Александра Дюма является не просто формой организации материала, но самостоятельным и мощным аналитическим словарем, который отражает определенную картину мира, иерархию ценностей и философию кулинарии как неотъемлемой части человеческой цивилизации. Это не пассивный контейнер для рецептов, а активный инструмент интерпретации кулинарной реальности с реальным энциклопедическим содержанием. «Большой кулинарный словарь» А. Дюма следует относить к так называемой «фигуративной» лексикографии. «Фигуративная лексикография охватывает фразеологические словари; словари поэтических и дискурсивных метафор; пословиц, поговорок и крылатых фраз; образных слов и выражений; прецедентных феноменов, образов и символов, т.е. различные по целям и структуре лексикографические труды, объединенные общим объектом описания, в качестве которого выступают единицы языка и речи, реализующие иносказательный, фигуральный способ представления мысли или идеи» [2; 3-4].

Словарь А. Дюма отражает метафорическое и символическое переосмысление пищевой традиции во французской лингвокультуре, демонстрируют типовые образы, действующие в рамках мировой кулинарной системы координат.

Рассмотрим архитектонические модели Словаря и их семантическую нагрузку.

**1. Алфавитный порядок: демократия лексикона или хаос явлений?**

Наиболее очевидная структура для словаря – алфавитная. Она кажется нейтральной, объективной, основанной на механике буквенного ряда. «А» – агами [1; с. 80], «Б» – борщевик [1; с. 121], «В» – виргулез [1; с. 162]. Однако эта кажущаяся демократичность обманчива.

Алфавитный порядок создает универсальный ключ доступа. Он уравнивает в правах изысканный «равиоли» [1; с. 469] и простонародную «тюрбо» [1; с. 603], сложнейший «бисквиты Матушки Жанны [1; с. 116] « и примитивную «яичницу». В такой структуре кухня предстает как единое лексическое поле, где каждое понятие имеет свой «адрес». Это отражает просвещенческий идеал систематизации знаний, стремление упорядочить хаотичное многообразие кулинарных практик.

Алфавитная структура насильственно вырывает явления из их естественной среды. Статьи «Император Александр II (любимые блюда)» и «Икра» оказываются рядом, так же как «Повар» и «Плов». Исторические, региональные, социальные связи между понятиями разрываются. Такой словарь рискует стать коллекцией разрозненных фактов, а не целостным текстом. Он передает многослойную энциклопедическую информацию.

Пример: в алфавитном словаре статья «Щи» будет существовать сама по себе. Ее связь с «русской печью», «кислотностью рассола», «постными днями» и «историей капусты»

останется за кадром, если только она не будет прописана в перекрестных ссылках, которые сами по себе становятся элементом структуры.

**2. Системно-тематическая структура: иерархия Разума.**

Альтернатива – построение словаря по тематическим разделам: «Образцовая кухня», «несколько слов к читателю», «гастрономический календарь Гримо де ля Реньера». Это подход энциклопедиста, стремящегося не просто перечислить, но и с мастерством писателя объяснить (см. словарные статьи «Фазан», «Стерлядь», «Страус» и т.д.).

Такая структура утверждает, что кулинария – это система. Чтобы понять рецепт, нужно знать физику и химию процессов («пассерование», «эмульгирование»), историю ингредиентов («картофель в России»), культурный контекст («кухня русского дворянства XIX века»). Это аналитический, почти научный подход. Лексикограф воспитывает в читателе не просто кулинара, а кулинарного мыслителя: «СУП РУССКИЙ ХОЛОДНЫЙ, как его готовят в Петербурге и в Москве (рецепт, который привнес во французскую кулинарию автор Мемуаров госпожи де Креки). Основа этого супа – квас. Квас представляет собой очень легкое пиво из ячменной муки, которая бродит благодаря кислым ягодам и почка дуба» [1; с. 559].

**3. Смешанная (гипертекстовая) модель: Идеал «Большого словаря» А. Дюма.**

Вершиной структурной мысли для гипотетического «Словаря Александра» представляется синтез двух подходов. Внешне – это может быть алфавитный порядок, обеспечивающий удобство поиска. Внутренне – это плотная, разветвленная система связей, создающая гипертекст.

Отражение сложности мира: В такой модели статья «Хлеб» [1; с. 645] будет содержать не только описание и рецепт. Она будет включать:

• Ссылки на техники: «замес», «брожение», «выпечка».

• Ссылки на историю: «зерновые культуры», «мельницы», «хлеб в славянской обрядности».

• Ссылки на региональные варианты: «каравай», «калач», «бородинский хлеб».

• Ссылки на смежные понятия: «дрожжи», «закваска», «глютен».

Таким образом, структура становится нелинейной. Читатель сам прокладывает свой маршрут, становясь соавтором смысла. Это максимально точно отражает саму природу кулинарии как переплетения науки, искусства, истории и антропологии. Такой словарь – не справочник, а интеллектуальный лабиринт.

Традиционная точка зрения настаивает на алфавитности как на «золотом стандарте» лексикографии. Ее адепты полагают, что задача словаря – дать дефиницию, а не развлекать читателя историческими экскурсами. Четкость и быстрота поиска – главные добродетели.

Культурологическая (контекстуальная) точка зрения утверждает, что кулинарный термин без контекста – это звук пустой. Они выступают за тематические сборники или, в крайнем случае, за обширные эссеистические статьи внутри алфавитного каркаса, где прослеживаются все культурные связи. Для них словарь – это форма истории ментальностей (см. статьи «Корюшка», «Салат из капусты», «Мадлен», «Макароны», «Пудинг» и т.д.).

Прагматическая (рецептурная) точка зрения часто доминирует среди практикующих поваров. Для них идеальная структура – это логика приготовления: от закусок к десертам, от простого к сложному. Такой подход игнорирует историко-лингвистический аспект, но предельно утилитарен.

«Большой кулинарный словарь Александра», если он претендует на универсальность, должен был бы найти баланс между этими подходами. Его структура – это и есть ответ на вызовы, брошенные каждой из этих точек зрения.

Выбранная структура позволяет нам сделать выводы об авторе «Большого кулинарного словаря» Александра Дюма.

• **Алфавитный порядок** мог бы говорить об авторе-систематизаторе, возможно, ученом-естественнике, для которого классификация – первоочередная задача.

• **Тематическая иерархия** указывает на автора-философа, энциклопедиста, стремящегося к созданию всеобъемлющей картины мира, где кулинарии отведено определенное, важное место.

• **Гипертекстовая модель** – это удел автора-постмодерниста понимающего относительность и ценящего множественность интерпретаций. Это словарь-собеседник, а не словарь-инструкция.

Кроме того, структура социальный заказ – Словарь, построенный по сословному принципу несет иную идеологическую нагрузку, нежели словарь, где все рецепты сосуществуют в едином алфавитном пространстве, пусть и с историческими пометками.

Проведенный анализ позволяет сформулировать следующий вывод: «Большой кулинарный словарь» представляет собой не гипотетическое собрание рецептов, а сложный культурный текст, смысл которого раскрывается прежде всего через его архитектонику. Структура в таком проекте является первичным актом интерпретации, философским манифестом, который определяет, будет ли кулинария представлена как совокупность разрозненных фактов, стройная система знаний или живой, дышащий организм, чьи части неразрывно связаны словом и его объемным толкованием воедино.

Идеальный «Большой кулинарный словарь» Александра Дюма – это, вероятно, словарь-гипертекст, где внешняя строгость алфавита сочетается с внутренней свободой ассоциативных и логических связей. Он признает право читателя на собственный путь познания, но при этом предлагает ему надежную карту – продуманную, глубокую и многомерную структуру. Такой труд был бы не просто сводом кулинарных знаний, но и сознательным актом высокой филологической и гуманитарной мысли, где история, лингвистика и культура сплетаются в едином гастрономическом единстве достойным своего высокого предназначения – быть энциклопедией человеческого бытия, увиденного через призму трапезы.

**Список литературы**

1. Дюма А. Большой кулинарный словарь. Пер. с фр. Г.П. Мирошниченко. – М.: АСТ: Астрель, 2007. – 735 с.

2. Словарь русской пищевой метафоры. – Том 1: Блюда и продукты питания / сост. А.В. Боровкова, М.В. Грекова, Н.А. Живаго, Е.А. Юрина; под ред. Е.А. Юриной. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2015. – 428 с.

© Лайпанова Д.С., 2025

УДК 81’22+811.1/8

**Латыпова И.А.,**
*доцент кафедры русского языка и методики его преподавания ИФМК КФУ,*
*г. Казань, Россия*

## ТИПОЛОГИЯ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ЛЕКСИЧЕСКОЙ МИКРОСИСТЕМЕ «ДОМ» В РУССКОМ И ТАТАРСКОМ ЯЗЫКАХ

***Аннотация.*** *В данной статье рассматриваются структурные особенности словообразовательных гнезд в рамках лексической микросистемы «Дом» в русском и татарском языках. Актуальность исследования обусловлена необходимостью комплексных системных исследований словообразовательных единиц разноструктурных языков в сопоставительном аспекте.*

***Ключевые слова***: *словообразовательное гнездо, словообразовательная парадигма, словообразовательная цепочка, словообразовательный аффикс, сопоставительный анализ, лексическая микросистема.*

В последнее время возрос интерес исследователей к проблемам сопоставительного словообразования, что закономерно обусловлено развитием самой теории словообразования и постоянством соответствующих языковых контактов. Одним из наиболее интересных и типологически продуктивных объектов здесь является словообразовательное гнездо [1, с. 16]. В современной дериватологии изучению словообразовательных гнезд, их структурно-семантических особенностей, определению места словообразовательных гнезд в системе словообразования уделяется большое внимание. В русской лингвистике в различной степени вопросы гнездования слов затрагивались в работах С.С. Белокриницкой, Е.Л. Гинзбург, А.М. Зализняк, Е.А. Земской, З.Г. Кеворковой, М.В. Китайгородской, Е.С. Кубряковой, В.В. Лопатина, А.И. Моисеева и т.д. В татарском языкознании словообразовательная система как объект лингвистического исследования получила освещение в трудах Э.М. Ахунзянова, З.М. Валиуллиной, К.З. Зиннатуллиной, Ф.А. Ганиева, Ш.А. Рамазанова, М.А. Сагитова, Д.Г. Тумашевой, В.Н. Хангильдина. В сопоставительном плане словообразовательные гнезда русского и татарского языков рассмотрены в трудах А.А. Аминовой, В.Г. Фатхутдиновой, И.А. Латыповой и др. И все же в настоящее время словообразование остается одним из наименее изученных разделов татарской лингвистики.

Словообразовательное гнездо, теоретические основы которого были разработаны профессором А.Н. Тихоновым, способствует всестороннему исследованию формально-семантических отношений различных единиц в словообразовательной системе. Исследование устройства словообразовательных гнезд позволяет лучше понять языковую систему в целом, т.к. гнездо отражает языковую систему, и в то же время, моделирует его. Исследования последнего времени указывают на актуальность изучения словообразовательного гнезда как единицы языкового сознания и коммуникации, а не только как классификационной единицы лингвистики. Роль и место словообразовательного гнезда в системной организации лексики определяется в кругу измерений семантического пространства языка: находясь на деривационной оси и являясь деривационной подсистемой, словообразовательное гнездо по своим парадигматическим и синтагматическим свойствам сближается с другими структурообразующими единицами лексической системы [2, с. 4].

В результате проведенного анализа словообразовательных гнезд лексической микросистемы «Дом» в русском и татарском языках выявлен целый ряд общих и специфических признаков. Словообразовательные гнезда данной лексической микросистемы имеют высокую производительность в обоих сопоставляемых языках. В каждом из них данная группа слов обладает общими словопорождающими свойствами, обусловленными принадлежностью к одной тематической группе. Структура словообразовательных гнезд, состав словообразовательных парадигм в таких гнездах свидетельствуют об идентичных законах словопроизводства в пределах данной тематической группы.

Характерной особенностью татарских словообразовательных гнезд является преобладание словообразовательных парадигм, тогда как в русских словообразовательных гнездах широко представлены как словообразовательные цепочки, так и словообразовательные парадигмы. В гнездах татарского языка словообразовательные цепочки представлены в ограниченном количестве. Отличительной чертой татарского языка является тенденция к аналитизму. С этим связано образование большого количества аналитических конструкций в татарском языке.

В большинстве словообразовательных гнезд формируются четыре блока: субстантивный, адъективный, глагольный и в некоторых гнездах – наречный. Наличие названных блоков свидетельствует, что в формировании словообразовательных гнезд данной тематической группы участвуют основные знаменательные части речи: существительные, прилагательные, глаголы, наречия.

Каждая часть речи в рамках указанной темы располагает своим набором словообразовательных аффиксов. Словообразовательный потенциал различных частей речи по-разному реализуется в гнездах в целом и на отдельных его ступенях. Для отсубстантивных гнезд характерны образования именного типа, реже – глаголы. Наречные

дериваты образуются лишь в некоторых гнездах. Так, в гнезде с исходным словом *дом* в русском языке зафиксировано 19 существительных, 6 прилагательных, 4 глагола, 2 наречия. В татарском языке в гнезде с исходным словом *йорт (өй)* зафиксировано 7 существительных, 2 прилагательных, 2 глагола. В русском языке встречаются гнезда, в которых нет ни одного производного глагола в словообразовательных парадигмах исходных слов: *дверь, окно, стол, двор, забор* и т.д. В отличие от русского, в татарском языке в словообразовательных гнездах с исходным словом *ихата (двор)* в словообразовательных парадигмах встречается производный глагол: *ихаталау*.

Анализ формальной структуры словообразовательных цепей показал, что для каждого гнезда характерен определенный набор словообразовательных цепочек, что зависит от словообразовательного потенциала исходного слова цепочки, словопорождающих возможностей ее компонентов. В число конечных членов цепи входят слова периферийной лексики, устаревшие, малоупотребительные лексические единицы. Много таких слов в СЦ с исходными словами *дом – одомашнить, окно – оконище, двор – дворницкий* в русском языке и *йорт – йортлашу, йорт – йортлыклы* в татарском языке и т.д.

Кроме того, в рамках данной тематической группы в татарском языке образуется огромное количество парных слов: *йорт-каралты, өй-каралты, йорт-кура, йорт-җир, йорт-ил, йорт-милек, йорт-җиһаз, ишекле-түрле, ишеккә-ишек, йорт-музей* т.д. В русском языке образуется всего лишь одно парное слово: *баня-прачечная.* Много сложных слов*: йорттума, өйалды* в татарском языке и *домохозяйка, домработница, домовладелец, домохозяин, детдом, детдомовец, окномойка* и многие другие в русском языке.

Очень ярко прослеживается на словообразовательном уровне татарского языка тенденция к аналитизму: *йорт башы, ишек алды, өй алды* и др. Данные слова образованы с помощью синтаксического способа образования слов при переходе словосочетаний в сложное слово. Если связь звукового комплекса с содержанием термина перестает улавливаться специалистом, то такой звуковой комплекс представляется лишенным мотивировки, является условным, произвольным языковым знаком. Принцип однословности, характерный для синтетических языков, не соответствует самой природе татарского языка как агглютинативно-аналитического, где около половины грамматических средств являются аналитическими.

Зачастую эквиваленты словообразовательных цепочек в русском и татарском языках могут быть не только непроизводными словами, но и совершенно другими языковыми единицами, лексемами из другой семантической сферы:

*ишек – дверь*

*ишекле-түрле – взад-вперед*

или

*ихата – двор*

*ихаталы – огороженный*

Таким образом, проанализированный пласт лексики характеризуется высокой степенью дробности обозначаемого семантического пространства, что связано с условиями жизни народа – носителя языка, национальными традициями. Для каждой подгруппы лексической микросистемы «Дом» характерен свой набор словообразовательных моделей и словообразовательных типов, что позволяет реализовать активное усвоение данной лексики.

Установление структурно-семантической эквивалентности отыменных словообразовательных гнезд русского и татарского языков позволило выявить типологию межъязыковых соответствий на словообразовательном уровне, определить наличие или отсутствие тех или иных лексико-грамматических категорий, получивших реализацию в производной лексике обоих языков, глубже проникнуть в системно-структурную организацию имени существительного как части речи.

**Список литературы**

1. Аминова А.А. Словообразовательные единицы русского языка в сопоставительном освещении (русско-татарские параллели) // Языки и литература народов Башкортостана в Евразийском диалоге культур: Материалы рег. науч.-уч.-теорет. конф. (15 мая 1997 г.). – Уфа, 1997. – С.16.

2. Фатхутдинова В.Г. Комплексные единицы словообразования в русском и татарском языках: автореферат дис. ... доктора филологических наук / Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина, Казань, 2006. – С. 3.

© Латыпова И.А.., 2025

УДК 821.512.145

**Мансуров И.С.,**
*доцент кафедры татарской и чувашской филологии*
*Стерлитамакского филиала УУНиТ,*
*г. Стерлитамак, Россия*

## БАШКОРТСТАНДА ТАТАР ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТЕНЕҢ ЖАНР ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

***Аннотация***. *Бу хезмәттә Башкортстан татар әдәби тәнкыйтьенең кайбер жанрлары анализлана. Автор республиканың әдәби процессында татар әдәби тәнкыйтьенең уңышлы үсүен билгеләп үтә. Әдәби тәнкыйть жанрлары бик күптөрле: китапка рецензияләр, конкрет әсәр яки китап буенча уйланулар, юбилей мәкаләсе, әдәби диспут, әдәби конкурслар, түгәрәк өстәлләр, әдәби әңгәмәләр (шагыйрьләр, язучылар һәм галимнәр белән әңгәмәләр). Башкортстанда автор-тәнкыйтьчеләр – югары уку йортлары укытучылары һәм галимнәре, язучылар һәм шагыйрьләр, журналистлар һәм студентлар.*

***Терәк сүзләр:*** *татар әдәбияты, Башкортстан әдәбияты, әдәби тәнкыйть, тәнкыйть жанрлары, әдәби әңгәмәләр, әдәби диспут, рецензия.*

Үткән гасыр азагында Башкортстан Республикасында татар шагыйрьләре һәм язучыларының китапларын бастыру эше җайга салынды. Бу автор өчен дә, укучылар өчен дә һәрвакыт шатлыклы вакыйга. Үз чиратында әдәби-мәдәни җәмәгатьчелек китапны яисә билгеле бер әдәби әсәрне бәхәсләүгә керешә. Шулай итеп әдәби тәнкыйть үз эшен башлый, тәнкыйтьнең төп максаты – язучы иҗатына бәя бирү, укучыга әдәбият дөньясында юл күрсәтү, автор белән укучы арасында бәйләнеш урнаштыру. Нәтиҗәдә, әдәби-тәнкыйди эшчәнлеккә югары уку йортлары укытучылары – галимнәр һәм шагыйрь-язучыларның үзләре дә актив рәвештә керештеләр.

Югары уку йортлары укытучылары арасында иң нәтиҗәле тәнкыйтчеләр булып К.С. Дәүләтшин, С. Хафизов, Р.К. Әмиров, С.Г. Сафуанов атарга була, соңрак галимнәрнең яңа буыны килде: Л.Р. Сәгыйдуллина, И.К. Фазлетдинов, А.Г. Хәлиуллина, Р.Ф. Сөләйманов. Кайбер шагыйрь һәм язучылар, шулар арасында М. Вафин, М. Кәбиров, журналистлар Ф. Фәткуллин, Л. Кәшфи һ.б. дә активлык күрсәттеләр.

Яңа китап чыгу яки журналда әдәби әсәр басылу белән бәйле рәвештә массакүләм матбугат чараларында рецензияләр пәйда булу – нормаль әдәби процесс билгесе. Бу юнәлештә «Тулпар» журналы зур активлык күрсәтә, аның һәр санында кимендә бер әдәби-тәнкыйди хезмәт басыла. Жанр ягыннан алар бик төрле, мәкаләләрнең күбесе – китап чыгу уңаенан яки билгеле бер әсәрне укыганнан соңгы фикерләр-уйланулар. Кайберләре китап рецензиясе характерына ия, юбилей мәкаләләре дә бик актив басыла.

«Тулпар» журналында әдәби тәнкыйть юнәлеше буенча даими рубрикалар бар: «Әдәби тәнкыйть», «Шигърият», «Замандаш», «Иҗат», «Әдәби кунакханә», «Әдәби очрашулар», «Сәнгать», «Якташлар иҗаты» һ.б.

Табигый ки, әдәби-нәфис журнал тәнкыйди процессның двигателе булырга тиеш. Шуңа күрә «Тулпар» бу үзенчәлектән актив файдалана һәм төрле әдәби иҗат юнәлешләре

буенча әдәби бәхәсләр, әдәби конкурслар оештыручы булып тора. Нәтиҗәдә, журнал битләрендә күпсанлы әдәби диспут, әдәби конкурслар, түгәрәк өстәл кебек рубрикалар пәйда булды.

Башкортостан әдәби тәнкыйте үсеше өчен 2006–2007 елларда «Татар шигърияте Башкортостанда: бүгенгесе һәм киләчәге» темасында узган «Тулпар» журналы диспутының әһәмиятен аерым билгеләп үтәргә кирәк [2]. Чөнки бәхәскә республикадагы татар шигъриятенең бүгенге халәте, аның үсешенең перспективалы юнәлешләре, региональ үзенчәлекләре, шулай ук татар әдәбияты тарихында урынын һәм ролен билгеләү буенча өч сорау куелган иде. Аерым сорау итеп Башкортостандагы татар нәфис әдәбиятын әдәби-тәнкыйди анализлау проблемасы тәкъдим ителгән. Доцент И.К. Фазлетдинов Башкортстанның заманга татар шигърияте буенча әдәби тәнкыйтьне анализлауга багышланган мәкаләсендә, әдәби җәмәгатьчелек вәкилләре өчен әлеге бәхәснең бик әчтәлеле һәм бик кызыклы булуын билгели [4, б. 68–70]. Ике ел дәвамында журнал битләрендә әдәби процессны төрле дәрәҗәдә анализлап, республиканың художстволы иҗаты үсешенең үз вариантларын тәкъдим итеп бәяләгән 11 әдәби-тәнкыйди эш басылган. Диспутта катнашучылар Башкортстан әдәби мәйданында сәләт дәрәҗәсе буенча төрле авторлар барлыгын, алар арасында Башкортстанда да, Татарстанда да танылган шәхесләр булуын билгелиләр.

Гомумән, диспут нәтиҗәләре буенча, Башкортстан татар шигърияте, гәрчә үзенең региональ үзенчәлекләре булса да, татар халкының зур әдәби мирасының бер өлеше дип билгеләнде. Ләкин әдәби бәхәстә катнашучыларның кайберләре республикабыз татар язучылары һәм шагыйрьләренең иҗаты киң укучылар арасында танылу-танылмау мәсьәләсе буенча үз борчылуларын белдерде.

Безнең фикербезчә, БР массакүләм мәгълүмат чараларындагы әдәби әңгәмәләр (шагыйрьләр, язучылар һәм галимнәр белән интервьюлар) аерым әдәби тәнкыйть жанры буларак санала ала. Чөнки Башкортстан гәзит-журналларында мондый формататтагы материаллар бик күп һәм алар эчтәлеге ягыннан төбәкнең әдәби үзенчәлекләрен билгеләүгә үз өлешен кертә.

Билгеле булуынча, күп еллар, хәтта гасырлар буе «әдәби әңгәмәләр» әдәби-мәдәни процесста мөһим урын алып торалар. Без «Платон диалогларын» да, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов кебек классикларның әңгәмәләрен дә, даими рәвештә шундый характердагы рубрикалары булган «калын» журналларны да искә төшерә алабыз. Күп кенә язучы-классиклар һәм галим-тәнкыйтчеләр «әдәби әңгәмәләр» жанрында актив иҗат иттеләр. М.М. Бахтин буенча, диалог үзенең универсаль фәлсәфи әһәмиятендә кешене һәм аның яшәешен аңлау форматы.

Әдәби әңгәмәләрнең XIX – XX гасыр башы Россия мәктәбе системасында мәҗбүри булуына да игътибар итәргә телибез.

Бу жанр бүгенге көндә басма формататта гына түгел, телевизион һәм интернет мәйданында да актив эшли. Интернетта без «әдәби әңгәмәләр», «китапларга күзәтүләр» һ.б. кебек махсус ресурслар белән таныша алабыз.

Башкортстанның әдәби мәйданында татар телендә «әдәби әңгәмәләр» белән «Кызыл таң», «Өмет» гәзитләрендә һәм «Тулпар» журналында [5] танышырга мөмкин.

**«Тулпар» журналындагы кайбер материалларга тукталып үтик**. Журналда иң актив «әңгәмәдәш» – М. Вафин. Ул – журналист та, шагыйрь дә, тәнкыйтче дә. Шуңа күрә аның әңгәмәдәшләре һәрвакыт иҗади кешеләр: шагыйрьләр, язучылар, журналистлар. Әйтергә кирәк, М. Вафин үз әңгәмәләренә татар әдипләре генә түгел, башкорт һәм рус авторларын да чакыра.

Егерме елдан артык вакыт эчендә М. Вафин журнал битләрендә Р. Идиятуллин, М. Кабиров, М. Салимов, М. Кәримов, З. Зәйнуллин, Р. Зиязетдинов, Р. Чурагулов, М. Абделмәнов, Ә. Кәшфуллин, Д. Булгакова, Р. Гаташ, М. Кәрим, Н. Асанбаев, Д. Морзакаева, Н. Гаетбаев, Л. Соколов һ.б. белән әңгәмәләшкән. Бу елларда аңа кайбер әдипләрдән берничә тапкыр интервью алырга да туры килгән.

Бу әдәби тәнкыйть жанрында Д. Булатова, Л. Сәгыйдуллина, И. Фазлетдинов һ.б. эшләре дә бар. Игътибар итик: А. Зәкиевнең интервьюсы кызыклы һәм оригиналь – бу «үзе белән үзеңә әңгәмә». Анда автор бер яктан «үткен теле» журналист буларак, икенче яктан – язучы, прозаик буларак чыгыш ясый. Биредә журналист һәм язучы иҗат табигате, әдәби процесс турында сөйләшәләр.

Әдәби әңгәмәләрнең исемнәре дә шигъри характерда икәнен искәртергә кирәк: «Җирдә Кояш илчесе», «Әдәбият – йөрәк эше», «Шигърият чишмәсе корыр дип курыкмыйм», «Халык шагыйре – Сүз пәйгамбәре ул..», «Мин – ирекле кеше», «Шигъри күңелле тарихчы», «Тамырларым – туган җирдә», «Бу гомрем тәгәл бер көн кебек» һ.б. Эчтәлек ягыннан бу әңгәмәләр бик кызыклы, аларда шагыйрь һәм язучыларның фикерләре белән танышырга, аларның гомумән иҗатка, аерым коллегалар мирасына, республикабыз әдәби процессына, туган тел һәм мәдәниятькә, шулай ук тормыш принципларына мөнәсәбәтен аңларга мөмкинлек бирә.

Әдипләр арасында үз әсәрләре җыентыкларына коллегалары, галимнәр яки журналистларның кереш сүзләрен кертү традициягә әйләнгән. Әдәби тәнкыйттә мондый мәкаләләрне аерым жанрга аерып карыйлар. Башкортостанда татар телендә чыккан китапларның күбесендә мондый кереш сүзләр яки сүз башлары бар.

Мисал өчен кайбер эшләргә тукталып үтик. XX гасырның 90 нчы еллар башында Башкортстанда татар телендә басылган беренче китапларның берсе С. Рәхмәтулланың «Уяну» шигырьләр җыентыгы булды. Китап Башкортстан татар әдәбияты өчен зур әһәмияткә ия, беренчедән, билгеле булуынча, ул беренче «самиздат» китапларның берсе, икенчедән, җыентык тирән символлы, шигъри исемгә ия. «Уяну» сүзе Башкортстан татар әдәбиятының, төрле сәбәпләр аркасында шактый еллар «йокы» халәтендә булганлыгын, гомуми торышын бик тәгәл характерлый. Моңа сүзбаш авторы М. Вафин да игътибар итә, ул бу халәтнең әһәмиятен, шулай ук бу китапның Башкортстан әдәби мәйданындагы ролен ассызыклар өчен хәтта «уяну» сүзен берничә тапкыр кабатлый [6].

Кайбер китапларда үзенчәлекле кереш сүз форматы тәкъдим ителә: биредә авторның стиле, шигъри образлар, ачылулар, гомумән иҗатының индивидуаль хассияте турында шагыйрь, язучы, галимнәрнең кыска язмалары урын алган. Мисал өчен М. Вафинның «Тынлык моңы» китабын алыйк. Җыентыкта авторның иҗаты турында шагыйрь һәм язучы, галимнәр Ә. Атнабаев, М. Кәримов, И. Юзиев, Ә. Баянов, С. Поварисов, К. Дәүләтшин, Ә. Мәхмүтов, М. Мөлеков, Л. Сәгыйдуллина, С. Рәхмәтулла, М. Кәбировның кызыклы фикерләрен укырга мөмкин. Әлбәттә, бу язмаларның барысы да диярлек тулы вариантта массакүләм мәгълүмат чараларында басылган, бу китапта алар кыскартылып, бергә тәкъдим ителә [7].

Әдәби тәнкыйть жанрлары төрле, әмма татар әдәбият белемендә алар әлегә җентекләп тикшерелмәгән дияргә була. Башкортстанның хәзерге татар әдәби процессында түбәндәге әдәби тәнкыйть жанрлары күзәтелә: рецензияләр, ике формататта: китап яки билгеле бер әсәр буенча; китап яки шагыйрь-язучы иҗаты буенча уйлану-фикерләр; юбилей мәкаләләре; әдәби диспут (бәхәс); әдәби конкурс нәтиҗәләре буенча күзәтү; түгәрәк өстәл; әдәби әңгәмәләр (шагыйрьләр, язучылар һәм галимнәр белән интервьюлар). Барлык жанрлар да бик актив, аларның берсе дә игътибарсыз калган, дип әйтеп булмый.

Башкортстанда тәнкыйтьче-авторлар булып югары уку йортлары укытучылары һәм галимнәре К.С. Дәүләтшин, С.Х. Хафизов, Р.К. Әмиров, С.Г. Сафуанов, Л.Р. Сәгыйдуллина, И.К. Фазлетдинов, А.Г. Хәлиуллина, Р. Сөләйманов; язучы-шагыйрьләр М. Вафин, М. Кәбиров; журналистлар Ф. Фәткуллин, Л. Кәшфи, шулай ук мәктәп укытучылары һәм укучылары, югары уку йортлары студентлары, укучылар саналалар.

Башкортстанда татар телендәге әдәби тәнкыйть «Кызыл таң», «Өмет» гәзитләрендә, «Тулпар», «Башкортстан укытучысы» журналларында һәм башка шәхси массакүләм чараларда, шулай ук тәнкыйди эшләр җыентыкларында, уку әсбапларында басылган. Безнең тарафтан Башкортостан татар әдәбияты буенча әдәби-тәнкыйди эшләрнең шактый зур (500

дән артык) библиографиясе төзелде. Әлбәттә, барлык әдәби-тәнкыйди эшләрне кечкенә бер хезмәт кысаларында анализлап бетерү мөмкин түгел.

**Кулланылган әдәбият**

1. Амиров Р.К. О развити татарской литературы Башкортостана// Башкортостанда татар теле һәм әдәбиятын укытуда региональ компонент: фәнни-методик мәкаләләр җыентыгы / И.Е. Карпухинның гомуми редакциясендә; җаваплы ред. И.С. Насипов // Республика фәнни-практик конференциясе 4 апрель 2000 ел. – Стәрлетамак: Стәрлетамак дәүләт педогогия институты, 2001. – Б. 4–14.

2. Бәхәс тәмам // Тулпар. – 2007. – № 6. – Б. 36-37.

3. История русской литературной критики: учеб. Пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / [В.В.Прозоров, Е.Г. Елина, Е. Е. Захаров и др.]; под ред. В.В. Прозорова. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 432 с.

4. Фазлетдинов И.К. Тәнкыйтьтә Башкортстандагы хәзерге татар поэзиясе // Tatarica. – 2016. – № 2 (7). – Б. 64–72.

5. Вафин М., Хафизов С. Туган җир музасы (Башкортстанда яшәүче татар телле шагыйрьләр иҗаты турында «кырлы» өстәл) // Тулпар. – 2001. – № 1. – Б. 23–30; Идиятуллин Р. Бу гомерем төгәл бер көн кебе... Әдәби кунакханә // Тулпар. – 2016. – № 3. – Б. 50–53; Фазлетдинов И. Хыял яшәешкә шундый якын. Әдәби кунакханә // Тулпар. – 2017. – № 1. – Б. 32–35; Вафин М. «Язучылык – күңел таләбем». Әдәби кунакханә // Тулпар. – 2019. – № 1. – Б. 72–73; Кәримов М. «Мин бервакытта да яраклашмадым». Әдәби кунакханә. Әңгәмәдәш М. Вафин // Тулпар. – 2022. – № 1. – Б. 2–4.

6. Вафин М. Соңгы сүз // Салават Рәхмәтулла. Уяну: шигырьләр, җырлар, поэмалар. – Уфа, 1993. – Б.195–199.

7. Вафин М. Тынлык моңы: шигырьләр. – Уфа: Китап, 2011. – 150 б.

© Мансуров И.С., 2025

УДК 821.512.145

**Мансурова З.Я.,**
*учитель МБОУ Каранская СОШ МР Буздякский район РБ,*
*с. Ураново, Россия*

## ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА АТ ОБРАЗЫ

***Аннотация***. *Әлеге мәкаләдә хәзерге татар әдәбиятында ат образының бирелеше карала. Шулай ук Х. Исмәгыйлев һәм А. Әхмәтгалиева әсәрләрендәге геройларның үсешендә һәм формалашуында атның ролен һәм әһәмиятен өйрәнү мәсьәләләре дә күтәрелде.*

***Терәк сүзләр***: *образлар; типиклаштыру; эпик хикәяләү; психологизм; системалылык.*

Ат – безнең төрки халкыбызның тугры юлдашы, гомумән, безнең яшәешебез аның белән аерылгысыз бәйләнгән. Ат образы, ат культы кардәш төрки халыкларның да рухи мәдәниятләрендә үзәк урын биләп тора. Ат борынгыдан килгән төрки дастаннарда төп каһарманның аерылгысыз юлдашы. Бәйгеләр, бәйрәмнәр, йолалар атсыз узмаган. Ат белән бәйле күп төрле ышанулар, йолалар татар тормышында зур урын тоткан. Борын-борыннан халкыбыз атка изге хайван дип караган, аны үзенең иң якын дусты, уң канаты дип санаган. Европа илләрендә ат иң бай кешеләрдә булса гына, безнең төрки бабаларыбызның ул тормыш таләбе булган. Көнкүреш – яшәешне атсыз күз алдына китерергә дә мөмкин түгел. Кырда, өйдә, төрле күңел ачу бәйрәмнәрендә дә ат мөһим рольне уйнаган

Татар әдәбиятына килгәндә, Г. Ибраһимовның «Алмачуар» хикәясе, Г. Тукайның «Пар ат» поэмасы, И. Юзеевның «Йолдыз кашка турында баллада»сы, М. Галиевнең «Ат

рухы», А. Хәлимнең «Өч аяклы ат» әсәрләре дә язучыларыбыз бу образга битараф булмаулары хакында сөйли. Күз алдыбызга иксез-чиксез болыннарда утлап йөргән атлар, шул атларны кичкырын сакларга чыккан малайлар, янып торган учак күз алдына килә. Ул гына түгел, ирексездән, авыз эченнән генә «ниләр генә күрми бу дөньяда ир-егеткәй белән ат башы», дип көйли башлыйсың. Бу әсәрләр үткән гасырда калса да, алар атка мәдхия җыры булып яңгырый. Ат образының, башка образлар белән янәшә караганда, «әхлакый-эстетик бирелеше, эмоциональ көчергәнеше» [7, 648 б.] шактый көчле.

XX гасыр азагы–XXI гасыр башында ат образы традицион героик-романтик яссылыкта буыннар, шәхес язмышы белән бәйләнештә ачылу белән бергә фәнни-техник революция тудырган рухи-әхлакый югалтулар яссылыгында яңача сурәтләнә башлады. Ат язмышы ил язмышы символына әверелде. Ат һәм башка йорт-кура малы үзләрендә халык язмышын, кеше һәм табигать мөнәсәбәтләрен гәүдәләндерде [1; 33 б.].

Татар язучысы өчен кешелек һәм табигать дөньясының бәйләнеше аерылгысыз. Язучылык эшенә соң гына керешүеннән карамастан, бүгенге көн татар әдәбияты мәйданында үз урынын тапкан, үз аудиториясын булдырган Хисаметдин Исмәгыйлев иҗатына күз салсак, югарыда әйтеп киткән фикерләрем бик урынлы. Беренче тапкыр Хисаметдин Исмәгыйлевның иҗаты белән танышуым «Тулпар» журналы аша, «Ат һәм без» повесте булды. Эчтәлеге буенча, автор үзе билгеләмәсә дә, әсәр автобиографик повесть жанрына карый. «Ат...Ике хәрефтән генә торган гап-гади сүз. Барлыгы ике хәреф. Һәм бу сүз берничә төрле мәгънәгә ия», – дип башлый автор үзенең әсәрен [5; 4 б.]. Повестьта Х. Исмәгыйлев ат сүзенә иң беренче чиратта тирән мәгънә салып куя. Авыл хуҗалыгында хайваннар күп булуына карамастан, ул «Миңа ат кадерлерәк», – ди [5; 4 б.].

Төп герой (автор үзе) безне 60нчы елларга алып китә. Авыл һәм урман хуҗалыгында барган вакыйгалар безне төрле кешеләр белән очраштыра. Геройның әтисе Шәрәфи авыл Советы рәисе булып эшли. Бик итагатьле, тырыш һәм кешелекле кеше. Бервакыт урманда рөхсәтсез агачлар киселә. Акт төзиләр, акт буенча берникадәр штраф тиеш була. Тик икейөзле кешеләр актны үзгәртеп, биш төп урынына унбиш төп дип үзгәртеп куялар. Урман түрәсе үзе үк урман кистереп, барча булган гаепне күрше колхоз рәисе өстенә тагарга уйлаган була. Шәрәфинең үткенлеге һәм игътибарлылыгы аркасында, кеше гомере сакланып кала. Ләкин шушы кешлеклеге аны һәм аның гаиләсен бик озак эзәрлекләп бара, автор үзе әйтмешли «нужа күрүләре» яңа гына башлана [5; 7 б.].

Авыл җирендә мал азыгы әзерләсәң дә, чүп түгәргәме, яки күрше авылга барып килүме – иң мөһим транспорт булып ат санала. Шәрәфи дә беркөнне аксак булса да ат алып кайта. «Чатанласа да ат, ат инде» [5; 9 б.]. Автор авыл җирендә яшәвенең бөтен матурылыгын да, авырлыгын да шушы ат образы аша безгә китереп җиткерә алган. «Татра» кушаматлы ат машинадан да кадерлерәк була ул вакытта. Ул кушаматны да юкка гына бирмиләр, «атның галәмәт көчле һәм акыллы булуын (безнең бригадта андый гәүдәле һәм көчле ат юк та иде әле) исәпкә алып, «Татра» дип исем куштык» [5; 10 б.]. Бу кушаматта ниндидер яшерен мәгънә дә салынган кебек. Әгәр хәрефләрнең урынын алыштырсак, Татар дигән исем килеп чыга. Бу халкыбызның ат кебек эшчән, тугры, тырыш кебек сыйфатларны үз эченә алган символик образ булып тора.

Атлы кешенең эше күбәйсә дә, дөнья көтүе дә бераз җиңеләя. Урман аланында төп геройның әтисе белән бергәләп печән чабу мизгелләре, печән чабуның тәме, тирә-яктагы кошлар сайравының моңы, үлән арасында сибелеп калган кып-кызыл җир җиләкләре дә, әлбәттә, ат белән бәйле. Чөнки авыл агаеның авыр хезмәтенә нигезләнгән яхшы, мул, имин тормышны, бәхетле тормышны да аттан башка күз алдына китереп булмый. Печән чабулар, атка утырып җырлы-җырлый кайтулар, кичен ат саклаулар, атлы кешедән авылдашларының көнләшүе – барысы да әсәрдә чагылыш таба. Беркөнне атлары Шәрәфиләрнең югала. Эзли торгач, күрше авылда казакъларда табалар. Алар «чегәннәр урлап китеп барганда, ташлап калдырдылар», – дип алдаша. Еллар үткәч кенә урман кисеп байый алмаган урман хуҗасының үч алу нияте белән эшләнгән икәне билгеле була.

Әсәрдә ат образы янындагы барган вакыйгалар безгә гореф-гадәтләрне генә түгел, шул чорда барган совет хакимиятенең гади халыкка булган мөнәсәбәтләрен, налог җыюлар, гади халык ничек булса да рәхәт яшәмәсен дигән кебек, мал исәбен алулар, артык булса, колхоз абзарына төшерүләр тасвирланган. «Шәрәфи законсыз ат асрый. Атын гомум хуҗалык файдасына тартып алырга» дигән карар чыгарып, эзәрлекләүләрен дәвам итәләр. Сугыш ветераны булган, инвалид Шәрәфи гаепсезгә гаепле булып, авыр вакытлар кичерә. Һәр җыелышта куркыныч җинаятьче кебек эшен тикшерәләр, янәсе «законсыз ат асрый». Атын бирмәгән өчен «Шәрәфигә баллонлы газ бирмәскә», «электр чыбыгын өзергә», «морҗа төбенә кадәр тикшерәләр» [5; 13 б.]. Шәрәфи абыйга «партбилетыңны өстәлгә куй» дигәндә дә ул үзенең тугры дусыннан ваз кичми. Шушы юлларны укыганда сорау туа: ни өчен шулкадәр эзәрлекләүләргә дә түзеп, атыннан баш тартмый ул? Чөнки аты башка бик күп татар халкының тамагын туйдыручы, эшчәнлек, җаваплылык, тугрылык кебек сыйфатларны булдыручы. Шәрәфи карт та, аның улы да (автор үзе) атның кадерен белә. Әсәрдән күрүебезчә, кешелек дөньясы бер генә түгел, икейөзлеләргә дә, намуслы кешеләргә бүленгән. Алар арасында һәрвакыт көрәш. Шушы әсәр аша үзенең идеалларына ышанган Шәрәфи карт кара эчле кешеләр алдында көчле булуын, балаларын да дөрес итеп тәрбияләвендә күрәбез. Автор ачынып, «Соңгы вакытларда ат асраучылар бетте. Яшьләр ялкауланды. Яшьләр авылда калмый», – дип яза. Димәк, ат образы – ул безнең үткәнебез һәм бүгенгесе белән бәйләнеш. Автор үзенең этисе һәм аты «Татра» белән ул халкыбызның аянычлы хәленә, авылыбызның бетүенә ишарә ясый.

Ат образы Айгөл Әхмәтгалиеваның «Ул югалмады» хикәсендә икенче яссылыкта ачыла. Аның әсәрләрен укый башласаң, җырлап торган сөйләме үзенә тарта. Аның әдәби телендә Фатих Хөсни аһәңнәре яңгырап китә. Әмма бу – лиро-эпик тел, нәсер, шигъри проза теле түгел. Матур әдәби телне заманча хәрәкәттәге тормыш вакыйгаларын тергезү белән куша алган эпик хикәяләү бу. Урынлы һәм уйлап сайланган һәр сүз тирәлекнең матур сурәтен тудыра, шул сурәт күз алдына килеп, сине олы җанлы, матур күңелле кешеләр дөньясына алып кереп тә китә. «Ул әле югалмады» хикәясе бүгенге тормышка хас булган актуаль проблемаларны үз эченә алып тасвирлаган әсәрләрнең берсе. Гаилә кыйммәтләре, эчкечелек, хатын-кызның гаиләдәге роле, ана һәм бала мөнәсәбәләре бик ачык чагылган. Язучы әсәрдә дөньяда булган вакыйгаларны гомумиләштереп, образларны типиклаштырып, геройларга исем дә бирмәгән. Без бары тик тормышны сөйрәргә тырышкан этине, исерек әнине һәм кечкенә генә булуына карамастан, дөньяның ачысын-төчесен татыган малайны күрәбез. Малайның тугры дусты аның аты – Карлыгач. Бөтен уйларын, кайгы-хәсрәтләрен, мәктәптәге хәлләрне атына сөйли малай. «Әле дә син бар, Карлыгач», – дип әйтеп куя малай [2; 198 б.]. Аты Карлыгач, малайны кызганудан: «Мин нишли алам?» – дигән сыман күзләрен тутырып карый гына ала [2; 197 б.]. Айгөл Әхмәтвәлиева бала күңеленең ниләр кичергәнен ат образы аша китереп җиткерә. Шушы юлларны укыганда, шундый сабые була торып, ана булган кешенең тормыш баткаклыгына тәгәрәвенең сәбәбен эзлисең, йөрәкнең иң нечкә кылларына ук кагылып, баланың киләчәктә бәхетеле булуын, ананың туры юлга басуын тели башлыйсың.

Автор милләтебезнең йөзек кашы булган Сабантуй бәйрәмен дә читтә калдырмый, ат образы булган әсәрдә ул һичшиксез булырга тиеш итеп кабул итәлә. Малайның «Әни, син эчмә! Әни, китмә!», – дип өзгәләнүләре ат чабышы вакытында Карлыгачның тояк тавышларына үрелеп бара. Малайның тырышуы бушка китми, әнисенә вәгъдә иткән бүләген дә ота. Ләкин әнисе генә һаман эчкелек баткаклыгыннан чыгу юлын тапмый. Кешенең табигате шундыйдыр күрәсең, үлем белән йөзгә йөз очрашмыйча, аның якынлыгын тоймыйча, ал-ялны белми ялган кыйммәтләргә табынып яшәүдән тартынмаган ана кешене менә шул кискен фаҗига генә айнытып җибәрә. Улы үлемнән калгач кына, әни кеше акылына килә.

Бу әсәрдә малай үзенең тирә-ягында кешеләргә ышанычын югалтканда табигать җаны – атта таба. Язучы биредә образларны янәшә куеп, бик уңышлы сурәткә ирешкән дип әйтә алабыз.

Айгөлнең Әхмәтгалиеваның сөйләм теле шулкадәр йөгерек һәм сыгылмалы – кызганудан күзләрдән яшьләр килә, кеше күңеленең олылыгына карата горурлык уяна – хисләр бәйләме кичерәсең. Әмма, тормыш нинди генә авырлыклар китерсә дә, бәхетле, шөкер итеп яшәгән кешеләр тарихының ышандыру көче зур түгел. Әкиятләрдәгечә уңай һәм тискәрегә аерылган геройлар, шушы ак һәм карага бүлеп бәяләнгән дөнья схематик тоела. Нәтиҗәдә, төп геройларга карата кулланылган психологизм, укучыны көчле кичерешләргә дучар итә. Психологизм да, фәлсәфә дә, иҗтимагый-сәяси бәя дә бер үремтәдә килеп, әсәрне көчле бер әдәби яңгырашка алып чыга: аны кат-кат укырлык әсәр ясый.

Сүзне йомгаклап, шуны әйтәсе килә: XX гасырның икенче яртысында башланган техник революция атның тормышыбыздагы ролен бик нык үзгәртте. Ат хәзер безнең тормышта бер экзотик җан иясе дәрәҗәсенә төште. Хәзер атны авылларда да бер күрергә зар булырсың. Дөресен әйткәндә, без үзебезне кеше иткән тарихи юлдашыбызны ташладык. Ләкин менә югарыда әйтеп үткән язучыларыбызның әсәрләре шуны исбат итә: ат образы яңадан үзенең ролен үти башлады, аңа рухи халәтебезнең үзеннән килеп чыккан яңа мәгънә салынды.

**Кулланылган әдәбият**


1. Әмиров Р.К. «Җиктереп пар ат...» Тукай иҗаты һәм Башкортстандагы татар шигърияте // Тулпар. – 2012. – № 6. – Б.32-35.
2. Әхмәтгалиева А.Г. Кичке таң: повестьлар, хикәяләр. – Казан: Идел-Пресс, 2020. – 224 б.
3. Булатова Д. Язучының күңел дәфтәреннән // Тулпар. – 2019. – № 6. – Б.22-25.
4. Заһидуллина Д. Ак читек // http://www.xn--80aaa0anjn0apj6g.xn--p1ai/news/jehet-tenkyjt/ajgol-ehmetgalieva-ak-chitek
5. Исмәгыйлев Х.Ш. Ат һәм без // Тулпар. – 2018. – № 2. – Б.4–23.
6. Сәгыйдуллина Л.Р. Мифны җимерүче роман // Тулпар. – 2018. – №5. – Б. 32–33.
7. Садриева Р. Р., Халиуллина А.Г. Нравственно-эстетический анализ образа-персонажа на уроках татарской литературы в общеобразовательной школе // Система непрерывного филологического образования: школа – колледж – вуз. Современные подходы к преподаванию дисциплин филологического цикла в условиях полилингвального образования: Сборник научных трудов по материалам XXV Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции, Уфа, 24–26 апреля 2025 года. – Уфа: БГПУ им. М. Акмуллы, 2025. – С. 647-651. – EDN CKCWZW.


© Мансурова З.Я., 2025

УДК 811.512

**Миннуллина Э.Р.,**
*студент Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель* – **Гайнуллина Г.У.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ИНГЛИЗ АЛЫНМАЛАРЫ

***Аннотация.*** *Бу мәкаләдә татар телендәге инглиз алынмалары карала, шулай ук аларның тематик классификациясе бирелә.*

***Терәк сүзләр:*** *лексика, сүз мәгънәсе, англицизмнар, алынмалар, глобальләшү.*

Тел үзара бәйләнеше процессы-закончалыклы һәм һәр җирдә була торган күренеш. Татар теле, күпмәдәни дөньяның бер өлеше буларак, башка телләрнең, шул исәптән инглиз

теленең дә йогынтысыннан котыла алмаган. Инглиз алынмалары татар теленең төп сүз катламын тәшкил итмәсәләр дә, аларның булуы тарихи һәм мәдәни багланышлар турында сөйли, шулай ук глобальләшүнең хәзерге тенденцияләрен чагылдыра.

Инглиз сүзләренең татар теленә беренче, аз санлы үтеп керүен Россия белән Великобритания арасында сәүдә мөнәсәбәтләренең XVIII–XIX гасырларда активлашу чорына кертергә мөмкин. Әмма бу процесс эпизодик характерда булды һәм лексик составка сизелерлек йогынты ясамады. Рус-инглиз сәүдәсе һәм Рус-Инглиз дипломатиясе тарихы башланды, ә инглизләр эзләгән сату базары ярдәмендә ныклы сәүдә мөнәсәбәтләре башланды. Ул вакытта үлчәүләр, акча берәмлекләре фунт, шиллинг тамгалары алынды, ә төрле хисапларда, илчеләрнең эшчәнлеге турында сэр, лорд, мистер һ.б. кебек сүзләрне очратырга мөмкин иде.

Инглиз алынмаларының артуы XX гасырның икенче яртысында башлана. Бу чор халыкара багланышларның киңәюе, фән һәм техниканың үсеше, көнбатыш мәдәниятенең кино, музыка һәм әдәбият аша таралуы белән характерлана. Яңа төшенчәләрне һәм күренешләрне белдерүче күп кенә инглиз сүзләре, рус телендәге ассимиляция стадиясен читләтеп, татар теленә үтеп керә башладылар.

Татар теленә инглизчәлек агымы XX гасыр ахырына кадәр зәгыйфь булып кала. Барысы да микропроцессор уйлап табу белән үзгәрде, ул мәгълүмати технологияләр өлкәсен актив үстерүгә этәргеч бирде. Татар телендә компьютер техникасына (дисплей, браузер, сайт, джойстик, курсор) караган инглизчәләр барлыкка килде. Илләр арасында мәдәни алмашу көчәйде, Инглиз теле халыкара аралашу теленә әверелде, ә инглиз телендә сөйләшүче илләрнең берләшкән милләтләр оешмасын төзүе инглиз теленең күтәрелүенә һәм таралуына ярдәм итте. Татар сүзлек запасына күп санлы икътисади һәм финанс терминнары (кредит, маркетинг, брокер, бизнес, импорт), косметик терминнар (консилер, мейкап), ашамлык исемнәре (гамбургер, чизбургер, коктейль, кекс) үтеп кергән.

Шулай ук нглизчәлекнең татар теленә киртәсез кереп китүенең бер сәбәбе: поп-мәдәниятне популярлаштыру тора. Россия Британия һәм Америка музыкасы, кинофильмнар, рәсем сәнгате белән кызыксына. Яңа сүзләр халыкның күпчелеге тарафыннан кулланыла башлады (анимация, аниме, блог, видеоклип, дизайн, имидж, кавер, комикс, вестерн, һ.б.)

Социаль яңалыкларның телләргә йогынтысы аларның статусына һәм, димәк, таралуына бәйле. Сөйләүчеләре күп булган телләр (кытай, инглиз, рус, немец телләре) әдәбиятта, массакүләм мәгълүмат чараларында киңрәк кулланыла һәм сөйләүчеләре аз булган телләргә караганда (татар, башкорт, угро-фин телләре) зуррак аудиторияләрне колачлый. Социаль факторлар һәм, нәтиҗә буларак, телнең статусы аның функциональ үсешенә һәм таралышына турыдан-туры йогынты ясый. Сөйләүчеләре күп булган һәм статусы югары булган телләр төрле өлкәләрдә үсеш һәм куллану өчен күбрәк мөмкинлекләргә ия, шул ук вакытта сөйләүчеләре азрак булган һәм статусы түбәнрәк булган телләр үсешләрендә һәм кулланылышында чикләнгән.

Хәзерге этап инглизчәлекләрнең интенсив үтеп керүе белән характерлана, бигрәк тә мәгълүмати технологияләр, бизнес, мода һәм спорт өлкәләренә. Интернетны һәм социаль челтәрләрне актив куллану Инглиз сүзләренең тиз таралуына ярдәм итә, еш кына татар теленең фонетик һәм грамматик нормаларына яраклашмый. Бу тел чисталыгын саклау һәм алынмалар процессын җайга салу кирәклеге турында бәхәсләр тудыра. Гомумән алганда, Инглиз алынмалары, теләсә нинди чит тел элементлары кебек үк, җентекләп өйрәнүне һәм аңлауны таләп итә торган катлаулы һәм бер мәгънәле булмаган феномен булып тора.

Сүзләрне алынмау алынма телнең лексик-семантик системасының үсеш дәрәҗәсенә, анда чыганактагы теге яисә бу төшенчәләрне, мәгънәләрне, мәгънә төсмерләрен билгеләү өчен кирәкле сүзләрнең булу-булмавына турыдан-туры бәйле була. Кыскасы, ул алынма тел системасында җитешмәгән элементларны тулыландыру зарурлыгы белән бәйле.

Җитешмәгән звенолар түбәндәге дүрт очракта аеруча ачык күренәләр:

1) Чит телдәге сүзне үз телеңнең бертигез мәгънәле сүзенә алмаштырып булмый, ә бары тик тасвирлап кына тапшырырга мөмкинлек булганда (интервью, круиз, рейтинг, стресс һ.б.);

2) Чит тел сүзе үз телендә шактый якын синонимик тәңгәллекләргә ия булса да, бу тәңгәллекләр өлешчә, тулы булмаган, контекст ягыннан үзгәрүчән булганда (мәгълүмат, спикер һ.б.);

3) Чит телдәге сүзнең кайбер мәгънәләре үз теленең тиешле сүзләре белән тапшырылганда, ә башкалары алынма сүз белән белдерелгәндә (практика);

4) Чит телдәге сүз нindидер бер мәгънәдә генә алынса, ә аның башка мәгънәләрен тапшыру өчен үз телендәге сүзләр булса [1].

Инглиз алынмаларының татар теленә арадашчы тел аша, бу очракта рус теле аша күчүен исәпкә алып. Практик өлеш өчен Т.В. Егоровның 2014 елгы «Словарь иностранных слов современного русского языка»сы тикшерелде. Барлыгы англицизм булган 900 артык сүз саналган. Барлык сүзләр дә рус телендә актив кулланылмый. Куллану өлкәсе буенча сүзләрне төркемнәргә бүлеп була:

– Спорт терминнары: *аэробика, армрестлинг, бадминтон, баскетбол, бодибилдинг, бокс, волейбол, дайвинг, джиу-джитсу, нокаут, раунд, ринг, старт, тайм-аут, футбол, хоккей һ.б.*

– Икътисадый терминнар*: адвертайзинг, бартер, бизнес, билборд, импорт, инвестиция, инсайд, консалтинг һ.б.*

– Техника һәм IT белән бәйле терминнар: *браузер, веб, веб-сайт, диск (дискета, компакт-диск, DVD), джойстик, интернет, компьютер, программа, курсор, кэш, лаг, логин, модем, процессор, скан, слайд, спам, трафик, файл.*

– Һөнәр исемнәре: *аниматор, астронавт, байер, бизнесмен, блогер, брокер, букмекер, диспетчер, коуч, тренер, программист, репортёр һ.б.*

– Музыкаль мәдәният, массакүләм мәдәният терминнары: *анимация, аниме, бестселлер, блог, видеоклип, интервью, кавер, комикс, креатив, вестерн, саундтрек, мюзикл, перфоманс, пиар, ремейк, ремикс, рок-н-ролл, рэп, трибьют һ.б.*

– Физика, информатика һәм фән белән бәйле терминнар: *акр, байт, бит, бойлер, вентилятор, ватт, дренаж, жироскоп, конвейер, конвертер, пиксель, реактор, метан, терабайт, транзистор һ.б.*

– Сленг*: анбоксинг, андеграунд, апргрейд, бедлам, блеф, гаджет, глэм, инет, кринж, лайфхах, мем, мерч, пранк, респект, рофл, стрим, трэш, фейк, флешмоб, форс, хейтер, экшн һ.б*.

– Азык белән бәйле терминнар: барбекю, бекон, бифштекс, гамбургер, гипермаркет, грейпфрут, кекс, коктейль, крекер, грог, йогурт, попкорн, пунш, фаст-фуд һ.б.

– Кием һәм мода белән бәйле терминнар*: бренд, бриджи, джемпер, джинсы, кардиган, кашемир, смокинг, секонд хенд, һ.б.*

– Транспорт белән бәйле терминнар: *автобус, байк, грейдер, танк, трактор, трамвай, троллейбус, хетчбэк, һ.б.*

– Сәяси термин: *саммит, митинг,*

– Медицина белән бәйле терминнар: *акупунктура, аутотренинг, бихевиоризм, гайморит, геном, дальтонизм, инсулин һ.б.*

– Абстракт терминнар: *дискомфорт, комфорт һ.б*.

Тематик классификация нигезендә безгә рус теленә килгән инглизчәләрнең күбесе исем булып тора һәм яңа предметлар, һөнәрләр, хезмәтләр исемнәре буларак алынды, дигән нәтиҗә ясарга була.

Алынмаларның татар теленә йогынтысы-тарихи контекстны җентекләп анализлауны һәм тирәнтен аңлауны таләп итә торган катлаулы һәм күпкырлы процесс. Бер яктан, алынмалар телнең сүзлек запасын баета, аңа яңа чынбарлыкка җайлашырга һәм яңа

концепцияләрне белдерергә мөмкинлек бирә. Икенче яктан, алынма сүзләр белән артык мавыгу татар теленә генә хас булган үзенчәлеген югалтуга китерергә мөмкин.

**Кулланылган әдәбият**


1. Ахунзянов Э.М. Русские заимствования в татарском языке: автореф. дис. … канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1967. – 58 с.
2. Егорова Т.В. Словарь иностранных слов современного русского языка – М.: «Аделант», 2014. – 800 с.


© Миннуллина Э.Р., 2025

УДК 821.512.145

**Мукимова Г.Ф.,**
*студент 3 курса Елабужского института КФУ*
*Научный руководитель* – **Габидуллина Ф.И.,**
*доцент кафедры филологии Елабужского института КФУ,*
*г. Елабуга, Россия*

## ШАГЫЙРЬ ХӘСӘН ТУФАН ПОЭЗИЯСЕНДӘ КӨЧЛЕ ЛИРИЗМ, ПСИХОЛОГИЗМ ЧАГЫЛЫШЫ

***Аннотация***. *Әлеге мәкалә XX гасырның күренекле татар шагыйре Хәсән Туфан шигърриятенә көчле лиризм һәм психологизм чагылышында анализ ясауга багышлана. Хезмәттә әдипнең шигъри стиль үзенчәлекләре, шәхеснең эчке дөньясы, мәхәббәт, газаплар һәм истәлекләр кебек төп темалар һәм мотивлар карала. Хәсән Туфан шигырьләренең психологик аспектларын тикшерүгә аерым игътибар бирелә, аларда эмоциональ кичерешләр һәм тирән эчке халәт ачык чагыла. Шагыйрьнең лирик образларының байлыгын һәм шигъри сүзенең психологик тирәнлеген чагылдырган иҗат мисаллары анализлана. Мәкалә Х. Туфан поэзиясенең кешенең эчке дөньясын һәм аның рухи кичерешләрен, шулай ук милли поэзия формалашуда лиризм һәм психологизмның ролен аңларга ничек ярдәм итүен күрсәтә.*

***Терәк сүзләр:*** *Хәсән Туфан, татар поэзиясе, лиризм, психологизм, эчке дөнья, эмоциональ кичерешләр, мәхәббәт, истәлекләр, шигъри образ.*

Хәсән Фәхрулла улы Туфан (Хисбулла Фахриевич Гулзизин) – XX гасыр татар шигърияте үсешендә үзенчәлекле урын алучы, тирән лиризм һәм психологизм белән билгеле шагыйрь. Аның шигъриятендә шәхеснең эчке дөньясы, хис-кичерешләре, мәхәббәт һәм үткәннәр белән бәйле психологик халәтләр тирән һәм нәфис сурәтләнә.

Хәсән Фәхриевич Туфан 1900 елның 9 декабрендә Татарстанның Аксубай районы, Иске Кармәт авылында крестьян гаиләсендә туган. Ул әтисеннән укырга һәм язарга өйрәнгән, ә авылда мәктәп ачылгач, шунда белем алган.

Үзенең иҗади эшчәнлеген ул башта шигъри эшчәнлек белән башлап, кыска вакыт эчендә танылган шагыйрьгә әверелгән. Хисбулла Хәсән Туфанга шагыйрь булгач кына әйләнә. Күп еллар татарларга хас булмаган Гөлзизин фамилиясен йөртергә туры килә. Ул бу турыда менә нәрсә дип язган булган: «Безнең нәсел качкын крестьяннардан, соңыннан чукындырылган һәм христиан булып саналганнардан килеп чыккан. Әмма алар чиркәүгә барып никахлашмаган, балаларын чукындырмаган, шуңа күрә аларның балалары «законсыз» булып саналган һәм гражданлык хокукларыннан мәхрүм ителгән. Фамилияләр дә әниләрнең исемнәреннән бирелгән…» [5; 1 б.]. 1905 елгы инкыйлабтан соң ул үз документларын «Хәзрәтов» исеменә үзгәртә. Аннан соң, Аклар армиясенә алынмас өчен, Хәсән Кусинов исемле казакъ дустының документларын куллана. Шул рәвешле, Х. Туфан үз фамилиясен дүрт тапкыр алыштырырга мәҗбүр була.

Һөнәр ягыннан ул төрле эшләрдә эшләгән: Урал шахталарында, металлургия заводында токарь булып, сәгатьләр төзәтеп. Шулай ук ул Урта Азия һәм Кавказ якларына сәяхәт иткән, бу аның тормышында зур тәҗрибә һәм илһам чыганагы булган.

Хәсән Туфан 1981 елның 10 июнендә вафат булган. Аның иҗаты татар әдәбиятында зур урын алып тора, ул милли аңны уятып, милләт үсешенә зур өлеш керткән шагыйрь.

Бу хезмәттә без аның шигырьләрендә көчле лиризм һәм психологизм чагылышларын анализлыйбыз, аерым әсәрләрдән мисаллар китереп, аларның эчтәлеген ачыклыйбыз.

Хәсән Туфан шигъриятендә лиризм – төп элемент. Аның шигырьләрендә абстракт символика яки реаль тормыштан аерылган дини-мифологик образлар очрамый. Ул үзенең хис-кичерешләрен, сагыну, туган илгә мәхәббәт кебек хисләрне нәфис һәм тирән лирик стиль белән сурәтли. Аның шигырьләре еш кына кыска, ләкин тирән мәгънәле була һәм музыкаль ритмнар, образлар белән баетыла.

Соңгы елларында иҗат ителгән шагыйрьнең мәхәббәт лирикасы шигъри шедеврга әверелә, анда төп урын яраткан хатынын сагыну хисенә, аның матурлыгы белән соклануга, аның тугрылыгына һәм мәхәббәтенә ышануга бирелә. Мәсәлән, Х. Туфанның «Ромашкалар» шигыренең юлларында:

«...Искә төште бергә чакларым;
Көтә микән, сагына микән, дип,
Канатларын йолкам аларның...» [4; 1 б.]

лирик герой үткән вакытларны искә төшерә, кайгыра, сагына һәм ромашкаларның канатларын йолкып, аларга карап, үзенең эчке халәтен чагылдыра. Шулай ук мондый әсәрләргә «Үзеңә бүләк итәсе иде», «Алга барышлый», «Гөлләр инде яфрак яралар», «Чәчәк сибелә җилдә», «Моабитны күрдем төшемдә», «Агыла да болыт агыла», «Сиңа», «Иртәләр җитте исә», «Тамчылар ни диләр», «Әйткән идең», «Иртәләрем-кичләрем», «Кая шулай ашыгасың, йөрәк?» һ.б. керә. Туфанның мәхәббәт лирикасына хисләрнең сафлыгы, оригинальлек һәм тирән сагыш хас. Бу шигырьләрнең лирик герое үзенең тирән кичерешләренә, сөйгәнен сагынуына чумган.

Утызынчы елларда шагыйрь иҗатында күзәтелгән лирик-философик юнәлеш һәм сәнгатьчә гади һәм табигыйлеккә омтылу тенденциясе елдан-ел ныгып, яңа поэтик сыйфатлар белән баетылып, кырыкынчы-илленче елларда көчле, тирән хисләр һәм уй-фикерләр белән тулган поэзиягә әверелә [1; 105 б.].

Х. Туфан шигъриятенең үзәгендә конкрет шәхес образы тора, аның индивидуаль, милли, социаль, конкрет-тарихи үзенчәлекләре белән. Х. Туфан иҗатының төп чыганагы – авторның үз шәхесе, аның тормышка карашы, аның уйлары һәм кичерешләре.

1960 – 1970 елларда Х. Туфан үз иҗатында лирик геройның психологик һәм рухи халәтен сүрәтләүне беренче урынга куя.

Мисал итеп, Х. Туфанның «Кайсыгызның кулы җылы?» шигырен китерергә була.

«Бирде дөнья кирәкне,
Еламаска өйрәтте...
Кайсыгызның кулы җылы?
– Бәйлисе бар йөрәкне...» [4; 1 б.].

Әлеге куплет геройның тормышта күп авырлыклар кичерүен, шул ук вакытта, үз-үзендә көч табуын күрсәтә. «Бирде дөнья кирәкне» юлында автор тормышта күп авырлыклар, сынаулар белән очрашуын күрсәтә, ләкин шул ук вакытта «Еламаска өйрәтте» юлы геройның рухи яктан көчле булуын белдерә.

Гомумән, бу строфада кешенең тормыштагы кыенлыклар белән көрәшүе, мәхәббәт һәм җылы хисләрнең геройга рухи көч бирүе турында психологик фикерләр чагыла.

Хәсән Туфан поэзиясендә көчле лиризм һәм психологизм – бер-берсен тулыландырып тора. Аның шигырьләрендә мәхәббәт, сагыну, үткәннәр белән көрәш – барысы да тирән психологик һәм лирик чагылышлар аша сурәтләнә. Алар укучыга шәхеснең эчке дөньясына кереп, хис-кичерешләрнең тирәнлеген аңларга мөмкинлек бирә. Туфанның шигырьләре –

шәхеснең рухи халәтен, эчке дөньясын аңларга ярдәм итүче, нәфис һәм тирән психологиягә бай әсәрләр җыелмасы.

**Кулланылган әдәбият**


1. Даутов Р.Н., Нуруллина Н.Б. Совет Татарстаны язучылары: биобиблиографик белешмә. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. – 639 б.
2. Мостафин Р. Остаз шагыйребез газаплары: Хәсән Туфанның сөрген чоры // Мәдәни җомга. – 2018. – № 27. – Б. 8–9.
3. Сабиров Р. Татар әдәбияты тарихы (1920-1930 еллар): «Филолог» белгечлеге буенча белем алучы студентлар өчен методик кулланма. – Казан: Ихлас, 2010. – 60 б.
4. Хәсән Туфан шигырьләр җыентыгы. – URL:https://shigriyat.ru/authors/tufan/page1?ysclid=mgkn1ikx65120012647; (мөрәҗәгать итү вакыты: 09.10.25).
5. Мифтахова С. Тиргәмиләр Кармәт гөлләре // Ватаным Татарстан. – URL:https://vatantat.ru/2025/09/181902/?ysclid=mgjb6642p0225339740; (мөрәҗәгать итү вакыты: 09.10.25).


© Мукимова Г.Ф., 2025

УДК 811.512.145

**Мурзина Ю.М.,**
*студент 6 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель* – **Зарипова И.Ф.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры,*
*г. Уфа, Россия*

## ФРАЗЕОЛОГИЗИРОВАННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

***Аннотация.*** *В данной статье описываются структурные и семантические особенности фразеологизированных предложений в современном татарском языке.*

***Ключевые слова:*** *татарский язык, лексикология, фразеологизмы, предложение, контекст.*

Фразеологизмы обогащают речь, придавая ей образность и выразительность. Они широко представлены в художественной литературе, повседневной речи и татарском фольклоре. Фразеологические единицы не просто называют явления, предметы или действия, но и несут в себе оценочный смысл. Каждый язык формирует свою уникальную фразеологическую картину мира, отражая наиболее значимые для носителей аспекты реальности. Не каждое явление или действие может стать фразеологизмом. В культурном плане фразеологизмы аккумулируют ценную информацию, позволяя выражать множество значений при минимальных языковых средствах [4, 62 с.].

Сбор фразеологизмов в татарском языке стартовал в начале XX века. Народная речь и литературный язык оказались богаты на краткие и разнообразные выражения. Именно тогда, в начале XX века, фразеологические единицы были признаны самостоятельным и важным разделом языкознания и стилистики [5, 134 с.]. В 1940-е годы эти исследования получили дальнейшее развитие: они расширились, углубились и оформились в новое направление языкознания. Фразеологизмы активно собирались, изучались и сравнивались с единицами других языков. Аналогичные процессы происходили и в родственных тюркских языках. Так, словари фразеологизмов были изданы в казахском, узбекском, башкирском и азербайджанском языках [7, 192 с.].

Среди выдающихся татарских языковедов, внесших значительный вклад в изучение фразеологии, следует отметить Л. Джаляя, Ш. Рамазанова, Л. Махмутову, Н. Бурханову, В. Хакова, К. Сабирова, Г. Ахунзянова, Х. Курбатова, Ф.С. Сафиуллину и других. Актуальность изучения фразеологизмов сохраняется и по сей день, поскольку они широко представлены как в художественной литературе, так и в живой речи.

По своей структуре фразеологизмы не всегда представляют собой словосочетание, но могут также выражаться целым предложением. Лингвистическая классификация простых предложений может быть применена и к фразеологизированным конструкциям [6, 213 с.].

В татарском языке существуют фразеологизированные предложения, которые по цели высказывания относятся к повествовательным. Например: *авыз ачарга (да) ирек бирми; адымын санап атлый; карындыгын башына киеп туган; абуз өстендә арыш суга; адәм рәтенә кермәгән; бишкә алып бергә саткан; диңгездән кичеп инешкә баткан; ике азан әйтмиләр; карандыгын башына киеп туган* и другие.

Фразеологизированные вопросительные предложения встречаются редко, например: *валлаһи дип әйттимме соң?*

В зависимости от того, подтверждается или опровергается явление действительности, предложения фразеологизированного типа делятся на утвердительные и отрицательные. Например: фразеологизированные отрицательные предложения: *ишегенә аю мае сөртмәгән; дары исе иснәмәгән; алды арты киселмәгән; ирененд ә ана сөте кипмәгән; йомырка сарысы кипмәгән; килер юлыма ботак үсмәгән* и т.д.

Фразеологизированные предложения, подтверждающие реальность, противопоставляются отрицательным предложениям: *акча өчен иманын саткан; алтын бишектән төшкән; балык башы ашаган; артына чуан чыккан; ата сакалы авызына җиткән; борыны ташка тиеп үскән; исәнлеккә ис киткән* һ.б.

В зависимости от наличия второстепенных членов фразеологизированные предложения могут быть распространёнными и нераспространёнными. Например, к ряду нераспространённых предложений, состоящих лишь из главных членов, относятся следующие примеры: *кан кызу; йомырка сарысы кипмәгән; карыш каткан; бабасыр кергән; йөрәге бетләгән; йөрәк кайнау* и т.д.

Также в татарском языке довольно часто встречаются и распространённые предложения фразеологизированного типа, в составе которых имеются как главные члены, так и второстепенные: *ит белән кайнап сөяккә сеңгән; бала акылы кергән; аннан артына кояш чыкмас; акылын кәҗә ашаган; бер чөе ычкынган; кашын песи ашаган; китап җене кагылган; артыннан җир капкан; зур күтәреп бәләкәй суккан; буранга очраган күркә кебек корышкан, бер тиен кергән* и т.д.

В зависимости от количества грамматических основ фразеологизированные предложения могут быть односоставными и двусоставными. Большинство односоставных предложений представляют собой неопределённо-личные предложения. Например: *керпе кебек йонын тырпайткан; абуз өстендә арыш суга; алдына килгән бәхеттән колак каккан; елан аягын кискән; гарешкә күзен терәгән; балык башы ашаган; баскан җиреннән ут чыгара; йөзлеген битенә киеп туган* и т.д.

Существуют также двусоставные предложения, включающие и подлежащее, и сказуемое. Например: *колагына тычкан оялаган; кендеге эченә ябышкан; бер тиен кергән; алмалары суга туенган; базар көнне ике тиен тормый; башка тай типмәгән; казлар Рим коткарган* и т.д.

Фразеологизированные предложения, как и обычные, делятся на простые и сложные в зависимости от количества грамматических основ. Простые предложения составляют подавляющее большинство (около 90%) практического материала [3, 97 с.]. Все приведённые выше примеры являются именно такими – простыми предложениями.

Такие простые предложения как *бүрегә алып куянга тидергән; бакчасына тиен кергән; бала акылы кергән; башында җил уйный; борыны гына утырып калган; араларыннан чебен дә очмый* противопоставляются сложным предложениям с двумя или несколькими

грамматическими основами. Например: *аллар бетеп гөлләр үскән; ат-хан җиткән җир; башы өзелсә култык астына кыстырып йөгерер; егылсаң җир күтәрер; без өйләнгәч төн кыскарды; йоны коелган яман эт; ите бетеп сөяккә калган, баш ярылып күз чыкмаган* и т.д.

Таким образом, фразеологизмы, обладающие такими чертами, как единство, нерасчленимость и целостность, могут проявляться не только в виде словосочетаний, но и как самостоятельные предложения. Эти предложения фразеологизированного типа подразделяются на типы в зависимости от различных критериев.

Так, по цели высказывания они бывают повествовательными и вопросительными, по отношению к действительности – утвердительными и отрицательными, по наличию второстепенных членов – распространёнными и нераспространёнными. Кроме того, их можно делить на односоставные и двусоставные, а также на простые и сложные, исходя из количества грамматических основ.

Среди всех видов фразеологизированных предложений наиболее распространены повествовательные, односоставные и двусоставные. Вопросительные же предложения встречаются относительно редко.

**Список литературы**

1. Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. – Казан, 1980. – 174 б.

2. Җәләй Л., Борһанова Н., Мәхмүтова Л. Татар теленең фразеологиясе, мәкаль һәм әйтемнәре. – Казан: Татар. кит нәшр., 1957. – 247 б.

3. Зарипова И.Ф. Специфика структуры и смысла синтаксических фразеологизмов в татарском языке // Восток – Запад: теоретические и прикладные аспекты преподавания европейских и восточных языков: Материалы VIII Международной научно-практической конференции. – Новосибирск, 2025. – С. 92–98.

4. Зарипова И.Ф. Структурно-семантические особенности фразеологизированных предложений в татарском языке // Лингводидактика и лингвокультурология в контексте современного образовательного дискурса: Сборник научно-методических статей по материалам V Международной научно-практической конференции, посвященной 45-летию кафедры теории языка и методики его преподавания. – Уфа, 2023. – С. 61–65.

5. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. I том. – Казан, 1989. – 495 б.

6. Мурзина Ю.М., Зарипова И.Ф. Татар телендә фразеологик җөмләләр // Актуальные проблемы современной татарской филологии: Сборник статей Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения известного языковеда, тюрколога, доктора филологических наук, профессора, первого заведующего кафедрой татарской филологии Башкирского государственного университета Габдулхая Хурамовича Ахатова (1927 – 1986). – Уфа, 2022. – С. 211–214.

7. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2001. – 335 б.

7. Сафиуллина Ф.С. Хәзерге татар әдәби теле. Лексикология (югары уку йортлары студентлары өчен). – Казан: «Хәтер», 1999. – 288 б.

8. Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. – Казан: ТӘһСИ, 2015 – Т. I. – 352 б.

9. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – Т.1 (А – Й). – 476 б.

© Мурзина Ю.М.,2025

УДК 821.512.145

**Муртазин И.И.,**
*магистрант 1 г.о. Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ,*
**Шарипов М.С.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ, г. Уфа, Россия*

# ТАТАР СҮЗ СӘНГАТЕНДӘ ӘДӘБИ ШАРТЛЫЛЫК МӘСЬӘЛӘСЕНӘ КАРАТА

***Аннотация***. *Бу мәкаләдә татар сүз сәнгатендәге әдәби шартлылыкка анализ ясала. Әдәби алымнарның һәм образларның әдәби шартлылыгы белән бәйле үзенчәлекләре ачыклана.*

***Терәк сүзләр:*** *татар әдәбияты, әдәби шартлылык, модернизм, драматургия, символизм.*

Шартлылык – татар сүз сәнгатенең борынгы чорларыннан ук актив кулланылып килгән мөһим әдәби алым. Татар әдәбиятының беренче ядкярләре – шартлылыкны куллануның үрнәк мисаллары булып тора. Әле XIII гасырның беренче яртысында Кол Гали тарафыннан кыйсса жанрында иҗат ителгән «Кыйссаи Йосыф» поэмасында, Алтын Урда чоры әдипләре Котбның «Хөсрәү вә Ширин» поэмасында, Хисам Кятибнең «Җөмҗемә солтан» поэмасында шартлылык күренешләре ачык чагыла.

Шартлылык ярдәмендә авторлар чынбарлыкка охшамаган тормыш сурәтен тудыра. Моның өчен төрле шартлы алымнар: фантастик деформацияләү, мифологик сюжетлар һәм образлар, символ, парадокс, гротеск, аллегория һәм башка алым һәм чаралар кулланыла. Соңгы еллардагы тикшеренүләр күрсәткәнчә, XX йөз башы сүз сәнгатендә модернизм әдәби юнәлеш булып формалашып җитми, шулай да татар әдипләре аның аерым элементларын шактый тулы үзләштерәләр. Шундый элементларның берсе – яңа чорда шактый трансформация кичергән шартлылык.

Шартлылык әдәбият гыйлемендә чагыштырмача яңа термин булып санала. Ул бары тик XX гасырда гына әдәбиятта, сәнгатьтә рәсми рәвештә танылу ала. Чөнки «чынбарлык поэтикасы» реализм белән генә канәгатьләнә алмый – әкренләп башка төр тенденцияләргә юл ача. Әдәбият теориясендә дә шартлылык категориясе әһәмиятле роль уйный башлый.

Бүгенеге көнгә кадәр шартлылыкның асылын төшендерүдә төрле карашләр яшәп килә. Берәүләр аны тормышның антиподы, формализм, схематизм, фальш буларак аңлаталар. Бу караш тарафдарлары идеологиягә корылган совет сәнгатен тулысынча шартлылыктан арындыруга өндиләр, аны көнбатыштан килгән абстракционизм йогынтысыннан саклап алып калырга чакыралар. Д. Осипов, П. Масленников кебек галимнәр сәнгатьнең киләчәген «я реализм, я шартлылык» дип сайларга тәкъдим итәләр. Икенче яктан, Н. Охлопков, В. Турбин кебек галимнәр сәнгатьнең киләчәген шартлы формаларсыз күз алдына китерә алмыйлар һәм аны бертөрлелектән, натурализмнан котылу чарасы, чынбарлыкны чагылдыруның үзенчәлекле формасы буларак күрәләр. Өченче караш вәкилләре – В. Зименко, Н. Видинеев – шартлылыкны танып, мәсьәләгә сак киләләр һәм шартлы формаларны куллануда чама хисен белүне таләп итәләр.

Ниһаять, җитмешенче еллар башында әдәбият белгечләре уртак фикергә килә алалар һәм Т.А. Аскаров, А.С. Михайлова, Е.Н. Дмитриев кебек галимнәрнең нигезле теоретик хезмәтләре бәхәскә ачыклык кертә. Алар арасында А.С. Михайлованың «О художественной условности» дигән монографиясе аеруча игътибарга лаек, чөнки ул сәнгатьчә гомумиләштерү һәм образлылык принципларыннан чыгып, шартлылык төшенчәсен аңлатуга якын килә. Е.Н. Дмитриевнең әдәби шартлылыкка багышланган монографиясе дә бу өлкәдә яңа хезмәт булып тора, ул сәнгатьчә шартлылыкны һәм тормышчанлыкны янәшә куеп, шартлылыкның дөньяны аңлату өчен генә түгел, ә аны үзгәртер өчен дә кирәклеген исбатлый. Шартлылыкны

ул реалистик һәм модернистик төрләргә бүлеп, беренчесенең тормышчанлыктан читләшкән хәлдә дә, хакыйкатьне тулырак ачарга ярдәм итүен исбатлый. Әлеге фикерләрен рус классиклары А. Пушкин, Н. Гоголь, И. Тургенев һ.б. әсәрләре нигезендә раслый.

Шул рәвешле, шартлылык төшенчәсе үзенә күпмедер дәрәҗәдә яшәү хокукы яулады, шартлылык әдәби үсешнең характерлы сыйфаты төсендә танылды һәм, нәтиҗәдә, әдәби җәмәгатьчелек, тәнкыйть фикере шартлылыкка карашын үзгәртте.Узган гасырның алтмышынчы елларында шартлылык совет әдәбиятында гомум бер тенденция буларак кулланыла башлады һәм дәүләт цензурасы кысымында язучылар үзләренең тәнкыйди фикерләрен яшерү өчен эпос теленә, шартлы детальләргә таяндылар.

Сәнгать чарасы буларак шартлылыкка билгеләмә XX гасырның 40 нчы елларында гына бирелә. Беренче билгеләмәләрдә шартлылыкны кабул итмәү, аның асылын аңламау, реализмга капма-каршы күренеш буларак ачарга тырышу белән очрашабыз. Мәсәлән, Н.Д. Ушаков редакциясендә төзелгән аңлатмалы сүзлектә шартлылыкка түбәндәге билгеләмә бирелә: «чынбарлыкны реалистик кабул итүдән баш тарту, үзенең символик юнәлешенә охшатып алмаштыру» [8, 165 б.]. Шартлылыкны реализмның антиподы итеп тану XX гасырның 60 нчы елларында кире кагыла. Шартлылыкны реализмның асылын ачучы сәнгать чарасы буларак тану да нәкъ шул елларга туры килә. Бу уңайдан В.А. Разумный белдергән фикер дә игътибарга лаек: «Аерым сәнгать алынмаларын аңлату өчен шартлылык термины кулланыла» [5, 13 б.].

В.Е. Хализевнең «Әдәбият теориясе» хезмәтендә шартлылык болай аңлатыла: «Авторның сурәт тудырудагы бербөтенлек булмауга акцент ясавы, яисә чынбарлык формасы белән сурәтләүнең капма-каршылыгы» [3, 105 б.]. Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә түбәндәге билгеләмә бирелә: «Шартлылык – 1. Шартлы булу. 2. Чиклелек, чикләнгән, аерым шартлар, таләпләр куелган булу» [6, 494 б.]. Т. Галиуллин фикеренчә, «шартлылык кеше белән табигатьне соң чиккәчә якынлаштыру, күпертү, арттыру, тормышны, яшәешне, кеше рухын яңача сурәтләргә, иңләбрәк күрергә мөмкинлек ача» [1, 143 б.].

Язучы, шәхси тәҗрибәсенә таянып, тормышны кабул итү, аны аңлау дәрәҗәсенә нигезләнеп, чынбарлыкка охшаш яңа реаль сурәт тудыра. Сүз сәнгате тормышның копиясен, аның тәңгәл күчерелмәсен бирү максатын куймый. Каләм әһеле тормышны никадәр үз формасында сурәтләргә омтылмасын, образ сурәтләнгән предметка тәңгәл килми. Ягъни сәнгать тормышның нәкъ үзе түгел, ә образлы гәүдәләнеше, сүз сәнгатендәге шартлы күчерелмәсе. Әдәбият гыйлемендә моны «беренчел шартлылык» дип атыйлар. Мәсәлән, Ю. Манн, А. Михайлова хезмәтләрендә шундый фикерләрне очратырга мөмкин.

Татар әдәбияты белемендә дә беренче шартлылыкка тулы билгеләмәләр бар. Мәсәлән: «Чынбарлыкның әдәбиятта һәм сәнгатьнең башка төрләрендәге сурәтләнеше белән туры килмәве беренчел шартлылык дип атала. Моңа махсус кагыйдәләрдән оешкан сәнгатьле сөйләм һәм геройлар образы аша яшәешне чагылдыру керә» [6, 29 б.].

Әдәби әсәрләрдәге шартлылык, табигый күренешләрдән аерылмый торган бер хәл итеп кабул ителә. Әсәрне укыганда, без аны табигатьнең гадәти бер өлеше буларак кабул итәбез. Шартлы образларга салынган эстетик мәгънәләрне, әсәрнең үз контекстында гына аңлыйбыз. Бу категорияләргә символлар, ассоциацияләр һәм кинаяләр керә.

Беренчел шартлылык тибына мисал рәвешендә Шәриф Камалның «Акчарлаклар» повестендагы акчарлаклар образын китерергә мөмкин. Биредә диңгез өстендә бөтерелүче акчарлакларга бәйле күренешләр табигать манзарасы, яшәешнең табигый агышы төсендә кабул ителә. Әмма әлеге тасвир-сурәтләр артында тирән фәлсәфә ята.

«Шартлылык» термины киң мәгънәдә генә түгел, ә билгеле бер эчтәлеккә ия булганда да кулланыла. Бу термин сурәтләү чарасы һәм гомумиләштерү алымы буларак та кулланылырга мөмкин. Мондый очракта, яшәеш чынлыгы бозылып күрсәтелә һәм тормышчанлыкка каршы килә. Мисалларга Н. Гогольнең «Җен», «Шайтан», «Борын» образлары, А. Чеховның «Кара монах»ы, Г. Тукайның «Су анасы» һәм «Шүрәле»се керә. Бу образлар, гадәти булмаган, шартлы һәм символик мәгънәләргә ия булып, әдәби әсәрләрдә тормышның бер өлешен чагылдыру өчен кулланыла.

Ике күренешне бер үк термин белән йөртү аркасында буталчыклар барлыкка килә. Шуңа да шартлылыкның әлеге төрен берәүләр «икенчел шартлылык» (Ю. Манн, А. Михайлова), икенчеләр «шартсыз шартлылык» (С. Батракова), өченчеләр «фантастик реализм» (М. Арнаудов), дүртенчеләр «гомумиләштерү» (С. Эзенштейн) дип атап йөртәләр.

«Икенчел шартлылык әсәрнең поэтик сурәтләү мөмкинлеген киңәйтә, фәлсәфи күпмәгънәлелек өсти. Гомумән, тормышчанлык һәм шартлылык принцибы әдәби әсәрдә сәнгатьчә гомумиләштерүнең әһәмиятле формалары санала» [6, 29 б.].

Әдәбият галиме Н. Юзиев исә образлы гомумиләштерүнең әлеге төрен «үтә шартлылык» дигән атама белән билгели [9, 351 б.].

Икенчел шартлылык чынбарлыкны кискен үзгәртеп, махсус рәвештә деформацияләп бирүче шартлылык. Ул тормышны үз рәвешендә күрсәтү принцибы белән шактый каршылыкка керә. Бу төр тормыш чынлыгыннан читкә алып китә кебек тоелса да, асылда ул тормыш хакыйкатенә төшенергә ярдәм итә. Чынбарлыкны үзгәртеп күрсәтү бу очракта миф, символ, гротеск, парадокс, фантастика чаралары ярдәмендә башкарыла. Мәсәлән, Туфан Миңнуллинның «Әлдермештән Әлмәндәр» комедиясендәге Әҗәл образы. Әҗәлнең кеше кыяфәте алуы, Әлмәндәр карт белән «качышлы» уйнавы.

Әйтергә кирәк, моңа кадәр каралган шартлы чаралар әсәргә элемент рәвешендә генә килеп керәләр. Ә болардан аермалы буларак, миф, легенда, притча, әкият тулысы белән шартлылыкка корылган жанрлар. Әдәбиятчы Н.Г. Медведева аларны «специфик сюжетлы шартлы жанрлар» дип атый [2, 12 б.].

Шартлылыкның ике төргә – «беренчел шартлылык» һәм «икенчел шартлылык» ка бүленеш принциплары А.А. Михайлова, Ф.Т. Мартынов, Е.Н. Ковтун һәм хәзерге әдәби сүзлекләрдә урын алган.

Бирелгән төшенчәләрдән чыгып, шуны әйтә алабыз: «беренчел шартлылык» - ул «кеше аңы эшчәнлегенең сәнгати яктыртылуы» [3, 104 б.], ә «икенчел шартлылык» – «табигый формаларның яңача бирелеше», ул «чынбарлыктан читенү», «гадәттән тыш хәлнең элементы». Шартлы алымнар «тормышны үз рәвешендә күрсәтү принцибы белән каршылыкка кермиләр, киресенчә, шуңа хезмәт итәләр» [4, 157 б.]. Татар әдәбияты белемендә И. Нуруллин әдәби шартлылыкка беренчеләрдән буларак ачыклык кертте, бу күренешнең әдәбият киңлегендә яшәүгә тулы хокукы барлыгын билгеләде [8]. Галим тормышны чагылдыруның төрле формаларын чыга.

Тормышчанлык таләбенә буйсынып, әдипләр чынбарлыкны тасвирлауда арттыру, деформацияләү алымын кыю кулланалар, истә калырлык образлар тудыралар. Мәсәлән, Г. Коләхмәтовның «Ике фикер» драмасында, И. Юзеевнең «Соңгы төн» драматик поэмасындагы, Т. Миңнуллинның «Әлдермештән Әлмәндәр», «Моңлы бер җыр» пьесаларында чагылган шартлы алымнар һәм образлар моңа ачык мисал булып торалар.

Шулай итеп, шартлылык – сәнгатьтә чынбарлыкны чагылдыруның үзенчәлекле ысулы, терминга күптөрле аңлатулар булуга карамастан, әдәбият белгечләре бу очракта шартлылыкның чынбарлыкны танып-белү, аны сәнгатьчә гәүдәләндерү чарасы булуы турында сүз алып баралар. Реализмда һәм романтизмда гына түгел, ә модернизм юнәлешендә дә шартлылык үз урынын таба. Әгәр реализм һәм романтизм чынбарлыкны төгәл күрсәтә икән, модернизм аны, сәнгати максаттан чыгып, «боза», яңа формаларга әйләндерә. Сәнгатьнең һәр төре шартлылыкны үзенең максатларына ирешү өчен куллана, бу ысул сәнгать әсәренә тормышның төрле катламнарын тирәнрәк ачарга ярдәм итә.

**Кулланылган әдәбият**

1. Галиуллин Т. Шәхесне гасырлар тудыра: әдәби тәнкыйть, хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 192 б.

2. Медведева Н.Г. Художественная условность и проблемы сюжетосложения // Филологические науки. – 1992. – № 5–6. – С. 10–18.

3. Михайлова А.А. О художественной условности. – М: Мысль, 1970. – 300 с.

4. Нуруллин И. Әдәбиятта шартлылык турында // Казан утлары. – 1982. – № 4. – Б. 156–164.
5. Разумный В.А. О природе художественного обобщения. – М.: Изд-во соц.-эконом. лит-ры, 1960. – 144 с.
6. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда, III том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 831 б.
7. Толковый словарь русского языка: В 4 т. – М.: Сов. энцикл.: ОГИЗ, 1940. – 1502 с.
8. Хализев В.Е. Теория литературы: Учебник. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 2004. – 405 с.
9. Юзиев Н. Хәзерге татар поэтикасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1973. – 351 б.

© Муртазин И.И., Шарипов М.С., 2025

УДК 811.512.145+372.8

**Мухамадиева Э.А.,**
*магистрант 1 г.о. Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель* – **Сагидуллина Л.Р.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ТЮРКИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

***Аннотация***. *В статье представлен системный обзор основных направлений и этапов изучения тюркских заимствований (тюркизмов) в русском языке. Рассмотрены ключевые труды отечественных и зарубежных исследователей, определены их вклад в формирование научного представления о природе, источниках и хронологии тюркизмов. Особое внимание уделено современным тенденциям в лексикографическом описании и хронологическом уточнении тюркских элементов русского языка.*

***Ключевые слова:*** *тюркизмы, заимствования, русский язык, этимология, хронология, лексикография.*

Изучение тюркских заимствований в русском языке имеет давнюю традицию, тесно связанную с развитием сравнительно-исторического языкознания и востоковедения в России. Процесс заимствования тюркизмов отражает сложные исторические и культурные взаимодействия славянских и тюркских народов, охватывающие длительный период.

История их изучения отражает эволюцию лингвистической мысли и подходов к заимствованиям.

Изучение тюркизмов имеет значение для:

• реконструкции торговых и культурных связей;

• выявления механизмов адаптации иноязычной лексики;

• понимания формирования этнической и социальной лексики русского языка;

• обогащения этимологических словарей и углубления знаний об истории заимствований;

• понимания развития литературного языка и стилистики и др.

В самые ранние периоды, до формирования самостоятельной лингвистической науки, тюркские заимствования фиксировались в словарях и глоссариях XVII–XVIII веков, хотя и без глубокого этимологического анализа. Основной задачей было лишь обозначение иностранного происхождения слова.

С появлением сравнительно-исторического языкознания в XVIII–XIX веках изучение тюркизмов приобретает научную основу. Лингвисты начинают систематизировать заимствования, пытаясь определить их происхождение и пути проникновения в русский язык.

В самые ранние периоды, до формирования самостоятельной лингвистической науки, тюркские заимствования фиксировались в словарях и глоссариях XVII–XVIII веков, хотя и без глубокого этимологического анализа. Основной задачей было лишь обозначение иностранного происхождения слова.

Ещё в XIX веке филологи и востоковеды обращали внимание на присутствие слов тюркского происхождения в древнерусских памятниках. Один из ведущих исследователей этого периода, И.И. Срезневский отмечал: «В памятниках древнерусской письменности обнаруживается значительное количество слов, происхождение которых следует связывать с восточными языками». Его работы заложили основу для более глубокого изучения источников и путей проникновения тюркских элементов в лексику русского языка.

В конце XIX – начале XX века внимание к восточному компоненту русского языка усиливается. В трудах В.В. Радлова и А.Х. Востокова были предприняты первые попытки систематического описания тюркизмов. Как подчёркивал В.В. Радлов, «многие слова русской разговорной и специальной лексики имеют ясные параллели в тюркских диалектах и требуют целенаправленного этимологического рассмотрения» . Эти исследования заложили основу для понимания тюркизмов как важного историко-культурного пласта, а не случайного набора лексем.

В середине XX века формируется отечественная этимологическая школа, в рамках которой тюркские заимствования рассматриваются как устойчивый пласт лексики. М.В. Фасмер подчёркивал необходимость тщательного сопоставления форм и значений при установлении этимологии: «для надёжных этимологических выводов необходим широкий сравнительный материал и критическая оценка источников» [7]. Работы таких лингвистов, как П.Я. Черных, Н.М. Шанский и Э.В. Севортян, внесли фундаментальный вклад в уточнение происхождения и семантики большого числа тюркских слов. Представители этой школы обращали внимание на фондовую характеристику заимствований, их типологию и механизмы фонетической и семантической адаптации [6].

В 1970–1990-ые годы исследовательский интерес к тюркизмам приобрёл системный характер. В работах Н.А. Баскакова подчёркивалась роль исторических контактов в массовом проникновении заимствований: «Исторические эпохи интенсивных контактов и политической власти обусловили широкие лексические заимствования» [1]. Лингвисты отмечали, что значительная часть тюркизмов связана с эпохой Золотой Орды и Московского государства, когда контакты между народами носили политический и экономический характер. Этимологические словари этого времени закрепили тюркизмы как часть литературной нормы и научного описания русского языка.

На рубеже XX–XXI веков исследования тюркизмов получили новый импульс в связи с цифровизацией лексикографических данных и расширением источникового материала. Современные этимологические словари фиксируют многочисленные заимствования из тюркских языков, однако хронологические сведения в них зачастую представлены непоследовательно. Как отмечают Г.Н. Каримуллина и А.Е. Губайдуллина, «современные учебные этимологические словари нередко фиксируют происхождение слов, но не систематизируют данные о времени их вхождения в язык» [4]. Это создаёт трудности при восстановлении исторической динамики лексики и требует разработки единых лексикографических принципов хронологического описания.

Современный этап исследований тюркизмов характеризуется междисциплинарным подходом: помимо традиционного этимологического анализа активно развиваются направления контактной лингвистики, диахронической и диалектологической семантики, а также корпусной этимологии. В работах, посвящённых региональным вариантам, подчёркивается, что «региональная диалектная картина употребления тюркизмов сохраняет важные следы их исторического проникновения и адаптации». Анализ семантической

дифференциации показывает, что многие тюркизмы подвергались значительной семантической переоценки в русском языке, что делает важным сочетание корпусных и историко-контекстуальных методов изучения. Особенное внимание уделяется анализу культурного смысла слов и их социального функционирования в контексте исторического развития русского языка. Примером глубокой семантической и формальной трансформации может служить слово «тамга», которое, попав в русский язык, претерпело значительные изменения: «тамга» (знак, клеймо) → «таможня» (место сбора пошлин) → «таможенник» (лицо, занимающееся сбором пошлин) [2]. Этот пример ярко иллюстрирует не только смену формы, но и кардинальное изменение значения, отражающее институционализацию государственных функций и культурных особенностей.

Таким образом, история изучения тюркизмов в русском языке отражает постепенный переход от описательного и собирательного этапа к системному, аналитическому и лексикографическому этапу. Если ранние исследования были сосредоточены на фиксации фактов заимствования, то современная наука стремится к комплексному осмыслению тюркизмов как явления межъязыковых контактов, включающего исторические, семантические и культурные аспекты. Кроме того, дальнейшим перспективным направлением остаётся создание сводного этимологического корпуса тюркских заимствований с указанием их хронологических и территориальных характеристик.

**Список литературы**


1. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. – М.: Наука, 1988.
2. Даль В.И. Толковый словарь Даля. – М.: общество любителей Российской словесности, 1863.
3. Ефремова Т. Ф. Толковый словарь современного русского языка. – М., 2006.
4. Каримуллина Г.Н., Губайдуллина А.Е. Тюркские заимствования в русском языке: хронологический аспект лексикографического описания // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2019. – № 10. – С. 149–151.
5. Карцевская Л. П. История русского языка и культура речи. – М.: Академия, 2010.
6. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974. – 768 с.
7. Фасмер М. В. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1986.
8. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. – М.: Русский язык, 1999.


© Мухамадиева Э.А., 2025

УДК 372.881,882

**Мухарлямова Г.Н.,**
*заведующий отделом национального образования ИЯЛИ АН РТ*
**Абдуллина Д.М.,**
*ведущий научный сотрудник отдела национального образования ИЯЛИ АН РТ,*
*г. Казань, Россия*

# ЦИФРОВЫЕ РЕСУРСЫ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РОДНОМУ (ТАТАРСКОМУ) ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ

***Аннотация****. В статье рассмариваются возможности использования цифровых ресурсов на уроках родного (татарского) языка и литературы. Современная цифровая образовательная среда – это динамично развивающаяся система, которая постоянно меняется и совершенствуется. Успешная интеграция цифровых технологий в образование требует комплексного подхода, учета всех возможностей и вызовов, а также активного сотрудничества всех участников образовательного процесса. Сегодня учителя-словесники применяют различные цифровые ресурсы – видеоуроки, электронные образовательные платформы, электронные учебники и электронные учебные пособия, цифровые слайды, аудио- и видеоматериалы и другие. Цифровые ресурсы, разработанные в Институте языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан открывают перед учителями и обучающимися широкие возможности, позволяя сделать уроки более интерактивными, увлекательными и эффективными.*

***Ключевые слова*****:** *цифровизация образования, цифровые продукты, родной (татарский) язык и литература, видеуроки, электронная образовательная платформа, медиаплатформа.*

Цифровизация образования в современном мире с каждым днем все больше набирает оборот, обеспечивая полноту и качество учебного процесса. Современная цифровая образовательная среда школы предполагает комплексное использование информационных и коммуникационных технологий. Важно, чтобы это был не просто набор отдельных программ или гаджетов, а система, организованная и применяемая таким образом, чтобы полностью соответствовать федеральным государственным образовательным стандартам начального, основного и среднего общего образования [4, 5, 6] и обеспечивающая удобный и эффективный доступ к цифровым инструментам и информационно-коммуникационным технологиям для всех участников образовательного процесса. Цель этой системы – помочь ученикам достичь планируемых результатов обучения, развивая их личностные, метапредметные умения (например, умение учиться, работать с информацией и т.д.) и предметные знания. То есть это целостный подход, где технологии не являются самоцелью, а инструментом для эффективного достижения образовательных целей, определённых ФГОС. Систематическое применение цифровых продуктов в процессе обучения позволяет обеспечить качественное образование и развитие учащихся на всех уровнях обучения.

Как показывает практика, в сфере национального образования, в частности в преподавании языков и литератур народов России цифрового контента недостаточно, поэтому в регионах Российской Федерации ведется активная работа по цифровизации процесса обучения родным языкам и обеспечению мультимедийным контентом. Проблема цифровизации процесса обучения родному (татарскому) языку и литературе всегда остается актуальной и в образовательном пространстве Республики Татарстан.

Известно, что разного рода учебные медиаматериалы, используемые сегодня на уроках родного языка и литературы, как показывает практика, помогают оживить урок, вызывают у учащихся интерес к освоению учебного предмета, активизируют их познавательную и самостоятельную деятельность [2; с. 115]. Благо в современном образовательном пространстве почти по всем предметам таких материалов достаточно много

и учителя успешно используют их на своих уроках. Это было наглядно видно, когда школы перешли на дистанционный формат обучения во время пандемии. Тогда обучающимся был предложен сравнительно большой выбор материалов в цифровом формате, в том числе и электронных образовательных ресурсов. Также обучающимся был обеспечен доступ для работы на самых различных электронных образовательных платформах. Однако в обучении родному (татарскому) языку и литературе такого разнообразия не наблюдалось. Следует заметить, использование электронных вариантов действующих учебников в определенной мере смягчило сложившуюся ситуацию. В то же время проблема была весьма ощутимой. И в решении ее было определено несколько путей. Один из них это – создание видеоуроков, которые могли бы заменить учебник, живое общение с учащимися в ситуации дистанционного обучения, или, как вариант, могли бы использоваться в качестве отдельного фрагмента урока в обычных условиях.

В связи с этим сегодня в республике осуществляется проект по созданию комплекса видеоуроков по родному (татарскому) языку и литературе для обучающихся общеобразовательных школ. Данные видеоуроки представляют собой небольшие по объему видеоролики, содержание которых предусмотрено Федеральной образовательной программой. Они берут за основу темы из учебника и построены на единой занимательной сюжетной линии. Усвоить темы помогают уже знакомые учащимся персонажи из новых учебников. Интересный и увлекательный сюжет, связывающий все уроки в единое целое дает возможность усвоения теоретического материала, выполнения заданий в игровой форме.

В видеоуроках по родной (татарской) литературе предлагается основной учебный материал, представленный в образовательных программах. Обучающиеся могут ознакомиться с биографией писателя, узнать интересные факты о нем. Также здесь размещены аудиотексты литературных произведений, в конце представлены задания по изученному учебному материалу. Видеоуроки сопровождают иллюстративный материал к произведениям, портреты и фотографии из жизни поэтов и писателей, известных татарских общественных деятелей и деятелей культуры. Все это позволяет реализовать принцип наглядности, что значительно улучшает усвоение материала, стимулирует эмоциональный отклик, развивает пространственное мышление и другие когнитивные навыки у обучающихся.

Таким образом, видеоуроки, будучи ценным инструментом дистанционного обучения, позволяет обучающимся самостоятельно изучать учебный материал, выполнять задания и оставаться в курсе программы.

Одна из задач цифровизации в сфере образования – это развитие онлайн-обучения. Такое обучение способствует формированию у обучающихся универсальных учебных действий, связанных с самостоятельной деятельностью [3; с. 209].

В процессе обучения родному (татарскому) языку, при возникновении необходимости, долгое время не было возможности обучающимся заниматься на определенной образовательной платформе. С этой целью в республике был осуществлен еще один проект – создание на электронной образовательной платформе СберКласс обучающего контента по учебным предметам «Родной (татарский) язык» и «Родная (татарская) литература» для 5–9 классов общеобразовательных организаций. Данная платформа является методологическим инструментом персонализированного образования и позволяет адаптировать учебный процесс к индивидуальным потребностям каждого обучающегося, предлагая задания разного уровня сложности и учитывая темп усвоения материала.

Учебный материал по родному (татарскому) языку и по родной (татарской) литературе на СберКлассе распределен по модулям (тематическим) блокам. Это облегчает освоение учебного предмета.

Платформа предлагает материалы по истории, языку, культуре, мировоззрению, менталитету и философии татарского народа, призванные укрепить национальную самоидентификацию обучающихся – важную составляющую любой национальной культуры. Благодаря современным информационным технологиям и доступу к ресурсам библиотек,

музеев и театров, обучение на платформе станет более увлекательным и позволит учащимся в полной мере раскрыть для себя мир литературы и искусства.

В Институте языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан была также разработана медиаплатформа «Мәгърифәт» (Просвещение) – информационный ресурс для учителей родного (татарского) языка и литературы, детей и их родителей. Платформа содержит информационные ресурсы образовательного характера по татарскому языку и литературе. Здесь наряду с методическими материалами для учителей родного (татарского) языка и литературы, представлены материалы, которые могут использоваться детьми совместно с родителями и самостоятельно, воспитателями и всеми заинтересованными в изучении родного языка и литературы лицами. Юные пользователи приобретают умения и навыки, позволяющие работать в Интернете.

Медиаплатформа состоит из нескольких разделов.

«Национальное образование» – это сборник материалов, посвященных преподаванию учебных предметов «Родной (татарский) язык», «Литературное чтение на родном (татарском) языке», «Родная (татарская) литература». Тут можно ознакомиться с нормативными документами по татарскому языку и литературе, учебно-методическими комплектами, методическими пособиями, дополнительными учебными материалами. Все аудио-, видеоматериалы, нормативные документы и учебно-методическая литература распределены по этапам развития обучающихся и представлены дошкольным, начальным, основным и средним уровнями образования [8].

Электронные учебники, размещенные на медиаплатформе «Мәгърифәт» активно применяются педагогами республики. В них можно прослушать аудиозаписи текстов. Также предлагаются различные игры и интерактивные задания. В электронных учебниках размещены загадки, отрывки из литературных произведений, ребусы, логические задания, головоломки и другие. Еще одним преимуществом электронного учебника являются интерактивные игры, которые нацелены не только ознакомлению с теоретическим материалом по родному языку и литературе, но и освоению познавательной информации [1; с. 97]. Разработанные институтом видеоуроки также размещены на данной медиаплатформе.

Аудиотексты, видеоуроки, электронные учебники, методические пособия, созданные специально для использования на уроках по родному (татарскому) языку и литературе, регулярно по мере разработки дополняют ресурс.

Известно, что в процессе развития личности одним из важных факторов является формирование читательской грамотности. «Читательская грамотность – это способность человека понимать и использовать письменные тексты, размышлять о них и заниматься чтением для того, чтобы достигать своих целей, расширять свои знания и возможности, участвовать в жизни общества» [7; с. 9]. Учитывая тот факт, что навык чтения должен формироваться еще в раннем детстве с чтения детских книг, разработчики медиаплатформы «Мәгърифәт» включили еще один достаточно полезный и информативный раздел «Антология татарской детской литературы». В нем представлены биографии татарских писателей на татарском и русском языках, представлены списки основных их книг, произведения этих авторов (на татарском языке). В данном разделе медиаплатформы представлены информация о биографии и творчестве авторов на татарском и русском языках, приведены списки основных изданий писателей, ссылки на аудио- и видеозаписи, направленные на раскрытие интересных фактов из жизни и творческой деятельности поэтов и писателей. Ведется работа по размещению дополнительных материалов, где можно найти ссылки на личные сайты, сайты музеев писателей и т.д. В этом разделе читателям предоставлена возможность чтения в онлайн-формате художественных книг и материалов о писателях, их скачивания для изучения и просмотра в любое время и в любом месте в различном формате. Следует также отметить систематизированность предлагаемого материала, возможность быстрого его поиска.

Также ресурс содержит дополнительные материалы. Здесь дается возможность чтения в онлайн-формате художественных книг и материалов о писателях, их скачивания для изучения и просмотра в любое время и в любом месте. В перспективе размещение всего имеющегося литературного наследия, адресованного детям и посвященного тематике детства.

Часть цифрового ресурса составляют материалы, включающие в себя словари, справочники, разработанные в Академии наук Республики Татарстан.

Показатели посещаемости пользователями медиаплатформы свидетельствует о ее востребованности. Наибольшая активность в использовании посетителями сайта наблюдается с началом нового учебного года, в это время количество посещений и просмотров выросло в шесть раз.

В заключение следует сказать, современная цифровая образовательная среда – это динамично развивающаяся система, которая постоянно меняется и совершенствуется. Успешная интеграция цифровых технологий в образование требует комплексного подхода, учета всех возможностей и вызовов, а также активного сотрудничества всех участников образовательного процесса. Цифровизация обучения открывает перспективы для создания современной, эффективной и доступной системы обучения родному языку и литературе, подготавливающей обучающихся к жизни и работе в цифровом мире.

**Список литературы**

1. Гиниятуллина Л.М., Мухарлямова Г.Н. Цифровизация процесса обучения родному (татарскому) языку и литературе / Л.М. Гиниятуллина, Г.Н. Мухарлямова // Фәнни Татарстан. – 2024. – № 4. – С. 96–101.

2. Мухарлямова, Г. Н., Гиниятуллина, Л. М. Диджитализация процесса обучения родному (татарскому) языку литературе / Г. Н. Мухарлямова, Л. М. Гиниятуллина // Вестник НЦ БЖД. – Казань, 2023. – № 4 (58). – С. 113–118.

3. Мөхәрләмова Г.Н. Туган тел һәм әдәбиятны дистанцион укыту шартларында укучыларда танып белү универсаль уку гамәлләрен формалаштыру үзенчәлекләре / Г.Н. Мөхәрләмова // Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток Запад [Электронный ресурс]: материалы Международной научно-практической онлайнконференции (Казань, 22–25 октября 2020 г.) / под ред. Ф.С. Сайфулиной. – Казань: Издательство Казанского университета, 2020. – С. 206–209.

4. Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования. – Москва: Просвещение, 2021. – 57 с.

5. Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования. – Москва: Просвещение, 2021. – 124 с.

6. Федеральный государственный образовательный стандарт среднего общего образования. – Москва: Просвещение, 2021. – 60 с.

7.Формирование читательской грамотности обучающихся в условиях реализации обновленных ФГОС ООО. Учебно-методическое пособие / авт.-сост.: Н. Г. Масюкова, С. А. Мамасьян, В. А. Колесников, А. Г. Кунникова. – Ставрополь: СКИРО ПК и ПРО, 2022. – 60 с.

8. О проекте. – Электронный текст // URL: https://magrifat.antat.ru (дата обращения: 30.10.2025).

© Мухарлямова Г.Н., Абдуллина Д.М., 2025

ДК 811.512.145

**Надыршина Л.Р.,**
*старший научный сотрудник Центра письменного наследия ИЯЛИ АН РТ,*
*г. Казань, Россия*

# ГОМӘР БӘШИРОВНЫҢ ТАТАР ФОЛЬКЛОРЫН ӨЙРӘНҮ ҺӘМ ПОПУЛЯРЛАШТЫРУ ӨЛКӘСЕНДӘГЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

(язучының шәхси фондында саклапган материаллар буенча)

*Мәкалә Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты 16.07.2024 ел № 565 Карары нигезендә Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе ярдәмендә әзерләнде*

*Статья подготовлена при поддержке Академии наук РТ по Постановлению КМ РТ № 565 от 16.07.2024*

***Аннотация***. *Мәкалә татар язучысы Гомәр Бәшировның шәхси фонды материаллары буенча язылган, аның әдәби-публицистик эшчәнлегендә фольклор аерылгысыз өлешне тәшкил итә. И. Иванов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана. Документлар Г. Бәширов гомер буе халык авыз иҗатын җыю белән шөгыльләнгән һәм үз халкының фольклор традицияләренә тирән хөрмәт белән караган дигән нәтиҗәгә килергә мөмкинлек бирә. Татар классигының әдәби әсәрләрендә фольклор мотивлары дөньяның милли картинасы элементына әверелә, ә күпсанлы публицистик мәкаләләрендә фольклор традицияләренең милли-мәдәни кыйммәтләр системасындагы әһәмияте яктыртыла.*

***Терәк сүзләр:*** *Гомәр Бәширов, татар әдәбияты, архив, фольклор, дөньяның милли картинасы.*

Гомәр Бәширов – XX йөз татар прозасында төп фигураларның берсе. Әдәби иҗатка 1930 елларда ук килеп, ул гасыр азагынача актив иҗат итә, гомумсовет дәрәҗәсендә танылу ала, әсәрләре күп телләргә тәрҗемә ителеп, төрле милләт вәкилләре тарафыннан яратып укыла (моны Г. Бәшировның Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә (алга таба – Мирасханә) сакланган шәхси фондында урын алган күпсанлы укучы хатлары ачык раслый), бүген дә актуальлеген җуймый. Болардан тыш, әдипнең киңкырлы иҗтимагый эшчәнлек алып баруы да билгеле: ул газета-журналларда, радиокомиттета җаваплы вазифаларда хезмәт куя, Татарстан Язучылар берлегенең идарә рәисе булып эшли, депутат буларак та бик зур эш алып бара (шәхси фондындагы материаллардан күренгәнчә, депутат Бәшировка гаять күп хатлар килгән, һәм ул, аларның һәрберсенә җавап биреп, хат авторларының проблемаларын хәл итәргә тырышкан) һәм, ниһаять, татар халкының фольклор мирасын җыйнау һәм өйрәнү белән шөгыльләнә.

Мирасханәдә Г. Бәшировның шәхси фонды 75 нче номер белән теркәлгән, һәм инде ул 1970 елларда ук тапшырылган материаллардан башланып киткән, шул елларда йөздән артык документ фәнни әйләнешкә кертелгән. 2024 елда язучының улы, күренекле фотограф Зөфәр Бәширов бу фондны мең ярымнан артык саклау берәмлегеннән торган хәзинә-мирас белән баетты: әдипнең төрле эчтәлектәге кульязмалары, хатлары, куен дәфтәрләре, аның тормышы һәм иҗаты белән бәйле видеоматериаллар – болар барысы да Г. Бәшировның тормыш һәм иҗат биографиясен өйрәнүчеләр өчен бик кыйммәтле чыганаклар. Хәзерге вакытта бу яңа материалларны тасвирлау эше төгәлләнеп килә.

Фонда сакланган материаллар Г. Бәшировның татар фольклорын өйрәнү һәм популярлаштыру өлкәсендәге эшчәнлеген дә күзалларга мөмкинлек бирәләр. Әдәби әсәрләргә сызмалар, аларның вариантлары, төрле караламалардан чыгып фикер йөрткәндә, Г. Бәширов һәр әсәрен кат-кат кире кайтып, камилләштереп эшләгән, геройларның сөйләм үзенчәлекләренә, алар яшәгән төбәккә хас гореф-гадәтләрне тасвирлауга һәрвакыт зур

әһәмият биргән, бу эшкә үзе дә фәнни экспедицияләрдә катнашып, бу өлкәдә гамәли тәҗрибәгә ия шәхес, белгеч күзлегеннән караган. Әсәрләрендәге фольклор элементлары да һич кенә дә автомат рәвештә кертелгән сурәтлелек чарасы түгел, аларның һәрберсенең әдәби текст структурасында үз урыны, үз вазифасы бар. Г. Бәширов иҗатында фольклор традицияләренең чагылышы Н.М. Рәшитова [3], А.Х. Садыйкова, Р.Р. Хәйретдинова [4] кебек белгечләр тарафыннан махсус өйрәнелгән, иҗатына анализ ясаган Д.М. Абдуллина [1], Д.Ф. Заһидуллина [2] һ.б. галимнәрнең мәкаләләрендә дә шактый каралган. Без үзебезнең язмада, Г. Бәшировның Мирасхандә сакланган шәхси фондындагы материалларга нигезләнеп, аның нәкъ менә татар фольклорын җыю, өйрәнү һәм укучыга таныту юнәлешендә башкарган эшләренә генә тукталырбыз. Иң беренче чиратта, инде алда әйтеп үткәнчә, Г. Бәширов фәнни экспедицияләр вакытында төрле районнарда яшәүче татарларның телен һәм гореф-гадәтләрен өйрәнә, мәкаль-әйтемнәрне, халык телендә йөргән мәзәкләрне, җырлар, экиятләрне язып ала, шулай ук язучының күпсанлы куен дәфтәрләрендә дә шундый язмалар шактый. Алар, бер яктан, авторның төрле әдәби әсәрләрендә файдаланылса, икенче яктан, татар халык авыз иҗатын, диалектологиясен, этнографиясен өйрәнүче галимнәр өчен шактый кызыклы чыганак булып тора.

Әлбәттә, югарыда аталган бу язмалар – асылда, фәнни ядкәрләр, киң катлау укучыга аталмаган, аерым белгечләргә актуаль булган материаллар. Шулар белән беррәттән, Г. Бәшировның вакытлы матбугат чаралары аша да татар фольклорын популярлаштыру юнәлешендә бик киң колачлы эш алып баруын ассызыкларга кирәк. Ул халык ядкәрләрен барлау, туплау, саклап калу кирәклге турында газета-журналларда еш язып чыга, халык авыз иҗаты үрнәкләрен эшкәртеп бастыра, радио һәм телевидениедә шул хакта чыгышлар ясый. Әйтик, «Сабантуй» газетасында, «Ялкын» журналында ул балаларга аңлаешлы, кызыклы кыска гына мәзәкләр, хикмәтләр бастыра, шул рәвешле яшь буынны аңлаешлы формада фольклор үрнәкләре белән таныштыра, алар хакында зур булмаган белешмә дә биреп китә. Фондта, мәсәлән, «Ялкын» журналы өчен әзерләнгән мәзәкләрнең кульязмасы саклана, автор аңа кереш сүзендә яшь укучыларга болай дип эндәшә: «Журналыбызның шушы санынннан башлап без халык иҗаты үрнәкләреннән «мәзәк» дигән бер төрен бирә барырга булдык. Гадәттә бик кыска итеп, дүрт-биш җөмләдә сөйләнеп бирелә торган кечкенә генә вакыйга аша халык аерым кешеләрнең яисә гомумән тормышның берәр кимчелегеннән шаян рәвештә көлә, гыйбрәтле берәр нәтиҗә чыгара, «тормышның менә бу ягы бар әле аның» дигәндәй, искәртеп тә куйгалый. Мондый мәзәкләр[не] халык арасында бик еш ишетергә була. Арада бик көлкеләре, сокланып тыңларлыклары, аеруча гыйбрәтлеләре дә очраштыргалый. Шундыйларны ишетсәгез, нәкъ сөйләгәнчә язып алып, безгә җибәрегез. Яхшыларын журналда басып чыгарырбыз». Һәм әйтергә кирәк: язучыга килгән хатлар арасында балалар тарафыннан җыеп җибәрелгән мәзәкләр шактый! Бу инде, һичшиксез, шул чорда әдәбият әһелләренең авторитеты турында да, яшь буынның кызыксыну өлкәсе бөтенләй башка булу турында да сөйли, шул ук вакытта язучыларның халык мирасын саклауда үз бурычын аңлап, аңа бик җаваплы якын килүен, киләчәкне кайгыртучан гамьле шәхес булуын да күрсәтә.

Республиканың татар телендә басылган башка газета-журналларында да Г. Бәширов тарафыннан эшкәртелгән фольклор текстлары һәрдаим очрап тора. Аерым алганда, «Казан утлары», «Сөембикә» кебек журналларда аның кереш сүзе белән шәрехләнгән бәетләр, мөнәҗәтләр һ.б. жанрдагы әсәрләр әледән-әле басыла килә. Мәсәлән, «Сөембикә» журналының 1991 елгы 1 нче санында «Сөембикә бәете»нең Г. Бәширов бала чакта язып алган варианты басылып чыга (бу – үзе үк символик вакыйга була, чөнки «Азат хатын» журналының исеме үзгәртелеп, беренче тапкыр Казан ханбикәсе исеме белән чыга башлый), «Бу бәет хакында берничә сүз» дип, язучы шушы әсәр турында беркадәр белешмә-мәгълүмат та китерә: «...Бу бәет Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты тарафыннан басып чыгарылган «Бәетләр» китабындагы (1983) «Сөембикә бәетенә» бик охшаган. Сүзмә-сүз кабатланган урыннары да байтак кына. Шулай да бу нөсхәнең эчтәлеге берникадәр тулырак һәм баерак. Мәсәлән, Казан халкының Сөембикәне озатуы, Сөембикәнең бу тарихи вакыйганы ничек авыр кичерүе, Казан каласы белән, үз исемендәге Манара белән

бәхилләшүе бу нөсхәдә ифрат киеренке драматик күренеш итеп бирелгән. Бу нөсхәнең тагын бер үзенчәлеге шундадыр ки, монда Сөембикә башыннан узган зуррак вакыйгаларның һәркайсы үзенә хас эчтәлекле рефрен (кушымта) белән каймалап, түгәрәкләп бирелә. Мәсәлән, Сөембикәнең яшь чагына багышланган өлешенә: «Сөембикә атым, нугай затым, кая минем хан дәүләтем, / Сабый чагым, нурлы йөзем, морза кызы булган вакытым...» диелсә, ханбикәнең башыннан узган вакыйгаларга нисбәтән кушымталар да үзгәреп, аларга үзләренә хас бер драматик бизәк өстәлә. Бу алым бәетнең эмоциональ тәэсирен сизелерлек дәрәҗәдә көчәйтә, аңа лирик җылылык өсти...»

Публицистик мәкаләләрендә Г. Бәширов татар халкының рухи мирасын саклап калу, шуның аерылгысыз өлеше булган фольклорны туплау һәм өйрәнү эшенең әһәмияте, аны киләчәк буыннарга тапшыру зарурияте турындагы фикерләре-борчулары белән уртаклаша. «Әле дә соң түгел», «Мирасныңниндие генә юк», «Гореф-гадәт законнан өлкәнрәк» мәкаләләре, мәсәлән, әнә шул юнәлештә язылган. Фондта аларның караламалары, автор төзәтүләре кертелгән төрле вариантлары саклана. Язмаларда Г. Бәширов халыкның матди һәм рухи мирасына игътибар итәргә, аны өйрәнергә кирәклеген, саклау чарасын хәзердән күрмәсәң, бераздан бик күп нәрсәнең бөтенләй юкка чыгарга ихтимал булуын ассызыклый, авылларда этнографик музейлар ачу, газета-журнал битләрендә халыкның фольклор байлыгын бирү кирәклегенә кат-кат басым ясый. Әйтик, «Мирасның ниндие генә юк» мәкаләсен махсус «Мирас» журналы өчен язып, ул журналда халкыбызның рухи ихтыяҗларын гасырлар буена канәгатьләндереп килгән мөнәҗәтләрне әйләнешкә кертергә иде, дигән тәкъдим белән чыга, «Радио һәм телевидение, газета-журналлар юк заманнарда бәетләр, мөнәҗәтләр, китап сүзләре хатын-кызга бердәнбер рухи азык иде. Әгәр дә безнең хатын-кызларыбыз моңарчы әдәпле, гаиләсенә тугрылыклы, күркәм, сабыр холыклы булып танылганнар икән, аларда бу сыйфатларны тәрбияләүгә әнә шундый халык иҗаты әсәрләре дә өлеш кертте булса кирәк», дип нәтиҗә ясый. Шулай ук «тел, орнамент һәм әдәбият элементларын саклап калулары белән тарихны өйрәнүдә зур урын тоткан» эпиграфик мирасны, шәмаилләр, шәҗәрәләр кебек «биниһая кадерле һәйкәлләрне игътибар үзәгенә алып, аларны саклау кирәклеген укучыларына бөтен кискенлеге белән төшендерә барса, бик тә изге бер эш башкарылган булыр иде», – дип, үтә дә хакыйкый фикерен җиткерә.

Әйтергә кирәк, Г. Бәширов татар фольклоры һәм этнографиясе белән бәйле мәкаләләрен Совет матбугатында рус телендә дә бастырып, фикерен бөтен ил киңлегенә җиткерүгә ирешә. «Литературная газета»да басылган «Обычай – старше закона», «Сабантуй» кебек очерклары – әнә шундыйлардан. Совет идеологиясе чәчәк аткан чорда язылып та, алар татар халкының милли гадәтләрен, гуманлылык, кешелеклелек, әхлаклылыкны зурлаган холкын ачып бирә алулары һәм башка милләт кешеләренә татарларның иң күркәм сыйфатларын тасвирлап бирүләре белән кадерле. Гомумән, бу язмаларда Г. Бәшировның үз милләте белән горурлануы, халкының рухи мирасына олы ихтирам белән каравы ачык чагыла.

Г. Бәшировның шәхси архивында аның иҗат гомеренең бик зур өлешен алып торган зур проекты – татар мәзәкләре җыентыгын төзү белән бәйле материаллар бик күп. Шушы күпьеллык эшчәнлекнең нәтиҗәсе булып дөнья күргән «Мең дә бер мәзәк» китабын белмәгән китап сөюче юктыр. Шушы басманы әзерләп чыгару өчен әдипнең еллар дәвамында укучылардан килгән йөзәрләгән хатларны укып чыгуы, җыентыкка кертелерлек үрнәкләрне сайлап алуы, һәрбер (!) хатка шәхсән җавап бирүе, олы-олы папкаларга тупланган материалларны әдәби эшкәртеп, кабат-кабат дөресләп, тәнкыйть иләгеннән үткәрүе – болар фәкать язучының фонды белән танышканда гына күреп-аңлап була торган нечкәлекләр. Басманың русча вариантын әзерләү өчен дә никадәр көч түгелгәнлеге шушы күпсанлы саклау берәмлекләре раслый.

Гомумән, Г. Бәшировның татар фольклорын туплау һәм өйрәнү, халык ядкәрләрен укучыга таныту юнәлешендәге эшчәнлеге бәһаләп бетергесез. Милли җанлы әдипнең шәхси архивында тупланган шушы материаллар әле киләчәктә аның киңкырлы эшчәнлеген өйрәнүчеләр тарафыннан тагын да җентеклерәк анализланыр дигән өметтә калабыз.

**Әдәбият әдәбият**

1. Абдуллина Д.М. Гомәр Бәширов // Татар әдәбияты тарихы. 8 томда. Т. 6. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – Б. 52–60.

2. Заһидуллина Д.Ф. 1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – Б. 223–234.

3. Рашитова Н.М. Элементы фольклора в творчестве Г. Баширова // Вестник Чувашского университета. – 2009. – №3. – С. 319–322.

4. Садекова А.Х., Хайрутдинова Р.Р. Фольклор и народные обычаи в повести татарского писателя Гумера Баширова «Родная сторона – зеленая колыбель» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2017. – № 10–3(76). – С. 34–37.

© Надыршина Л.Р., 2025

УДК 8111.512.111'37

**Никитина О.В.,**
*студент 6 курса Стерлитамакского филиала УУНиТ*
**Коротаева Л.В.,**
*доцент кафедры татарской и чувашской филологии Стерлитамакского филиала УУНиТ,*
*г. Стерлитамак, Россия*

# ЧĂВАШ ЧĔЛХИН ПРЕДМЕТ-ЙĂЛА ЛЕКСИКИ – ПУРЛĂХ КУЛЬТУРИНЕ ТĔПЧЕКЕН ÇĂЛКУÇ

**Аннотаци**: Статьяра чăваш чĕлхин предмет-йăла лексикине пурлăх культурине юсаса çĕнетес паха çăлкуç пек пăхса тишкерÿ тунă. Тĕп тимлĕх виçĕ тĕп тематика ушкăнĕнче палăрать: «Кил хуçалăхĕ», «Апат-çимĕç», «Тумтир». Лексика единицисене семантика тĕлĕшĕнчен тишкернĕ, вĕсем чăвашсен кулленхи пурнăç йĕркине сăнлас ĕçре мĕнле вырăн йышăннине уçса панă. Материала халăх сăмахлăхĕнчи тĕслĕхсемпе, йăла-йĕрке ăнлавĕсен культура пĕлтерĕшне кăтартакан ваттисен сăмахĕсемпе тата тупмалли юмахсемпе кăтартса панă. Тĕпчев чĕлхе формисемпе пурлăх культурин элеменчĕсем хушшинчи çыхăнăва палăртать, чăваш тĕнче курăмĕн наципе культура уйрăмлăхне уçса парать. Ĕç кăтартăвĕсем лингвокультурологипе этнолингвистикăшăн пысăк пĕлтерĕшлĕ те кăсăклă.

***Тĕп сăмахсем:*** *чăваш чĕлхи, предметпа йăла лексики, пурлăх культури, семантика тишкерĕвĕ, лингвокультурологи, тематика ушкăнĕсем.*

Чăваш чĕлхи – пуян та илемлĕ чĕлхе. Кашни чĕлхе хăйĕн халăхĕшĕн чи хакли пулса тăрать. Пирĕншĕн, чăвашсемшĕн, чи хакли – хамăрăн тăван чăваш чĕлхи, унăн йăли-йĕркисемпе юрри-ташшисем. Тăван чĕлхепе çепĕççĕн янăракан сăмахсене эпир çуралсанах илтсе ÿснĕ, каярах калаçма пуçланă. Чуна çывăх чĕлхепе эпир пуплесе асатте-асаннесен, атте-аннесен, хамăрăн ăрăвăн йăхне аталантарма тата упраса хăварма пулăшатпăр.

Чăваш халăхĕ мĕн ĕлĕкренех тăрăшуллă та ĕçчен халăх пулнă. Вĕсем алă ĕçне тунă, илемлĕ тĕрĕсем тĕрленĕ, тырă-пулă ÿстернĕ, выльăх-чĕрлĕх ĕрчетнĕ, хурт-хăмăр та тытнă. Ĕлĕкхи вăхăтра килте, çемьере – пĕри те пушă ларман, арçынсем суха тунă, хĕрарăмсем пир-авăр тунă, çăм арланă. Çемьере арçын ача пулсан ашшĕне ака тунă çĕртре пулăшнă, хĕрачасем тĕрĕ тĕрленĕ, алса-чăлха çыхнă.

Чăваш чĕлхин кил-çуртра тыткалакан япаласемпе йăла лексики вăл чăваш халăхĕн кулленхи пурнăçĕпе, йăлана кĕнĕ йĕркепе тата пурлăх культурипе çыхăннă лексикăн система пуххи пулса тăрать. Ку ĕçре апат-çимĕççен, тумтирсен, кил-çуртри япаласен, çавăн пекех хуçалăхри нумай çулхи халăхсен йăли-йĕркисен лексикине вулама тата тишкĕрме пулать. Вĕсем халăхăн ĕлĕкхи пурнăçне кăтартса тата ăнлантарса параççĕ.

Чăваш чĕлхин кил-çуртра тыткалакан япаласемпе йăла лексикине тĕпчесе йĕркелеме Н.И. Ашмарин, В.Г. Егоров, М.Р. Федотов, Н.С. Карпова пек паллă чĕлхе ăслăхçисем, этнографсемпе фольклористсем вăй хунă.

Кил-çуртри усă куракан савăт-сапа ушкăнне çак сăмахсене кĕртнĕ:

Арча 1. сундук, сундучок; шкатулка || сундучный; шкатулочный; кĕпе-йĕм ~и сундук для белья; пĕчĕк ~а сундучок; укçа ~и шкатулка для денег; хĕр ~и сундук с приданым; уçман ~ара пуçламан шăрттан выртать *загадка* в нераскрытом сундуке лежит непочатый шыртан (пуç мими головной мозг) 2. ящик; ящичек; каталог ~исем каталожные ящички; сĕтел ~и ящик стола 3. коробка, коробок; шăрпăк ~и спичечный коробок 4. *диал.* четырехугольная корзина с крышкой, плетёный сундучок ~а усламçи коробейник, торговец-разносчик [4, с. 42].

Хĕвел çутине *арча* ăшне хупаймăн [8, с. 23].

Ырă çынна *арчари* ылтăн теççĕ [8, с. 43].

Шуйттан *арчи* хыт кукар мулĕпе тулать тет [8, с. 51].

Çын кăмăлĕ *арча* мар, часах уçса пăхма çук [8, с. 135].

Кункăра 1. колода; корыто; кĕпе çумалли ~а корыто для стирки белья; лаша ~и колода для корма лошадям 2. корытце с незакрытыми концами (для просеивания муки и катания теста); çăнăх ~и корытце для муки; чуста ~и корытце для катания теста 3. то же, что кунтă [5, с. 193].

Сăпка 1. колыбель, люлька; зыбка прост.колыбельный; çатан ~а плетёная люлька; ~а пĕкечи дужка люльки; ~а çитти полог над люлькой; ~а сиктерми (йӳнчĕкĕ) оцеп. шест у зыбки; ~а ачи, ~ари ача грудной младенец; ~а юрри колыбельная песня 2. перен. колыбель; революци ~и колыбель революции 3. коляска; мотоцикл ~и коляска мотоцикла [4, с. 352].

Сăпка – зыбка. Сăпкара ача сиктереççĕ. Сăпка – чĕчĕ ачине вырттармалли вырăн. Вĕсем (чăвашсем) ачасене сиктермешкĕн, е хупран авса, е тăват йывăç çумне пир çĕлесе, сăпкасем тăваççĕ. Сăпка таврашĕ: сăпка, пĕкече, сиктĕрме, сиктĕрме унки, сăпка çакки, сиктĕрме кантăри, сăпка çитти (витнине калаççĕ). Пушă сăпкана сулласан, ачи йĕрекен пулать. Ватта туйа кирлĕ, пĕчĕкçĕ ачана сăпка кирлĕ. Сăпка çакаканункине тее сăпка тимри теççĕ. Атте-анне çурчĕ – ылтăн сăпка, хăш ачине савать, çав тытĕ. Пиччепеле инкене чуптутарма килтĕмĕр; сăпка тулли ачине çывăрттарма килтĕмĕр. Сăпкари ача, малый ребенок, дитя. Хуп касрăм, сăпка турăм. Тарйе хĕрне сиктерме; сăпки сиксен, ачи утсан, хамах пырăп килелле [3, с. 265].

Витре – ведро || ведёрный; *пушă* ~ пустое ведро; *вунă ~ллĕ пичке* десятиведерная бочка; ~ *цехĕ* ведёрный цех; *çумăр ~рен тăкнă пек çăвать* дождь льёт как из ведра; *сĕт витри* подойник [4, с. 83].

Иртсе кайнă çумăршăн *витре* йăтса чупмаççĕ [8, с. 117].

Вучах 1. очаг; *авăн ~ĕ уст.* очаг в овине (для просушивания снопов перед обмолотом); *лаçра ~ çунать* в очаге летней кухни горит огонь 2. *перен.* очаг; *вăрçă ~ĕ* очаг войны; *культура ~ĕ* очаг культуры 3. костер; ~ вырăнĕ кострище; 4. горн (в кузнице); загнетка (в русской печи) 5. *перен.* очаг, семья, родной дом; *тăван ~ ăшши* тепло домашнего очага [4, с. 86].

Вучах ăшшине мăкăр явăçнă [8, с. 29].

Вучах вутти вăлчасăр хăварнă [8, с. 29].

Лаç 1. летняя кухня (*с открытым очагом, без дымохода*); 2. летняя спальня 3. общее название построек производственного назначения: *арман ~çи* помещение на мельнице, где установлены жернова [6, с. 208].

Хура сыснан тӳрчĕ шăтăк – *У черного кабана спина дырявая* (лаç) [3, с. 98].

Чĕрес – чиряс *(ведёрка, кадушка, выдолбленные из дерева);* кăвас ~ĕ квашня, опарник; пăт ~ пудовка *(мера сыпучих тел);* пыл ~ĕ кадушка для мёда; сĕт ~ĕ чиряс для молока; çумăр ~рен тăкнă пек çăвать дождь льет как из ведра; çăка ~е кăшăл çапнă загадка на липовую кадушку набит обруч (çĕрĕ кольцо) [8, с. 591].

Чӗрес – чиряс, посуда из выдолбленного ствола (преимущественно липы, редко осины). Пиҫнӗ пиҫмен ҫырлашӑн чӗрес ҫакса ан тухӑр. Чӗрес-чӗрес ҫырлине татрӑм ҫийес килнӗрен. Хӑй вӑл хӑрах аллипе йӑтнӑ сӑра чӗресси [3, с. 287].

Пыл ҫиекенӗн пырне ларман тет, *чӗресне* ҫулаканӑн чӗлхине шӑрпӑк кӗнӗ тет [8, с. 193].

*Чӗресне* – хупӑлчи [8, с. 204].

Йышлӑ ҫемьере кӑвас *чӗресӗ* пушӑ лармасть [8, с. 278].

Пупӑн пӗр аллинче – хӗрес, тепӗр аллинче – *чӗрес* теҫҫӗ [8, с. 295].

Аш – мясо || прил. мясной; *пӗҫернӗ аш* варёное мясо; *ҫусӑр аш* постное, нежирное мясо; *аш апачӗ* мясная пища [5, с. 17].

Йыт *ашне* йытӑ та тиркет [8, с. 68].

Лаша *ашне* тутар ҫех юрататт [8, с. 79].

Икерчӗ (икерч) – *общее название жареных и печёных мучных изделий плоской формы:* блин и блины, оладья и оладьи, лепёшка и лепёшки и т. д.; *ҫатма ~и* блины; *тӑпӑрчӑ ~*и ватрушки с творогом [6, с. 109].

Ҫын аллинчи *икерчӗ* ик енӗпе ҫуллӑ [8, с. 211].

*Икерчӗ* пӗҫерме пӗлмест, лавккара кулач сӑлать [8, с. 231].

Кӑмпа – гриб; грибы; грибной; кӑмпа яшки грибной суп; кӑмпана ҫӳрӗ ходить по грибы [7, с. 23].

Кукӑль – пирог. Кукӑль – ҫӗр-улмирен, сухантан, йывӑҫ улминчен, купӑстаран, ашран тӑваҫҫӗ. Инке кукӑль пӗҫернӗ чух кукӑль вӑтти татаймарӑм, эп инкене йураймарӑм. Ҫын аллинчи кукӑль пысӑккӑн туйӑннӑ. Анне кукӑль тулӗ ҫӑрчӗ. Пӑрҫа ҫапнӑ чохне, ҫапсан-ҫапсан, кокӑль туса ҫапаҫҫӗ (собира.т стебли в толстый ряд, чтобы кучка его была выше, анче он «саланса каять») [2, с. 261].

Тумтир ячӗсем ушкӑнне ҫак сӑмахсене кӗртнӗ:

Кӗрӗк – шуба; аркӑллӑ ~ длиннополая шуба; тӳрӗ ~ шуба прямого покроя; ~ пиншак полушубок; пустав туртнӑ ~ шуба с суконным верхом; шикли шикленнӗ, ~ пӗркеннӗ *погов.* у страха глаза велики (*букв.* трусливый человек в шубу запахивается); ҫын ӑшне тавӑрса пӑхма ~ ҫанни мар *погов.* чужая душа – потёмки (*букв.* нутро человека нельзя вывернуть, как рукав шубы); ахаль лариччен ~ арки йӑвала *посл.* от скуки бери дело в руки (*букв.* чем сидеть без дела, тереби полы шубы); кивӗ ~ ҫил вӗрнипех ҫӗтӗлет *погов.* ветхая шуба от ветра рвется [8,: с. 171].

Ырӑ ут ҫине ларакан ырман тет, ҫӗнӗ *кӗрӗк* тӑхӑнакан шӑнман тет [8, с. 43].

Юман *кӗрӗкпе* те ҫара пуҫӑн ҫеҫ йӗркеллӗ ӳсет [8, с. 62].

Юман *кӗрӗкпе*, анчах ҫара пуҫӑн ӳсме юратать [8, с. 62].

Масмак – масмак (название головного украшения замужних женщин в виде вышитой ленты); сантал ~ масмак ярко-красного цвета; ~ҫых перевязать голову масмаком [6, с. 229].

Лаптак кашта ҫинче симӗс курӑк шӑтӗ – На плоской перекладине зеленый мох вырастет (*масмак*) [5, с. 122].

Пӳрт урлӑ пӗкӗ ывӑтӑп – Через дом перекину дугу (*масмак*) [5, с. 123].

Пиҫихи – пояс, кушак, ремень || поясной; пурҫӑн ~ шелковый пояс; шӑрҫаллӑ ~ пояс, украшенный бисером; ярапаллӑ ~ пояс с кистями; ~ тӑхи поясная пряжка; ~ шерепи кисточка на поясе; ~не хытар затянуть пояс; пуртта ~ хушшине хӗстер заткнуть топор за пояс; икӗ пиччен пӗр ~ *загадка* два братца одним поясом подпоясаны (карта юписем столбы ограды) [6, с. 298].

И! кайӑп, пи! Кайӑп, Энтри пасарне кӗрех кайӑп – Так пойду, сяк пойду, прямо попаду на андреевский базар (*пиҫихи*) [3, с. 122].

Чӑваш чӗлхин кил-ҫуртра тыткалакан япаласемпе йӑла лексики чӑваш халӑхӗн культурипе йӑли-йӗркисене илемлӗх енчен, мӑнаҫлӑх енчен пысӑк шайра кӑтартать. Кашни тӗпчекен пай чӗлхен историне ӑнланма, унӑн пуянлӑхне упраса хӑварма май парать. Ҫавӑнпа та чӑваш чӗлхин тӗрлӗ енӗсене тӗпчени – пирӗн халӑхӑн тивӗҫӗ.

Ку ĕçе чĕлхе ăслăхçисене, этнографсене, вĕрентекенсене тата студентсене валли хатĕрленĕ. Вăл лексикăна вĕренме, малалла аталантарма пултарать, çавăн пекех культурăпа историе тĕпчеме пулăшать.

**Список литературы**


1. Афанасьева Л.А., Коротаева Л.В. Пушкăртстан чăвашĕсен туй мешехин поэзийĕ / I пайĕ. – Çтерлĕ: Пушкăрт патшалăх университечĕн Çтерлĕ филиалĕ, 2020. – 443 с.
2. Ашмарин Н.И., Словарь чувашского языка. – Чебоксары: Руссика, 1994. – Т. 6: К. – 336 с.
3. Ашмарин Н.И., Словарь чувашского языка. – Чебоксары: Руссика, 1999. – Т. 11–12: С. – СС – 456 с.
4. Ашмарин Н.И., Словарь чувашского языка. – Чебоксары: Руссика, 2000. – Т. 13–14: СС – Т. – 297 с.
5. Карпова Н.С. Реалии чувашской культуры: лингвокультурологический словарь. – Стерлитамак: Стерлитамакский филиал БашГУ, 2013. – 184 с.
6. Чувашско-русский словарь: Ок. 40000 слов / Андреев И.А., Горшков А.Е., Иванов А.И. и др.; Под ред. М.И. Скворцова. – 2-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1985. – 712 с.
7. Чувашско-русский и русско-чувашский словарь / Скворцов М.И., Скворцова А.В.; – Изд. 4-е, стереотип. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2007. – 432 с.
8. Чăваш халăх пултарулăхĕ: ваттисен сăмахĕсем / [пухса хатĕрленĕ О.Н. Терентьева]. – Шупашкар: Чăваш кĕн. изд-ви, 2007. – 493 с.


© Никитина О.В., Коротаева Л.В. 2025

УДК 821.512.145

**Нурисламова З.Г.,**
*учитель татарского языка и литературы МАОУ школа-интернат СОО с углубленным изучением отдельных предметов № 1 г. Туймазы,*
*г. Туймазы, Россия,*

## КҮПТЕЛЛЕ МОХИТТӘ БАЛАЛАРНЫҢ СӘЛӘТЕН ҮСТЕРҮ

***Аннотация****. Мәкаләдә индивидуальләштерү принципларына, мәдәниятләр диалогына, интегратив якын килү принципларына нигезләнгән икетелле һәм күпмәдәни мәктәпләрдә күпмәдәни белем бирү шартларында укучыларның сәләтен формалаштыру һәм үстерү мәсьәләләре карала. Әлеге нигездә укыту һәм тәрбияләү процессы телләр һәм мәдәниятләрнең үзара бәйләнеше идеясенә нигезләнергә тиеш. Укучыда үз мәдәнияте белән кызыксыну, аның кыйммәтләрен башка мәдәниятләр кыйммәтләре белән чагыштыру ихтыяҗын формалаштыру формаларының берсе буларак, татар теле һәм әдәбиятыннан олимпиадаларга әзерләнүгә игътибар бирелә. Грамматик конструкцияләрне генә түгел, тулаем тел күренешләрен һәм традицияләрен чагыштыру да әзерләүдә төп метод булырга тиеш. Тәкъдим ителгән материал мондый нәтиҗә ясарга мөмкинлек бирә: туган телне өйрәнгәндә укучыларның рус яки чит телне өйрәнү барышында алган лингвистик тәҗрибәсенә, шулай ук гомуми белемнәргә таяну максатка ярашлы.*

***Терәк сүзләр:*** *сәләтле бала, туган тел, олимпиада, икетелле белем бирү, күптелле белем бирү мохите, мәдәниятләр диалогы, үстерә торган белем бирү принциплары, туган телгә таяну, мәдәниятара аралашу, аралашу чарасы.*

Бүгенге көндә икетеллелек һәм күптеллелек төшенчәләре бик киң таралды. Татар халкы өчен бу ят, яңа күренеш түгел: милләтебезнең укымышлы зыялылары элек тә, татар теле белән беррәттән, рус, гарәп, фарсы һәм башка телләрне яхшы белгән.

Күптеллелек, беренчедән, илебездә төрле милләт вәкилләренең бергә яшәве белән бәйле. Аларның һәркайсы өчен рус теле үзара аралашу чарасы булып, үз ана телләрен дә

саклау бурычы тора. Шулай ук халыкларның ил эчендә генә түгел, бер илдән икенче илгә күченеп йөрүе дә бар. Өстәвенә, бөтен дөнья буйлап инглиз теле белән кызыксыну да арта бара. Димәк, яшь буынга, ким дигәндә, өч телдә аралаша белү мәҗбүри шарт булып тора.

Тикшеренүчеләр билгеләвенчә, икетелле (яисә күптелле) баланың баш мие сәламәт, көчле һәм активрак була икән. Билингваль балалар иң яхшы күрсәткечләргә ирешәләр: бертелле яшьтәшләренә карата акыл дәрәҗәсе күпкә югары булып, куелган бурычларны чишүдә яңача, иҗади фикер йөртә. Димәк, күп тел белү – заман таләбе [6, 37 б.]

Күптелле яисә полилингваль шәхес кем ул? Күптелле (полилингваль) шәхес ул-милли үзаңы югары дәрәҗәдә анык оешкан, мәдәниятара компетенцияләре ныклы үсешкән, кимендә ике-өч тел белгән, толерантлы һәм гомумхалык кыйммәтләренә тартылган кеше [6, 11 б.].

Рус телендә аралашып, туган телен начар белгән, хәтта бөтенләй сөйләшмәгән балалар белән ничек эшләргә? Туган теле белән кызыксыну,аңа сөю хисләре ничек тәрбияләргә? Һәм киресенчә, туган телендә ирекле аралашып, тел мохитендә тәрбияләнгән баланың сәләтен тагын да үстереп, чагу йолдыз итеп балкырлык дәрәҗәгә җиткерү өчен нишләргә? Шушы вазгыятьтән чыгып, уку-укыту процессын уңай якка үзгәртү, балаларны кызыксындыру, сәләтен үстерү максатыннан, татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә һәм дәрестән тыш чараларда традицион булмаган алымнар куллану бик уңай нәтиҗәләр бирә.

Сәләтле бала – зур байлык. Бу эшчәнлектә ике юнәлеш булуы мөмкин: беренчесе-баланың телгә сәләтле икәнен вакытында күреп, аны үстерүгә ярдәм итү, тиешле шартлар тудыру; икенчесе-сәләтле икәнен күреп тә, аның белән эшләүче, ярдәм итүче, үстерүче шартларның булмавы. Соңгысы уйланырга мәҗбүр итә. Ни кызганыч, зур шәһәр мәктәбе кысаларында күпчелек баланың телгә сәләте ачылмый кала. Ә замана мәктәбе баланың табигать тарафыннан бирелгән сәләтен үстереп, аны иҗади шәхес итеп тәрбияләүне ассызыклый.

Бу форсаттан, сәләтле балаларны күрү, аларга тиешле ярдәм күрсәтү, шәхесен ачу татар теле һәм әдәбияты укытучысының һөнәри осталыгына бәйле, шуңа күрә бу эш зур җаваплылык һәм укытучы тарафыннан фидакарьлек, иҗади караш сорый [4, 37 б.]

Сәләтле балалар белән эшләүнең бер юнәлеше булып олимпиадалар тора. Күп еллар инде укучыларны татар теле һәм әдәбияты буенча олимпиадаларга әзерлим. Югарыда әйтеп үтелгән эшчәнлек- күптеллелек шартларында гаять катлаулы, әмма мөмкин булмаслык әйбер түгел.

Туган тел дәресләренә бирелгән сәгать саны аз булуы, кайбер ата-аналарның туган телгә карата кире мөнәсәбәте, баланың күптеллелек шартларында туган тел үзенчәлекләрен аңлап бетермәве, гомумән, туган тел дәресләренә караш шәһәр җирендә генә түгел, саф татар авыл мәктәпләрендә дә укытучыдан зур түземлелек сорый. Сәләтле укучыларда үз фәнеңә карата кызыксыну уяту, туган телебезне, әдәбиятыбызны тирәнтен өйрәнүгә ихтыяҗ булдыру да укытучының үз фәнен яратуына, тирәнтен белүенә һәм шәхесенә нигезләнә. Монда укучы, аның әти-әнисе белән һәрдаим аралашу, «бер дулкында булу» да – мөһим шарт. Олимпиада – баланың танып белү активлыгын камилләштерү һәм үстерерү, өстәмә әдәбият белән җентекләп эшли белү генә түгел, асылда, аның «мин-минлеген» тою, тирә-якта үз урынын табу, үзенең хезмәтеннән ләззәт кичереп, рәхәтләнеп эшләү, үз нәтиҗәләре белән лаеклы горурлану хисләре булдыру өчен иң уңышлы эшчәнлекләрнең берсе. Шуңа күрә олимпиадага әзерләнү зур җаваплылык таләп итә.

Эшне нәрсәдән башларга? Әлбәттә, һәр уку елы башында эш планы төзелә, сәләтле балалар исемлеге булдырыла, «юл картасы» төзелә. Башта фәнни-методик әдәбият, практик биремнәр, интернет-программалар тупланмасы булдырылып, системалы рәвештә тулыландырыла. Олимпиадага әзерлек иң беренче чиратта, укытучыдан белемнәре үз фәне кысалары белән генә чикләнмичә, күпкырлы иҗади фикер йөртүне таләп итә. Мөгаллим күп укырга, тел белемендәге яңалыклар белән таныш, укучы камил аралашкан телнең нечкәлекләрендә хәбәрдар булырга тиеш.

Дөресен әйткәндә, олимпиадага әзерләнергә укучыларның буш вакытын табу бик кыен, әмма баланың кызыксынуын, үсәргә теләвен күрү – барысын да хәл итә: ял көннәрендә интернет челтәрендә булдырылган махсус кушымталар аша укучылар белән онлайн әзерләнергә туры килә. Шул ук укучыларны төрле иҗади чараларда катнаштыру, тел белеме дәрәҗәсен арттыру да бик мөһим. Бу чараларны тормышка ашыру максатыннан, әзерләнүчеләр белән аерым төркем булдырыла. Тел белеме, татар мәдәнияте, халык тарихы буенча чыккан яңа басмалар, яңалыкларны шул төркемгә сала барам, чөнки бер сәгать ярым эчендә генә барлык мәгълүмат белән танышып бетеп булмый, укучылар үзаллы фикер йөртергә дә өйрәнергә тиеш. Мәкалә, әдәби әсәрләне уку да, иҗади фикерләүне үстерә, олимпиаданың иҗади өлешен үтәүдә зур ярдәм күрсәтә. Аерым бер тема эчендә әңгәмәләр, фикер алышулар, яңа чыккан фәнни китаплар, методик кулланмалар белән танышып, өйрәнеп бару зур әһәмияткә ия. Әлбәттә, болар барысы да балага аңлаешлырак булган рус һәм башка халыклар әдәбияты, тарихына таянып, андагы мисаллар белән үрелеп барылса, бигрәк тә отышлы. Олимпиада биремнәрен башкару юлында, мәсәлән, татар әдәбиятыннан җавапларның дәреслек материалына һәм тәнкыйди язмаларга таянган булуы, аларга үз шәхси бәяне бирергә кирәклеген, фикерләү дәрәҗәсен чагылдырырга тиешлеген укучыга җиткерергә кирәк.

Һәр дәреснең бер өлешен укучыларның сәләтләрен үстерүгә юнәлдерелелгән, шәхси якын килеп эшләнгән биремнәр, тестлар, өстәмә әдәбият, интернет-ресурслар белән эшкә багышлыйм. Еш кына укучыга дәрестә ниндидер тел мәсьәләсен башкаларга аңлатучы (консультант) вазифасын йөкләтәм. Бу алым да баланың белем дәрәҗәсен үстерергә ярдәм итә: ул өстәмә мәгълүмат таба, үзенчә эшкәртә, нәтиҗә ясый.

Шушы әзерлекнең ачык дәлиле – укучыларымның район,республика, регионара, халыкара олимпиадаларында ирешкән уңышлары. Күп еллар дәвамында күптеллелек мохитендә тәрбияләнгән, максатчан әзерлекле укучыларыбыз – Бәдретдинова Диләрә, Салихова Гүзәл, Суфиянов Тимур, Галина Гүзәл, Габитова Гөлшат, Бәдретдинова Эльзана, Маннанова Асылъяр, Салихова Элина, Халикова Алина – республикада гына түгел, башка дәрәҗәле олимпиадаларда призёрлар һәм җиңүчеләр булып киләләр. Төрле елларда татар теленнән халыкара олимпиада призёрлары, җиңүчеләре дә – минем укучыларым. Регионара олимпиаданың Гран-при иясе Галина Гүзәл, Бәдретдинова Эльзана булса, халыкара олимпиаданың Гран-при иясе Суфиянов Тимур булды.

Шунысы куанычлы: бу укучылар мәдәниятара дуслыкта тәрбияләнгән, күптелле вазгыятьтә аралашучы, чын милләт балалары. Алдагы тормышларын татар теле, әдәбияты белән бәйләмәсәләр дә, туган телләренә тугрылыклы, Туган илебезне чын күңелдән сөюче, милләтпәрвәр шәхесләр булып кала.

**Кулланылган әдәбият**


1. Вәлиева Ф.С., Саттаров Г.Ф. Урта мәктәп һәм гимназияләрдә татар телен укыту методикасы. – Казан: Раннур, 2000
2. Савенков А.И. Одаренные дети: особенности психического развития. – М., 2010.
3. Хуҗиәхмәтов Ә.Н. Педагогик технологилар. – Казан: «Мәгариф» нәшрияты, 2008.
4. Шумакова Н.Б. Одаренный ребенок: особенности обучения. – М.: Просвещение, 2010.
5. Юсупов Р.А. Укучыларда сөйләм культурасы тәрбияләү. – Казан. Татар. кит. нәшр., 1983.
6. Полилингилизм и поликультурность в эпоху постграмотности. Материалы международного научного форума. – Екатеринбург, УрФУ. 2019.
7. Полилингвальное образование в школах России // Сборник материалов всероссийской научно-практической конференции. – Саранск, 2021.


© Нурисламова З.Г., 2025

УДК 811.512.145

**Нурмухаметова Р.С.,**
*доцент кафедры общего языкознания и тюркологии ИФМК КФУ*
**Саттарова М.Р.,**
*доцент кафедры общего языкознания и тюркологии ИФМК КФУ,*
*г. Казань, Россия*

## ЛИНГВОМӘДӘНИ МӘГЪЛҮМАТ ЧЫГАНАГЫ БУЛАРАК ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ЭТНОМӘДӘНИ СҮЗЕКЛӘРЕ

***Аннотация**. Хәзерге татар ликографиясе татар телен милли-мәдәни аспектта өйрәнү өчен бай материал бирә. Мәкаләдә татар теленең уникаль икетелле этномәдәни сүзлекләре кыскача тасвирлана, аларның һәрберсендә әһәмиятле лингвомәдәни компонент бар.*

***Терәк сүзләр**: татар теле, лингвокультура, этномәдәни сүзлекләр.*

Яңа гасыр Россиянең һәм дөньядагы күпчелек илләрнең сәяси, икътисадый, мәгълүмати, мәдәни, рухи тормышында даими үзгәрешләр белән характерлана. Мондый шартларда төрле этносларның үзенчәлекләрен саклап калу, халык холкындагы үзенчәлекләрен ачыклау максатында аларның рухи һәм матди тормышын өйрәнү зарурлыгы туа. Бу вакытта телдә чагылыш тапкан этник мәдәният элементларын өйрәнүгә аерым урын бирелә.

Этномәдәни берәмлекләргә аерым бер телдә сөйләшүчеләр яшәгән өлкәгә хас табигать күренешләре атамалары, матди һәм рухи мәдәният лексикасы керә. Бу катламга караган лексиканы өйрәнү тел үсешенең һәр чорында тикшеренүчеләрнең игътибарын җәлеп итә. Әлеге хезмәт, татар халкының, аның мәдәниятенең уникальлеген ачыклау максатында, татар телендәге табигать күренешләре атамаларын өйрәнүгә багышлана. Этник мәдәниятнең төп функциясе – халыкның үзаңын саклау һәм тапшыру булганлыктан, бу берәмлекләр этник бергәлекнең үзенә күрә мәдәни коды, алар тарих, формалашу этаплары, яшәү һәм эшчәнлек шартлары һ.б. турында мәгълүматны саклый, чөнки табигать лексикасы телдә үзенчәлекле һәм серле бер катламны тәшкил итә.

Мәгълүм ки, лексика, тел системасының иң мөһим дәрәҗәсе буларак, милли дөньяны кабул итү үзенчәлекләре турындагы мәгълүматны буыннан-буынга саклый һәм тапшыра. Сүзләр мәдәни традицияләренең дәвамлылыгын һәм бердәмлеген сакларга ярдәм итә. Өйрәнү өчен алынган катлам шулай ук халыкның үзенчәлеген, кабатланмас булуын чагылдыра.

Татар теленең этномәдәни лексикасын сүзлекләргә туплап бирү тарихы әллә ни зур түгел, телнең бу бай катламына караган аерым тематик төркемнәрен лексикографик тасвирлауга багышланган беренче хезмәтләр XXI гасыр башында гына пәйда була.

2003 елда татар теленең беренче махсус этнокультура сүзлек-белешмәлеге басылып чыкты (төзүче – Р.Р.Җамалетдинов). Бу хезмәт моңа кадәр басылган сүзлекләрдән аерылып тора. Татар теленең этнокультура сүзлеге татар лексикографиясендә моңарчы күрелмәгән яңа тип сүзлек: монда аерым лексик берәмлекне теркәп, аңлатып бирү түгел, ә шул тел берәмлеге аша тел һәм мәдәниятнең үзара бәйләнешен дәлилләү максат итеп куелды. Сүзлек мәкаләләре милли-мәдәни үзенчәлекләрне ачык чагылдырган, өстәмә мәгълүматка бай, халыкның тарихы һәм матди көнкүреше белән тыгыз бәйләнгән, һәр татар кешесенә кечкенәдән таныш булган берәмлекләргә багышланды. Болар белән беррәттән, халык хәтереннән югала барган, әмма кайчандыр мөһим урын тоткан төшенчәләргә дә игътибар ителде.

Әлеге уңышлы тәҗрибә 2012 елда Казан федераль унверситетында башкарылган «Татар теленең этнокультура сүзлеге: матди мәдәният лексикасы», «Татар теленең этнокультура сүзлеге: рухи мәдәният лексикасы» хезмәтләрендә дәвам иттерелде.

2015–2017 елларда «2014–2020 нче елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча Татарстан Республикасы дәүләт программасы» кысаларында, алдагы еллар тәҗрибәсен дәвам итеп, өч томда «Татар теленең этномәдәният сүзлеге» дөнья күрде. Әйтеп үтелгән сүзлекләрдән аермалы буларак, бу хезмәтләрдә материал татар һәм инглиз телләрендә бирелде. Сүзлекнең өч томы да Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты укытучы-галимнәре тарафыннан әзерләнде. Алар фикеренчә, рухи һәм матди мәдәниятнең кисешү ноктасы булган ризык һәм аны әзерләү белән бәйле, киенү культурасына караган, халыкның милли холкын ачык чагылдырган берәмлекләрне әлеге юнәлештә өйрәнү – тел белемендә соңгы елларда көчәеп барган лингвокультурология фәненә кертелгән зур өлеш.

Сүзлек мәкаләләренең төзелеше түбәндәгечә: баш сүздән соң аның килеп чыгышы турында мәгълүмат китерелә, әгәр сүз гарәп яки фарсы телләреннән кергән булса, чыганак телдәге мәгънәсе бирелә. Сүзлек мәкаләсенең алдагы өлешләре татар теленең төрле сүзлекләре буенча сүзнең туры һәм күчерелмә мәгънәләрен, сүзьясалыш потенциалын ачыклауны күздә тота. Алга таба әлеге сүз белдергән күренеш турында өстәмә мәгълүматлар китерелә. Шуннан соң лексик берәмлекнең фразеологизмнар, мәкальләр составында реальләшүе яктыртыла. Татар җырларында, язучыларның әсәрләрендә кулланылышын барлап, сүзнең лексикографик чыганакларда теркәлмәгән яңа семантик, стилистик үзенчәлекләрен ачыкларга мөмкин.

Телне мәдәни күренеш буларак өйрәнү юлында бер тәҗрибә булган тәрҗемәле этномәдәни сүзлекләрнең беренче томы 2015 нче елда дөнья күрде һәм анда татар телендәге ризык һәм аны әзерләү белән бәйле төшенчәләрне белдергән 40 сүз каралды: *азык, әйрән, бавырсак, бәлеш, ботка, бөккән, гөбәдия, гөбе, дучмак, җәймә, иләк, кабартма, казан, казы (казылык), каймак, каклаган каз, катык, кашык, коймак, кош теле, күмәч, кымыз, кыстыбый, мичкә, өчпочмак, пәрәмәч, пилмән, пычак, самавыр, сумса, таба, табак, табикмәк, токмач, умач, чәй, чәкчәк, чүлмәк, ширбәт, шулпа.* Бу берәмлекләр татар халкы формалашуга нисбәтле мөһим иҗтимагый-тарихи төшенчәләрне тәшкил итәләр. Аларның төрле чыганакларда урын алуы халыкның көнкүреше, мәдәнияте, гореф-гадәтләре һәм тел үзара тыгыз бәйләнгән булуны күрсәтә.

Этномәдәният сүзлегенең икенче томы 2016 нчы елда басылып чыкты һәм ул киемсалым, тукымалар һәм бизәнү атамаларына караган 45 берәмлекне яктыртты: *алка, алъяпкыч, балак, балдак, башмак, беләзек, билбау, бишмәт, бияләй, бүрек, ефәк, җиң, итәк, итек (киез итек), йөзек, каеш, калфак, ката, кәләпүш, кесә, кием, киндер, куныч, күлмәк, күн, муенса, оек /оекбаш, олтан, толып, тун, түбәтәй, ука, хәситә, чабата, чалбар, чалма, чапан, чикмән, читек, чулпы, шәл, ыштан, эшләпә, яка, яулык*.

III том 2017 нче елда «Татар теленең этномәдәният сүзлеге: кешенең интеллектуаль һәм әхлак дөньясы лексикасы» дигән исем белән басылды. Бу басмада татар халкының кыйммәтләр системасын һәм менталитет үзенчәлекләрен чагылдырган, югары дәрәҗәдәге эмоциональлеккә ия булган һәм ассоциатив кырлары бай 30 сүзлек мәкаләсе урын алды: *абруйлы, акыллы, атаклы, батыр, бәхетле, дуамал, елак, җитез, җор, зирәк, изге, ихлас, көнче, куркак, мактанчык, мәрхәмәтле, моңлы, намуслы, оялчан, оятсыз, сабыр, саран, тиле, хәйләкәр, хыялый, шаян, юмарт, явыз, ягымлы, ялагай.*

Шул рәвешчә, сүзлекнең бу томында милли тел шәхесен сыйфатлый торган кайбер лексик берәмлекләр бирелде. Кешегә генә хас булган хис-кичерешләр, билгеләр, тасвирлаулар тулы бер милләт, халык турында мәдәни-лингвомәдәни күзаллау булдырырга, үзенчәлеген тирәнрәк ачарга ярдәм итә. Шулай ук кешене дөньяның үзәгендә тора торган зат буларак сыйфатларга, аның уй-фикер рәвешен күзалларга булыша.

Этномәдәни берәмлекләрне сүзлек рәвешендә туплап җәмәгатьчелеккә тарату эше, мәгълүм сәбәпләргә бәйле, берничә ел өзелеп торды. Инде менә 2024 елда авторлар коллективы этномәдәни сүзлекнең тагын бер томын тәкъдим итәргә булды. Ул татар телендәге туганлык атамаларына багышлана.

Сайланган тематик төркем һәр телдә актив лексик берәмлекләрне тәшкил итә һәм төп сүзлек фондының иң борынгы катламына карый. Кешеләр гаиләләр төзеп яши башлаган көннән алып, гаилә эчендәге затларны атау ихтыяҗы барлыкка килгән. Башка тематик төркемнәрдән аермалы буларак, кардәшлек-ырулык атамалары гаять тотрыклы, алар күп гасырлар дәвамында үзгәрмичә, буыннан-буынга күчеп киләләр.

Әлбәттә, җәмгыятьтә барган үзгәрешләр аның бер өлеше булган гаиләдә дә үз эзләрен калдыралар, шунлыктан кайбер затларны атаучы берәмлекләрнең мәгънәләре киңәергә, яисә тараерга мөмкин, ә аерым берәмлекләр җирле төбәкләрдә генә дә сакланып кала. Менә шушы үзенчәлекләрне тел материалында күзәтү максатында, этномәдәни сүзлекнең чираттагы томы «Татар теленең этномәдәни сүзлеге: рухи мәдәният лексикасы (гаилә һәм туганлык мөнәсәбәтләре атамалары)» исеме белән тупланды.

Туганлык-кардәшлек атамалары галимнәрнең игътибарын күптәннән җәлеп итеп килгән. Аларны төрле аспектларда өйрәнүгә багышланган хезмәтләр рус тел белемендә дә, төрки тел белемендә дә шактый. Бу тикшеренүләр туганлык атамалары системасын тулаем барлаудан алып, әлеге берәмлекләрнең килеп чыгышын, таралышын, морфологик билгеләрен ачыклау, башка кардәш һәм кардәш булмаган телләр белән чагыштыруны да күздә тоталар.

Тәкъдим ителә торган хезмәттә авторлар гаилә һәм туганлык мөнәсәбәтләрен чагылдырган 25 берәмлекне (*абый /абзый, ана / әни, апа, ата / әти, әби, бабай, баҗа / баҗай, бала, балдыз, бәби, гаилә, җизнә / җизни, җиңги / җиңгә, ир, каене (каениш) / каенага // каенсеңел / каенигәч, кайната / каената // кайнана / каенана, килен, кияү, кода / кодагый / кодача, кыз (кыз бала), оныкь, сеңел / эне, туган / кардәш, үги ана, ул (ир бала), хатын*) этномәдәни материаллар ярдәмендә тасвирлауны, һәр сүзлек мәкаләсендә әлеге атаманың мәгънә үзенчәлекләрен һәм кулланылыш функцияләрен киңрәк күзалларга мөмкинлек бирә торган мәгълүматлар белән баетып бирүне максат итеп куялар.

Төрки телләрдәге табигать күренешләрнең атамалары лингвистлар, фольклорчылар, этнологлар өчен аеруча кызыклы. Бу проблематика белән бәйле хезмәтләрдә актуаль бурычларның берсе – төрки халыклар дөньясының тел сурәтен (яки аның аерым фрагментларын) модельләштерү тәҗрибәсе. Бу яктан табигать күренешләрен белдергән атамаларны өйрәнү аеруча нәтиҗәле булып күренә, чөнки, бер яктан, абстракт төшенчәләрнең атамалары (конкрет лексика белән чагыштырганда) халык фикерләве үзенчәлекләрен турыдан-туры тасвирлый, икенче яктан, табигать күренешләрнең атамалары борынгылыклары һәм күп гасырлар дәвамында тотрыклылык саклаулары, шулай ук лексикографик чыганакларда җитәрлек дәрәҗәдә чагылыш табулары белән аерылып тора.

Төрки халыклар, аерым алганда татарлар да, яшәү, көнкүреш үзенчәлекләренә бәйле рәвештә, табигатькә гаять якын булганнар, аннан аерылмаганнар һәм бөтен яшәешләре нәкъ менә табигатькә, андагы шартларга бәйле булган. Шунлыктан алар табигать күренешләрен үзләренчә анализлый, төрле фаразлар кыла, гомумән алганда, табигатьне бөтен нечкәлекләре белән тоя алганнар. Сүзлек мәкаләләрендә туплап бирелгән фразеологик гыйбарәләр, мәкаль-әйтемнәр, сынамышлар әнә шул хакта сөйли. Татар халык һәм автор җырлары да, язучылар әсәрләреннән өземтәләр дә бу фикерне тагын бер кат дәлилли.

5 нче том итеп әзерләнгән сүзлектә (Татар теленең этномәдәният сүзлеге: табигать күренешләре атамалары / Төзүче авторлар: Р.Р. Җамалетдинов, Г.Ф. Җамалетдинова, Р.С. Нурмөхәммәтова, М.Р. Саттарова. – Казан, 2025) мәдәни яктан бай, халык тормышыннан аерылгысыз 28 табигать күренеше атамасына этномәдәни тасвирлама бирелде: *аҗаган, ай, бәс / сыкы / зыкы, боз, болын, болыт, буран, дала, елга / инеш, җил, җир, йолдыз, кар, кояш, күк (йөзе), кырау, офык, рәшә, салават күпере, таң, тау, таш, томан, урман, чишмә, чык, яңгыр, яшен.* Алар белән танышу бу хезмәтне кулларына алган һәркемгә кызыклы һәм файдалы булыр дип уйлыйбыз.

Шул рәвешле татар теленең сүзлекләргә тупланган этномәдәни лексикасы башка төрки телләр мисалында шундый хезмәтләр төзү өчен үрнәк булыр һәм киләчәктә алар барлык төрки телләрнең мәдәниятен лексикографик тасвирлауга өлеш кертер дип ышанабыз.

**Кулланылган әдәбият**

1. Татар теленең этномәдәният сүзлеге: матди мәдәният лексикасы (ризык һәм савыт-саба атамалары) / Төзүче авторлар: Р.Р. Җамалетдинов, Ә.Ш. Юсупова Г.Ф. Җамалетдинова, Р.С. Нурмөхәммәтова, М.Р. Саттарова, Г.Н. Хөснуллина / Тәрҗемәчеләр: А.Х. Әшрапова, Л.Р. Мөхәммәтҗанова, Л.Р. Мөхәрләмова, Л.Х. Шәяхмәтова. – Казан: Казан ун-ты нәшрияты, 2015. – 280 б.

2. Татар теленең этномәдәният сүзлеге: матди мәдәният лексикасы (кием-салым, тукымалар һәм бизәнү әйберләре атамалары) / Төзүче авторлар: Р.Р. Җамалетдинов, Ә.Ш. Юсупова Г.Ф. Җамалетдинова, Р.С. Нурмөхәммәтова, М.Р. Саттарова, И.И. Фазлыева, З.Г. Ханова / Тәрҗемәчеләр: А.Х. Әшрәпова, Л.Р. Мөхәммәтҗанова, Л.Р. Мөхәрләмова, Л.Х. Шәяхмәтова. – Казан: Казан ун-ты нәшрияты, 2016. – 288 б.

3. Татар теленең этномәдәният сүзлеге: кешенең интеллектуаль һәм әхлак дөньясы лексикасы / Төзүче авторлар: Р.Р. Җамалетдинов, Р.С. Нурмөхәммәтова, М.Р. Саттарова, Ф.Р. Сибгаева / Тәрҗемәчеләр: А. Х. Әшрәпова, Л.Р. Мөхәрләмова. – Казан: Казан ун-ты нәшрияты, 2017. – 188 б.

4. Татар теленең этномәдәният сүзлеге: рухи мәдәният лексикасы (гаилә һәм туганлык мөнәсәбәтләре атамалары) / Төзүче авторлар: Р.Р. Җамалетдинов, Г.Ф. Җамалетдинова, Д.Г. Гайсина, Р.С. Нурмөхәммәтова, А. Ф. Нурмөхәммәтова, М.Р. Саттарова, Д.И. Саттарова / Тәрҗемәчеләр: А.Х. Әшрәпова, И.М. Макаров. – Казан: Мәгариф–Вакыт, 2024. – 216 б.

© Нурмухаметова Р.С., Саттарова М.Р., 2025

УДК 1751

**Олимова Г.Т.,**
*студент 2 курса факультета английской филологии и переводоведения Самаркандского государственного института иностранных языков, г. Самарканд, Узбекситан*
**Зияева М.Ф.,**
*доцент кафедры узбекского и иностраных языков Джизакского политехнического института, г. Джизак, Узбекистан*

# ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

***Аннотация.*** *Лингвокультурологический подход в обучении заключается в построении процесса овладения иностранным языком с учетом взаимосвязи и взаимодействия культуры и языка в процессе их функционирования и изучение этого взаимодействия в единой системной целостности. Данный подход позволяет сформировать достаточно полную картину иноязычной действительности через изучение как языкового, так и внеязыкового материала, отражающего различные сферы культуры. Таким образом, суть обучения иностранному языку в рамках лингвокультурологии заключается в том, что язык теснейшим образом связан с культурой, при этой связи происходит приобщение к культуре и овладение новых социокультурных навыков. А также в статье рассматривается проблема выбора учебного материала по русскому языку, подбора и систематизации тематики, речевых ситуаций, вопросы преподавания русского языка в технических ВУЗах на начальном этапе.*

***Ключевые слова:*** *лингвокультурологический подход, учебный материал, этап, слушатель, коммуникация, теоритический аспект, описание, повествование, рассуждение и доказательство.*

Лингвокультурология – это комплексная научная дисциплина, изучающая взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в его функционировании и отражающая этот процесс как целостную структуру единиц в единстве их языкового и неязыкового (культурного) содержания при помощи системных методов и с ориентацией на современные приоритеты и культурные установления (система норм и общечеловеческих ценностей). Принцип диалога культур является основополагающим в теории иноязычного образования. Использование лингвокультурологического подхода, основанного на принципе диалога культур, направлено на развитие у обучающихся умений успешно осуществлять межкультурное взаимодействие в современном мире. Наравне с принципом диалога культур важное значение при реализации лингвокультурологического подхода в обучении иностранному языку имеет принцип культуросообразности. Данный принцип определяет отбор лингвокультурологического материала при разработке культуроведческого содержания учебного материала. Его применение способствует развитию навыков межкультурного общения путем сопоставления фактов родной и иностранной культур.

Целью иноязычного образования является формирование у школьников понимания важности владения иностранным языком в современном мире и потребности пользоваться им как средством общения, познания, самореализации и социальной адаптации; развитие национального самосознания,готовности отстаивать национальные и общечеловеческие ценности, свою позицию гражданина и патриота своей страны; стремления к лучшему пониманию культуры своего народа и готовности содействовать ознакомлению с ней представителей других стран; стремления к взаимопониманию между людьми разных стран, уважительном и дружелюбном отношения к культуре других народов, позволяющем участвовать в диалоге культур.

Преподавание языка должно как можно раньше приобщить их к коммуникации, знакомить со спецификой разговорной речи. Для студентов-нефилологов русский язык – не профилирующий предмет, он не является объектом специализации, а является лишь средством ее приобретения. И перед нами встает вопрос: к какой профессиональной коммуникации будем приобщать слушателя? Ведь в одной группе иногда в других странах можно встретить студентов с разной профессиональной ориентацией: строителя, экономиста, технолога, инженера, агронома, архитектора и просто педагога.

Объектом изучения должна стать речевая деятельность, сам же язык воспринимается как объективная основа речевой деятельности. Методические разработки учебных материалов по русскому языку, прежде всего, должны отражать коммуникативную направленность обучения. Студенты должны приобрести способность участвовать в языковой коммуникации на русском языке, особенно в главных видах речевой деятельности языкового общения, имеется в виду слушание, чтение, говорение и письмо. Объективной основной данной коммуникации является субъязык изучаемой области, представленной определенной тематикой, определенными ситуациями и определенным набором языковых средств.

Чтобы начать работу над учебным материалом, прежде всего и обязательно, авторы должны определить: *что является предпосылкой для правильного определения содержания учебного материала?*

Основой правильного определения содержания учебного материала являются:

1. подбор и систематизация тематики;
2. речевые ситуации, типичные для этой тематики;
3. типы языковых сообщений;
4. типы соответствующих языковых средств.

Подготовка учебного материала по русскому языку для иностранной аудитории имеет еще и свои трудности. Надо помнить, что дисциплину «русский язык» надо рассматривать как практическую, и ее теоретический аспект подчинен практическим целям. Другими словами, основной целью является активизация навыков речевого общения в устной форме на основе изученного материала. Для выполнения этой цели дополнительные трудности

создает, прежде всего, отсутствие языковой среды, а также то, что все преподаватели ведут занятия по другим предметам на родном языке студентов, и это вполне нормально. Таким образом, студент может практически использовать свои знания в устной разговорной речи только на занятиях по русскому языку.

Все вышеизложенное еще раз говорит о том, насколько сложна и ответственна подготовка учебного материала по русскому языку для иностранной аудитории. Можно представить, какую огромную роль играет на занятиях по развитию речи на иностранном языке учебный материал. Он не только должен способствовать созданию атмосферы естественной языковой среды, что является необходимостью. Учебный материал является также основой организации всей работы со студентами.

Как уже было сказано выше, контингент слушателей в иностранной аудитории очень разный, поэтому преподаватель всегда должен ставить перед собой два вопроса при подготовке учебного материала.

1. Учим ли мы студентов русскому языку в целом?
2. Можно ли, овладев только определенным стилем речи, пользоваться русским языком в других сферах общения?

Всем нам известно, что в разновидностях литературного языка по-разному проявляются система значений слова, реальная сочетаемость лексем, окружение синтаксических конструкций, система форм в пределах грамматической категории, стилистические возможности языковых средств и многое другое. Все это говорит о том, что при составлении учебного материала по русскому языку необходимо находить разумные пропорции в привлечении материала. Количество не определяет качество.

И чтобы справиться с вышеизложенными задачами, которые необходимо учитывать при подготовке учебного материала по русскому языку, уместно сказать и об авторе.

Автор прежде всего должен правильно определить тематику будущей работы. Качество ее во многом будет зависеть и от того, насколько правильно будет подобран материал, насколько методически целесообразно будет он изложен, насколько правильно будет отобран лексический и грамматический материал и насколько правильно будет построена система упражнений. Только учет всех этих требований при составлении учебного материала будет способствовать активизации речи учащихся, практическому владению языком.

Ясно здесь одно: чтобы подготовить учебный материал с учетом вышеназванных требований, необходимо быть прежде всего квалифицированным специалистом по русскому языку, а также знать основы методических и дидактических принципов в педагогической деятельности, знать психологию.

При определении тематики учебного материала встает не менее сложный вопрос: как должна решаться проблема отбора текстов.

Прежде всего надо сказать, что сам текст является и должен быть объектом изучения. Почти традиционным сейчас стало деление текста на четыре основных типа: описание, повествование, рассуждение и доказательство. Основанием такого различия является прежде всего логическая структура текста, представленная определенным набором грамматических средств. Анализ самого текста отмечает связь между логическим построением и выбором грамматических средств.

При определении учебного материала и подбора текстов для иностранной аудитории, на наш взгляд, необходимо привлечь и самих студентов, т.е. мы должны услышать мнение студентов. Только тогда преподаватель может учитывать интерес студентов. Если же они имеют некоторые знания по русскому языку, то в этом случае в какой-то степени можно определить и знание грамматического материала, а также лексический запас слушателей. В иностранной аудитории особенно важно методически правильно организовать материал: тексты должны отбираться именно по тематическому принципу, так как это способствует прежде всего накоплению лексики. Грамматический же материал здесь можно подавать свободно, ибо тексты различны по грамматической наполняемости. Последовательность

подачи грамматического материала в этом случае также определяет сам текст. И грамматика в силу этого отрабатывается «по мере встречаемости» в тексте, что не способствует системности в подаче грамматических явлений. Основные требования к тексту:

1. текст должен вызвать интерес учащихся;
2. текст должен представлять определенную коммуникативную ценность;
3. текст должен отражать основные стилистические особенности языка;
4. текст должен нести основную информацию, стилевую принадлежность, логическую четкость.

Каждый преподаватель в процессе обучения должен научить студентов различать типы текстов, узнавать его структуру, видеть связь языковых форм и смысловых категорий. Все это влияет на глубину понимания и воспроизведения.

Особо хотим остановиться на монологической речи. В условиях иностранной аудитории прежде всего должны учить студентов формированию навыков построения связного монологического высказывания. Умение построить монологическое высказывание необходимо для того, чтобы студенты могли участвовать в беседах, дискуссиях и т.д. То есть коммуникативные задачи, стоящие перед студентами, могут быть реализованы главным образом на уровне монологического высказывания.

Изучение особенностей синтаксиса языка является центральной задачей при определении содержания обучения. Поэтому весь учебный материал представляется на синтаксической основе. Это позволяет постигать язык и его систему через основную коммуникативную единицу – предложение.

На наш взгляд, на основе интегративного подхода к иностранным языкам не только укреплять межпредметные связи в чтении, интегрировать знания, полученные по разным предметам, собирать информацию по различным предметам, формировать у учащихся компетентность получать необходимую информацию из различных предметов, использовать ее в соответствующих ситуациях, но и интегрировать речевая деятельность – слушание и понимание, говорение, чтение и письмо и прилагает важные усилия. Исходя из предположения о различных высказанных мнениях, мы руководствуемся тем, что пришли к идее, обобщение знаний, навыков, приобретенных на основе различных дисциплин. Организация введения русского языка на основе интегративного подхода дает возможность усилить междисциплинарные распределения, собирать информацию по различным темам учащихся, получать необходимую информацию из предметов, формировать компетенцию их использования в соответствии с конкретной ситуацией. Повышая эффективность этого образовательного процесса, поощряя практическое применение знаний, полученных из различных дисциплин, проявляет особый интерес к формированию профессиональных компетенций учащихся.

При этом следует подчеркнуть, что инновационный подход к изучению русского языка важен не только как важный фактор получения компетенции и предоставления информации в области науки, но и одновременно развивать факторы как, формирования умения слушать, понимать, говорить, читать и писать. Таким образом, развитие коммуникативной компетентности является важным аспектом личностного роста и успеха в жизни. Это может помочь личности эффективнее общаться, лучше понимать и адаптироваться к различным ситуациям, и строить продуктивные отношения.

В заключение отметим, что изучать иностранный язык вдвойне сложнее, так ли это на самом деле. В настоящее время в нашей стране создается множество учебников, учебных программ и различных пособий для внедрения иностранных языков в образование. Следует отметить, что большинство населения Узбекистана выбирает русский язык в качестве второго иностранного.

И преподаватели так должны строить свои занятия, чтобы у студентов появилась потребность (или необходимость) в развернутом монологическом высказывании. Или, выражаясь другими словами, высказывания на уровне предложения должны перейти на более крупную единицу – текст. Необходимо всегда помнить, что при восприятии чужого

иноязычного высказывания и оформлении своего, кроме знаний лексики и грамматических правил, следует осознать программу построения речевого высказывания, постичь его структурно-смысловую организацию. Умению составлять и реализовывать такие программы надо специально учить.

## Список литературы

1. Абдувахобова Д. Э. Познавательные мотивы подростка в процессе обучения // Молодой учёный. – 2015. – № 7. – 614 с.

2. Абдувахобова Д. Э., Эргашев У.Э. Формирование умений и навыков в учебной работе // Молодой учёный. – 2014. – № 3. – С. 762–763.

3. Абдувахобова Д.Э. Использование ИКТ в образовании – важный фактор развития информационного общества // Экономика и социум. – 2023. – № 2. – С. 386–388.

4. Абдувахобова, Д. Э. Психологические особенности обучения в процессе образования / Д.Э. Абдувахобова, М. К. Кадырова, Ш. Н. Эрназарова // Молодой ученый. – 2014. – № 8 (67). – С. 912-914. – URL: https://moluch.ru/archive/67/11268.

5. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.

6. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Директ-Медиа, 2014. – 570 с.

7. Дубровская О.Г. Русские и английские пословицы как культурологические единицы.– Тюмень, 2002. – 164 с.

8. Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. – М.: Русский язык, 1991. – 534 с.

9. Калдыкозова С.Е. Формирование у учащихся представлений об изучение языка // Gospodarka I innowacje. – 2024. – № 3. – С. 122-128.

10. Ким Н.В. Психологичекие закономерности процесса обучения // Экономика и социум. – 2023. – № 12. – С. 879–882.

11. Теория обучения иностранным языкам. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования / Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез. – 7-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2013 – 336 с.

12. Эргашев У.Э. Мотивы учения в подростковом возрасте / У.Э. Эргашев, Ш. А. Муртазаева, Ф. Б. Эшонкулова // Молодой ученый. – 2015. – № 7(87). – С. 702–707.

© Олимова Г.Т., Зияева М.Ф., 2025

УДК 821.512.145

**Рамазанова А.Р.,**
*студент 4 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель –* **Халиуллина А.Г.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## ДИЛӘ БУЛГАКОВЫНЫҢ «ҮРМӘКҮЧ» ХИКӘЯСЕНДӘ ХАТЫН-КЫЗ / АНА ОБРАЗЫ

***Аннотация***. *Мәкаләдә Д. Булгакованың «Үрмәкүч» хикәясендә катлаулы һәм күпкырлы хатын-кыз образы тикшерелә, тормыштагы шактый четерекле шартларда ана образы карала.*

***Терәк сүзләр:*** *татар әдәбияты, хатын-кыз образлары, ана образы, татар хатын-кызы, төрмә прозасы.*

Хатын-кызның кешелек тормышында, яшәешебездә аерым урыны бар. Бу турыда төрле фикерләр яши. Әдәбият тормышны чагылдыручы көзге ролен үтәгәнгә, әдәби әсәрләрдә бәхетле аналар да, балаларын бер күрергә зар-интизар булып торганнары да, үги аналар да, сабыйларын язмыш кочагына ташлап китүчеләре дә бар. Әниләр турында халык күп, төрле жанрларда иҗат иткән. Җырлар, шигырьләр, поэма, баллада, әкият, хикәя, повестьлар... Иң үтемлесе – проза әсәрләре. Чөнки әниләр, балалар турында, алар арасында була торган бәйләнешләр хакында сөйләп бетерү мөмкин түгел. Күп очракта сүз аналарының кадерен белмәгән балаларына кайтып кала.

Иҗтимагый чынбарлык, заман әверелешләре язучы иҗатына көчле йогынты ясый. Ул үзгәрешләрнең кешеләр тормышына, аларның психологиясенә йогынтысын язучы геройлар язмышы аша сурәтли, аларга үз мөнәсәбәтен ачыклый. Әдәбиятның мөһим темаларының берсе булган хатын-кыз язмышы мәсьәләсенең татар әдәбиятында үсеш-үзгәрешен күзәтүдә бу ачык күренә.

Әдәбиятчы А. Ганиева билгеләвенчә, «Татар әдәбиятында анага ихтирамлы мөнәсәбәт борынгы әдәбияттан ук килә. XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында үсеш алган татар реалистик прозасы да үзенең башлангыч чорында ук гаиләне иң мөһим кыйммәт дип билгели. Шул ук вакытта мәдәни күтәрелешне тәэмин иткән мәгърифәтчеләр төп игътибарны, милли кыйммәтләрне алдагы буынга тапшыручы буларак, хатын-кызга, аерым алганда, ана образына юнәлтәләр» [4, 62 б.].

Әдәбият тормышны чагылдыручы көзге ролен үтәгәнгә, әдәби әсәрләрдә бәхетле аналар да, балаларын бер күрергә зар-интизар булып торганнары да, үги аналар да, сабыйларын язмыш кочагына ташлап китүчеләре дә бар. Инде алда әйтеп киткәнебезчә, мәгърифәтчелек әдәбиятында татар хатын-кызлары образына зур урын бирелә. Бу тема хәзерге көннәрдә дә үзенең актуальлеген югалтмаган. Татар әдәбиятында хатын-кыз темасына мөрәҗәгатъ итмәгән бер генә шагыйрь дә, бер генә язучы да юктыр. Шагыйрьләр һәм әдипләр озак гасырлар дәвамында хатын-кыз матурлыгына дан җырлаганнар, гүзәллегенә таң калганнар. Аларның һәрберсе хатын-кызны бәхетле итү уе белән язганнар. Хатын-кыз бәхете, аның иреге мәсьәләсе бүгенге тормышта милли проблема кебек үк, иң үткеннәрнең берсе булып тора, чөнки кешене физик яктан да, рухи яктан да хатын-кыз тудыра һәм үстерә. Табигать һәм кешелек җәмгыяте тарафыннан хатын-кызга әнә шундый иң бөек вазифа йөкләнгән. Кызганыч, шагыйрьләр һәм язучылар аларның бәхетен кайгыртып ни генә язмасыннар, сүз ярдәмендә ничек кенә көрәшмәсеннәр, алар барыбер тормыш ачысын татып, аның авыр йөген тартып яши биргәннәр.

Башкортстанда яшәп иҗат итүче Дилә Булгаковының «Үрмәкүч» әсәрендә хатын-кызлар образын карасак, кызыклы нәтиҗәләргә килергә мөмкин. Гомумән, «Үрмәкүч» әсәре Дилә Булгакованың «төрмә» циклына керә, димәк әлеге цикл әсәрләрендә зинданда утырган кеше гомере тасвирлана. «Бу персонажларны «абсолют явызлыкны» гәүдәләндерәләр дип атарга кыен, һәм бу фонда каршылыклар геройларның гамәлләре һәм рухи кичерешләре арасында безне чолгап алган реаль дөньяга чакыру буларак чыгыш ясыйлар. Автор позициясе ике төрле аңлатыла: реаль дөньяда кешенең социаль ирексезлеге һәм кайгы, авыр кичерешләр белән тулы экзистенциаль, һәм әхлакый кешелек йөзе, халыкның гуманистик кыйммәтләре һәм әхлакый традицияләре аша чагыла» [12, 1808 б.]

Хикәя үзәгендә ике хатын-кыз образы бирелә. Беренчесе – Суфия, төп геройларның берсе, икенчесе – Суфиянең ак әбисе. Аның исеме телгә алынмаса да, геройлар тормышындагы урыны тоемлана, ак әби ике балага ана булып, тәрбия бирә: «*Ак әбисе Суфияның үзен дә, улын да тәрбияләде. Әни дә, әти дә булды ул алар өчен*» [2, 33 б.].

Татар әдәбиятында Акъәби, Акбабай образлары еш кулланыла. Аларны милләт гаделлек, аклык билгесе буларак күрергә күнеккән.

Мәрхәмәтле, олы җанлы аналар каршында һәркем тигез бурычлы: яңа туган сабый да, үсмер егет һәм кыз да, олыгаеп килүче шагыйрь дә... Аналарга багышланган җырлар, романнар, повестьлар, поэмаларда аларга бурычлы булуыбызны кабатлап туя алмыйбыз.

Дилә Булгаковының «Үрмәкүч» әсәрендәге төп герой Суфия, яшьли кайгыга күмелеп үскән җан. Авторның бу геройга аерылып торган мөнәсәббәте сизелә. Исем биргәндә үк, ул аны Суфия дип исемли. Суфия – чыгышы белән гарәп исеме, хатын-кыз исеме. Исемнең мәгънәсе – «начар эшләргә бармаучы, суфи, гыйбадәтчел, тәкъва» [6, 166 б.]. Димәк, язучы бу образга өмет баглый, геройны фәрештәгә тиң образ итеп сурәтли.

Тормыш аның юлына гади кеше үтеп чыга алмаслык авырлыклар ташлый. Бала чагыннан аны үги әтисе тарафыннан мәсхәрәләнә: «*Хәсрәтнең иң олысы төшкән иде шул Суфиянең башкаена. Аны үги әтисе, исерек Әнәс абыйсы көчләде»* [2, 36 б.]. Суфия балага узган була һәм якты дөньяга Мөслим исемле малай алып кайта. Мөслим үзенең туу тарихын белгәч, үз атасын үтерә: «*Әнисен мәсхәрәләгән өчен дә, әтисез үскән еллары өчен дә үч алган – кулын әтисенең каны белән юган...»* [2, 38 б.]. Җинаяте өчен егетне төрмәгә ябалар. Суфия дүрт ел улын күрү хыялы белән яши һәм аңа мондый мөмкинлек бирелә, ул улы янына төрмәгә бара. Алма агачыннан ерак төшми, ди халык әйтеме. Атасының юлын кабатлап, Мөслим үз әнкәсенә кагылырга да чирканмый: *Йөрәгендә еллар буе җыела килгән, назлы сүзләрен түгеп, тилерә-тилерә төне буе Суфияны назлады, шашына-шашына анасын төрлечә кыландырып, ботарлап ташлардай булып сөйде* [2, 39 б.]. Бу вакыйгадан соң төп геройның язмышы икегә бүленә һәм ул башкача бәхетле тормышка өмет бagламый: *Шул көннән соң Суфия күршеләренә дә кермәс, балкып урамга да чыкмас булды. Кояш баегач та күтәрмәгә чыгып утыра да бер ноктага карап тик тора. Шулай елларны сүтә-сүтә акрын гына сүнә барды Суфия* [2, 42 б.].

Суфиянең фаҗигале язмышы язучы тарафыннан «градация алымы ярдәмендә ачыклана һәм киеренке ноктага җиткерелә» [10, 268]. Героинягә башта үги атасы, ә аннары үз улы тарафыннан ясалган хурлык, психологик һәм рухи җәзаны арттыру өчен кулланылган әдәби алым булып тора. Автор көчергәнешле нокта итеп, корбанны һәм җафалаучыны бер көнкүреш ситуациясенә урнаштыра: *Көндезләрен «әнкәй!» дип дәшсә, төннәрен «бергенәм, кадерлем!» дип тилерде, яратты* [2, 46 б.] дигән сүзләр өстәп, Суфиянең мәсхәрә ителүе арасындагы каршылык китерелә. Бу контраст аның тормышындагы иң олы изелүне – янындагы кеше тарафыннан рухи җимерелүне символлаштыра. Шулай итеп, автор хатын-кызның гаилә һәм җәмгыятьтәге хәленә тәнкыйди караш ташлаудан бигрәк, җәмгыятьтәге социаль нормаларның җимерелү фаҗигасен күпертеп күрсәтә.

Бу вакыйгалардан соң Суфия озак яшәми, кызганыч, ләкин үлеме аның тормышындагы хурлыктан котылуның бер юлы булып тора: *Суфиянең тынычлап калган йөзенә, аккоштай ак күлмәк кигән сылу гәүдәсенә карап, байтак вакыт авыр тын алдылар»* [2, 49 б.].

Чыннан да, бүгенге тормышта, нык күбәеп, көчәеп киткән эреле-ваклы әшәкелек ташкынына каршы тора алу, шундый мохиттә яшәп тә, буялмый, пычранмый калу – үзе бик тә зур батырлык, ныклык сорый шул. Баласы тоткынлыкта чакта да, аннан соң да үзе дә тоткынлыкта яшәүче, сынган, сыгылган бу образ нинди генә заманда, нинди генә шартларда яшәсә дә Ана булып калганлыгын гәүдәләндергән. Язучы әсәрләре хакында фикер алып барганда, «Туган як әдипләре» китабының авторлары белән килешми мөмкин түгел. Алар фикеренчә, «Геройлар характерына салынган үзгәлек вакыты-вакыты белән типиклык кануннарыннан читләшүгә дә алып килә» [13, 106 б.].

Автор Суфия образы аша зур фәлсәфи сорау күтәрә: пычыраклыкны түзеп яшәү һәм моны үзгәртүгә көч салмау изгелек билгесе микән? Суфиянең яшәешендә үсеш күзәтелми. Аны татар хатын-кызының типик образы дию дә дөрес булмый. Ә. Еникинең «Әйтелмәгән васыять», Ш. Хөсәеновнең «Әни килде», А. Гыйләҗевнең «Җомга көн кич белән» әсәрләрендә тасвирланган олы җанлы аналардан аерыла, Муса Җәлилнең «Алтынчәч» поэма-либреттосындагы тугыз баһадирны үстергән Тугзак-анадан ерак тора. Фронтовик-шагыйрьнең «ананы, хатын-кызны тереклек чишмәсе итеп тасвирлаучы Көнчыгыш әдәбияты традицияләренә мөрәҗәгать иткән» [3, 6 б.] «Ана бәйрәме»ндәге ана сыйфатлары да күренми.

Әдәбиятчы А. Хәлиуллина әдәбиятта типиклаштыру күренеше хакында фикер йөртеп, Д. Булгакованың «Үрмәкүч» әсәренә карата түбәндәге юлларны яза: «Хикәянең нигезенә җан

өшеткеч вакыйга алынган: тоткынның үз әнисе белән төрмә камерасында җенси мөнәсәбәткә керүе һәм иреккә чыкканнан соң да шул хәлләрнең дәвам итүе. Һәм бу җир йөзендәге әшәкелекләрнең берсе буларак тасвирланган. Сүз дә юк, ана зур тетрәнү кичерә, бу минуттан аның язмышы бөтенләй башка төсмер ала: бер төндә чәче агара, ахирәтләре, күршеләре белән аралашмый башлый, үз-үзенә бикләнә. Ә менә тормыштагы бу факт хикәядә художестволы факт дәрәҗәсенә күтәрелә аламы соң? Әлеге вакыйга ананың, аның улының характерын ачарга, бер-берсенә булган мөнәсәбәтен чагылдырырга, я булмаса башка якка үзгәрергә ярдәм итәме соң? Һич югында кешеләр арасындагы иҗтимагый мөнәсәбәтләрне, әхлакый кануннарны үзгәртергә этәргеч ясыймы?» [10, 49 б.]. Әдәбият белгече тарафыннан куелган сорауларга «Әлбәттә, юк! [11, 49 б.], – дигән җавап бирә. Әйткәннәрен куәтләп, әсәрне тикшерүче ягыннан түбәндәге нәтиҗә ясала: «Язучы ана кеше баласының нинди генә гөнаһларын гафу итми дип әйтергә теләгәндер, бәлки. Ләкин хикәя андый идея яңгырашы бирерлек дәрәҗәдәге материалга нигезләнмәгән» [11, 49 б.].

Суфия – язмыш корбаны, аның гәүдәләнешендә автор бик мөһим, бүгенге көндә дә актуаль социаль пролеманы ачыклый, ул да булса: яшьли балага узып, алып кайткан балаларына тиешле тәрбия бирә алмаган аналар. Кешене кеше итеп тәрбияләү өчен, беренче чиратта үзеңә формалашып беткән шәхес булырга кирәк.

Шулай итеп, бүгенге татар прозасында хатын-кызлар образлары аша язучы мөһим иҗтимагый сорауларны күтәрә. Ул да булса намауслы хәләл җефет булу, балага яхшы тәрбия бирердәй ана булу. Хатын-кыз тормышын бер мизгелдә юкка чыгарып булганлыгын да автор ассызыклый. Димәк, һәрдаим нечкә, хәтта артык нәзберек итеп сурәтләнгән гүзәл затлар, Дилә Булгакованың әсәрендә дә үзгәрешсез кала. Язучы бәхет өчен кеше гомере буе көрәшергә тиеш, бирешергә ярамый, яшәешнең максаты булырга тиеш дигән фикерне дә күтәрә.

**Кулланылган әдәбият**


1. Ахунов Г. Язучы һәм заман // Казан утлары. – 1988. – № 1. – Б. 119–126.
2. Булгакова Д. Паутина = Үрмәкүч: рассказы: хикәяләр. Под ред. Д. Мурзакаева. – Уфа: Китап, 2001.
3. Вәлиев М. Гамәл дәфтәре: Әдәбият һәм тормыш турында уйланулар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 447 б.
4. Ганиева А.Ф. Татар әдәбиятында милли асылны саклаучы ана образы // Фәнни Татарстан. – 2021. – № 4 (32). – Р. 61–70. – EDN SEAZUN.
5. Маннапов С. Хәтер https://kazanutlary.ru/j-archive/journal-materials/1982-5/khter-1666254820
6. Саттаров Г.Ф.. Татар исемнәре сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 256 б.
7. Сафуанов С. Рухи күперләр. – Уфа: Китап, 2006. – 376 б.
8. Татар әдәбияты тарихы: Алты томда. Т.6: 60–90 еллар әдәбияты. – Казан: «Раннур» нәшр., 2001. – 544 б.
9. Фазлетдинов И.К., Хәлиуллина А.Г., Сөләйманова Д.Д., Сайфулина Ф.С. Татарстаннан читтә иҗат ителгән әдәбиятта татар мотивлары (Башкортстан һәм Себердәге әдәбият) // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда / [төз. Р. Ф. Рахмани]. – 8 т.: 2001 – 2020 еллар]. Казан: Фолиант 2021. – Б. 612–689.
10. Халиуллина А. Г. Дилә Булгакова хикәяләрдә геройларны гәүдәләндерү чаралары // Вопросы языковых контактов и литературных взаимосвязей в полилингвальном и поликультурном образовательном пространстве: Сборник материалов Всероссийского научно-методического семинара, посвященного 60-летию доктора филологических наук, профессора Илшата Сахиятулловича Насипова. Уфа, 2025. С. 362-371. – EDN QMGRZG.
11. Халиуллина А.Г. Заман һәм герой. – Уфа: БГПУ им. М. Акмуллы, 2007. – 206 с. – EDN VVVCOZ.

12. Халиуллина А.Г. Художественное осмысление темы «неволи» в рассказах Дили Булгаковой // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2022. – Т. 15. – № 6. – С. 1807–1811. – DOI 10.30853/phil20220335. – EDN JNGKHA.

13. Халиуллина А. Г., Сулейманова Д. Д. Туган як әдипләре: Башкортстанда хәзерге татар прозасы: шәхес, иҗат, тәнкыйть. – Уфа: Китап, 2013. – 320 с. – ISBN 978-5-295-05884-4. – EDN VVVCOP.

© Рамазанова А.Р., 2025

УДК 811.512.145

**Рамазанова Г.Р.,**
*студент 6 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*

# КУЛЛАНЫЛЫШЫ ЧИКЛӘНГӘН ЛЕКСИКА БУЛАРАК ХӘРБИ ТЕРМИННАР

***Аннотация.*** *Мәкаләдә татар телендә кулланылышы чикләнгән лексика буларак хәрби өлкәгә караган сүзләрне өйрәнү тарихы тасвирлана. Аларның тематик төркемнәре, актив һәм пассив лексиканы үз эченә алган системалы классификация бирелә.*

***Терәк сүзләр:*** *татар теле, лексикология, хәрби лексика, семантика, классификация, термин*

Татар телендәге хәрби лексика озак вакытлар очраклы күзәтүләр һәм фрагменталь тикшеренүләр предметы булып торды. Бары тик XX гасыр ахырында гына татар теленең бу мөһим өлешен тирәнрәк аңлау һәм өйрәнү башлана. Мондый артта калуның сәбәпләре тулаем шартлар комплексында ята, алар арасында сәяси вәзгыятьне, тикшеренү инструментларының җитәрлек дәрәҗәдә эшләнмәгәнлеген һәм квалификацияле кадрларның булмавын билгеләп үтәргә кирәк.

Алга таба, тел белемендә билгеле булганча һәм Р.Т. Сәфаровның «Татар телендә хәрби сүзләр» дип исемләнгән диссертация нигезендә, хәрби лексиканы өйрәнүнең чорларын билгеләп үтәбез.

Төрки телләрнең хәрби лексикасы галимнәрнең өйрәнү объектына чагыштырмача күптән түгел генә әйләнде. Барлык төрки телләрдән дә хәрби лексика махсус өлкә сыйфатында монографияләрдә җентекләп өйрәнелде һәм төрек теле сүзлекләрендә эшләнде. Беренче рус-төрек сүзлекләре XIX гасырда ук басылып чыга, соңрак тагын берничә сүзлек чыгарыла.

Хәрби лексика бүгенге көндә дә өйрәнелде һәм өйрәнелә, хәрби терминнарның махсус сүзлекләре төзелә. Бу теманы өйрәнүче галимнәр: М.А. Гамазов, П.С. Бочкарев, Л.П. Бочкарев, Б.М. Хохлов.

Башка төрки телләргә килгәндә исә, аларның күпчелегендә хәрби лексика искерә, кулланыштан чыга, кирәк булмау сәбәпле эшләнми. Гражданнар сугышы чорында милли төбәкләрдән чакырылган сугышчылар рус теленең хәрби лексикасын түгел, бәлки үз милли телләрен белгән, чөнки һәр төрки халыкның хәрбиләре сугышчан төшенчәләрне һәм күренешләрне билгеләгәндә үз туган телләрен кулланганнар. Командалар һәм боерыклар шулай ук милли телләрдә бирелде. Әмма бердәм армия барлыкка килү һәм республикалар СССРда берләшү белән, барлык милли командование унификацияләнә, бердәнбер милләтара аралашу теле һәм армия теле рус теле була. Шулай итеп, һәрбер аерым төрки халыкның халык авыз иҗатында сакланып калган уникаль хәрби лексикасы әкренләп онытыла башлады. СССР таркалганнан соң суверен булган һәм эшчәнлекнең барлык өлкәләрендә, шул исәптән хәрби өлкәдә дә, туган телләренә күчә башлаган республексикаларда вәзгыять бераз башкачарак күзәтелә [4, 54 б.].

Ю.А. Яковлевның «Пути развития и способы образования турецкой военной терминологии» (1969) диссертация хезмәтендә төрек хәрби терминнарының генетик килеп чыгышы нигезендә сүз ясалышы үзенчәлекләре, ягъни төрек теле чаралары ярдәмендә, башка телләрдән алыну юлы белән, катнаш юл белән хәрби терминнар ясалуы карала. Чыганаклар сыйфатында автор хәрби сүзлекләрне һәм сөйләм китапларын, шулай ук хәрби лексиканы үз эченә алган гомуми сүзлекләрне куллана, яхшы һәм кимчелекләрен күрсәтеп, бу чыганакларны җентекләп тасвирлый [4, 34 б.].

Хәрби лексика тюркологиядә шактый җентекләп эшләнгән. Бу юнәлештә алып барылган эш, нигездә, чагыштырма яктылыкта лексиканы өйрәнүнең кыйммәтле чыганагы булган тарихи яки махсус әдәбиятта, дәреслекләрдә һәм сүзлекләрдә булган терминнарны гади теркәүдән гыйбарәт.

Шулай итеп, хәрби лексика тюркологиядә чагылыш тапкан. Элек тә, бүген дә тармак терминологиясен сүзлекләрдә җыю һәм теркәү буенча зур эш алып барыла.

Татар тел белемендә хәрби лексика лексикологик аспектта әлегә кадәр иң аз яктыртылган проблемаларның берсе булып тора. Махсус монографик тикшеренү объекты буларак, әлеге тема әлегә аз өйрәнелгән булып кала бирә. Лингвистлар, әдәбият белгечләре, тарихчылар хезмәтләрендә хәрби лексикага кагылышлы аерым мәсьәләләр генә каралган.

Р.Г. Әхмәтьянов хезмәтләрендә хәрби лексикага зур игътибар бирелә. Аның «Урта Идел буе халыкларының материаль мәдәниятенең гомуми лексикасы» (1988) монографиясендә бер бүлек хәрби оешмага һәм коралларуга багышланган. Автор башка төрки, фин-угор, монгол һ.б. телләрдән бик күп паралельләр китерә.

«Татар терминологиясенең тарих чыганаклары» (2003) монографиясендә Р.Г. Әхмәтьянов шулай ук хәрби лексикага туктала. Ул хәзерге татарларның ата-бабаларының хәрби оештыру һәм кораллану сүзләрен җентекләп тасвирлый, этимологиясе турында кыскача мәгълүмат бирә, я төрле чорларда кулланылган, я билгеле бер семантик аерымлыклары булган билгеле бер терминнарның тулы бер синонимик рәтләрен китерә.

Р.Т. Сәфәров үзенең «Татар телендә хәрби лексика» дигән диссертация хезмәтендә хәрби терминологиянең үзенчәлеген һәм аның татар теле структурасындагы ролен өйрәнә. Тикшеренүнең түбәндәге аспектларына төп игътибар бирелә: хәрби лексиканың килеп чыгышы һәм үсеше, хәрби лексиканың семантик кыры, хәрби лексиканың структур үзенчәлекләре, хәзерге татар телендә хәрби лексиканы куллану, хәрби лексиканың этномәдәни үзенчәлеге.

Рус теленә күз салсак, аның тарихи үсешендә хәрби лексиканың өйрәнү проблемаларына күп кенә тикшеренүчеләрнең хезмәтләрен билгеләп үтергә мөмкин, ләкин, әйтүебезчә, татар телендә бу сферу әле өйрәнү дәрәҗәсендә генә.

Борынгы рус чорының хәрби лексикасы күбрәк өйрәнелгән. Әйтик, А.С. Львов Киев гаскәрләренең хәрби атамалары тарихын һәм аларның «вакытлы повестьлар»да кулланылуын күзәтә. Хәрби лексика эволюциясенең факторларын П.Я. Черных билгеләргә омтыла. Б.А. Ларин элеке рус чорының хәрби лексикасы тарихы, аның барлыкка килүе һәм семантикасы буенча кыйммәтле кисәтүләр ясый.

Ф.П. Сороколетов «XI–XVII гасыр рус телендә хәрби лексика тарихы» фундаменталь хезмәтендә «хәрби сүзләрнең төгәллеген һәм тотрыклылыгын, аларның хәрби эшкә хезмәт күрсәтүче төшенчәләрнең һәм идеяләрнең семантик бәйләнешен билгеләргә мөмкин, ягъни терминнарга һәм терминология системаларына, безнең очракта – хәрби терминологик лексика системасына караган билгеләр булуны билгеләргә мөмкин» [6, 27 б.], ди.

Соңгы унъеллыкта тарихи-лингвистик һәм этимология өлкәсендә аерым хәрби лексемаларын өйрәнүгә багышланган эшләр барлыкка килде.

Хәрби лексика өлкәсендә тикшеренүләр елдан ел артып бара. Информатиканың һәм компьютер технологияләренең алга таба үсеше мәгълүматларны цифрлы эшкәртү, электрон сүзлекләр төзү һәм текстны автоматлаштырылган анализлау өчен яңа офыклар ача. Челтәр ресурсларын һәм платформаларын булдыру, белем туплау темпларын тизләтеп һәм анализ

методларын камилләштереп, төрле регионнардан һәм илләрдән тикшеренүчеләрнең тырышлыгын берләштерергә мөмкинлек бирә.

Шулай итеп, татар телендә хәрби лексиканы өйрәнү беренче күзәтүләрдән алып бербөтен фәнни дисциплина булдыруга кадәр озын юл үтте. Алга таба перспективалар тикшеренү методларын камилләштерү, белгечләр әзерләү дәрәҗәсен күтәрү һәм халыкара кооперацияне көчәйтүдән гыйбарәт.

Мисал өчен, билгеле филология фәннәре кандидаты Р.Т. Сәфаров нәкъ «Татар телендә хәрби сүзләр» дигән темага диссертация һәм 2012 елны аны яклый. 2015 елны 196 битлек монография бастырып чыгара. Шулай ук Р.Т. Сәфәровның «Татар-рус хәрби лексика сүзлеге» дә 2017 елны дөнья күрде.

«Татар телендә хәрби лексика» темасының актуальлеге: хәрби лексика барлык телләрдә дә аерым урын алып тора, чөнки ул тарихи вакыйгаларны, хәрби эшчәнлекне һәм халыкның милли гореф-гадәтләрен чагылдыра. Татар теле очрагында әлеге тема берничә сәбәп аркасында аеруча актуальләшә.

Тарихи әһәмияте – татар халкының Алтын Урдадан алып Бөек Ватан сугышында һәм аннан соңгы конфликтларда катнашуына кадәр бай хәрби тарихы бар. Хәрби лексика татар халкының тәҗрибәсен һәм каһарманлыгын чагылдыра, шулай ук халыкның менталитетына һәм дөньяга карашына йогынты ясый. Хәрби лексиканы өйрәнү милли рухны һәм хәрби мәсьәләләргә мөнәсәбәтне тирәнрәк аңларга ярдәм итә; фәнни-тикшеренү кыйммәте – хәрби лексиканы фәнни өйрәнү татар теленең килеп чыгышы һәм эволюциясе турындагы белемнәрне тирәнәйтергә мөмкинлек бирәчәк. Хәрби лексика халыкның тарихы һәм мәдәнияте белән тыгыз бәйләнгәнлектән, аңа анализ ясау татар халкының этник психологиясен һәм кыйммәтләрен аңлауга мөһим ачкычлар бирә. Мәдәни мирасны саклау – хәрби лексика еш кына халык әкиятләре, риваятьләр һәм мәкальләр аша буыннан-буынга тапшырыла. Аны фиксацияләү һәм анализлау мәдәни мирасны саклау һәм киләчәк буыннарга тапшыру өчен мөһим; бүгенге көн вәзгыяте – кулланылыш даирәсе буенча аерым бер төркемне хасил итүче хәрби лексика татар телендә гасырлар дәвамында формалашып, үсеш-үзгәреш кичергән хәлдә, бербөтен система буларак, бүгенгәчә килеп җиткән.

Лексик системаның бөтенлеге аның бертөрле булуы дигән сүз түгел, сүзлек составының тулылыгы һәм системалылыгы аның төрле формаларда һәм төрле иҗтимагый һәм территориаль катлам вәкилләре сөйләмендә татар теленең табигыйлеген, байлыгын һәм функциональ мөмкинлеген тулысынча файдаланып яшәвендә чагылыш таба.

Хәрби лексика хәрби тормышның барлык өлкәләрен: төрле корал һәм техника атамаларыннан алып шәхси кирәк-ярак предметларына кадәр, шулай ук хәрби хезмәткәрләр арасында аралашу үзенчәлекләрен дә үз эченә ала [2, 235 б.]. Хәрби тормыш өлкәсе бер урында гына тормыйча, даими үсештә булган кебек, хәрби лексика да шулай: үзгәреп тора.

Татар телендә хәрби лексиканы лексик-семантик үзенчәлекләре буенча түбәндәге тематик төркемнәргә бүлеп карарга мөмкин. Мәсәлән:

**1. Гаскәрләрнең, отрядларның, бүлекчәләрнең атамалары:** *ләшкер, военкомат, черчет, сак, арт ил, бүлҗәр, берләшмә, галиб, ыстан, лава, шеренга, резерв, тыл, мар, каравылханә, нәүбәт, армия, артиллерия, әләмән, әрме, әшкәр, ополчение, лагерь, фланг, фронт, часть, чәри, гарнизон, гаскәр, йортавыл, җәяүле, кавалерия, канат, саф, сипаһ.*

**2. Хәрби исемнәрнең, вазыйфаларның һәм һөнәрләрнең атамалары:** *җиңелүче, бунтчы, болачы, бөгәвел, башлык, башыбозык, восстанияче, гуардин, гренадер, герой, генералиссимус, гази, забит, чавыш, йөзбаш, чура, чин.*

**3. Хәрби һәм саклагыч кием, хәрби трофей атамалары:** *броня, амуниция, алпак, алдамиян, бакрач, битлек, борынча, бәрең, бәйдәнә, зирәһ, шлем, шаң, шайман, шай, дулга, дөлмән, панцирь, сакалдырык, савыт, сөмәк, саравыч, кыяу, калкан, кабаи аһәнин, тубыка, тигәләй, тубылдырык, турка, түбәтәй, ялау, кирәүкә, көбә, корал-ярак, куяк.*

**4. Коралларның (корал өлешләренең), кораллы бәрелешләрдә кулланыла торган предметларның атамалары:** *берданка, кабызгыч, дары, кубыр, һәдәф, прицел, мәрәй, айбалта, айпычак, аләт, алтатар, алтыколак, амбразура, арсенал, аткы.*

**5. Сугыш вакытында барган процесслар һәм гамәлләр, урыннар:** *җиңеш, галәбәлек, зафәр, бола, инкыйлаб, алыш, атака, атыш, баскынчылык, барымта, бастион, блокада, буталыш, бунтарьлык, бунт, болганыш, баз, бәрелеш, восстание, газават.*

**6. Дошманнан саклану, күзәтү һәм корал өчен төрле корылма атамалары:** *блиндаж, бөреҗ, башня, вал, шәрәфә, хисн, хәндәкъ, сырган, кальга, каланча, тура, таран, урай, ур, колып, кирмән, кәнт, катау, касыр, курган, кремль, крепость, ныгытма, күшек, сап, коралханә.*

**7. Тоткынлык белән бәйле сүзләр:** *әсир, тоткын, туснак, тел, тоснак, ясир, качкын, заложник ,рәһен, әсирлек, плен, полын, качкынлык, гауптвахта, саугa, саугат, аманәт.*

**8. Ризык атамалары:** *азык, азык-төлек, провизия, ризык, төлек.*

**9. Хәрбиләрнең төрле сыйфатларын белдерүче сүзләр:** *пәһлеванлык, баһадиранә, каһарманлык, азамат, геройлык, бәрмә, гаскәрилек, галәбәдар, дошманчылык, сугышчанлык, мәргәнлек, баһадирлык, батырлык, җан дошманы, кас, гадү, гавер, хәсым.*

Моннан тыш хәрби лексикага караган сүзләр кулланылыш активлыгы ягыннан да барлык пластларны да алып торалар. Шуңа күрә аларны кулланалыш активлыгы ягыннан да анализарга мөмкин.

Актив лексикага түбәндәге сүзләрдән гыйбарәт: военкомат, берләшмә, гаубица, резерв, тыл, армия, артиллерия, ополчение, лагерь, гарнизон, гаскәр, гауптвахта, җәяүле, кавалерия, канат, полк, дивизион, дивизия, рота, команда, разряд, отделение, отряд, генералитет, взвод, батальон, батарея, авангард, Ватан, җиңелүче, җиңүче, бунтчы.

Ләкин, татар телендә тагын бик күп пассив лексикага карый торган хәрби сүзләр бар.

Мисал өчен:

1) Тарихи сүзләр: алпак (металлдан эшләнгән хәрби баш киеме, тимер башлык), ятаган(кылыч белән чәнчеп-кискән һәм чәнчеп-кискән салкын корал, бер җөйле озын, ике тапкыр бөгелешле кылыч; кылыч белән такта арасында ниндидер урталык бар), ук-садак (корал, кораллану, уклар сала торган капчык), капка сакчысы (капка төбендә басып торган сакчы), арканчы (лассо белән коралланган сугышчы).

2) Архаизмнар: ярак – амуниция, яу – сугыш, ихтилалчы – революционер, әрме – армия, янарал – генерал, галиб – җиңүче.

3) Неологизмнар. Соңгы елларда хәрби сферага караган бик күп сүзләр барлыкка килде һәм актив кулланышка кереп тә китте. Кайбер неологизмнар бик кыска вакыт эчендә актив лексика катламына керделәр. Әйтеп үтәргә кирәк, барыбер дә неологизмнарны күбрәк рус сүзләре тәшкил итә һәм алар тәрҗемә ителми, димәк турыдан-туры рус сүзе белән татар теленә керә. Ясалыш ысулы буенча, бик күп аббревиацияләр, шулай ук тезмә, ясалма, кушма һәм парлы сүзләр дә бар. Мәсәлән, МХО (Махсус хәрби операция), БПЛА (Пилотсыз очу аппараты), груз-300 (МХОда яраланган яучы), мобилизация (кораллы көчләрне һәм дәүләт инфраструктурасын хәрби әзерлеккә китерүгә юнәлдерелгән чаралар җыелмасы), Zа победу (лозунг).

Лепестки (хәрби хәрәкәтләр зонасында ВСУ куллана торган пехотага каршы миналар), FPV-дрон (оператор үз тәненең хәрәкәтләре белән идарә итә торган квадрокоптер), «ФАБы» (фугаслы авиабомбалар), ЧВК – шәхси хәрби компания, «Открытка» – юк итү куркынычы аркасында хәрәкәт итәргә ярамый торган ачык урын.

Бу темага мөрәҗәгать итү хәрби лексиканың хезмәтләрдә билгеле бер өлеше генә анализлануына бәйле, күбесенчә аның нинди дә булса текст кысаларында билгеле бер чорны чагылдыруда стилистик вазыйфасына игътибар итәләр. Әмма, безнең фикеребезчә, хәрби лексика җыелмасы этимологик, тарихи, семантик, структур күзлектән анализлана ала торган киң мәгълүматка ия, бу исә лексиканың әлеге катламын киңрәк һәм җентекле карау кирәклеге турында дәлилли.

**Кулланылган әдәбият**

1. Әхтәмов М.Х. Хәҙерге башҡорт теле. – Өфө, 1986. – 138 б.

2. Рамазанова Г.Р., Зарипова И.Ф. Татар теленең лексик составында хәрби лексика // актуальные проблемы современной татарской филологии: Сборник статей Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения известного языковеда, тюрколога, доктора филологических наук, профессора, первого заведующего кафедрой татарской филологии Башкирского государственного университета Габдулхая Хурамовича Ахатова (1927 – 1986). – Уфа, 2022. – С. 233–236.

3. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. – Казан, 2002. – 407 б.

4. Сәфәров Р.Т. Татар теленең хәрби лексикасы. – Казан, 2015. – 196 б.

5. Сәфәров Р.Т. Татар-рус хәрби лексика сүзлеге. – Казан, 2017. – 111 б.

6. Сороколетов Ф.П. История военной лексики в русском языке (XIXVII вв.). – М.: ЛИБРОКОМ, 2009.

7. Татар лексикологиясе. 1 том. – Казан, 2015. – 351 б.

8. Татар лексикологиясе. 2 том. – Казан, 2016. – 391 б.

© Рамазанова Г.Р., 2025

УДК 372.881.1

**Сагдиева Р.К.,**
*доцент кафедры татарского языкознания ИФМК КФУ,*
*г. Казань, Россия*

## ТУГАН (ТАТАР) ТЕЛГӘ ӨЙРӘТҮ КОРАЛЫ БУЛАРАК ӘДӘБИ ТЕКСТ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

***Аннотация***. *Укучыларның сөйләмен үстерү татар теленә өйрәтүнең мөһим бурычы булып тора. Мәкаләдә укучыларны укыту һәм тәрбияләү процессында әдәби текстларның әһәмияте карала. Әдәби әсәрләр укучыларның сүзлек запасын баетуга, аларның коммуникатив күнекмәләрен үстерүгә һәм дөньяны эстетик яктан кабул итүне формалаштыруга ярдәм итә. Мәкаләдә шулай ук укучыларның сөйләмен үстерү өчен әдәби әсәрләр белән эшләүнең конкрет методларына мисаллар китерелә. Аларны укытучылар укытуның нәтиҗәлелеген күтәрү өчен куллана ала.*

***Терәк сүзләр***: *әдәби текст, татар теле, монолог, диалог, сөйләм.*

Һәрбер предмет укытучысы үз дәресендә текст белән эш итә. Яңартылган ФДББС таләпләре буенча һәр дәрестә сөйләм, язу, таңлап аңлау һәм уку күнекмәләрен булдыру зарури. Бүгенге көндә туган тел (татар теле) дәресләренең төп максаты – укучыларның грамоталылыгын, сөйләм һәм тел компетенцияләрен үстерү. Бу максатларны тормышка ашыру өчен, ярдәмгә текстлар килә. Шуңа күрә хәзерге заман яңа буын дәреслекләрендә аерым биремнәрне башкару өчен микротекстлар тәкъдим ителә. Бер дәрес кысалары эчендә төрле жанрларны файдалану да үз ролен башкара. Дәреслекләрдә бер теманы аңлату һәм кабатлаттыру, ныгыту өчен, билгеле бер лексик тема һәм тәрбияви максат белән чәчмә әсәрләрдән өзек, шигъри әсәрләр, мәкаль-әйтемнәр, укучылар өчен кызык булган аерым мәгълүматлар урын ала. Моннан тыш теге яки бу дәрестә, аеруча аерым темаларны кабатлаттыру дәресләрендә, билгеле бер язучының бер әсәрен аерым күнегүләргә таркатып бүлеп бирү дә соңы елларда актуальләшә башлады [2, 149 б.].

Туган тел (татар теле) дәресләрендә аерым текстлар белән эшләүнең максаты – укучыларны телнең фонетик, морфологик, синтаксик, стилистик, орфографик мөмкинлекләре белән таныштыру, теге яки бу язучы, шагыйрь иҗаты белән кызыксындыру, тәрбияләү, фикерләргә һәм нәтиҗә ясарга өйрәтү һ.б. Иҗади фикерли торган яшьләрне тәрбияләүнең мөһимлеге, әлбәттә, бүгенге көндә бәхәс тудырмый. Теге яки бу теоретик

материалны ятлау, истә калдыру гына түгел, ә иҗади фикерләргә өйрәнү, өйрәнгәннәрне гамәлдә дөрес куллана белү – бүгенге көн таләбе. Шул рәвешле әдәби әсәр татар теле дәресләрендә телне өйрәтү материалы гына түгел, ә укучыны тәрбияләү, иҗат белән таныштыру, аралашырга өйрәтү коралы да булып тора. Беркемгә дә сер түгел: бүгенге көндә китап укуга теләк тудыру, әсәр укырга кызыксыну уяту актуаль мәсьәләләрнең берсе булып тора [1, 456 б.].

5 сыйныфта фонетика һәм лексикологиядән үткән теоретик материалны кабатлаттыру максатыннан, укучыларга Фәнис Яруллинның «Урман әкияте» әсәре тәкъдим ителә. Дәрес текстның өзеген укыттыру белән башланып китә:

Бервакыт усак ботагында эленеп торган бер әйбергә Куянның күзе төшкән. Аның нәрсә икәнлегенә төшенмәгәч, хәйләкәр Төлкедән сорап карарга булган.

– Менә бер әкәмәт нәрсә таптым. Шуның ни икәнен һич белә алмыйм. Төлке дус, син кара әле, эчендә берәр тәм-том юкмы? – дигән Куян.

– Һи, юләр Куян, – дигән Төлке мыскыллап, – бигрәк надан инде син. Үзең егерме беренче гасырда яшисең. Бу бит – телевизор.

– Усак ботагына каян килеп эләккән соң ул? – дип сораган беркатлы Куян.

– Мин беләм. Монда кичә бер көтү яшьләр килгән иде. Шулар онытып калдырган, – дигән Тиен, агач башында сикеренгәләп.

– Озакламый Аю абзыйның туган көне җитә. Аңа бүләк итәрбез без бу телевизорны, – дигән Төлке [3, 112 б.].

Әлеге өзекне укыттырганнан соң, укучылар рус теленнән кергән алынма сүзне укырга, фразеологизмны табарга, аның мәгънәсен аңлатырга тиеш. Тексттагы сүзләрнең синонимнарын искә төшерәләр. Аерып бирелгән җөмләдәге сүзләрне иҗекләргә бүлеп язалар, юлдан-юлга күчереп була торган вариантларны күрсәтәләр.

Икенче күнегүдә әсәрнең икенче бер өзегенең җөмләләренең урыннары бутап бирелә:

• Бу – барлык җәнлекләрне мәҗлескә чакыру булган.

• Аланда мәҗлес башланган.

• Ниһаять, көтелгән көн килеп җиткән.

• Кайсы сыртына сыер боты салып, кайсы кәрәзле бал күтәреп, кайсы-берсе кесәсенә чикләвек тутырып, урман аланына мәҗлескә йөгергән.

• Кунаклар ашаганнар, эчкәннәр, җырлаганнар, биегәннәр.

• Ала карга, урмандагы иң биек агач башына кунып, өч тапкыр каркылдаган.

• Һәркем үз бүләген беренче булып Аю абзыйга тапшырырга теләгән.

• Шушы чакырудан соң, бөтен урман хәрәкәткә килгән.

• Аю абзый, дәү агач төбен өстәл итеп, үзенә китергән күчтәнәчләрне шунда өя барган [3, 113 б.].

Укучылар җөмләләрне тиешле тәртипкә куеп, текстның дәвамын укыйлар. Ахырдан укытучы электрон дәреслектә бирелгән аудиоязманы тыңлаттыра, һәм укучылар үз җавапларын тикшерәләр, нәтиҗә ясыйлар. Ирен гармониясенә буйсынган сүзләрне дә уку таләп ителә.

Алдагы күнегүдә мнемотехнология методы алгы планга чыга: дәреслектә 4 төрле рәсем бирелә: 1) төлке аюга телевизор бирә; 2) куян белән төлке телевизор каршында басып торалар, ә телевизорда җилкәсенә мылтык аскан аучы белән аның зур эте урманда йөриләр; 3) куян белән төлке телевизор каршында басып торалар, телевизорда «Ну, погоди!» мультфильмы күрсәтелә; 4) экранда футбол уены бара [3, 113 б.].

Укучылар, әлеге рәсемнәргә карап, текстның дәвамын сөйләргә һәм электрон дәреслектәге аудиоязманы тыңлап, үз җавапларын тикшерергә тиешләр. Мондый төр биремнәр дә укучыны уйларга, фикерләргә этәрә. Шунысы да мөһим: бу очракта укучылар аерым җөмләләр генә кулланмасыннар, ә һәр рәсем буенча аерым кечкенә генә текст төзесеннәр. Шул рәвешле балаларда сөйләм күнекмәсен дә булдыруга ирешеп була.

Чираттагы бирем һөнәрчелек лексикасын кабатлаттыру максатыннан тәкъдим ителә. Тексттан читкәрәк китеп, укучылар белән футбол уены турында да сөйләшеп китү урынлы

булачак. Күнегү эчендә мат, кәшәкә, капка, туп, арбитр, капкачы, штанга, гол, штраф, сары карточка кебек сүзләр урын ала. Укучылар футбол уены, аның тәртибе, уен шартлары турында бер берсе белән диалог төзеп сөйләшергә тиеш булалар [3, 114 б.].

Дәрестә язу күнекмәсен булдыру максатыннан, алга таба укучылар нокталар урынына тиешле хәрефләрне куеп, текстның дәвамын күчереп язалар:

Шулвакыт капкага туп килеп к..ргән. Бу тамашаны карарга җы..лган халык сызгырырга, кычк..рырга тот..нган. Бөт..н урман гөжләп торган. Аю экранга кыз..ксынып карап т..рган. Тора-бара урмандагы җәнлек..әр бу уенны ярата башлаган..ар. Һәрберсенең яраткан к..мандасы барлыкка килгән. У..н б..ткәч, урманны яңгыратып бәхәсләшә торган булган..ар. Капкага т..п керткән саен, Аю б..тен көч..нә «Го-ол!» дип акыра икән [3, 114 б.].

Моннан тыш алынма һәм һөнәрчелек сүзләрен дә таптыру соралар.

Әлеге биремне башкарганнан соң, укучылар яңадан аудиоязманы тыңлыйлар һәм җәяләр эчендәге тиешле сүзне сайлап алып, текстның дәвамын укыйлар:

(Радио/Телевизор/Ноутбук) табылганнан бирле, урмандагы барлык тәртипләр үзгәргән. Бер җәнлек тә үзенең (анасын/атасын/баласын) вакытында (йокларга/ашарга/укырга) яткыра алмаган. Бер яктан ата-аналары бәбиләрен (эссе/кайнар/җылы) түшәккә куып торганнар, икенче яктан балалары (сикерешеп/әйләнеп/чүгәләп) торып, телевизор (күрергә/карарга/тыңларга) утырган. Аю, Бүре, Төлке, Куяннарның (аугa/кунакка/эшкә) йөрүләре дә туктаган.

Әмма көннәрдән бер көнне (учакта/телевизорда/экранда) ут сүнгән. Тегеләй борып, болай баскалап караганнар, тик хикмәтле тартмага җан кермәгән [3, 114-115 б.].

Укучыларны тәрбияләү максатыннан, аларга: «Син телевизор яисә компьютер каршында күпме вакытыңны уздырасың? Телефон уеннарын уйныйсыңмы? Урман җәнлекләренә нинди киңәшләр бирер идең?» – дигән сораулар бирелә.

Алга таба дәреслектә текстның эчтәлеге белән бәйле рәсем урын ала: урман җәнлекләре үзләре футбол уйныйлар, аю капкада басып тора. Укучылар, рәсемне карап, нокталар урынына тиешле сүзләрне куеп, текстның дәвамын укыйлар:

– Инде нишлибез? – дигәннәр Төлкегә. Төлке җавап бирә алмаган.

– Үзебезгә уйнарга кирәк бу туплы уенны. Җитәр инде, кешеләргә күп кызыктык, – дигән Керпе. – Аюны ... куярбыз. Бүреләр төп ... булыр. Куяннар – ... . ... читкә тәгәрәгән ... китереп торырлар. [3, 115 б.].

Моннан тыш укучылар хәреф белән аваз саны туры килмәгән сүзләрне әйтергә, басымы соңгы иҗеккә төшмәгән сүзлрне табарга һәм ирен гармониясенә буйсынган сүзләрне укырга тиеш булалар.

Иң соңгы бирем итеп төрле тәртиптә килгән җөмләләрне тиешле тәртипкә куеп, текстның ахыры укыттырыла:

• Аюга танытмас өчен, җәен-кышын кием алыштырып йөри башлаганнар.

• Тилгән түгәрәк чуер таш тапкан.

• Үз капкасына бер туп та керттермәгән бердәнбер капкачы булуы белән ул бик бәхетле икән.

• Таш тупка типкән җәнлекләр аксап беткән.

• Ә Аю, ике агач арасында басып, һаман аларны көтә, ди.

• Җәнлекләр: «Без хәзер өс-башыбызны гына алыштырып киләбез», – дигәннәр дә, Аюдан качып, урманга таралганнар [3, 116 б.].

Дәрес ахырында укучылар бер-берсенә текст белән бәйле сораулар бирәләр. Шул рәвешле текстны тагын бер кат искә төшерү, ныгыту белән бергә сөйләм күнекмәсе дә булдырыла.

Нәтиҗәдә бер дәрес кысасында укучылар алдагы дәресләрдә алган теоретик белемнәрне дә, билгеле бер язучы яисә шагыйрь иҗатын да кабатлыйлар. Мондый төр дәресләр укучыларда укырга теләк уята, аларны һәрьяктан тәрбияли, иҗатка һәм эзләнү эшләренә тарта.

**Кулланылган әдәбият**

1. Корнеева Т.А. Интегрированные уроки русского языка и литературы в 10 классе // Татьянин день: Сборник статей и материалов девятой республиканской научно-практической конференции «Литературоведение и эстетика в XXI веке» («Татьянин день»), посв. памяти Т.А. Геллер (25–27 января 2012 г., Казань). – Казань: Нижний Новгород, 2013. – Вып. 9. – С.456–461.

3. Сагдиева Р.К., Галиуллина А.И. Интеграль дәрес шартларында текст белән эш // В.А. Богородицкий и современная лингвистика. Труды и материалы Международной научной конференции: в 2 т. – Казань, 2024. – С. 149–151.

2. Сәгъдиева Р.К., Фәйзрахманова К.Ф. Туган тел (татар теле). 5 нче сыйныф. Ике кисәктә. Беренче кисәк: төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). [рәссамы Ф.Ризаева]. – Казан: Мәгариф–Вакыт, 2023. – 136 б.

© Сагдиева Р.К., 2025

УДК 811.512.145

**Сагидуллина Л.Р.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## М. ВАФИННЫҢ ИҖАДИ ПОРТРЕТЫ ӨЧЕН ЭСКИЗЛАР

***Аннотация**. Мәкалә шагыйрь Мөнир Вафинга хас булган иҗади алымнарга анализ ясауга багышланган. Авторның беренче китабында эпиклык, маргинальлек, минорлык кебек үзенчәлекләрне ачу аша шагыйрьнең үсеш тенденциясе билгеләнә.*

***Терәк сүзләр:** татар әдәбияты, М. Вафин, дөнья әдәби картинасы, шигъри текст, шигъри алымнар*

Билгеле булуынча, текст, коммуникатив һәм психолингвистик күзлектән караганда, һәрвакыт «кем өчендер» төзелә. Әдәби текстны вербаль характердагы, аралашуга юнәлдерелгән һәм текстны кабул итү барышында ачыкланган эстетик кыйммәткә ия әсәр дип билгеләп була [2, 15 б.]. Сәнгатьле текст чынбарлыкның шәхси интерпретациясен чагылдыра. Автор тудырган дөнья күренешенең аерым чалымнарын тасвирлау, аның иҗатына хас индивидуаль-стилистик үзенчәлекләрне ачыкларга мөмкинлек бирә.

Мөнир Вафин иҗатының башлангыч чорын чагылдырган «Сүзләр чәчтем» [1] дигән җыентыгы шагыйрьгә хас төп поэтик алымнарны барларга мөмкинлек бирә.

М. Вафин шигырьләренә *эпиклык* хас. Шигырь һәм эпос иҗат елгасының капма-каршы ярларында яшиләр төсле. Әмма М. Вафин, шул ике каршылыкны берләштереп, яңа бөтенлек барлыкка китерә алган. Монда эпос шигырь ярыннан, шигырь эпос ярыннан башлана, ахры. Күңелдә әллә күпме боҗралар тудыра торган реаль тормыш картинасы, яшәү тарихы калку детальләр ярдәмендә, телисеңме-теләмисеңме, үз эченә алып керә, шул картиналарга авазадашлык уята.

Менә «Детдом» шигыре: *«Рәшәткәле (!) койма ярыгыннан (!)»* карап торучы *«гарип курчак (!) тоткан гөнаһсыз кыз»* язмышы. Берничә деталь ярдәмендә баланың үткәне, бүгенгесе, киләчәге күзаллана. Тик бу күзаллау аның аша гына түгел, ә йөрәк аша туа. Бәлки, шагыйрь *«иң яхшы сүзләрне иң яхшы тәртиптә»* (В. Маяковский) куя алу бәхетенә ирешкәнгә күрә шулайдыр бу? Шуңа сүзләр җанда эмоциональ шартлау тудыручы көчкә әйләнгәндер дә.

«*Тәмам җиргә сеңгән*» агач өйдә иң зур җиһаз – тынып калган күкеле сәгать. Бу йортта *«вакыт төшенчәсе күптән үлгән», «ләхет суыклыгы иңгән өйдә»* намазлык та кәфенне хәтерләтә. Әлбәттә, шигырь картлык фаҗигасе, гомумән – тормыш фаҗигасенең күңелгә уелып керердәй образын тудыра. Шул ук шагыйрь төшергән рәсем-сурәт тирәнрәк уйларга да этәрә. Вакыт төшенчәсе киләчәге булганнар өчен кешеләр тарафыннан уйлап

чыгарылган. Мәңгеләккә якынайган саен аның кирәклеге бетә бара, күрәсең. *«Шәүлә кебек (!) карчык»* вакыттан арынган инде, ул Мәңгелек тупсасында.

«Гыйнвар ае…», «Театрда», «Елый-елый ишек шыгырдады», «Каз өмәсе», «Ялгыз миләш» һ.б. минем күңелдә хис-тойгы уяткан шигырьләрнең күбесенә вакыйгалылык, эпиклык аша хиссиятле кичерешләр тудыру хас. Бәлки, мондый характердагы шигырьләрне «реалистик шигырь» дип тә атап буладыр. Беренче карашка, аларда гомумиләштерү, фәлсәфи тирәнлек күзәтелми. Ләкин конкретлыгы, сурәтнең чагу детальләрдән торуы белән, күңел күзе белән күрелми үтелгән күренешләрне ача белүе белән укучыны шигырь рамкаларыннан чыгып уйланырга этәрә дә инде бу шигырьләр.

Әйтергә кирәк, миңа, укучы буларак, икенче характердагы шигырьләр якынрак, ягъни бер агач артында урман күргән шигырьләр. Әмма китапка беренче укыганда ук күңел кабул иткән шигырьләрнең күбесе шул мин «эпиклык хас» дигән шигырьләр. «Яхшы шигырьнең яхшылыгын мин шигырьне укыганда тәннең һәр квадрат сантиметрында калкып чыккан каз тиресе бөртекләренең саны белән исәплим», – диюче бер шагыйрь белән тулысынча килешәм. Гадәттә сюжетлы шигырьләрдән әллә ни зур ләззәт алмаган укучы булуга карамастан, бу шигырьләр мине ышандырды, лирик герой кичерешләрен үз итеп кабул итүгә китерде.

М. Вафин шигырьләренең беренче юлларына игътибар итсәк, алар я вакытны ачыклаудан: «Яз да җитте», «Кышкы иртә иде», «Җәйге иртә иде», «Көзге бер көн иде», «Гыйнвар ае...», я урынны ачыклаудан: «Детдом», «Өй буенда ялгыз миләш үсә», «Иске сарай» һ.б. белән башлана, ягъни хикәяләр тибындагы текстларга хас үзенчлекләрнең берсе күзгә ташлана.

М. Вафин иҗат иткән сәнгати вакыт һәм ара (художественное время, художественное пространство) әдәбият белемендә М.М. Бахтин аерып чыгарган хронотоплар белән аваздашлык таба. Аеруча ике вакыт тибы күзгә бәрелә: «идиллик вакыт» (идиллическое время) һәм «авантюр вакыт» (авантюрное время). Бу ике вакыт тибы ике төрле урын-ара (пространство) белән бәйләнгән. «Идиллик вакыт «лирик герой өчен – «югалган оҗмах», ә «авантюра вакыты» – сынаулар, кичерешләр, югалтулар, эзләнүләр чоры.

Вакыт белән ара төшенчәсенең аерылгысыз бердәмлеге «Бала чагым шулай истә... « дип башланган шигырьдә 5 строфа эчендә бик ачык сурәтләнә. Лирик «мин «нең балалыктан малайлыкка, аннан үсмер, егетлек чоры аша ир корына керү хронологиясен берничә деталь ярдәмендә бик кыска һәм үтемле итеп тасвирлый шагыйрь: «*бәллү – тәрәзә – ихата – койма ярыгы – басу капкасы – материк – җир кендеге»*.

Әдәбият белемендә поэзия белән эпос арасында торган жанрларны лиро-эпик жанрлар дип атап йөртәләр (лирик поэма, баллада һ.б.). М. Вафинның мондый шигырьләрен дә, бәлки, мини-поэма дип атарга мөмкиндер. Хәер, ничек атау мөһим микән? Поэтик образ-сурәтнең хис-тойгыга тәэсир итәр дәрәҗәгә җиткән булуы әһәмиятлерәк түгелме?

«М. Вафин шигъриятенә эпиклык хас», дигән фикергә тагын бер дәлил. Эпик жанрлар эчендә каралган новелланың кайбер алымнарын да куллана шагыйрь. Мәсәлән, көтелмәгәнлек, вакыйгаларның кискен рәвештә, хәтта парадоксаль рәвештә тәмамлау күзәтелә («Су ташыйлар яшь киленнәр», «Атлар халкы», «Каз өмәсе» һ.б.).

М. Вафин шигъриятенең тагын бер үзенчәлеге – *маргинальлек*. Маргинальлек төшенчәсе бик киң. Бу мәсьәлә буенча социология, этнология, психология, лингвистика һ.б. өлкәләрнең һәрберсендә үз аңламы бар. Дөрес, ни өчендер бу терминның кире (негатив) төсмере киңрәк билгеле. Җәмгыятьтән, халыктан, милләттән, тормыштан читтәрәк торучыларны кертәләр маргиналларга: бомжлар, эшсезләр, җилкуарлар, наркоманнар, манкортлар. Татарлыктан тартынган, урыслыкка тартылганнар да шушы төркемдә. Чөнки алар татар мәдәниятен үзләштермәгән (үзләштерсә – читләшмәс тә иде, бәлки), рус культурасына да – җир белән күк арасы ераклыкта, бик читтә.

Бу яктан караганда, маргинальлек Л. Гумилевның «субпассионарий» төшенчәсенә якыная, минемчә. Аларны кисәү башлары белән чагыштырырга буладыр. Кайчандыр, бәлки, янганнардыр, җылылык һәм яктылык биргәннәрдер. Ә бүген исә ни янмый, ни сүнми

пыскып, төтенләп, тирә-юньне яслап яталар. Л. Гумилев «Этногенез и биосфера Земли» хезмәтендә субпассинарийларның саны үскән саен, илнең, милләтнең яшәү сәгатьләре кыскара, кими бара, дип дәлилли . Хәер, бу – аерым тема.

«М. Вафин иҗатына маргинальлек хас» дибез икән, иң беренче чиратта аның чиктәшлек сыйфатына игътибар итәбез. Дөрес, чик – һәрвакыт экстрималь зона (А. һәм Б. Стругацкийлар – А. Тарковкий Зонасы кебек!). Монда вакыйгалар, кичерешләр кискен, калку, көчергәнешле төс ала. Шуңа да Шагыйрь – язмышлар кисешкән зонада. Ул – Сталкер.

«Безнеңчә, «Сүзләр чәчтем» китабының иң уңышлы өлеше – беренче бүлек. Җанга аваздаш шигырьләрнең күбесе шул бүлектә. Ул *«Кыяфәтем бәлки шәһәрчәдер, ә йөрәгем һаман авылча»* дип атала. Социаль һәм рухи маргинальлекнең – чиктәшлекнең девиз-символы, дип атарга була бу юлларны» [3, 66 б.]. *«Мин – «деревня». Городской түгел. Дистә еллар монда яшәп тә.»* Әйе, авыл малае бар булмышы белән авылга тартыла. Авыл – балачак, яшьлек, туган туфрак, йорт, ата-ана. Авыл – өмет, хыял, омтылыш... *«Шул авыллык мине яшәтә»,* – ди шагыйрь. Әйе, чөнки тамырлар – авылда. Шәһәр исә – ботаклар, яфраклар, чәчәкләр, хәтта җимешләр. Тик аларның берсе дә тамырдан башка мөмкин түгел. «*Бу шәһәр – бигрәк зәһәр. Кешелек юк. Кечелек юк. Тартылдык (!) ник яшәргә дип?»* «Тартылдык» сүзе бу очракта нәкъ үз урынында. Өзелер дәрәҗәгә җитеп һәр мускул, кан тамырлары, хәтта сөякләр ике якка тартылган. Бу тартылуга түзәсең, түзмәсәң – өзеләсең... Ассоциатив рәвештә Сальвадор Далиның «Предчувствие гражданской войны» дигән картинасы искә төшә – авылдан шәһәргә тартылучыларда да «эчке гражданнар сугышы» тою яшидер ул. Шагыйрь исә – аеруча! Тамырларын калдырып шәһәргә күчкәннәргә шагыйрь мөһере аяусыз. *«Без юләрбез!..»*

Тумышы һәм булмышы белән авылда калган, тормышы белән шәһәрне сайлаган *«буранда адашкан»* йөз меңнәр язмышын, кичерешләрен чагылдыра шагыйрь. Ике арада бәргәләнә: авыл – кала, кала – авыл... *«Шыксыз димәс идем шәһәрне дә»,* – дип шәһәрне дә якын итмәкче була. Ләкин бу очракта да икмәк комбинаты ягыннан искән, авылны хәтерләткән «татлы җиле» булганга шәһәр җиле белән килешеп була икән. Авылның исә туфракка чумган тавыкларын да *«һич түгелдер сөеп туймалы». «Бәхетлеләр алар. / Ихатасы. Җиме. Кетәклек. / Ихатасыз, җимсез бер мескеннең /Бер атнасы җиде китаплык».*

Шушы бәргәләнүләр әдәбиятка 7 генә түгел, 77 китап китергәндер. М. Мәһдиевның «Бәхилләшү»ен генә алыйк: нинди трагик шигърият үрнәге. Һәр язучы, шагыйрь иҗатында күзәтелә бу өзгәләнүләр. Авылдан китеп бетә алмау, шәһәргә «килеп җитә алмау»... М. Вафинда тагын ничә китаплык калгандыр, билгесез, ә әлегесендә шактый. Һәм ышандырырлык көчкә ия бу кичерешләр нәтиҗәсе.

Маргинальлекне шигъри «мин»нең авыллык белән шәһәрлек арасында каршылыклы бәрелешенә генә кайтарып калдыру дөрес булмас иде. Вафин акыл белән хис, тән һәм җан, туу һәм үлү, яшьлек һәм картлык, елау һәм елмаю арасында яши; шул каршы ярларга үзен чиктәш итеп тоя (Бәлки, шагыйрьлек – агым-елга булып шул чикләрне тоташтыручыдадыр?!). Икенең берсен генә сайламый ул, дөресе – сайлап ала алмыйдыр. Чөнки антитезик каршылыкта яткан бу күренешләр арасында бихисап мөмкинлекләр дөньясы ята. Шагыйрь – шунда. *«Илеңдәге илсезлек – / Шулдыр зур тигезсезлек»* – кыска гына әйтелгән бу кырыс юлларда шулай ук чикләр чигендә яшәүченең тавышы. Башкортстан татарына әйләнеп баручы татар улының җан авазы.

Мәхәббәткә багышланган шигырьләрдә дә күзәтелә бу ике якка тартылыш. Бер чиктә: *«Мин сине Ходайга тиңләдем», «Мәҗнүндәй югалттым башымны...», «Һәм шундый биеккә күтәрдем хыялым канатында...».* Икенче чиктә – *«түгәрәк ирен, түгәрәк күкрәк, түгәрәкләп тик өрәсең...» һәм «урыннар исерек кала мәхәббәт хисен татып...»* Лирик герой шушы ике мөмкинлек арасында таба, югалта, үкенә, үпкәли, ышана.

Маргинальлек турында сүзне шушы урында туктату урынлы, чөнки, уйлый башласаң, аның бик киң һәм тирән күренеш икәне ачыклана бара. Татар поэзиясенең (гомумән, поэзиянең) олы бер өлеше шушы татлы-газаплы бәргәләнүләр җимешедер, дигән уй килә

башка. Аеруча модернизм һәм постмодернизм юнәлешләрендә иҗат итүчеләргә хас, ахры, бу үзенчәлек: реаль чынбарлык һәм мистика, физик һәм рухи халәт, Җир һәм Күк, бүгенге яшәеш һәм мифлар, фотографик төгәллек һәм символлар һ.б.

М.Вафин шигъриятендә *минор* тональлекнең өстенлек итүе күзгә бәрелә. Үлем, картлык, ятимлек, ярлылык, ялгызлык... һәр шигырьдә диярлек яши бу темалар. Алар китапка трагик яңгыраш бирә. Менә 38–41нче битләрдән мисаллар: «Бүгенгенең туар көне кара...», «Көз», «Бу дөньяга тууыма күптән...», «Эзләремә басып берәү килә». Чынлап та, «тормыш – фаҗига» – дип килешәсе килә башлый шагыйрь белән (аның кара буяулардан гына тормаганын белсәк тә!). Бу тональлекнең тотальлеген аңлап-аңлатып була, безнеңчә. Бәхет ташып торганда берәү дә кулга каләм алмый, *«сагышка, моңга, газапка»* манып, шигырь иҗат итми, бәхет мизгелендә ул бәхетнең үзен иҗат итә Ә аны кәгазьгә теркәү бәхетләнең башына да кереп чыкмый. Соңыннан гына килә бу теләк, югалтканны эзләгәндә.

Ә үлем темасы шагыйрьне генә түгел, һәр кешене кызыксындыра, уйландыра, төн йокыларын качыра торган күренеш. Чөнки дөньга килүдә без турыдын-туры катнашмаганбыз, аны бездән башка хәл иткәннәр. Беренче көннән үк без үлемгә юл алабыз, аңа якынаябыз. Кеше акылы китү, югалу белән килешә алмый, ахры. Шуңа да аннан качуның, аны кичектерүнең төрле юлларын эзли (мәсәлән, дин), бу серне аңларга тырыша, аңламаса да аңлатырга тырыша.

Яшәү фәлсәфәсе ни кадәр ныграк кызыксындыра шагыйрьне, үлем фәлсәфәсе дә шул дәрәҗәдә (хәтта көчлерәк тә) кызыксындыра ала. М. Вафин да юкка гына үлем һәм картлыкка шулкадәр урын бирмәгәндер. Картлык – икенче дөнья ишегенең тоткасын тоткан чор, үлемнең (мәңгелекнең) сулышын тойган чор. Без ничек ачарбыз ул ишекне? Аңлы рәвештәме? Аңсызмы? Әзер булырбызмы мәңгелек белән очрашырга? Шагыйрьне дә, безне – укучыны да борчый бу сорау. Ничә яшьтә булсак та.

Ялгызлык темасы – китапның кызыл җебе, дисәк бераз арттыру булмас микән? Шулай да чынлыкка бик якын тәгъбир бу. «Ялгыз миләш», «Йолдызларга рәхәт», «Еламыйм ул...», «Ялгызлык» һ.б. шигырьләр шуңа мисал. Иҗат – ялгызлык җимеше генә була алганлыктан шулайдыр, бәлки. Ыгы-зыгы, әйтеш-төртеш тулы җирдә иҗатка урын бар микән? Юктыр, чөнки Иҗатчы Илаһият белән интим мөнәсәбәткә керә. Өченчеләрнең шәм тотып, өйрәтеп торулары битабигый хәл булыр иде. Шуңа да шигърияттә ялгызлык темасының аеруча көчле булуы гаҗәп түгел. М. Вафин шушы гомуми тенденция эченә керә, минемчә. Бер караганда, сүз көнкүреш ялгызлыгы турында гына бара кебек: *«Бик еш барып серләремне сөйлим туңып торган ялгыз каенга»,* – ди шагыйрь, *«я мәче балаларына...»*

Еламый ул «*салкын мендәр кочып, салкын тәндә салкын җан өши*» (шәп бит ә!). Киткәч тә «*кешеләрне белмим. Әмма этләр искә алган саен еларлар...».* Әйе, бу көндәлек ялгызлык, бәндәләр арасында үз кешеңне таба алмау. Ә кешегә (аеруча иҗади шәхескә) җиһани ялгызлык салынган. Тагын капма-каршылык белән очраша шагыйрь: бер яктан – ялгызлыктан бичара булу, аңардан азат булырга омтылу, икенче яктан – бары тынлыкта, ялгызлыкта гына үзең белән үзең очрашырга, тирәнлеккә-биеклеккә күз салырга мөмкинлек ачыла. Бу – шагыйрьнең бәхетле бәхетсезлеге.

Мөнир Вафин шигърияте турындагы бу күзәтүләр тулылыкка да, бөтенлеккә дә дәгъвә итми. Бәлки, бу язмаларны «портрет өчен эскизлар», – дип карарга буладыр. Ләкин М. Вафин портреты өчен генәме икән? Ничек кенә булмасын, М. Вафин китабы шигырь – шагыйрь – шигърият турында уйлану өчен, шул уйларны әйтү өчен бер сәбәп-этәргеч булды, ахры. Бу – бик мөһим, чөнки һәр шигъри җыентык та андый мөмкинлек бирми.

Без яңа китап, яңа автор, яңа әсәрне кулыбызга алабыз икән, иң беренче, Л.Н. Толстойча әйтсәк, «Син кем? Син нинди? Сине нәрсә борчый?» һ.б. шундый сораулар куябыз аның алдына, шуларга җавап эзлибез. Шулай да, миңа калса, безне «Мин кем? Синдә мин бармы?» дигән сорау ныграк борчый. Шул проблемаларны хәл итәргә омтылыш безне башка кешегә, аның тормыш-тәҗрибәсен өйрәнергә этәрә, эзләндерә, кабат-кабат укырга мәҗбүр итә. Мин дә М. Вафин шигырендә үземне эзләдем, әлбәттә. Гомер буе үзеңне эзләү, үзеңне табу (һәм таба алмау!) иҗатның нигезедер. Язучыны да, укучыны да үзе, үз булмышы

кызыксындыра. Бөтен тирә-якта, тормышта, башкаларда, сәнгатьтә ул үзен эзли, бербөтен итеп җыя, нур туплый. Берәүдә ул үзенә охшаш чалымнарын таба, берәүдә – юк. Тагын эзләргә.

И. Бродскийның *«Поэзия – телнең иң югары яшәү формасы ул»* дигән фикеренә таянып һәм кушылып, шигырьнең телнең генә түгел, ә шәхеснең дә, табигать баласының да югары яшәү формасыдыр ул, дип өстисе килә. Чөнки кеше (шагыйрьме ул, түгелме!) шул формага омтыла. Редакция хезмәткәрләренең әйтүенә караганда, ун хатның тугызында – шигырьләр. Дөрес, алардагы шигъри көлтәләр төрле сыйфатта, орлыклары өлгермәгәннәре дә, коелганнары да, күгәргәннәре дә бардыр. Әмма шигырь авторы өчен бу әнә шул югары нокта-формага – илаһилыкка омтылу түгелме соң?!

Әйе, бар шигырь дә телнең югары чагылышы, дип әйтеп булмый. *«Шигырь эзлим шигырь урманында. Аһ, бу күңелләрнең талымлыгы!..»* Ә шулай да шигъри урманда М. Вафинның үз уйдыгы бар, дип уйларга урын бар. Андагы үсентеләрне чүп басмаса, таптап узмасалар – зур урман булыр, иншалла!

М. Вафинның башлангыч чор иҗатын күзәтү нигезендә, гомумиләштереп, шуны әйтергә була: шагыйрь чынбарлыкның үзенә яхшы таныш өлешләрен тасвирлый; үзенә якын һәм аңлашылган фикер-карашларны үстерә, куәтли; тел берәмлекләрен һәм үзе өчен мөһим шәхси мәгънә белән тулыландырылган метафораларын куллана. Алга таба шундый нигезләмәне әйтергә кирәк: сәнгатьле текстта чагылган дөнья картинасы, автор тарафыннан струтуралаштырылган һәм вербальләштерелгән шәхси дөнья картинасы буларак аңлана һәм кабул ителә.

**Кулланылган әдәбият**


1. Вафин М. Сүзләр чәчтем // Биш кыллы саз. – Уфа: Китап, 2001. – Б. 3–111.
2. Маслова В.А. Поэт и культура: Концептосфера Марины Цветаевой. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 256 с.
3. Сагидуллина Л.Р. Текст. Язык. Литература. – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2023. – 120 с.


© Сагидуллина Л.Р., 2025

УДК 374.3

**Сайфулина Ф.С.,**
*профессор, заведующий кафедрой татарской литертуры ИФМК КФУ,*
*г. Казань, Россия*

## И. БИККОЛОВНЫҢ БАЛАЛАРНЫҢ ТАНЫП-БЕЛҮ СӘЛӘТЕН ҮСТЕРҮ ЮНӘЛЕШЕНДӘГЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

***Аннотация***. *Әлеге мәкалә XX гасыр башы журналисты, публицисты, җәмәгать эшлеклесе Ибраһим Биккуловның балаларда дөнья турында фәнни күзаллауны үстерүгә багышланган мәкаләләр циклын анализлауга багышланган. Яңа гасыр башында чыккан «Ак юк» исемле танылган балалар журналында басылган «Күк дөньясы» дигән фәнни-популяр мәкалә балалар һәм яшүсмерләрнең танып белү эшчәнлеген үстерүгә юнәлдерелгән. Фәнни-популяр мәкалә укучының игътибарын тел образлылыгы, әдәби-публицистик язу стиле белән җәлеп итә.*

***Терәк сүзләр:*** *Ибраһим Биккулов, «Ак юл» балалар журналы, фәнни-танып белү мәкаләсе.*

XX гасыр башы вакытлы матбугатында еш басылган, татар мәдәнияте, татар милләтенең гомуми үсеше, танылган шәхесләр, җәмгыятьтәге замана үзгәреше, сәяси хәлләр турында саллы мәкаләләре белән танылган Ибраһим Биккол(-ов) [1, 340-352; 2: 272-276]

гасыр башы балалар журналы «Ак юл»да да шактый мәкаләләр белән чыгыш ясый. Казанда 1913–1916 елларда чыккан балалар өчен рәсемле (иллюстрацияле) әдәби журнал – «Ак юл»ның басылу вакыты да, мәгълум ки, шул замандагы күпсанлы гәзит-журналлар кебек үк, берничә ел белән чикләнә. Әлеге балаларга багышлангын басма турында бирелгән мәгълуматта журналда язышкан күпсанлы замана татар зыялылары арасында, кызганыч ки, Ибраһим Бикколов исеме күрсәтелмәгән. «Балалар һәм яшүсмерләр өчен «Ак юл» журналы айга ике тапкыр чыга, барлыгы 74 номер дөнья күрде. Аңлаешлы җиңел теле, бай эчтәлеге һәм яхшы техникасы буенча, шул заман матбугатында күренекле урын биләгән. Аның эшендә яңа таныла башлаган яшь язучылар катнаша. Иң актив катнашучыларга исә Габделбари Баттал, Фәхрелислам Агиев, Фатих Сәйфи-Казанлы, Садри Җәлал, Г. Рәфикый, Хөсни Кәрим, Шәһит Әхмәдиев, Г. Шәрәф, И. Биккол, Нәкый Исәнбәт, Х. Әбелхан, Сәгыйть Сүнчәләй, Зыя Ярмәки, Шәйхулла Алкин һ.б. кертергә мөмкин» [3, 399 б.].

1916 елда «Аң» журналында басылган мәкаләсендә гасыр башында дөнья күргән дистәләрчә вә дистәләрчә милли вакытлы матбугат басмалары турында фикер йөрткәндә, И.Бикколов, әлбәттә, «Ак юл» турында да телгә ала, аның балалар журналы буларак кыйммәтен ача [4, 393–396 б.].

Хезмәт журналист, публицист И. Бикколовның «Ак юл» (1914) журналыгың берничә санында дөнья күргән «Күк дөньясы» мәкаләсен анализлауга, аның максат-бурычын ачыклауга багышланган [5, 1914, № 23: 8–10; № 24: 3–5 б.].

XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы мәгърифәтчеләре, бертуган абыйсы Касым Бикколовлар традицияләрен дәвам иттереп, И. Бикколов журналның укучы даирәсен искә алып, мәкаләсен балаларны әйләнә-тирә табигать, күк йөзендәге җисемнәр хакында фәнни-популяр язма рәвешендә тәкъдим иткән. Язма 4 бүлекчәдән тора. Башта ук язманың балаларны кызыксындырырлык хикәяләү ысулы белән язылган булуына игътибар ителә. «...безнең җиребезне чолгап алган күклек – очсыз, кырыйсыз бушлык ул. Ул бушлыкның очы да, кырые да юк һәм аның очын вә чиген белүче дә юк. Аны Аллаһы бер үзе генә беләдер. ... Көндез бөтен җир йөзен нурландырып инсаннарга, бөтен хайваннарга вә бөтен үлән вә агачларга үзенең якынлыгы һәм җылылыгы белән җан бирә торган «кояш»ны күрәбез. Ул түм-түгәрәк көенчә күк йөзендә тәгәрәп безне җылыта, безгә яктылык бирә, шулар белән безгә җан вә азык бирәдер. Мин кояшны безгә җан бирә, дидем, сез тагын бу сүзгә гаҗәпләнмәгез. Чыннан да шулай. Әгәр кояш булмаса иде, яки ул бүгеннән әллә кая югалса иде, без җир йөзендә яши алмас идек. Сез сынар өчен генә идән асты шикелле кояш нуры тими торган җирдә үскән үләнне карагыз. Ул бичара ап-ак булып бераз гына үсә дә, аннан соң үлә. Ул җимеш бирә алмый, орлык калдыра алмыйдыр. Ә аның ук бертуган карендәшләре кояш нурында ямь-яшел, таза вә матур булып үсәләр. Менә кешеләр дә, хайваннар да шулай ук кояштан башка яши вә тора алмыйлар».

Шул рәвешле, мәгълумат бирү белән бергә, мәкалә авторы укучылар күз алдында соклангыч табигать сурәтен дә тудыра, балаларның күзаллавын, фантазиясен дә үстерүгә юнәлтелгән әлеге язма, әдәби әсәр кебек укыла, образлы теле белән укучыгың игътибарын җәлеп итә: «Сез аяз көннәрне кич белән күккә карагыз. Бигрәк тә матур вә аяз җәй көннәрендә. Әгәр аяз гына көнне күккә карасаң, күктә хисапсыз күп кечкентәй генә нур – яктылыклар җем-җем итеп торалар. Алар шулкадәр матурлар, шулкадәр күңелле ләр ки, күккә бер караганнан соң, алардан бөтенләй күзне аласы килми! Аларның араларында аерым яктырып торганнары бар, кечерәкләре бар, кайсыберләре бергәләшеп, өешеп торалар, кайсыберләре бер-бер артлы тезелешеп торалар. Без ул вак яктылыкларны «йолдыз»лар, – дибез».

Мәкалә авторы башта шул рәвешчә укучының игътибарын күк йөзенә юнәлтә, кояш, ай, йолдызлар хакында башлангыч мәгълуматлар бирә.

Икенче бүлектә автор үзенең балачак хәтирәләре, иксез-чиксез күк йөзенең үзенә ничек тәэсир итүе хакында искә ала. «Мин кечкенә вакытта кайчакларда шулай җәй көннәрне кич белән үзебезнең бакчага чыгып, бик озак вакытлар күккә карап тора торган идем. Кич белән күктәге шушы матурлыктан һич күземне ала алмый, карап туя алмый торган идем. Ул

бөтен күк йөзенә үзенең җәүһәр шикелле нурларын чәчеп, мөлдерәп торган тулы ай, гүя бөтен йолдызларның падишаһы вә аларның хуҗасы! Үзе әллә кая таба бик ашыгып барган, тәгәрәгән кебек күренә, ул күктәге хисапсыз күп йолдызлар җем-җем итеп торалар...». Бүлек укучыларны шушы күк йөзенең серлелеге белән танышу теләге тудыру, аның өчен күпсанлы китаплар укырга кирәклеге кебек кызыксындыру белән дәвам иттерелә, үзенең дә бераз олыгаеп, мәдрәсәдә белем ала башлагач кына, балалык хыялларын тормышка ашыруы, шулар турында белем туплавы, хәзер исә шул белемнәре белән журнал укучы балалар белән бүлешергә теләве турында да өсти. Шул рәвешле, мәкалә балаларның кызыксыну һәм дөнья турында күбрәк белергә омтылышларын искә алып язылган. Язма җиңел, рәхәт укылуы ягыннан да яшүсмерләрнең игътибарын җәлеп итәрлек эшләнгән.

Өченче бүлек авторның укучыларга мөрәҗәгате, кызыксынуларын үстерү белән дәвам иттерелә: «Бу заманда инде дөньядагы һәммә нәрсәләрне белергә мөмкин. Дөньяда төрле нәрсәләр никадәр күп булса, аларны өйрәнеп белер өчен шул кадәр күп гыйлемлекләр дә бар. Менә шушы гыйлемлекләр арасыннан берсе «күк дөньясы»н өйрәтә торган гыйлем. Галимнәр бу гыйлемгә «һәйәт» гыйлеме дип исем биргәннәр».

И. Бикколов әлеге юнәлештәге гыйлемнәрне өйрәнү өчен галимнәрнең никадәр вакыт сарыф итүен, дөнья серләренә төшенү өчен зур тырышлыклар куярга кирәк булуын да искәртә. Ягъни, әлеге мәкалә, мәгълүмат-информация бирүдән бигрәк, журнал укучы балаларга гыйлем алуның никадәр кызыклы шөгыль, ләкин, шул ук вакытта, аның җиңел эш булмавын да искәртә. Укучыларны кызыксынучан, зирәк булырга өнди, мәгълуматны да кызыклы итеп җиткерергә омтыла.

Галимнәргә карата «...аларны хөрмәтләргә вә аларны олугларга тиешбез, чөнки алар һәммә гыйлемлекне язылган китаплардан гына укып белмәгәннәр, бәлки күп гыйлемләрне үзләре эзләп тапканнар, үзләре тырышып, үз заманнарына кадәр кешеләргә мәгълүм булмаган нәрсәләрне мәгълүм итеп ачып биргәннәр. Үзләренең шул тырышлыклары аркасында безнең заманда «фән» дип аталган гыйлемлекләрнең күбесендә эз салып калдырганнар».

Алга таба автор күк йөзенә карап, фикер йөрткән кешеләрнең ялгышлары да, зур ачышлары да булуын искәртә, күк йөзенә бәйле күпсанлы ышанулар, фәнни булмаган фаразлауларның да булуын әйтеп үтә.

Дүртенче бүлектә исә, язучы галимнәрнең әкренләп иске ышануларны кире кагып, яңа белемнәргә нигез салулары хакында яза. «зур галимнәр чыгып, «күк дөньясы» хакындагы иске гыйлемлекләрне җимереп, моның хакында бөтенләй яңа фикерләр тудырганнар. Мәсәлән, алар йолдызлар белән бәхет вә бәхетсезлекләр һәм бәла вә казалар арасында һичбер мөнәсәбәт юклыгы, дөньяның мәркәзе – уртасы җир булмыйча, кояш булганлыгын, йолдызларның һәм җирнең кояш тирәсендә әйләнеп йөргәннәрен сөйләгәннәр вә язганнар. ...Италия галимнәреннән Галилей, инглиз галимнәреннән Ньютон, тагын Коперник исемле галимнәр шушы юлда чиксез күп җәзалар күргәннәр. Халык аларны гакылдан язган тилеләр дип уйлаган...».

Шул рәвешле, анализлана торган мәкалә И. Бикколов тарафыннан балаларның яшь үзенчәлекләрен исәпкә алып, аларның кызыксынуын үстерү, аерым галимнәр исемнәре, хезмәтләре турында мәгълумат бирү максатын истә тотып язылган. Гасыр башы яшүсмерләрен, укучы шәкертләрне җәдитчелек идеяләре белән кызыксындыру юлын сайлап, мәкалә авторы бу хезмәте белән дә үзенең төп эше – милләтне тәрәккый иттерү, гыйлемле, алдынгы карашлы булуына ирешү юнәлешендәге эшен дәвам итә.

**Кулланылган әдәбият**

1. Сайфулина Ф.С. Отражение социально-культурной жизни начала XX века в публицистике Ибрагима Биккулова // Тюркский мир и исламская цивилизация: проблемы языка, литературы, истории и религии. IX Международная тюркологическая конференция. Ответственный редактор Р.Б. Камаева. 2018. – С. 349–352.

2. Сайфулина Ф.С. «Сибирия» (Томск) гәзитендә Г. Тукай исеме: Ибраһим Биккол(-ов) язмасы // Занкиевские чтения: интеграция науки и практики в современном образовательном пространстве: традиции и инновации. сборник тезисов докладов VIII Международной научно-практической конференции. – Киров, 2024. – С. 272–276.
3. Исмәгыйль Рәмиев, Рәис Даутов. «Ак юл» // Әдәби сүзлек. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – Б. 399.
4. Сайфулина Ф.С. Ибрагим Биккулов о периодической печати начала XX века // Тюркский мир в современных реалиях: проблемы языка, литературы, истории и культуры. Материалы XII Международной тюркологической конференции. Казань, 2024. С. 393-396.
5. Биккулов И. Күк дөньясы // Ак юл. – 1914. – № 23. – Б. 8–10; № 24. – Б.3–5.

© Сайфулина Ф.С., 2025

УДК 316.4

**Сафин Ф.Г.,**
*главный научный сотрудник отдела этнополитологии ИЭИ УФИЦ РАН,*
*г. Уфа, Россия*

## ЯЗЫКОВАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ И ЯЗЫКОВОЕ ПОВЕДЕНИЕ МОЛОДЕЖИ В ПОЛИЭТНИЧЕСКОМ РЕГИОНЕ

***Аннотация.*** *В данной статье на основе этносоциологического исследования анализируются языковая компетенция и языковое поведение молодежи в полиэтничном Башкортостане. В ходе опроса были выявлены определенные расхождения между данными переписи населения и результатами этносоциологического опроса. Установлено, что, несмотря на относительно высокий уровень признания родного языка своей национальности, речевая практика татарской и башкирской молодежи преимущественно ориентирована на использование русского языка. Установлено, что более половины татар и четверть башкир указали, что первым языком, на котором они начали разговаривать был русский. Это свидетельствует о доминирующей роли русского языка в языковой социализации молодежи обеих этнических групп. Речевое поведение башкирской и татарской молодежи в зависимости от ситуации имеет тенденцию меняться. Так, в повседневной жизни, например в семейном кругу при общении с родителями или же старшим поколением, молодые люди больше используют национальный язык. Однако при общении со сверстниками или близкими друзьями речевая практика переходит на русский язык. Анализ данных показывает, что в повседневной жизни молодежь обеих национальностей преимущественно использует русский язык. Языковые ориентации молодежи в перспективе также ориентированы на русскоязычное общение, что свидетельствует о значительном влиянии русскоязычной среды на формирование языковой идентичности молодого поколения в Башкортостане.*

***Ключевые слова:*** *молодежь, языковая компетенция, языковое поведение, родной язык, русский язык, татары, башкиры, этнические группы*

Проведенные нами этносоциологические исследования [1] демонстрируют, что среди татарской молодежи лишь 69,4 % респондентов указали татарский язык в качестве родного. В то же время, среди башкирской молодежи этот показатель значительно выше и составляет 89,2 %. Следует отметить, что данные Всероссийской переписи населения 2020 года свидетельствуют о более высоких уровнях признания родным языка своей национальности, как среди татар, так и среди башкир по сравнению с результатами наших опросов [2].

Однако, необходимо также подчеркнуть, что показатели владения родным языком, полученные в ходе переписи, существенно ниже, чем доля респондентов, указавших этот язык в качестве родного. Иными словами, данные переписи демонстрируют значительное

расхождение между признанием языка своей национальности в качестве родного и фактическим владением этим языком. Эта тенденция характерна не только для татар и башкир, но и для представителей других этнических групп, и, что особенно важно, она проявляется в других регионах, т.е. индивиды в качестве родного отмечают язык своей национальности, при этом не владея им [2].

Анализ данных социологического опроса выявил интересную тенденцию: лишь 44,3 % татарской и 72,4 % башкирской молодежи указали родной язык своей национальности в качестве первого языка, который они освоили. В то же время, значительная часть респондентов, а именно 50,5 % татарской и 24 % башкирской молодежи, отметили русский язык как первый язык, на котором они начали разговаривать. Эти данные свидетельствуют о доминировании русского языка в процессе первичной языковой социализации среди молодежи обеих этнических групп.

Следует отметить, что доля татарской молодежи, указавшей башкирский язык в качестве первого освоенного, оказалась крайне низкой. Аналогично, лишь небольшая часть башкирской молодежи выбрала татарский язык в качестве первого.

Этносоциологические исследования демонстрируют, что уровень языковой компетенции татарской и башкирской молодежи в родном языке постепенно снижается. Это явление можно объяснить, прежде всего, переходом на русский язык обучения в образовательных учреждениях, т.к. в большинстве школ Республики Башкортостан преподавание ведется исключительно на русском языке, а родной язык изучается лишь как предмет и в объеме около двух часов в неделю. Следующий момент – это доминирование русского языка в сфере домашнего общения. В многонациональных городских условиях, в которых доминирует русская речь основным средством общения снова выступает русский язык, будь это в образовательных учреждениях, рабочих коллективах, в общественных местах и социальных сетях.

Примечательно, что данная тенденция наблюдается не только в полиэтнических, но и в моноэтнических населенных пунктах, где проживают преимущественно представители одной национальности. Использование русского языка при общении дома с родителями больше характерна для молодежи. Это свидетельствует о том, что процессы языковой ассимиляции и культурной интеграции являются системными и не ограничиваются географическими или демографическими рамками.

Высокий удельный вес смешанных межнациональных браков оказывает значительное влияние на процесс языковой социализации индивида. В таких семьях ребенок, как правило, выбирает язык одного из родителей, чаще всего матери, или же в семье доминирует русский язык, что приводит к его преобладанию в повседневном общении. Однако, для определенной, хотя и незначительной, части молодежи, как татарской, так и башкирской, характерно признание в равной степени русско-башкирского (1,9 %) или русско-татарского (3,1 %) варианта освоения первого языка.

Таким образом, независимо от национальной принадлежности, языковая компетенция современной молодежи на уровне семьи, образовательного учреждения и общественной среды преимущественно ориентирована на использование русского языка.

В контексте лингвистического анализа языковой компетенции этнических меньшинств, проживающих в Башкортостане, следует отметить, что представители марийцев, удмуртов и чувашей демонстрируют схожие тенденции в развитии своих языковых навыков. Несмотря на то, что значительная часть представителей указанных этносов проживает в сельской местности, их языковая практика также характеризуется доминирующим использованием русского языка.

Данное явление можно объяснить комплексом факторов, включая исторические, социальные и культурные аспекты. В частности, процессы урбанизации, миграция населения и глобализация оказывают значительное влияние на языковые предпочтения этнических меньшинств. В условиях многоязычия, характерного для Башкортостана, русский язык

выступает в качестве лингва франка, обеспечивая коммуникативную доступность и способствуя социальной интеграции.

Почти 90 % башкирской молодежи считают башкирский язык родным, однако в повседневном общении, например, с отцом, его используют лишь 67,1 %. Среди татарской молодежи только 37,4 % предпочитают татарский язык в разговорах с отцом дома. Половина татарской (53 %) и четверть башкирской (24,8 %) молодежи говорят с отцом исключительно на русском языке. При этом каждый десятый татарин и вдвое меньше башкир используют русско-национальный вариант речи в общении с отцом.

Ситуация с использованием родного языка при разговоре с матерью практически не отличается, но есть некоторые изменения. У татарской молодежи до 13 % используют русско-татарский вариант речи, а у башкирской – 7 % применяют русско-башкирский. Небольшая часть башкир (2 %) прибегает к татарской речи в разговорах с матерью, и почти столько же татар используют башкирский или русско-башкирский вариант.

В общении с бабушкой по линии отца или матери заметно возрастает использование родного языка, при этом употребление русского языка снижается.

Однако наиболее показательным и точно отражающим речевое поведение является общение с самым близким другом или подругой. Результаты этносоциологического исследования показали, что около 70 % татарской и немногим менее половины (46 %) башкирской молодежи общаются на русском языке при разговоре с близким другом. При этом функции национальных языков существенно сокращаются. Каждый второй башкирский респондент (42 %) и лишь каждый пятый татарский (20 %) указали, что при общении с близким другом используют язык своей национальности. Аналогичная тенденция наблюдается среди чувашской, марийской и удмуртской молодежи.

В контексте исследования языковой компетенции среди молодежи необходимо отметить, что 75,2 % респондентов башкирской национальности указали на свободное владение башкирским языком, в то время как 85,4 % заявили о свободном владении русским языком. При этом лишь 22 % опрошенных отметили, что их мыслительный процесс преимущественно осуществляется на русском языке, в то время как на родном башкирском языке этот показатель составил всего лишь 11,5 %.

У татарской молодежи уровень свободного владения татарским языком значительно ниже по сравнению с башкирской молодежью. Согласно результатам опроса, доля респондентов, свободно владеющих татарским языком, составила немногим более половины (57 %). В то же время, 94 % татар подтвердили свое свободное владение русским языком.

Опрос показал, что подавляющее большинство башкирской (80 %) и половина татарской (49 %) молодёжи поддерживают идею преподавания башкирского языка во всех школах Башкортостана. Тем не менее, когда речь заходит о конкретных предметах, таких как изучение языка, культуры и истории башкирского народа, мнения башкирской молодёжи значительно расходятся. Более 85 % из них считают, что необходимо преподавать только историю и культуру башкирского народа, в то время как лишь 8 % выступают за изучение башкирского языка.

С этим мнением согласны более половины русской молодёжи и две трети татарской, которые считают, что можно обойтись без изучения языка, поскольку дети и так перегружены, или затрудняются ответить на этот вопрос.

Позиция молодежи в отношении выбора языка обучения для будущих детей в школе приобретает все более категоричный характер. Анализ данных показывает, что лишь 2,5 % башкирской и татарской молодежи готовы поддержать идею монолингвального образования на национальном языке.

Большинство башкирской молодежи (71 %) выступает за двуязычное образование, включающее башкирский и русский языки. В то же время среди татарской молодежи доля сторонников двуязычного обучения значительно ниже и составляет 35,7 %. Каждая пятая татарская молодежь ориентирована исключительно на обучение на русском языке.

В контексте текущей этноязыковой ситуации можно констатировать, что независимо от этнической принадлежности, молодежь демонстрирует низкую мотивацию к повышению уровня владения башкирским языком. Это свидетельствует о наличии определенных факторов, препятствующих формированию устойчивой языковой идентичности и развитию билингвизма среди молодого поколения.

Результаты исследования подчёркивают важность тщательного изучения причин и последствий текущих тенденций в языковой политике и образовательных подходах. Также необходимо разработать эффективные стратегии для сохранения и развития национальных языков в многоязычном обществе.

**Список литературы**

1. Этносоциологический опрос по исследовательскому проекту «Современные этнокультурные и этноконфессиональные процессы в Башкортостане: этничность, идентичность, язык».

2. Всероссийская перепись населения 2020 г. Том 5, табл. 6. Население по родному языку. https://rosstat.gov.ru/vpn_popul (Дата обращения. 08.11. 2025).

© Сафин Ф.Г., 2025

УДК 811.512.145

**Сираева Дж. М.,**
*студент 2 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
**Сагидуллина Л.Р.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## ТАТАР ТЕЛЕНДӘ «ЧӘЧӘКЛӘР» ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТӨРКЕМЕ

***Аннотация***. *Әлеге мәкалә татар телендәге «чәчәкләр» лексик-семантик төркемен тикшерүгә багышланган. Аның структур һәм семантик характеристикалары карала, компонент һәм этимологик анализ үткәрелә, шулай ук хәзерге татар теленең актив һәм пассив лексик запасында төсләр атамаларының урыны билгеләнә.*

***Терәк сүзләр:*** *татар теле, лексикология, лексик-семантик төркем, тематик төркем, сема, лексема, этимология, компонентлы анализ, төсләрнең атамалары.*

Татар теленең лексик системасын өйрәнүдә тематик һәм лексик-семантик төркемнәрнең роле зур. Алар телнең сүзлек составының тәртиплелеген һәм системалылыгын ачыклый [4]. «Чәчәкләр» тематик төркеме табигатькә бәйле лексиканың борынгы катламнарыннан санала һәм лингвистик, мәдәни һәм тарихи аспектларда кызыксыну уята мәдәни һәм тарихи аспектларда кызыксыну уята. Хәзерге татар телендә флора белән бәйле лексиканы өйрәнүгә багышланган хезмәтләр булуга карамастан, «чәчәкләр» аерым тематик төркем буларак хәзерге көнгә кадәр системалы тикшерү объекты булмаган.

Бу теманың актуальлеге татар теленең лексик байлыгын тирәнрәк аңлау һәм милли-мәдәни мирасны саклау ихтыяҗы белән бәйле. Тикшерүнең төп максаты – татар телендәге «чәчәк» атамаларының тематик һәм лексик-семантик үзенчәлекләрен ачыклау.

Тикшерүдә түбәндәге методлар кулланылды: теоретик материалны өйрәнү, чәчәк атамаларын сайлап алу (җыю, туплау), сүзләрне лексик-семантик, этимологик яктан тикшерү, тасвирлама метод (тупланган материалны төркемләү һәм гомумиләштерү). Эшнең методологик нигезен В.В. Виноградов, Т.Р. Галиуллин, Г.Р. Галиуллина, М.З. Закиев, Ф.С. Сафиуллина, Р.Н. Сәгъдиева, А.А. Уфимцева, Ф.П. Филин, Г.Ш. Фәезханова, Г.Х. Хәйруллина хезмәтләре тәшкил итә.

Лексикологиядә тематик төркемнәр (ТТ) бер үк тематик кыр белән бәйле сүзләр җыелмасын тәшкил итә. Алар предметларның чынбарлыктагы бәйләнешләренә нигезләнә [5]. «Чәчәкләр» төркеме дә ТТ-гә үрнәк булып тора.

Лексик-семантик төркемнәр (ЛСТ) семантик яклар (мәгънә үзара бәйләнеше) буенча берләшкән сүзләрдән тора. Алар парадигматик мөнәсәбәтләр (синонимнар, антонимнар, гипонимнар) аша формалаша һәм лексиканы системалы бәйләнешләр аша ача. ТТ чынбарлыкны чагылдыра, ә ЛСТ тел эчендәге семантик структураны күрсәтә. Икесе дә лексикографиядә, лексиканы тарихи һәм лингвокультурологик аспектларда өйрәнүдә кирәкле методологик кораллар булып тора.

Тикшерүнең тәҗрибәи өлешендә «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ннән [7] «ботаника» билгесе белән билгеләнгән 29 чәчәк атамасы сайлап алынды: *азалия, андыз, аралия, арчан, аюколак, әрем гөле, гладиолус, глоксиния, гөлбаба, гөлбадран, гөлҗимеш, гөлчәчәк, дәлия, ирис, кактус, кашкарый, космея, кыяк гөл, лалә, лотос, сөмбел, чалмалы гөл, чалмачәчәк, яз гөле, ясмин, яушан, яфракча, җилдәк, һиндыба.*

Материалны тирәнрәк өйрәнү өчен компонентлы анализ ысулы кулланылды, бу сүзнең мәгънәсен элементар семантик компонентларга – семаларга таркатуны күздә тота [3]. Сема – эчтәлек планының минималь чик берәмлеге, семеманың (лексеманың бер мәгънәсе) төп элементы. Чәчәк атамаларын семаларга таркату үрнәге: *азалия – үсемлек, көньякта үсә, куаклы; андыз – үсемлек, киң яфраклы, сары чәчәкле; гөлҗимеш – чәнечкеле куак үсемлек, ал яки ак чәчәкле, җимеш бирә торган; чалмачәчәк – декоратив үлән яисә куак үсемлек, кызыл, алсу яки ак, эре чәчәкле.* Бу ысул һәрбер лексеманың үзенчәлекле семантик структурасын ачыкларга, алар арасындагы уртаклыкны һәм аермалыкны билгеләргә ярдәм итә.

Тупланган 29 лексема төрле принциплар буенча төркемләргә бүленде. <u>Тематик нигездә төркемләү:</u> чәчәкләр һәм гөлләр (*әрем гөле, гөлчәчәк, дәлия, кыяк гөл, яз гөле*); чәчәкле үсемлекләр (*андыз, ирис, космея, лотос, чалмалы гөл, яушан, җилдәк, һиндыба)*; куак үсемлекләр (*азалия, аралия, арчан, гөлбаба, гөлҗимеш, чалмачәчәк, ясмин*); декоратив үсемлекләр (*кашкарый, глоксиния, ясмин, чалмачәчәк*); чәчәкле үлән үсемлек (*гладиолус, сөмбел, чалмалы гөл, яушан*); үлән (*аюколак, яфракча*); яфраксыз үсемлек (*кактус*). <u>Ботаник семьялык (гаилә) нигезендә төркемләү:</u> чәчәкләр 16 ботаник семьялыкка бүленде, мәсәлән, оешма чәчәклеләр (*андыз, әрем гөле, гөлбаба, гөлбадран, дәлия, кашкарый, космея, һиндыба*); арчанчалар (*азалия, арчан*); розачалар (*гөлҗимеш, гөлчәчәк*); лаләчәләр (*лалә, сөмбел*); чалмабашчалар (*чалмачәчәк*); зәйтүнчәләр (*ясмин*). Бу классификация лексик берәмлекләрнең номенклатура характерын һәм фәнни-терминологик бәйләнешләрен ачыклый.

Этимологик тикшерү сүзләрнең килеп чыгышын аңлау, телнең тарихи үсешен күзәтү өчен мөһим. Р. Г. Әхмәтьяновның «Татар теленең этимологик сүзлеге» [2] буенча кайбер атамаларның килеп чыгышы: *андыз* – кыпчак телләреннән (уйг., үзб. *андыз*), борынгы төрки *anduz, аңды-у* («аңкыту») сүзеннән килеп чыккан, чөнки андыз исе әрвахларны туендыра дип саналган; *яушан* – кыпчак телләреннән (каз., кырг. *җуушан*), *ябыш-у* сүзеннән килеп чыккан; *җилдәк – җил* («җил») сүзе белән бәйле булырга мөмкин; *гөлҗимеш* – татар телендә үзе ясалган кушма сүз: *гөл + җимеш*; *ясмин* – гарәп теленнән, фарсы теле аша халыкара таралган сүз. Этимологик анализ күрсәткәнчә, чәчәк атамалары төрки, гарәп-фарсы, грек-латин чыганакларыннан килеп, татар телендә үзгәртеп ясалганнан алып, тумыштан ук кушма сүзләр булып барлыкка килгәнче, киң спектрны тәшкил итә.

Тикшерү барышында чәчәк атамаларының сөйләмдәге ешлыгы да анализланды. Актив лексикага керүче атамалар көндәлек сөйләмдә киң кулланыла һәм күпчелек тел йөртүчеләргә билгеле: *азалия, гөлчәчәк, лалә, ясмин, гөлҗимеш, дәлия, ирис, космея, лотос, кактус, чалмачәчәк, җилдәк һ.б.* Пассив лексикага түбәндәге сәбәпләр аркасында керүче атамалар санала: архаизмнар / искергән сүзләр (*кашкарый, һиндыба*); диалектизмнар / фәнни терминнар (*андыз, аралия, аюколак, әрем гөле, гөлбадран, кыяк гөл, яз гөле, яушан, яфракча*); алынмаларның русча формасы өстенлек итү (*гладиолус, глоксиния*). Бу күренеш татар теленең

яшәеш мәйданы тараюуына һәм рус теленең йогынтысы көчәюенә бәйле социаль-лингвистик процессларны күрсәтә.

Әлеге тикшерү нәтиҗәсендә татар телендәге «чәчәкләр» лексик-семантик төркеменең төп үзенчәлекләре ачыкланды. Төркемне тәшкил итүче 29 лексема тематик, ботаник һәм семантик принциплар буенча төркемләнә ала. Компонентлы анализ ысулы һәрбер атаманың үзенчәлекле семантик структурасын ачуга ярдәм итте. Этимологик тикшерү атамаларның килеп чыгышының төрлелеген (төрки, гарәп-фарсы, халыкара, ясалма) раслый. Атамаларның яртысыннан күбесе хәзерге телнең актив лексикасына керә, ә калганнары пассив запаска күчү процессы белән сыйфатлана, бу телдәге үзгәрешләрне күрсәтә. Эшнең фәнни әһәмияте «чәчәкләр» тематик төркеменә аерым тикшерү объекты буларак карау мөмкинлеген, ә практик әһәмияте татар теле дәресләренә материал тәкъдим итүдә, шулай ук татар халыкының тел һәм мәдәни мирасын саклауда ярдәм итүдә. Киләчәктә бу юнәлештәге тикшеренүләрне татар диалектларындагы чәчәк атамаларын өйрәнү, төрки телләрдә флора терминологиясен чагыштыру, шулай ук чәчәк атамаларының татар милли дөнья картинасындагы урынын ачу кебек проблемаларны үз эченә алу файдалы булыр.

**Кулланылган әдәбият**


1. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слов // Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977.
2. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: ике томда. – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015.
3. Галиуллина Г.Р. Татар телендәге үсемлекләр атамаларының үзенчәлекләре // Филология һәм мәдәният. – 2016. – № 3.
4. Закиев М.З., Галиуллина Г.Р. Татар лексикологиясе: өч томда. – Казан: ТӘҺСИ, 2015. – Т. I.
5. Нуриева Ф.Ш. Лексико-семантическая группа «Растения» в татарском языке // Ученые записки Казанского университета. – 2012. – Т. 154.
6. Саберова Г.Г. Татарча-русча-латинча үсемлек атамалары. – Казань: Фикер, 2002.
7. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 6 томда / төз. Ф.Ә. Ганиев [һ.б.]. – Казан: ТӘһСИ, 2015 – 2021.


© Сираева Дж.М., Сагидуллина Л.Р., 2025

УДК 821.512.145

**Субаева З.Р.,**
*магистрант 2 г.о. Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
**Каримова З.С.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## МӨХӘММӘТ МӘҺДИЕВ ПРОЗАСЫНДАГЫ СИНОНИМ ФРАЗЕОЛОГИК ӘЙТЕЛМӘЛӘРНЕҢ СТИЛИСТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

***Аннотация**. Мәкаләдә М. Мәһдиев прозасындагы синоним фразеологизмнар һәм аларның стилистик үзенчәлекләре анализлана.*

***Терәк сүзләр:** фразеология, фразеологизмнар, синоним фразеологизмнар, лексема, стилистика, семантика, лексик-грамматик форма, морфема.*

Фразеология составы эчендә лексик-грамматик төзелеше төрлечә булып, төрле лексик берәмлекләр белән белдерелеп тә, мәгънә үзенчәлекләре белән бер-берсенә бик якын торган, предмет, күренешләрне танып-белүдә, стилистик кулланылышында ниндидер билгеләре белән генә бер-берсеннән теге яки бу төсмерләре ягыннан гына аерылган конструкцияләр бар

[3; 75]. Боларны фразеологик синонимнар дип атарга мөмкин. Алар образ тудыру өчен кулланылалар. Фразеологик синонимнар турында рус галиме Н.М. Шанский да әйткән сүзләре шуңа кайтып кала: «Синонимические обороты могут, в частности, дифференцироваться друг от друга оттенками в семантике, стилистической окраской, сферой употребления, словесными связями и т.д.» [5; 95 б.]. Синоним буенча язылган хезмәтләрнең авторлары нигездә фразеологик синонимнарның төп билгеләре итеп түбәндәгеләрне күрсәтәләр: 1) Бертөрле төшенчәне аңлату үзенчәлеге; 2) Семантик стилистик мәгънә төсмерләренең булуы [1; 15 б.].

Фразеологик синонимнар әдәби әсәрләрдә фәкать образ тудыру өчен генә кулланылалар. Алар, төрле лексик-грамматик форма ярдәмендә ясалып, бер үк төрле мәгънә белдерсәләр дә, һәрберсенең стилистик-семантик аерымлыгы да бар [3; 21 б.]. Синонимия телнең бөтен сфераларына да үтеп керә: морфемаларга да, сүзләргә дә, җөмләләргә дә. Синонимия фразеологизмнарга да хас, монда инде алар функциональ яктан сүзләргә якын торалар [4; 78 б.]. Язучы М. Мәһдиев фразеологик синонимнарны бик мул кулланган язучыларның берсе. Язучының теле үзенең осталыгы, тел- сурәтләү чараларына бай булуы ягыннан аерылып тора. Мәсәлән: иза чигү – җәфа чигү – газап чигү, тәпи сузу – җан бирү, йөрәк әрнү – йөрәк чәнчү – йөрәк сукылдау, җиңел сулау – өстеннән авыр йөк төшкәндәй булу, тынсыз калу – телсез калу – телен калдыру – телсез-авызсыз калу, дөнья күрү – дөньяны күп гизү, гәп кору – гәпләшү, юл сабу – юл тоту. Дөнья селкетү – дулау, күздән югалу – юк булу, күз явын алырлык – күз чагылырлык, күңел өзгәләнү – күңел тыпырчыну, җан рәхәте – рәхәт чигү, шәрран яру-шау итү, өнсез итү – югалып калу, йөрәк чәнчү – йөрәк сикерү – йөрәк яну, ил-җир күргән – дөнья күргән, күзгә төтен җибәрү – шыттырып җибәрү – күз буяу, күңел тетрәү – йөрәк тетрәү, йокыга тарта башлау – күзне йокы басу, кан-яшь җылау – зар елау, «ә» дигәнче – күз ачып йомганчы,баш вату – баш миен черетү, дөньядан китү – шәһит китү, көн итү – гомер кичерү башка китү – баш шаулау. Җан каһәрләү – үзәккә үтү, йөрәк төшеп китү – йөрәк үзенә урын тапмау – йөрәк урыныннан кузгалу – йөрәк беркайчан да тигез типмәү – йөрәк дөп- дөп килү – йөрәк жу итү – йөрәк какшау – чыгырыннан чыгу – йөрәк бозу – йөрәкккә кан саву – йөрәк кагу, дөнья чуалу – зилзилә башлану, дөнья күчерү – дөнья кубу. Дөнья кую – җан бирү, рәт китү – рәт булмау, кош теледәй – тырнак очы кадәр, эчтән сызу – эчтән көю, егәр китү – тотлыгу, ярага тоз салу – йөрәккә тоз салу, яшь түктерү – җәфа-хәсрәт чигү һ.б. Болар барысы ла язучы ижатында образ тудыручы сурәтләү чаралары булып торалар.

Мәсәлән, кешенең матур, итәгатьле сөйләшүен М. Мәһдиев менә ничек сурәтли: «Безнең якның кызлары-егетләре бик тәмле теллеләр. Менә шулай кичке уенның башыннан ахырынача яшьләрнең теленән энҗе коела» [2; 41 б.]. Мисаллардан күренүенчә, язучының теле шулкадәр бай, бер фразеологизмның күпме синонимын куллана белгән! Биредә китерелгән мисалларда бу фразеологик синонимнар кешенең эчке тирән психологик кичерешләрен, уй-хисләрен ачык тасвирлау өчен дә кулланылалар. Кайбер очракта, стиль таләп итү буенча, язучы фразеологик синонимны чагыштыру конструкциясе формасында да бирә: өстеннән авыр йөк төшкәндәй булу, кош теледәй, тырнак очы кадәр һ.б. Фразеологик синонимнар әсәрнең бер үк битендә килеп, яки бер-берсенә шактый якын торсалар да, икенче урында исә башка парлар бер-берсеннән шактый ерак торалар, ләкин язучы бер фразеологик әйтелмәне ике тапкыр кабатламаска, аның төшенчәсен ничек тә башка лексик-грамматик чаралар белән бирергә тырыша. Кешенең иң эчке, тирән кичерешләрен М. Мәһдиев үз йөрәге аша үткәргән төсле, геройларның психологизмы аның иң нечкә хисләренә кагылып узган кебек. «Бу иптәшнең бер көнне йөрәге чәнчи, икенче көнне ашказаны авырта, өченче көнне – башы чатный. Син килеп кергәч тә йөрәгем сикергән иде…» [2; 55 б.], [2; 61 б.]. Шул ук әсәрдән тагын бер мисал карыйк. Автор персонажларның характерын, хәл-әхвәлен төрле яклап ачыкларга омтылган: «Дөньяда диңгез, флот күргән матрос кадәр шыттырган, ягъни күзгә төтен җибәрә алган бүтән бер кеше дә юктыр. Әнә, үзәк матбугатны карап барабыз, моңарчы хәрби журналистлар күз буядылар, хәзер аңа – нокта! «[2; 77 б.]. «Миләр катып калган, аларны кузгатмаганга өч-дүрт ай. Шул минутта ул үзенең баш миен бик сыек хәлдә

итеп күз алдына китерде. Баш мие шулпаланган» [2; 145 б.]. Түбәндәге җөмләләрнең фразеологизмнары бер үк мәгънәгә ия, алар синоним булып киләләр. Язучы фразеологик әйтелмәләрнең синонимик вариантларын кулланып, укучы алдына мәгънәле картиналар китереп бастыра. «Без – кырык беренче ел балалары» әсәрендә укучыларның немец теленә өйрәнүләрен менә ничек итеп тасвирлый ул : «Шул арада бу сүзләр барысы вак кисәкләр кебек оча башлыйлар. Аларның һәрберсе бер кисәк йокы икән. Алар күзгә килеп керәләр, башны авырайталар. Баш тула. Шуңа күрә сүзе авыр, һәр җөмләсе баш миенә чүкеч белән суккан күк. «Син ничә тел белсәң, шуның кадәр әйбәт кеше… фәлән-төгән» дип йөрәкне боза, һәр сүзе – ярага тоз сала. Миләр кабара, баш шаулый. Гомердә онытылырлык итмәдең узган дәрестә, һәр сүзен хор белән әйттереп. Җаныбызны каһәрләдең «Нох айн маль, нох айн маль» дип, җелегебезне суырдың» [2; 120 б.]. Бу өзектә язучы никадәр синонимик фразеологик әйтелмәләр кулланган. Алар күбесе бер-бер артлы килеп, әйтеләсе мәгънәне тагы да көчәйтеп җибәрәләр. Тормыш кору, дөнья көтү, яшәү һәм үлем төшенчәләрен белдерә торган фразеологизмнар да күп очрый: авыр сулау, йөрәк урыныннан кубып алу, дөньядан китү, һ.б.

Язучы халык телендәге фразеологик синонимнарның барсын да кулланырга тырыша. Борчылу, кайгы, сагыш төшенчәләрен белдергән фразеологик синонимнары да күп: тынсыз калу, телсез калу, күңел өзгәләнү, күңел тыпырчану, йөрәк чәнчү, күңел тетрәү, зар елау, җан каһәрләү, үзәккә үтү, йөрәк әрнү һ.б. «Поездларда йөргәндә сезнең як халкының рус сүзләрен сытып сөйләшүенә минем йөрәгем әрни» [2; 100 б.].

Болардан тыш тагын бик күп төрле синонимик оя тәшкил итүче фразеологик әйтелмәләрдән файдалана М. Мәһдиев. Курку, борчылу, хәсрәтләнү, сыкрану, көю, әрнү төшенчәләрен белдергән фразеологик синонимнарын язучы гадәттә «йөрәк» лексемасы белән дә ачык күрсәткән: йөрәк әрнү, йөрәк чәнчү, йөрәк сулкылдау, йөрәк сикерү, йөрәк яну, йөрәк төшеп китү, йөрәк үзенә урын тапмау, йөрәк урыныннан кузгалу, йөрәк дөп-дөп килү, йөрәк бозу, йөрәккә кан саву, йөрәк кагу һ.б.

М. Мәһдиев прозасындагы фразеологик синонимнар искиткеч күп, аларның барысын да анализлау бер мәкалә кысаларында тикшерү мөмкин дә түгел. Һәрберсенең язучының үзенә генә хас стилистик үзенчәлеге бар.

**Кулланылган әдәбият**


1. Әхәтов Г.Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. – 177 б.

2. Мәһдиев, Мөхәммәт Сөнгат улы. Әсәрләр: ун томда / Мөхәммәт Мәһдиев; [төзүче Г. Хәсәнова]. – Казан: Татар. кит.нәшр., 2019.

3. Поварисов С.Ш. Тел – күңелнең көзгесе. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. – 158 б.

4. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.

5. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М., Высшая школа, 1963. – 156 с.


© Субаева З.Р., Каримова З.С., 2025

УДК 81'255

**Сулейманова Д.Д.,**
*ассистент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# КИҢКҮЛӘМ МӘГЪЛҮМӘТ ЧАРАЛАРЫ ТЕКСТЛАРЫНДА РУСЧАДАН ТАТАР ТЕЛЕНӘ ТӘРҖЕМӘЛӘРДӘ ТИПИК ХАТАЛАР

***Аннотация**. Татар-рус икетеллелеге актив яшәп килгән шартларда массакүләм мәгълүмат чараларында язма тәрҗемә сыйфаты проблемасы аеруча әһәмияткә ия була. Бу ике төрле тел системасының үзара тәэсир итешүе һәм милли мәдәният үзенчәлекләрен адекват тапшыруның катлаулылыгы белән аңлатыла. Башкортстан Республикасының татар телендәге район вакытлы матбугатының беренче битләрен анализлап, берничә типик тәрҗемә хатасын ачыкларга мөмкин: калькалаштырылган конструкцияләр, изафета әйләнешләрендә грамматик килешүчәнлек бозылу, тартым аффиксларын дөрес кулланмау, антропонимнарны дөрес транскрибировать итмәү һәм башка күренешләр.*

*Автор, ачыклаган хаталарның системалы характерда булуы, рус тел системасының татар теленә интерференцияле йогынтысы белән бәйле булырга мөмкин дигән нәтиҗәгә килә. Хәлне яхшыртуга мәдәниятара аралашу өлкәсендә белгеч-тәрҗемәчеләр әзерләү юлы белән ирешеп булыр иде.*

***Терәк сүзләр**: язма тәрҗемә, ММЧ, тәрҗемә хаталары, калькалы конструкцияләр, изафета әйләнмәләре.*

Интернет технологияләр, мәгълүмат ташкыны илләр, телләр һәм мәдәниятләр арасындагы бәйләнешләрне көннән-көн үстерә, тирәнәйтә. Шулай булгач, тел гыйлемендә дә тәрҗемә иң әһәмиятле юнәлешләрнең берсе булып кала. Мәсәлән, Башкортстан шартларында урысчадан татарчага тәрҗемә милли матбугатта аеруча еш кулланыла.

Бүген һәр журналист, мөхәррир яисә укытучы тәрҗемә эше белән турыдан-туры очраша. Тематик биремнәр, матбугат релизлары, мәгълүмат чыганаклары, кагыйдә буларак, барысы да урыс телендә. Һәм мондый шартларда гәзит хезмәткәренә яисә укытучыга тәрҗемәче функцияләрен дә үтәргә туры килә. Биредә, әлбәттә инде, аның белеме, тәҗрибәсе, интуициясе, телне сиземләве ярдәмгә килә.

Шул ук вакытта фәнне эшкә җигү тәрҗемә эшен шактый ук җиңеләйтә ала. Тәрҗемә теориясе һәм аның практик мәсьәләләре тел галимнәре тарафыннан яхшы ук өйрәнелгән, тикшерелгән. Татар тел белемендә тәрҗемә мәсьәләләре буенча И.М. Низамов, Р.А. Йосыпов [3; 5 б.] һәм башкаларның хезмәтләре әһәмияткә ия.

2022 ел ахырында Башкортстанның Матбугат һәм киңкүләм мәгълүмат чаралары агентлыгы үткәргән семинарда чыгыш ясау өчен 17 район гәзитенең беренче битләренә анализ ясарга туры килгән иде. Урыс теленнән тәрҗемә ителүе ачык беленеп торган мәкаләләрдән лексик, грамматик, синтаксик, стилистик һәм лингвомәдәни яктан кытыршы тоелган мисаллар тупланды. Гадәттә рәсми хәбәрләр бирелә торган беренче бит моның өчен шактый уңайлы булып чыкты.

**Калькалаштыру**, ягъни сүзмә-сүз тәрҗемә тел белемендә лексика һәм синтаксис белгечләре тарафыннан өйрәнелә. Тәрҗемә иткәндә киткән хаталар теге яки бу сүзне төгәл тәрҗемә итмәүдә күренергә мөмкин. Мәсәлән, *районның иртәгәсе*, дөресрәге – *киләчәге; район намусын яклады*, дөресрәге – *район данын яклады.*

Калькалаштыру процессында иң кызыклысы – сүзтезмәләр. Бу рәвешчә, татар теленә урысчадан байтак сүзтезмәләр күчә. Мәсәлән, урысча «*черное золото»* дигән гыйбәрә татарча «*кара алтын»* булып кереп киткән. Республика матбугаты («Кызыл таң») «*пожарный извещатель»* сүзтезмәсен «*янгын хәбәрчесе»* дип тәрҗемә итә. Ә «Туймазы хәбәрләре» гәзите аны «*янгынкисәткеч»* дип яза. Татарстан матбугатында бу сүз аерым языла. Туймазы гәзите

варианты уңышлырак тоела. Октябрьский шәһәре гәзитендә «*чисталама ремонт*» дигән сүз очрый, бу мисал тәрҗемәченең тирән белеме, сүзлекләр белән эш итүе турында сөйли.

Гомумән, урысчадан тәрҗемәдә сүзтезмәләргә игътибар таләп ителә. Мәсәлән, «*творческая энергия*» – «*иҗади энергия*»дән бигрәк, «*иҗат дәрте*», горячая линия – «*кызу линия*»дән бигрәк, «*кайнар элемтә*».

Гәзитләрнең берсендә «*Алар килеп җиткәндә өй ачык ялкын белән янган булган*» дигән җөмлә кызыклы. Биредәге «*ачык ялкын*» сүзтезмәсе – урысчадан («*открытое пламя»*) калька, әлбәттә. *Алар килеп җиткәндә өй дөрләп янган булган* дисәк, татарчарак булыр иде. Янә бер охшаш мисал: *Советлар Союзына һөҗүм планнарын корган Төркия һәм Япония көтү позициясен ала* – монда урысча «*занимают выжидательную позицию*» сүзтезмәсе чалымлана. *Советлар Союзына һөҗүм планнарын корган Төркия һәм Япония көтеп торырга карар итә*, дип язарга мөмкин булыр иде.

Урыс телендәге ***«по»* предлогы** белән сүзтезмәләрне татар теленә тәрҗемә иткәндә «*буенча*» бәйлеген куллану, Г. Ә. Нәбиуллина, Р. Р. Сабирова билгеләвенчә, урыс теленнән калька дип санала. Ягъни «*мәсьәләләре буенча киңәшмә*» дигән сүзтезмәне галимнәр «*мәсьәләләрен яктырткан киңәшмә*», «*мәсьәләләре хакындагы киңәшмә*» дип үзгәртүне хуплый [2, 123 б.].

Башкортстан район гәзитләрендә дә андый мисаллар очрый. Мәсәлән, урысча «*по телефону*» дигән сүзтезмә гәзитләрдә, гадәттә, «*телефоны буенча*» дип тәрҗемә ителә. Дөресрәге: «*телефонына*» булыр иде. Яисә «*... түләү норматив буенча башкарылган*» урынына – «*... нормативка ярашлы түләнгән*» уңышлырак яңгырый. Әмма бу бәйлек шулкадәр күп һәм еш кулланыла ки, мөгаен, бу күренеш нормага үк әйләнеп китәр, мөгаен.

Кайчакта гәзитләрдә интернациональ лексика яисә урыс сүзләре тәрҗемә итмичә кулланыла: *стереотип (катып калган караш); путевка (юллама), массажист (массаж ясаучы)*. Төрки фамилияләрне **урысча транслитерация**дә бирү еш очрый: *Садиков (Садыйков), Әхмәдеев (Әхмәдиев), Нафиков (Нәфыйков)*. Бишбүләк гәзитендә якташ батырыбызның исеме «*Минегали Шәйморатов*» дип бирелгән. Татарстан матбугаты *Миңлегали* дип язса, «Кызыл таң» фонетик ассимиляцияшкән вариантны (*Миңнегали)* ала. Дөресрәге, әлбәттә, *Миңлегали* булыр иде.

Урыс теленнән татар теленә тәрҗемәдә төрки, шулай ук гарәп, фарсы һәм фиг-угыр телләренә хас булган **изафет конструкцияләре**н (ике исем ярашу) еш кулланыла. Мисалга Р. Т. Шәрәфетдинова 2нче тип изафетның Татарстан матбугатында аеруча еш күзәтелүен билгели [4, 171 б.].

Башкортстандагы район гәзитләре материалында да бу тип сүзтезмәләр еш очрый. Хаталарга килгәндә, тартым кушымчасының төшеп калу очраклары ачыклана: «*Янда булу» проект* (дөресе – *проект**ы***) *чикләрендә»*.

Изафетның өченче тибын кулланганда иялек килеш кушымчасы төшеп калгалый: «*Дан ордены тулы кавалеры*», дөресе – «*Дан ордены**ның** тулы кавалеры*».

Гәзитләрдә системалы хаталарның иң күзгә ташланганы – **изафет сүзтезмәләр алдыннан аергыч куллану**. Мондый очракларда изафетның өченче тибына мөрәҗәгать итү мантыйкка ярашлы. Мисалга:

*ару-талу белмәс ана хезмәте* (дөресе – *аналарның ару-талу белмәс хезмәте*);

*сизелерлек дәүләт ярдәменнән* (дөресе – *дәүләтнең сизелерлек ярдәменнән*);

*зур булмаган разведчиклар төркеме белән* (дөресе – *разведчикларның зур булмаган төркеме белән*);

*ел ярымлык терлек азыгы хәзерләнде* (дөресе – *ел ярымга җитәрлек терлек азыгы хәзерләнде*) һәм башкалар.

Шулай ук **тартым кушымчасы**н куллануда башка төгәлсезлекләр дә очрый: «*Алар күп балалы гаиләләргә ярдәм иткән* (*дөресе – иткәне, итүе*) *өчен дәүләткә бик рәхмәтле*».

Тартым кушымчалары булган сүзләр бергә килсә, сүзтезмәне аңлау авырлаша: «*авыл хуҗалыгы җитештерүе дәрәҗәсен үстерү*», дөресе – «*авыл хуҗалыгында җитештерү дәрәҗәсен үстерү*», «*авыл хуҗалыгында җитештерүне үстерү*».

Яисә: *«Балалар легендар кавалерия дивизиясе сугышчысы – Советлар Союзы Герое Әмирҗан Сөләйман улы Хәйдәров һәм аның данлы сугышчан юлы белән таныште».* Бу очракта җөмләне бүлү отышлырак: «*Балалар Әмирҗан Сөләйман улы Хәйдәровның данлы сугышчан юлы белән таныште. Ул Советлар Союзы Герое булган һәм легендар кавалерия дивизиясендә сугышкан».*

Шул рәвешчә, урысчадан тәрҗемә иткәндә, **сүз тәртибе**н үзгәртү, ягъни трансформация алымы отышлы була ала. Гомумән, сүз тәртибенә игътибарлы булу мөһим: *«Башлана 11 сәгатьтә»* урынына *«11 сәгатьтә башлана»* дөресрәк.

Тәрҗемә эшендә тарихи, **лингвомәдәни алшартлар**ны да искә тотмый булмый. Мисалга, «*Ана көне»* түгел – «*Әниләр көне*», «*алла боерса»* түгел – *«Аллаһы боерса». «Алиһә»* сүзен куллану бөтенләй урынсыз. Грек мифологиясе – рухыбызга ят нәрсә, аның элементларына тәрҗемә эквивалентлары табу – читен хәл. Шулай ук *«илаһи», «изге»* кебек сүзләрне бик сак куллану кирәк.

Дөрес, машина тәрҗемәсе, ягъни автомат тәрҗемә технологияләре барлыкка килү тәрҗемәчеләрнең эшен яхшы ук җиңеләйтте. Аларның алгоритмнарын камилләштерү дәвам итә. Тәҗрибә күрсәткәнчә, Татарстан Фәннәр академиясенең Семиотика институты тәкъдим иткән «Татсофт» (https://translate.tatar/), Яндекс-тәрҗемәче (https://translate.yandex.ru/?ysclid=mbsuzsrp8i395707178&source_lang=ru&target_lang=tt) сайтлары – арада иң уңышлылары. Тәрҗемәчеләр өчен «Сүзлекләрнең электрон фонды» сайты (https://suzlek.antat.ru/) шулай ук бик файдалы.

Әмма ләкин татар укучысының күңеленә үтеп керергә телибез икән, нәкъ менә татар теленә генә хас нечкәлекләрне, сүзтезмәләрне, фразеологик әйләнмәләрне кулланымый булмый. Бу очракта инде үзебезнең тел байлыгын эшкә җигәргә туры килә.

Йомгаклап әйткәндә, Башкортстан районнарында татар телендә нәшер ителүче гәзитләрдә тәрҗемәнең, нигездә, канәгатьләнерлек булуын, Әлшәй, Краснокама, Тәтешле, Туймазы, Октябрьский, Аскын, Ярмәкәй, Бишбүләк район гәзитләрендә чагыштырмача яхшы башкарылуын билгеләргә мөмкин. Ачыклануынча, төп җитешсезлекләр урыс теленнән калькалаштыру очракларына, изафет конструкцияләрен, тартым кушымчаларын дөрес куллануга, сүз тәртибенә кагыла. Дөрес, болар тупас хата булып исәпләнми, әзерлексез укучы аларны тоймаска да мөмкин. Икенче яктан, бу күренешләрнең еш күзәтелүе рус теленең татар теленә интерферент йогынтысы нәтиҗәсе була ала.

Гомумән, тел гыйлемендә кабул ителгән таләпләргә ярашлы, тәрҗемәнең максаты – текстларның мәгънә ягыннан мөмкин кадәр тәңгәллегенә ирешү [1, 214 б.]. Мәгънәдән кала, бер үк вакытта оригиналның һәм тәрҗемәнең лексик, грамматик, синтаксик, стилистик яктан да мөмкин кадәр тәңгәл булуы кирәк. Нәкъ шушы сәбәпле тәрҗемә авыр һәм катлаулы эш булып санала да инде. Югары сыйфатлы тәрҗемәгә ирешү өчен тәрҗемәче теоретик һәм гамәли яктан югары әзерлеккә ия булырга, һәр ике халыкның тарихын, әдәбиятын, мәдәниятен дә белергә тиеш. И. М. Низамов билгеләгәнчә, «татарча текстта фикернең табигый агышына татарча чаралар белән генә ирешеп була» [5, 103 б.]. Башкортстандагы татар филологиясе бүлекләрендә «Тәрҗемә белеменә кереш» яисә «Тәрҗемә эше» дигән махсус курслар булдыру һич тә зыян итмәс иде.

**Кулланылган әдәбият**


1. Гарбовский Н. К. Теория перевода: Учебник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2007. – 544 с.

2. Набиуллина Г. А., Сабирова Р. Р. Особенности перевода словосочетаний в переводных текстах на сайте *tatar-inform.ru* // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – № 12 (42): в 3-х ч. – Ч. II. – С. 122–124.

3. Низамов И. М. Татарча әдәби редакцияләү: Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Казан (Идел буе) федераль университеты нәшрияты, 2012. – 159 б.

4. Шарафутдинова Р. Т. Изафетные конструкции татарского языка на материале СМИ // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия «Гуманитарные науки». – 2019. – № 6 (июнь). – С. 170–172.

5. Юсупов Р. А. Вопросы перевода, сопоставительной типологии и культуры речи. – Казань: Татарское книжное изд-во, 2005. – 383 с.

© Сулейманова Д.Д., 2025

УДК 811.512.145

**Тазетдинова И.Р.,**
*студент 6 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель –* **Зарипова И.Ф.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## ТАТАР ХАЛЫК ҖЫРЛАРЫНДА ДЕНДРОНИМНАРНЫҢ СИМВОЛИКАСЫ

***Аннотация.*** *Бу мәкалә татар халык җырларында дендронимнарның кулланылыш үзенчәлекләренә багышлана. Анда агач атамаларының символик мәгънәләре, халык аңында аларның урыны, шулай ук җырларның милли колоритын һәм эстетик кыйммәтен арттырудагы әһәмияте ачыклана. Дендронимнарның татар халкының табигатькә карашын, гореф-гадәтләрен һәм рухи дөньясын чагылдыручы мөһим элемент булуы ассызыклана.*

***Терәк сүзләр:*** *татар теле, татар халкы, фольклор, халык җырлары, дендронимнар*

Татар халкы – элек-электән үк җырга-моңга бай халык. Шатлыкларын, сагышларын да җырга сала. Бишектән үк һәм соңгы көннәребезгә хәтле халык җырлары безнең җаныбызда һәм яныбызда. Әйтерсең, халык җырларында бөтен үткән татар халкының күңелен нечкәртеп, җанына рәхәтлек бирүче аһәң булып яңгырый, аның йөрәгенә барып җитә дә күңелендәге изге хисләрне уята, тетрәндерә [5].

Халык җырлары – бабаларыбыз тарафыннан калдырылган иң кадерле вә иң бәһале мирастыр. Халык җырларының җәүһәр вә якутлардан да кыйммәтле булуы өчен аларга зур әһәмият бирү мөһим. Аларны кадерләргә, югалтмаска, буыннан-буынга тапшырырга кирәк. Халык җыры, халык көе – ул халык авазы, халык тойгысы һәм фикеренең турыдан-туры чагылышы, аның музыкаль теле.

Күзәтүебезчә, татар халык җырларында күп кенә темалар чагыла: мәхәббәт, сагыш, югалту, аерылу, кавышу, шатлык, дуслык һәм башкалар. Әлбәттә, элек-электән кеше табигать белән бик тыгыз элемтәдә, аның кочагында яшәгән. Хәтта ул аңа уй-кичерешләрен белдергән, аның белән сокланган, аннан ярдәм сораган. «Халык иҗатын белми торып, хезмәт халкының чын тарихын белеп булмый», – дигән бөек рус язучысы М. Горький. Шуңа күрә әлеге мәкаләбезне татар халык җырларына, аларда чагылган дендронимнарның кулланылыш үзенчәлекләрен ачыклауга багышладык.

Безнең тарафтан анализланган мисалларда каен, имән, чыршы, бадъян агачы, тирәк, тал, зәйтүн агачы, шомырт, алмагач, хөрмә, чия, миләш һәм усак кебек агач атамалары һәм карлыган, кура җиләге кебек куак атамалары очрады. Алар арасында иң киң таралган агач атамасы – тал. Ул 29 җырда кулланыла: *«Бәгырем диярмен», «Ярлы егет», «Сайра, сайра син, сандугач», «Абау, бәгърем», «Сабый кияү», «Су өсләрендә бөдрә тал», «Күз яшьләрем», «Әллүки, сарымсак», «Җирән атлар», «Курай уйный кызлар», «Кузырлакай чана», «Җаек буе», «Җәзек бил», «Мәдинәкәй», «Тәзкирә», «Күк күгәрчен», «Зая үтә гомер», «Печәнче җыры», «Иш буе», «Җилфер-җилфер», «Дим буе», «Сандугачлар килгән», «Оныталмыйм», «Яшәсен, яшәсен», «Бер-беребездән бизмиек», «Авыл көе», «Сандугачым-былбылым», «Тоткыннар җыры», «Талы-талы», «Ай, Бибкәй, елама», «Ай, йолдызым».*

Тал агачы татарларда гына түгел, башка халыкларда да сагыш, сагыну, юксыну, хәсрәт белән күзаллана. Мәсәлән:

***Тал*** *тибрәтсәм, тала беләгем*

*Исемә төшсә, яна йөрәгем.* («Кузырлыкай чана»)

Ул кайгыдан сыгылып төшкән кешене хәтерләтә, ә яфракларыннан, әйтерсең, яшь тама. Тал гадәттәгечә су буенда үсә, менә кеше дә үз кайгыларын суларга сала. Чыннан да, «тал» сүзе кулланылган күп кенә җырларыбыз тематик яктан сагышлы, моңсу эчтәлекле.

*Җаек та буе, әй, сары* ***тал,***
*Ир балалар күрсә, ат итәр.*
*Күп еллардан бирле күргәнем юк,*
*Инде күрсә дә мине ят итәр.* («Җаек буе»)

*Үз алмагач кынам булса иде,*
*Таянмас та, таянмас та идем* ***талларга.***
*Үз сөйгәнем янда булса иде,*
*Ялынмас ла, ялынмас ла идем ятларга.* («Үз сөйгәнем янда булса»)

***Талдан*** *талга кунып сайрый микән*
*Таң алдыннан сандугач?*
*Сандугачлар тавышы моңлы икән,*
*Сөйгәнеңне өзелеп сагынгач.* («Бөдрә тал»)

Тал – татар халкының күңелендә тирән урын алган образ. Ул тынычлык, назлылык, хәтта берникадәр моңсулык белән дә бәйле. Җырларда сандугач еш кына талларга куна, шунда утырып, тирбәлеп, үзенең моңлы көйләрен башкара. Сабый бала да әнисенең назлы җырларын тыңлап, тал бишектә йокыга тала. Мәсәлән, халык җыры «Мәдинәкәй»дәге соңгы юлларны алыйк. Кызның әйткән сүзләре күңелгә тынычлык салырдай җылы, назлы, таллар тибрәтерлек моңлы.

*...Шикәрләрдән тәмле, балдан татлы,*
*Мәдинәкәй, гөлкәй, бөдрә чәч,*
***Тал*** *тибрәтеп әйткән сүзләрең.* («Мәдинәкәй»)

Тал – татар халкының рухи дөньясында мөһим урын алып торган символ.

Белүебезчә, талның ботаклары бик нык, аларны сындырыр өчен көч кирәк. Чын дуслыкны да җиңел генә бозып булмый. Бәлки, шуңадыр татар халкы талның шушы сыйфатларына таянып, аны дуслык образы буларак җырга салган:

*Сезнең белән безнең арада*
*Суырылып үскән чуклы* ***тал;***
*Чуклы талның чугын өзмиек*
*Бер-беребездән, дуслар, бизмиек.* («Бер-беребездән бизмиек»)

Тал атамасы татар халык җырларында башка мәгънәдә дә кулланыла. Бу агач нәзек һәм зифа. Аны еш кына яшь матур кызлар белән дә чагыштыралар:

*Ай, дускаем, буең зифа,*
***Тал*** *кебек бөгеләсең.*
*Таллар кебек бөгеләсең,*
*Кем өчен өзеләсен.* («Ай йолдызым»)

Шулай ук татар халык җырларында «тал тирәк», «тал-тирәк» дигән дендроним да еш очрый. Бу атама талсыман агачлар, төрле тал агачларын җыйма мәгънәдә белдерү өчен кулланыла.

*Су буена төшкән идем,*
*Яфрак ярган* ***тал-тирәк*** *шул.*
*Яна дисәң, ялкыны юк,*
*Ялкынсыз яна йөрәк.* («Тәзкирә»)

Татар халык авыз иҗатында, бигрәк тә җырларда, алмагач һәм каен агачлары еш кына төрле хис-тойгыларны чагылдыру өчен кулланыла [1, 40 б.]. Каен еш кына сагыну, ялгызлык кебек моңсу кичерешләр белән бәйле булса, алмагач мәхәббәт, өмет һәм туган якка булган назлы хисләрне символлаштыра. Мәсәлән:

*Безнең каршыбызда* ***алмагачлар,***
*Бер ботагы алты алмалы.*
*Егет, алыр булсаң ал тизрәк,*
*Урамга чыгарлыгым калмады.* («Алырмын, җаныем, алырмын»)

Бу юлларда алмагачның муллыгы, җимешле булуы сөйгән ярга булган хисләрнең ныклыгын күрсәтә.

*Шәрүкның башында камчат бүрек,*
***Алмагачка*** *кунган кош кебек.*
*Самат илләрендә йөргән чагым,*
*Төн йокымда күргән төш кебек.* («Шәрүк беглый»)

Бу мисалда алмагач, кош кебек, ирекне, хыялларны символлаштыра.

Ә каен агачы, киресенчә, еш кына кайгы-хәсрәт, ялгызлык темаларына бәйле. Мәсәлән:

***Каен*** *гына агач тал булмас,*
*Каен суы койган май булмас.*
*Кайгырмасана, газиз башым,*
*Кайгы йөрәкләргә ял булмас.* («Күз яшьләрем»)

Бу юлларда каенның ялгызлыгы, аның ярдәмсезлеге кеше кайгысы белән чагыштырыла. Тагын бер мисалда каенның ялгызлык символы булуы ачык күренә:

*Ялгыз* ***каен*** *булмый, диләр,*
*Ялгыз каен кырларда.*
*Ялгыз каеннардан ялгыз,*
*Мин бүгенге көннәрдә.* («Ялгыз каен»)

Бу җырда каенның ялгызлыгы, кешенең үзенең ялгызлыгын тойган хәленә туры килә.

Шулай итеп, алмагач һәм каен агачлары, үзләренең табигый үзенчәлекләре аркасында, халык җырларында төрле хис-кичерешләрне, уй-фикерләрне гәүдәләндерү өчен мөһим образларга әверелгән.

Балан – ачы җимешле агач. Шуңа да күп кенә татар халык җырларында тирән мәгънә йөртүче символ булып тора. Аның ачылыгы еш кына тормышның катлаулы юлларына, авыр язмышларга бәйләнә. Шуңа күрә дә заманча җырларда да еш кына: «Балан – ачы язмыш», «Балам – балан», «Балан ашама, балам» дигән юлларны очратырга була. Бу юллар аша без бала өчен борчылу, аның язмышын кайгырту, хәтта ятимлек мотивларының татар халык иҗатында никадәр нык тамыр җәйгәнен күрәбез. Мәсәлән, «И, дуслар» җырындагы өзеккә игътибар итик:

*Озын юлкайларда малина күп,*
*Извозчиклар әйтә* ***балан*** *дип.*
*Унөч-үндүрт яшьтән хезмәт бирәм, и, дуслар,*
*Һичберсе әйтми балам дип.* («И, дуслар»)

Бу юллар аша без кеше язмышын күрәбез. Ул бик иртә, унөч-үндүрт яшеннән үк хезмәткә алынган. Аның өчен «малина» (кура җиләге) кебек татлы, җиңел тормыш түгел, ә «балан» кебек ачы, катлаулы юллар язылган. Извозчикларның аны «балан» дип атавы – аның язмышының ачылыгын, авырлыгын күрсәтә. Ә иң аянычы – аның өчен беркемнең дә «балам» дип борчылмавы, кайгырмавы. Бу, әлбәттә, ятимлек, яклаучысызлык, яшьли үк тормыш авырлыкларын татырга мәҗбүр булу хәлен ассызыклый.

Шулай итеп, балан җимеше һәм аның белән бәйле образлар татар халык җырларында кеше язмышының төрле якларын, аеруча ачы, катлаулы мизгелләрен чагылдыру өчен кулланыла.

Кешеләр мәхәббәтне бик татлы, хәтта бал кебек тәмле бер хис дип атыйлар. Шуңадырмы, җырларда да еш кына кызларның матурлыгын тулысынча пешкән җиләк-җимешләргә тиңлиләр. Мәсәлән:

***Карлыганнан*** *кара, ай, кашларың,*
*Мәдинәкәй, гөлкәй, бөдрә чәч...* («Мәдинәкәй»)

Татар халкы һәрвакыт үзенең нечкә күңеле, моңы белән аерылып тора. Хәзерге вакытта да татар халык иҗаты онытылмаган. Мәктәптә дә, балалар бакчасында да, төрле бәйрәмнәрдә дә, иҗатта да, көнкүрештә дә без шушы гүзәл җәүһәрләрдән еш файдаланабыз.

Халык җырлары – бабаларыбыз тарафыннан калдырылган иң кадерле мирас. Шуңа күрә аларга зур әһәмият бирергә, киләчәктә дә истән чыгармаска кирәк.

Татар халкының бай һәм тирән мәдәниятендә табигатькә карашы, гореф-гадәтләре һәм рухи дөньясы аеруча зур урын алып тора. Бу кыйммәтләрне аңлауда дендронимнар мөһим роль уйный. Алар безгә борынгы бабаларыбызның табигать белән тыгыз бәйләнешен, аның серләренә тирән хөрмәт белән каравын күрсәтә.

Һәр агач исеме – ул бер хикәя, бер риваять. Кайберләре агачның тышкы кыяфәтен, үзенчәлекләрен чагылдырса, икенчеләре аның файдалы якларын, халык хуҗалыгында кулланылышын искә төшерә. Мәсәлән, «имән» сүзе ныклык, көч символы булса, «юкә» – йомшаклык, ягымлылык, ә «нарат» – салкыннарны җиңеп чыгу, чыдамлык билгесе.

Дендронимнар шулай ук татар халкының гореф-гадәтләре, йолалары белән дә тыгыз бәйле. Борынгы заманнарда агачларны изге дип санаганнар, алар янында төрле бәйрәмнәр үткәргәннәр, теләкләр теләгәннәр. Кайбер агачларны сихри көчкә ия дип уйлаганнар, аларны төрле бәла-казалардан саклаучы дип белгәннәр. Мәсәлән, «чыршы» – язгы яңарту, яшәеш символы буларак каралган.

Рухи дөньябызны аңлауда да дендронимнарның әһәмияте зур. Алар безгә табигатьнең бер бөтенлеген, аның тылсымлы дөньясын күрсәтә. Агачларны ата-бабаларыбызның рухы белән бәйләп карау да еш очрый. Аларны саклау, хөрмәтләү – ул безнең тамырларыбызны, милли үзаңны саклау дигән сүз.

Шулай итеп, татар халык җырларында кулланылган дендронимнар – ул бары тик агач исемнәре генә түгел, ә татар халкының табигатькә карашын, гореф-гадәтләрен һәм рухи дөньясын чагылдыручы, аларны киләчәк буыннарга җиткерүче мөһим элемент булып тора. Аларны өйрәнү – безнең тарихыбызны, мәдәниятебезне тирәнрәк аңлау юлында бер адым.

**Кулланылган әдәбият**

1. Ахунова И.Р., Зарипова И.Ф. Татар халык җырларында флоронимнар // Актуальные проблемы современной татарской филологии: сборник статей X Всероссийской научно-практической конференции (9 декабря 2022 г.) / отв. ред. И.Ф.Зарипова; И.К. Фазлутдинов. – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2022. – Б. 40.

2. Габдрахманов Н. Халык традицияләре җирлегендә // Мәгариф. – № 1. – 1998. – Б. 5–7.

3. Галимов Ф. Халык җырлары – олы мирасыбыз // Мәгариф. – 2000. – № 3. – Б. 32–47.

4. Сез яраткан җырлар. – Казан, 1994. – Б. 25–451.

5. Татар җырлары. – Казан: Татар. кит. Нәшр., 2015.

6. Татар халык җырлары – иң кадерле мирас. – URL: https://infourok.ru/konspekt-uroka-tatar-halik-irlari-i-kaderle-miras-656675.html (мөрәҗәгать итү вакыты: 26.10.2025)

© Тазетдинова И.Р., 2025

ДК 821.512.145

**Талыпова Л.Н.,**
*студент КФУ*
*Научный руководитель* – **Габидуллина Ф.И.,**
*доцент кафедры филологии Елабужского института КФУ,*
*г. Елабуга, Россия*

# ТӘЛГАТ ГАЛИУЛЛИННЫҢ «АНА КОРТ» ПОВЕСТЕНДА ХАТЫН-КЫЗ ОБРАЗЛАРЫ

***Аннотация**. Бу мәкаләдә Тәлгать Галиуллинның «Ана корт» повестендагы хатын-кыз образлары тикшерелә. Тәлгать Галиуллин – танылган татар язучысы, прозаик һәм драматург, аның иҗаты хәзерге татар әдәбиятында мөһим урын алып тора. Анализ үзәгендә ике төп героиня – Нәфисә һәм Регина тора, аларның язмышлары һәм характерлары повестьның үзәк метафорасы – «ана корт» аша ачыла. Көчле, ихтыярлы, гадел хатын-кыз лидер буларак күрсәтелгән Нәфисә образына аерым игътибар бирелә. Аның капма-каршысы булып гаилә таянычы һәм әхлакый ориентирлары булмаган ятим Регина тора, бу аны зәгыйфьләндерә һәм тормыш фаҗигаләренә китерә. Бу образларны чагыштырып анализлау аша повесть шәхес формалашуда гаиләнең, ана тәрбиясенең һәм ныклы әхлакый принципларның мөһимлеген ассызыклый.*

***Терәк сүзләр:** татар әдәбияты, проза, повесть, хатын-кыз образлары, чагыштырма анализ, гаилә, тәрбия, әхлак, ана булу, ятимлек, әхлакый принциплар, шәхес, тормыш сайлавы.*

Әдәбият галиме, тәнкыйтьче һәм язучы Тәлгат Нәби улы Галиуллин 1938 елның 20 июлендә Татарстанның Нурлат районы Кычытканлы авылында туа. Авылдагы сигезьеллык, аннан күрше Әлмәт (Яңа Әлмәт) авылындагы унъеллык мәктәпне тәмамлаган. Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетын тәмамлаганнан соң, 1961-1962 елларда татар теле кафедрасында ассистент булып эшли. 1962-1965 елларда СССР Фәннәр академиясенең академиясенең Казан филиалы Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында кече гыйльми хезмәткәр булып эшләгән [2; 126].

1965 елда Т. Галиуллинны Алабуга педагогика институтында эшли. Анда ул татар һәм рус әдәбиятлары буенча лекцияләр укый. Укыту белән бергә 1967 елдан 1971 елга кадәр институтның укыту һәм фәнни эшләр буенча проректор хезмәтен дә башкара. 1970 елда «Хәзерге татар поэзиясе һәм халык иҗаты» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклаганнан соң, аңа доцент дәрәҗәсе бирелә. 1971–1986 елларда Тәлгат Галиуллин – Алабуга педагогика институтының ректоры [2; 126].

Тәнкыйтьче буларак, Т. Галиуллинның исеме матбугатта узган гасырның 60 нчы еллар уртасында күренә башлый. Аның «Казан утлары» журналында басылган беренче мәкаләләре Сибгат Хәким поэзиясендәге халык иҗаты традицияләренә багышланган. Соңрак шул ук журнал битләрендә бер-бер артлы «Балладаларыбыз турында», «Поэманың барыр юллары», «Шигъри ачышлар һәм югалтулар аша» кебек теоретик күзәтүләргә бай мәкаләләре дөнья күрә. 60 нчы еллар һәм 70 нче еллар башы татар поэзиясенең төп үсеш тенденцияләрен өйрәнүгә багышланган бу тикшеренүләр соңыннан тәнкыйтьченең «Яңа үрләр яулаганда» (1972) һәм «Еллар юлга чакыра» (1975) дигән аерым җыентыкларында басыла [2; 126].

Тәлгат Галиуллинның «Ана корт» әсәрендә хатын-кыз образлары калку сурәтләнә. Хатын-кыз, бигрәк тә Ана вазифасындагы хатын-кызның тормыштагы роле үтә югары булуын язучы табигать законнарына, бөҗәкләр тормышында хакимлек иткән кануннарга таянып та аңлата: «Нәфисәне аеруча үзенә каратканы, күңеленә хуш килгәне, һәрвакыт Хакыйкать яклы Ана корт иде. Ул шундый зур көч – балалары, оныклары белән оста дирижер шикелле җитәкчелек итә. Ялкауларны әрли, чеметеп тә ала, уңганнарны хуплау гамәлен дә таба. Нәфисәнең дә менә шулай күп балалы ана корт буласы килде. Әмма Ана корт

«вазифасын» үтәү ифрат катлулы вә четерекле булып чыкты» [1; 73]. Димәк, Нәфисә образы әнә шул ана корт образы белән янәшә куеп анализланырга тиеш, дип уйлыйбыз.

Умартачылык курсларында укыганда, районнан тикшерүче килеп, нәкъ менә Нәфисәгә ымсынуы, аны үзенеке итү теләген белдерүе, Нәфисәнең аны алдап авылга кайтып китүе, героиняның матур гына түгел, кызлык намусын саклый белүче, тапкыр буларак та сыйфатларын ача.

Олы һәм саф йөрәкле хатын-кыз булуга карамастан, Нәфисә кырыслык та күрсәтә ала. Бу яктан ул умарталыктагы, көчтәге ялкау, булдыксыз яисә гаепләре булган кортларны чеметеп тә ала торган Ана кортка охшап кала. Бу сыйфатлар анда яшьлектә үк булып, тормыш тәҗрибәсе арткан саен, үсә генә бара. Инде яше утыздан узган, беркадәр тормыш сабаклары алган хатын-кыз булып Регинага якты йөз күрсәткәндә дә ул җавап рәвешендә алдашмау, тырышлык, йөзгә кызыллык китермәүне таләп итә.

Нәфисә – яхшы тәрбия алып, тормыш сабаклары да алып, гадел, бераз кырыс, әмма мохтаҗларны беркайчан да ярдәменнән калдырмас «Ана корт» булып җитешә. Инде ничә көн ашханә янында кемнедер эзләгән кыяфәттә йөрүче яшь кыз аңа бик кызганыч булып тоела, ул аңа ярдәмгә ташлана, аның төрле фаҗигаләрдән йолып кала.

Әсәрдә аталган образлардан ата-ана образлары да әһәмияткә ия. Иң авыр вакытта, югарырак аталган тикшерүче дә, умарта хуҗалыгы мөдире дә Нәфисәне «юл уңае» белән тикшерүченең машинасына утырырга күндергәндә, кыз әнисенең сүзләрен искә төшерә: «Берәр явызы куркытыпмы, әллә ялган вәгъдәләргә күмепме, бәйләнсә, карышып, бәхәсләшеп, вакыт уздырма, әнә теге якта соңгы йортны яисә юан имән агачын күрәсеңме, шунда көтеп тор (тик килермен сүзен әйтмә, чигенергә ара калдыр) дип вәгъдә бир дә, үзең икенче якка шыл. Тәнең үзеңнеке, сатып алган, урлаган әйберең түгел. Беркем дәгъва белдерә алмый, дигән иде әнисе» [1; 73 – 74]. Гомумән, образны ачканда, Тәлгат Галиуллин аның тәрбиясенә, бала чагына игътибарын тиешле дәрәҗәдә бирә, Нәфисәнең тулы гаиләдә, ата-анасының сөекле баласы булып үсүен дә, кечкенәдән хезмәткә өйрәнүен дә ассызыклый.

Ә менә Регина, ятимә кыз, ул биш яшьтә булганда, ата-анасы юл һәлакәтенә таралар, кызны ун яшенә кадәр әбисе тәрбияли, әмма инде ул үлгәч, кыз балалар йортына озатыла. Бирелә ул ана тәрбиясе, анадан гомерлеккә отып калырлык тормыш сабакларыннан да, хәтта газиз исеменнән дә аерыла. Документлар тутырганда, язуы артык авыр дип, Рәһбар исемен Регина дип үзгәртәләр. Гаилә тәрбиясен дә, балалар йорты тәрбиясен дә күргән Регина каршылыклы шәхес булып җитешә, анда Нәфисәгә хас булган бөтенлек юк. Бер яктан, ул самими, яхшы күңелле, бер күрмәгән кешесенә акчасын да, алтын балдагын да, фатир документларын да тоттырып җибәрә. Икенче яктан, нәфесле, үзенә ярдәм иткән Нәфисәгә әйтеп тә тормыйча, «Социаль ашханәдә»н китә һәм хезмәт хакын өч тапкыр күбрәк итеп түләргә вәгъдә биргән «Шашлычная»га урнаша. Ә инде «Шашлычная»да эшләүче азгын әзербайҗан егете Лачынның мәхәббәт корбаны булгач, киңәш сорап, яңадан Нәфисә янына килә. Нәфисә белән Регинаны тасвирлаганда, язучы чагыштыру алымына да мөрәҗәгать итә, икесен бер үк ситуациягә куеп карый. Регина Лачынның капкынына тиз эләгә, аның бүләк-чәчәкләре, матур сүзләре, атакка өстерәмәве егет турында яхшы фикер калдыра. Лачын кызны үз өенә кунакка чакыргач, ошаса, шунда бергә тора башларбыз, дигән вәгъдәләре аны канатландыра. Ул, чыннан да, Лачынның өенә бара, нигәдер бөкесе инде ачылган булган шәмпан шәрәбеннән авыз итә, ә инде дару тәэсирендә йоклап китеп, иртән уянганда, ал анадан тума шәрә һәм канга буялган була. Мәхәббәт әкияте шушы мизгелдә тәмамлана. Нәфисәгә дә Лачын кайчандыр капкын корган булган. Әмма Нәфисә хәйләкәррәк була, «алсу иренеңнән үбәсем килә» дигән тәкъдимгә:

– Шул гынамы? Аның өчен сүз боткасы куертып, кеше көлдереп торасы да юк», – дип җавап кайтара [1; 82]. Ә инде кызның шундый тиз риза булуы бәхетеннән шашкан егет, үбер өчен битен якынайткач, кыз аның борынын бар көченә тешләп, йөгереп китә.

Нәфисә ана буларак үзе өчен чит булган Регина, барлык татар кызлары өчен генә түгел, үзенең баласы Рафик өчен дә тырыша. Ул улын ялгызы тәрбияли, әмма улы башка балалардан ким яшәми, түгәрәкләргә дә йөри, рәсем ясау белән мавыга. Әхлакый

сыйфатларга килгәндә, Нәфисә аның йөрәгенә дөрес, файдалы орлыклар салган, дип әйтергә җирлек бар. Кайчандыр, иреннән аерылып өч ел чамасы узганда, ул да чак кына Лачынның мәхәббәтенә ышанмый кала. Әмма нәкъ менә шушы көннәрдә улы аңа иң дөрес сүзләрне сайлап әйтә: пычранмаска киңәш итә. Баланың хаклы булуы Регина вакыйгасыннан соң аеруча төгәл аңлашыла.

Әсәрдә уңай образ буларак Нәфисә тәкъдим ителә. Ул үзен ана корт буларак позицияли һәм әсәрнең көчле урыннарында – исемендә, ахырында бу атама кулланылып, героиняның ана корт дәрәҗәсенә ирешүе ассызыклана. Регина күпмедер дәрәҗәдә чагыштырма рәвештә тасвирлана, әмма ул мәхәббәт сынавын лаеклы үтә алмый. Шулай да ятимә бу кызга карата автор мәрхәмәтле, ул исән кала, Гаваз исемле гади егеттә бәхетен таба.

**Әдәбият әдәбият**


1. Галиуллин Т. Ана корт // Казан утлары. – № 7. – 2020. – Б. 66–95.
2. Галиуллин Т.Н. Яктылык:әдәби тәнкыйть мәкаләләре / Тәлгат Галиуллин [кереш сүз авт. Д. Заһидуллина]. – Казан : Татар. кит. нәшр., 2011. – Б. 126–128.
3. Рамазанов Г. Поэзиядә заман сулышы // Казан утлары. – № 6. – 1980. – Б. 185–187.


© Талыпова Л.Н., 2025

УДК 821.512.145

**Уразбахтина А.И.,**
*магистрант 1 г. о.Стерлитамакского филиала УУНиТ*
*Научный руководитель* – **Мансуров И.С.,**
*доцент кафедры татарской и чувашской филологии Стерлитамакского филиала УУНиТ,*
*г. Стерлитамак, Россия*

## БАШКОРТСТАН ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТЕНДӘ САЛАВАТ РӘХМӘТУЛЛА ИҖАТЫ

***Аннотация***. *Бу мәкаләдә М. Вафин, Л. Кәшфи, Р. Миңнуллин, С. Хафизовның Башкортстанның татар шагыйре Салават Рәхмәтулла иҗатына багышланган әдәби-тәнкыйди мәкаләләре анализлана. Мәкалә авторы укучының игътибарын шагыйрь әсәрләренең иҗади һәм стиль үзенчәлекләренә тәнкыйтьчеләрнең бәя бирүенә юнәлтә.*

***Терәк сүзләр:*** *татар әдәбияты, Башкортстан әдәбияты, әдәби тәнкыйть, Салават Рәхмәтулла иҗаты.*

Салават Ибраһим улы Рәхмәтулла – заманча шагыйрь, аның иҗаты укучыларда да, әдәби тәнкыйтьчеләрдә дә зур кызыксыну уята. Аның тирән фәлсәфи эчтәлеккә һәм уникаль стильгә бай әсәрләре хәзерге татар лирикасында аерым урын алып тора. Әлеге мәкаләдә без аның иҗатының төп аспектларын әдәби тәнкыйть призмасы аша карарга омтылабыз, шулай ук аның шигырьләре ни өчен шулкадәр киң аудиториядә җавап табуын аңларга тырышабыз.

Л. Кәшфи [4], С. Хафизов (Лашманчы) [5; 10], Р. Миңнуллин [6], К. Дәүләтшин [3], Ф. Сәлимова [7], Ф. Фәткуллин [8; 9] кебек тәнкыйтьче галимнәр һәм журналистлар Салават Рәхмәтулланың иҗатын югары бәялиләр, аның әсәрләрен хәзерге татар әдәбияты үсешенә керткән өлешен билгеләп үтәләр.

Салават Рәхмәтулла иҗатының үзенчәлекләре сыйфатларыннан берсе булып аның кабатланмас стиле тора. Л. Кәшфи һәм Р. Миңнуллин аның иҗатын Тукай, Бабич, Ибраһимов, Юзеев белән бер баскычка куялар. Ул шигырьләрендә бөек шагыйрьләр фәлсәфәсенә таяна, әммә аның иҗатында заманча сулыш та тоела.

С. Хафизов С. Рәхмәтулла стилен бик тиз танып була ди, хәтта аның «бу-мин!» дип тора торган, аңа гына хас булган тезмәләре бар. Шагыйрь үзенең иҗатында сүзләрне, аерым фигыльләрне янәшә куеп көчәйтергә ярата: «Әнкәй, түз бер, түз ике; Яумаса... миннән торамы, торамы, торамы синнән генә?! Әнкәсе, чәй куй, куй аш!; Бәлеш итеп пешереп бир, пәрәмәч итеп пешер; Төеп пешер, пешер ярып... Бу җикеренү – ник әле? Ник йөрү кызып-кызып?; Давылларны кочтым, җилләрне кочтым, әлләниләр, әллә кемнәрне; Җиңелгән дә, җиңелгән дә юк әле, Туйган да юк әле көрәштән; Лениннарсыз яшәп була, булмый Сәйдәшләрсез, Гафуриларсыз!» [10]

М. Вафин С. Рәхмәтулланың шигырьләрен язу стилен Х. Такташ белән чагыштыра [1]: чөнки Х. Такташ белән бары тик С. Рәхмәтулла гына шулкадәр «эх» ымлыклар куллана:

«Иң дөрес!» дигән юл да бит
Башыннан башлап... яган...
Эх!
«Минем арттан!» – дип, үземчә
Кылыч болгыйсы калган!
**«Күченү»**
Эх... Җиңелгән чаклар...
....................................
Эх!
Гел җиңгән чаклар!
«Эх.......»
«Бәхетле киләчәк» – алда,
Аны да күрелмәгән
Эх...
Муеннан бурычларым –
Тиен дә бирелмәгән...
**«Ак биләү».**

М. Вафин Салават Рәхмәтулланы «Җәяле» шагыйрь дип та таный. Чөнки аның «Уяну» һәм «Сулар үргә акса да..» китапларында гына 213 шигырь, һәм беренче җыентыгында «җәя»ле – 122 җөмлә, яки сүз, икенчесендә – 149 [2].

Күрәбез, С. Рәхмәтулла сүз белән генә түгел, ә тыныш билгеләре белән дә бик еш уйный. Һәм бу аның шигыренә кабатланмас ритм һәм стиль булып тора.

Л. Кәшфи Салават Рәхмәтулланы күп төрле жанрларда иҗат итүче шагыйрь итеп күрә: «Бер урында таптанмый, ялыктырмый. Әле бер шәлкем лирик-патриотик, әле балалар шигыре, әле поэма, әле пародия-миниатюралар яки көлке әсәрләре алып килә ул. Сыйфат – югары, шуңа да тиз дөньяга чыга алар» [4].

Шагыйрь балалар өчен бик күп яза. Ул балаларның психологиясен бик якшы аңллый һәм бала кебек уйлый белә. Шуңа күрә аның балалар өчен язылган шигырьләре бик кызыклы һәм якты, самими, заманча булып чыга. Л. Шәех болай ди Салават абый турында: «Шагыйрь баланы өлкәннәргә хөрмәт белән карарга, табигатькә сак мөнәсәбәттә булырга, хезмәтне сөяргә өйрәтә. Үзенчәлекле табышмаклары, шарадалары, сүз уйнатулары аша сабыйларны зирәклектә сыный» [11].

Салаватның шигырьләре гади һәм аңлаешлы, фәлсәфи карашы ачык, фикере тыгыз, теле җор. Аның геройларына социаль-сәяси ясалмалылык хас түгел. Алар тормышның үзе кебек кырыс һәм туры сүзле. Андый геройларны, билгеле, дөреслекне маңгаена бәреп әйтердәй туры сүзле, кыю шагыйрьләр генә тудыра ала.

Роберт Миңнуллин Салават Рәхмәтулла иҗаты турында булай ди: «Кайбер шагыйрьләрнең язганнары күңелнең бер генә кылын да селкетми, хисләреңә һич кенә дә тәэсир итми, классик шигъриятне, бөек шагыйрьләребезнең берсен дә хәтерләтми. Чөнки ул «шигырьләр» – буш сүзтезмәләр генә, тозсыз, төссез, сүз боткасы гына. Ә чын шигырь ул синең 48 күңелеңнең кайсыдыр кылларын чиртеп, җаныңның кайсыдыр җирен чеметеп алырга тиеш. Ул үткен бер тема, матур рифма, сүз уйнату, канатлы, тапкыр сүз һәм башкалар

булырга мөмкин. Шуларсыз шигырь була алмый. Ә Салаватның иҗатыннан боларның барысын да табып була. Шигырьләрне укый-укый, аның кемнәрдән өйрәнгәнен, кайсы шагыйрьләрне яратканын, кемнәрнең шәкерте икәнен бик тиз төсмерлисең. Ә өйрәнүнең бер ояты да юк аның. Иң мөһиме, кемнән өйрәнәсең, кемгә ияләсең бит! Мин инде биредә әллә нинди яңалык ачмыйм. Алар өстә үк ярылып ята: ул иң элек, әлбәттә, такташлык, атнабайлык... Димәк, халыкчанлык, авылчанлык, гадилек һәм галилек... Атнабайдан килгән шигъри алымнар гына түгел, Гамил Афзалга хас сатира да, Илдар Юзеевка тартым лирик фәлсәфә дә, Наҗар Нәҗми шикелле тирән поэтик фикерләр дә чагылып-чагылып китә анда... Әгәр дә инде шигырьләрен игътибар белән укып чыксаң, анда Тукай чалымнарын да табарга булыр иде. Тукайдан аермалы буларак, ул күбрәк йомшак әйтеп катыга утыртырга ярата. Миңа калса, безнең чорда анысы да бик ярап тора» [6].

Кыскача әйткәндә, Салават Рәхмәтулла иҗаты хәзерге әдәбиятта уникаль күренеш. Аның тирән мәгънә һәм уникаль стиль шигырьләре төрле яшьтәге укучыларны мавыктыра. Ул шигъри традицияләрне саклаучы, шул ук вакытта новатор да булып тора.

**Әдәбият әдәбият**

1. Вафин М. Соңгы сүз // Салават Рәхмәтулла. Уяну: шигырьләр, җырлар, поэмалар. – Уфа, 1993. – Б. 195–199.

2. Вафин М. «Җәяле» Салават // Тулпар. – 2007. – №1. – Б. 22-24.

3. Дәүләтшин К. Гомер буе шагыйрь «эзләнә...» / Тулпар. – 2002. – №1. – Б. 44–47.

4. Кәшфи Л. Сабыйларга бүләге зур: С. Рәхмәтулланың балалар өчен язылган поэмаларына бер караш // Кызыл таң. – 2015. – 12 сент.

5. Лашманчы С. Кояш артыннан йөгерүче шагыйрь // Кызыл таң. – 2009. – 13 ноябрь.

6. Миңнуллин Р. Шагыйрь дигән исем күтәрде...: [Салават Рәхмәтулла иҗаты тур.] // Кызыл таң. – Уфа. – 2012. – 1 февраль.

7. Сәлимова Ф. Әдәбият нурлары сүнмәсен // Кызыл таң. – 2000. – 6 сентябрь.

8. Фәткуллин Ф. Үзенчә – нәкъ Салаватча! // Рәхмәтулла С. Сулар үргә акса да.. – Уфа, 2001. – Б. 5-13.

9. Фәткуллин Ф. Аны «Кызыл таң» шагыйрь итте // Кызыл таң – 2001. – 23 гыйнвар.

10. Хафизов С. Салават Рәхмәтулла стиле // Хафизов С. Очмыйча син түзеп кара...: (Башкортстанда татар шигърияте) // Казан утлары. – 2002. – №7. – Б. 138-139.

11. Шәех Л. Үзебезнең Салават абый // Кызыл таң. – 2010. – 20 июль.

© Уразбахтина А.И., 2025

УДК 821.512.145.09

**Фазлутдинов И.К.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## САТИРА МАР. САЛИМА В КОНТЕКСТЕ БАШКИРО-ТАТАРСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ

***Аннотация.*** *В статье рассматривается художественное своеобразие сатирических произведений Мар. Салима (Марселя Салимова) в контексте межкультурных и межлитературных взаимодействий в Урало-Поволжском этнокультурном пространстве.*

***Ключевые слова:*** *поэт, творчество, сатира, юмор, сборник, лирический герой, басня, афоризм.*

Наверное, в Башкортостане нет человека, который не знал бы Марселя Салимова. Какую бы газету ни открыл, на какой бы канал ни переключил телевизор, на чей бы сайт ни

заходил в Интернете, тебя обязательно встретит новость о том, что «башкирский сатирик Мар. Салим победил на таком-то престижном конкурсе» или «был удостоен международной премии имени того-то». Только для того, чтобы перечислить литературные премии, присужденные Марсель-агаю, или награды, которые он получил, потребовалась бы большая статья. Но моя цель в другом – привлечь внимание читателей к поэтическим сборникам Мар. Салима «Чорына күрә җыры» («По времени и песня») и «Мар. Сәлим чыбыркысы» («Кнут Мар. Салим»), изданным в последние годы в Казани. Это весьма примечательные сборники, составляющие определенный этап в творчестве Народного писателя Республики Башкортостан.

Во-первых, издать книгу для любого писателя – большое счастье. А вот издание своих книг в государственных издательствах соседней республики – это двойное-тройное счастье, о котором многие даже и не мечтали! Впрочем, Марсель-агая таким «счастьем» не удивишь. Он – автор 45 книг, изданных в Уфе, Москве, Казани, Чебоксарах, Симферополе и даже Лондоне на башкирском, русском, татарском, чувашском, болгарском и английском языках. Для татарских читателей это книги «Көлсәң – көл…» («Смеясь – смейся», 1998), «Үзебезнең агай-эне» («Свои люди», 2007), «Бергәләп көлик!» («Посмеёмся вместе», 2003), «Мәхәббәтле каләм» («Любовное перо», 2005), «Мәңгелек мәхәббәт» («Вечная любовь», 2008), изданные в Казани, и «Майлап-җайлап» («Кнутом и пряником», 1995), «Тормыш көзгесе» («Зеркало жизни», 2008), опубликованные в Уфе. При этом новые книги имеют одну выдающуюся особенность, выгодно отличающую их от вышеперечисленных сборников. Дело в том, что здесь собраны стихи, написанные на татарском языке, а не переводные!

Не спешите, удивляясь пожимать плечами. Марсель Салимов в 1971 году с отличием окончил татарско-русское отделение филологического факультета Башкирского государственного университета. В студенческие годы был старостой литературного кружка «Акчарлаклар» при кафедре татарской филологии, выступал на научных конференциях, посвящённых творчеству татарских писателей, написал курсовую работу о пословицах и поговорках в произведениях Наки Исанбета, а дипломную работу защитил на тему «Образ Мусы Джалиля в татарской и башкирской драматургии». Вышеназванные сборники, включающие в себя юношеские стихи автора, можно рассматривать как своеобразное возвращение поэта к своей молодости. Если в биобиблиографическом справочнике «Наши писатели» *(Казань: Татарское книжное издательство, 2009)* указано, что «Мар. Салим – мастер юмора, владеющий всеми тонкостями башкирского, татарского и русского языков и успешно творящий на всех трёх языках» [1, 359], то в этом нет никакого сомнения. Это истинная правда.

Во-вторых, в отличие от других сборников, книга «Чорына күрә җыры» («По времени и песня») полностью раскрывает личность автора и многогранность его поэтического творчества. В первом разделе, названном «По времени и смех», он предстаёт как остроязычный сатирик. Во втором разделе, «Конфетная любовь», он раскрывается и как юморист, умеющий мягко, с теплотой и любовью указывать на недостатки, и как лирический поэт, подобно Маджнуну опьянённый любовью. Признаюсь, для меня было удивительно читать лирические стихи Мар. Салима – я даже не представлял, что в его душе бушует такой вихрь чувств. Впрочем, судите сами:

*С неба не снег не падает, душа моя,*
*Ты это знай.*
*Я жемчуг для тебя рассыпаю,*
*На луну поднявшись.* [3, с. 95] (Здесь и далее перевод наш. – И.Ф.)
***(«Если не знаешь – знай»)***

Эти строки, переведённые сегодня на многие языки (включая японский!), были написаны, когда автору было всего пятнадцать лет. Вот ещё одно юношеское стихотворение:

*…Буря не утихает.*
*Самолёты не летают.*
*Погода, говорят, не налаживается.*

*Нас с тобой разлучить*
*Даже АЕРАпорт не желает…* [3, с. 88]
***(«АЕРАпорт»)***
И для полноты картины ещё один пример:
*Сдерживая неудержимые чувства –*
*Мы яростно любим.*
*Чистые чувства на берегу реки жизни*
*Вёдрами раздаём…* [3, с. 85]
***(«Молодым девушкам»)***

Подумайте, разве сатирик способен писать такие, пропитанные тонким лиризмом строки? Нет, скажете вы? Поверьте, способен, друзья мои… Для этого нужно немногое. Достаточно быть Марселем Салимовым...

В разделе «Из песни слов не выкинешь» автор раскрывается как автор текстов множества популярных песен. С какими только композиторами он не работал! Их имена известны всем: Рим Хасанов, Раис Ханнанов, Муфтадин Гилязев, Васил Хабибисламов, Забих Мамалимов и другие. В студенческие годы каждый из нас напевал: «Поцелуй, не обижайся зря…», и я только недавно узнал, что автор слов песни «Не обижайся», не сходившей из наших уст, – Марсель-агай.

Тем не менее, главным жанром, определившим лицо поэта, остаётся сатира. Точнее, острая, жёсткая сатира, заставляющая скрипеть зубами от негодования реалиями современной жизни. На мой взгляд, чтобы понять творческое кредо Мар. Салима, достаточно прочитать стихотворение «Не был бы я сатириком», открывающее сборник.

Взяв в качестве эпиграфа слова великого Габдуллы Тукая: «…Я сам весь измарался, а мир очистить так и не смог», поэт удачно использует поэтические параллели. Он противопоставляет чувства, одолевавшие его в тридцать лет, ощущениям в своё шестидесятилетие:

*Когда мне было тридцать,*
*меня назначили главным редактором*
*острого, как лезвие,*
*журнала «Хэнэк».*
*Шестидесятилетние начальники*
*поучали:*
*– Брат, на ответственном месте*
*веди себя соответственно,*
*слова свои взвешивай.*
*Ох, язык твой слишком остёр!*
*Но я их не слушал…*
*Не послушав,*
*преуспел ли я,*
*или замёрз? – не понял.*
………………………………………………………
*Когда мне исполнилось шестьдесят,*
*служа круглолицым хозяевам,*
*тридцатилетние начальники,*
*грозя пальцем, поучали:*
*– Брат, язык твой слишком остёр!*
*Подумай, прежде чем говорить,*
*тебе ещё жить и жить!*
*А я, как и прежде,*
*по юношеской привычке,*
*не слушался «старших»,*

*их совсем не понимал…*
*Если бы я в жизни своей*
*слушался начальников,*
*садился бы в их телегу,*
*пел бы их песни,*
*я бы не стал сатириком.*
*Да и вовсе не родился бы!* [3, с. 6–8]

Читатели, причастные к башкирской журналистике, знакомы с реальной подоплекой этого стихотворения. В конце «нулевых» на руководящую должность в сфере СМИ был назначен бывший полковник полиции, уволенный за нерадивое исполнение обязанностей. Свою деятельность он начал с установления тюремных порядков в среде писателей, поэтов и журналистов, стремясь «выстроить в струнку» творческую интеллигенцию. В те дни Марсель-ага выступил на заседании Коллегии по делам печати, где, дрожа от страха сидели редакторы республиканских газет и журналов, и заявил о своём несогласии с происходящим. Как офицер, он подчеркнул, что честь для него дороже редакторского кресла, на котором он сидел тридцать лет, и, гордо подняв голову, сказал: «Генералы и маршалы, командовавшие армиями, не могли управлять юмором, а вы, товарищ полковник, стремитесь стать нашим командующим. Поэтому я освобождаю вас от обязанностей моего начальника!» И твёрдым шагом покинул зал. Остальные, опустив головы, остались сидеть… И сидят до сих пор… А тот «командующий» печатью, что пробыл в этой роли полтора года, тоже сидит… Но уже в тюрьме…

Это лишь один эпизод, раскрывающий личность Марселя Салима как творца. Поэт пишет:

*Как это ни странно,*
*сколько бы я ни боролся,*
*сколько бы сил ни тратил,*
*но зло на земле не исчезло.*
*Чтобы победить его,*
*одной моей жизни не хватило.* [3, с. 8]

Эти слова, подобно Тукаевским, отражают осознание поэтом безнадёжности своей борьбы, но, подобно Дон Кихоту, он продолжает сражаться с «ветряными мельницами». Мар. Салим не может жить иначе – в этом суть его жизни.

Судьба страны, её сегодняшний и завтрашний день – в центре внимания поэта. В стихотворении «Дойная корова» он сравнивает Россию с «тощей коровой» и ставит читателя перед дилеммой:

*На карте наша страна –*
*словно дойная корова.*
………………………………………
*Когда же хищники*
*перестанут*
*доить это создание?!* [3, с. 21]

Парадоксально, но именно это состояние страны порождает сатириков:

*Смешно ли это, или печально:*
*Недостатки России*
*рождают множество сатириков,*
*взращивают их,*
*заставляют жить в тьме,*
*И убивают их,*
*заставляя*
*обрести величие*
*и бессмертие.* [3, с. 11–12]
***(«Русский смех»)***

«Убивать ради бессмертия» … Как точно и остро сказано! Наши гении – Пушкин, Лермонтов, Тукай, Бабич и многие другие – не из этого ли ряда «убитых ради бессмертия»? И кто ещё пополнит эти ряды – неизвестно…

Серьёзные размышления о судьбе страны приводят поэта к созданию произведений ещё одного своеобразного жанра – басен. Басня – это аллегорический жанр, основанный на иносказании и имеющий воспитательную ценность. Она состоит из двух частей: повествовательной, напоминающей сказку, новеллу или анекдот, и морально-обобщающей, схожей с пословицами. Басня отображает поучительные или порочные явления жизни через конфликт аллегорических образов, обладающих противоположными человеческими качествами, и завершаясь нравственным обобщением [5, с 147].

Баснописцев в мире немного. Один из самых известных в России, Сергей Михалков, ознакомившись с баснями Марселя Салимова, в предисловии к его книге «Чёрным по белому» *(Уфа: Китап, 2009)* выразил своё одобрение, написав: «Басни Марселя Салима отличаются актуальностью, поскольку темы для них автор черпает из нашей повседневной реальности. Смех автора всегда социален, ведь его герои взяты из народной жизни» [2, с. 8].

При научном анализе басен поэта можно выделить несколько особенностей. Во-первых, их отличает условность сюжета, краткость и лаконизм изображаемых событий. Во-вторых, в центре внимания находятся аллегорические образы, отражающие абстрактные идеи. Эти образы, как правило, взяты из мира живой и неживой природы: старый баран, телёнок, лис *(«Кого поставить начальником?»)*; река, мост, берега *(«Сердитые берега»)*; комар, орёл *(«Начальник-комар»)*; сом, щука *(«Гладкий сом»)* и другие. Каждый из них, в традициях фольклора, воплощает в себе определённое человеческое качество. В-третьих, конфликт в баснях Мар. Салима обобщается через противопоставление идеей. В-четвёртых, морально-нравственная основа произведения выражается в нравственном, сатирическом или ироническом ключе. В-пятых, сюжет басен часто строится в форме диалога [5, с. 148].

Отдельные строки поэта уже сегодня становятся народными поговорками или афоризмами:

*Кто-то видит в работе сны…*
*А я и в снах работу вижу.*
***(«Работа и сны»)***
*Сменился «голова» на работе –*
*Что ещё увидят наши головы?*
***(«Что ещё мы увидим?»)***

Отношения между Татарстаном и Башкортостаном, татарами и башкирами всегда находятся в центре творчества поэта. В отличие от некоторых «горячих голов», Марсель Салим подходит к этой теме с тонким юмором, рассматривая её не через призму политики, а через отношения творческих людей и простых народов. Перед переписью населения, когда татарские и башкирские политики ломали копья, соревнуясь в своём величии, поэт в стихотворении «Пусть добрых людей станет больше» [3, с. 21] задаётся риторическим вопросом:

*Почему так быстро множатся*
*Плохие башкиры и плохие татары?*

И с присущим юмористу остроумием делает вывод:

*Пересчитывая людей,*
*Не упустить бы это.*

Казань очень близка сердцу поэта, настолько, что:

*Бабушки Казани*
*Для меня почти как девушки.* [3, с. 49]

И это неудивительно, ведь в Казани жили его старинные друзья – Зульфат, Роберт Миннуллин, Шахинур Мустафин, Ислам Ахметзянов, Рашит Закиев, Мунир Аглиуллин и многие другие. Общение с ними дарило поэту духовную силу и творческую энергию. Светом

искренней дружбы озарены стихи «Есть тысяча друзей», «Пробуждается Татарстан», «Дорога дружбы», «Сын Суня» и многие другие. Именно поэтому:

*Если в Уфе улыбается «Хэнэк»,*
*В Казани смеётся «Чаян».* [3, с. 50]
***(«Есть тысяча друзей»)***

Его верный друг Рашит Закиев, на протяжении десятилетий руководивший журналом «Чаян» в Татарстане, написал: «Полжизни я прошёл рядом с Марселем. Мы – те, кто дольше всех руководил сатирическими журналами в нашей стране. Нет нужды говорить, какой огромный вклад внесли «Чаян» и «Хэнэк» под нашим руководством в развитие татарской и башкирской сатиры и юмора – это знает каждый, кто умеет читать. Я до сих пор ощущаю тепло души моего друга Марселя Салимова, восхищаюсь и радуюсь его творчеству. Он – поистине певец, оседлавший свою эпоху!» [4, с. 12]

«Певец, оседлавший эпоху»… На мой взгляд, это самое точное определение поэту. Все противоречия нашего непростого времени, боль и радости наших современников находят в творчестве поэта наиболее полное отражение. Название сборника «По времени и песня» подтверждает это. Это и улыбка, пусть и с лёгкой грустью. Это и смех, но смех сквозь слёзы, вызванный размышлениями о нашем времени и нашем месте в нём. А будут ли это слёзы радости или печали – зависит от нас самих. Ведь, как сказал поэт:

*По лесу – и лисица,*
*По времени – и смех!*

**Список литературы**

1. Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек. 2 томда. – Т. 2. / төзүчеләре Р.Н. Даутов, Р.Ф. Рахмани. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 735 б. *(на татарском языке)*

2. Салимов М.Ш. Белым по черному: сатира, юмор, и не только / пер. с башкирского Мустафин Я.М. и др. – Уфа: Китап, 2009. – 671 с.

3. Сәлимов М.Ш. *(Мар. Сәлим).* Чорына күрә җыры: сатира, юмор, лирика. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 191 б. *(на татарском языке)*

4. Сәлимов М.Ш. *(Мар. Сәлим)*. Мар. Сәлим чыбыркысы: сатира, юмор (гына түгел). – Казан: «Ихлас» нәшрияты, 2023. – 160 б. *(на татарском языке)*

5. Фазлетдинов И.К. Замана тудыра шагыйрьне. XX гасыр ахыры – XXI гасыр башында Башкортстандагы татар шигърияте: монография. – Уфа: Уфа университеты, 2025. – 170 б. *(на татарском языке)*

© Фазлутдинов И.К., 2025

УДК 811.512.145+372.8

**Файзуллина А.Г.,**
*студент 4 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
**Сагидуллина Л.Р.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## ТАТАР ТЕЛЕҺӘМ ӘДӘБИЯТЫ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ЯҢА СҮЗЛӘР МӘГЪНӘСЕН АЧЫКЛАУ АЛЫМНАРЫ

***Аннотация**. Мәкалә укучыларның туган телдәге сүзлеген баету проблемаларына багышланган. Яңа сүзләр барлыкка килүнең кайбер юнәлешләре һәм аларның мәгънәләрен ачу алымнары (контекст, сүзлек белән эшләү, тәрҗемә итү, синонимнар һәм антонимнар сайлау һ.б.) анализланды.*

***Терәк сүзләр:** сөйләм үсеше, татар теле, сүзлекне баету, яңа сүзләр, сүз мәгънәләрен ачу алымнары.*

Хәзер телгә өйрәтүнең төп максаты итеп укучыларда коммуникатив компетенция, ягъни аралашу осталыгы булдыру билгеләнә. Аралашу осталыгына ия булу өчен укучылар белемнәрне гамәли үзләштерергә, халыкның милли-мәдәни үзенчәлекләрен һәм сөйләм этикеты үрнәкләрен истә тотып, телдән яки язмача аралаша белергә, сөйләмне логик планда эзлекле, эчтәлекле, лексик, фразеологик, грамматик, стилистик яктан бай һәм дөрес итеп оештыра алырга, әңгәмә барышында тел «кытлыгын» җиңеп чыгарга, мәгълүматны сәнгатле итеп бирә белергә тиешләр.

Коммуникатив компетенциянең сыйфаты сөйләмнең төрле формаларында чагыла: уку, язу, сөйләү, тыңлау (аудирование), диалог, монолог һ.б. Уңышлы, нәтиҗәле сөйләм оештыру өчен төп төзелеш материалы булып сүзләр тора. Сүзлектән тыш элементар уку-язу күнекмәләренә дә өйрәтеп булмый, башка сөйләм формалары өчен дә сүз байлыгының булуы төп таләпләрнең берсе. Димәк, бүгенге шартларда укучыларның сүз байлыгын үстерү аша аларның сөйләм эшчәнлеген активлаштыру актуаль булып кала.

Һәр дәрес – яңа белем, яңа ачыш. Татар теле һәм әдәбияты дәресләре дә читтә калмый: укучылар яңа мәгълүмат ала, үз фикерләрен әйтергә өйрәнә, иң мөһиме – тел байлыгын арттыра. Әлеге процессның аерылгысыз өлеше булып яңа сүзләрнең мәгънәсен ачыклау тора. Чөнки яңа сүзләрне дөрес аңлау – текстны тирәнрәк үзләштерү, әсәрнең эчтәлеген төгәлрәк аңлау дигән сүз. Укучыларның сөйләмен үстерү иң актуаль методик мәсьәләләрдән, чөнки сөйләм юк икән – тел юк. Сөйләм үстерү укучыларның сүзлек байлыгын, аның күләмен һәм сыйфатын булдыру, яңа сүзләр, яңа мәгънәләрне үзләштерү, аларны активлаштыру белән бәйләнгән.

Тел – тере организм кебек, ул даими үзгәрештә, үсештә. Заман агымы, фәнни-техник прогресс, мәдәни бәйләнешләр һәм глобаль мәгълүмат киңлеге аркасында безнең сүзлек запасы даими рәвештә яңа сүзләр белән тулылана. Бу неологизмнар, алынмалар, профессиональ терминнар яки яңа мәгънә алган билгеле сүзләр булырга мөмкин. Күп кенә кешеләр яңа сүзләрнең мәгънәсен аңлауда авырлыклар кичерә. Мондый хәл аралашуда тоткарлыкларга, хәтта мәгълүматны дөрес аңламауга китерергә мөмкин. Әлеге мәкаләдә без яңа сүзләрнең мәгънәсен аңлату, ачыклау юлларына, алымнарына күзәтүнең кайбер нәтиҗәләре белән бүлешәбез.

Ни өчен яңа сүзләр пәйда була? Яңа сүзләрнең барлыкка килүе – телнең яшәү һәм үсеш билгесе. Бу процесс лингвистлар тарафыннан төрлечә аңлатыла [1; 4|. Алар, кагыйдә буларак, түбәндәге сәбәпләр аркасында барлыкка килә:

1. Яңа предметлар, күренешләр, төшенчәләр барлыкка килә: цифрлы технологияләр, фәнни ачышлар һәрдаим яңа атамалар таләп итә (мәсәлән, «гаджет», «блогер», «биткоин»).

2. Чит телләрдән алынмалар: глобальләшү процессында төрле мәдәниятләр һәм телләр үзара тәэсир итешә, бу чит тел сүзләренең (күбесенчә инглиз теленнән) безнең телгә үтеп керүенә китерә (мәсәлән, «офис», «менеджер», «стартап»).

3. Телнең эчке үсеше: иске сүзләр яңа мәгънәләр ала, яңа кушма сүзләр, кыскартмалар барлыкка килә. Сүз ясалышының бу төрләрен Р.Ф. Ягъфәров тикшерә [6; 89 б.].

4. Сөйләм модасы, яшьләр сленгы: Телнең бу катламында даими рәвештә яңа, кайвакыт тиз юкка чыга торган сүзләр барлыкка килә (мәсәлән, «краш», «чилл»).

Яңа сүзләрне аңлау һәм үз сөйләмеңдә дөрес куллану хәзерге дөньяда, белем бирү системасында мөһим компетенция булып тора. Сүзлек запасының әһәмияте турында төрле фәнни-педагогик басмаларда ассызыклана [4; 112 б.]. Беренчедән, яңа сүзләрне үзләштерми торып, эффектив аралашу мөмкин түгел, чөнки яңалыкларны, сыйныфташлар, хезмәттәшләрнең фикерләрен, интернеттагы мәгълүматны аңлау кыенлык тудырачак. Икенчедән, белем алу процессы авырлаша: күп кенә фәнни-популяр, профессиональ материаллар үз эченә яңа терминологияне ала. Өченчедән, мәдәни дәрәҗә түбәнәя: әдәбият, кино, музыканы тулысынча аңлау өчен бай сүзлек запасы кирәк. Һәм, ниһаять, сүзлек запасының җитәрлек дәрәҗәдә булмавы үз фикерләреңне төгәлрәк белдерү мөмкинлеген чикли.

Яңа сүзләрнең мәгънәсен ачыклау алымнары төрле. Аларны сайлап алу, урынлы куллану берничә шарт белән бәйле: укучыларның әзерлек дәрәҗәсе һәм сөйләм компетенциясе, укыту максаты, укучыларның яшь үзенчәлеге, укыту-методик комплекс үзенчәлекләре һ.б.

1. *Контекстны анализлау*. Сүзнең мәгънәсен аңлау өчен, ул кулланылган җөмләне, абзацны, бөтен текстны игътибар белән укыгыз. Еш кына тирә-юньдәге сүзләр аның мәгънәсенә ишарә итә: «Авыл читендә, зур елганың ярына терәлеп, иске, караңгы кабахәт йорт утыра иде. Күптән инде анда кеше яшәмәде, шуңа күрә ул ташландык хәлдә калган.» Бу җөмләдә *«кабахәт»* сүзе *«йорт»* сүзенә карата кулланылган.

• Йорт «иске» һәм «караңгы».

• Ул «авыл читендә, зур елганың ярына терәлеп» урнашкан.

• «Күптән инде анда кеше яшәмәде».

• Йорт «ташландык хәлдә калган».

Бу билгеләр *«кабахәт»* сүзен аңларга булыша. *«Кабахәт»* монда *«начар, ямьсез, хәерсез, караңгы, куркыныч»* дигән мәгънәләрдә килә. Йортның ташландык хәлдә булуы, кеше яшәмәве, аның гомуми күренеше «кабахәт»леген ассызыклый.

2. *Сүзлекләргә мөрәҗәгать итү*. Укучыларның сүз байлыгын үстерүдә лингвистик сүзлекләр укыту чарасы да, укыту методы да буларак кулланыла. «Тел дәресләрендә сүзлекләр белән эшләү һәрвакыт төрле укыту системаларында төп алымнардан исәпләнә, чөнки бу алым укучыларның мөстәкыйльлеген, эзләнү-табу-ачу ихтыяҗын, теоретик материалны гамәли эш белән үреп бару, телне гомуммәдәни, тарихи яссылыкта өйрәнү, сүз байлыгын киңәйтү һәм тирәнәйтү мөмкинлекләрен бирә» [2; 587 б.]. Укыту чарасы рәвешендә аңлатмалы, этимологик, тәрҗемәи, синонимик һ.б. сүзлекләр кулланыла. Хәзерге вакытта Татарстан фәннәр академиясендә төзелгән сүзлекләрнең электрон фонды методик әһәмияткә ия [5].

3. *Сүзнең этимологиясен өйрәнү*. Әгәр сүз чит телдән кергән булса, аның төп телдәге мәгънәсен белү ярдәм итә. Күп кенә алынмалар үзләренең башлангыч мәгънәсен саклап кала [6; 89]. Мәсәлән, *«айран (әйрән)»* сүзен аңлату.Укытучы, дәрес барышында, сыйныфка *«айран»* сүзен яза һәм сорый: «Бу сүз нәрсә аңлата? Бу нәрсә ул?» Укучылар, гадәттә, «айран» – ул бер төрле сөт ризыгы» – дип җавап бирергә мөмкин.Аннары укытучы *«айран»* сүзенең этимологиясен аңлата: *«Айран»* сүзе төрки телләрдән килеп чыккан. Күпчелек телләрне белгән галимнәр бу сүзнең борынгы төрки телдә «агыру», «йомырткалану»(сөтнең кату процессы) мәгънәсендәге «аер-» фигыленнән ясалганын раслый. Ягъни, *«айран»* дигән сүзнең тамырында «сөтнең кату процессы» ята. Башта сөт катырыла, һәм ул «айран»га әверелә.Шулай итеп, *«айран»* дигән сүз, башта «катырылган сөт» дигәнне аңлатып, вакыт узгач, шундый продуктның исеменә әверелгән.

4. *Күрсәтмәлелек куллану*. Күрсәтмәлелек – ул укыту процессында предметларны, күренешләрне, хәрәкәтләрне, сурәтләрне турыдан-туры күрсәтү. Яңа сүзләрне өйрәнгәндә, бу алым сүзләрне аңлауны һәм хәтердә калдыруны бик уңышлы итә.Мәсәлән, *«тулпар»* сүзе (татар мифологиясеннән). Тулпарның (канатлы ат) стильләштерелгән, матур, күрәнәш рәсемен яки иллюстрациясен күрсәтеп, «борынгы татар риваятьләрендә очрый торган, канатлы, гаҗәеп көчле ат – тулпар» дип аңлатырга мөмкин. Рәсемдәге атның канатларын, аның могҗизалы кыяфәтен күрсәтеп, *«тулпар»* сүзен аның белән бәйләү методик планда уңышлы алым.

5. *Тәрҗемә итү*.Мәсәлән,*»кызыклы»* сүзе. Укытучы сүзгә яңарак мәгънә бирүче җөмләләр уйлап таба: «Бу китап бик *кызыклы*. Аны укыганда вакытны сизмисең. Русча *«кызыклы»* сүзе *«интересный»* дигәнне аңлата.» «Кичә мин бер кызыклы фильм карадым» дигән җөмләне «Вчера я посмотрел(а) один интересный фильм» дип тәрҗемә итеп, «кызыклы» – «интересный» бәйләнеше чыга.

6. *Сүз ясалышы һәм төзелешенә таяну*.Мәсәслән*,»кульъяулык»* сүзе. Кушма сүзнең ике тамырдан торуын аңлату.Укытучы: «Без яңа сүз өйрәнәбез – кулъяулык. Бу ике сүзнең бергә кушылуыннан ясалган: кул + яулык. Кул – безнең әгъзабыз, яулык – бу баш киеме яки сөлге.

Шулай итеп, кулъяулык – кулга йомшаклык өчен яки киптерү өчен кулланыла торган кечкенә тукыма.» «Кул» һәм «яулык» сүзләренең мәгънәсен белү, аларның кушылуыннан «кулъяулык» дигән сүз килеп чыгуын аңлатыла.

7. *Синонимнар, антонимнар табу.* Мәсәлән, «матур» сүзенә синонимнар табуга мисал. Укытучы яңа сүзне биреп, укучылардан шул сүзгә охшаш мәгънәле сүзләрне табуларын сорый. «Без бүген «*матур»* сүзен өйрәнәбез. Бу сүзгә охшаш, якын мәгънәле тагын нинди сүзләр беләсез? Димәк, *гүзәл, чибәр, ямьле, күркәм* – болар барысы да *матур* сүзенең синонимнары». Укучылар *«матур»* сүзен *«гүзәл», «чибәр»* кебек сүзләр белән бәйләп, аның мәгънәсенең киңлеген аңлыйлар.

Антонимнарга күчкәндә, шулай ук *«матур»* сүзен кулланып мисал китерергә була.Укытучы: «Без *матур* сүзен өйрәндек. Ә аңа капма-каршы мәгънәле, ягъни киресен аңлаткан сүз нинди булыр? Әлбәттә, *ямьсез, чуар, чибәр түгел*.» *«Матур»* һәм *«ямьсез»* сүзләрен бер-берсе белән каршы куеп, *«матур»* сүзенең мәгънәсе ныгытыла, *ямьсез* сүзенең мәгънсе дә ачыклана.

8. *Лингвистик уеннар куллану.* «Лингвистик уеннарны бик еш кына «тел уены» яки «сүзләр белән уйнау» дип атыйлар, чөнки сүз – телнең иң мөһим һәм табигый берәмлеге. «Лингвистик уеннар» укучыларда, уенчыларда уенның эчтәлеге турында уйланучы, тел закончалыкларын ачуга сәләтле экспериментчы ролендә чыгыш ясау теләкләрен уята. Укучы лингвистик уеннар барышында сүзне тарката, җыя, мәгънәсен ача, үзгәрешләр кертә, шул үзгәрешләрне күзәтә, нәтиҗәләр ясый ала» [3; 181 б.]. Мәсәлән, «Эрудит» уены сүзнең мәгънәсен ачуга корылган. Җитәкче (укытучы яки укучы), бер сүз дә әйтмичә, һәркемгә аның лексик мәгънәсен аңлата (визуализация алымы). Балалар фаразлыйлар һәм язалар. Бу төр эш игътибарны үстерә, сүз байлыгын киңәйтә, әйдәп баручы укучыда җөмләләр төзү осталыгын формалаштыра.

9. *Башкалардан сорау.* Әгәр дә сез төгәл мәгънәсен белмисез икән, белгән кешеләрдән (укытучы, хезмәттәш, дус) сорарга оялмагыз. Бу – белем алуның табигый процессы.

10. *Интернет-ресурсларны куллану.* Google эзләү системасы, Википедия, ясалма фәһем (ИИ) кебек белешмәлекләр яңа сүзнең билгеләмәсен һәм кулланылыш мисалларын табарга ярдәм итә ала. Махсус лингвистик порталлар һәм форумнар да файдалы булырга мөмкин.

11. *Актив уку һәм тыңлау.* Китап, газета, журналлар уку, яңалыклар тыңлау, белем бирү тапшыруларын карау кебек гамәлләр сүзлек запасын тулыландыруның иң яхшы юлларының берсе. Очраткан яңа сүзләрне билгеләп бару һәм аларның мәгънәсен ачыклау.

Шулай итеп, яңа сүзләрне үзләштерү – сөйләм камилләштерү процессының аерылгысыз өлеше. Бу юнәлеш сөйләмне баетудан тыш, дөньяны тагын да тирәнрәк аңларга, мәгълүмат агымында югалмаска, аралашуда тагын да уңышлырак булырга ярдәм итә. Тел байлыгын саклау һәм үстерү өчен һәрберебез үз өлешен кертергә, яңа сүзләргә ачык булырга һәм аларның мәгънәсен өйрәнүдә даими активлык күрсәтергә тиеш.

**Кулланылган әдәбият**

1. Львов М.Р. Методика развития речи младших школьников. – М.: Просвещение, 1985. – 176 с.

2. Сагидуллина Л.Р. Возможности использования этимологического словаря татарского языка в системе образования / Актуальные проблемы татарской филологии: Материалы Всероссийской заочной научно-практической конференции с международным участием. – 15 декабря 2017 г. / отв. ред. И.Ф. Зарипова. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2017. – 612 с. – С. 586 – 589.

3. Сагидуллина Л.Р. Лингвистик уеннар нигезендә дивергент һәм иҗади фикерләү камилләштерү мөмкинлекләре / Актуальные проблемы современной татарской филологии: сборник статей VIII Всероссийской научно-практической конференции (11 декабря 2020 г.) / отв. ред. И.Ф.Зарипова. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2020. – 282 с. – С. 179 – 183.

4. Сафиуллина Ф. С. Хәзерге татар әдәби теле. Лексикология. – Казан: Мәгариф, 2002. – 240 б.
5. Электронный фонд словарей / https://suzlek.antat.ru/indexR.php
6. Ягъфәров Р. Ф. Татар теленең морфологиясе һәм сүз ясалышы. – Казан: Мәгариф, 2007. – 192 б.
© Файзуллина А.Г., Сагидуллина Л.Р., 2025

УДК 821.512.145

**Фатхутдинова А.Д.,**
*студент 3 курса Елабужского института КФУ*
*Научный руководитель –* **Габидуллина Ф.И.,**
*доцент кафедры филологии Елабужского института КФУ,*
*г. Елабуга, Россия*

## ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА ТӘНКЫЙДИ РЕАЛИЗМНЫҢ ФОРМАЛАШУЫ

***Аннотация**. Мәкаләдә XIX гасыр ахыры–XX гасыр башы татар әдәбиятында тәнкыйди реализмның барлыкка килү һәм үсеш үзенчәлекләре карала. Гаяз Исхакый иҗатына аерым игътибар бирелә, анда әлеге метод иң тирән гәүдәләнеш ала. Тәнкыйди реализмның иҗтимагый-фәлсәфи нигезләре, аның рус һәм Европа әдәбияты белән бәйләнеше, шулай ук татар җәмгыятенең социаль һәм әхлакый проблемаларының чагылышы анализлана.*
***Терәк сүзләр:** тәнкыйди реализм, татар әдәбияты, Гаяз Исхакый, социаль проблематика, рухи яңарыш.*

Тәнкыйди реализм – дөнья әдәбияты тарихындагы иң мөһим юнәлешләрнең берсе. Ул чынбарлыкны сәнгати аңлауның бер формасы булып, тормышны бар хакыйкате һәм каршылыклары белән генә түгел, ә әхлакый һәм социаль күзлектән бәяләп күрсәтергә дә мөмкинлек бирә. Европа әдәбиятында тәнкыйди реализмның формалашуы XIX гасырның 1830 елларына карый. Русиядә бу ысул самодержавие-крепостной системасының таркалу чорында барлыкка килә һәм ил тормышында барган демократиягә омтылышларның әдәбияттагы чагылышы булып тора. Яңа юнәлешнең асылы – язучыларның чынбарлыкны объектив итеп сурәтләргә, җәмгыятьтәге каршылыкларны ачыкларга, кешене аны чолгап алган мохит белән бәйләнештә күрсәтергә омтылуында. Тәнкыйди реализмның үсешендә А.И. Герцен, В.Г. Белинский, Н.Г. Чернышевский, Н.А. Добролюбов кебек фикер ияләренең хезмәтләре зур роль уйнады. Белинский әдәбият «гади кешеләрне, халык массасын күрсәтергә» тиеш, дип язды. Реалист язучылар – Грибоедов, Пушкин, Гоголь, Некрасов, Салтыков-Щедрин, Толстой, Чехов – крепостной Россиянең каршылыкларын тирән ачып бирделәр, кешенең эчке дөньясын гына түгел, аны тәрбияләгән социаль мохитне дә сурәтләделәр [1; 56 б.].

Татар әдәбиятының үсеше дә гомумиевропа һәм рус әдәби процессына бәйле рәвештә барды. Тәнкыйди реализм ысулы әкренләп, мәгърифәтчелек реализмы һәм романтизм белән үрелеп формалашты. XIX гасыр ахырында – XX гасыр башында татар җәмгыятендә зур үзгәрешләр башланды: милли аң үсте, мәгърифәтчелек хәрәкәте киңәйде, белем алу һәм шәхес иреге мәсьәләләренә кызыксыну артты. 1905 елгы беренче рус инкыйлабы татар зыялыларына көчле йогынты ясап, җәмәгать фикере һәм әдәбият үсешенә этәргеч бирде. Шушы чорда Габдулла Тукай, Фатих Әмирхан, Шәриф Камал, Сәгыйть Рәмиев, Гаяз Исхакый, Галимҗан Ибраһимов кебек язучылар әдәби мәйданга чыга. Аларның максаты – XIX гасыр мәгърифәтчеләре кебек идеаль геройларны түгел, ә реаль кешеләр язмышын,

аларның рухи кичерешләрен, гаделсезлек һәм җәмгыять авырулары белән бәрелешләрен күрсәтү була.

XX гасыр башы тәнкыйди реалистлары әдәбиятны «тормыш көзгесе» дип санады. Бу язучыдан җәмгыять процессларын тирән аңлауны һәм кешенең эчке дөньясына үтеп керү осталыгын таләп итте. Татар язучылары геройларын абстракт идея йөртүчеләр буларак түгел, ә мохит йогынтысында формалашкан тере шәхесләр итеп тасвирладылар. Яңа юнәлеш вәкилләре әхлак, гаделлек, шәхес иреге, хатын-кызлар тигезлеге һәм җәмгыятьнең рухи яңарышы кебек мәсьәләләрне күтәрделәр[1; 88]. Аларның әсәрләренә психологик тирәнлек, җәмгыяви яңгыраш һәм гуманистик рух хас. Татар әдәбияты көнчыгыш һәм мөселман традицияләрен саклап калып, шул ук вакытта рус һәм Европа мәдәнияте казанышларын актив үзләштерә. Чехов, Толстой, Тургенев, Гоголь иҗаты татар язучыларының художество фикеренә көчле тәэсир итә.

Тәнкыйди реализм формалашуында Гаяз Исхакый (1878–1954) иҗаты аерым урын тота. Ул – язучы, публицист, фикер иясе, татар халкының социаль һәм рухи эзләнүләрен тирән чагылдырган шәхес. Аның әсәрләренә гуманизм, кешегә ышаныч һәм җәмгыятьне яңарту идеясе хас. Исхакый күтәргән проблемалар чорның реаль чынбарлыгы белән бәйле: халыкның изелүе, тигезсезлек, рухи коллык, мөселман җәмгыятендә хатын-кыз язмышы. Тәнкыйди реализм идеяләре аның «Ябагы» (1907–1914) әсәрендә аеруча ачык күренә. Әсәрнең үзәгендә – яшь кыз Сагадәт язмышы: ятимлек, фәкыйрьлек, рухи төшенкелек һәм соңыннан яңарыш. Исхакый җәмгыять шартларының һәм социаль гаделсезлекнең кешене түбәнлеккә этәрүен күрсәтә. Әмма шул ук вакытта язучы кешенең иң авыр хәлләрдә дә намусын һәм рухи сафлыгын саклап кала алуына ышана [2; 76 б.].

Язучы геройларының эчке дөньясын зур психологик осталык белән ача. Сагадәт, язмышның авыр сынауларына карамастан, әхлакый чисталыгын саклый. Ул рухи уяну кичерә, белем алырга, камилләшергә, бәйсез булырга омтыла. Аның янында – Абдулла, вөҗдансыз һәм әхлакый кыйммәтләрдән мәхрүм кеше, җәмгыятьнең буржуаз катламын гәүдәләндерә. Бу образ аша Исхакый бай катлауның рухи бушлыгын һәм үзсүзлелеген тәнкыйтьли. Әсәр сюжеты Л. Толстойның «Терелеш» («Воскресение») романы белән аваздаш: Катюша Маслова да, Сагадәт тә газап аша чистарына. Ике язучы да рухи яңарышның кешенең эчке көрәше һәм үз хаталарын аңлавы аша гына мөмкин булуын күрсәтә [3; 36 б.].

«Ябагы» әсәрендә Исхакый XX гасыр башы татар җәмгыяте өчен бик әһәмиятле булган хатын-кызның иреккә чыгу мәсьәләсен күтәрә. Ул хатын-кызны мөстәкыйль шәхес, рухи үсешкә һәм актив тормышка сәләтле зат итеп сурәтл и Сагадәт образы аша язучы милләтнең киләчәгенә ышанычын белдерә [2; 88 б.]. Хатын-кыз, аныңча, яңа буынны тәрбияләүдә хәлиткеч роль уйный; димәк, аның иреге һәм белемле булуы – халыкның яңарышы өчен нигез шарт. Бу фикер татар әдәбияты өчен яңалык була. Исхакый җәмгыятьнең әхлакый һәм гадел була алмавын, әгәр анда хатын-кыз түбән хәлдә калса, раслый.

Исхакый иҗаты татар тәнкыйди реализмының югары ноктасы булып тора. Аның әсәрләренә социаль үткенлек, фәлсәфи тирәнлек һәм гуманистик юнәлеш хас. Язучы җәмгыятьнең бозык якларын фаш итә, рухсызлыкка, тигезсезлеккә һәм шәхесне изүгә каршы чыга. Ул акыл һәм әхлак көченә, халыкның рухи яңарыш мөмкинлегенә ышана. «Ябагы» романы Ф. Мусин, Җ. Валиди, И. Бикташев кебек әдәбият белгечләре тарафыннан югары бәяләнә: алар Исхакыйның реалистик төгәллеген, социаль тирәнлеген һәм сәнгать осталыгын билгеләп үтәләр [3; 65 б.].

Шулай итеп, тәнкыйди реализмның татар әдәбиятында формалашуы – аның үсешендә мөһим баскыч булды. XX гасыр башы язучылары, мәгърифәтчелек реализмы традицияләренә таянып, художество фикеренең яңа дәрәҗәсенә күтәрелделәр. Гаяз Исхакый иҗаты татар әдәбиятының рус һәм дөнья әдәбияты казанышларын үзләштереп, шул ук вакытта милли үзенчәлеген саклавының ачык мисалы булып тора. Тәнкыйди реализм татар язучылары өчен сәнгать ысулы гына түгел, ә чынбарлыкны аңлау, шәхесне тәрбияләү һәм гуманистик идеалларны гәүдәләндерү чарасы булды.

**Әдәбият әдәбият**

1. Баширов Ф.К. XX гасыр башы татар прозасының үсеш этаплары. – Казань, 2002. – 59 б.

2. Исхакый, Г. Г. Әсәрләр: 15 томда. – Казан, 2001. – 3 т. – 448 б.

3. Мусин Ф.М. Гаяз Исхакый (Тормышы һәм эшчәнлеге). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 172 б.


© Фатхутдинова А.Д., 2025

УДК 811.512.145


**Фахртдинова А.А.,**
*магистрант 1 г.о. Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
**Гайнуллина Г.У.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*


## ИЛДАР ЮЗЕЕВ ШИГЪРИЯТЕНДӘ КУШМА ҖӨМЛӘЛӘРНЕ КУЛЛАНУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ


***Аннотация***. *Әлеге мәкаләдә И. Юзеев шигъриятенең синтаксик үзенчәлекләре тикшерелә, шулай ук аның шигырьләрендәге катлаулы конструкцияләрнең стилистик роле карала.*



***Ачкыч сүзләр:*** *стилистика, синтаксис, синтаксик фигуралар, җөмләдәге сүз тәртибе, поэтика.*


Сөйләм типларының һәм стиль төрлелекләренең төзелешен, аларны барлыкка китерүдә сүзнең, грамматик форма яки фонетиканың ни рәвештә кулланылуын тикшерү эше тел белеменең бер тармагы стилистика өстенә төшә. Лингвистик стилистикасының максаты төрле яклы: ул билгеле бер телдә нинди сөйләм стильләре һәм чаралары булуын, аларның бер-берсенә бәйле һәм бер-берсеннән аерып тора торган үзенчәлекләрен, сөйләм төрен һәм стильне барлыкка китерүдә телнең лексик, грамматик һәм фонетик чаралары ни рәвешле кулланыла икәнен ачыклау; телнең үзенең билгеле бер мәгънә яки тойгы белдерүдә, кешенең аңына, уй-кичерешләренә тәэсир итүдәге көч-күәте һәм мөмкинлекләре нинди-моны өйрәнү шулай ук лингвистик стилистика эше.

Татар тел белемендә бүгенге көндә стилистика аз өйрәнелгән өлкәләрнең берсе булып кала. Татар язучылары һәм шагыйрьләренең телен өйрәнүгә багышланган хезмәтләр булуга карамастан, поэтик синтаксиска багышланган мәкаләләр, монографиялар юк диярлек. Шул ук вакытта Башкортостанда туган һәм Татарстанда иҗат итүче талантлы шагыйрь Илдар Юзеев теленең синтаксик үзенчәлекләре моңа кадәр галимнәр тарафыннан тикшерелмәде.

Җөмләдә ике яки аннан күбрәк хәбәрлекле үзәк булганда, кушма җөмлә барлыкка килә. «Ике яки икедән артык хәбәрлеге булган җөмлә кушма җөмлә дип атала. Кушма җөмлә составындагы җөмләләр мөстәкыйль була алмыйлар. Алар бер-берсенә мәгънәсе, төзелеше, билгеле бер бәйләүче чаралар аша бәйләнеп киләләр. Кушма җөмлә составындагы җөмләләрнең бәйләнеше мәгънәви яктан да, логик яктан да, төзелеш ягыннан да тәэмин ителгән булырга тиеш. Кушма җөмләне тиңдәш хәбәрле һәм аерымланган хәлле җөмләләрдән аерып карага кирәк» [3, 314 б.].

Кушма җөмлә составында нинди җөмлә булуга карап, аларны – ике компонентлы кушма җөмлә һәм, икедән артса, катлаулы кушма җөмләгә бүләләр.

Аерым җөмләләре нинди чаралар белән бер-берсенә бәйләнүләренә карап, ягъни бәйләнеш төренә карап, кушма җөмләләр тезмә һәм иярченле кушма җөмләләргә бүленәләр.

Теркәгечләр катнашу-катнашмауга карап, тезмә кушма җөмләләрне теркәгечле һәм теркәгечсез җөмләләргә бүләләр.

Иярченле кушма җөмләләрне, бәйләүче чараларның төренә карап, аналитик һәм синтетик төрләргә бүлеп йөртәләр; җөмләдәге мәгънәләренә һәм функцияләренә карап, иярчен ия хәбәр, аергыч, тәмамлык, урын, вакыт, максат, сәбәп, кире, шарт, рәвеш, күләм, аныклагыч җөмләләргә бүләләр.

Катлаулы кушма җөмләләр, составындагы җөмләләрнең бер-берсенә нинди чаралар белән бәйләнүенә карап, күп тезмәле, күп иярченле һәм катнаш кушма җөмләләргә бүлеп йөртеләләр.

«Узара тезү юлы белән бәйләнгән җөмләләрдән торган җөмлә тезмә кушма җөмлә була. Аерым җөмләләре узара санау, каршы кую интонациясе аша бәйләнгән җөмләләрне теркәгечсез тезмә кушма җөмлә диләр» [3, 158 б.].

Башлар түбән иелгән лә,
Йөзләр кара коелган [4, 206 б.].
Каеннарның яшел толымнарын
Таңда җилләр тарый иделәр,
Нечкәбилләр тып-тын су өстенә
Көзге итеп карый иделәр [4, 123 б.].

Аерым җөмләләрне узара тезүче теркәгечләр белән бәйләнеп килгән җөмлә теркәгечле тезмә кушма җөмлә дип атала. Тезүче теркәгечләр үзләре өчкә бүленәләр: җыючы (һәм, да-дә, та-тә, ни-ни, янә-янә, тагын-тагын), каршы куючы (ләкин, ә, әмма, тик, бары, бәлки, исә), бүлүче (я-я, яки, яисә, әллә-әллә, әле-әле). Мәсәлән:

Бервакытны көзге усал
Җилләр исте
Һәм яшь миләш биек ярдан
Егылып төште [4, 24 б.].
Мин китәрмен, ә сораулар калыр...
Дөнья сораулардан яралган [4, 163 б.].
Кошлар белән бергә син китәсең,
әмма күңелсезлек тоймыйм мин [4, 47 б.].

Тезмә кушма җөмләләрне И.Юзеев шигъриятендә бик яратып куллана.

Тезмә кушма җөмләләр үзара антонимлар, алмашлыклар, уртак төзелеш ярдәмендә дә бер-берсенә бәйләнеп киләләр.

Теркәгечсез тезмә кушма җөмләләрдә санау интонациясе булса, җөмләләр арасына өтер куела; каршы кую интонациясе булса яисә тиз алмашынган вакыйгалар белдерелсә, сызык куела. Теркәгечсез тезмә кушма җөмләләрдә аерым җөмләләр бер-берсеннән өтер белән аерылалар. Һәм теркәгеч алдыннан ике җөмлә өчен дә утрак кисәк булса, өтер куелмый.

«Бер җөмләнең икенчесенә ияреп килүе белән оешкан җөмлә иярченле кушма җөмлә дип атала» [3, б. 164].

Мин беләм: син исән, табармын [4, 73 б.].
Әлегә кадәр юкка мин үземне
Акыллы дип фараз иткәнмен,
Аксакаллар мәҗлесендә булдым:
Мин шактый ук надан икәнмен [4, 114 б.].

Ирячен җөмләләрне баш җөмләгә бәйләп килүдә төрле чаралар катнаша. Җөмләләр дә сүзләрне бер-берсенә бәйләп килгән чаралар аша бәйләнәләр. Кушма җөмләне өйрәнгәндә бу чараларны икегә төркемлеләр. Бер төркем чаралар иярчен җөмләнең хәбәре составында киләләр, хәбәр формасын тәшкил итәләр һәм ия белән ярашып та килмәскә мөмкиннәр. Бу чаралар күбеченсә фигыльнең затланышсыз формалары хәл, сыйфат, исем фигыль белән белдереләләр. Кушма җөмләләрдә ике кисәк бер-берсенә синтетик чаралар ярдәмендә бәйләнәләр. Аларга төрле кушымчалар (килеш кушмычалары, шарт, хәл, сыйфат, исем фигыль кушмычалары кебек, кайбер ясагыч кушымчалар –лы/-ле, -сыз/-сез, -ча/-чә, -дай/-дәй, -мы/-ме сорау кисәкчәсе), бәйлек һәм бәйлек сүзләр һәм янәшә килү чарасы керә.

Мондый чаралар белән баш җөмләгә ияреп килгән җөмләләрне синтетик иярчен җөмләләр дип атыйлар. Бу җөмләләр татар теленең башка Европа телләреннән аермалы булган җөмлә төрләрен тәшкил итәләр. Мәгънә буенча иярчен җөмләләрне 14 төргә бүлеп йөртәләр.

1. Иярчен шарт җөмләләр:

Сез, шомыртлар, аның зифа буен
Ап-ак чәчәк белән төрегез,
Мине сагынып әгәр яшь тамызса,
Иркәләгез аны, сөегез!

2. Иярчен кире җөмләләр:

Басылмады йөрәк ярсулары,
Басылса да юллар тузаны.

3. Иярчен рәвеш җөмләләр:

Килдем сиңа бары ике сүзне:
«Нихәл, күрше?» – диеп әйтергә,
Шигъриятнең бер илчесе булып,
Сөенеп һәм көеп әйтергә.

4. Иярчен сәбәп җөмләләр:

-Нәселемне минем таркатканнар,
Иманлыдан гаеп тапканнар,
Ә бабамны, мулла булган өчен,
Урыс авылында атканнар.

5. Иярчен ия җөмләләр:

Күз алдыма килә:
Горур атлап,
Вуз ишеген атлап керәсең.

6. Иярчен аергыч җөмләләр:

Хәзер инде башка кошлар сайрый
Ул су алган чишмә янында.

7. Иярчен тәмамлык җөмләләр:

Менә берәү җилләр исүенә
Тәрәзәсен ачып куйган да
Өзелеп-өзелеп синең көйне уйный
Чумган килеш тирән уйларга.

8. Иярчен аныклагыч җөмләләр:

-Әлегә кадәр юкка мин үземне
Акыллы дип фараз иткәнмен,
Аксакаллар мәҗлесендә булдым:
Мин шактый ук надан икәнмен.
-Алларында кызгылт ут яна:
Башын иеп, малкай туктала.

И. Юзеевның без тикшергән җыентыкларында 14 төр иярчен җөмләләрнең бары 8 төре генә күзәтелде. Автор иярчен шарт, кире, рәвеш, сәбәп, ия, аергыч, тәмамлык, аныклагыч җөмләләрне бик еш һәм уңышлы кулланыла.

Рус телендә синтетик иярченле кушма җөмләләр юк. Андагы иярчен җөмләләрнең хәбәре һәрвакытта затланышлы формада була, бәйләүче чара хәбәр составында түгел, ә аерым тора. Татар телендә бу җөмләләрне аналитик җөмләләр дип атыйлар. Хәбәре составында бәйләүче чара килмәгәнлектән, аналитик иярчен җөмләнең хәбәре баш җөмләнеке кебек үк тулы, затланышлы формада була. Аналитик чараларга мөнәсәбәтле сүзләр, ияртеүче теркәгечләр һәм көттерү паузасы керә. Мөнәсәбәтле сүзләр – иярчен җөмләләрне алыштырып һәм иярчен җөмләне баш җөмләгә бәйләп килә торган сүзләр. Алар күбесенчә алмашлыклар белән белдереләләр. Башка бәйләүче чаралардан аермалы буларак,

алар бәйләүче чара булып та, җөмләнең аерым бер кисәге булып та киләләр. Мөнәсәбәтле сүзләр парлы һәм ялгызак булалар. Парлы мөнәсәбәтле сүзләрнең бер өлеше - сорау, икенчесе күрсәтү алмашлыгы булып килә. Мәсәлән: кем-шул, кемнән-шунан, кайда-шунда, ничек-шулай. Ялгызак мөнәсәбәтле сүзләргә шуңа, шул, шуны, мондый, шуның өчен, шуңа карамастан, шулай да, алай да кертелә. Ялгызак мөнәсәбәтле сүз вазифасын менә нәрсә, менә шул, бер, аннары, югыйсә, юкса, алайса кебек сүзләр дә башкара ала.

Мөнәсәбәтле сүзгә карап, баш һәм иярчен җөмләләрне аерып була. Күрсәтү алмашлыгы белән белдерелгән мөнәсәбәтле сүз һәрвакыт баш җөмлә составында, сорау алмашлыгы булганы иярчен җөмлә составында килә. Мәсәлән:

1. Күңел тели шуны: иң ахыры
Сүзен эзлим Фатих Кәримнең.
2. Тоям: бу моң килә борынгыдан,
Шаулап-күкрәп миндә тынгандыр...
3. Була шулай: кайчагында
Таштай катып кала җаным... [4, 128 б.].
4. Сизәм ич мин: зур кайгың бар
Эчеңдә... [4, б. 127].

«Икедән артык хәбәрлеге булган җөмлә катлаулы кушма җөмлә дип атала. Аерым җөмләләре үзара тезү юлы белән бәйләнеп килгәндә, күп тезмәле катлаулы кушма җөмлә барлыкка килә, икедән артык җөмлә ияртү юлы белән ияреп килсә, бу күп иярченле катлаулы кушма җөмлә була. Бер җөмләдә җөмләләр тезү юлы белән дә, ияртү юлы белән дә бәйләнеп киләләр, бу җөмлә катнаш кушма җөмлә дип атала» [12, 192 б.]. Мәсәлән:

1. Йомшак җилләр булып исәрмен дә
Тәрәзәңне килеп кагармын,
Мин кагармын, син качарсың, -
Йөрәгемә утлар ягармын.

«Күп тезмәле катнаш кушма җөмләләрдә икедән артык аерым җөмләләр төзүле бәйләнешне белдерүче чаралар – тезүче теркәгечләр, санау яисә каршы кую интонациясе ярдәмендә бер-берсенә бәйләнеп киләләр» [3, 378 б.].

- Әллә урман, әллә болыт,
Әллә рәсем, әллә чын.
- Сине уйлап янам,
Ник килмисең һаман,
Күңелем эзли сине, табалмый [4, 277 б.].

«Бер баш җөмләгә ике яки икедән артык җөмлә ияргәндә, күп иярченле катнаш кушма җөмлә барлыкка килә» [3, 379 б.].

- Юк, мин яши алмыйм алай:
Әзер утлар табып,
Җил кай якка иссә,
Шунда таба авып [4, 55 б.].
- Сау булыгыз,
Минем төсем итеп, сөйгәнемнең
Йөрер юлын бизәп торыгыз,
Җырлый-җырлый эшкә барган чакта,
Кара толымнарын үбегез! [4, 16 б.].
- «Тегеләй ит, болай ит!» дип,
Шайтаным котыртса да,
Кайвакытта төп башына
Шактый нык утыртса да,
«Азмыштан узмыш юк» диеп,
Аздырса да, кызмадым [4, 341 б.].

И. Юзеев шигырьләрендә гади җөенке, эмоциональ яктан бай җөмләләр күбрәк очрый, әмма катлаулы кушма җөмләләрне дә ул бик уңышлы куллана. Илдар Юзеевның шигырьләрен уку, аңлау һәм текст анализлау күнекмәләрен үстерү өчен татар теле дәресләрендә кулланыла ала. Аның хезмәте татар әдәбиятының искиткеч үрнәге булып тора һәм укучыларга татар халкының теле һәм мәдәнияте атмосферасына чумырга мөмкинлек бирә. Юзеев әсәрләрен өйрәнеп, укучылар сүз байлыгын киңәйтә, язу күнекмәләрен күтәрә һәм үзләрен төгәл һәм иҗади итеп татар телендә белдерергә өйрәнә ала. Татар теле һәм әдәбияты дәресләре бергә уздырылган очракта язучының иҗаты белән бергә җөмләләрне тикшерү һәм аларның тексттагы стилистик ролен билгеләү уңышлы алымнарның берсе булырга мөмкин.

**Список литературы**

1. Курбатов Х.Р. Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы. – Казан; Мәгариф, 2002. – 199 б.
2. Поварисов С.Ш. Сүз һәм сәнгатьле сөйләм. – Уфа: Китап, 1997. – 166 б.
3. Татар грамматикасы. 3 томда. – Т.III. – Москва: Инсан, Казан: Фикер, 1999. – 510 б.
4. Юзеев И. Мәхәббәт китабы. Шигырьләр, җырлар, поэмалар. Шигырь китапханәсе. Ринат Мөхәммәдиев кереш сүзе. – Татар. кит. нәшр., 1988 – 352 б.

© Фахртдинова А.А., Гайнуллина Г.У., 2025

УДК 1751

**Хазраткулова А.В.,**
*доцент кафедры узбекского и иностранных языков*
*Джизакского политехнического института,*
*г. Джизак, Узбекистан*

## КЛАССИФИКАЦИЯ ПАРЕМИЙ В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

***Аннотация***. *Цель исследования – проанализировать различные подходы к дефиниции и классификации паремий (пословиц и поговорок) и их лингвокультурные особенности в русском и испанском языках. В статье определено понятие «паремия» и ее виды, изучена проблема характеристики паремий (в русском и испанском языках). Научная новизна заключается в примененном подходе рассмотрения широкого спектра паремиологических единиц, который позволяет установить происхождение паремий, определить их лингвокультурные особенности, коннотации, трансформации. В результате доказано, что изучение паремиологического фонда любого языка позволяет увидеть картину мира носителей данной лингвокультуры, потому что паремии показывают, как в данном языке отражаются различные исторические, культурологические, религиозные и т.д. явления и процессы.*

***Ключевые слова****: паремия; паремиология; лингвокультура; языковая картина мира.*

Актуальность исследования паремий объясняется тем, что, несмотря на большое количество работ по данному вопросу, до сих пор не существует единого определения и классификации паремий, также лингвисты расходятся в вопросе о том, к какой области относится паремия. Безусловно, паремия рассматривается как часть фольклора. В последнее время многие отечественные лингвисты также вносят ее в состав фразеологии (А. В. Кунина), некоторые исследователи (В.Н. Телия, Н.Н. Амосова, А.М. Бабкин) выступают против отнесения паремии к этому разделу лингвистики (Шайхуллин, Зарипова, 2017).

Кроме того, тема паремии является важной и актуальной, потому что пословицы и поговорки отражают видение народом, объединенным общей культурой, картины мира, его отношение к различным явлениям и проблемам, обобщают в единое целое и образно

оформляют мысли народа по разным вопросам (Рыбникова, 1961). Поэтому изучение паремий имеет непосредственную связь с изучением культуры, истории, языковой картины мира народа.

Интерес к исследованию паремий сформировался в 70-е гг. XX века после большого перерыва из-за утери термином своего исконного значения, связанного с религиозными текстами, и признания этого значения архаичным. Проблема определения и классификации различных устойчивых выражений, таких как поговорки, фразеологизмы и т.д., активно разрабатывалась в лингвистике в 60-80-х годах в работах В.В. Виноградова, В.Л. Архангельского, А.М. Бабкина, Б.А. Ларина, М.М. Копыленко, З.Д. Поповой, А.И. Федорова, С.Г. Гаврина, Л.И. Ройзензона, В.П. Жукова, Н.М. Шанского, А.М. Эмировой и других (Антонова, Бредис, Владимирова и др., 2020). Самыми выдающимися отечественными паремиологами являются Г. Л. Пермяков, С.Д. Мастепанов, В.М. Мокиенко, М.А. Черкасский. В 70-х гг. стали появляться первые дефиниции термина в актуальном значении. В последние годы было написано множество работ, посвященных именно определению термина «паремия» (Шайхуллин, Зарипова, 2017).

Пословицы и поговорки ученые и исследователи относят к паремиям, которые изучает и классифицирует такой раздел филологии, как паремиология (Шайхуллин, Зарипова, 2017). На данный момент уже имеется множество исследований в данной научной области, однако не существует единого точного определения понятия «паремия».

Для достижения цели исследования были поставлены следующие задачи: – определить понятие «паремия»; – сопоставить основные единицы паремиологии в русском (понятия «пословица» и «поговорка») и испанском («refrán», «dicho», «proverbio») языках. Основными методами исследования стали следующие: метод описания, сравнения, классификации, метод анализа и синтеза теоретического материала. Теоретической базой послужили работы в области фразеологии (Пермяков, 1970; Даль, 1989), в области паремиологии (Черкасский, 1978; Антонова, Бредис, Владимирова и др., 2020; Леднева, 2015; Мартынова, Митрофанова, 1986; Матвеева, Серегина, 2009; Меньшакова, 2020; Рыбникова, 1961; Соболев, 1983; Тарланов, 1999; Шайхуллин, Зарипова, 2017; Rodríguez Manzano, 2014; Zarate, 1999), в области имен собственных (Суперанская, 2007; Сызранова, 2013; Подольская, 1988), в области изучения агионимов (Бугаева, 2007; Лаврентьева, 2017; Коренева, 2013; Iglesias Ovejero, 1982).

Практическую значимость настоящей работы определяет возможность применения ее материалов и результатов при подготовке и проведении лекционных и семинарских занятий по курсам «Языкознание», «Лексикология», «Практика устной и письменной речи», «Стилистика», а также в рамках спецкурсов «Фразеология», «Ономастика», «Антропонимика», «История и теория фольклора». Основная часть Пословицы и поговорки ученые и исследователи относят к паремиям, которые изучает и классифицирует такой раздел филологии, как паремиология (Шайхуллин, Зарипова, 2017). На данный момент уже имеется множество исследований в данной научной области, однако не существует единого точного определения понятия «паремия». Рассмотрим этимологию понятия для более точного понимания его сущности. Слово «паремия» происходит от греческого «paroemia» и означает «притча».

По библиологической версии возникновения слова, изначально оно обозначало отрывок притчи из религиозных текстов в христианстве (Мень, 2002). Притча носит иносказательный характер и заключает в себе мораль, нравственное наставление. В начале прошлого столетия слово утратило свое исконное значение и сейчас является филологическим, а точнее фразеологическим термином (Шайхуллин, Зарипова, 2017). Необходимо рассмотреть, какие дефиниции дают лингвисты понятию «паремия». М. А. Черкасский (1978) определяет паремию как «минимальную единицу надъязыкового семиотического яруса, обладающую свойствами клишированности, афористичности и сентенциозности» (с. 36).

Согласно определению, данному Г. Г. Матвеевой и М. А. Серегиной (2009), «паремии – это одна из подсистем языка синтаксического уровня, представленная в виде полного или незаконченного предложения, обладающего лаконичностью и ритмичностью. Для них характерны устойчивость в языке и воспроизводимость в речи, частичное или полное переосмысление, а также семантическая многозначность. Они общеизвестны, широко используются народом, употребляются в дидактических целях, являются единицами осознаваемого выбора в зависимости от речевой ситуации, что делает их прагматически многозначными. К ним относятся пословицы, поговорки и пословично-поговорочные комплексы» (с. 178). Таким образом, несмотря на то, что слово «паремия» в своем исконном значении больше не употребляется и было признано архаичным, семантика слова сохранила поучительный, назидательный характер. Все исследователи паремиологии относят пословицы и поговорки к паремиям. Некоторые ученые, как, например, русский этнограф, фольклорист, писатель В. И. Даль (1989), считают, что кроме пословиц и поговорок к паремиям относятся и афоризмы. В. И. Даль относил к паремиям только те афоризмы, которые переходили в широкое употребление и передавались от поколения к поколению. Ученый-паремиолог, фольклорист Г.Л. Пермяков (1970) кроме всего вышеперечисленного также относил к паремиям сказки, басни, анекдоты.

Таким образом, среди ученых и исследователей нет единой конкретной дефиниции паремии и общепринятого мнения насчет их классификации, однако на основе толкования понятия различными исследователями можем сделать вывод о том, что в основном паремии представлены пословицами и поговорками. Необходимо разграничить эти два понятия. Согласно словарному определению, пословица – «образное выражение, созданное народом и передаваемое из поколения в поколение в устной форме, выражающее законченное суждение, поучение, применяемое ко множеству сходных ситуаций, имеющее иносказательный смысл» (Жеребило, 2010, с. 271). По сборнику пословиц В.И. Даля (1989), пословица – это «коротенькая притча, поучение, понятное и принятое всеми, высказанное обиняком, то есть иносказательно» (с. 14). По мнению З.К. Тарланова (1999), пословица существует только в форме предложения, не делится на меньшие части, выражает одно или несколько суждений.

Также пословицу нельзя распознать, заменив слова синонимами. Пословица отражает жизненный опыт народа и представляет его в виде неких правил.

Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание примеры русских пословиц: «дорога ложка к обеду», «готовь сани летом, а телегу зимой» и т.д. Они являются неизменяемыми законченными суждениями, в которых заложен определенный смысл, поучение. Теперь приведем дефиницию понятия «поговорка».

Если снова обратиться к Лингвистическому словарю, найдется следующее определение: поговорка – это «образное выражение, созданное народом и передаваемое из поколения в поколение в устной форме, не представляющее собой законченного суждения. Это, как правило, образное сравнение, эмоционально окрашенное» (Жеребило, 2010, с. 265). Согласно В.И. Далю (1989), поговорка – это просто метафора без суждения и утверждения, только элемент пословицы.

Поговорками являются, например, следующие выражения: «собаку съел», «ума палата», «заблудиться в трех соснах». Они не представляют завершенных суждений, это лишь метафоры, которые могут являться элементом предложения или пословицы. Далее необходимо выделить общие черты данных видов паремии. Оба понятия означают образное выражение, не имеющее конкретного автора, следовательно, относящееся к фольклору, передающееся от поколения к поколению изустно. И пословица, и поговорка носят образный, метафоричный, иносказательный характер. Это значит, что пословицы и поговорки для извлечения заложенного значения нужно рассматривать не в прямом, а в переносном смысле.

Рассмотрим разницу данных понятий. Согласно А.Н. Мартыновой и В.В. Митрофановой (1986), пословица представляет собой законченную мысль, завершенное предложение, а поговорка – это лишь образная, метафоричная часть суждения. Принимая во внимание данную мысль и вышеприведенные определения, можно заключить, что различие

между этими двумя понятиями с точки зрения грамматики состоит в том, что пословица является законченным суждением, а поговорка – это лишь его элемент и не является предложением. Как считает Ф.М. Селиванов (Соболев, 1983), эти два вида паремии различаются своей грамматической и логической формой. Пословицы имеют форму законченного предложения, представляют собой синтаксическое целое и используются только в готовом виде, не изменяются. Поговорки не имеют такой законченной формы, они приобретают ее только в конкретной ситуации устного или письменного общения. Также пословица носит дидактический, назидательный характер, содержит в себе поучение, нравственный урок, передаваемый с помощью иносказания, метафоры. Она утверждает что-либо, проверенное на опыте поколений («один в поле не воин», «не мил и свет, когда друга нет»).

Поговорка – это лишь образное, гиперболичное, яркое сравнение, окрашенное эмоционально. Поговорки наполняют речь образами, помогают человеку в иносказательной форме оценить какие-либо события или явления (Рыбникова, 1961) («здоровый как бык», «свалиться как на снег на голову»).

Стоит отметить, что эти три пары единиц языка и в испанском, и в русском можно отнести к паремиям, так как некоторые отечественные ученые, в том числе В.И. Даль (1989), относили к паремиям не только пословицы и поговорки, но и афоризмы, если они переходили в общее употребление. Пословицы и поговорки, относящиеся к паремиям, являются «языковыми единицами, закрепившими опыт познания мира народом» (Леднева, 2015, с. 3). Паремии являются неотъемлемой частью любого языка. Безусловно, в языке всегда находят отражение менталитет, культура народа, его картина мира. Паремии очень важны не только с точки зрения лингвистики, но и с точки зрения истории и культуры, так как особенно ярко и четко менталитет народа, его культура, история, традиции и обычаи отражаются в пословицах и поговорках. Это происходит благодаря тому, что они имеют многовековую историю и, хоть и в образной, метафоричной форме, выражают важные идеи и мысли, актуальные для всего народа на данный конкретный период времени, хранят в себе народные наблюдения, представления о мире, сведения о жизни народа. Поэтому с этой точки зрения паремии отражают социально-исторический опыт народа, то, с чем ему пришлось столкнуться за всю свою историю, таким образом давая знания и уроки настоящему и следующему поколениям, отражают то, как данный народ видит окружающий мир. Заключение В современной лингвистике понятие паремия трактуется как единица языка, обладающая чертами лаконичности, афористичности, общеупотребительная и носящая дидактический характер. К паремиям принято относить пословицы и поговорки, однако некоторые филологи и исследователи относят к ним еще афоризмы, сказки, басни (носители фольклора). В испанском языке основными единицами паремиологии являются понятия «dicho», «refrán», «proverbio». Под пословицей в русском языке понимают законченное умозаключение с использованием иносказания, иногда с рифмой, носящее устный общеупотребительный характер и содержащее поучение, наставление. «Поговорка» означает образное выражение, метафору, которая может быть элементом, частью пословицы. В испанском языке понятия «refrán» и «dicho» можно соотнести с пословицей и поговоркой соответственно, на основе схожести их характеристик. «Refrán» представляет собой завершенное суждение, носящее поучительный характер, а «dicho» – меткое выражение, сравнение на основе метафоры. В испанском языке к паремиям относится также понятие «proverbio», которое можно сопоставить с афоризмом, так как это законченная мысль, носящая поучительный характер и изначально принадлежащая известному человеку или мудрецу, а затем перешедшая в общее употребление. Изучение паремиологического фонда любого языка позволяет увидеть картину мира носителей данной лингвокультуры, потому что паремии показывают, как в данном языке отражаются различные исторические, культурологические, религиозные и др. явления и процессы. Паремиологический фонд аккумулирует данные о жизни, истории и культуре народа. Перспективы дальнейшего исследования состоят в возможности изучения комплекса паремиологических источников в

русской и испанской лингвокультурах, в том числе методом сопоставления и сравнительноисторического анализа. Исследование паремий дополняет целостность языковой картины мира.

**Список литературы**

1. Антонова Е.Н., Бредис М.А., Владимирова Т.Е., Гишкаева Л.Н., Иванов Е.Е., Зиновьева Е.И., Комова Д.Д., Ломакина О.В., Макарова А.С., Мокиенко В.М., Нелюбова Н.Ю., Николаева Е.К., Селиверстова Е.И., Семененко Н.Н., Фаткуллина Ф.Г., Хайруллина Р.Х., Цао Ц. Паремиология без границ: монография / под ред. М.А. Бредиса, О.В. Ломакиной. – М.: Изд-во РУДН, 2020.

2. Бугаева И.В. Агионимы в православной среде: структурно-семантический анализ: монография. – М., 2007.

3. Даль В.И. Пословицы русского народа: сборник: в 2-х т. – М.: Художественная литература, 1989. Т. 1.

4. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд-е 5-е, испр. и доп. – Назрань: Пилигрим, 2010.

5. Коренева Ю.В. Онимы в концептосфере преподобнического жития // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Русская филология». – 2013. – № 3.

© Хазраткулова А.В., 2025

УДК 811.512.145

**Халикова А.Т.,**
*магистрант 3 г. о. Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель –* **Зарипова И.Ф.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ЭВФЕМИЗМНАРНЫҢ СТИЛИСТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ
(М. Мәһдиев әсәрләре материалында)

***Аннотация.*** *Мәкаләдә М. Мәһдиев әсәрләре материалында татар телендәге эвфемизмнарның стилистик үзенчәлекләре карала, аларның табигате, барлыкка килү сәбәпләре тасвирлана, эвфемизмнарның максатлары ачыклана. Автор эвфемизмнарның төрле сурәтләү чараларына туры килүче мисалларны тасвирлый.*

***Терәк сүзләр:*** *татар теле, когнитив лингвистика, М. Мәһдиев, эвфемизация, эвфемизм, табу, этикет.*

Кешелек тарихының иҗтимагый аң үсеше түбән булган чорларда сүзнең тылсымлы көченә ышанудан барлыкка килгән табу күренеше әйтергә ярамаган сүзләрне алыштыру өчен әйтергә яраганнарын эзләргә мәҗбүр иткән. Шулай итеп табулашкан сүзләр урынына эвфемизмнар (грек. euphemismos < eu – әдәпле, яхшы + phemio – сөйлим) барлыкка килгән [3, 288 б.]. Тел белемендә турыдан-туры әйтүе уңайсыз, әдәпсез, тупас килеп чыгу ихтималы булган сүзләрне алыштыра торган сүз, тәгъбирләрне эвфемизм дип атыйлар [4, 407].

Хәзерге тел эвфемизмнарының тамырлары ерак гасырларга кайтып кала. Лингвистик планда аларны 19нчы гасырда өйрәнә башлыйлар. 19нчы гасыр ахырында немец лингвисты Г. Пауль беренчеләрдән булып эвфемизмнарны аерып чыгара. Эвфемизация мәсьәләсе бигрәк тә узган гасырның 60-80 елларында популярлык ала. Бу чорда С. Видлак, Дж. Лоуренсның эшләре басыла. Тагын да Русиядә А.М. Кацев, В.И. Шувалов, Н.М. Бердяев һ.б.ларның диссертация эшләре яклана. Эвфемизмнарны төрле телләр материаллары нигезендә Дж. Уильямс, И.Р. Гальперин, В.Н. Телия кебек галимнәр өйрәнә [2, 37 б.].

Телче галимнәр эвфемизмга төрлечә билгеләмә бирә. Мәсәлән, Х. Фаулер (1957): «Тупас сөйләмне әдәпле, йомшак тәгъбир белән алмаштыру», – дип аңлата. Ч. Кейни (1960) фикеренчә, «эвфемизм – ул күңелгә ятышсыз, хурлыклы я курку уята торган сүзләрне башка йомшаграк термин белән алыштыру ысулы». И.Р. Гальперин (1981) эвфемизмны «уңайсыз әйтү ихтималы булганда кулланыла торган сүз яки сүзтезмә» дип билгели. Дж. Лоуренс (1973) эвфемизмга «тупас сөйләшүне йомшак итеп белдергән сүз формалары» дип аңлатма бирә [1, 37 б.]. Бу билгеләмәләрдән күренүенчә, эвфемизмнар синонимнарның бер төрен тәшкил итә.

Лингвистик әдәбият кысаларында эвфемизмнарның белдерелеше, классификацияләренә караган фикерләрне икегә бүлергә мөмкин: 1) кагыйдә буларак, сүзне тел системасындагы лексик-семантик берәмлек буларак карау (Б.А. Ларин, А.М. Кацев, А.С. Куркиев) һәм когнитив лингвистика юнәлешендәге тикшеренүләр (әзер текстлар материалы нигезендә эвфемистик алыштыруларга концептуаль анализ ясау мәсьәләсе белән шөгыльләнү) (Л.П. Крысин, В.И. Заботкина, Н.В. Тишина, В.П. Москвин).

Лингвистик теорияләргә мөрәҗәгать иткәндә, хәзерге җәмгыятьтә һәм мәдәнияттә эвфемизация төшенчәсенең эчтәлеге киңәюне күзәтергә мөмкин, чөнки галимнәр эвфемия феноменын, бөтен булган характеристикаларын күз уңында тотып, киң дәрәҗәдә билгелиләр (Е.П. Сеничкина, М.Н. Потапова). Эвфемизмнарның традицион аңламында, функциональ аспектны ассызыклап, «этик нормаларга ярашлы бизәү яисә әйтергә ярамаганны белдерү чарасы» дип бирелә (А.А. Реформатский). Бу очракта эвфемизация процессы номинация белән бәйле, ягъни кешеләрнең тормыш һәм эшчәнлегенә кагылышлы аерым темалар һәм өлкәләр эвфемизациягә дучар була – моның нәтиҗәсе буларак табу зонасы аерылып чыга.

Күренешләрнең чын мәгънәләрен яшерүче сәяси эвфемизмнар терминнар ярдәмендә ясала. Бу – төгәл мәгънәгә ия булган аудиториянең бер өлешенә таныш, икенчесенә таныш булмаган махсус сүзләр. Яңа мораль телдә һәм мәдәнияттә чагылыш таба. Иң мөһиме – бу терминнар, фәнни авторитетка ия булып, аңга магик тәэсир итә.

Туры итеп әйтмәү һәм тыюны белдерүче сүзләрне ачыклау, билгеләү, тасвирлау өчен критерийлар эзләү актуаль проблемаларның берсе булып тора. Эвфемиянең традицион төшенчәсе күп гасырлар дәвамында бәхәсләр уяткан синонимия белән тыгыз бәйләнгән. Хәзерге вакытта мәгънәләре белән якын булган сүзләр лингвистик әдәбиятта синоним дип билгеләнәләр. Андыйларга мәгънә уртаклыклары нигезендәге лексемаларның барлык диярлек бәйләнешләрен, шул исәптән, перифраз һәм эвфемизмнарны да кертәләр. Сүзләрнең синонимиясе, телдәге закончалыклар белән билгеләнүче тел күренеше буларак, әлеге сүзләрнең нинди предметка караганлыгына бәйле булып чыга. Төрле знаклар системасы шушы системага кермәгән сүзләрне билгеләү өчен кулланыла, һәм бу билгенең мәгънәсе системадан тыш кына ачыла (Д.Н. Шмелев, Ю.Д. Апресян, С.В. Лебедева).

Тел белемендәге тикшеренүләр буенча әлеге феноменны ике төркемгә бүлеп карарга мөмкин. Беренчеләрендә проблематика теоретик аспектта тасвирлана, әмма теоретик фикерләр киң күләмле эмпирик материал белән дәлилләнми. Икенчеләрендә – алар күбесенчә сүзлекләр – киң күләмле эмпирик материал бирелә, ләкин теоретик нигезләрнең ышандырырлык көче аз.

Кешеләрнең сөйләм эшчәнлегендә эвфемизмнарның түбәндәге очракларын билгеләп үтү мөһим: кырыс булган сүзләрне йомшарту, дорфа һәм яман сүзләрне алмаштыру, әдәплелек нормасын бозган тәгъбирләрне алмаштыру; турыдан-туры әйтеп булмаган вакытта; хата яки аңлатманың чын асылын яшерү һәм архаик табулашкан тәгъбирләрне алыштыру. Гомумәдәби телнең бер өлешен тәшкил иткән эвфемизмнар белән беррәттән окказиональ һәм индивидуль-контекстуаль эвфемизмнар да аерыла.

Бер төркем галимнәр фикеренчә, эвфемизмнарның төп максаты – кешенең аңы белән идарә итү, бигрәк тә бу сыйфат сәяси эвфемизмнарга хас.

Бер төрле эвфемизмнарны тану кешеләрдә кыенлык тудырмый, эвфемизацияләүнең чикләре шул дәрәҗәдә җуела: тора-бара алар эвфемистик функция үтәмичә сөйләм нормасы булып китәләр. Икенчеләре – традицион булмаган яисә яңа эвфемизмнар. Эвфемизмнарны

билгеләүнең нигезләре дөнья образына һәм дөнья тел картинасына туры мөнәсәбәттә. Гадәти лексикадан аермалы буларак, эвфемизмнар теге я бу күренешләрнең иҗтимагый бәяләренә сизгер була. Бу эвфемизмнарның статусының телдә һәм сөйләмдә тарихи үзгәрүчәнлеге белән бәйле: бер буында эвфемистик атаулар уңышлы дип саналса, икенчеләрендә эвфемистик алыштыру таләп итүче дорфа сүзләр буларак санала. Эвфемизмнар кеше лексиконында үзгәрүчән, аларның «үз-үзләрен тотышы» «ачкыч» буларак индивидның дөнья образы фрагменты үзенчәлекләре белән билгеләнә. Шулай итеп, җәмгыятьнең үсеше белән эвфемизмнарның референт өлкәсе дә киңәя.

Хәзерге лингвистик әдәбиятта эвфемизмнарның интерпретациясе кешенең яшәеш даирәләре, нинди мотивлар буенча вуальләштерүгә дучар булулары, нинди вербаль чараларның мөһим функция үтәүләренә бәйле.

Эвфемизация феномены объектив факторлардан тыш, «тере» телдә семантик алыштыру үзенчәлекләрен тикшерүнең аерым методларын таләп итүче субъективизмның да әһәмиятле өлешен күз алдында тота.

Эвфемизмнар еш кына сөйләм этикеты чагылышы буларак кулланыла. Кешеләр әңгәмәдәштә уңайсызлык хисе тудырмаска омтыла. Эвфемизация ярдәмендә сөйләмдә, хәтта принципиаль рәвештә вербализацияләнмәгән темаларны да вербализацияләргә мөмкин. Шуңа бәйле рәвештә, А.М. Кацев эвфемиянең бер-берсе белән үзара бәйле берничә аспектын аерып күрсәтә:

– социаль аспект (әхлакый, дини һәм сәяси мотивлар белән бәйле булган эвфемизмнар);

– психологик аспект (эвфемистик алмаштыруга бәйле әйтелешне йомшарту эффекты). Тыелган төшенчәне читләтеп билгеләү кешедә тискәре хис-кичерешләр тудырмый, мәсәлән, курку, оят, җирәнү, ачу һ.б.);

– лингвистик аспект (эвфемизмнарның билгеләре һәм шартлары ачыклана) [1, 25].

Эвфемизациянең максатлары һәм кулланылыш өлкәләре төрле булырга мөмкин.

Һәр милли әдәби телнең үз эвфемизмнар байлыгы бар. Алар халыкның иҗат казанышы булып исәпләнә. Шуларга карап, теге яки бу чорда халык теленең, әдәби телнең торышын, үсеш дәрәҗәсен билгеләп була. Беренче карашка берничә аерым кисәкләрдән торган, ләкин бер мәгънә белдерүче, тел байлыгының әһәмиятле күрсәткече булган сөйләүченең үз фикере белән бәйле эмоциональ бәя бирүче бу берәмлекләрне өйрәнү, аларга дөрес бәя бирү, бу байлыкны сөйләм телен үстерү максатыннан җәмгыятькә җиткерү – гаять әһәмиятле эш.

Эвфемизмнар – татар теле өчен хас күренеш. Алар көчле тәэсир итә торган сүзләрнең йогынтысын азмы-күпме йомшартып, аларны ятышлы, әдәпле яңгырашлы итәләр. Эвфемизмнарның стилистик үзенчәлекләрен, белдерелеш үзенчәлекләрен анализлау өчен М.Мәһдиев әсәрләренә мөрәҗәгать итик. Автор әсәрләрендә эвфемизмнарның еш кулланылуы – аның язу стиленең үзенчәлекле бер ягы.

Эвфемизмнарны белдерелеш үзенчәлекләре буенча берничә төркемгә бүлеп карарга мөмкин Мәсәлән:

1) Метафора белән белдерелгән эвфемизмнар: *Сигез тапкыр ияген тимергә тидерәм дип бәхәсләшеп менсә, аңа әлеге дә баягы үзенең* ***төп байлыгы*** *комачаулады: аның кыстырып куйган күлмәк итәкләре суырылып чыккан, чалбар каешы шактый түбән төшкән иде («Б.-41ел б.»); Сәгать икедә ашханәдә берәр савыт* ***өшегән кәбестә шулпасы*** *бирелә («Б. – 41 ел б.»); Бәлки бу* ***ватык арбаны*** *бераз рәтләп җибәрер ул («К.к. – җ.к.»); Ләкин класста балаларны күреп булмаслык* ***тузан болыты*** *иде («Ф.»);*

2) Чагыштырулар белән белдерелгән эвфемизмнар: *Йөрәк* ***ватык тегермән шикелле*** *кинәт кенә дулап ала да яңадан рәткә керә («К.к.»);*

3) Метонимия белән белдерелгән эвфемизмнар: *Менә син, туганкай, зур урындыкка утыргансың, ләкин бит үз тирәңә ярдәмчеләр итеп гел* ***йомшакларны****, булдыксызларны җыясың («Б.»); Аның каравы әнә – бөтен дөньяга исеме танылган балерина йоклый алмыйча ята: аның балалар бакчасына йөри торган малае эчем авырта дип кич белән әллә ничә*

*тапкыр* ***чүлмәккә утырды*** *(«Ф.»); Ул инде күптән* ***агачлыкка кайтып китте*** *(«К.к.»); Менә син, туганкай,* ***зур урындыкка утыргансың****, ләкин бит үз тирәңә ярдәмчеләр итеп гел йомшакларны, булдыксызлыларны җыясың («Б.»); Зур солдат фурашкасы күзенә үк төшкән,* ***борын аслары юеш****, балчыкка каткан тез башлары, чебиләнгән тәпиләр («К.к. – җ.к.»).*

4) Мейозис белән белдерелгән эвфемизмнар: *Менә гадәттән тыш зур энергияне сарыф итеп Былбылниса үзенең Хәкимҗанын саклый, гармунын кулына да алдырмый, чөнки белә – бераз төшереп алса, Хәкимҗанның* ***авызы ыргакларыннан ычкынып китә****, күзләре майлана һәм ул гармунын күтәреп хатын-кызларның авызы янына килеп аерым-аерым җырлатып йөрергә ярата («Ф.»); Ибруш малае Миңнулла – хатыны белән бозылышып, дилбегәсе койрык астына кереп йөргән көннәр иде –* ***җиңел баштан*** *өйгә үк килеп керде («К.к.»); Шмагин буйга да кечерәк,* ***белеме дә ремесленныйдан узмаган*** *(«К.к.»); Хатын белән расчет. Бик эт халык булып чыкты ул, малай.* ***Уҗымга йөрде*** *(«Ф.»); Бәлеш чыккач,* ***«бәлеш астына калдырыйк»*** *дип, тагын берәүне әдәп белән генә* ***төшерделәр*** *(«К.к.»); Хәтта тарихчыга да* ***чыбыркы очын шартлата*** *Әлтафи («Б. – 41ел б.»); Гата аның янына килеп русча эндәште. Аннан «без дә төшеп калганнардан түгел» дигән сыман* ***бер-ике фразаны немецча да сипте*** *(«Ф.»); ...Теге, яшь курсант вакытында,* ***«чәчәк аткан»*** *винтовкасын тотып полковник каршында дәшмичә торганда, карт офицер аңа болай дигән иде <...> («Ф.»); Чирәмгә чыгарып салгач, Гыйззәтуллинынның иң беренче эше – сеанс алдаыннан алып ашаган* ***сигез порция мороженоедан һәм әлеге инфузорияләрдән арыну булды*** *(«Б.-41ел б.»);*

4) Прономинализация аша белдерелгән эвфемизмнар: *Гөлчирәнең утыруы утыру түгел, чөнки бер төшереп алса, Сабир мәҗлестә хатын-кызлар белән бии башлый, каршысына чакырып алҗыта, өстерәп-суырып ала, чүгә-чүгә биегән вакытта, кызып китеп, хатын-кызның* ***теге төшенә*** *дә,* ***бу төшенә*** *дә кул сала («Ф.»); Әмма инде* ***андый җирләргә*** *үрелергә теләсә кемгә рөхсәт юк! Сез, кешеләрдә, бәлки* ***ул җиргә*** *шулай үрелгәләргә ярыйсыдыр, әмма менә бездә – сыер халкында – тәртип шулай («Ф.»); Бераздан* ***аны да*** *салганбыз – менә булдымы өченче ярты («К.к.»);* ***Теге елларда*** *мин чабата идемме? («Б.»);*

6) Перифраз белән белдерелгән эвфемизмнар: *Бөтен булган аермасы – фамилисендә һәм* ***... су коенганда гына күренә*** *(«Б.-41 ел б.»); Цепьнең иң кырыендагы бер малай, окобын казып бетергәч, бияләйләрен кар өстенә ташлаган да, чалбар төймәсен чишеп, кар өстенә* ***фамилиясен язып маташа*** *<...> Шуңа күрә имза бераз түгәрәгрәк булып чыкты («Ф.»); Инде мин үземнең* ***ялгышлыгымны*** *һәм сиңа күпме хәсрәт чиктергәнемне* ***аңладым*** *(«Ф.»); Төнге сменада ялгыз калып эшләгәндә Хәернисаны* ***харап иткәннәр*** *(«Б.»); Әнә шул* ***яман тавышларның*** *теге ягында ниндидер икенче төрле дәртле тавышлы тормыш бар иде бугай («К.к. – җ.к.»); Карт мичман* ***әшәке сүз*** *әйтеп төкерде (Ф.»);*

7) Синекдоха ярдәмендә белдерелгән эвфемизмнар: *Ә бер айдан авылга хәбәр килде:* ***тупый бүрек*** *яман кеше икән, элекке хатынын да газаплап үтергән икән, хатын-кызны санга сукмый икән («К.к.»); Менә хикмәт – шул кешене бервакыт кинәт кенә күтәрәләр,* ***урындыклы*** *итәләр («Урындагы кеше – шуннан алынган») («Б.»);* ***«А ля»*** *Нәркисне харап итте бугай, башта ул мәһабәт кенә итеп биеде <...> («Ф.»); Әскәрев якасыннан тотып өстерәп чыгарылган һәм класс ишеге янында, каршылык күрсәткәч,* ***артына*** *тез белән типкәннәр («Ф.»); И-и, ирләргә ышансаң, аларга* ***таза тән*** *генә булсын («К.к.»).*

8) Фразеологизм белән белдерелгән эвфемизмнар: *Коммендант Стессель хыянәт итмәсә, без* ***арт сабакларын укыта*** *идек ул макакаларга («Ф.»);* ***Малай тәпие юабыз*** *дип, беренче көннәрдә ир-ат кергәләп чыкты («К.к.»); Миңнулла кызмача хәлдә* ***тел ачты*** *(«К.к.»); Фәләхетдин салкын декабрь көнендә үз өендә, хатыны һәм балалары янында утырганда* ***җан биргән*** *(«Б.»); ...Бибиәсма җиңги* ***үлем түшәгенә яткач****, Фәхрислам, ничектер, йомыш белән кергән иде («К.к.»); Председатель кеше бервакытта да* ***башын ватмый*** *(«К.к. – җ.к.»); Монысына инде Хәмит үзе дә көч куйды,* ***акылын җикте*** *(«Б.»); Әти белән аларның* ***борчаклары бик пешеп җитми****, син күз-колак бул («К.к. – җ.к.»); Әнә сез нәкъ шуңа күрә дә ярлы булгансыз инде, – дип белемле председатель Шәйдулланы* ***төп***

***башына утырта*** *(«К.к.»); Семья шулай итеп* ***суга төшкән балта кебек*** *юк булды («Ф.»); Сугыш җирендә үлеп калган якын кардәшләрегезнең – барчасының* ***туфраклары җиңел булсын*** *<...> («Ф.»); Авыл советы катнашы белән төзелгән бу семьяда нәкъ өч айдан соң тап-таза бер малай* ***дөньяга килде*** *(«К.к.»);* ***Авызым бер тапкыр пеште*** *<...> («К.к.»).*

9) Чит тел сүзләрен куллану очраклары: *Ә син инде теге* ***«черная туча»*** *буласыңмы? Шундый бер егет бар дигәннәр иде мәктәптә? («Ф.»); Иң чибәрләренә* ***«f.off.»****, уртачаларына* ***«f.soll.»****дип язылган; Болары,- диде Рушад елмаеп торган гүзәлләрне күрсәтеп,-»фюр офицерлерен»- офицер сөяркәләре, ә тегеләре – «фюр зольдатен» – солдатлар өчен («Ф.»).*

Барлык вакыйгаларның юморга төрелеп бирелүе әсәрнең җәлеп итү көчен тагын да арттыра. Бу текстларны кат-кат укыйсы, язучынының җанлы итеп биргән образлары белән бер утырып сөйләшәсе, алар арасында кайнашасы килә. Башка тел-стиль сурәтләү чаралары белән беррәттән, эвфемизмнарны оста һәм уңышлы файдалану аркасында да әсәрләр зур уңышка ия дигән фикердәбез.

Димәк, эвфемизмнар лексиканың иң борынгы катламына керәләр һәм борынгы кешеләрнең сөйләмендә үк табигать көчләреннән курку тәэсирендә барлыкка киләләр, бу исә эвфемизмнар белән алыштырыла торган билгеле бер сүзләрне куллануга табу тудыра. Аларга кешеләрнең һәм төрле хайваннарның исемнәрен, авыруларны, үлемне, табигать күренешләрен белдерүче эвфемизмнар керә.

Кешенең социальләшүе һәм җәмгыятьтә яшәве эвфемизмнарның башка төрләрен барлыкка китерүгә дә этәрә, аларны этикет дип атарга мөмкин. Бу өлкәдә эвфемизмнар кешенең тышкы кыяфәтен һәм халәтен, кешеләрнең кимчелекләрен һәм әйтергә ярамаган сүзләрне тасвирлау өчен файдаланыла.

Когнитив лингвистика яссылыгыннан караганда, эвфемизмнарны тел системасының яшерен мәгънә чагылышлары буларак билгеләргә мөмкин. Алар яшерен мәгънәгә ия һәм әдәпсез сүзләрне һәм әйтелмәләрне социумда кабул ителгән сүзләргә алыштыру өчен, шулай ук башкалар алдында әдәплелек күрсәтү өчен кулланыла.

**Кулланылган әдәбият**

1. Кацев А.М. Языковое табу и эвфемия / А.М. Кацев. – Л., 2005. – 25 б.
2. Паращенко Ю.В. Явление эвфемии в русском и английском языках. – Барнаул, 2009. – 37 б.
3. Сафиуллина Ф.С. Хәзерге татар әдәби теле. Лексикология (югары уку йортлары өчен). – Казан: Хәтер, 1999. – 288 б.
4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Т. 3. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. – 407 б.

© Халикова А.Т., 2025

УДК 821.512.145

**Халиуллина А.Г.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## АЙГИЗ БАЙМӨХӘММӘТОВ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ КОНФЛИКТ ҺӘМ ГЕРОЙЛАР

***Аннотация****. Мәкалә танылган башкорт язучысы Айгиз Баймөхәммәтов иҗатына анализ ясауга багышланган. Тикшеренүнең төп предметы – «Калдырма, әнкәй!», «Кошка әйләнермен мин», «Әкиятсез балачак», «Алдакчы» һәм «Урын» әсәрләрендәге конфликтның сәнгатьчә чагылышы һәм чишелеше. Автор әсәрләрдә әхлакый-этик һәм социаль проблемаларның куелыш үзенчәлеген карый, шул исәптән ятимлек, гаилә бәйләнешләренең таркалуы һәм шәхеснең рухи деградациясе темасын да игътибар үзәгенә ала. Психологик яктан тулы характерлар тудыруда, милли-мәдәни детальләрне куллануда һәм полифоник хикәяләү төзүдә әдипнең осталыгына аерым игътибар бирелә.*

***Терәк сүзләр:*** *Айгиз Баймөхәммәтов, башкорт әдәбияты, конфликт, сәнгать образы, персонаж, ятимлек, гаилә кыйммәтләре, әхлак, сәнгать детале.*

Айгиз Баймөхәммәтов – язучы, журналист, Россиянең һәм Башкортстанның язучылар (2014) һәм журналистлар (2008) берлекләре әгъзасы, Шәехзадә Бабич исемендәге Башкортстан Дәүләт республика яшьләр премиясе лауреаты (2015). Башкортстанның атказанган мәдәният хезмәткәре (2020). Башкортстан Язучылар берлеге рәисе (2022 елдан), Башкортстан Республикасының Салават Юлаев исемендәге дәүләт премиясе лауреаты (2025).

Айгиз Гыйззәт улы Баймөхәммәтов 1988 елның 27 октябрендә Башкортостан Республикасының Белорет районы Абзак авылында күп балалы гаиләдә туа. Иртә ятим калып, Сермән балалар йортында тәрбияләнә. Башкорт дәүләт университетының башкорт филологиясе һәм журналистика факультетын тәмамлый. Аның әсәрләре республиканың барлык басмаларында да даими басылып тора.

Әдәби барышка ятимлек темасын үзәккә алган «Калдырма, әнкәй» (2016) повесте белән килеп, кешеләр арасындагы катлаулы мөнәсәбәтләрне, гаилә кыйммәтләрен, яшәеш кануннарын ачыклаган башка чәчмә әсәрләре белән дә үзенә игътибарны җәлеп итте. Моңа кадәр әдәбиятта балалар йортында тәрбияләнүчеләрнең бәхетсез, ә кайбер очракта өметле язмышы совет чорында билгеле педагог һәм язучы А. Макаренко «Педагогическая поэма» (1925-1935), А. Рекемчукның «Мальчики» (1970), А. Приставкин «Ночевала тучка золотая» (1981), соңрак А. Семёновның «Поминай как звали» (1999), А. Лихановның «Никто» (2000), Ф. Яруллинның «Яралы язмышлар» (1999), М. Петросянның «Дом, в котором…» (2009) һ.б. әсәрләре аша укучыларга таныш булса да, А. Баймөхәммәтов прозасы үзенең ихласлыгы белән укучыларны битараф калдырмады.

Язучы, журналист, җәмәгать эшлеклесе Айгиз Баймөхәммәтов башкорт әдәбиятын дөньякүләм танытуда да актив эш алып баруы, әсәрләренең бихисап телләргә тәрҗемә ителеп бастырылуы, театр һәм кино жанрына да күчүе сурәтләнгән вакыйгаларның драматик һәм ышандыргыч булуын тагын бер кат исбатлый.

А. Баймөхәммәтов әсәрләре татар газета-журналларында да еш басыла. Татар телендә «Калдырма, әнкәй!» (2018) [3], «Әкиятсез балачак» (2019) [2], «Нахак» (2021) [4], «Кошка әйләнермен мин» (2024) [7] исемле китаплары дөнья күрде.

Айгиз Баймөхәммәтов прозасының төп үзенчәлеге – вакыйгаларның тормышчанлыгында, әдәби материал нигезендә дөрес яшәү кануннарын кабат искә төшерә белү маһирлыгында. Язучы ялтыравык сюжетка, ясалма конфликтка, заман шаукымын чагылдырган геройларга кызыкмый, ә күбрәк яклаусыз калган «урам балалары» алдында торган кыенлыкларны, тормыштагы гаделсезлекләрне, кешеләр арасындагы катлаулы мөнәсәбәтләрне тыгыз, халыкчан тел белән тасвирлый. Аерым очракларда гомумкешелек кыйммәтләренең чынбарлыктагы вәзгыятькә тәңгәл килмәве белән балачакның каршылыклы идея-эстетик моделен тергезә.

«Кошка әйләнермен мин» әсәренең композицион корылышы бер гаиләдәге вакыйгаларны өч ноктадан торып сурәтләү рәвешендә алып барыла. Хикәяләүнең субъективлаштырылган формасын сайлау язучыга сурәтләнелгән хәл-вакыйгаларга әти, әни һәм бала күзлегеннән чыгып бәя бирүгә, аларны бер тарихка җыюга мөмкинлек ача һәм сюжетның киеренкелеген тагын да көчәйтә. Автор сөйләме аның героеның эчке дөньясын тасвирларга ярдәм итә, хисчән хатын-кыз күңелен, уйчан ир-ат фикерләвен, беркатлылыгы һәм үҗәтлеге ташып торган малай уйлары белән үрелеп хисси ноктага җиткерелә. Прологта Клара исемле ханым белән очрашу мизгелен искә алуы авторның битарафлыктан ерак торуын, язганнарының укучылары күңелендә яңгыраш табуын искәртә.

Ун яшьлек Лачынның юлында очраган сынаулар яшьүсмернең тапкырлыгын, самимилеген дә ачып сала. Малайның өйдән качу, базарда куну, хастаханәгә эләгү, кафе хуҗасына коллыкка төшү, караклыкта гаепләнү вакыйгалары тизлеге, көтелмәгәнлеге белән кино кадрларын хәтерләтә башлый. Беренче карашка маҗаралылык итеп кабул ителгән картина аша язучы бала күңелен, бала хыялын югары күтәрә. Гомумән, балачак сурәте, бала

шәхесе белән бәйләп бирелгән эш-гамәлләр, уй-фикерләр язучының әхлакый принципларын ачык чагылдыра. Соңгы еллар татар, башкорт әдәбиятына хас булган «тирән психологизмга омтылу» [8, 323 б.] да үзен ачык сиздерә

Кош булып очу, иңендә канатлар хис итү хыялы повестька романтик буяулар да өсти. Баланы чорнаган чарасызлык, әрнү, сагыш, курку кебек хисләр әти-әнисенә булган мөнәсәбәттә аларның уңай һәм кире якларын күрергә мөмкинлек ача. Әсәр ахырында малайның әтисен яратуы, юксынуы, әнисен бәхетле итеп күрү теләге гаиләдә барлыкка килгән салкынлыкны, аңлашылмаучанлыкны җиңеп чыгарга сәбәп булыр кебек кабул ителә. Гаиләдәге җылы мөнәсәбәтләрнең югалуы ир белән хатын арасындагы аңлашылмаучанлыктан тыш, килен-кайнана бәйләнешләренең катлаулы булуында да чагыла.

Әсәр бер гаилә тарихы кебек бирелсә дә, үзәккә салынган фикер баланың бәхете гаилә бөтенлегендә дигән фәлсәфәне калкытып куя. Ата-анадан торган гаилә моделенең җимерелүе бала аңы кабул итмәслек фаҗига рәвешен ала. Повестьтагы вакыйгалар тәрбия, әдәп-әхлак яссылыгыннан тыш иҗтимагый-фәлсәфи ноктада да үз чагылышын таба. Шәхси трагедия чикләреннән гомумкешелек кыйммәтләре катламына чыккан сюжет ата-ана бурычы, җаваплылык, тугрылык кебек төшенчәләрне ассызыклый.

Кешенең сыеныр урыны, рухи кальгәсе гаилә дигән фикер «Алдакчы» повестында да дәвам ителә. Ялгызы ике бала үстергән Нәфисәнең яклар кешесе булмаганлыктан кыерсытылуы, төрле нахак бәлаләр ягылуы конфликтның нигезен тәшкил итә. Тирә-яктагылар белән күптәннән килгән каршылык улы Идел һәм сатучы малае Ханиф арасында булган бәрелештән соң тагын да куера. Балалары өчен җанын фида кылырга әзер ана, сеңлесе Алтынайны яклап чыккан Идел – бер йодрык, бер кальгә. Нәфисәнең авырлыклар алдына баш бирми, югалып калмый дөреслеккә баруы сокландыра. Әхлакый кыйммәтләрне, яшәеш нигезен ныклы саклаган хатын балаларының киләчәге өчен борчылып эш итә. Авыл кибетендә ялган акчага улына кроссовкилар алырга җыенуда гаепләнгән Нәфисә комиссия алдында куркып калмый, бер чиләк җиләк өчен акчаны полиция лейтенанты бирүне балалары белән өчәүләп дәлиллиләр. Лейтенантның да бу эштә турыдан-туры гаебе юклыгы әсәрдәге конфликтны уңай якка чишәргә мөмкинлек ача.

«Әкиятсез балачак» повесте башта әнисе, күп тә үтми әтисе үлгәннән соң балалар йортына эләккән, авыр шартларда чыныгу үткән Ильяс Мөхәмәтов исемле герой тарихын сөйли. Алдагы ике повестьтан аермалы буларак, бу әсәрдә персонажларның күплеге, үзәк герой тирәсенә туплаган вакыйгаларның төрлелеге игътибарны җәлеп итә. Колейдоскоп көпшәгендәге төсле ташлар сыман ялтырап киткән вакыйгалар чылбырында һәр персонаж үз характер-сыйфатлары белән ачыла. Үзәк герой тирәлегендә хәрәкәт итүче нечкә күңелле Рөстәм, җырчы Айнур, нахакка кыерсытылган Альберт, тыйнак Фәрит, күңелендә авыр кичерешләр йөртүче Рамил, беркатлы куштан Динар, юха, әмма туры сүзле, максатчан Әмилә аерым-аерым вакыйгаларга бәйле күрсәтелә. Тормышка, кешеләргә үчле булып үскән мәкер җанлы Даян сызыгы әсәрнең башыннан ахырына кадәр калкып-калкып китә. Үзәк герой белән бәрелешкә кергән Даян язмышы язучы тарафыннан рухи деградация, кешенең түбәнгә тәгәрү күрсәткече рәвешендә уйланылган. Ильяс өчен әнисеннән калган бердәнбер истәлек – магнитофон кассетасына яздырылган җырны җуйдыручы, татлы-сусыл груша ашау турында хыялларган чакта аны череп аккан җимешкә алыштыручы, әтисенең җылысын саклаган күн каешны талап алучы, кимсетер өчен кушамат тагучы да – Даян. Бер үк шартларда тәрбияләнгән малайлар арасында өстенлеккә омтылган Даянның кансызлыгы, кешелексезлеге җәмгыятьтәге тигезсезлек, шәхси бәхетсезлек кебек уйлануларга алып чыга. Ахырда аның чүплектә ризык эстәп йөрергә мәҗбүр булуы, кайчандыр урланган күн каешка асылынып дөньядан китүе үзе кебек үк ятимнәрнең, яшьтәшләренең күз яше, кылган явызлыклар, күңел тарлыгы өчен түләнәсе җәза рәвешендә кабул ителә. Язучы Даян һәм Ильяс мөнәсәбәтләрен үрә-үстерә барып үзәк геройны характер буларак тулырак ачуга ирешә. Бу адым-кылыклар геройның шәхсән сыйфаты буларак кабул ителүдән бигрәк гомуми, йөзәрләгән, меңәрләгән ятим балалар язмышына хас булган типик күрсәткеч кебек калкытыла. Ахырда хикәяләүченең: «Бер түбә астында яшәп, бер төрле кием киеп, бер үк

ризык ашап үстек. Тик безне язмыш нигә төрле якларга борды соң?» [7, 169 б.] дигән уйланулары укучыны битараф калдырмый.

Язучы балалар йортындагы ятимнәр тормышын явызлык белән изгелек көрәше рәвешендә сурәтләүдән баш тартып, аның катлаулы социаль-психологик укылышын бирә. Җәмгыясенең битарафлыгы тарафыннан тудырылган каты бәгырьлек феномены, беренче чиратта, өлкәннәрнең ятим балалар язмышына каршы күрсәткән системалы битарафлык нәтиҗәсе буларак күренеш таба. Ләкин А. Баймөхәммәтов чынбарлыкны караңгы буяулар белән генә чагылдырмый; аның сәнгати дөньясы беряклы түгел, анда кешелеклелек һәм изгелек кебек төшенчәләргә дә урын бирелә. Повестьта матур, ихлас, күңелдә өмет уяткан мизгелләр дә бихисап. Ачык йөзле, киң күңелле Нәсыйха апа, үзләренә яшәргә алырга килгән Наилә апа образлары аша ышаныч һәм киләчәккә өмет фаразлана.

Балалар йортындагы көнкүрешне чагылдыру, мөдир-тәрбиячеләрнең эш-гамәлләрен күрсәтү геройның тигезлеккә омтылудагы субъектив карашына яшерелгән иҗтимагый тәнкыйтьне тоемларга мөмкинлек бирә. Язучы балаларның авыр көнитеш шартларын, ачлы-туклы тормышын шактый җентекле һәм ышандыргыч итеп сурәтли (сөяк кимерү [7, 118–123 б.], бүләккә комак алып кайту [7, 96–107 б.], металл җыю тарихлары [7, 154–161 б.], һ.б.).

Шулай ук, язучы яхшылык һәм мәрхәмәтлелек, явызлык һәм рәхимсезлек кебек күренешләр белән бәрелешкән катлаулы чынбарлык аша яшүсмернең күңел дөньясын күрсәтә, психологик динамикасын ачыклый. Мәсәлән, тәрбияче Рәйфә Түләбаева образында катыбәгырьлек һәм гамьсезлек сыйфатлары үзенең тулы эчтәлеген таба.

Повесть бүлекләргә аерылган һәм аларның исемнәренә герой күңелендә уелып калган гыйбрәтле, я булмаса аерым бер фикер-нәтиҗәләргә китерерлек хәлиткеч бер вакыйга тергезелгән, төп сюжет сызыгын ачуда ярдәмче булып торалар. Хәзерге әдәбиятта коллаж алымына корылган әсәрләргә хас булганча, «вакыйгаларның үзаллылыгы төп геройга бәйле» [9, 200 б.] итеп оештырыла, бер ноктага туплана.

Әкият – ышаныч, өмет, хыял белән ассоциацияләшә. Ышанычны җимерерлек мохиттә дә омтылышларына тугры калган герой (университетка укырга керү хыялы, һ.б.) үз намусына таяна.

Туганлык хисенең ныклыгы «Әкиятсез балачак», «Алдакчы» әсәрләрендә ачык тоемлана.

Язучы әсәрләренә милли-мәдәни детальләрне оста файдалана, хисси-эмоциональ башлангычны калкытып җибәрә (бал ашау, эти каешы, истәлек дәфтәре, һ.б.).

А. Баймөхәммәтовның «Урын» [6] хикәясендә төп герой – яшь белгеч Зәбир. Вакыйгалар Зәбирнең оешма җитәкчесе Флорид Әгъзамович белән кәләше Сәлимәнең туган ягына – Таулы районына командировкага барырга җыену вакыйгасы белән башланып китә. Сәлимәне дә үзе белән алып барырга ниятләгән Зәбир җитәкчесенең моңа каршы булуы белән очраша. Флорид Әгъзамовичның башка кеше утыртып алып барырга риза булмавы, җитмәсә, тагын кешеләр аласы бар дип ялган сәбәп табуы, төп геройның күңелендә каршылык һәм ачу уята.

Язучы геройлар алдына бер-бер артлы сынаулар куя: район үзәгенә барып җитәләр, ләкин район башлыгы урынында юк, килгән юлда нык буран күтәрелә, кире юлга чыгу мөмкин түгел. Шулай итеп, хикәядәге ике юлчы герой Зәбирнең кайнәсе, Галимә әбинең өенә кунырга мәҗбүр булалар.

Хикәянең төп темасы һәм идеясе булып кешелек сыйфатларының дәрәҗәдән өстен булуы тора. Автор Зәбир образындагы гадилек, түземлек, хезмәтсөючәнлек кебек сыйфатларны Флорид Әгъзамовичның рәсмилеге, горурлыгы, үзен югары势 势 сануы белән каршы куя. Шулай ук артык гади тормышта яшәгән Галимә әбинең киң күңеллелеге, мәрхәмәтлеге – кешеләрнең эчке байлыгы тышкы ялтыравык сыйфатларыннан мөһимрәк икәнен күрсәтә.

Хикәяләү тормышчан, гади тел белән алып барыла, сөйләшү-аралашулар геройларның характерларын ачып салырлык диалогларга корылган. Уңышлы кулланылган тасвирлауларга

(буран, кайнәнең өе) «урын» сүзен уйнату кушыла. «Күңелең киң булса, урын табыла ул, ди торган иде борынгылар» [6, 143 б.] дигән юллар аша язучы әсәрнең төп идеясен җиткерә.

Гомумән алганда, А. Баймөхәммәтов әсәрләре ышаныч, хыялга тугрылык турында сөйли. Үз-үзеңә, көч-куәтеңә ышаныч белән янәшә кешенең тормыш юлын дөрес сайлау хакында уйлана. Бу ышаныч инсанның рухи бөтенлегенә, гаилә ныклыгына, җәмгыятьтәге кыйммәтләргә дә турыдан-туры бәйле. Язучы укучыны һичнәрсәгә дә карамыйча, үзенең хыялыңны эзләп, күккә, биеккә, яңа омтылышларга очарга, яхшылыкка, яктылыкка омтылырга өйрәтә.

**Кулланылган әдәбият**


1. Баймөхәммәтов А. Әкиятсез балачак // Казан утлары. – 2018. – № 10. – Б. 92–146.
2. Баймөхәммәтов А. Әкиятсез балачак: повесть, мәзәкләр. – Уфа: Китап, 2019. – 157 б.
3. Баймөхәммәтов А. Калдырма, әнкәй! – Уфа: Инеш, 2018. – 176 б.
4. Баймөхәммәтов А. Нахак: повесть, хикәя: – Казань: Идел-Пресс, 2021. – 160 б.
5. Баймөхәммәтов А. Урам балалары // Казан утлары. – 2019. – № 11. – Б.89–122.
6. Баймөхәммәтов А. Урын // Казан утлары. – 2020. – №8. – Б. 138–144.
7. Баймөхәммәтов А. Кошка әйләнермен мин. Повестьлар. – Казан: Язучы, 2024. – 172 б.
8. Galina G. G., Gareeva G., Alibaev Z. A., Khaliullina A. G. Poetics Of Psychologism In Bashkir And Tatar Prose Of The Twentieth Century / // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences EpSBS : Humanistic Practice in Education in a Postmodern Age (HPEPA 2019), Ufa, 15–16 ноября 2019 года. Vol. 93. – Ufa: БГПУ им. М. Акмуллы, 2020. – P. 323-333. – EDN KAWLYV.
9. Халиуллина А.Г. Коллаж как постмодернистский эксперимент в литературе // Национальные литературы Поволжья и Приуралья: исследовательские парадигмы и практики: материалы Всероссийского научно-практического семинара, Казань, 24–25 апреля 2024 года. – Казань: Институт языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова АН РТ, 2024. – С. 198-204. – EDN HMMLWX.


© Халиуллина А.Г., 2025

УДК 373.31

**Халиуллина Н.У.,**
*заведующий кафедрой татарского языка и литературы БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа, Россия*
**Якупова З.Ф.,**
*учитель МБОУ СОШ № 1 имени Героя Советского Союза В.Д. Паширова, с. Кушнаренково, Россия*
**Гандалипова А.А.,**
*студент 3 курса БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа, Россия*

## УКУЧЫЛАРНЫҢ ГОМУМ ПСИХИК ҮСЕШЕ ӨЧЕН ЙӨГЕРЕК УКУНЫҢ ӘҺӘМИЯТЕ

*Статья выполнена в рамках научно-исследовательских работ по приоритетным направлениям научной деятельности вузов-партнеров*

***Аннотация***. *Мәкаләдә рус һәм чит ил фәнендә йөгерек укуга теоретик якын килүләргә күзәтү тәкъдим ителә, уку тизлеген арттыруның гамәли методлары карала, шулай ук йөгерек укуның шәхескә йогынтысына анализ ясала.*

***Терәк сүзләр:*** *тиз уку, туган тел, шәхес үсеше, тиз уку, артикуляция, укыту, өйрәнүчеләр.*

Бүгенге көндә кешелек дөньясы үзенең акылы үсешенең әйләнә-тирә дөньяга йогынтысы нәтиҗәләре белән очраша башлады. Техник казанышлар дәрәҗәсе еш кына аларны куллануның һәм бөтен тармакларда җәелдерүнең нәтиҗәләрен дөрес бәяләү һәм хәл итү мөмкинлекләрен шактый узып китә. Без мәдәни мирасны тапшыруның хәзерге мөмкинлекләрен һәм формасын дөрес бәяләргә һәм мондый сорауга җавап табарга тиешбез: дөньяның хәзерге үсеш темпыннан калышмыйча, һәрдаим артып торган мәгълүматны бербөтен буларак ничек үзләштерергә?

Уку белем алуның иң мөһим ысулларының берсе булып кала. Башлангыч мәктәптән алып аның югары баскычларына кадәр белем алу процессы текстлы мәгълүмат белән эш итүгә корылган. Кешенең уку күнекмәсенең ни дәрәҗәдә уңышлы булуыннан аның гомум үсеше, белем алудагы, профессиональ яктан казанышларыда билгеләнә. Хәзерге шартларда зур күләмле мәгълүмат белән эш итү сәләте сорала. Уку компетенциясен үстерү мәсьәләсе 2007-2020 елларга төзелгән «Укуны үстерү һәм аңа ярдәм итү милли программасы»нда ук чагылдырылган булган: «Чтение – это важнейший способ освоения базовой социально значимой информации – профессионального и обыденного знания, культурных ценностей прошлого и настоящего, сведений об исторически непреходящих и текущих событиях, нормативных представлений, – составляющей основу, системное ядро многонациональной и многослойной российской культуры» [7]. Димәк, уку компетенциясен үстерүне, күләмле басма мәгълүматның сыйфатын югалтмыйча үзләштерүне социаль ихтыяҗ буларак билгели алабыз. Шундый шартларда соңгы елларда популярлык казанган йөгерек уку заман таләбе булып кала.

Йөгерек уку (кайбер чыганакларда тиз уку) – укуның ике төп компоненты – уку техникасының һәм укыганны мәгънәви үзләштерүнең югары тизлеген берләштергән уку формасы. Йөгерек уку вакыт аралыгында күпсанлы билгеләрне укуны һәм аны үзләштерүнең югары сыйфатын күз уңында тота. Бүгенге көндә бу компетенциянең нигезендә ятучы психологик эзләнүләр, йөгерек укырга өйрәтүдә аларның әһәмиятен бәяләүче методикалар җитешми. Моңа өстәп, туган телдә йөгерек уку феноменын тикшерүгә багышланган хезмәтләрнең бөтенләй булмавын билгеләргә кирәк.

Йөгерек уку күнекмәсен системалы рәвештә үстерү омтылышлары беренче тапкыр 20 гасыр башында исәпкә алына. 1945 елда укытучы һәм социаль педагог Эвелин Вуд уку тизлеген арттыру буенча гамәли курслар булдыра. Хезмәтенең кереш сүзендә ул үзенең дусты һәм укытучысы, Юта Университетыннан доктор Лоуэлл Лисның (минутына 6000 сүздән артык тизлек белән) искиткеч тиз укый алуына һәм шул ук вакытта укыганны бик яхшы аңлавына игътибар иткәнен сөйли. Эвелин Вуд раслаганча, ул шундый ук сәләтле 100 дән артык кешене тикшергән, алар минутына 1500 сүздән артык тизлек белән укый алган (ул бу тизлекне минималь планка сыйфатында билгеләгән). Югары тизлек белән укучыларның күз хәрәкәтләрен өйрәнгәндә, ул аерма тапкан. Аларның күзләре азрак туктап тора. Бу аларның берьюлы бер сүздән артыграк күрүен аңлата. Юллар буйлап горизонталь рәвештә хәрәкәт итәсе урында, аларның карашы гадәттә диагональ буенча аска таба хәрәкәт итә. Бер фиксация өчен алар тулы бер төркем сүзләрне укыйлар һәм беркайчан да укыганнарына кире кайтмыйлар (регрессия булмау). Үзенең тикшеренүләре нигезендә Эвелин Вуд 12 ел узгач «динамик уку» дип аталган системаны эшкәртә. «Динамик уку» ярдәмендә югарыда күрсәтелгән техникаларга теләгән һәркем өйрәнә ала иде. Бу система турындагы китап 1959 елда [6] дөнья күрә. Вакытлар узу белән, «динамик уку» системасы нигезендә укытуның башка методикалары барлыкка килә.

Эвелин Вуд системасын популярлаштыручысы Питер Камп була. 1979 елда ул үзлегеннән өйрәтүче хезмәт бастыра, балачактан таныш булган процессны аның тәкъдимнәре һәм күнегүләре ярдәмендә яңадан аңларга тәкъдим итә, Автор текстны аңлау кагыйдәләренә

игътибар итә, «нәтиҗәле тиз уку үз эченә югары тизлекне дә, дөрес интерпретацияне дә ала», дип саный [6].

Россиядә XX гасырда уку тизлеген арттыру проблемасы тикшеренүләр өчен мөһим, ләкин аз өйрәнелгән дип телгә алына. Лев Семенович Выготский хезмәтләрендә «уку тизлеген арттыру тексттагы мәгълүматны кабул итү һәм аны эшкәртү системасын камилләштерүгә китерә», дип билгеләнә: «Обычно думают…, что понимание лучше при медленном чтении, однако… при быстром чтении понимание идет лучше, ибо… сама скорость понимания отвечает более быстрому темпу чтения». Ләкин, автор дәвам итүенчә, уку «бик катлаулы психик процесс буларак түгел, ә катлаулы сенсомотор күнекмә буларак карала. Күрү механизмының эше билгеле бер дәрәҗәдә аңлау процессына буйсынучан була» [3, 169 б.]. Алга таба укуның катлаулы психофизиологик эшчәнлек, анда югары психик функцияләрнең турыдан-туры катнашуы, һәм уку үсешенең баланың үсешенә туры пропорциональ булуы билгеләнә. Текстны аңлау «сүзләрнең авырлыгы (мәгънәсе) суммасын» тигезләштерүне күз уңында тота. Шушы пропорция сакланмыйча уку максаты тормышка ашырылмый. Хикәяне аңлау математикада мәсьәлә чишүгә охшаган. Ул ситуациянең дөрес элементларын сайлап алудан һәм аларны дөрес тәңгәллекләрдә тоташтырудан, шулай ук аларның һәркайсына дөрес мәгнә, бәя һәм әһәмият бирүдән гыйбарәт. Уку процессы, укырга өйрәтү эчке сөйләм үсеше белән тыгыз бәйләнгән...» дип өсти автор [3, 169б.].

«Акрын» һәм «тиз» уку терминнары укылган тамгалар / сүзләрнең минут эчендәге санча күрсәткечләре белән конкретлаштырылмый. Уку тизлеген арттыру буенча гамәли киңәшләр өлкәсендә О.А.Андреев һәм Л.Н. Хромовны искә алырга кирәк. Алар интеллектуаль үсеш элементларын (игътибар, хәтер күнегүләре) һәм аутотренинг, релаксация, медитация методларын үз эченә алган тиз укуга өйрәтү программасын эшкәрткәннәр [1].

Авторлар текстны комплексы кабул итәргә тәкъдим итәләр, моның өчен интеграль уку алгоритмы кулланыла. Әлеге алгоритм схематик рәвештә текстның кайсы компонентларын истә калдырырга кирәклеген күрсәтә. Моннан тыш, укучы алдында нинди максатлар куелуына карап, авторлар укуның берничә төрен билгелиләр [1]:

1) Тирәнтен уку. Укуның бу төрендә детальләргә, аларны анализлауга һәм бәяләүгә аерым игътибар бирелә. 2) Ппанорамалы тиз уку. Укуның бу төре тиз укуның камилләштерелгән техникасы нәтиҗәсе булып тора. 3) Сайлап уку. Тиз укуның бер төре булып тора. Аның аермасы шунда ки, тулаем бөтен текст түгел, ә аның билгеле бер фрагментлары гына укыла. Укучы үзенә мәгълүматның нинди аспектлары кирәклеген мөстәкыйль билгели һәм бары тик аларга гына игътибарны юнәлтә. Калган текстны ул укый, ләкин аның эчтәлегенә игътибар итми. 4) Уку-караштыру. Укуның мондый төре китап белән алдан танышу өчен кулланыла. 5) Сканерлау – тексттан кирәкле фактны: исемне, датаны, билгеләмәне тиз эзләп табу.

Рациональ уку мәктәбенә нигез салучы булган М.А. Зиганов йөгерек укуны алшартсыз үзләштерелгән күнекмә буларак билгели һәм фикерләү, игътибар, хәтер механизмнарыннан аерым карый. Тиз уку нигезенә М.А. Зиганов 4 төп уку стратегиясен салган [4]: – карау – эзләү – аналитик – сайлап алу.

С.Е. Михайлов үзенең күнегүләр җыентыгында укыганда «кирәксез бизәкләр»не кисеп ташлауга юнәлдерелгән берничә методика һәм күнегүләр тәкъдим итә. Алар, С.Е. Михайлов фикеренчә, уртача статистик текстларда артыгы белән була [5].

Югарыда санап үтелгән барлык авторлар билгеләп үтүенчә, уку тизлеген мәгълүматны кабул итү һәм аны эшкәртү күнекмәләрен камилләштерү аша үстерергә мөмкин. Нәтиҗәле һәм тиз уку компетенциясенә ия булып, текстны аңлау сыйфатын да сизелерлек арттырырга мөмкин. Гамәли әсбапларның авторлары текстның эчке, мәгънәви ягы белән эшләүгә дә игътибар итәләр, укыган мәгълүматны махсус алгоритмнар ярдәмендә структур кисәкләргә бүлгәләргә тәкъдим итәләр [1]. Авторлар фикеренчә, аңлауның югары дәрәҗәсен саклап уку тизлеген арттыруга йогынты ясый торган төп факторлар булып тел күнекмәләре (текст язылган телгә ия булуның югары дәрәҗәсе) һәм сүзләрне танып белү тизлеге тора.

Димәк, йөгерек уку нигезендә катлаулы когнитив процесслар ята. Аларның үсеш дәрәҗәсе күнекмәнең автоматлашу дәрәҗәсенә дә, уку аша алына торган мәгълүматны интеллектуаль эшкәртү тизлегенә /нәтиҗәлелегенә дә йогынты ясый. Башкача әйткәндә, йөгерек уку күнекмәсен үстерү гомумән кешенең интеллектын үстерүнең бер формасы булып тора.

Гадәти уку – аваз-хәреф һәм мәгънә бәйләнешләрен булдыру. Тиз уку исә «антиципация» дип аталган катлаулы когнитив күнекмәне тагын да интенсиврак куллануны күздә тота. Монда фаразлау, укыла торган текстны алдан күрә белү, укылган материалны кешедә булган когнитив база нигезендә анализлау сәләте. Укучы мәгънәви эчтәлекне генә түгел, ә шәхси тәҗрибәгә нигезләнгән интерпретацияне, эмоциональ һәм логик ассоциацияләрне, шәхси бәяләүне һәм үзенчәлекле кыйммәтләрне үз эченә алган модельне төзи. Бик кыска вакыт эчендә эшләнү сәбәпле, мондый бурыч җитәрлек дәрәҗәдә игътибарны туплауны, шәхеснең барлык интеллектуаль, эмоциональ һәм ихтыяр ресурсларының киеренке эшчәнлеген таләп итә.

Шулай итеп, йөгерек уку компетенциясенә югарыдагыча якын килү аны интеллектуаль хезмәтнең нәтиҗәлелеген күтәрү һәм оптимальләштерү алымы гына түгел, ә гомумән шәхесне камилләштерү һәм үстерү ысулы да була ала, дип ышанычлы әйтә алабыз. Бу күнекмә уку процессын тизләтүдән дә бигрәк аны камилләштерергә мөмкинлек бирә. Тиз уку игътибарны активлаштыра, хәтерне мобилизацияли, интенсив фикерләүне үз эченә ала, укыганны тирәнрәк аңларга һәм ныграк үзләштерергә мөмкинлек бирә.

**Список литературы**

1. Андреев О. А., Хромов Л. Н. Учитесь быстро читать. – Краснодар: Просвещение, 1991. – 170 с.

2. Билая А.М. Скорочтение как инструмент развития личности // Инновационная наука: психология., педагогика, дефектология. – 2020. – Т. 3 № 2. – С.32–48.

3. Выготский Л. С. Выготский: [Сборник]. – М.: Амонашвили, 1996. – 222 с.

4. Зиганов М. А. Скорочтение. Уникальный курс по развитию навыков рационального чтения. – М.: Эксмо, 2012. – 224 с.

5. Михайлов С. Е. Лучше, чем скорочтение: Как научиться читать быстрее. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. – 255 с.

6. Камп П. Скорочтение: как запоминать больше, читая в 8 раз быстрее. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2016. 305 с.

7. Якупова З.Ф., Халиуллина Н.У., Гандалипова А.А. Виды упражнений для развития скорочтения на материале татарского языка). // Вопросы языковых контактов и литературных взаимосвязей в полилингвальном и поликультурном образовательном пространстве: Сб. материалов Всерос. научно-метод. семинара, посвященного 60-летию доктора филологических наук, профессора Илшата Сахиятулловича Насипова, Республика Башкортостан, г. Уфа,11-12 апреля 2024 г. / Сост-ли: И.С. Насипов, И.С. Мансуров. – Уфа: БГПУ им. М. Акмуллы, 2025. – С.538–542.

8. Национальная программа поддержки и развития чтения, 2007. URL: http://www.library.ru/1/act/doc.php?o_doc=1122&o_s

© Халиуллина Н.У., Якупова З.Ф., Гандалипова А.А., 2025

УДК 811.512.145

**Хаматзянова Ф.С.,**
*учитель татарского языка и литературы*
*МБОУ «Сармановская СОШ»,*
*с. Сарманово, Россия*

# ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕН УКЫТУНЫ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК НИГЕЗДӘ ОЕШТЫРУ

***Аннотация**. Тәкъдим ителгән мәкалә татар телен укытуда лингвистиканың бер тармагына – лингвокультурологиягә багышланган. Туган телне белү – үз рухи дөньяңны баету, үз халкыңның, Ватаныңның үткәнен, бүгенгесен һәм киләчәген танып белү ул, шуңа күрә татар теле укытучылары туган тел дәресләрендә башка халыкларның теленә, мәдәниятенә карата кызыксыну һәм хөрмәт тәрбияләүгә юнәлдерелгән бурычлар куярга һәм хәл итәргә тиеш: 1) күнегүләр һәм эш формалары ярдәмендә үз халкына мәхәббәт һәм тугрылык формалаштыру.2) тел материалы өстендә эшләү, туган телгә, мәдәнияткә һәм РФ халыкларының милләтара аралашу теле буларак рус теленә мәхәббәт тәрбияләү; 3) башка халыкларның телләренә һәм мәдәниятләренә ихтирамлы мөнәсәбәт тәрбияләү; 4) Ватанның үткәненә хөрмәт хисе тәрбияләү, үз халкыңа һәм башка илләрдәге халыкларга хөрмәт тәрбияләү; 5) милли үзаңның аерылгысыз өлеше булган Туган илнең табигатенә мәхәббәт тәрбияләү.*

***Терәк сүзләр:** лингвистика, лингвокультурология, компонент, лингвокультурологик ориентация, лингводидактика, билингвизм һәм полилингвизм формалаштыру, психологик-педагогик, лингводидактик һәм лингвистик нигезләр, укыту методлары.*

Соңгы ике дистә елда илебез тормышында булган икътисади һәм сәяси үзгәрешләргә һәм җәмгыятьнең глобальләшүе процессларының тирәнәя баруына бәйле рәвештә, берничә телне белү кешенең социаль һәм икътисадый уңышының мәҗбүри өлешенә әверелде. Килеп туган ситуациядә күптелле пространствода тиз һәм нәтиҗәле ориентлашырга кирәк. Хәзерге заманда әлеге проблема мәктәпләрдә, югары уку йортларында өстәмә белем бирү юлы белән хәл ителә.

Тел мәдәният белән тыгыз бәйләнгән. Ул аңарда үсә һәм аны чагылдыра. Бу идея нигезендә яңа фән – лингвокультурология барлыкка килә, ул XX гасырның 90 нчы елларында лингвистиканың мөстәкыйль юнәлеше буларак формалаштырыла.

Лингвокультурология – лингвистиканың лингвистика белән культурология кисешкән урында барлыкка килгән тармагы, ул телдә чагылыш тапкан.

Культурологиянең игътибар үзәгендә телне һәм мәдәниятне йөртүче буларак кеше тора, аның белеме, милли үзенчәлекләре, үз-үзен тотышы нормалары тора. Бу нормалар аны әлеге мәдәният вәкиле итә. Күптелле җәмгыятьтә телнең яшәеше һәм өйрәнүенә кагылышлы про блемалар тел ситуациясенең гомуми картинасы фонында карала. Аның компонентлары булып Тел статаусы, тел сәясәте,тел компетенцияләре тора.

Әлеге проблеманы аңлау лингводидактика фәненең максаты һәм бурычлары белән тыгыз бәйләнгән: укытучыларның татар теле дәресләрендәге күнегүләрнең лингвокультурологик эчтәлеге аша татар телен укытуның иң рациональ методларын табарга омтылуы.

Укытучы алдында продуктив билингвизм һәм полилингвизмны формалаштыру һәм үстерү, тел шәхесен формалаштыру бурычы тора. Бу проблема хәзерге вакытта аеруча кискенләшә бара, чөнки күпмилләтле дәүләтебездә икетеллелек һәр кеше өчен нормага әверелергә тиеш.

Әлеге бурычны тормышка ашыру мәктәптә татар телен укытуның нәтиҗәлелегенә бәйле, чөнки бу чорда аның нигезе салына, аның нигезендә телне һәм мәдәниятне

үзләштерүнең барлык алга таба процессы төзелә, уңай психологик караш тудырыла, аларга кызыксыну формалаша.

Белем бирүдә лингвокультурологик ориентация югары уку йорты укытучысыннан студентларны сүз белеменә генә түгел, ә тел шәхесен формалаштыручы мәдәни – тарихи мохиттә халыкның тарихы, менталитеты чагылдырылган матди һәм рухи мәдәният феноменына да тартуны таләп итә. Лингвокультурологик материал булган күнегүләр ярдәмендә мөгаллим дөньяның тел картинасын тудырырга, татар халкының мәдәниятен чагылдырган лексика, фразеологизмнар, текстлар белән таныштыра алачак. Татар теле дәресләрендә лингвокультурологик төшенчәләрне формалаштыру процессы туган мәдәнияткә мәхәббәт тәрбияләү, башка халыкларның телләренә һәм мәдәниятләренә ихтирамлы мөнәсәбәт тәрбияләү, аларны дөнья мәдәниятенә тарту белән тыгыз бәйләнгән.

Бүген шәхеснең рухи-әхлакый үсешен тәэмин итүче лингвомәдәни белем бирүнең әһәмияте, аның дөньяга караш потенциалын тәшкил итү кирәклеге һәм дөнья мәдәниятенә интеграция шартлары буларак лингвомәдәни үзаңны формалаштыру аеруча кискен актуальләшә бара. Шуңа бәйле рәвештә тел белән мәдәниятнең үзара бәйләнеше проблемасы актуальләшә, чөнки кешеләрнең рухи аралашуы, халыкларның аңлавы һәм хезмәттәшлеге нәкъ менә мәдәнияттән башлана, ә мәдәниятләр аралашуы шәхесләрне кызыксындыру белән актуальләшә, аның төп чарасы тел булып тора.

Туган телне белү – үз рухи дөньяңны баету, үз халкыңның, Туган илеңнең үткәнен, бүгенгесен һәм киләчәген танып белү ул, шуңа күрә татар теле укытучылары туган тел дәресләрендә башка халыкларның теленә, мәдәниятенә карата кызыксыну һәм хөрмәт тәрбияләүгә юнәлдерелгән бурычларны куярга һәм хәл итәргә тиеш: 1) күнегүләр һәм эш формалары системасы белән үз халкына, әйләнә-тирәдәгеләргә мәхәббәт һәм тугрылык формалаштырырга; 2) тел материалы өстендә эшләп, туган телгә, мәдәнияткә һәм РФ халыкларының милләтара аралашу теле буларак рус теленә мәхәббәт тәрбияләү; 3) башка халыкларның телләренә һәм мәдәниятләренә ихтирамлы мөнәсәбәт тәрбияләү; 4) Ватаныбызның үткәне истәлегенә хөрмәт хисе үстерү, үз халкыңны һәм башка ил халыкларын хөрмәт итү; 5) милли үзаңның аерылгысыз өлеше булган Туган ил табигатенә мәхәббәт тәрбияләү.

Бу бурычларны тормышка ашыру өчен уку материалының түбәндәге төрләрен кулланырга кирәк: 1) конкрет грамматик материалны өйрәнгәндә, укучыларда югарыда күрсәтелгән хисләрне тәрбияләргә ярдәм итә торган тематик дидактик текстларны куллану; 2) дәресләрдә шулай ук тарихи, туган якны өйрәнү материалларын, аерым алганда, Татарстан тарихыннан һәм Россия Федерациясе халыклары тарихыннан файдалану; 3) укучыларның игътибарын Россия Федерациясе халыклары телләренең һәм мәдәниятләренең бер-берсенә тәэсир итешү фактларына юнәлтү, шул ук вакытта укучыларның Россия Федерациясе халыкларының милләтара аралашу теле буларак безнең илдә рус теленең ролен аңлавы, шулай ук туган телгә һәм рус теленә, ерак һәм якын чит ил халыклары телләренә хөрмәт, мәхәббәт тәрбияләүгә ярдәм итү; 4) ватанпәрвәрлекнең бер чагылышы – туган телгә мәхәббәт булуын ассызыклау.

Татар теленә өйрәтүгә эшләнә торган лингвокультурологик концепциясе телләргә өйрәтүнең гомуми психологик – педагогик, лингводидактик һәм лингвистик нигезләренә таяна. Шул ук вакытта ул лингвокультурологик нигезләрне күздә тота һәм лингвокультурология фәненең төп төшенчәләренә таяна.

Телне лингвокультурологик планда өйрәнүнең төп аспектлары булып түбәндәгеләр тора: 1) телне тарихи формалашкан система буларак өйрәнү; 2) телне йөртүче халыкның рухи һәм матди культурасын туплаучы буларак өйрәнү; 3) укучыларның лингвокультурологик компетенциясен формалаштыру. Телгә өйрәтү, бу телдә аралашу процессында мәдәниятсез булмый. Тел күренешләре артында дөньяның социомәдәни картинасы ята. Сөйләм телен чын-чынлап файдалану өчен, телдән тыш фактлар җыелмасын, тел артында яткан нәрсәләрне белергә кирәк.

**Кулланылган әдәбият**

1. Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2007.
2. Гарипова Л.Р. Концепты татарской языковой картины мира: репрезентация в лексеме «ДӨНЬЯ»: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2007.
3. Зайнуллин М.В., Зайнуллина Л.М. Общие проблемы лингвокультурологии: курс лекций. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2008.
4. Закирова Р.Р. Концепт «моң» в татарской языковой картине мира: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2008.
5. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: татар лингвокультурологиясе нигезләре. – Казан: Мәгариф. – 352 б.

© Хаматзянова Ф.С., 2025

УДК 811.512.145

**Хаматханова А.Ш.,**
*студент 2 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель* – **Гайнуллина Г.У.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# ИНТЕРНЕТ ЧЫГАНАКЛАРДА АЛЫНМАЛАРНЫ КУЛЛАНУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ (ВКОНТАКТЕ СОЦИАЛЬ ЧЕЛТӘРЕ МАТЕРИАЛЫНДА)

***Аннотация***. *Бу мәкаләдә Интернет чыганаклардагы алынмаларга анализ ясала, аларның урыны һәм татар теленә йогынтысы ачыклана.*

***Терәк сүзләр:*** *лексика, алынмалар, Интернет теле, сленг, жаргонизмнар.*

Хәзерге заманда мәгълүмат чараларының үсеше, интернет ресурсларның киң таралуы тел үзгәрешләренә зур йогынты ясый. Интернет челтәрендә язма һәм сөйләм теленең үзенчәлекләре формалаша, бу исә яңа лексик берәмлекләрнең барлыкка килүенә, чит тел сүзләренең киң кулланыла башлавына китерә. Аеруча инглиз, рус һәм башка телләрдән кергән алынма сүзләр еш очрый, һәм алар татар интернет киңлегендә дә актив рәвештә кулланыла.

Татар телле кулланучылар интернетта аралашканда төрле алынма сүзләрне татар грамматикасы кысаларында үзләштереп кулланалар. Бу күренеш телнең динамик үсешен, адаптация мөмкинлекләрен күрсәтә, әмма шул ук вакытта милли телнең сафлыгына да йогынты ясый ала. Шуңа күрә, интернет чыганаклардагы алынмаларны өйрәнү – бүгенге көндә тел галимнәре, лингвистлар өчен мөһим мәсьәләләрнең берсе булып тора.

Бу эштә интернет чыганакларында кулланыла торган алынма сүзләрнең төрләрен, аларның кулланылыш үзенчәлекләрен, килеп чыгышын һәм функциональ ролен ачыклау күздә тотыла. Материал сыйфатында татар телендә алып барылучы Telegram төркемнәре, ВКонтакте битләре, сайтлар кебек интернет платформалар сайланып алынды. Алар арасында «Өмет», «Татарча квартирник», «Intertat», «Матбугат.ру» кебек популяр ресурслар бар.

Интернет теленең тагын бер мөһим үзенчәлеге – анда сөйләм теленә, сленгка, молодёжный жаргонга киң урын бирелү. Чөнки күпчелек интернет-контентны яшьләр тудыра, һәм алар, кагыйдә буларак, тел нормаларыннан ирекле, үзара аңлашыла торган "код"лар куллана.

Слэнг – төркемгә караган кешеләр арасында кабул ителгән, рәсми булмаган сүзләр җыелмасы. Интернетта киң кулланылыш алган слэнг сүзләре: «лайк», «репост», «хайп», «топ», «краш», «рофл», «фейл», «угар», «срался», һ.б. Слэнг еш кына аңлатмага мохтаҗ: ул кыска, ирониялә, еш кына эмоциягә йөз тота.

Хәрефләрне махсус рәвештә үзгәртү (капслок: «ЯРЫЙ», сузу: «ррррәхмәт», кыскарту: «бт», «хз», «лол») – интернет теленең үзенчәлекле стиле. Язуда кириллица белән латиницаның аралаш кулланылышы («poka», «rakhmat») очрый.

Язуда сөйләм яңгырашын тудыру омтылышы: «шшшшт», «кхм», «әәәә», «гыгы», «вжух» телнең экспрессиясен көчәйтә, сөйләмне тереләй тапшыру хисе бирә.

Соңгы дистә елларда телләрдә, шул исәптән татар телендә дә, аеруча актив лексик үзгәрешләр күзәтелә. Бу үзгәрешләрнең төп сәбәпләренең берсе – глобализация процессы, ягъни дөньядагы икътисади, мәдәни, мәгълүмати бәйләнешләрнең көчәйүе. Шуның нәтиҗәсендә дөньядагы телләр арасында, бигрәк тә инглиз теле белән бәйле рәвештә, тыгыз бәйләнешләр урнаша.

Татар телендә бу күренеш аеруча яшьләр сөйләмендә, интернет текстларда, социаль челтәрләрдә актив чагылыш таба:

• технологияләр өлкәсе: компьютер, браузер, киберспорт, стрим, хештег, гаджет, контент, фишка, лайфхак;

• социаль челтәрләр һәм массакүләм мәдәният: лайк, пост, чат, блогер, сторис, тренд, хайп, краш, фейк;

• мода һәм көнкүреш: лук, шопинг, бренд, фудкорт, ланч, фастфуд, фитнес, топ, стил.

Бу алынмаларның күбесе инглиз теленнән турыдан-туры яки рус теле аша керә. Кайберләре татар телендә үзләштерелә, җөмлә эчендә төрле килешләрдә кулланыла: «постны укыдым», «лайклар җыя», «стрим карыйм», «контент тудыра». Шулай итеп, алынма сүзләр татар теленең морфологик системасына да яраклаша.

Инглиз теленең тәэсире – фәкать лексик яктан гына түгел, ә фикер йөртү, аңлатма бирү, җөмлә корылышы кебек өлкәләрдә дә сизелә. Бу бигрәк тә яшьләр сөйләмендә күренә. Татар телендә «интернациональ стиль» калыплаша бара: кыска, динамик, эмоциягә корылган җөмләләр, слэнг һәм хэштеглар кулланыла. Мәсәлән: Бу идея бөтенләй топ! Реально шәп контент! Блогерлар аркасында шундый тренд барлыкка килде.

Татар тел җәмәгатьчелеге, тел галимнәре һәм иҗтимагый активлар бу процессны игътибар белән күзәтәләр. Кайбер терминнарга милли аналоглар тудыру омтылышы да бар: контент – эчтәлек, лайк – ошату билгесе, сторис – кыска видеоязма, чат – аралашу бүлмәсе, пост – язма хәбәр. Тик бу аналоглар һәрвакытта да киң кулланышка кереп китә алмый. Чөнки глобаль коммуникация тизлеге, технологияләргә ияләшү темпы алынма сүзләрне өстенлекле итә.

Телгә интернациональ алынмалар – ул күп телләрдә бер үк мәгънәдә кулланыла торган, гадәттә, фән-техника, мәдәният, икътисад, массакүләм коммуникация кебек өлкәләрдән алынган сүзләр. Бу сүзләр, кагыйдә буларак, дөньяның төрле халыклары өчен уртак төшенчәләрне белдерә һәм күпчелек вакытта инглиз, француз, латин, грек, немец телләреннән керә. Татар телендә дә мондый интернациональ алынмалар еш кулланыла һәм бигрәк тә интернет-текстларда, яшьләр мохитендә киң таралган.

Бу төр алынмалар телгә универсальлек, заманча яңгыраш кертә. Алар еш кына яңалык, заман белән бергә атлау билгесе булып тора. Күп очракта бу сүзләр татар теленең фонетик һәм грамматик кагыйдәләре буенча үзләштерелә яки оригинал формасында кулланыла. Кайвакыт алар җөмлә эчендә бөтенләй үзгәрешсез кала.

Тикшерүләр күрсәткәнчә, Telegram төркемнәрендәге язмаларда, Instagram һәм YouTube постларында алынма сүзләр еш кулланыла. Аларның төп функциясе – интернет аралашуның тизлеген, уңайлылыгын тәэмин итү; яңа күренешләрне, техник терминологияне, глобаль мәдәнияттән килгән концептларны аңлату. Мәсәлән, лайк, фолловер, сторис, стрим, креатив, вайб кебек сүзләрне татар телендә еш очрату мөмкин.

Мондый алынма сүзләр сөйләмгә яңа төсмерләр кертә, аны эмоциональ, стилистик яктан баета. Алар еш кына татарча сөйләмгә яраклаштырылган формада языла: лайкладым, контентлар, сторисны карагыз кебек конструкцияләр сөйләмдә һәм язуда актив кулланыла. Бу сүзләрнең кайберләре татар телендә тулы эквивалентларга ия түгел, шуңа күрә аларны

алыштыру мөмкинлеге чикләнгән. Шул сәбәпле, алар татар интернет-мәгълүмат даирәсендә үз урынын тапкан, телнең яңа сөйләм стилен формалаштыручы элементлар булып тора.

Алынма сүзләр татар теленең төп лексик фондын тулыландыра, аеруча яңа төшенчәләрне ачык белдерүдә зур роль уйныйлар. Заманча технологияләр, интернет-медиа, мәдәни һәм социаль күренешләр белән бәйле терминнар (стрим, блогер, контент, лайк, сторис һ.б.) татар телендә дә актив кулланыла башлады. Бу сүзләрнең кулланылышы, беренче чиратта, татар теленең лексик байлыгын арттыруга, аның сөйләмдәге функциональ мөмкинлекләрен киңәйтүгә китерә. Шулай ук алынма сүзләрнең татар теленең грамматик һәм морфологик үзенчәлекләренә җайлашуы, кушымчалар алу (сторислар, блогерлар, лайкладым) һәм яңа сүзтезмәләр төзелүе (контент ясау, креатив фикер) аларның телдә урнашуының ачык күрсәткече булып тора.

Интернет-текстларның үзенчәлекле лингвистик даирә булуы һәм яшьләр телен формалаштырудагы роле дә аерым игътибарга лаек. Телне киң куллану һәм аралашу өчен иркен шартлар тудыручы Telegram төркемнәре, социаль челтәрләр яшьләрнең телгә булган мөнәсәбәтен һәм аны куллану стильләрен үзгәртә, шул ук вакытта телдәге инновацион лексик берәмлекләрнең таралуын һәм кабул ителүен тизләтә. Мондый мәйданчыкларда алынма сүзләр иҗади һәм табигый рәвештә, бер-берсенә кушылып, телнең сөйләм стилен һәм эмоциональ төсен формалаштыра. Кайбер очракларда бу күренешләр телгә байлык өсти, ләкин икенче яктан, туган телнең сафлыгы, аутентиклыгы кимү куркынычы да тудыра. Чөнки алынмалар арткан саен, ана телендәге традицион сүзләр, милли лексика кырына этелә.

**Кулланылган әдәбият**

1. Закиров, М. Глобализация һәм тел: татар теле контексты. – Казан: Казан дәүләт университеты нәшрияты, 2020. – 280 б.

2. Әхмәтова, Ф. Ә. Татар теленең интернет-мәгълүмат мохитендәге үсеше // Тел фәннәре. – 2019. – № 2. – Б. 110–118.

3. Гобәйдуллина, Л. Л. Социаль челтәрләрдә алынма сүзләрнең лингвистик анализы. – Казан, 2021. – Б. 78–85.

© Хаматханова А.Ш., 2025

УДК 1751

**Хамдамова Х.Ш.,**
*доцент кафедры узбекского и иностранных языков,*
*Джизакский политехнический институт,*
*г. Джизак, Узбекистан*

## ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ СТАТУС ПАРЕМИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

***Аннотация.*** *В данной статье рассматривается паремии, которые являются значительной частью фразеологического фонда русского языка. Это родовое понятие, включающее паремии, поговорки, присловья, приметы и др. Как правило, в паремиях сформулирована некая истина или побуждение (императив). Данные языковые единицы обобщают, часто в образной форме, коллективный жизненный опыт и отражают культурные установки и стереотипные представления общества, поэтому паремии представляют собой богатый материал для лингвокультурологических исследований.*

***Ключевые слова****: паремии, культура, поговорки, присловья, приметы.*

К современным паремиям отнесены паремии, поговорки, крылатые единицы, а также их трансформации, созданные современными носителями русского языка. Источниковой базой выступает современные толковые и энциклопедические словари, «Большой словарь

крылатых слов и выражений русского языка», словарь «Антипаремии русского народа», современные сборники русских паремий и поговорок.

Исследователи неоднократно отмечали эту «парадоксальность», «действительность», «срединное положение», «амбивалентность» пословично-поговорочных изречений, позволяющую рассматривать их и как языковые, и как речевые знаки. Характерной особенностью паремии является тот факт, что, с одной стороны, она принадлежит системе языка, а с другой, тесно связана с конкретной речевой ситуацией, т.е. текстом. Особенность паремии заключается в том, что она, как правило, «несёт в себе информацию не об элементе, а о фрагменте внеязыковой действительности» (Савенкова, 2002), что даёт возможность отнести паремии и поговорки к дискурсивным знакам. Однако несмотря на тесную связь семантики паремии с её конкретной реализацией в речи, данные единицы не могут быть рассмотрены только как элементы дискурса вне своего места в языковой системе, поскольку он представляют собой устойчивые, клишированные выражения, зафиксированные в словарях и фольклорных сборниках.

Некоторые исследователи придерживаются противоположной точки зрения, например, Н.Н. Амосова считает, что ни по содержанию, не по функции паремии не могут быть включены во фразеологию (Амосова, 1963). Г.Л. Пермяков пишет, что паремии сложнее фразеологизмов, поэтому можно говорить об отдельном паремиологическом уровне языка (Пермяков, 1998). При определении лингвистического статуса паремических единиц паремических единиц важно принимать во внимание, на изучение какого аспекта паремий и фразеологизмов нацелено то или иное исследование.

Е.Ю. Никтовенко считает, что «в тех исследованиях, в которых акцент делается не на структурные, а на семантические особенности языковых единиц, разграничение фразеологизмов, паремий, поговорок, и афоризмов не является принципиальным» (Никтовенко, 2013).

С учётом существующих подходов к изучению паремиологического фонда русского языка было принято широкое понимание паремии, включающее паремии, поговорки, а также мелкие жанры (как, например, молвушки), при этом паремические единицы отнесены к фразеологии. Такое понимание данного явления отвечает целям работы и позволяет более полно проанализировать прагматический и лингвокультурологический потенциал паремических единиц.

В современной паремиологии актуализируются три из пяти смысловых зон образа «Родина». Две смысловые зоны – страна, гражданином которой являешься, и место рождения – составляют ядро концепта, три другие входят в периферийную зону и незначительны по объёму. В качестве синонимов лексемы родина, согласно данным «Словаря синонимов», выступают слова отечество, отчизна, колыбель, а также словосочетания родная сторона (сторонка), родной край, отчий дом, родное пепелище. В контекстном употреблении лексема родина нередко отождествляется с Россией, Русью, страной, русскими, народом. Следовательно, и данные слова, находясь в логическом центре паремий, репрезентирует изучаемый концепт. Очевидно, что в качестве вербализаторов образа Родина названные лексемы и словосочетания будут служить объективаторами информации о месте рождения человека в конкретном ключе и в целом создавать полное представление об исследуемом концепте.

К современным паремиям отнесены паремии, поговорки, крылатые единицы, а также их трансформации, созданные современными носителями русского языка. Источниковой базой выступает современные толковые и энциклопедические словари, «Большой словарь крылатых слов и выражений русского языка», словарь «Антипаремии русского народа», современные сборники русских паремий и поговорок.

Анализ толковых и энциклопедических словарей позволяет выявить пять основных лексико-семантических вариантов имени концепта:

1) место рождения (все толковые и энциклопедические словари);

2) страна, гражданином которой являешься (все толковые словари);

3) место возникновения конкретного этноса;

4) место комфортного существования [Ожегов 2006: 578];

5) место возникновения или происхождения чего-либо (все толковые и энциклопедические словари). Выявленные лексико-семантические варианты представляют одновременно основные смысловые зоны образа Родина, соотносимые с вполне конкретными репрезентантами.

Вербализаторами смысловых зон «место рождения» и «место комфортного существования» выступают лексемы и словосочетания родина, отечество, отчизна, дом, отчий дом, родная сторона (сторонушка, сторонка). Вербализаторами смысловых зон «страна, гражданином которой являешься» и «место возникновения конкретного этноса» выступают лексемы и словосочетания Россия, Русь, страна, русские, народ, святая Русь.

В переносном употреблении часть названных репрезентантов (имя образа «Родина» и лексема колыбель) могут выступать вербализаторами смысловой зоны «место возникновения или происхождения чего-либо». Когнитивный анализ высказываний обнаружил, что чаще всего актуализируется смысловая зона «страна, гражданином которой являешься». Детализация означенного смысла осуществляется через оценку взаимоотношений государства и гражданина.

Паремии являются значительной частью фразеологического фонда русского языка. Это родовое понятие, включающее паремии, поговорки, присловья, приметы и т.п.; паремия – это микротекст, обладающий такими признаками, как устойчивость и воспроизводимость. Как правило, в паремиях сформулирована некая истина или побуждение (императив). Данные языковые единицы обобщают, часто в образной форме, коллективный жизненный опыт и отражают культурные установки и стереотипные представления общества, поэтому паремии представляют собой богатый материал для лингвокультурологических исследований.

Паремиологическая картина мира как часть языковой картины мира позволяет выявить мировоззрение определенного этноса за счёт непосредственной связи с его народным сознанием, поскольку паремии – это тексты преимущественно фольклорного характера. Другим важным аспектом при рассмотрении паремий является их тесная связь с типовыми ситуациями, различными эпизодами повседневной жизни человека.

В паремических высказываниях разными способами закрепляются установленные традицией нормы речевого этикета, фиксируются поведенческие установки, регулирующие межличностные отношения в данном обществе. Паремии выступают ценностными ориентирами, помогают определить, что есть хорошо и что есть плохо в конкретной речевой ситуации. При этом значительная часть единиц паремиологического фонда может самостоятельно выступать в качестве речевого акта благодаря своему семантическому наполнению. Этому во многом способствует характерная для паремий назидательность, сентенциозность. Таким образом, анализ паремий должен производиться с учетом всех его коммуникативных функций.

Паремиологи отмечают разнообразие интенций и ситуаций общения, которые могут быть выражены паремиями, поговорками и пр. В рамках данного исследования особое внимание уделяется речевой ситуации похвалы. Выявление национальной специфики этой ситуации и соответствующего 4 речевого акта представляет большой интерес, поскольку в русской культуре отношение человека к похвале неоднозначно и зависит от множества факторов.

Паремии отражают идеализированную модель мира, соответствующую принятой шкале ценностей, к которой человек должен стремиться. В рамках настоящего исследования паремии анализируются как с точки зрения прагматики, так и с точки зрения лингвокультурологии с целью выявить ценностные установки русского народа, связанные с ситуацией похвалы, и образы, через которые эти установки выражаются.

Паремии как объект исследования привлекают внимание лингвистов различных областей – фразеологов, лингвокультурологов, фольклористов, специалистов по теории коммуникации. Такой интерес к данным единицам объясняется тем, что по своим

коммуникативным и семантическим свойствам они выражают широкий спектр значений и смыслов. Несмотря на большое количество исследований, посвящённых паремиям, вопрос о лингвистическом статусе данных единиц и их месте в системе языка остаётся дискуссионным.

Паремиологический фонд языка представляет богатый материал для исследования связи и культуры в разных аспектах. Особая лингвикультурологическая ценность паремий подтверждается тем, что исследователи отдельно выделяют паремиологическую картину мира как часть языковой картины мира. В семантики паремий и поговорок проявляются культурные коды, через которые осуществляется связь данных языковых единиц с культурой определённого этноса.

Кроме того, в паремиях закреплены принятые в данном лингвокультурном сообществе правила общения, этикетные нормы, связанное с привычками и обычаями социально-ролевое поведение человека. Учёными неоднократно подчёркивается, что в паремиях в концентрированном виде отражаются ценностные установки общества, оценки типичных ситуаций. Таким образом, эти единицы становятся общепринятыми ценностными ориентирами, выстраивая в сознании носителей языка аксиологическую модель мира. Не менее перспективным и актуальным на сегодняшний день является изучение паремий в прагмалингвистическом аспекте.

С точки зрения прагматики, данные единицы могут быть рассмотрены в свете теории речевых актов, что позволяет выявить специфику их функционирования как способа выражения коммуникативных интенций адресанта. Также паремии исследуются как средство речевого воздействия на адресанта, что особенно важно в текстах СМИ, где формирование у адресанта определённого мнения является основной целью адресанта. Уместность использования паремий в речи, а также их интерпретация обусловлены коммуникативной ситуацией, в связи с чем ситуативность признается одним из главных признаков данных единиц, а функция моделирования внеязыковой ситуации – основной их функцией.

Паремии тесно связаны с ситуацией употребления и интенциями говорящего. В то же время они актуализируют в своей семантике культурные установки лингвокультурного сообщества, отражают отношение носителей языка к какому-либо предмету, явлению или событию, при этом чаще всего имплицитно. Вследствие этого, наибольшую трудность при анализе паремий представляет выявление этих скрытых и одновременно очевидных для носителя языка культурных коннотаций, оценок, стереотипов и т.д.

Учёт сложной структуры значения паремии делает необходимым систематизацию исследуемого материала в соединении семантического плана с логическим. Проводя анализ паремиологического воплощения образа Родины в русской и английской лингвокультурах, можно получить описание каждого из них.

Логические расхождения, связанные с неодинаковой продуктивностью лексем в образовании паремий, как мы полагаем, проявляются в несовпадении использовании в качестве компонентов фразеологизмов конкретных, принадлежащих к одному и тому же семантическому полю слов. Данные различия можно объяснить инертностью языковых традиций, неодинаковой символикой отдельных представителей, а иногда и целых разрядов лексико – тематических групп, особенностями семантического членения понятий картины мира. Все это выражается в яркой манифестации национального самосознания в языке. В отличие от лексических расхождений грамматические (структурно-грамматические) расхождения паремий и поговорок могут быть не только частичными, но и полными. В основе грамматических расхождений паремий и поговорок чаще всего лежат особенности употребления грамматических форм и конструкций, свойственных данным языка.

Паремии являются ступенькой в процессе вербализации концепта и представляют собой реализацию определенной его части, которая связана с образом, создаваемым данными паремиями. Метафора является семантическим центром паремий, и присутствие этнокультурных метафор в паремиях делает паремии образными, они являются отражением системы ценностей этого языкового сообщества. Этнокультурные метафоры отражают образ

мира, в них воплощается ценностная иерархия и мифологические представления. Образные составляющие паремий русского и английского языка, несмотря на ряд отличий в средствах экспликации, содержат много общего, что, по-видимому, связано с универсальным характером лингвокультурным свойством, которую они отражают.

Таким образом, анализ современных паремий, репрезентирующих концепт «Родина» через различные вербализаторы, обнаруживает, что подавляющее их большинство детально объективирует представления россиян об одной смысловой зоне – «страна, гражданином которой являешься», – через две ведущие темы: государство и народ, взаимоотношения государства и его граждан.

Эпизодически вербализуется смысловая зона «место рождения», но при этом совершенно не представлены ещё три смысловые зоны: «место комфортного существования», «место возникновения конкретного этноса», «место возникновения чего-либо». Так, смысловая зона «место комфортного существования», весьма популярная в традиционном фольклоре, практически не представлена современной паремиологией.

## Список литературы


1. Свинцова А.А. Лингвокультурная доминанта «дом-родина-чужбина» в русских и английских паремиях: автореферат дис. ... канд. филол. наук. – Ижевск, 2005. – 20 с.
2. Привалова, И. В. Отражение национально-культурных ценностей в паремиологическом фонде языка / И. В. Привалова // Язык, сознание, коммуникация. Том Выпуск 18. – Москва: ООО «МАКС Пресс», 2001. – С. 10–16. – EDN UBLCHX.
3. Абдувахобова Д.Э. Важность инновационных технологических факторов в повышении знаний студентов / Д.Э. Абдувахобова // Текст. Образование. Коммуникация: стратегии работы с текстом как основа формирования функциональной грамотности: сборник научных статей по материалам Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, Ярославль, 05 апреля 2022 года. – Ярославль: Государственное автономное учреждение дополнительного профессионального образования Ярославской области «Институт развития образования», 2022. – С. 212–217. – EDN ZXSSDB.
4. Абдувахобова Д.Э. Психологические особенности обучения в процессе образования / Д.Э. Абдувахобова, М. К. Кадырова, Ш. Н. Эрназарова. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2014. – № 8 (67). – С. 912–914. URL: https://moluch.ru/archive/67/11268.
5. Калдыкозова С.Е. Формирование у учащихся представлений об изучение языка // Gospodarka I innowacje. 2024. – № 3. – С. 122–128.
6. Абдувахобова Д., Ким Н.В. Психологичекие закономерности процесса обучения. Экономика и социум. – 2023. – № 12. – С. 879–882.


© Хамдамова Х.Ш., 2025

УДК 821.512.145

**Хамидуллина Т.Р.,**
*студент 4 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель* – **Халиуллина А.Г.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

# МАРАТ КӘБИРОВНЫҢ «ИР КАНАТЫ» ПОВЕСТЕНДА АТ ОБРАЗЫ

***Аннотация***. *Мәкалә Марат Кәбировның «Ир канаты» (2018) повестендагы ат образын өйрәнүгә багышланган Әсәрдә ат образының нинди контекстта кулланылуы тикшерелә. Автор ат образы татар һәм башка төрки халыклар мәдәниятендә аерым урын алып тора дигән нәтиҗәгә килә. Повесть Г. Ибраһимовның «Алмачуар» (1922) хикәясе белән чагыштырып тикшерелә.*

***Тераҝ сүзләр:*** *ат образы, колын, фольклор, мифология.*

Ат – йорт хайваны гына түгел, ә күбрәк ирек, көч һәм максатларга ирешү мөмкинлеге бирә торган тугры дус буларак ассоцияләшә. Төрки халыклар көнитешендә ат тирән хөрмәт ителә, бу күренеш игенчелекнең киң таралуы белән аңлатыла. Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә түбәндәге төшенчә бирелә: АТ I и. 1) Атсыманнар семьялыгыннан, борынгы бабасы тарпаннар булган, кешеләр йөртү һәм йөк ташу өчен файдаланыла торган, имезүче, так тояклы йорт хайваны, эре терлек. *Кәбир, гомер буе күрмәгәндәй бер сагыну белән, атның муенына килеп сарылды. А. Хәлим. Ә шул вакытта үзебезнең халык яшелчәгә тилмерә: хатыннарыбыз корсак күтәргәндә тозлы кәбестә талымласалар, ат җигеп, күрше авылларга чабабыз. М. Әмир* [5, 239].

Ат культы мифик күзаллауда да чагылыш таба: аллалар башта атны, аннары – кешене барлыкка китергәннәр, дигән фараз яши. Ат изге, чиста мал дип санала. Фольклорда ат образы башка хайваннарга каршы куела: уңай персонажлар (баһадирлар, югары затлар һ.б.) атка атланып йөргәннәр; эпоста ат – баһадирның дусты, киңәшчесе һәм ярдәмчесе. Атның ашкынучанлыгы, чыдамлыгы кадерләнә. Күчмә халыклар әдәбиятында ул явыз көчләрне куркытучы, рухны һәм сәламәтлекне ныгытучы, бәла, бәхетсезлек хәбәрчесе булып китерелә.

Татар халкы атларны төрле эшләрдә, гаскәрдә, элемтә-хәбәр йөртүләрдә һәм башка хуҗалык көнкүреш ихтыяҗларында файдалану белән генә чикләнмәгән. Әлеге хайваннар белән бәйле булган төрле уеннар да, ягъни атлы спорт борын-борыннан билгеле. Төрки-татарлар тәэсире белән Русиядә дә элек-электән ат ярышлары уздыру гадәткә кергән.

Татар телендә «аты барның канаты бар, сыеры барның сые бар» [10] дигән әйтем сакланган. Бу сүзләр атның кеше тормышында, бигрәк тә күчмә халыкларның көнкүрешендәге әһәмиятен чагылдыра. Шулай ук бу поэтик образ халык җырында «ир канаты ат була» [3] дигән гыйбарәдә дә яши. Шагыйрь Һ. Такташның «Атлы сугышчыга» шигырендә атның ир кешенең канаты булуы турында шигъри юллар китерә:

«Батыр егет, син ат өстендә,
Очкан коштай синең туры атың –
Көрәш кырларында җан юлдашың,
Хыянәтсез дустың, канатың!»

Үзбәк дастаннарында атларны канатлы итеп күзаллыйлар: «Достонлардаги жанговар от образига хос мифик белгилардан бири, бу – отнинг қуш билан боғлиқ ҳолда тасвирланиши, аниқроғи, қанотли эканлигидир» [7, 283 б.]. Төрки мифологиядә күк аты – Тулпар, грек мифологиясендә – Пегас, канатлы итеп тасвирланалар. Чиннарда хәтта ат белән ырым ясау да билгеле [6, 64 б.]

Татар халкының әдәбият тарихында традицион булган ат образы XX гасыр ахыры – XXI гасыр башы әсәрләрендә югалмаган гына түгел, ә тагын да әһәмиятлерәк урын алган.

Билгеле булганча, ул көч, тизлек, ашкынучанлык, сугышчан дан символы булып тора. Хәзерге татар лирикасы һәм прозасында әлеге образ шулай ук киң кулланыла, яңадан-яңа мәгънә ала. Әмма, нинди генә жанр кысаларында булуына карамастан, атлар көчле, чыдам, тырыш, хисчән итеп тасвирланалар.

Марат Кәбировның «Ир канаты» (2018) повестенда да кеше белән атлар арасындагы тыгыз бәйләнеш, авыл тормышында атның әһәмияте ассызыклана. Гомумән, М. Кәбиров прозасы «лирик-романтик булмышы белән дә укучыны җәлеп итә» [9, 9 б.].

Төп герой Бәкергә ат «җене» кагылган. Ул колхозда ат караучысы булып эшли торган урта яшьтәге кеше, атларга карата миһербанлы. Һәр булган атка ул йомшак-иркә мөнәсәбәттә: *«... аларны ярата, үз заты белән бер параллельдә яшәүче тереклек ияләре дип кабул итә, кайбер чордашларына битараф булганда да аларга битараф кала алмый иде»* [4], – дип ассызыклый язучы. Ат аның өчен үз нәселенең, үз халкының символы булып тора. Бәкер атларны вакытында ашату-сугару, ял иттертү белән эш итә. Кеше ат белән тел аша сөйләшмәсә дә, алар бер-берсен яхшы аңлый ала. Бәкерне күрүгә атлары шатланып китәләр, өсләрен, ял-койрыкларын тазартканда йомшак кына кешнәп, иркәләнеп торалар. Әсәрдә бирелгән әлеге күренешләр кеше белән табигать арасындагы гармонияне тудыра, татар һәм башкорт әдәбиятларында киң таралган күренеш – «психологик сурәткә ирешүнең бер чагылышы» [1, 333 б.] булып тора.

Әсәрдә ат образы берәү генә түгел. Бәкеренең Ялкын кушаматлы үз аты бар. Ул – *«күк яллы, күк койрыклы карасу алтынсыман төстәге гадәти татар аты»* [4]. Хуҗаның малы үзенә охшый диләр. Әсәрдә дә шулай: Ялкынга ачы салкын да, көйдергеч кояш та берни түгел – чыдамлыгына һәйкәл куярдай ат ул. Һәм һәр өлкәдә – егылып үлгәнгә кадәр. Әсәрдәге атлар, ата-бабаларыбыз шикелле, шушы җирдә тугып-үскән, гомер иткән. Алар халык символы: эшчәнлекле дә, чыдамлыклы да, тугрылыклы да. *«Нәрсә бирәләр – шуңа риза булып, нәрсәсе бар – шуны биреп яши»* алар. *«Ходайдан алган бөтен байлыкларын кешеләргә биреп китәләр. Татарның үзе шикелле үк атлар»* [4].

Бәкер Авыл хуҗалыгы институтында укыган чакта көрәш белән шөгыльләнә. Әсәрнең антогонисты Алхан Габбәсович белән беренче бәрелеш шул чакта күзәтелә. Төп герой аңа бирешми. Тәкъдим ителгән акча җитәрәк булса да, үгетләүләргә бирешмичә, ул беренче урынны сатып бирүгә ризалашмый. Күп еллар узгач, бу тормыш тарихы мөһим урын алып тора башлый. Район җитәкчесе Алхан Габбәсович, биредәге колхозга тикшерү максатыннан килеп төшә. Аның белән килгән журналист кыз Әминә утарда торган айгырны күреп ала, репортаж өчен фото тәшерә башлый. Ташкын арткы аякларына басып, кешнәп җибәрә һәм утардагы киртәне сикереп чыга да, урман ягына юнәлә. Башка атлардан аермалы буларак, ул нәселле атлардан икәне ассызыклана. Колын чагында ук Ташкынның үзенә генә хас бер *«сөйкемлелеге, хәтта кешеләрнең дә күбесендә булмый торган горурлыгы, егетлеге бар»* [4]. Район җитәкчесе Бәкердән үч алыр өчен, аның тарафыннан тәрбияләнгән Ташкынны юк итү буенча чаралар башкара. Әмма үз карашларына тугры һәм үз максатларына ирешүчән ат караучысы бу бәрелештә дә өстәнлек итә. Ришвәтчелеккә һәм рәхимсезлеккә күнеккән хакимият вәкиле бу юлы да үз максатына ирешә алмый. Бәкер атын саклап, яклап кала.

Галимҗан Ибраһимовның «Алмачуар» (1922) хикәясенә тукталып, ат образын карыйк. Язучы үзе атларны бик яраткан һәм болай ди: *«Атлар ярату миңа әтидән күчкән булса кирәк... «Алмачуар» дигән хикәям дә үз тормышымнан алып язылган дисәм дә ялгыш булмас...»* [2, 1].

Әсәр Сабан туе көрәшендә булган хатирәдән башлана. Әлемгол бай Хафизны аяк чалып еккан. Бу нахак эш турында аннан башка берсе дә белми кала. Күңел – әүлия диләр, бу сүз дөрес булып чыга. Герой бик каты авырый башлый, өч ай акырып ята. *«Бу авыру Хафизга каршы хәйлә эшләп, аны рәнҗетүдән килгәндер, терелсәм, бурлы биямне аңа дога кылдырырмын»*, – дип нәзер әйтә ул [2, 3]. Шулай итеп, бурлы бия Хафизныкы була, Әлемгол гаделлекле кеше икәнен исбатлый. Хафиз улы Закир колын турында хыяллана башлый, чабыш-ярышларда катнашырга һәм җиңергә тели. Күп көттерми, бурлы бия колын таба. Нәкъ малай теләгәнчә, затлы атлар кыяфәтле, туу белән аякка торып баскан, чабышкы ат була ул.

Төсе кара түгел, күк дип тә булмый: *«Анасы кебек саф бурлы да түгел – ничектер, күгелҗем ак чәчәк төсе кебегрәк булып ялтырап тора»* [2, 12]. Алмачуар дип кушамат бирәләр. Гадәттә, мондый исем чуар булган атларга бирелә.

Закирның хыялы тормышка аша. Сабан туе килеп җитә. Беренче урынны алса, аның атын иң яхшысы дип сөйләячәкләр. Башкорт бае беренче урынны алу өчен хәрәмгә барудан да баш тартмаган. Закир үзе дә, староста икенче урын биргәч, камчы белән битенә суга. Димәк, Закирга чаптар ат үзенә дан алу өчен кирәк булып чыга. Аның төп максаты – беренче булу. Атын ул җиңү өчен тәрбияли. Узышканда атын җан көченә кыйный. Аңа ат кызганыч түгел, ничек кенә булса да беренче урынны алырга кирәк. Чабыштан кайтып кызган атны туктатырга ярамый, йөртергә кирәк, ә ул үзенә беренче урын яулап йөри. Ипләп кенә хәл итәсе эшне зурга җибәрә. Үзен тыеп тора алмый, олы кешегә кул күтәрә. Атына карата зур гаделсезлек эшли. Аты, беренче булып килер өчен, көчен дә, үзен дә кызганмый. Хуҗасын шулай теләгенә ирештерә. Закир исә, шуңа җавап итеп, атын һәлак итә. Нәтиҗәдә, чабыштан соң, көтеп алынган Алмачуары аякка басмый. Бу гаделсезлек өчен Закир җәза ала, дөньяны ярату хасиятен югалта: *«Шуннан соң дөньяда һичбер малга, һичбер әйбергә күңелем дә, күзем дә төшмәде: һичбер нәрсәне сөя алмадым»* [2, 24]. Ә дөньядан ямь таба алмау – кеше хәсрәтенең иң зурысы. Гаделсез кеше иртәме, соңмы, барыбер үзенең җәзасын алачак. Әсәрдә «геройларның характерын һәм гамәлләрен бәяләү, вакыйгалар барган урынны тасвирлау» [8, 76 б.] күп кенә сорауларга җавап табарга булышлык итә.

Шулай итеп, язучылар атларны кешелек дәрәҗәсе, геройларның эчке дөньясы һәм татар халкының милли үзенчәлеген чагылдыру өчен кулланалар.

Кыскасы, М. Кәбиров ат образын халыкның тирән сыйфатларын чагылдыру өчен универсаль символ итеп ала. Әсәрнең геройлары атлар белән янәшә яши, аларда үзләренең эчке табигатен чагылдыра һәм алар белән үзара тәэсир итешү аша өстәмә тирәнлек ала. Ат образлары аша һәр ирекле кешегә ия булырга тиешле намус, абруй һәм үз-үзен хөрмәт итү идеясе җиткерелә.

### Кулланылган әдәбият


1. Galina G., Gareeva G., Alibaev Z., Khaliullina A. Poetics Of Psychologism In Bashkir And Tatar Prose Of The Twentieth Century // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences EpSBS: Humanistic Practice in Education in a Postmodern Age (HPEPA 2019), Ufa, 15–16 ноября 2019 года. Vol. 93. – Ufa: БГПУ им. М. Акмуллы, 2020. – P. 323–333. – EDN KAWLYV.

2. Ибраһимов Г. Сайланма әсәрләр / Г. Ибраһимов. – Казан: ТаРИХ, 2002. – Б.218–242. – URL: https://kitaphane.tatarstan.ru/tat/ibr_book1.htm (мөрәҗәгать итү: 15.10.2025).

3. Каз канаты. Татар халык җыры. – URL: https://erlar.ru/node/136 (мөрәҗәгать итү: 16.10.2025).

4. Марат Кәбиров. Ир канаты – ат турында повестьлар, хикәяләр: [язучының рәсми сәхифәсе] – 25.01.2020 – URL: https://maratkabirov.com/izat/ir-kanaty.html (мөрәҗәгать итү: 15.10.2025).

5. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: I том: А–В. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – 712 б.

6. Татар халык иҗаты: 25 томда. Т.1.: Мифология. Төз Л.Х. Дәүләтшина. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2021. – 511 б.

7. Тилавов А. Х. От образи ва мифик қанот детали талқинига доир / А. Х. Тилавов // Узбекистонда хорижий тиллар. – 2021. – № 1(36). – Р. 276–289. – DOI 10.36078/1619695638. – EDN LQESUF.

8. Халиуллина А.Г., Курбанова Г.Б. Формирование коммуникативных универсальных учебных действий в условиях полилингвального образования // Вестник педагогических наук. – 2022. – № 3. – С. 75–77. – EDN BZNTQR.

9. Халиуллина А. Г., Сулейманова Д.Д. Туган як әдипләре: Башкортстанда хәзерге татар прозасы: шәхес, иҗат, тәнкыйть. – Уфа: Китап, 2013. – 320 с. – ISBN 978-5-295-05884-4. – EDN VVVCOP.

10. Электронный фонд словарей – URL: https://suzlek.antat.ru/wordsR.php?txtW=%D0%B0%D1%82&submit=%D0%9D%D0%B0%D0%B9%D1%82%D0%B8 (мөрәҗәгать итү: 15.10.2025).

© Хамидуллина Т.Р., 2025

УДК 811.512.142

**Хуболов С.М.,**
*доцент кафедры карачаево-балкарской филологии КБГУ*
**Ахматова М.А.,**
*профессор кафедры карачаево-балкарской филологии КБГУ,*
*г. Нальчик, Россия*

# КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛДЕ КИЙДИРИЛГЕН ЧЛЕНЛИ КЕНГЕРГЕН АЙТЫМЛА

***Аннотация***. *Статья къарачай-малкъар тилде кийдирилген членли кенгерген айтымлагъа жораланады. Быллай айтымлада кийдирилген членлени къуллукъларында энчи магъаналарын тас этип, жалан да къарамчылыкъны кёргюзтген сёзле, тилни ат эм этим кесеклеринден да къуралгъан сёзле жюрюйдюле. Къуралыуларына кёре, къарамчылыкъны кёргюзтген ёлчемле юч тюрлю боладыла: кийдирилген сёзле, кийдирилген сёз бирлешле, кийдирилген айтымла.*

***Бек магъаналы сёзле:*** *къарачай-малкъар тил, кенгерген айтым, къарамчы сёзле, кийдирилген сёзле.*

Кенгерген айтым къарачай-малкъар тилни синтаксисини бек аз тинтилген кесеклеринден бириди. Бу темагъа жалан да тёрели грамматика ишледе къарала келгенди, ол санда синтаксисге [1; 5] эм фразеологиягъа [2; 3; 4] жораланнган ишледе да. Бир бирге муратларын ангылатыр ючюн, адамла айтымланы хайырланадыла. Айтымда бир затны, ишни юсюнден хапарланады. Аны бла бирге, айтымда сёлешген адамны айтылгъан затха, кёргюзтюлген ишге къарамы да кёрюнеди: *Зулейха школда ишлейди. Зулейха школда ишлей болур. Зулейха школда ишлей кёреме*. Бу айтымлада Зулейханы школда ишлегенини юсюнден хапарланады. Къарамчылыкъларына къарасанг а, биринчисинде сёлешген адамны айтхан затыны кертилигине ишексизлиги, экинчисинде аны ол затха ишекли болгъаны, ючюнчюсюнде уа къууаннганы неда сейирсиннгени кёрюнедиле. Алада къарамчылыкъ магъаналаны этимни формалары кёргюзтедиле.

Къарамчылыкъны кёргюзтюр ючюн, этим формаладан тышында, кенг халда, кийдирилген сёзле, сёз бирлешле, айтымла да хайырланыладыла*: Баям, эл бошуна айта болмаз ол хапарны. Мени сартын, эртте – кеч болса да, анга келген кюн бизге да келлик болур. Манга десенг, жокъду сенден багъалы*.

Кийдирилген сёзле деп сёлешген адамны айтымда кёрюннген ишге кёз къарамын (ишни боллугъуна ийнаннганын, анга ишекли болгъанын, къууаннганын, жарсыгъанын, сейирсиннгенин, ыразылыгъын д. а. к.) кёргюзтген сёзлеге айтадыла.

Кийдирилген сёзле, бирси болушлукъчу сёзлеча, тюрленмейдиле, сёз тюрлендириучю, сёз къураучу аффикслени да алмайдыла.

Кийдирилген сёзле, тилни башха болушлукъчу кесеклерича, энчи кесеклеге кирген сёзледен къуралгъандыла. Аны бла байламлы, кийдирилген сёзлени бир къауумлары, энчи магъаналарын тас этип, жаланда къарамчылыкъны кёргюзтедиле, башхалары уа, контекстге кёре, кийдирилген сёзлени магъаналарында да, айтымны энчи членини къуллугъунда да жюрюйдюле. Анга кёре, кийдирилген сёзлени быллай къауумлагъа юлеширге боллукъду: 1) энчи магъаналарын тас этип, жаланда къарамчылыкъны кёргюзтюп келген сёзле: *айхай, маржа, маржама, ярабий, мени сартын, эшта, ийсагъан* д.б. Юлгюле: – *Энди къонакъ алгъан адет къалгъан эсе да, бу затны кётюртюп турмагъыз, маржа,* – *дегенни айтып*

*кастрюлню кеси элтип, печь башына салды. Айхай да, Бекир, урушдан къоркъуп, кесини энчи жашауун элни, жамауатны, къыралны жашауундан артха салыргъа излеген къоркъакъ, къызбай эр киши тюйюл эди. Ийсагъан, бизни батальону да аллай бири болса эди!*; 2) тилни ат кесеклеринден къуралгъан кийдирилген сёзле: *насыпха, баям, керти, белгили, ишексиз, жарсыугъа, биринчиден, тоба, тейри, сёзсюз, биринчиси, экинчиси* д. а. к. Юлгюле: *Алай, жарсыугъа, машина тебиреген угъай да, автобус да келмеди. Баям, ишни башланнганы ючюн болур, Шарауну жюреги къууанады. Айтхан сёзюнг – дуниягъа баям. Белгилиди, алгъын жерлери болмагъан жарлыланы, Тогъай башына кёзлери къараса да, жол ишлерге къолларындан келмегенди. – Да, Кавказда табийгъат ариу болгъаны кимге да белгилиди. Ишексиз, ким эсе да къууанч этерикди тамбла. – Ишексиз айтып къояма, Таулу анга айран берир. Кертиди, тенглик болмагъан жерде къарыулу къарыусузну къыйынын ашайды. – Комиссияны тамбла келлиги кертиди. Насыпха, киши да жукъ билмеди*; 3) этим формаладан къуралгъан кийдирилген сёзле: *билемисе, ийнан, къарайма да, тилейме, кет, кёреме* д. а. к. Юлгюле: *– Бек кесине базыннган адам кёреме бу Адик, – деп ышарды Васильченко. – Бек гитчебизни уа эртгеден бери да мен барып кесим кёралмагъанма. Ол а, ийнан, ойнай да биледи, кюле да биледи. Тохта, ол къызын бизден жашыртын эрге берипми къойгъанды?! Билемисе, Ата журт дегенинг –ол тенгинг, шуёхунг тюйюлдю. – Жашла къачан къайтырыкъларын билемисе? Да сора сен, къарайма да, къуйрукъ булгъар акъылдаса.*

Къуралыуларына кёре, къарамчылыкъны кёргюзтген тил ёлчемле юч къауумгъа юлешинедиле: 1) кийдирилген сёзле*: баям, айхай, маржа, насыпха, тейри* д. б.; 2) кийдирилген сёз бирлешле*: мени сартын, Аллахны хакъына, Аллаха шукур, сен айтханнга кёре, ол угъай эсенг, керти окъуна* д. б.; 3) кийдирилген айтымла: *ким биледи, билген Аллахды, къуран бла ант этеме, сёз жокъду* д. б.

Кийдирилген сёзле айтымда кийдирилген членлени къуллукъларында жюрюйдюле. Алай айтымны баш эм сансыз членлери бла кийдирилген членлени араларында башхалыкъ барды. Айтымны членлери бир бирлери бла келишип, бир бирге тагъылып, къысылып келедиле, сансыз членле баш членлеге бойсунадыла. Кийдирилген сёзле уа айтымны членлери бла грамматика жаны бла байланмайдыла, башха тюрлю айтханда, ала бла келишмейдиле, алагъа къысылмайдыла, тагъылмайдыла. Кийдирилген сёзле битеу айтым бла магъана жаны бла байланадыла, аны себепли ала айтымны аллында, ортасында, ахырында да келедиле: *Баям, Ахмат тамбла келликди. Ахмат, баям, тамбла келликди. Ахмат тамбла келликди, баям.* Алай кийдирилген сёз бирлешле, бютюнда кийдирилген айтымла, асламысында айтымны аллында келедиле: *Мени сартын, ол аланы бирине да хорлатырыкъ тюйюлдю. Ким биледи, анда тюбешип къалыргъа да болурбуз. Аллах бирди, ол алай этерге амалы жокъду. Ач бёрюле энди элге кертиси бла да жууукълашхандыла. Мен алдамагъанма, батхакъны тюбю керти окъуна къатыды! Не билейим, сен да алай суна болурса. Ол, баям, сени излейди. Келсе да, не билейим, кече къалырмы.*

Алай бир-бир кийдирилген сёзле асламысында айтымны аллында келедиле. Аллай сёзлеге *керти, тохта, тюзю, кертиди, кертисин айтсакъ, кертиси бла да, керти окъуна*дегенчала киредиле. Бу сёзледе кёбюсюнде айтымда айтылган ишни боллугъуна ишексизликни кёргюзтедиле: *Кертиси бла да, Махти жыйындагъыланы барысындан да иги чалады. Тюзю, сагъыш да этмегенлей, мен жууап.*

Кийдирилген сёзле, сёз бирлешле, айтымла айтымны къалайында келселе да, андан интонация бла айырылып айтыладыла, бирси членлеринден запятой бла айырыладыла: *Насыпха, къалгъанла да аныча кертичи адамла эдиле. Жандыра, маржа, былай нек къычыраса! Мен анга тюбемей къаллыкъ тюйюлме, ийнан.*

Кийдирилген сёзле ушакъ кем айтымны къуллугъунда келирге боладыла: *– Тамбла манга болушаллыкъмыса? – Сёзсюз! – Энди бизге къачан келликсе? – Билген Аллахды (Ким биледи). – Сиз а сюемисиз колхозгъа кирирге? – Айхай да! Ахмат айтханча уа боллукъ болурму? – Болур, Сагъыт а келаллыкъ болурму тойгъа? Къайдам.*

Магъаналарына кёре, кийдирилген сёзле, сёз бирлешле эм айтымла бир талай къауумгъа юлешинедиле:

1) адамны айтымда айтылгъан ишни боллугъуна ишеклилигин кёргюзтгенле: *Билген Аллахды, сен кеси боюнунга, ол айтылгъан тауукъча, багушну къаза кетип, бичакъ тапханнга ушайса. Элде адам болмагъанын, баям, ала да сезгендиле: Ким биледи, Аллахны буйругъу болуп, тюбеген этсек, кёрген къыйынлыкъланы барысын да санарма санга*;

2) адамны айтымда айтылгъан ишни боллугъуна ишексизлигин кёргюзтгенле: *Жангыз къызлары «брах народну» жашына кетерин ала, айхай да, сюймей эдиле. Сёзсюз, быйыл жаз башы жауунлу боллукъду*; *Айхай, иги эди, ариу болуп, акъылы да болса сюйген къызынгы! – Ишексиз, Алхаз бла талашхан къутургъан ит болгъанды. – Оллахий, бу бизни Мухаммат акъылдан шашмаса, алай айтырыкъ тюйюл эди! – Аскер ючюн бош жарсыйсыз, ол сёз берген эсе, сёзсюз, этиучюдю!*

3) тилекни кёргюзтгенле: *Ы, маржа, къатын, бир зат мадар, лёкъум, чырлама, хычин бишир, халыуа да эт* (Къ.Х.). *Тилейме, арбагъа мин*;

4) адамны айтымда кёргюзтюлген иш бла байламлы къууаннганын, жарсыгъанын, ачыуланнганын д. а. к. сезимлерин билдиргенле: *Ай, юйюнге, урушда аз зат болмайды, аллай бир тюнгюлюп, хомух болургъа жараймыды? Ай, таланнган, башыбызны алып кетмей эсек, билмейме энди. Насыпха, жазгъан иги эте эди*; *Жауун жауады деп тургъаныбызлай, насыпха, мычымай, кюн ачылды да, дырын жыяргъа кетдик. Арыгъан а, баям, бары да этгендиле. Ойнагъанмы этесе, быллай тик ёрню чыкъгъан тауда жашамагъанлагъа алай тынч тюйюлдю* (Т.З.)

5) айтымда кёргюзтюлген оюмланы бир бирлери бла байламлыкъларын билдиргенле: *Биринчиден, алыкъа кеч тюйюлдю; экинчиден а, кечирек барсакъ да, ала бизни къонакъ этерикдиле*; *Биринчиден, тамбла элден адамла барып, малланы энишге сюрлюкдюле. Экинчиси, совхоз быйыл былтырдан эсе эки кереге кёп силос, сенаж хазырларгъа керекди.*

6) ишни этиллигин бла этилмезлигин айтханда, адамны неге таяннганын кёргюзтгенле: *Синоптикле билдиргеннге кёре, быйыл жаш башы кеч келликдиле. Сен айтханнга кёре, ала тамбла келликдиле; Хапаргъа кёре, быйыл къыш башха жылладан эсе эртте келликди. Мени оюмума кёре, бу ишде барысындан да бек терс къызны атасыды. Радио билдиргеннге кёре, кюн булутлу бола, ачыла турлукъду, бир-бир жерледе сакъ жауун да жауууарыкъды.*

7) адамны айтымда кёргюзтюлген ишни боллугъуна ийнандырыр ючюн хайырланылгъанла: *Аллах бла ант этеме, бу жолдан сора мен сени башынгы жерге къаратмам*;

8) айтымда айтылгъан оюмну кертилигин, тюзлюгюн кёргюзтюр ючюн хайырланылгъанла: *Кертиди, экиси да ол узакъ жыллада кёп къыйынлыкъ сынагъан болурла. Тюздю, сен эски заманда да темирчи эдинг, энди да темирчисе.*

9) айтымда айтылгъан оюмгъа адамны эсин бурур ючюн хайырланылгъанла: *Э киши, эшитемисе, тамбла бизге къонакъла келедиле! Билемисиз, дунияда неден да адамгъа саулукъ багъалыды. Эгечим, ийнанамыса, эрттенликде бир аякъ айран ичсем, кюн ортагъа дери ашарыгъым келмейди! Эгечим, ийнанамыса, эрттенликде бир аякъ айран ичсем, кюн ортагъа дери ашарыгъым келмейди!*

Юлгюле кёргюзтгеннге кёре, кийдирлген сёзлени бир къауумлары тамыр сёзле боладыла, экинчилери уа сёзлени грамматика формаларындан къуралгъандыла. Анга кёре, кийдирилген сёзле омонимле, синонимле, вариантла, кёп магъаналыла болуп келирге да боладыла: а) Синонимле: *керти – тюзю, ишексиз – сёзсюз, баям – билген Аллахды»*, *не билейим – къайдам (карач.), мени сартын – мен айтханнга кёре. Керти, бизни Ахмат да сизни бла кёре эдим!*; *– Тюзю, анам мени бир заманда да тюймегенди*; *Баям, ичибизде Назирден эслибиз болмаз эди*; б) вариантла: *билемисе/ билемисиз, игисагъын/ ийсагъан биринчиден / биринчиси, кертда/ керти*, *ярабий/ ярабин/ ярапин/ ярабий/ арабин*: *Кертда, была барысы да къайры кетгендиле?*; *Ийсагъан, мен дунияда битеу китапланы окъуп чыкъсам эди!*; в) кёп магъаналы кийдирилген сёзле: *айхай* 1) ишексизликни кёргюзтген магъана, 2) ишеклиликни кёргюзтген магъана, 3) ыразылыкъны кёргюзтген магъана: *Сен а келаллыкъмыса тойгъа айхай, келликме, келмей а!*; *Айхай, бу жолдан сора къызны атасын бюгерге таплыкъ тюшерик тюйюлдю!*; *Биз да былай сёлеше тургъанлай, атанг келип къалса*

*эди! Айхай! Мен анга къалай тансыкъ болгъанма!* г) омонимле: *тоба* (ат) – *тоба* (кийдирилген сёз), *тейри* (ат) – *тейри* (кийдирилген сёз), *ахшы* (сыфат ) – *ахшы* (кийдирилген сёз), *ийнан* – (этим) – *ийнан (*кийдирилген сёз), *кёремисиз* (этим) – *кёремисиз* (кийдирилген сёз), *керекди* (предикатив) – *керекди* (кийдирилген сёз*), биринчиден* (башлаучу болушдагъы санау) – *биринчиден* (кийдирилген сёз).

**Список литературы**

1. Ахматова М.А., Кетенчиев М.Б. Синтаксические конструкции с однородными членами предложения в карачаево-балкарском нартском эпосе // Эпосоведение. – 2023. – № 2 (30). – С. 5–15.

2. Кетенчиев М.Б., Додуева А.Т., Ахматова М.А. Полиаспектный анализ названий дней недели в карачаево-балкарском языке // Балтийский гуманитарный журнал. – 2019. – Т. 8. – № 2 (27). – С. 248–-251. DOI: 10.26140/bgz3-2019-0802-0059

3. Улаков М.З., Хуболов С.М. Конструкции с предикатами, выраженными одновалентными фразеологическими единицами со значением отношения, в карачаево-балкарском языке // Вестник Дагестанского научного центра РАН. – 2013. – № 50. – С. 80–83.

4. Улаков М.З., Хуболов С.М. Адвербиальные фразеологизмы как репрезентаторы различных типов конкретизаторов в карачаево-балкарском языке // Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени К. Л. Хетагурова. – 2014. – № 2. – С. 213–216

5. Хуболов С.М. Структурно-семантические особенности предложений с предикатами, выраженными трехвалентными фразеологизмами со значением отношения в карачаево-балкарском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. – № 1–2 (55). – С. 190-193.

© Хуболов С.М., Ахматова М.А., 2025

УДК 811.161.1:37.016(063)

**Чжан Ци,**
*аспирант 3 г.о. Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель –* **Ямалетдинова А.М.,**
*доцент кафедры теории языка и методики его преподавания УУНиТ,*
*Уфа, Россия*

## ДИАЛОГ ЯЗЫКОВ И КУЛЬТУР: ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

***Аннотация****. В представленной статье анализируется российско-китайские отношения в образовательном контексте. Приводится аналитика всесторонних аспектов развития взаимоотношений двух стран, приводятся прогнозы относительно дальнейших действий по взаимному сближению КНР и России.*

***Ключевые слова:*** *КНР, Россия, диалог языков и культур, лингводидактика, межкультурное взаимодействие, преподавание русского языка как иностранного*

С развитием инициативы сотрудничества «Пояс и путь» Китай и Россия стали странами с наиболее тесными отношениями, а области сотрудничества обеих сторон включают политику, инвестиции, энергетику, экономику и торговлю, гуманитарные связи, образование и др. 16 мая 2024 года президент России Владимир Путин и председатель Китая Си Цзиньпин встретились в Доме народных собраний в Пекине. Они выразили удовлетворение достигнутым прогрессом и утвердили положения будущего сотрудничества, которые продемонстрировали решимость двух сторон продолжать углублять и расширять взаимовыгодные международные отношения в рамках «Плана российско-китайского

экономического сотрудничества на период до 2030 года» [6]. В этом контексте Россия и Китай будут и далее укреплять контакты по линии кредитно-банковских учреждений, реализовывать национальные платежные системы для обслуживания экономических операторов. По итогам встреч была подписана «Совместная декларация Китайской Народной Республики и Российской Федерации об углублении всеобъемлющего стратегического партнерства в новую эпоху в связи с 75-летием установления дипломатических отношений между двумя странами», а также ряд документов о двустороннем сотрудничестве в области экономики и торговли, охраны природы, инспекции и карантина, СМИ и др. [6].

В.В. Путин также коснулся темы сотрудничества в области энергетики и культурно-гуманитарного взаимодействия, отметив, что увеличиваются взаимные туристические потоки. В 2023 г. в КНР побывало 734 000 российских граждан, а 477 000 китайских туристов посетили Россию. В этой связи было объявлено о перекрестном годе культурного сотрудничества [2]. По данным Погранслужбы России, в 2024 году россияне совершили около 1,5 млн поездок в Китай [7]. Число китайских туристов, посетивших Россию, составило 1,1 миллиона [5]. В то же время непрерывное расширение сфер сотрудничества и процветание народной культуры генерируют межъязыковые и межкультурные вызовы, а также ставят перед современными кадрами в сфере межъязыкового и межкультурного взаимодействия повышенные требования. При этом же образование выступает как наиболее эффективный и непосредственный канал формирования специалистов в указанной области.

В качестве важной основы устойчивого развития отношений между Китаем и Россией в сфере образования 30 октября 2024 года в Пекине состоялись Первый китайско-российский форум культурно-образовательных обменов и торжественное заседание Китайско-российского союза прикладных высших учебных заведений. В мероприятии приняли участие 52 китайских университета и учебных заведения и 30 российских университетов и учебных заведений. Целью его было укрепление сотрудничества и обменов между Китаем и Россией в области образования и содействие совместному развитию прикладного высшего образования в двух странах [8].С 22 по 27 января 2025 года заместитель министра образования КНР У Янь возглавил делегацию с визитом в Российскую Федерацию с целью реализации договорённостей, достигнутых лидерами Китая и России о поддержке фундаментальных исследований между вузами двух стран, а также углубления всестороннего сотрудничества в сфере образования между Китаем и Россией на высоком уровне [3].в то же время, президент Владимир Путин рассказал, что Россия и Китай проведут в 2026–2027 годах «перекрестные» Годы образования. Он рассказал, что у Москвы и Пекина большие перспективы относительно взаимодействия в сфере образования и науки. Путин подчеркнул хорошую динамику академической мобильности и межвузовских контактов [4]. Взаимосвязь между языком и культурой неразрывна. Язык является не только важнейшим инструментом человеческого общения, но и неотъемлемой частью культуры, который отражает и формирует её ценности, мировоззрение и историю. Язык служит средством передачи культурного опыта из поколения в поколение, тогда как культура, в свою очередь, сохраняется и развивается в языке. Исследуя проблему взаимоотношения языка и культуры, В. фон Гумбольдт утверждал, что материальная и духовная культуры воплощаются в языке. Всякая культура национальна, ее национальный характер выражен в языке посредством особого видения мира [1]. Следовательно, в изучении языка изучаются не только лексика и грамматика, но и стиль мышления, ценностные представления и культурные традиции, которые несет этот язык, с целью повышения межкультурной коммуникативной компетенции.

Расширение сфер сотрудничества между Китаем и Россией требует привлечения более профессиональных кадров в области межкультурного общения. В частности, в сферах сотрудничества в области высоких технологий требуется не только свободное владение языком, но и глубокое знание профессиональных терминов и норм соответствующих областей. Следовательно, на методики преподавания простое обучение языку уже не соответствует текущим потребностям. Необходимо глубоко интегрировать профессиональную терминологию с языковой подготовкой, обновлять учебные материалы,

активно внедрять аутентичные материалы, отражающие современное социальное, экономическое и научно-техническое развитие, с акцентом на систематизацию профессиональной лексики, особенно в таких областях, как экономика и энергетика. Кроме того, стоит обращать внимание на практическое освоение учебного контента: в процессе обучения можно использовать такие методы, как имитация сцен выполняемых задач, использование цифровых платформ и другие, чтобы учащиеся могли комплексно применять свои языковые компетенции, профессиональные знания и межкультурные коммуникативные навыки для решения проблем. Только тогда можно будет воспитать больше специалистов в области межкультурного общения, обладающих профессиональными знаниями, что в свою очередь стимулирует стабильное развитие сотрудничества между Китаем и Россией во всех сферах.

**Список литературы**

1. Андрейчик Н.И. К вопросу соотношения языка и культуры // Вестник полоцкого государственного университета. Сер. Е. Педагогические науки. – 2013. – № 7. – С. 156–159.

2.Владимир Путин и Си Цзиньпин подписали документы о стратегическом взаимодействии // Дарья Снегова. Ведомости [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2024/05/16/1037493-podpisali-dokumenti-o-strategicheskom-vzaimodeistvii#140737497446892

3.Заместитель министра образования Китая У Янь возглавил делегацию, посетившую Россию // Спутник [Электронный ресурс]. Режим доступа:https://big5.sputniknews.cn/20250127/1063843633.html

4. Путин: Россия и Китай проведут в 2026–2027 годах «перекрестные» Годы образования // РИА Новости https://www.rbc.ru/politics/30/08/2025/68b2341c9a79474e53ee8bab

5.Свыше 1 млн туристов из Китая посетили Россию в 2024 году // Финам [Электронный ресурс]. Режим доступа:https://www.finam.ru/publications/item/svyshe-1-mln-turistov-iz-kitaya-posetili-rossiyu-v-2024-godu-20250519-1827/

6.Си Цзиньпин проводит переговоры с президентом России Владимиром Путиным//Министерство иностранных дел Китайской Народной Республики [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.mfa.gov.cn/zyxw/202405/t20240516_11305617.shtml

7.Число поездок россиян в Китай вырастет в полтора раза после взаимной отмены виз //Дарья Дмитриева.Деловой Петербург https://www.dp.ru/a/2025/09/08/chislo-poezdok-rossijan-v-kitaj

© Чжан Ци, 2025.

УДК 811.512.811.+811.816

**Шайхалиева Г.М.,**
*магистрант 1 г.о. Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель –* **Сулейманова Д.Д.,**
*асситент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*Уфа, Россия*

# О ЛЕКСИЧЕСКИХ, ФОНОЛОГИЧЕСКИХ ПАРАЛЛЕЛЯХ МЕЖДУ ТЮРКСКИМИ ЯЗЫКАМИ И ЯЗЫКАМИ СИУА, КЕЧУА

***Аннотация***. *В статье дан обзор отдельных лексических параллелей в тюркских и индейских языках (сиу, кечуа) с опорой на работы предшественников. Также проводится обзор некоторых особенностей фонологических систем в сопоставительно-типологическом аспекте. Ряд сходств на лексическом и фонологическом уровнях требует дальнейшего изучения.*

***Ключевые слова:*** *тюркские языки; татарский язык; язык сиу; язык кечуа; лексические сходства.*

Несмотря на наличие ряда исследований языков индейских племен Америки сиу и кечуа, их языки достаточно не изучены. Одни языковеды считают, что существует более тысячи индейских языков, другие насчитывают пятьсот языков и наречий.

Впервые о родстве языков индейцев и «татар» написал Дж. Джосселин в 1672 году в своей книге «Редкости Новой Англии». По его словам, «индейцы Америки (племени сиу-хока) по своему облику, манерам, обычаям напоминают «татар», которые говорят на турецком языке» [5, 70].

Вскоре после этого изучением генетического родства языков племен Северной Америки сиу и кечуа с тюркскими языками занялся ориенталист-филолог Отто Рериг и отмечал схожесть в строении слов в этих языках [11, 5–6], считая, что некоторые характерные черты строя урало-алтайской группы языков нашли явный отпечаток в языке сиу.

В 1935 году на XIX Международном конгрессе востоковедов, проходившем в Риме, Б. Феррарио выдвинул гипотезу о возможном родстве языка кечуа с тюркскими.

Также внимание ученых привлек язык майя. В 1967 году в шведском журнале «Ethnos» была обупликована статья Стига Викавдера «Имеется ли связь языков группы майя с языками алтайского семейства» [11]. В своем труде Стиг сравнил лексику и рассмотрел грамматический строй языков майя и турецкого языка. Он пришел к выводу, что эти языки имеют общее происхождение. К такому же заключению пришел советский лингвист и историк Ю.В. Кнорозов. Во время исследования истории и языка майя он выявил схожесть в звучании некоторых слов и названий географических объектов (топонимов) [3]. Отто Рериг в своих исследованиях сделал предположение о том, что некоторые языки майя могут относится к урало-алтайской языковой ветви.

Рассмотрим отдельные лексические и фонологические параллели между тюркскими языками и языками сиуа и кечуа в сопоставительно-типологическом аспекте.

Сиу принадлежит к сиуанским языкам. Вместе с языками ассинибойн и стоуни образуют дакотскую группу. Кечуа (также кечва, кичуа, кичва) (кечуа *Qhichwa simi, Qhichwa shimi* ‘язык горных долин’, кечуа *Runasimi, Runashimi* ‘человеческий язык’) – язык южноамериканского индейского народа кечуа, принадлежит к группе кечуанских языков.

В языке сиу можно найти отдельные виды редупликации, характерные для тюркской языковой семьи. Так, редупликация применяется при формировании конструкции, которые используются для выражения интенсивности качеств прилагательных, обозначающим цвет и внешние качества:

тат. *кап-кара* ‘очень черный’ и *ša'p-ša'pa* ‘очень грязный, черный’;

тат. *кып-кызыл* ‘очень красный’ и *ša-ša'* ‘очень красный’;

тат. *суп-суык* ‘очень холодный’ и *šni-šni'* ‘очень холодный’ [9].

При анализе словаря дакота С.Р.А. Риггса, с учетом полисемии и альтернации фонем, обнаруживаются примеры слов, схожих по семантике и форме с тюркскими [9, 71].

Например, паралелльюю для сиу *basdi*, в значении ‘придавить ножом, разрезание’, в древнетюркском словаре выступает лексема *bas-*, что значит ‘давить, подавлять, преодолевать, нападать’ и производное от него *basdï* [4, 87]. В современном татарском языке *басты* имеет значения ‘напал, ограбил, вторгся силой, придавил, наступил’. Слово *bajs* в значении ‘рана’ присутствует в карагасском, якутском и туркменском языках.

Некоторые производные от *basdi* на языке сиу: *basdi'-sdi'* ‘придавить ножом; разрезание’; *ba-sdi'-tka* ‘сократить до точки; сделать конусообразным’; *ba-ski'-ča* ‘выдавить ножом’; *ba-ski'-ta* ‘надавливать с помощью ножа’ [9, 71].

Другие сходства по звучанию и значению:

сиу *ate* ‘отец’ [9, 51] и тат. *әти* ‘отец’;

сиу *ina* ‘мать’ [9, 197] и тат. *әни, инәй* ‘мать’;

сиу *yuta/wota* ‘есть, кушать’ [9, 595] и тат. *йоту* ‘глотать, кушать’ , тур. *yutmak* ‘глотать, кушать’*;*

сиу *taŋ-iŋ* ‘появляться, быть видимым’ [8, 456] и др. тюрк. *taŋ* ‘рассвет’ [4, 532], тат. *таң* ‘рассвет’;

сиу *ekta* ‘к; по направлению к’ [9, 116] и др. тюрк. *jaq* ‘сторона’ [4, 238], тат. *якта* ‘в стороне, на краю’ (имеют схожую лексическую функцию – указывают направление действия или объекта).

Языки сиу и кечуа, как и тюркские языки, входят в число агглютинативных языков, т. е. словоизменение и словообразование в языках происходит с помощью присоединения к корню слова аффиксов. Однако, язык сиу, помимо агглютинации, имеет элементы фузии:

*1) koda'* ‘друг’; *koda'-ya* ‘иметь друга’; *koda'-ki-či-ya-pi* ‘дружба’ [9, 293].

2) *waa'skam* – держаться, прикрепляться; *waa'skam-ya / waas'kapa* ‘заставить держаться/прикрепиться’; *waa'skam-ya-pi* / *waas'kape* ‘смесь для прикрепления’ [9, 489].

3) *rikuy* ‘смотреть’; *rikuy-n* ‘я смотрю’; *rikuy-kuna* ‘мы смотрим’ [7, 116].

В языках сиу и кечуа имеются параллели другого типа, которые могут представлять определенный интерес. Однако так называемые звукоподражательные или имитационные формы часто очень схожи в своей фонетической форме в совершенно неродственных языках.

В словаре дакота Риггса можно увидеть следующие примеры: *ipi* ‘полный, удовлетворенный’ [9, 204], *wipi* ‘быть полным еды, быть сытым, быть удовлетворенным’ [9, 578] ~ тат. *ипи ‘*хлеб’.

В языке сиу есть отдельное обозначение хлеба – *aġu'yapi,* где *aġuya* глагол, означающий ‘чтобы сжечь / испечь’ [9, 9], а суффикс *-pi* выполняет функцию преобразования глаголов в имена существительные [10, 41].

Татарское *ипи* соответствует древнетюркскому *ebäk* ‘разновидность хлеба для детей’ [4, 162], в хакасскому *ипек* и *ipek.* Заметим, что развитие татарского губно-губного смычного звонкого [б] происходило в соответствии с формулой /б/ – /p/, /m/, /w/, /v/ и т. д. [6, 184].

Сиу *baka* ‘нарезать’ [9, 67], где *ba-* это префикс глагола, обозначающий действие, при котором выполняются пилящиеся движения, как при резке с ножом [9, 65], а *-ka* это префикс, обозначающий действие, выраженное глаголом, которое совершается путем нанесения удара каким-либо инструментом или рукой [9, 245]. В башкирском *быс-* ‘резать’, *бысак* (тат. *пычак*) ‘нож’, башк. *бәке* и тат. *пәке* ‘складной ножик’.

Сиу *hatun* ‘большой, великий’ [7, 12]. Параллель в тюркских языках – *hatun mama* ‘бабушка’ [7, 62]. По модели *hatun mama* ‘бабушка’ образованы словосочетания тат. *дәү әни* ‘бабушка’, дословно – ‘большая (старшая) мать’.

Фонологические особенности данных языков также имеет некие сходства.

Имеются сходства в альтернациях некоторых специфичных согласных звуков татарского языка и языка сиу [9]. В татарском языке это исторические соответствия фонем */г/ ~ /ġ/; /қ/ ~ /к/; /ң/ ~ /н/, /м/ ~ /б/.* В словаре дакота С.Р. А. Риггса можно заметить, что все слова помечены апострофом: *pa-ha'-i-ca-sto* ‘расческа для волос’, *pa-ha'* ‘холм’. Апостроф выступает в роли арабского хамза ء. Помимо этого автор словаря для описания произношения некоторых букв, обращается к арабскому языку: ġ – арабское гайн غ; ḣ - арабское кха خ .

тат. */г/ ~ /к/* и сиу. */k/ ~ /g/:*

тат. диал. *тәлкәш ~ тәлгәш* ‘кисть, гроздь’; сиу *waŋyaka ~ waŋyag* ‘прийти посмотреть, чтобы увидеть’ [9, 526].

баш. */м/ ~ /б/* и сиу */m/ ~ /b/:*

баш. *морон ~* тат. *борон* ‘морда, нос’; сиу *šbeya ~ šmeya* ‘глубоко, плотно’ [9, 441].

Фундаментальной структурно-типологической особенностью тюркских языков выступает сингармонизм. В языке кечуа также наблюдается гармония гласных, которая заключается в том, что все гласные в слове должны быть из одного ряда: либо переднего, либо заднего: *pukllay* ‘играть’ [7].

В целом, в сопоставительном изучении индейских и тюркских языков делаются лишь первые шаги. Несмотря на то, что анализируемые выше языки входят в состав абсолютно разных языковых семей, при тщательном анализе материалов можно выделить точки соприкосновения между ними. Лексические сходства языков сиу, кечуа и тюркских языков требуют дополнительных обоснований с учетом фонологических закономерностей.

**Список литературы**


1. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – М.: Наука, 1988. – 208 с.
2. Ишкильдина Л. К. Билабиальная [м] башкирского языка: функционирование, история развития // Социально-гуманитарные знания. – 2011. – № 9. – С. 1–6.
3. Каримуллин А.Г. Прототюрки и индейцы Америки По следам одной гипотезы. – Москва: НПО «ИНСАН», 1995. – 65 с.
4. Наделяев В.М., Насилов Д.М. и др. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.
5. Славина Л.Р., Ханова А.Ф. Функционирование родных языков в современном мире: в вопросах и ответах. – Казан: ИЯЛИ, 2021. – 100 с.
6. Сулейманова Д.Д. Историческая фонетика тюркских (башкирского, татарского) и баскского языков: сравнительно-сопоставительный анализ: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.20. – Уфа. – 2016. – 25 с.
7. Eric, Parker. English-Quechua Dictionary. – Cornell Unifersity, 1694. – 153 с.
8. Master the Sioux Pronunciation: Speak like a Native in 5 Minutes! // Native Tribe Info – 2013.
9. Riggs S.R.A. Dakota – English dictionary. – Washington: Government printing office, 1892. – 665 p.
10. Riggs S.R.A. Dakota grammar, texts and ethnography. – Washington: Government printing office, 1893. – 245 p.
11. Roehrig F.L.O. The language of the Dakota or Sioux Indians. – Washington, 1872. – 19 p.
12. Wikander S. Maya and Altaic, Ethnos // Journal of Anthropology. – 1967. – 32: 1–4. P. 141–148 p.


© Шайхалиева Г.М., 2025

УДК 821.512.145

**Шайхутдинова К.Н.,**
*студент 2 курса Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель* – **Сагидуллина Л.Р.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## МАРАТ КӘБИРОВ ШИГЪРИЯТЕНДӘ ПОЭТОНИМ ТӨРЛӘРЕ

***Аннотация.*** *Мәкалә ономастика һәм татар әдәбиятында поэтик ономастиканы куллану мәсьәләләренә багышланган. Анализ өчен Марат Кәбировның «Яралы моң» китабындагы шигырьләрдә барлык ялгызлык исемнәр алынган.*

***Ключевые слова:*** *ономастика, лингвопоэтика, поэтик ономастика, антропонимика, топонимика, М. Кәбиров шигърияте.*

Телнең сүзлек составы даими рәвештә тулыланып, үсеш-үзгәреш кичереп яши. Сүзнең фонетик тышчасы, төзелеше үзгәрү гасырлар дәвамында бара, ә сүзлек составы исә унбиш-егерме ел эчендә шактый үзгәрергә мөмкин. Бу, беренче чиратта, телгә иҗтимагый-сәяси, мәдәни тормыш тәэсире белән аңлатыла. Халык яшәешендә булган һәрбер яңалык, иң беренчеләрдән булып, сүзлек составында чагылыш таба, аның алга таба үсеш юнәлешләрен билгели. Лексиканың төрле катламнарында, шул исәптән ономастика өлкәсендә дә, бу үзгәрешләр төрле дәрәҗәдә чагыла.

Теләсә кайсы телнең сүзлек составында ялгызлык исемнәр шактый урын алып тора. Аларның үзенчәлекләре элек-электән фәннең төрле өлкәләрендәге тикшеренүчеләр игътибарын җәлеп иткән. Аларны аерым өйрәнү бурычы ономастика тармагы тарафыннан башкарыла [4].

Ялгызлык исемнәренең этимологиясе, үзенчәлекләре, семантик һәм прагматик потенциалы һ.б. актив өйрәнелә. Бу юнәлештә фәнни әдәбиятта Н.В. Подольская, А.В. Суперанская, В.Д. Бондалетов, Ю.А. Карпенко, В.А. Никонов, В.И. Супрун һ.б. хезмәтләре игътибар үзәгендә. Татар телендә бу юнәлештә эзләнүләр нәтиҗәсе «Татар лексикологиясе» хезмәтендә чагылыш таба. Татар телендә ялгызлык исемнәрне һәм аларның килеп чыгышын өйрәнү XIX йөзнең 2 яртысыннан башлана. Бу юнәлештә тикшеренү эшләренә Ш. Мәрҗани, К. Насыйри, Г. Әхмәров, В.В. Радлов, Н.И. Ашмарин, Г. Тукай һ.б. зур кызыксыну күрсәтәләр. Татар топонимикасына, антропонимикасына, этнонимикасына караган тикшеренүләр аеруча зур үсеш алган.

Төп фикерләрне гомумиләштереп, без ономастика фәнен ялгызлык исемнәренең асылын, барлыкка килүен, телдә озак вакыт файдалану барышында барган үсеш-үзгәрешләрләрен, аралашу нәтиҗәсендә башка телләрдән алыну һәм кулланылыш үзенчәлекләрен, башка фәннәр, телнең бүтән тармаклары белән бәйләнешен тикшерүче фән дип билгелибез [3, 8 б.]. Ономастиканың өйрәнү объекты булып ялгызлык исемнәренең барлыкка килү һәм исем-атама бирү (номинацияләү) мотивлары, бер төрдән икенче төргә күчү сәбәпләре һәм үзенчәлекләре, территориаль һәм иҗтимагый таралышы, сөйләмдә кулланылышы, ялгызлык исемнәренең иҗтимагый һәм психологик аспектлары, юридик статуслары, әдәби әсәрләр кысасында кулланылышлары тора. Ономастика шулай ук лингвистик планда ялгызлык исемнәренең фонетик, семантик, этимологик ясалышын, грамматик һәм башка үзенчәлекләрен дә анализлый.

Ономастика фәне үз эченә берничә тармакны ала. Алар, максаттан, тикшеренүченең карашларыннан, тупланган материалдан чыгып, төрлечә төркемләнергә мөмкин. Мәсәлән, ономастиканың әдәби әсәрләр кысасында кулланылыш үзенчәлекләрен тикшерү белән поэтик ономастика тармагы шөгыльләнә.

XX гасырның урталарында поэтик ономастика буенча эзләнүләр аерым мәкалә-очеркларда гына чагылган булса, хәзерге вакытта исә гомуми тел белемендә, шул исәптән төрки-татар тел белемендә дә бу өлкәгә караган шактый күләмдә махсус монографик хезмәтләр, җыентыклар дөнья күрә, кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре яклана. Гомуми һәм шәхси поэтика, стилистика, матур әдәбият теле, текст лингвистикасы өлкәсендә тикшеренүләрнең киңәеп китүе аркасында әдәби текстларда кулланылган ялгызлык исемнәрне өйрәнү тагын да активлаша. Озак вакытлар дәвамында поэтик ономастика галимнәрне бары тик гамәли характердагы тармак буларак кына кызыксындыра: әдәби текстларга билгеле бер аңлатмалар бирү, әдәби әсәрләрнең ономастик сүзлекләрен төзү һ.б. Шул ук вакытта ялгызлык исемнәренең поэтикасына караган гомуми мәсьәләләр, төп теоретик нигезләмәләр дә эшләнелә башлый.

Поэтик ономастика дип матур әдәбият әсәрләрендә барлык төр ялгызлык исемнәрен, аларның барлыкка килү принципларын, стилистик һәм идеологик функцияләрен өйрәнә, авторның дөньяга карашын чагылдыра торган ономастиканың махсус тармагы атала [2, 96]. Поэтик ономастиканың тикшерү объекты – әдәби әсәрләрнең басма характердагы текстлары. Шулар нигезендә генә поэтонимнарга әдәби әсәрнең идеясен һәм язучының иҗади осталыгын күздә тоткан хәлдә анализ ясала.

Поэтик ономастика берничә мөстәкыйль тармакны үз эченә ала: поэтик антропонимика, поэтик топонимика, поэтик зоонимика, поэтик теонимика, поэтик прагматонимика һ.б.

Әдәби әсәрләрдә поэтик антропонимнарның күләме башка поэтонимнардан, шул исәптән, топонимнардан да, күпкә артык була. Әлеге күренеш әдәби әсәрләрнең ономастик тирәлегенә хас иң мөһим үзенчәлек булып санала.

Без ономастик берәмлекләр лингвопоэтикасын күзәтү максатында практик материал туплау өчен Марат Кәбировның «Яралы моң» шигырь китабына мәрәҗәгать иттек [1]. Барлыгы 165 ономастик берәмлектән торган картотека төзедек. Тупланган материалны анализлау нигезендә, беренчедән, М. Кәбиров иҗатына поэтонимнарны еш куллану хас булуын ачыкладык. Икенчедән, автор ономастиканың төрле тармаклары белән иркен эш итүен, аларны поэтик образ тудыру өчен уңышлы алым буларак файдалануын күзәттек.

Ономастика тармаклары буенча тиккшерү нигезендә без шуны әйтә алабыз: шагыйрь антропонимика, топонимика (гидронимика, оронимика, урбанонимика һ.б.), теонимика, хрононимика, астронимика, мифонимика һәм контекстуаль исемнәргә караган ономастик берәмлекләрне аеруча актив куллана. Берничә мисал китерик:

1. Топонимика – ономастиканың географик объект атамаларын, аларның килеп чыгышын, төзелеш-ясалышларын, кулланылыш үзенчәлекләрен, таралыш ареалларын өйрәнә торган тармагы. Үз чиратында, өйрәнү объектларына карап, әлеге тармак үзе берничә бүлекне берләштерә: гидронимика (су чыганаклары атамалары); оронимика (ландшафт-рельеф атамалары); ойконимика (торак пункт атамалары); микротопонимика (бер төбәккә караган географик объект атамалары) һәм микротопонимиянең бер төре булган урбанонимика – шәһәр эчендәге географик объект атамаларын өйрәнә торган тармаклар: *«Акыллы Уфа урысы...»; «Әй Казанның көзге каеннары»; «Басып торам Тукай урамында»; «Сөннәрдә сине сагынам, /Синдә сагынам Сөнне.»* (65 берәмлек).

2. Антропонимика – кешеләргә эндәшү, атап мөрәҗәгать итү өчен хезмәт итә торган исем, ата исеме (патроним), фамилия, кушамат, криптоним, псевдонимнарны өйрәнә торган тармак: *«Репин иптәш, / Син мәңгелек сурәт төшердеңме?»; «Үзем дә Пушкин түгел...»; «Күренми торган Дантес бар, / Күренми торган дуэль.»* (52 берәмлек).

3. Теонимика – аллалар, изге затлар исемнәрен өйрәнә торган тармак: *«Алла сине / Шундый итеп яраткан...»; «Бәхет сорамыйм Ходайдан» (24 берәмлек).*

4. Мифонимика – мифлар һәм экиятләрдән алынган ялгызлык исемнәрен өйрәнә торган тармак: *«Ике аккош булып кылансак та, / Сак белән Сок кына без нибары.»* (4 берәмлек).

Бер яктан поэтонимнарның милли-тарихи шәхси исемнәргә карата икенчел булуын танып, ә икенче яктан – авторның поэтонимнарны образлы тасвирлауда куллану ролен исәпкә алып, поэтонимнарның универсаль классификациясен эшләү кыен, әмма фәнни әдәбияттә поэтонимнарны төрле позицияләрдән чыгып төркемләү чагылыш тапкан: әдәбияттагы әсәрләрне концептуаль анализлау, бинар оппозицияләрене ачыклау, стилистик роле буенча тикшерү һ.б. Бу юнәлешләрдән тыш, фәндә поэтонимнарны ономастика тармаклары буенча төркемләү дә кабул ителгән, без шушы классификациягә таянып эш иттек. Киләчәктә тупланган материал башка юнәлешләрдә дә тикшерү мөмкинлеген ача.

М. Кәбиров кулланган поэтонимнар урын һәм вакытның, тарих һәм бүгенгенең катлаулы мөнәсәбәтен чагылдыра. Автор милли характердагы һәм гомумкешелеккә хас атамаларны иркен куллана Ономастик берәмлекләрнең поэтик функцияләрен күзәтү нигезендә берничә нәтиҗә ясарга мөмкин. Беренчедән, М. Кәбиров кулланган поэтонимнар урын һәм вакытның, тарих һәм бүгенгенең катлаулы мөнәсәбәтен чагылдыра. Автор милли характердагы һәм гомумкешелеккә хас атамаларны иркен куллана. Икенчедән, шагыйрь антропонимнар һәм топонимнарга өстенлек бирә, бу факт исә лирик геройны урын (төбәк) белән тирән бәйләнешенә ишарә. Топонимнарның бер өлеше туры номинатив мәгънәдә, теге яки бу географик атама рәвешендә кулланыла. Антропонимнарга, нигездә, тарихи-рәсми характер хас, ягъни алар да реаль шәхесләр белән бәйле.

Татар милли мәдәният кысаларында тәрбияләнгән укучы өчен М. Кәбиров кулланган ономастик берәмлекләр таныш, аңлаешлы; алар укучы күңелендә аваздашлык тудыруга сәләтле стилистик чара буларак кулланыла.

**Кулланылган әдәбият**


1. Кабиров М. Р. Яралы моң: шигырьләр. – Казань: ВебКитап, 2013.
2. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Академия наук СССР, Институт языкознания. – М.: Наука, 1978. – 198 с.
3. Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. – Казан: ТӘһСИ, 2015 – Т. I. – 352 б.
4. Ономастика. URL https://tatarica.org/tat/razdely/nauka/onomastika



© Шайхутдинова К.Н., 2025



УДК 811.512.145



**Шарафутдинова Л.Б.,**
*магистрант 3 г.о. Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
**Гайнуллина Г.У.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*


## ИЛСӨЯР ИКСАНОВА ШИГЪРИЯТЕНДӘ СИНТАКСИК ФИГУРАЛАРНЫҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ


***Аннотация**. Бу мәкаләдә И.Иксанова шигъриятенең синтаксик үзенчәлекләре тикшерелә, шулай ук шигырьләрдәге синтаксик фигураларның стилистик функциясе карала.*



***Терәк сүзләр:** стилистика, синтаксис, синтаксик фигуралар, җөмләдәге сүз тәртибе, поэтика.*


Татар тел белемендә бүгенге көндә стилистика аз өйрәнелгән өлкәләрнең берсе булып кала. Татар язучылары һәм шагыйрьләренең телен өйрәнүгә багышланган хезмәтләр булуга карамастан, поэтик синтаксиска багышланган мәкаләләр, монографиялар юк диярлек. Шул ук вакытта Татарстанда туып иҗат итүче талантлы шагыйрә Илсөяр Иксанова теленең синтаксик үзенчәлекләре моңа кадәр галимнәр тарафыннан тикшерелмәде.

Мәкаләбездә И. Ихсанованың 1999 елда басылып чыккан «Кышкы канәферләр», 2008 елда басылган «Кырык кыл» шигырьләр җыентыкларының синтаксик үзенчәлекләрен барларга омтылдык. Аның әсәрләрендә без гади, кушма җөмләләрнең нинди стилистик функция үтәүләрен тикшерү белән бергә, әсәрләрдә сүз тәртибен карадык һәм шагыйрь кулланган синтаксик фигураларның стилистик кулланылышын билгеләдек.

Шигърияттә сүзләрнең кире тәртибе күп очракта рифма, ритм барлыкка китерү өчен кулланылса, кайбер вакытта Илсөяр Иксанова нинди дә булса сүзгә игътибарны арттырыр өчен аны юл башына куя.

Сорау җөмләгә һәр вакыт сорау интонациясе хас. Сорау интонациясе җөмләдә сорау кушымчалары, сорау сүзләре булганда да бик ачык сиземләнә. Ә сорау кушымчалары һәм сорау сүзләре булмаганда, сорау интонациясе сорау җөмләне формалаштыручы бердәнбер булып кала. Илсөяр Иксанова шигъриятендә бирелгән сорауларның күбесенә җавап табып булмый, чөнки лирик герой бу сорауларны язмышына төбәп бирә, Аллаһы Тәгаләдән җавап көтә. Тойгылы җөмләләрдә лирик геройның хис-кичерешләре тагын да кискенрәк, ачыграк билгеләнә.

Илсөяр Иксанова иҗатында бер составлы җөмләләр аерым урын алып торалар. Күбесенчә билгеле үтәүчеле фигыль җөмләләрдә баш кисәк I затның уй-кичерешләрен, эш башкаруын күрсәтеп тора, чөнки үзәктә – лирик герой, һәм ул үзе турында сөйли, фикерләре белән бүлешә һәм хис-тойгыларын белдерә, шуңа күрә билгеле үтәүчеле фигыль җөмләләр билгесез үтәүчелегә караганда Илсөяр Иксанова шигъриятендә күбрәк очрый.

Билгесез үтәүчеле җөмләләрдә субъектның кем икәнлеге мөһим түгел, чөнки ул – типик образ, беренче чиратта – шагыйрь өчен аның исеме кирәк түгел, шагыйрьне аның эше, хис-кичереше, уй-фикерләре, һәм бигрәк тә аның лирик геройга булган мөнәсәбәте кызыксындыра.

Рәссамнан аермалы буларак, шагыйрь сүз белән сүрәт ясый. Һәм күз алдына теге яки бу ситуацияне китереп бастырыр өчен шагыйрь бик уңышлы атау җөмләләрне куллана.

Сүз җөмләләр башка бер составлы җөмләләрдән аермалы буларак, ким җөмләләргә якын торалар. Кайбер вакытта аларны бары тик контексттан гына аңлап була, шуңа күрә алар диалогларда гына кулланылалар, бу төр җөмләләр Илсөяр Иксанованың без тикшергән җыентыкларында бары тик тугыз тапкыр гына күзәтелде.

Илсөяр Иксанова шигъриятендә тезмә кушма, каршы куючы теркәгечле тезмә кушма, күп тезмәле катнаш кушма, күп иярченле катнаш кушма җөмләләрне бик уңышлы куллана.

Илсөяр Иксанованың без тикшергән җыентыкларында 14 төр иярчен җөмләләрнең бары 8 төре генә күзәтелде. Иярчен шарт, вакыт җөмләләрне бик еш һәм уңышлы кулланыла.

Илсөяр Иксанова шигырьләрендә гади җәенке, эмоциональ яктан бай җөмләләр күбрәк очрый, әмма катлаулы кушма җөмләләрне дә ул бик уңышлы куллана.

Бер үк юлны шигырьдә берничә тапкыр кабатлау ярдәмендә, Илсөяр Иксанова үзенең фикеренең дөреслегенә шик-шөбһәсез каравын һәм укучыга да шушы уйның ничек кенә парадоксаль яңгыраса да, төптән уйлаганда, хакыйкатькә туры килгәнлеген күрсәтә:

*Озаклады, озаклады йолдыз,*
*Офыкларда тагын алсу таң.*
*Ак кар ява,*
*Ап-ак сагыш ява.*
*Йөрәгемә кунып кар ява.*
*Тәүге хисләр хатирәсе төсле*
*Беренче кар ява, беренче...*

Илсөяр Иксановада кайбер вакытта беренче строфа шигырь азагында тагын бер тапкыр кабатлана. Шушы алым белән шагыйрь үзенең әсәрен бербөтен буларак формалаштыра.

Илсөяр Иксанова антитеза күренешен иң оста файдаланган шагыйрьләрнең берсе дип әйтсәк ялган булмас:

*Бәхетем, бәхетсезлегем,*
*Шатлыгым, сагышым син.*
*Ай күреп кояш алганда*
*Югалткан табышым син.*
*Бүген бәйрәм.*
*Халкым көлә-көлә,*
*Елый-елый бәйрәм иткәндә...*

Ул күп очракта яшерен антитеза күренешен куллана. Бу очракта антонимнар түгел, ә шагыйрь тудырган сүрәтләр бер-берсенә каршы куела.

Телдә бер-берсенең капма-каршысы булып торган шатлык һәм хәсрәт, уң һәм сул сүзләре бу шигырьдә көчле сурәтләү чарасы булып кулланыла. Илсөяр Иксанова иҗатында яшьлек һәм картлык сүзләре белән ясалган антитезалар аеруча күбрәк булуы күзгә ташлана.

Илсөяр Иксанова үзенең шигырьләрендә сүзләрне, фразаларны кабатлау белән укучының игътибарын җәлеп итә, шул ук вакытта бу шагыйрь хис-тойгыларның градациясен,

үсүен күрсәтү өчен дә куллана. Шагыйрә шигырьләрендә искиткеч матур, халыкчан образ тудыра.

*Мин – җәйләрдә,*
*Сагышларны әле*
*Онытттырыр дигән җәйләрдә.*
*Сагышланмам дигән җәйләремдә*
*Төшкә керми торсаң,*
*Төшкә керми торсаң ни була?!*

Авторның иҗат җимешенең һәр юлын сагыш биләп алган. Ул шул күңел сарылыгын әзгә булса да онып торырга дип табигать кочагына юнәлә. Урманнарнарны урый, җиләк әзли, печән җыя, су кердә, ләкин сагыш басылмый. Җитешкән уңыш – басу киңлекләрен саргайган төсен күреп, үзенең сагышын моңарда гәепле саный. Тынгы табалмый лирик герой. Сагышы аны җәйге төннәрне төшләренә кереп йөдәтә.

*Кырык кыллы язмыш,*
*Чиртә күрмә ялгыш.*
*Бер кылында – шатлык,*
*Бер кылында – сагыш.*

Автор күңеленең кырык кылын тартып туган бу шигырьләрен, укучысының да күңел кылларына кагыла алса иде дигән ният белән иҗат иткән төсле.

Шагыйрьләр төрле була. Ә шагыйрьлек, минемчә, Ходай тарафыннан бирелгән бер миссия, олуг вазифа ул. Шигырь – ул күңел халәтене, күңел ихтыяҗы. Ул тула тора, борчып тора, бәби көткән шикелле җитлегә бара. Тула, тула да туа. Син аны ни өчен һәм нилектән шушы вакытта язганыңны белмисең дә, аңлата да алмыйсың. Шагырь ул күрәзәчедәй алдан күрә төсле. Ирем белән яшәгән чакта, аны югалтудан куркып язылган шигырьләрем бик хисап.

*Тагын бер кат гомер бирсә Ходай,*
*Сиңа бирсә гомер тагын берне,* -
*Кай ярларга язмыш ташласа да,*
*Эзләр идем сине, бары сине!*
...
*Тагын бер кат гомер бирсә Ходай,*
*Тагын бер кат бу дөньяга килсәк,*
*Киек казлар,*
*Безгә юл сабыгыз,*
*Табышалмый адашыплар йөрсәк.*

«Ялгыз калудан куркып язылган иҗат җимешләрем алар. Ул бит аек акыл белән язылмый... Соңыннан гына уйлыйсың... Шагырьлелек шул Ходай хикмәте инде ул.

Кызым Алсу янында улым Наил дә бар иде, ләкин ул гомерсез булды. Хатын-кыз өчен иң зур бәхет бала табу булса, иң зур фаҗигә – баласын югалту.

*Ап-ак ташың,*
*Ап-ак кабер ташың.*
*Яшәлмичә калган гомеркәең,*
*Синең белән минем җанымның да*
*Бер кисәге китте, бәгырькәем...*

Сүземне тәмамлап, берне генә ассызыклыйм, бар иҗатым, тормыш юлдашым Илдарның, улым Наилнең яшәлмәгән гомерләрен шигырьләремә ялгап озайту», – дип яза

Илсөяр Вазыйх кызы. Аның моңа хакы бар. Көтелмәгән бәхет-шатлыклар көтсен аны алдагы тормышында.


**Кулланылган әдәбият**

1. Иксанова И. Кышкы канәферләр: шигырьләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 95 б.
2. Иксанова И. Кырык кыл: шигырьләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. – 239 б.
3. Курбатов Х.Р. Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы. – Казан; Мәгариф, 2002. – 199 б.
4. Поварисов С.Ш. Сүз һәм сәнгатьле сөйләм. – Уфа: Китап, 1997. – 166 б.


© Шарафутдинова Л.Б., Гайнуллина Г.У., 2025

УДК 821.512.145

**Шарипов М.С.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## ДВЕ ПАССИОНАРНЫЕ ЛИЧНОСТИ: НАКИ ИСАНБЕТ И РАШАТ ГАЙНАНОВ

***Аннотация**. В статье раскрывается многогранное творчество, научно-исследовательская деятельность Наки Исанбета и Рашата Гайнанова, выходцев из Салаватского района Республики Башкортостан, выявляются особенности их научных изысканий по исследованию и пропаганде творчества представителей татарской литературы начала XX века.*

***Ключевые слова:** реализм, драма, повесть, журнал, анализ, эпос.*

В истории татар Башкортостана есть две личности, которые внесли неоценимый вклад в развитие национальной филологии: выдающийся писатель, ученый-фольклорист Наки Исанбет и блестящий переводчик, текстолог Рашат Гайнанов – выходцы из Салаватского района Республики Башкортостан.

Как известно, Салаватский район, расположенный на северо-востоке РБ, издавна овеян легендами о горе Янгантау, об источнике Кургазак, о живописных реках Юрюзань и Ай, хранит память о героях освободительного движения башкир: здесь живут потомки свободолюбивого Салавата Юлаева и его отца – гордого Юлая Азналина. В XVII-XVIII веках в эти края переселилось из мещерских земель большое количество татар, основавших на живописных склонах Урала свои сёла.

Рядом с районным центром – селом Малояз – расположено село Татарский Малояз, где в 1899 году родился Народный писатель Татарстана, Лауреат Государственной премии РТ имени Г. Тукая Наки Исанбет (Наки Сиразетдинович Закиров). На формирование творческой личности будущего писателя, несомненно, оказали влияние услышанные в детстве татарские и башкирские песни, легенды, баиты. Одаренный от природы мальчик рано начал и сам писать стихи. Получив начальное обучение в сельском медресе, он продолжил образование в уфимском медресе «Хасания», а затем – в знаменитом казанском медресе «Мухамадия» джадидистского направления. Именно здесь юный шакирд серьезно задумывается о своем будущем предназначении – служить словом своему народу.

Одной из характерных черт раннего творчества Н. Исанбета является сильное влияние просветительских традиций. Большое место в нем занимают стихи, основанные на мотивах просвещения, нравственного совершенствования. Наиболее характерными примерами из них являются «Загида», «Баня», «Кто!» (1912), «Зимой», «Мальчик-лжец» (1914), «Татарским

женщинам» (1915), «Навстречу Родине» (1916). Послеоктябрьский этап его творчества движется в русле вектора развития татарской литературы XX века.

В будущем Н. Исанбет – литератор, исследователь – работал в нескольких направлениях. Как писатель он достиг успехов в драматургии: его пьесы «Ходжа Насретдин», «Зифа», «Портфель», «Муса Джалиль», «Хиджрат» и другие вошли в сокровищницу национальных театров Татарстана и Башкортостана. В поэтическом творчестве он запомнился как автор стихов, поэм, а также популярных среди народа песен «Син сазыңны уйнадың», «Туган ягым», «Уракчы кыз», «Бормалы су», «Гармонь». Будучи автором многочисленных сказок и рассказов, Наки Исанбет считается одним из основоположников татарской детской литературы [2]. Он вёл активную научно-публицистическую, журналистскую деятельность, неустанно занимался сбором, изучением, систематизацией и публикацией сокровищ языка и фольклора татарского народа. Подготовленный им трехтомник «Татарские народные пословицы», включающий около сорока тысяч единиц, «Фразеологический словарь», состоящий из пятидесяти тысяч единиц, объемный сборник «Татарские народные загадки» и сборники детского фольклора по своей полноте и широте изложения, глубине научно-исторических комментариев автора к каждому жанру по праву считаются первыми фундаментальными трудами в области изучения устного татарского народного творчества [3].

Наки Исанбет – самобытная личность, писатель, обладающий индивидуальным стилем изложения. Трудно назвать кого-либо из татарских литераторов XX века, кто бы так широко и плодотворно работал на литературном и научном поприще.

Долгие годы Н. Исанбет трудился над возрождением жемчужины татарского народа – героического дастана «Идегей». В результате кропотливого текстологического труда, посредством метода литературной реставрации, ему удалось восстановить исторический эпос.

Отдельная область литературно-критического, научно-исследовательского направления деятельности ученого – публикации по актуальным темам культуры, которые, к сожалению, до конца не изучены. Если собрать воедино его рецензии на премьерные спектакли, статьи о литературно-театральной жизни, репертуарных вопросах, то возникает летопись татарской сценической литературы и театрального искусства XX века. Его статьи «Тахир-Зухра» (1921), «Вокруг сцены» (1921), «Татарский спектакль в Москве» (1922), «Беседы о Галиябану» (1923), «Юсуф-Зулейха» (1923), «На берегу Уральских вод» (1923), «Отелло» (1923), «Ханская дочь Турандот (1923), «Гамлет (1924), «Девушка без приданого» (1924), «Альмансур» (1924), «Какие меры можно предпринять сейчас» (1924) и сегодня являются важным источником для изучения истории режиссуры татарского и башкирского театров.

Определённый этап литературного творчества Н. Исанбета пришёлся на непростые годы сталинизма. Несмотря на давление сторонников соцреализма, через публичные выступления и статьи он отстаивал правду жизни в литературных произведениях, в том числе в пьесах. Проблемы конфликта и характера, правды жизни и правды искусства отразились в следующих статьях Н. Исанбета: «К темам сегодняшнего дня» (1945), «Вопросы конфликта, положительного и отрицательного образа в драматических произведениях» (1952), «Несчастный парень», «Театр и драматургия на пути развития» (1955), «Театр и драматургия Татарстана» (1962). В этих статьях большое место отводится вопросам художественного мастерства, жизненности, реализма. Например, выступая против «теории бесконфликтности», он пишет: «Мы, писатели, должны правильно отражать жизнь, не искажая действительности, выражать ее через правильные переживания со всей глубиной и сложностью… Следовательно, для того, чтобы показать положительного человека сильным, его следует вводить непосредственно в конфликт» [1, 95].

Многие статьи Исанбета отличаются глубоким научно-теоретическим содержанием, интересными фактами и выводами по истории татарской литературы: «Откуда взялась первая татарская комедия» (1930), «Мухамедьяр Махмуд из литературы периода Казанского

ханства», «О последнем академическом издании Тукая» (1945), «Песни-мелодии одной татарской деревни, написанные сто лет назад» (1955), «Кто автор этого стихотворения?» (1967), «Неизвестное стихотворение Габдуллы Тукая и о Махмуде Дулат-Али» (1976).

Маститый татарский драматург Риза Ишмурат писал: «Я знаю Наки Исанбета 70 лет. Несмотря на тяжелые годы, он смог остаться уважаемым человеком. Он один – академия. К сожалению, не была поставлена его трагедия» Спартак», которая была бы признана лучшей из татарских трагедий. Для «Спартака» еще нет ни актера, ни режиссера» [4, 56].

Выдающийся учёный-литературовед, текстолог, переводчик, земляк и собрат Н. Исанбета по перу – Рашат Габдрашитович Гайнанов – родился в 1925 году в селе Насибаш Салаватского района Башкортостана. Участник Великой Отечественной войны, кавалер ордена Отечественной войны 2-й степени, многих боевых медалей, вернувшись с фронта, он поступил учиться в Казанский государственный университет. Многолетняя работа в качестве корреспондента в редакциях газет «Совет Татарстаны», «Яшь сталинчы», журналах «Татарстан коммунисты», «Азат хатын» (1952–1965 гг.) оттачивала перо журналиста, готовила Р. Гайнанова к главному делу его жизни – литературоведческой деятельности.

В 1965–1986 годах Р. Гайнанов работал в Институте языка, литературы и истории КФАН СССР. В стенах академического института он пишет глубокие по содержанию аналитические статьи по творчеству Г. Тукая, Г. Газиза, Ф. Амирхана, З. Бурнашевой, Ф. Карима, Н. Исанбета, М. Джалиля, Х. Такташа, А. Кутуя. В 1986–1990 годы его научная деятельность продолжается в исследовательской археографической лаборатории кафедры истории татарского народа Казанского университета.

Продолжая традиции своего земляка Н. Исанбета, Р.Гайнанов занимался и литературной деятельностью: перевёл на татарский язык повесть В. А. Осеевой «Васёк Трубачёв и его товарищи» (1953), роман М. Твена «Принц и нищий» (1954), роман-хронику М. Шагинян «Семья Ульяновых» (1962).

Р. Гайнанов вошёл в историю татарского литературоведения как составитель сборников произведений татарских поэтов начала XX века. По завершении грандиозного труда – выпуска книг классиков татарской литературы 1905-1917 гг. – этот период назовут золотым этапом татарской литературы, эпохой возрождения. Его исторический труд – подготовка и издание двух собраний сочинений Г. Тукая. Первое издание включало в себя четыре тома (1975–1977 гг.), другое издание посвящалось 100-летию со дня рождения поэта. Р. Гайнанов и его сестра, литературовед-текстолог Лена Гайнанова, выпускают пять томов (1985–1986 гг.) с историко-теоретическими примечаниями и комментариями. В это издание были включены стихи, которые, возможно, были написаны Г. Тукаем. Гипотезы, предположения Р. Гайнанова дали направления, темы для будущих исследований. «Труды Р. Гайнанова в качестве текстолога значительно углубили и расширили наше понимание и оценку Г. Тукая на современном этапе. Р. Гайнанов выделил в сборниках 12 стихотворений, возможно, принадлежащих перу Тукая. Действительно, есть основания называть их тукаевскими по стилю, тематике, содержанию. Шесть из стихотворений, включенных в четырехтомник и приписываемых Тукаю: «Нет часов...», «Русские видят дело...», «Один из них – его собственная мать...», «Ах...», «Служение искусству...» и стихотворение «Хочу сказать» – представлены в этом издании, без сомнения, как доказанные произведения Тукая. Три стихотворения, помещенные в четырехтомнике как, возможно, принадлежавшие Тукаю, в пятитомник не были включены вовсе, так как окончательно выяснилось, что они – не стихи Г. Тукая. Таким образом, Р. Гайнанов провёл большую работу по достижению научной достоверности текстов Тукая в этих двух изданиях. Тома, куда включено было около 170 произведений, отсутствовавших в предыдущих изданиях, снабжены подробным, систематическим, большим объемом примечаний и комментариев, позволяющих читателю еще больше раскрыть ту или иную тему» [1, 130].

Р. Гайнанов принимает активное участие в деле подготовки научных изданий литературного наследия М. Гафури, Г. Камала, Г. Ибрагимова, Н. Думави, Х. Такташа. Восьмитомник Г. Ибрагимова, выпущенный в 1974–1986 гг. с комментариями, справочными

материалами, примечаниями, обогатил представление о видном татарском прозаике. Сборник Н. Думави (1960) с научными комментариями Р. Гайнанова обогатил историю татарской литературы, а забытое имя Н. Думави вновь засияло на небосклоне татарской культуры.

Таким образом, два ярких представителя татарской литературы и науки – выходцы из Салаватского района РБ, две пассионарные личности – Н. Исанбет и Р. Гайнанов – внесли бесценный вклад в дело изучения, пропаганды татарской литературы и фольклора, способствовали развитию татарской филологической науки.

**Список литературы**

1. Галимуллин Ф.Г. Вклад Рашата Гайнанова в современное тукаеведение / Габдулла Тукай и тюркский мир. Материалы международной конференции (Казань, 25 апреля 2016 г.). – Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, 2016. – С. 128–130.

2. Исәнбәт Н. Драма әсәрендә конфликт, уңай һәм тискәре образ мәсьәләләре // Совет әдәбияты. –1952. – № 6. – Б. 90–97.

3. Исәнбәт Н. Балалар фольклоры. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – 488 б.

4. Исәнбәт Н.Татар халык табышмаклары. Җыючысы һәм төзүчесе Н. Исәнбәт. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1970, – 479 б.

5. Ишморат Р. Дусларым, остазларым: истәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – 176 б.

© Шарипов М.С., 2025

УДК 821.512.145

**Шарипов М.С.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ШАКИРА МУХАММЕДОВА В ИССЛЕДОВАНИЯХ СУЛТАНА БАЙКОВА

***Аннотация**. В статье раскрывается научно-изыскательская деятельность учёного Султана Байкова (Шагисултана Шагимардановича Байкова) по пропаганде и исследованию многогранного творчества и издательской деятельности представителя татарской литературы начала XX века Шакира Мухаммедова, выявляются особенности художественного мира писателя.*

***Ключевые слова:** реализм, сатира, издатель, повесть, журнал, исследование.*

В 1939 году в стенах Башкирского государственного педагогического института им. К. А. Тимирязева (ныне – Уфимский университет науки и технологий) студенты башкирского отделения (татарское отделение откроется в 1950 г.) историко-филологического факультета слушают лекции на татарском языке доцента Султана Байкова по истории татарской литературы. Молодой преподаватель одновременно исполнял тогда и должность заместителя декана факультета. Но Султана Байкова привлекает больше исследовательская работа, поэтому в том же году году он переводится старшим научным сотрудником в Башкирский научно-исследовательский институт языка и литературы имени Мажита Гафури. До этого он работал в Оренбургском педагогическом институте на факультете татарского языка и литературы, который открылся в 1934 году.

Султан Байков (Шагисултан Шагимарданович Байков), представитель знаменитого татарского рода мурз Байковых, родился в 1905 г. в деревне Шланлыкуль нынешнего Буздякского района Республики Башкортостан. Получив начальное образование в сельской школе, продолжил обучение в Белебеевском реальном училище, в учительской семинарии. После окончания педагогического техникума работал два года учителем в школе. В 1928 году

поступил учиться на отделение татарского языка и литературы Казанского Восточного педагогического института. Получив диплом о высшем образовании, переехал в Уфу, где два года работал старшим научным сотрудником и заведующим сектором детского движения Башкирского научно-исследовательского института педагогики и педологии. Но в 1933 году С. Байков получил из Казани рекомендацию-направление на учебу в аспирантуре по национальной литературе от своего наставника, известного учёного-литературоведа Галимджана Нигмати, который в 1934 году стал профессором Татарского государственного педагогического института (бывшего Казанского Восточного педагогического института). В связи с нехваткой преподавательских кадров, в 1935 году из Казани в Оренбург направляют группу педагогов, куда вошли профессор Г.Нигмати, а также выпускники аспирантуры Султан Байков и Джемал Вазеева. Вскоре Г.Нигмати уезжает обратно в Казань, оставив в качестве преподавателей татарского языка и литературы Оренбургского педагогического института своих талантливых учеников.

Что примечательно, С. Байков здесь за короткое время становится доцентом, заведующим кафедрой татарской филологии. «Мой научный руководитель в аспирантуре, доцент Казанского института Джемал Вазеева, учившаяся в аспирантуре в одно время с С. Байковым, рассказывала, что он был широко эрудированным, инициативным. Г. Нигмати сам в основном занимался исследованием современной литературы, вопросами реализма. Он ориентировал и С. Байкова на изучение реализма в татарской литературе. В фондах хранилища отдела рукописей и текстологии Института языка, литературы и искусства им. Галимджана Ибрагимова Академии наук Татарстана находится рукопись труда на татарском языке под названием «Положительные герои социалистического реализма», написанного в те годы», – вспоминал литературовед С. Сафуанов [7, 67]. Но вскоре, в 1939 году, факультет татарского языка и литературы в Оренбурге закрывается. У С. Байкова снова появляется возможность работать и жить на родине, в Башкортостане.

В 1940 году С. Байков публикует в четвёртом номере журнала «Совет әдәбияты» (ныне – «Казан утлары») обширную статью под названием «О писателе Шакире Мухамедове» [2]. Дело в том, что оренбургский период педагогической деятельности С. Байкова сопровождался успехом в изыскательской деятельности: он получил на руки часть личного архива писателя Шакира Мухаммедова, и это обстоятельство определило будущее направление его научной деятельности. Первая статья была напечатана в 1939 году в городской газете «Чкаловская коммуна» (Чкалов – ныне г. Оренбург), где С. Байков сообщил о бесценном приобретении, сделал первоначальное описание архива, определил место и роль Ш. Мухаммедова в татарской литературе [1].

Благодаря журнальной статье С. Байкова, написанной на основе первичного анализа материалов архива Шакира Мухаммедова, татарский мир узнал новые факты о жизни и творчестве оренбургского писателя, имя которого было незаслуженно забыто, а его роль в развитии татарской литературы должным образом не оценивалась. Автор в своей статье доказал, что Ш. Мухаммедов должен найти своё достойное место в истории татарской литературы начала XX века.

До публикации статьи С. Байкова писатель Шакир Мухаммедов больше был известен как журналист, редактор, издатель сатирико-юмористического журнала; считалось, что его творческое наследие небольшое. Вследствие такого устоявшегося мнения его художественные произведения оставались вне поле зрения учёных, занимавшихся историей татарской литературы. К тому же в первые годы Советской власти Ш. Мухамедов не писал заказные произведения, воспевавшие новую идеологию, классовую борьбу большевиков. Ныне все исследователи отмечают, что Ш. Мухаммедов плодотворно занимался писательским творчеством в течение 15 лет (с 1900 по 1915 гг.). За этот промежуток времени им написаны и изданы: четыре повести, одна пьеса, более десяти поэтических произведений, более пятидесяти сатирических новелл и фельетонов.

Автор, анализируя произведения Шакира Мухаммедова «Җәһаләт, яхут Галиәкбәр ага» («Невежество, или дядя Галиакбер»), «Яфрак асты, яхут Мәкәрҗә ярминкәсе» («Под

листком, или Макарьевская ярмарка»), «Яңа Бәдәвам» («Новый Бадавам»), «Урал буе – Татар туе» («Приуралье – Татарская свадьба»), делает акцент на высоком художественном уровне его литературного наследия и приходит к выводу, что творчество писателя представляет собой уникальный феномен, в котором традиционные художественные принципы изображения действительности (восточное повествование, использование притч и других жанров фольклора) сочетаются с новым приемом создания образов – психологизмом и детализацией в описании картин; национальная тематика переплетается с универсальными человеческими проблемами, с проблемами философского осмысления эпохи.

Ш. Мухаммедов, писатель, издатель сатирического журнала «Карчыга» («Ястреб»), по определению С. Байкова, – одна из ключевых фигур татарской культуры начала XX века, чьё творчество отражает сложный процесс трансформации национальной литературы на рубеже XIX–XX веков. В условиях социальных потрясений (три революции, две войны) и культурного переосмысления пройденного пути татарского народа, его художественного наследия, Ш. Мухаммедов создал в своих произведениях картину мира, органично соединив традиционные национальные ценности с новыми эстетическими исканиями.

Необычен и творческий путь Ш. Мухаммедова в литературу. В 1879 году, после окончания медресе в городке Буинск бывшей Симбирской губернии, он приезжает в Оренбург, где устраивается на коммерческую работу у местного купца. Биографы отмечают быстрый рост по служебной лестнице одарённого юноши: в 1900 году местные миллионеры Хусаиновы, у которых Ш. Мухаммедов работал счетоводом, командируют его в далёкий Харбин, где коммерсанты держали торговую контору.

Харбинский период жизни, а также последующие годы в торговой среде дали яркие впечатления, богатый материал для его творчества, подтолкнув юношу к написанию первых прозаических произведений. Так, у начинающего писателя, познавшего жизнь коммерсантов, появляется первая повесть «Невежество, или дядя Галиакбер», изобразившая жизнь и быт татарской торговой буржуазии. Автор в этом произведении ещё до Г. Камала, Ф. Амирхана, Ш. Камала создаёт тип эгоистичного, невежественного бая в лице Галиакбера Салимова.

В следующей повести – «Под листком, или Макарьевская ярмарка», написанной уже в Оренбурге, Ш. Мухаммедов выступает как как писатель-сатирик.

События, связанные с русско-японской войной в начале XX века и участием в ней татар, отразились в сатирической повести «Япун сугышы, яки Доброволец Батыргали агай» («Японская война, или Доброволец Батыргали агай»). Автор противопоставляет истинных патриотов, героев войны, алчным купцам, которые в тяжёлых для страны условиях стараются бесчестно обогатиться.

Эти три повести, рассказы, стихи и другие произведения Ш. Мухаммедова – достойное художественное наследие в татарской литературе начала XX века. Неслучайно известный исследователь татарской литературы начала XX века И. Нуруллин в своей статье высоко оценил значение произведений писателя. Он отметил: «Великолепным образцом сатиры, поднимающей голову в этот период, является повесть Ш. Мухаммедова «Японская война, или Доброволец Батыргали агай». В ней писатель, пользуясь приемом гиперболы и гротеска, сумел создать удачный сатирический образ купца первой гильдии, торгующего мануфактурой и кожно-шерстяным сырьем» [6, 58].

Особую страницу в его творческой жизни составляет деятельность по выпуску сатирико-юмористического журнала «Карчыга», а также связанная с этим изданием журналистская, редакторская деятельность. В начале XX века в Оренбурге был бум издательского дела. Братья Рамиевы, братья Каримовы и другие выпускали многотиражные газеты и журналы («Вакыт» («Время»), «Кармак» («Крючок»), «Урал», «Шура» («Совет»), «Чикерткә» («Саранча»), «Дин вә мәгыйшәт» («Религия и жизнь»), «Икътисад» («Экономика»), книги, организовывали свои издательства, типографии. Казалось бы, издательская ниша занята. Однако Ш. Мухаммедов выпускает необычный журнал с разделами на различные темы, но сатирического содержания, подобного которому не было ни в Оренбурге, ни в Казани, ни в Уфе.

Не похожий на другие издания журнал «Карчыга» сразу привлекает внимание татарской общественности по всей России. Несмотря на то, что журнал выходил короткий промежуток времени (с сентября 1906 года по июль 1907 года), изданные его девять номеров сыграли большую роль в эстетическом, нравственном воспитании татарских читателей.

Благодаря текстологической деятельности С. Байкова, произведения Ш. Мухаммедова были включены в программы по литературе школ, техникумов и высших учебных заведений, его произведения нашли отражение в школьных учебниках, в хрестоматиях.

С. Байков, ознакомившись с творческим и эпистолярным наследием писателя, решился написать диссертацию, целью которой был комплексный анализ всего художественного наследия Ш. Мухаммедова, а также введение в литературный оборот ненапечатанных текстов, в татарское научное наследие – архивных материалов писателя.

Параллельно с деятельностью по возрождению забытого имени Ш. Мухаммедова, С. Байков активно включился в работу по созданию учебников-хрестоматий по литературе для средних школ. С Латифом Заляем он опубликовал в Казани серию статей о татарской литературе XVII–XIX веков.

Наиболее активная часть его научно-исследовательской деятельности связана, конечно, с Уфой. В 1940 году в пятом номере журнала «Октябрь» (ныне «Агидель») была напечатана его статья о классике татарской литературы Ш. Камале, который, как и Ш. Мухаммедов, долгие годы жил и творил в г. Оренбург. Также С. Байков активно печатался и в других изданиях республики. В 1941 году под его авторством выходит научно-биографическая книга «Народный поэт Мажит Гафури». Это была первая полноценная книга (раньше выходили брошюры) о Народном поэте Башкортостана Мажите Гафури.

Начавшаяся война внесла свои коррективы в жизнь и планы учёного. Несмотря на то, что С. Байкова повысили по служебной лестнице (7 июля 1941 года его назначили директором Научно-исследовательского института языка и литературы имени М. Гафури и дали бронь), он неоднократно писал заявления в военкомат с просьбой отправить его добровольцем на фронт. В 1942 году, после двухмесячных офицерских курсов, С. Байков попадает на фронт. Он, будучи в звании старшего лейтенанта, героически погибает 10 сентября 1943 на Донбассе. Перед боем, как бы предчувствуя свою смерть, С. Байков пишет своему товарищу, заботясь о художественном наследии Ш. Мухаммедова: «…Друг мой, если со мной что-то случится, а ты останешься жив, прими, пожалуйста, меры, чтобы издать мой труд «Творчество Шакира Мухаммедова» и «Предисловие» к его сборнику… Это мое завещание как фронтовика фронтовику. Все собранные материалы, а также готовые к печати вещи находятся у моей жены, в Уфе». (Завещание хранится в личном архиве учёного – М.Ш.). К сожалению, когда его друг посетил семью С. Байкова, он обнаружил, что архив был увезён другими людьми, и труд так и не был опубликован.

В последующие годы творческое наследие Ш. Мухаммедова продолжало освещаться в научных монографиях, учебниках. В 1958 году известный литературовед М. Гайнуллин выпустил сборник Ш. Мухаммедова «Избранные произведения», что явилось определённым этапом в деле возвращения татарскому читателю произведений классика [5]. В 1976 году в Уфе на башкирском языке была издана монография доцента кафедры татарской филологии Башкирского государственного университета Узбека Гимадиева «Карсыга – революцион-демократик сатира журналы» («Карчыга – революционно-демократический сатирический журнал»), где автор подверг комплексному анализу издание журнала, раскрыл творческий почерк сатирика Ш. Мухаммедова [4].

Исследования по творчеству Ш. Мухаммедова продолжаются. Молодой учёный В. Гарифуллина, автор кандидатской диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук по теме «Идейно-художественное своеобразие творчества Ш. Мухаммедова», обнаружила более пятнадцати статей, вышедших в периодических изданиях начала XX века и не названных ранее в научных трудах. Она отмечает: «Впервые упоминается большинство его публицистических статей и очерков, увидевших свет на

страницах газеты «Шәркый Рус» («Восточная Русь») в период с 1903 по 1904 годы, а также в газетах «Казан мөхбире» («Казанские ведомости») и «Вакыт» («Время») [3, 6].

Таким образом, С. Байков внес огромный вклад в изучение жизни и творческой деятельности Ш. Мухаммедова. Его деятельность по пропаганде художественного наследия писателя не прошла бесследно, его труды стали основой для будущих изысканий татарских литературоведов по творчеству Ш. Мухаммедова.

**Список литературы**

1. Байков С. Шакир Мухаметов // Чкаловская коммуна. – 1939. – 3 апрель.
2. Байков С. Язучы Ш. Мухамедов турында // Совет әдәбияты. – 1940. – № 4. – Б. 91–96.
3. Гарифуллина В.И. Идейно-художественное своеобразие творчества Шакира Мухаммедова: автореферат дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2009. – 22 с.
4. Гимадиев У.И. Карсыга – революцион-демократик сатира журналы. – Өфө: Башкорт. кит. нәшр., 1976. – 136 б.
5. Мөхәммәдев Ш. Сайланма әсәрләр / Тезучесе М. Гайнуллин /. – Казан: Таткнигоиздат, 1958. – 402 б.
6. Нуруллин И.З. Путь к зрелости (о зарождении и развитии критического реализма в татарской литературе). – Казань: Татар. кн. изд-во, 1971. – 270 с.
7. Сафуанов С.Г. Из когорты первооткрывателей // Ватандаш. – 2009. – № 2. – Б. 65–70.

© Шарипов М.С., 2025

УДК 821.512.145

**Юнусова Э.Ф.,**
*студент 3 курса Елабужского института КФУ*
*Научный руководитель* – **Габидуллина Ф.И.,**
*доцент кафедры филологии Елабужского института КФУ,*
*г. Елабуга, Россия*

# НӘБИРӘ ГЫЙМАТДИНОВАНЫҢ «СИХЕРЧЕ» ПОВЕСТЕНДА ХАТЫН-КЫЗ ОБРАЗЛАРЫ

***Аннотация***. *Әлеге мәкаләдә Нәбирә Гыйматдинованың «Сихерче» повестендагы хатын-кыз образлары тикшерелә. Нәбирә Гыйматдинова – танылган татар язучысы, журналист һәм җәмәгать эшлеклесе, 1956 елда Татарстанның Аксубай районында туа. Аның иҗатына проза һәм шигъри әсәрләр, шулай ук публицистика керә. Әдипкә дөньякүләм танылу китергән әсәрләрнең берсе – «Сихерче» повесте. Аның үзәгенә мистик һәм фәлсәфи мәгънә белән тулы Сәвилә, Убыр, Мәликә образлары алынган. Табигатьне саклау һәм гаделлек өчен ихласлык күрсәтеп көрәшүче Сәвилә образы аерым урын алып тора. Повесть кешенең табигать белән бәйләнешенең мөһимлеген ассызыклый һәм тискәре сыйфатларның әйләнә-тирә дөньяга ничек йогынты ясавын күрсәтә.*

***Терәк сүзләр:*** *татар әдәбияты, проза, поэзия, повесть, экологик проблемалар, табигать, гаделлек, татар язучысы, бүләкләр, мистик-фантастик стиль, образ, герой.*

Нәбирә Минәхмәт кызы Гыйматдинова (Бикчурова) 1956 елның 20 октябрендә Татарстанның Аксубай районы Карасу авылында туа. 1971 елда Карасу сигезьеллык мәктәбен тәмамлый һәм Иваново шәһәренә китеп, Туку комбинаты каршындагы училищеда эрләүче һөнәренә укырга керә. 1973 елда Казанга күчеп кайта, анда төзелеш оешмаларының берсендә маляр-штукатур булып эшли башлый, хезмәтеннән аерылмыйча укып, кичке урта мәктәпне тәмамлый. 1976-1981 елларда Н. Гыйматдинова Казан дәүләт университетының журналистика бүлеге студенты була. «Университетны тәмамлагач, ВЛКСМның өлкә

комитетында республикадагы әдәби түгәрәкләр һәм берләшмәләрнең эшен оештыру җитәкчесе булып эшли. Аның турыдан-туры ярдәме белән һәм шәхси катнашында Татарстан районнарында дистәләгән әдәби түгәрәкләр оештырыла» [1; 175].

1989 елның июлендә, татарча «Идел» яшьләр журналы чыга башлаганнан соң, Н.Гыйматдинова бу журналның бүлек мөхәррире вазифасын башкара, ә 2006 елдан башлап ул баш мөхәррире булып эшли.

Н. Гыйматдинова – татар язучысы, проза һәм поэзия жанрдагы әсәрләр авторы. Аның иҗатына хикәяләр, повестьлар, шулай ук публицистик мәкаләләр дә керә. Әсәрләре үзенчәлекле мистик-фантастик манерада языла. Н. Гыйматдиновага табигатьнең серле көчләре белән кызыксыну хас. Аның геройлары – авыр язмышлы һәм гаделлек турындагы үз карашларын кыю яклаучы кешеләр.

Язучының беренче әсәрләре («Йолдызлы кичтә», «Таңсылу») матбугатта 70 елларда күренә башлый. Әлеге хикәяләр 1974 елда «Азат хатын» (хәзерге «Сөембикә») һәм «Идел» альманахы битләрендә дөнья күрә. Аннан соң республика газета-журналларында яшьләр тормышыннан алып язылган бер төркем хикәяләре һәм «Китмә, улым» (1977), «Су хикәяте» (1978) исемле лирик повестьлары һәм 1981 елда аерым җыентыгы басылып чыга.

Нәбирә Гыйматдинова күптөрле исемнәргә һәм бүләкләргә лаек. 1985 елда ул Шәйхи Маннур, 2001 елда Фатих Хөсни, 2009 елда Муса Җәлил, 2013 елда Тукай премияларның лауреаты була. 1996 елда Татарстан республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе дигән исем ала. Аның «Сихерче», «Бүре каны», «Бер тамчы ярату» повестьлары Аксубай, Түбән Кама һәм Казандагы Кәрим Тинчурин исемендәге Татар дәүләт драма һәм комедия театры сәхнәләрендә куелды. Аның китаплары Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгы һәм Милли китапханәсе үткәргән «Ел китабы» рейтингында җиде тапкыр беренче урыннарны яулады. Аның әсәрләре «Татар әдәбияте» мәктәп программасына кертелде. 2016 елда Н. Гыйматдиновага «татар әдәбиятын үстерүгә зур өлеш кертүе һәм күпьеллык иҗади эшчәнлеге өчен» Татарстан Республикасының халык язучысы исеме бирелә һәм 1981 елдан СССР (Татарстан) Язучылар берлеге әгъзасы булып санала. Хәзерге көндә Нәбирә Гыйматдинова иң яратып укыла торган авторларның берсе булып санала.

Әйтеп китергә кирәк, язучыны дөньяга таныткан әсәрләрнең берсе – «Сихерче» повесте. Төп герой – Сәвилә. Икенче дәрәҗәдәге геройлар – Убыр, Мәликә, Тәминдар һәм башкалар. Убыр – бик тә белемле карчык. Ул дару үләннәренең, табигатьнең шифаларын белә, аның иманы нык. Ләкин кешеләргә изгелек эшләүдән үзенә бик күп зарар ала. Кешеләр аның үзләре кебек булмавыннан куркалар, шуңа да читләшә башлыйлар һәм тора-бара бөтенләй исемен дә онытып, кушамат белән дәшә башлыйлар. Аның иманының ныклыгы, дөреслекне ярып әйтә белүе башкалар өчен шулкадәр куркыныч була, хәтта ул үлгәч аның йортын да тизрәк яндыру ягын карыйлар. Сәвилә – Убыр янына аның гыйлемнәрен өйрәнергә һич куркусыз йөри, чөнки ул үзе дә Убыр шикелле үк төркемнән аерым. Ул да дөреслекне ярып әйтүче, кыю. Ләкин әле бу образ үсештә, формалашып бетмәгән. Мәликә – азгын, куштан, алдакчы. Тәминдар образын калкурак ачар өчен бу образга кара бояу бик күп салына. Тәминдар – Мәликәнең ире. Автор безгә әлеге гаиләнең туу тарихын сөйләми, ләкин шунысы билгеле – Тәминдар Мәликә белән бәхетсез. Тәминдар хәтта үз-үзенә кул салыр дәрәҗәгә җитә. Сәвилә ирен ярата, аның бәхетле булуын тели. Кызны коткарам дип ут эченә ташланган ир, әлбәттә, бәхеткә лаек. Ләкин Сәвилә моны ирнең үзенең аңлавын тели.

Аландагы очрашу – Тәминдарның хисләре уянуы ул. Хисләр уяну өчен табигатькә якынрак булырга, янәшәңдә синең күңелеңне аңлаучы булуы кирәк. Аланда Сәвиләне Тәминдар күбәләккә тиңли. Күбәләк – матурлык, ирек символы. Күбәләккә иркенлек кирәк. Аны тоткын итеп булмый. Сәвиләнең хисләре дә шул күбәләк кебек. Ул кулыннан күп нәрсә килсә дә, Тәминдарны үзенә бәйләр өчен бернәрсә дә эшләми, мәхәббәттә ирек кирәклеген дәлилли.

Әлеге повестьнең геройлары уңай да, тискәре дә түгел, аларда яхшы да, начар сыйфатлар да бергә үрелеп яши, ләкин кайбер персонажларда я усаллык, я шәфкатьлелек артыграк. Язучының төп геройлары үзләренә көчне табигатьтән алалар. Алар – табигать

балалары. Әдип кешеләрне табигать кочагына кире әйләнергә өнди, табигать белән тыгыз бәйләнештә булмаганда адәм баласы шәфкатьлелек, бер-береңне аңлау, ягымлылык, хөрмәт итү һәм башка шундый сыйфатларны югалта баруын күрсәтмәкче була.

Сәвиләнең максаты – табигатьне саклау, башкаларны да шуңа өндәү. Автор моны төрле яссылыкта исбатлый – агуланган чикерткә язмышы моңа мисал була ала. Чикерткә кешеләр – явызлыгының корбаны. Ә кешеләр табигатьтән ераклашкан саен явызланан баралар һәм үзләренең явызлыкларының корбанына әвереләләр. Әнә табигать өчен борчылып йөргән Сәвиләне мыскыл иткән көтүче Җәлилнең авызы чалшая. Аяклары йөрмәгән нәни кызчыкны бары табигать кочагында, аның шифасы белән аякка бастыра. Шунысына игътибар итәргә кирәк – Сәвилә дәвалаган кешеләр барысы да кешеләр явызлыгының корбаннары: исерек атадан куркып калган кыз, ярамаган агулы сыеклык эчкән исерек ир, тормыш авырлыгыннан кырысланган каты куллы ана.

Сәвиләнең тормыш максаты аркылы табигатькә сакчыл караш, экологик проблема күтәрелә. Чишмәгә, болынга, кырларга булган мөнәсәбәт аркылы автор укучыны уйланырга чакыра. Бу төп проблема.

Гаилә ныклыгы проблемасы Мәликә белән Данияр вакыйгасы, Тәминдар белән Мәликә мөнәсәбәтләрендә ачык чагыла. Гаилә нык булсын өчен дөрес, тугрылыклы мөнәсәбәтләр кирәклеге дәлилләнә. «Повестьта мәхәббәтнең сихердән дә көчлерәк булуы ассызыклана. Әмма Тәминдарның җәмгыять кануннары буенча яшәргә омтылуы өстенрәк булып чыга. Сәвиләне калдырып, хыянәтче хатыны Мәликә белән шәһәргә юллануы – Тәминдарны тирә-яктагы битараф кешеләр рәтенә куя» [4; 144], – дип билгеле әдәбият белгече А.Хәлиуллина.

«Нәбирә Гыйматдинова әсәрләрендә төп геройларны бер уртак сыйфат берләштерә: хатын-кызлар башкаларга охшамаган, дөньяга үзләренчә карыйлар, изге-олы күңелле, чибәр һәм мәрхәмәтле, тәбигатьне бөтен җаннары белән яраталар һәм аның телен, җанын аңлыйлар. Алар чын, керсез, тирән ярату белән ярата беләләр, ләкин тормышта бәхеткә ирешә алмыйлар. Беренче карашка әсәрләрдәге башка геройларга замандаш түгел кебек. Матди байлык артыннан күбрәк куып, табигатьтән ераклаша бару, азгынлык, эчкечелек кебек сыйфатларның бүгенге тормышыбызга үтеп керүе, кешеләрнең явызлануы, тупаслануы фонында төп геройларның уй-кичерешләре, характерлары күңелләрне айкап алырлык, тирән уйлануларга мәҗбүр итәрлек дәрәҗәдә укучыга җиткерелә ала» [1; 178].

**Кулланылган әдәбият**

1. Гыйләҗева-Хәмидуллина Р. «Сихерче»ләр кирәк дөньяга // Казан утлары. – 1994. – № 4. – Б. 175–178.

2. Гыйматдинова Н. Сихерче: повестьлар, хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – 286 б.

3. Заһидуллина Д. Яңа дулкында // Казан утлары. – 2003. – № 1. – Б. 133–135.

4. Халиуллина А. Заман һәм герой. – Уфа: Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, 2007. – 206 с. – EDN VVVCOZ.

© Юнусова А.Ф., 2025

УДК 372.881.161.1

**Юсупова Л.Р.,**
*преподаватель Казанского колледжа технологии и дизайна,*
*г. Казань, Россия*

# ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У СТУДЕНТОВ СПО В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН

***Аннотация.*** *В статье рассматривается сущность коммуникативной компетенции как комплексного образования, включающего совокупность знаний, умений, навыков и мотивационных компонентов, необходимых для эффективного общения в профессиональной и социальной сферах. Коммуникативная компетенция понимается не только как владение языковыми средствами, но и как способность адекватно воспринимать и интерпретировать язык в различных контекстах, учитывать коммуникативные цели и особенности собеседника. Особое внимание в работе уделяется интеграции теоретических знаний с практическими упражнениями, также предложены рекомендации по организации учебного процесса, способствующего повышению уровня коммуникативной компетентности студентов. Формирование коммуникативной компетенции у студентов СПО является ключевым элементом развития их личностных и профессиональных качеств.*

***Ключевые слова:*** *компетенция, коммуникативная компетенция, студенты СПО, развитие коммуникативной компетенции, учебный процесс.*

Среднее профессиональное образование представляет собой важный и неотъемлемый элемент системы российского образования. Оно функционирует как связующее звено в единой структуре непрерывного образования и направлено на удовлетворение различных потребностей личности, общества и государства. Основная задача данного уровня образования – обеспечить граждан квалифицированными знаниями и сформировать профессиональные компетенции, необходимые для квалифицированной работы специалистов среднего звена. При этом СПО способствует социально-экономическому развитию страны, готовя квалифицированные кадры, востребованные на рынке труда и способные адаптироваться к вызовам современного производства и технологий.

Лингвистическое образование является важнейшей составляющей профессиональной подготовки будущих специалистов. Оно занимает ключевое место благодаря своему значительному потенциалу для развития личностных качеств, способности к саморегуляции и эффективному межкультурному взаимодействию. Кроме того, лингвистическое образование способствует формированию навыков коммуникации и адаптации в многоязычной и многокультурной среде, что особенно важно в условиях глобализации и профессиональной мобильности.

Коммуникативная компетенция – ключевой компонент профессиональной подготовки студентов среднего профессионального образования (СПО). В современных условиях она становится важным инструментом успешной социальной и профессиональной адаптации выпускников. Лингвистические дисциплины играют значительную роль в формировании этой компетенции, обеспечивая развитие навыков эффективного межличностного общения, понимания речевых норм и культурных особенностей. Коммуникативная компетенция включает в себя не только знание языка, его грамматики и лексики, но и умение использовать эти знания в реальных коммуникативных ситуациях с учётом социально-культурного контекста, целей и ролей участников общения. В рамках СПО она подразумевает формирование речевой, социокультурной, стратегической и языковой компетенций.

Проблема формирования коммуникативной компетенции широко освещена в научных исследованиях, среди которых выделяются работы Куницыной В.Н., Гордон Т., Емельянова Ю.Н., Холодной М.А., Столяренко Л.Д., Хаймса Д. и других авторов.

Понятие «коммуникативная компетенция» возникло в 1960-х годах XX века и было введено Деллом Хаймсом. Он определял этот термин как область эффективного общения, основанную на освоении средств и стратегий речевого взаимодействия, которые поддерживаются языковыми навыками и речевыми умениями [3].

Он характеризовал её как способность использовать различные виды компетенций:

– языковую компетенцию – умение создавать и понимать правильные речевые сообщения;

– дискурсивную компетенцию – умение актуализировать текст в конкретных условиях общения;

– иллокутивную компетенцию – формирование и реализация коммуникативных намерений в сообщении;

– социолингвистическую компетенцию – учет социального контекста ситуации общения;

– стратегическую компетенцию – планирование начала, хода и завершения коммуникации для достижения успеха;

– паравербальную компетенцию – использование невербальных средств общения, таких как интонация и жесты;

– лингвокультурную компетенцию – соблюдение культурных и этических норм общения;

– межкультурную компетенцию – знание и понимание ценностей как своей, так и другой культуры [2].

Коммуникативная компетенция – это умение эффективно достигать целей в устном и письменном общении; уметь собирать необходимую информацию, анализировать её и ясно выражать свои мысли публично, при этом проявляя уважение и понимание к мнениям и ценностям других людей [5].

По мнению Вербицкого А.А., коммуникативная компетенция – это «совокупность знаний об общении, умений и навыков, нужных для понимания чужих и построения собственных программ речевого поведения, адекватных целям, сферам и ситуациям общения» [1].

Так, коммуникативная компетенция представляет собой освоение всех видов речевой деятельности, умение воспринимать чужие и создавать собственные речевые модели, соответствующие целям, сферам и ситуациям общения. Она охватывает знание ключевых речевых понятий: различные стили и типы речи, структуру описания, повествования и рассуждения, способы логического связывания предложений в тексте, а также развитие навыков анализа текста.

Целью развития коммуникативной компетенции студентов является подготовка будущего специалиста, владеющего способностью и готовностью реализовать свой профессиональный коммуникативный замысел [4, 36].

Русский язык является базовой дисциплиной, в процессе изучения которой обучающиеся развивают коммуникативную компетенцию, необходимую для самоопределения и самореализации. Формирование коммуникативной культуры начинается ещё в детском саду. На протяжении обучения в начальной и основной школе одной из ключевых видов деятельности остаётся развитие речи, умение вести диалог и монолог, а также слушать собеседника.

Главная задача урока русского языка, помимо совершенствования устной и письменной речи и её правильного использования, заключается в формировании у обучающихся умения свободно выражать свои мысли полно, логично и уверенно, не боясь проявлять свою индивидуальность.

Элементы профессиональной направленности можно вводить на любом этапе занятия: при объяснении нового материала, его закреплении, выполнении творческих и самостоятельных заданий, практической работе или на уроках контроля. Для более полного

раскрытия творческого потенциала студентов, активного общения и свободного выражения мыслей эффективны нетрадиционные формы уроков и разнообразие видов деятельности.

Групповая работа и уроки-диспуты являются одними из наиболее эффективных методов, позволяющих детям выстраивать взаимоотношения на основе терпимости и уважения. В процессе коллективной работы обучающиеся учатся учитывать мнение каждого участника, аргументированно отстаивать собственную позицию, достигать совместных результатов. Это формирует у них навыки активного слушания, умение слышать собеседника. Так, на уроках, посвящённых функциональным стилям русского языка, при изучении особенностей официально-делового стиля обучающиеся знакомятся с оформлением различных документов, например, трудовых договоров, статьями Трудового кодекса РФ. Аналогичный подход применяется при разработке текстов технологических карт в профессиональных направлениях, таких как «Торговое дело» или «Технология текстильных изделий», что помогает студентам не только понять стиль и структуру профессиональной документации, но и приобрести важные компетенции для дальнейшей деятельности.

Занятия, которые начинаются с постановки проблемной ситуации, создают условия для формирования коммуникативной компетенции обучающихся. Они стимулируют студентов анализировать возникшие вопросы, искать возможные пути их решения, брать на себя ответственность за результаты, а также выражать свои предположения с убедительной аргументацией. Так, можно провести урок-практикум «Как написать резюме?» ув группах в рамках изучения темы «Официально-деловой стиль», что позволит не только освоить теоретический материал, но и применить его на практике. Также можно провести в учебных группах обсуждения профессиональных речевых ситуаций, где отрабатываются важные умения и навыки: профессиональная речевая культура, культура телефонного разговора с соблюдением норм и техники, а также правила корректного поведения в конфликтных ситуациях. На практических занятиях по разделу «Лексика» можно работать с различными группами слов, в том числе с профессионализмами. Важную роль в развитии коммуникативной профессиональной компетенции играет работа со словарём специальных терминов: студенты учатся находить дополнительные лексические значения профессиональных слов, расширять и обогащать свой активный словарный запас либо уточнять значение уже знакомых терминов. Такой подход способствует более глубокому пониманию профессиональной лексики и её грамотному использованию в коммуникации.

Лексико-семантическая работа со словарными словами включает в себя несколько эффективных методов. Учащимся предлагается подобрать синонимы к профессиональным терминам, составить тесты с использованием ранее изученной на спецпредметах терминологии, зашифровать слова в ребусах или создать кроссворды на основе словарных слов. Формулирование вопросов к кроссворду способствует усвоению терминов и научит правильно их использовать в речи будущего специалиста.

Традиционная работа с текстом может быть тесно связана с изучаемой профессией. Например, обучающимся даётся задание подобрать тексты из научной литературы по специальным предметам и распределить их по трём функционально-смысловым типам речи: описание, повествование и рассуждение. Работа с текстом выступает универсальным инструментом, который помогает не только решать задачи предметного обучения, но и повышает интерес к будущей профессии. При помощи специализированных текстов можно проводить комплексный анализ, актуальный на любом этапе усвоения материала – от изучения и закрепления до обобщения и контроля знаний и навыков.

На занятиях языка можно применять следующие типовые задачи, направленные на развитие коммуникативных учебных действий:

1. Аудирование и понимание текста (прослушивание аудиозаписи с последующим ответом на вопросы (общего и частного характера), выполнение заданий на выбор правильного варианта ответа, вычленение ключевой информации (например, отметка правильных утверждений, заполнение таблиц);

2. Диалогическое общение (ролевые игры (ситуация на работе), интервью или опрос одногруппника по заданной теме, вопросно-ответные упражнения с партнером (обсуждение хобби, планов);

3. Монологическая речь (подготовка и устный рассказ по теме (описание героя, памятного события), составление и защита своей точки зрения по предложенной проблеме, пересказ прочитанного текста или серии картинок с логической связью);

4. Чтение и интерпретация текстов (чтение текста с последующим составлением плана, ответы на вопросы разного уровня сложности, сопоставление информации из нескольких текстов и ее краткое пересказ);

5. Письменное выражение мыслей (написание эссе или сочинения с введением, основной частью и заключением; составление письма (официального или неофициального), составление заметки, отзыва или описания);

6. Работа с языковой нормой (выполнение упражнений на подбор правильных форм слов и грамматических конструкций, исправление речевых ошибок в устных и письменных высказываниях, упражнения на произношение и закрепление орфоэпических норм).

Каждая типовая задача включает разнообразные задания, которые развивают разные аспекты коммуникативных умений: понимание речи, говорение, чтение, письмо, а также контроль языковой правильности, что способствует целостному формированию коммуникативных учебных действий.

Таким образом, формирование коммуникативной компетенции у студентов СПО посредством изучения лингвистических дисциплин является необходимой предпосылкой успешной профессиональной деятельности и социальной интеграции выпускников. Эффективная методика обучения, основанная на сочетании теоретических знаний и практических навыков, способствует развитию комплексных коммуникативных умений, востребованных в современном обществе и профессиональной среде.

**Список литературы**

1. Вербицкий А. А., Ларионова О.П. Личностный и компетентностный подходы в образовании. Проблемы интеграции. – М.: Логос, 2009. – 336 с.

2. Зимняя И. А. Компетенция и компетентность в контексте компетентностного подхода в образовании // Иностранные языки в школе. – 2012. – № 6. – С. 2-10.

3. Изаренков Д.И. Базисные составляющие коммуникативной компетенции и их формирование на продвинутом этапе обучения студентов-нефилологов / Д.И. Изаренков. – Текст: непосредственный // Русский язык за рубежом. – Москва, 1990. – 255 с.

4. Коммуникативная компетенция и ее развитие у студентов вуза в условиях преемственности образования: монография / М. В. Стурикова. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. Ун-та, 2020. – 164 с.

5. Кретинина Г.В., Гончарова Н.А. Аксиологический компонент процесса обучения студентов иностранным языкам // Теория и методика обучения иностранным языкам: традиции и инновации. Шатиловские чтения. – Санкт-Петербург, 2018. – С. 121-123.

© Юсупова Л.Р., 2025

УДК 821.512.145

**Юсупова Н.М.,**
*профессор кафедры татарской литературы КФУ,*
*г. Казань, Россия*

# ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ПОЭЗИЯСЕНДӘ ПОСТМОДЕРНИСТИК ЭЗЛӘНҮЛӘР

***Аннотация***. *Әлеге мәкаләдә хәзерге татар шигърияте үсешенең һәм трансформациясенең төп тенденцияләре ачыклана. Шигъри әсәрләр материалында хәзерге татар поэзиясенең үсеше традицион, модернистик һәм постмодернистик парадигма арасында катлаулы юлдан бара дип әйтелә. Тикшерү барышында хәзерге татар поэзиясендә постмодернист тенденцияләрнең үзенчәлекле әдәби моделе формалашуы күзәтелә. Постмодернист әсәрләрдә лирик геройның яңа тибы – перформатив герой формалаша: аның «ике дөньялы» онтологиясе бар: бер яктан әсәрнең аерымланган эчке дөньясында булуы, икенче яктан, аны тудырган авторга хас билгеле бер модус буларак, «безнең дөнья» чикләрендә аңа бер мизгелдә булуы.*

***Терәк сүзләр:*** *хәзерге татар поэзиясе, постмодернизм, тенденция, лирик герой.*

Хәзерге татар поэзиясе яңа экспериментлар ясау мәйданына әверелде. Әлеге яңарыш, иң беренче чиратта, татар шигъриятендә лирик герой концепциясенең үзгәрүеннән һәм дөнья сурәтенең алмашынуыннан башланып китә. Р. Зәйдулла, Р. Аймәт, Й. Миңнуллина, Б. Ибраһимов, Р. Мөхәммәтшин, Л. Гыйбадуллина һ.б. шигырьләрендә эзләнүләр аеруча көчле булып тоела.

Классик булмаган дөнья сурәтендәге хаотик тормышта ачыклык таба алмаган лирик геройның аң-фикер агышы Зөлфәт шигырьләреннән тамыр ала дисәк тә ялгышмабыз. «Ил халәте» (2001), «Безнең чор агайлары» (2002), «Каргыш» (2003), «Болгавыр» (2005), «Караңгы төнге җилләр» (2002), «Аймылыш» (2002), «Талсиртмәдә талбишек» (2002), «Читән күләгәсе» (2003), «Ялган ямь» (2004), «Соңгы язмыш яры» (2003), «Кое кибә...» (2006) кебек җәмгыятьтәге хаксызлыклар хакында сөйләгән шигырьләрендә әдип лирик геройның тәртипсез, бер-берсен еш алыштырып килгән хис-кичерешләр дулкынын сурәтләү объекты итеп күтәрә. Хаотик тормыш-яшәештә, дисгармоник тормышта өметләрнең акланмавын тойган лирик герой чарасызлык, үкенеч, фаҗига, югалу дулкынында сурәтләнә, ялгызак шәхескә әверелә. Еш кына ул кайгы, чарасызлыктан туган сызлану чигеннән битарафлыкка күчә яисә сагыш аша шатлыкка омтыла. Әлеге халәт әсәрләр структурасында монолог, төш, еш алышынган күзаллаулар аша җиткерелә.

Алга таба бу тип лирик герой Л. Зөлкарнәй тарафыннан үстерелеп китә. Әмма Зөлфәт шигырьләрендә хаотик халәт еш кына җәмгыятьтәге, лирик геройны әйләндереп алган тышкы дөньядагы хәл-халәткә мөнәсәбәтле булса, Л. Зөлкарнәй шигырьләрендә инде ул геройның үз эчке дөньясындагы, фикер-күзаллауларындагы үзгәрешләргә бәйле формалаша. Бу үзенчәлек татар шигъриятендә яңа сүз булып яңгырый. Л. Зөлкарнәй шигырьләрендә лирик геройның уй-фикерләре тоташ рефлексия төсен ала, аның хаотик халәттәге аң агышы импрессионистик алымнар ярдәмендә җиткерелә. Әлеге тип лирик герой урын алган шигырьләр еш кына Ш. Анак тарафыннан яратып кулланылган сөйләм шигыре формасында иҗат ителә. Мисал өчен, «Монолог» шигырендә лирик герой халәте шигырьнең исеме – көчле позиция аша ук төгәлләштереп куела, хаотик кичерешләр монолог төсендә җиткерелә:

Көйсез көнем, тезләреңне кочып утыр, / ә мин биим, биим бүген егылганчы, / биим менә елый-елый! [6, 290].

Саташулы, нәфрәтле халәттәге лирик герой яшәештәге күренешләрне үзгәртә алмаудан гаҗизлек баскычына килә. Лирик герой халәте туктаусыз әйләнгән, өзлексез хәрәкәттә булган Җир, иске тәлинкә образлары ярдәмендә ачыла, иске тәлинкә лирик геройның психологик яше белән биологик яше арасындагы аерманы да җиткерә. Шигырь ахырда үз чарасызлыгын аңлаган лирик геройның шушы халәте өчен әйләнә-тирәдәгеләрдән

гафу үтенүе белән каймап алына: Рәнҗемәгез, рәнҗемәгез миңа зинһар, / Ни хәл итим – елыйм бары, / Ни хәл итим – елыйм бары... / Елыйм [6, 290].

Әлеге тип лирик герой алга таба Сөләйман, Р. Аймәт, Л. Гыйбадуллина шигъриятендә үстерелеп китә. Сөләйманның лирик героенда, гомумән, хис-кичерешләрнең хаотик тәртибе, эзлексезлек, бер чиктән капма-каршы булган икенчесенә ташлану сыйфаты көчле: Ап-ачык, / Ап-ак, / Яп-якты – / Әҗәл. / Буталчык, / Кап-кара, / Караңгы – / Яшәү. / Гомер буе тартылабыз / Ачыклыкка, / Аклыкка, / Яктылыкка [9, 209].

Р. Аймәт шигырьләрендә дә хаотик яшәештәге лирик герой халәте аң агышы ярдәмендә сурәтләнә. Дисгаромник яшәештә бәхет тапмаган лирик герой, бу халәт-яшәешне үзгәртә алмавын аңлап, кешеләрдән читләшә («Мин җирләргә төштем», 2001), хыял дөньясына юл ала («Эзләмәгез мине», 2000).

Постмодерн эзләнүләр әкренләп шәхес концепциясеннән поэтик яссылыкка күчә бара. Д. Заһидуллина билгеләп үткәнчә, мондый әсәрләрдә дөньяны, яшәешне катлаулы бербөтен, театраль тамаша итеп сурәтләргә омтылу, җемелдәү эстетикасы (мотивларның җемелдәп алуы), күпъяклылык һәм фрагментарлык күренешләре урын ала [5, 190].

Әлеге алымнар белән Л. Гыйбадуллина шигырьләрендә очрашабыз. Мәсәлән, «Бер карышка – бер җан, бер карышка – мөлдерәмә тулы мизгел бары» башламы астына тупланган шигырьләргә кабатлау эстетикасы хас, бер үк элементларны, образларны кабатлау яңа мәгънә бөтенлекләренә алып чыга, иллюзияле сурәтлелек, эзлекле, төзек композициядән китү сыйфаты күренә. Шагыйрәнең шигъри теле образлы, ул киң кулланылыштагы образларны яңа мәгънәви бөтенлекләр белән баета, бер-берсенә тәңгәлләшмәгән образларны янәшә куеп, образларның мәгънәви чикләрен киңәйтә. Нәкъ шушы сыйфатлар төрле баскычтагы мәхәббәт тойгысын – илаһи мәхәббәтне, сөйгән ярга мәхәббәтне, милләткә мәхәббәтне сурәтләргә мөмкинлек бирә. Шушы мизгелләрне бер карышка җыя алган кеше җаны югары күтәрелә: Мин сине тапмаган дөньяда / Язларың, язларың сызлана... / Илереп җил елый, тәрәзгә / Тымызык көн нуры сылана... / Мин әзер, карадан киенеп, / Көз булып сурәткә төшәргә [4, 62].

Шушы ук үзенчәлек «Бу гавам сагыштан яралган» шигырендә дә күзгә ташлана, ак, кара образларын кабатлау төрле мәгънә бөтенлекләренә алып чыгарлык итеп корыла, яшәештәге һәр кыйммәтнең иллюзия булуы дәлилләнә: Бу гавам сагыштан яралган, / Төне дә, көне дә бер төстә. / Юллары ярылган, аклары каралган, / Каралык агарган бер кичтә, / Хыялдан коелган бу дөнья, / Уелган җаннарга ак сагыш, / Күкләрдән сак кына сибелгән / Мең сөю, мең ялгыш һәм каргыш [3, 107].

«Җир караңгы» шигырендә исә караңгы күк, караңгылык, шомлы җил, ялгыз ай кебек бик күп образлар аша төн картинасы тудырыла. Бер караганда, пейзаж лирикасы кебек кабул ителә. Әмма икенче строфага кертеп урнаштырылган бер фраза аны бу чикләрдән алып чыгып китә һәм кеше яшәешенә кагылышлы фикер белән баета: Йолдыз чүпләп караңгыдан гомер кичә…[2, 6]. Ул караңгы яшәештән яктылык эзләп яшәргә мәҗбүр кеше тормышын сурәтли башлый. Шуңа бәйле төстә ялгызлык мотивы җемелдәп китә.

«Соры томан арада…» шигыре дә шуңа охшаш. Автор халык җырына стильләштерелгән текст ясый, билгеле фольклор образларын яңарта: Соры томан арада, / Күк ярлары аллана. / Ә төн, ай-һай, кара ла… / Таң җиле юлда уйный, / Сулыгып йолдыз сулый, / Һәр нурдан кояш ургый, / Иртәнге чыкны урлый [2, 6]. Халык җырларындагы кебек үк, шигырьнең беренче өлеше табигать күренешләре хакында сөйли, ә икенчесендә лирик герой яшәүнең шатлыгы турында хәбәр итә, шуңа бәйле елмаю барлыкка килә.

Лириклык һәм символик сурәтлелеккә, детальләштерүгә, интертекстуаль бәйләнешләргә омтылыш Й. Миңнуллина иҗатының да үзәгендә тора. Шигырьләренең исемнәре үк көчле позициядә аерым фрагментлардан җыелган мәгънәне төгәлләштереп бара. Шул ук вакытта шигырь исемнәрендә асмәгънәгә ишарә ясала, һәм еш кына шул исем әсәр структурасына яшеренгән доминанта мәгънәне төгәләштереп куя. Мисал өчен, «Тиңсезлек» шигырендә озын һәм фрагментар монолог төрле дини юнәлешләрдәге яшьләрнең мәхәббәт тарихына ишарә итә. Әмма текстның үзендә әлеге мәгънә символик образ-детальләр артына яшерелә. Текст үсеп барган мәхәббәт хисе хакында сөйләп бара һәм ахырда аңардан баш

тарту белән тәмамлана. Әлеге мотивны әсәрнең буеннан-буена үзенчәлекле образ-символлар әйдәп бара: чәчкәләр – сары тюльпаннар, ясмин, роза; тавышлар: трамвай рельслары, паровоз тавышы, (тур быргысы – сур быргысы: дөньяның ахырын, кыямәт көнен символлаштыручы образ); хәрәкәтләр: урам, трамвай, Кабан күле, кафе, йорт, трамвай тукталышы, тимер юл вокзалы. Ел фасыллары бер-берсен алыштырып килә: карлы кыш, февраль – яз – җәйге яңгыр – көзге яңгыр. Мондый ассоциатив образлылык укучының игътибарын төрле якларга юнәлтә, яшь поп, дин вәкиленең мөселман кызына гашыйк булуы хакында сөйли. Шигырь ахырында лирик геройның әлеге кыз белән тәңгәлләштерелүе күзәтелә.

Ассоциатив сурәтлелек аша төзелгән катлаулы текст бик күп мотивларны бер бәйләмгә тупларга мөмкинлек бирә: мәхәббәт мотивы гөнаһ мотивы белән алышына; соңгысы мәхәббәт өчпочмагына ишарә ясый; анысы гомуми фикер белән тәмамлана: Исән генә йөрсен, / исән генә.... [7, 12].

Әмма боларның берсе дә автор фикере белән тәңгәлләшми, шагыйрә әсәр исеме аша гына аның тиңсезлек булуын төгәлләштереп куя. Әнә шулай әлеге әсәр, У. Эко терминологиясенә таянсак, «ачык текст» [8, 286] буларак бәяләнә ала, ягъни мәгънә мозаика формасында җиткерелә, һәм ул укучы аңына бәйле формалаша.

«Бозлы тәрәзәдә бармак эзе» шигырендә гадәти тормыш картинасы тергезелә: лирик герой шәһәрне күзәтә. Типик мозаик сурәтлелек урнаштырыла: кыш, әби оныгына оекбаш бәйли, мәчет каршында бер ир өеннән төнге шәһәргә чыгып югала. Әлеге фрагментар, аерым-аерым тезелгән детальләр иң соңгы ике юлда автор фикерен формалаштыра: Тоныклана бара шәһәр... / тының белән җылытмасаң әгәр [7, 13].

Автор фикеренчә, һәр кеше үз тирәлеген үзе булдыра, шул тирәлектә яшәү мәгънәсен дә үзе билгели, яшен кебек ялтырап үткән яшәештә үз урынын үзе билгели, бармак эзе әнә шуңа ишарәли.

Э. Байназаровның «Без» (2014) шигырендә дә охшаш образлылык һәм мотив чагылыш таба. Гомумән, бу яшь шагыйрьнең иҗатында образлы сурәтнең көчле булуы күзгә ташлана, ул катлаулы, көтелмәгән янәшәлекләр ярата (мәсәлән, «Кечкенә мәгънәсезлек»), композицион алымнардан сирәк мөрәҗәгать итеп торган монтаж алымын отышлы куллана. Мәсәлән, «Мүкләнгән диварлар җылысын кызганды» (2014) шигырендә укучы тыгыз сурәтлелек белән очраша, мүкләнгән дивар, бәсләнгән ирен кебек эпитет-метафоралар мәхәббәтнең салкынлыгын җиткерү юлында файдаланыла: ...Мүкләнгән диварлар җылысын кызганды, / бәсләнгән иреннәр дәшмәде артыгын; / бер язга сыймады атасы таңнары, / бер таңы җитмәде әйтергә актыгын [1, 140].

Ассоциатив сурәтлелеккә омтылган әсәрләр Р. Харис иҗатында да урын ала. Мәсәлән, күпкатламлы, күп мәгънәле метафорик-символик сурәтлелеккә корылган, укучының үзенә чишәргә калдырылган шигъри табышмакларны хәтерләткән, әзерлекле укучыга юнәлтелгән «Кара түгәрәк» шигыренә күз ташласак, сәнгати чаралардан көтелмәгән борылышлар, катлаулы чагыштырулар, сынландыру, янәшә кую, бер күренешнең мәгънәсен икенчесеннән табу, өченчесе ярдәмендә ачу – Р. Харисның лирик фикерләү үзенчәлеге – бу шигырьдә дә актуаль булып калуын күрәбез. Шигырьдә Малевичның «Кара квадрат»ындагы сурәтлелек шигъри метафора ролен башкарып, кара, яшел, сары һәм ал сызыклар яшәешне, кеше тормышындагы аерым мизгелләрне бәяләү югарылыгына күтәрелә. Кара / чиксезлек янәшәлеге аша автор мәңгелекне төгәлләштерә, мәңгелек / фани каршылыгының чиген акыл билгели: ...һәм яңадан каралыкка бата... / Аргы ягы аның – Чиксезлек!.. / Чиксезлекнең бу ягында тота / Акыл билгеләгән чик безне... [10, 6].

Шагыйрь фикеренчә, кеше яшәеш дәвамында мәңгелектән килеп, акыл белән танып-белеп булмый торган мәңгелеккә өзлексез төстә омтыла, шушы омтылыш кеше тормышында түгәрәкне хасил итә. Ассоциатив сурәтлелек аша яшәешкә (җиһан) һәм җир тормышына, кешегә бәя бирү омтылышы Сөләйманның «Татар бишегендә татар баласы», «Канатларны – каурый каләм иттем» кебек шигырьләрендә, «Югалыр күк бу мизгел» шигырьләр бәйләменә тупланган үрнәкләрендә һ.б. көчле чагыла.

**Кулланылган әдәбият**

1. Байназаров Э. Мүкләнгән диварлар җылысын кызганды // Казан утлары. – 2014. – № 9. – Б. 140.
2. Гыйбадуллина Л. Тынлык кайтавазы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. – 39 б.
3. Гыйбадуллина Л. Бу гавам сагыштан яралган // Казан утлары. – 2016. – №1. – Б. 107.
4. Гыйбадуллина Л. Кайту. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. – 70 б.
5. Загидуллина Д.Ф. Татарская поэзия рубежа XX-XXI веков (1986–2015 гг.): эстетические ориентиры и художественные поиски. – Казань: Фэн, 2017. – 266 с.
6. Зөлкарнәй Л. Мәңгелектән исә җил. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. – 367 б.
7. Миңнуллина Й. Күк тирмәсе. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 48 б.
8. Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий / Под ред. Н.Д. Тамарченко. – М.: Inrada, 2008. – 357 с.
9. Сөләйман. Сүтелә йомгак... – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 414 б.
10. Харис Р. Кара түгәрәк // Казан утлары. – 2014. – № 2. – Б. 6.

© Юсупова Н.М., 2025

УДК 372.881.1

**Яхина Д.Р.,**
*магистрант 1 г. о. Высшей школы отечественной филологии*
*Института гуманитарных и социальных наук УУНиТ*
*Научный руководитель* – **Зарипова И.Ф.,**
*доцент кафедры татарской филологии и культуры УУНиТ,*
*г. Уфа, Россия*

## МӘКТӘП ПРОГРАММАСЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЗМНАРНЫ ӨЙРӘНҮ

***Аннотация.*** *Әлеге мәкаләдә гомуми белем бирү мәктәпләрендә фразеологияне укытуның теоретик һәм методик нигезләре тикшерелә. Автор фразеологик берәмлекләрнең тел, мәдәният һәм милли үзенчәлек чагылышы буларак әһәмиятен ассызыклый. Фразеологияне укытуның белем бирү, үстерү һәм тәрбияви потенциалы анализлана, укучыларда тел байлыгын, сөйләм культурасын һәм образлы фикерләү сәләтен формалаштыруда аның роле билгеләнә.*

***Терәк сүзләр:*** *тел, сөйләм, тел байлыгы, мәктәп, фразеологизмнар.*

Заманча гомуми белем бирү мәктәбендә тел курсының бер бүлеге буларак, фразеология белем бирү, үстерү һәм тәрбия потенциалына ия. «Фразеологик берәмлекләр, үзләренең семантикасында халык мәдәнияте үсешенең дәвамлы процессын чагылдырып, мәдәни күрсәтмәләр һәм стереотипларын теркәп куялар һәм буыннан буынга тапшыралар. Бу милләтнең рухы һәм үзенчәлеге кабатланмас рәвештә чагыла торган һәрбер милли телнең җаны» [5, 78].

30нчы елларда ук күренекле методистлар К.Б. Бархин һәм М.А. Рыбникова башлангыч мәктәптән үк фразеологик берәмлекләрне өйрәнү һәм үзләштерү кирәклеге турында әйтәләр. Аларның фикерен Е.В. Вальчук, С.В. Сысоева һәм Е.Д. Шевлякова хуплый. Алар рус фразеологиясенең байлыклары белән танышу мәсьәләләре буенча берничә тикшеренү үткәрә. Бу чорда ук укытучылар һәм башлангыч мәктәп укучылары өчен тәгаенләнгән мәкаләләр, дидактик әсбаплар, белешмәләр басылып чыга.

Фразеологияне өйрәнүгә К.Д. Ушинский зур игътибар бирә. Ул «Әлифба»дан башлап ук мәктәп дәреслекләренә фразеологизм кертү кирәклеген белдерә.

Фәнни монографияләр белән беррәттән, мәктәптә фразеологияне өйрәнүгә багышланган кулланмалар да басылып чыга. М.Т. Баранов әйтүенчә, «мәктәптә лексика һәм

фразеология танып белү һәм гамәли максаттан өйрәнелә. Танып белү максаты укучыларның дөньяга карашын формалаштыруны, лексика һәм фразеологиядән ныклы белем бирүне, аларда эстетик сөйләм идеалын булдыруны күз уңында тотса, гамәли максат исә укучыларда лексик һәм фразеологик берәмлекләрне куллану күнекмәләрен булдыруга юнәлтелә, телнең төрле тармакларындагы эш өчен (орфография, грамматика, укучыларның сүзлек запасын баету) алшарт булып тора» [2, 10].

Л.А. Веденская, М.Т. Баранов, Ю.А. Гвоздарев һәм башка галимнәрнең хезмәтләрендә билгеләп үтелгәнчә, фразеология бүлеген өйрәнү барышында укучылар түбәндәге белемнәргә ия булырга тиешләр:

1) фразеологиянең гомуми тел системасындагы урынын, төп үзенчәлекләрен, аларга нигезләнеп бүленеп чыккан төркемнәрне, ясалыш ысулларын, тотрыклы сүзтезмәләрнең вазифасын, телнең фразеологик составы үзгәрү сәбәпләрен, төп фразеологик сүзлекләрне һәм белешмә китапларын күз алдында тоту;

2) тексттан фразеологизмнарны аерып ала белү, аларның җөмләдәге синтаксик ролен билгеләү, мөмкин булган очракларда фразеологик әйтелмәләрнең лексик мәгънәсен билгели белү, сөйләмдә аларның стилистик үзенчәлекләрен исәпкә алып куллану.

М.Т. Баранов әлеге таләпләрне тагын да ачыграк билгели. Аның фикеренчә, «укучылар сүзләрнең һәм фразеологизмнарның лексик мәгънәсен аера белү; таныш сүзләр һәм фразеологизмнарның мәгънәсен аңлату; контекстта сүз яки фразеологизмнарның кайсы мәгънәдә кулланылганын билгеләү; тексттан өйрәнелгән лексик һәм фразеологик күренешләрне табу; бирелгән тексттан лексик күренешләрне һәм фразеологизмнарны сайлап ала белү; өйрәнелгән лексик күренешләрне һәм тотрыклы сүзтезмәләрне төркемли алу; төрле аңлатмалы сүзлекләр, шул исәптән фразеологик сүзлекләрне дә куллана белү кебек күнекмәләргә ия булырга тиеш» [2, 14].

Татар һәм рус телләрендәге күп кенә фразеологик берәмлекләр мәгънәләре белән генә түгел, формалары белән дә бер-берсенә туры киләләр. Мәсәлән: *яблоко от яблони далеко не падает – алма агачыннан ерак төшми, кояш чыгу – восход солнца* һ.б. Бу очракта рус телендә сөйләшүче укучылар татар фразеологизмнарын дөрес кулланырга тиз күнегәләр.

Гадәттә фразеология тел дәресләрендә төп гомуми белем бирү мәктәбендә өйрәнелә. Тармакны өйрәнү берничә этапта бара:

1. Пропедевтик этап (фразеология практик рәвештә өйрәнелә, терминологияне кертмичә).

Әлеге этапның максаты – балаларның игътибарын матур әдәбият әсәрләрендәге образлы берәмлекләргә, шулай ук җанлы сөйләмгә җәлеп итү; балаларның фразеологизмнарга кызыксынуын уяту; аларны өйрәнү өчен уңай мотивация булдыру.

Әлеге этапта фразеологизмны беренчел кабул итүне тәэмин итә торган күнегүләр төп урынны били. Пропедевтик этап ике бүленештән тора: тотрыклы берәмлек төшенчәсен кертү һәм укучыларны фразеологизмның әһәмиятен аңлатуның төрле алымнары белән таныштыру.

6-7 яшьлек балалар тотрыклы сүзтезмәләрне аңлау гына түгел, үз сөйләмендә куллана да ала. Хәзерге вакытта фразеология мәктәп белеменең урта звеносында гына түгел, башлангыч мәктәптә дә өйрәнелә.

2. Систематик этап («Фразеология» бүлеген өйрәнү).

Бу этапның максаты – укучыларга семантиканы үзләштерергә ярдәм итү һәм сөйләмдә фразеологик берәмлекләрнең кулланылышын өйрәтү.

Бу этапта төп методлар булып әңгәмә, күзәтү, текстны реконструкцияләү һәм төзү тора. Күнегүләр арасында иллюстратив, беркетү, кабатлау-гомумиләштерү тибындагы күнегүләрне аерып күрсәтергә була.

Хәзерге уку комплексларында фразеология 5-6 нчы сыйныфларда өйрәнелә. Мәсәлән, Т.А. Ладыженская, М.Т. Барановның «Рус теле» дәреслегендә фразеология «Фразеология и культура речи» бүлегендә 6 сыйныфта бирелә. Фразеология В.В. Бабайцева, Л.Д. Чеснокованың «Рус теле. Теория. 5-9 классы» уку комплексында 5 нче сыйныфтан ук өйрәнелә башлый.

Л.М. Рыбченкова, О.М. Александрова, О.В. Загоровская һәм А.Г. Нарушевич уку комплексында фразеология 5-6 нчы сыйныфларда, «Лексикология», «Фразеологизмнар», «Канатлы сүзләр» бүлекләрендә тәкъдим ителә. Урта гомум белем бирү мәктәбе өчен хәзерге рус теле дәреслекләренә анализ ясау түбәндәгеләрне күрсәтә: «авторлар теге яки бу күләмдә фразеология буенча махсус биремнәрне һәм күнегүләрне күз алдында тота» [6, 97].

Дәреслекләрдә бирелгән материал һәм фразеологияне үзләштерү эшен оештыру һәм үткәрү буенча авторларның тәкъдимнәре ярдәмендә, укытучылар, урта сыйныф укучыларын фразеологиягә өйрәткәндә, иҗади алымнар кулланырга мөмкин. Фразеология өлкәсендә махсус күнекмәләрне уңышлы формалаштыру өчен, күнегүләр зур әһәмияткә ия. Фразеология буенча күнегүләрнең төрләре М.Р. Львов, Л.А. Введенская, М.Т. Баранов, Ю.А. Гвоздарев тарафыннан эшләнгән.

3. Кабатлау һәм гомумиләштерү этабы (7-9 сыйныфлар)

Фразеологияне укыту методикасында, телне укыту теориясе һәм укытуның башка бүлекләрендәге кебек үк, гомумдидактик принциплар (фәннилек, күрсәтмәлелек, системалылык, аңлылык, аңлаешлылык, һәр укучыга индивидуаль алым, эзлеклелек, теория һәм практика бәйләнеше) һәм хосусый методик принциплар кулланыла.

В.Ф. Гутенев фикеренчә, «фразеологизмнар белән эшләүнең иң мөһим өлеше аларның мәгънәсен ачыклауда, аның дөреслеге күбрәк контекстка бәйле, ә кайчакта этимологик анализга мохтаҗлык барлыкка килә (компоненты аңлашылмаган мәгънәне аңлату рәвешендә; әдәби яисә башка телле чыганакларга күрсәтү рәвешендә; фразеологизмның барлыкка килүенә ярдәм итүче тарихи вакыйгалар, халык гореф-гадәтләре һәм йолалары, аларның көнкүреше турындагы хәбәрләр рәвешендә (*деньги не пахнут; не поминай лихом; тянуть лямку*))» [4, 26]. В.В. Виноградов билгеләвенчә, «кайбер очракларда әдәби әсәрнең эчтәлеге белән бәйле булган нинди дә булса тотрыклы сүзтезмәнең мәгънәсен ачу өчен кыска гына белешмә җитми башлый. Рус телендә мондый мисаллар тәкъдим итәргә мөмкин: *подковать блоху* (Н. Лесковның «Левша» повестеннан), *как белка в колесе* (И. Крыловның «Белка» мәсәленнән); *великий комбинатор* (И. Ильф һәм Е. Петровның «Двенадцать стульев» һәм «Золотой телёнок» әсәрләреннән)» [3, 102]. Мондый очракларда фразеологизмның мәгънәсен төгәлрәк ачу өчен, укучыларга әсәрнең үзен укырга тәкъдим итәргә кирәк.

Анализлау өчен шулай ук Р.К. Сәгъдиева, К.Ф. Фәйзрахманованың «Туган тел» [8, 14] дәреслеген карап китик. Монда балаларга фразеологимнар турында киләсе төшенчә бирелә: «Күчерелмә мәгънәдә килеп, бер мәгънә аңлата торган сүзләр тезмәсе (сүзтезмә) фразеологизм дип атала. Аларны башка бер сүз белән алмаштырып була» [7, 106]. Фразеологизмнарның аңлатмасыннан соң *баш вата – уйлый, авызы колагына җиткән – шатланган* дигән мисаллар китерелә.

Укучыларны кызыксындыру өчен Р.К. Сәгъдиева, К.Ф. Фәйзрахманова дәреслегендә кызыклы күнегүләр тәкъдим ителә. Мәсәлән, «Лабиринт буенча барып, төшеп калган фразеологизмнарны әйтү» [7, 107]. Күнегү кызыклы, аңлаешлы һәм укучыларның яшь үзенчәлекләренә карап төзелгән. Башта фразеологизм туры мәгънәдә күрсәтелгән, икенче юлда фразеологик төшенчә рус телендә бирелгән һәм соңгысы, татар телендә, шушы ике шартка туры килгән фразеологизмны табып, язып кую. Бу күнегүне эшләгәндә балалар киләсе универсаль уку гамәлләрен (УУГ) тормышка ашыралар: үзлектән эшләү, үз фикерләрен формалаштыра һәм дәлилли белү (регулятив УУГ); уку проблемасын билгели һәм аны чишү юлларын мөстәкыйль төзи алу (танып белү УУГ); үз фикерләрен тулы һәм төгәл итеп, телдән җиткерә белү (коммуникатив УУГ).

Димәк, «укытучы фразеологизмнар турында мәгълүмат бирү, аларны истә калдыру һәм сөйләмдә дөрес куллана белү кебек максатларга ирешергә тиеш» [8, 87].

Р.К. Сәгъдиева, К.Ф. Фәйзрахманованың уку комплексы 5 сыйныфтан алып 9 сыйныфка кадәр алып барыла. Һәр сыйныфның дәреслегендә фразеологизмнарга урын табыла.

10-11нче сыйныфта фразеологизмнарны кабатлауга юнәлтелгән махсус дәресләр юк. Шуңа карамастан укытучы әдәби әсәрләрдән алынган өзекләрне укыганда, аларда очраган

фразеологик берәмлекләрне табу, мәгънәләрен аңлату эшләрен оештыра ала. Мондый эш төре, «беренчедән, балаларның сүзлек байлыгын арттыруга юнәлтелгән. Икенчедән, алар ярдәмендә укучыларның бәйләнешле сөйләм күнекмәләрен үстерүгә мөмкинлекләре арта. Өченчедән укучылар ике телдәге фразеологик берәмлекләрне чагыштырырга, уртак һәм аермалы якларын билгеләргә күнегәләр» [1, 18].

Татар теленең фразеологик фонды бай һәм күпкырлы. Ул кеше сөйләмен баетуда, үтемлерәк, көчлерәк һәм үткенрәк итүдә, художествалы әсәр стиленә сәнгатьлелек бирүдә, фикерне тулырак ачуда әһәмиятле роль уйный. Шуңа күрә мәктәптә укучыларга телне өйрәтүне, аларның сөйләм культурасын үстерүне фразеологик әйтелмәләрдән тыш күзаллдына китерүе авыр.

Анализлау өчен шулай ук Р.Р. Шәмсетдинова, Г.К. Һадиева, Г.В. Һадиева дәреслеген карап китик. «Кулланылу активлыгы буенча татар теленең сүзлек составы» бүлеге 3 темадан гыйбарәт: искергән сүзләр, яңа сүзләр (неологизмнар), фразеологизмнар. Безне кызыксындырганы – фразеологизмнар темасы.

Беренчедән, дәреслектәге кагыйдәләрне искә алыйк. Фразеологизмнар турында тулы мәгълүмат бирелә, күп кенә мисаллар китерелә: «Фразеология – тел белеменең тотрыклы сүзтезмәләрен – фразеологизмнарны өйрәнә торган бүлеге: *түбәсе күккә тию, авыз турсайту*. Тотрыклы сүзтезмәләрдә сүзне төшереп калдырырга яки үзгәртергә ярамый. Сөйләмдә фразеологизмнарны бер сүз белән дә алмаштырып карап була: *телен йоту – дәшмәү, кызган табага бастыру – орышу, колак салу – тыңлау, тавык йөрәк – куркак, суган суы сыгу – елау, кот очу – курку* һ.б.» [9, 77].

Дәреслектә фразеологизмнар турында төшенчә бирелгәч, материал практик күнегүләр белән ныгытыла. Мәсәлән, бер күнегүдә укучылар фразеологизмнарны туры мәгънәдә күзаллыйлар, аннан соң «Белешмә өчен сүзләр» бүлегеннән эквивалентларын табалар.

Алга таба күнегүләр «җиңелдән – авырга» принцибына нигезләнеп корылган. Җиңелдән авырга барган катлаулыктагы күнегүләр, беренчедән, гомудидактик принципка нигезләнә, икенчедән, материалны тагын да яхшырак үзләштерергә ярдәм итә. Башка күнегүләрдә фразеологизмнарның капма-каршы мәгънәдә булуын дәлилләү, алар белән җөмләләр төзергә өйрәнү; русчага тәрҗемә итү; аларны текстта таба белү һәм аерып язу кебек биремнәр тәкъдим ителә.

Р.Р. Шәмсетдинова, Г.К. Һадиева, Г.В. Һадиева дәреслегенә килгәндә, шундый нәтиҗә ясарга мөмкин: балаларга үзләштерер өчен яхшы теоретик материал бирелгән, тема эчендә системалылык бар, күнегүләр «җиңелдән – авырга» принцибына нигезләнеп корылган.

Югарыда китерелгән фикерләрдән чыгып, мондый нәтиҗәгә килергә мөмкин: фразеологик әйтелмәләрне өйрәнүнең методик нигезләре бүгенге көндә дә мөһим мәсьәлә булып санала.

Шуны аңлау мөһим: «Фразеология» бүлеген өйрәнү укучыларга җиңел бирелми һәм моның сәбәпләре дә бар: укучыларның сөйләм культурасы, сүзлек запасы түбән булу, шулай ук бүлектә материал шактый күп булуга карамастан, аны өйрәнүгә вакыт бик аз бүленү. Нәкъ менә шуңа күрә материалны нәтиҗәлерәк үзләштерү өчен, күнекмәләр кирәк, алар укучыларга яңа берәмлекләрнең әһәмиятен аңларга һәм аларны истә калдырырга ярдәм итәчәк.

Шулай итеп, фразеологияне укыту технологиясенә төрле типтагы компетенцияләрне, заманча тел ситуациясе шартларында бай сүзлек запасын, образлы фикерләүне формалаштыруга ярдәм итүче күнегүләрне кертү – хәзерге заман белем бирү системасының мөһим һәм актуаль проблемасы.

**Кулланылган әдәбият**

1. Әсәдуллин А., Фәтхуллова К. Сөйләшергә тел булсын // Мәгариф. – 2001. – № 9. – Б. 17–20.

2. Баранов М.Т. Методика лексики и фразеологии на уроках русского языка: Пособие для учителя / М.Т. Баранов. – Москва: Просвещение, 1988. – 190 с.

3. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография: Избр. труды / В.В. Виноградов. – Москва: Наука, 1977. – 312 с.

4. Гутенев В.Ф. Некоторые приемы работы с фразеологизмами // Русский язык в школе. – 1973. – № 3. – С. 26–28.

5. Маслова В.А. Лингвокультурный аспект русской фразеологии. Лингвокультурология / В.А. Маслова. – М.: Москва, Академия, 2001. – 208 с.

6. Мирецкая Н.В. Сопряжение: Комплексная работа по эстетическому воспитанию в школе: Кн. для учителя: Из опыта работы / Н.В. Мирецкая. – Москва: Просвещение, 1989. – 203 с.

7. Сәгъдиева Р.К., Фәйзрахманова К.Ф. Туган тел (татар теле) 5 нче сыйныф гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек, (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен), 1 нче кисәк / Р.К. Сәгъдиева, К.Ф. Фәйзрахманова. – Казан: Мәгариф-Вакыт нәшр., 2023. – 138 б.

8. Сәгъдиева Р.К., Фәйзрахманова К.Ф. Родной (татарский) язык. Методическое пособие для преподавателей общеобразовательных организаций основного общего образования (для изучающих татарский язык как родной) / Р.К. Сәгъдиева, К.Ф. Фәйзрахманова. – Казань: изд. «Магариф-Вакыт», 2023. – 201 с.

9. Шәмсетдинова Р.Р., Һадиева Г.К., Һадиева Г.В. Татар теле: рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 5 нче сыйныф. / Р.Р. Шәмсетдинова, Г.К. Һадиева, Г.В. Һадиева – Казан: Мәгариф-Вакыт нәшр., 2022. – 175 б.

© Яхина Д.Р., 2025

## Сведения об авторах

**АБДИЕВА Алсу Фавзиевна,** аспирант 1 г. о. кафедры современного русского языкознания Уфимского университета науки и технологий (Россия, Уфа).

**АБДУВАХОБОВА Дилдора Эркиновна,** доцент кафедры узбекского и иностранных языков Джизакского политехнического института (Узбекистан, г. Джизак).

**АБДУЛЛИНА Дилария Маратовна,** кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник отдела национального образования Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, г. Казань).

**АБДУЛЬМАНОВА** Диана Рихатовна, ассистент кафедры татарской филологии и культуры Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**АМИРАЛИЕВ Семетей Манасович, доктор филологических наук,** доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин Ошского государственного университета (Кыргызстан, г. Ош).

**АХМАДИЕВА Гульчачак Абдулловна**, учитель татарского языка и литературы МАОУ СОШ с. Тюменяк МР Туймазиский район РБ (Россия, г. Туймазы).

**АХМАДУЛЛИНА Индира Ильгамовна,** студент 6 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**АХМАДУЛЛИНА Сумбуль Маратовна,** магистрант 2 г. о. Высшей школы отечественной филологии ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**АХМАТОВА Мариям Ахматовна**, доктор филологических наук, профессор кафедры карачаево-балкарской филологии ФГБОУ ВО «Кабардино-Балкарский государственный университет им. Х.М. Бербекова» (Россия, г. Нальчик).

**БАЙМУХАМЕТОВА Линара Альфисовна,** студент 2 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**БАЙРАМУКОВА Аджуа Измаиловна,** доктор филологических наук, профессор кафедры русского языка ФГБОУ ВО «Карачаево-Черкесский государственный университет им. У.Д. Алиева» (Россия, г. Карачаевск).

**БАЛЛИЕВА Алина Исрафилевна**, магистрант ФГБОУ ВО «Кабардино-Балкарский государственный университет им. Х.М. Бербекова» (Россия, г. Нальчик).

**БУРАНОВА Жамила Алиевна,** доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент кафедры узбекского литературоведения Национального университета Узбекистана им. Мирзо Улугбека (Узбекистан, г. Ташкент).

**ВАЛИАХМЕТОВА Нурия Закировна**, магистрант 3 г. о. Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ГАБИДУЛЛИНА Фарида Имамутдиновна,** кандидат филологических наук, доцент кафедры филологии Елабужского института ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Елабуга).

**ГАВРИЛОВА Ольга Эдуардовна,** ассистент кафедры теории языка и методики его преподавания Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ГАЙНУЛЛИНА Гульсина Улфатовна**, кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской филологии и культуры Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ГАЙНУЛЛИНА Гульфия Расилевна,** кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Казань).

**ГАЛИЕВА Нурсиба Ильдаровна,** студент 5 курса Института филологического образования и межкультурных коммуникаций ФГБОУ ВО «Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы» (Россия, г. Уфа).

**ГАЛИМБИКОВА Ильзира Ильгизаровна,** аспирант кафедры татарского языкознания ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Казань).

**ГАНДАЛИПОВА Азалия Азатовна**, студент 3 курса Института филологического образования и межкультурных коммуникаций ФГБОУ ВО «Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы» (Россия, г. Уфа).

**ГАРАЕВА Айзиряк Наиловна,** аспирант кафедры татарской литературы ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Казань).

**ГАРЕЕВА Регина Рустамовна,** студент 4 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ГАРИПОВА София Рустемовна,** студент 1 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ГАТИЯТОВА Айгуль Рамилевна,** лаборант НВП ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Казань).

**ГИЗАТУЛЛИНА Элина Раиловна,** студент 2 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ГИЛЬМАНОВА Муслима Маликовна**, аспирант кафедры татарской литературы ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Казань).

**ГИЛЬМЕТДИНОВА Азалия Алмазовна,** студент 2 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ДАУТОВ Гумар Фильгизович**, кандидат филологических наук, доцент кафедры филологии Елабужского института ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Елабуга).

**ЕНИКЕЕВА Диана Дамировна,** студент 3 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ЕНИКЕЕВА Ляйсан Риаловна,** магистрант 3 г. о. Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ЕРЕДЕЕВА Фаина Леонидовна,** старший преподаватель кафедры алтайской филологии и востоковедения ФГБОУ ВО «Горно-Алтайский государственный университет» (Россия, г. Горно-Алтайск).

**ЖИНДЕЕВА Елена Александровна,** доктор филологических наук, профессор, ФГБОУ ВО «Мордовский государственный педагогический институт им. М.Е. Евсевьева» (Россия, г. Саранск).

**ЖОЛДОШЕВА Айдай Турдалиевнна,** старший преподаватель кафедры естественных и гуманитарных наук Международного Европейского университета (Кыргызстан, г.Бишкек)

**ЖУСУЕВА Сюита Калмаматовна,** кандидат филологических наук, доцент кафедры кыргызской филологии Кыргызско-Узбекского международного университета им. Батырали Сыдыкова (Кыргызстан, г. Ош).

**ЗАКИРЗЯНОВ Альфат Магсумзянович,** доктор филологических наук, заведующий отделом литературоведения Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан РТ (Россия, г. Казань).

**ЗАКИРОВА Алсу Линаровна,** студент 3 курса Высшей школы педагогики и филологии Елабужского института ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Елабуга).

**ЗАКИРЬЯНОВ Кабир Закирьянович,** доктор педагогических наук, профессор кафедры современного русского языкознания ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, Уфа).

**ЗАРИПОВА Ильмира Фаргатовна**, кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской филологии и культуры Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ЗИЯЕВА Махбуба Фазлидиновна**, доктор филологических наук (PhD), доцент кафедры узбекского и иностранных языков Джизакского политехнического института (Узбекистан, г. Джизак).

**ИБРАГИМОВА Алина Наилевна,** инструктор обучающих курсов для учителей английского языка по программе Монтессори в детских садиках, учитель частного образовательного центра (Корея, г. Кунсан).

**ИДРИСОВ Рауф Рифгатович,** кандидат филологических наук, доцент (Россия, г. Уфа).

**ИДРИСОВА Эльвира Малиховна,** магистрант 3 г. о. Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ИСЛАКАЕВА Алия Салаватовна**, студент 3 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ИСМАГИЛОВА Азалия Венеровна,** студент 3 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ИСМАГИЛОВА Зухра Раилевна,** студент 2 курса Высшей школы педагогики и филологии Елабужского института ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Елабуга).

**ИСМАИЛОВА Бактыгуль Таштемировна,** кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой кыргызской филологии Кыргызско-Узбекского международного университета им. Б. Сыдыкова (Кыргызстан, г. Ош).

**ИСМАИЛОВА Самара Жумабековна**, преподаватель Кыргызско-Узбекского международного университета им. Б. Сыдыкова (Кыргызстан, г. Ош).

**КАЛКАМАНОВА Гульназ Фаниловна,** учитель татарского языка и литературы МБОУ СОШ с. Субханкулово МР Туймазинский район Республики Башкортостан.

**КАМАЛОВА Айгуль Ринатовна,** магистрант 3 г. о. Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**КАМАЛОВА Алсу Флоритовна**, студент 6 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**КАРИМОВА Забира Сагитовна,** кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской филологии и культуры Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**КАШАЕВА Алсу Ильдаровна,** студент 3 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**КАШАЕВА Гульназ Фанитовна,** студент 3 курса Института филологического образования и межкультурных коммуникаций ФГБОУ ВО «Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы» (Россия, г. Уфа).

**КАЮМОВА Гелюся Фаридовна,** кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Казань).

**КЕТЕНЧИЕВ Мусса Бахаутдинович**, доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой карачаево-балкарской филологии ФГБОУ ВО «Кабардино-Балкарский государственный университет им. Х.М. Бербекова» (Россия, г. Нальчик).

**КИСЕЛЕВА Лариса Айратовна,** доктор филологических наук, профессор кафедры русского языка и массовой коммуникации ФГАОУ ВО «Самарский национальный исследовательский университет им. академика С.П. Королёва» (Россия, г. Самара)

**КОРОТАЕВА Лариса Валерьевна,** кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской и чувашской филологии Стерлитамакского филиала ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Стерлитамак).

**КУНАФИН Гиниятулла Сафиуллович**, доктор филологических наук, профессор, член-корр. Академии наук Республики Башкортостан, академик Международной тюркской академии, главный научный сотрудник БГПУ им. М. Акмуллы (Россия, Уфа).

**ЛАЙПАНОВА Джамиля Сослановна,** студент 2 курса Института филологии ФГБОУ ВО «Карачаево-Черкесский государственный университет им. У.Д. Алиева» (Россия, г. Карачаевск).

**ЛАТЫПОВА Индира Абузаровна,** кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и методики его преподавания ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Казань).

**МАНСУРОВ Ильсур Салихьянович,** кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой татарской и чувашской филологии Стерлитамакского филиала ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Стерлитамак).

**МАНСУРОВА Зульфия Ямиловна,** учитель татарского языка и литературы МОБУ Каранская СОШ МР Буздякский район РБ (Россия, с. Буздяк).

**МИННУЛЛИНА Энже Расилевна,** студент 4 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**МУКИМОВА Гулия Филусовна,** студент 3 курса Высшей школы педагогики и филологии Елабужского института ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Елабуга).

**МУРЗИНА Юлия Максимовна,** студент 6 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**МУРТАЗИН Инвир Ильгамович,** магистрант 2 г. о. Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий».

**МУХАММАДИЕВА Эльвира Андреевна,** магистрант 1 г. о. Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**МУХАРЛЯМОВА Гульназ Нурфатовна,** кандидат филологических наук, заведующий отделом национального образования Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (Россия, г. Казань).

**НАДЫРШИНА Лейсан Радифовна,** доктор филологических наук, старший научный сотрудник Центра письменного наследия Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан *(Россия г. Казань)*

**НАСИПОВ Илшат Сахиятуллович,** доктор филологических наук, профессор кафедры татарского языка и литературы Института филологического обазования и межкультурных коммуникаций ФГБОУ ВО «Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы» (Россия, Уфа).

**НИКИТИНА Ольга Владимировна,** студент 4 курса. Стерлитамакского филиала ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Стерлитамак).

**НУРИСЛАМОВА Зинфира Гаднановна** учитель татарского языка и литературы МАОУ школа-интернат СОО с углубленным изучением отдельных предметов № 1 г. Туймазы МР Туймазинский район Республики Башкортостан (Россия, г. Туймазы).

**НУРМУХАМЕТОВА Раушания Сагдатзяновна**, кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Казань).

**ОЛИМОВА Гулбахор Тохировна**, студент 2 курса факультета английской филологии и переводоведения Самаркандского государственного института иностранных языков (Узбекситан, г. Самарканд),

**РАМАЗАНОВА Айгуль Руслановна,** студент 4 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**РАМАЗАНОВА Гульназ Рахимяновна,** студент 6 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**САГДИЕВА Рамиля Камиловна,** кандидат филологических наук, доцент кафедры татарского языкознания ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Казань).

**САГИДУЛЛИНА Лилия Рашитовна,** кандидат педагогических наук, доцент кафедры татарской филологии и культуры Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**САЙФУЛИНА Флера Сагитовна,** доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой татарской литературы Института филологии и межкультурных коммуникаций ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Казань).

**САТТАРОВА Мадина Рашидовна,** кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Казань).

**САФИН Фаиль Габдуллович,** доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, заведующий отделом этнополитологии Института этнологических исследований им. Р.Г. Кузеева Уфимского научного центра Российской академии наук (Россия, г. Уфа).

**СИРАЕВА Джанета Марселевна,** студент 2 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**СИТДИКОВА Аэлита Рустамовна,** ученица 8 класса МАОУ СОШ д. Нуркеево МР Туймазинский район, Республика Башкортостан Россия, д. Нуркеево).

**СРАЖДИНОВА Рано Тургунбаевна,** преподаватель кафедры английской филологии Ошского государственного университета (Кыргызстан, г. Ош).

**СУБАЕВА Зарина Радиковна,** магистрант 3 г. о. Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**СУЛЕЙМАНОВА Дильбар Данисовна,** кандидат филологических наук, ассистент кафедры татарской филологии и культуры Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ТАЗЕТДИНОВА Ильмира Ришатовна,** студент 6 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ТАЛЫПОВА Лилия Ниясовна,** студент 3 курса Высшей школы педагогики и филологии Елабужского института ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Елабуга).

**УРАЗБАХТИНА Альбина Ильдаровна,** магистрант 1 г. о. Стерлитамакского филиала ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Стерлитамак).

**ФАЗЛУТДИНОВ Ильдус Камилович,** кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской филологии и культуры Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ФАЙЗУЛЛИНА Алсу Гамировна,** студент 3 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ФАТХУТДИНОВА Азалия Дамировна**, студент 4 курса Высшей школы педагогики и филологии Елабужского института ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Елабуга).

**ФАХРТДИНОВА Айнура Аданисовна,** магистрант 1 г. о. Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ХАЗРАТКУЛОВА Анжелика Валерьевна,** доцент кафедры узбекского и иностранных языков Джизакского политехнического института (Узбекистан, г. Джизак).

**ХАЛИКОВА Алсу Тагировна,** магистрант 3 г. о. Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ХАЛИУЛЛИНА Альбина Габитовна,** кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой татарской филологии и культуры Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ХАЛИУЛЛИНА Нурия Усмановна**, кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой татарского языка и литературы Института филологического обазования и межкультурных коммуникаций ФГБОУ ВО «Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы» (Россия, Уфа).

**ХАМАТЗЯНОВА Фануза Сагировна,** учитель татарского языка и литературы МБОУ «Сармановская СОШ» Сармановский район Республики Татарстан (Россия, с. Сарманово).

**ХАМАТХАНОВА Азалия Шамиловна,** студент 2 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ХАМДАМОВА Ханифахон Шукуриллаевна**, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент кафедры узбекского и иностранных языков Джизакского политехнического института (Узбекистан, г. Джизак).

**ХАМИДУЛЛИНА Тансылу Рафиловна,** студент 4 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ХУБОЛОВ Сахадин Магаметович**, кандидат филологических наук, доцент кафедры карачаево-балкарской филологии ФГБОУ ВО «Кабардино-Балкарский государственный университет им. Х.М. Бербекова» (Россия, г. Нальчик).

**ЧЖАН Ци,** аспирант 3 г. о. кафедры теории языка и методики его преподавания Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий».

**ШАЙХАЛИЕВА Гульчачак Мирзалифовна,** магистрант 1 г. о. Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ШАЙХУТДИНОВА Камила Наиловна,** студент 3 курса Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ШАРАФУТДИНОВА Луиза Булатовна,** магистрант 3 г. о. Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ШАРИПОВ Марат Сабитович,** кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской филологии и культуры Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

**ЮНУСОВА Эльвира Фаридовна,** студент 3 курса Высшей школы педагогики и филологии Елабужского института ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Елабуга).

**ЮСУПОВА Лейсан Рамзилевна**, преподаватель ГАПОУ «Казанский колледж технологии и дизайна» (Россия, г. Казань).

**ЮСУПОВА Нурфия Марсовна,** доктор филологических наук, профессор кафедры татарской литературы ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия, г. Казань).

**ЯКУПОВА Зульфия Фанисовна,** учитель МБОУ СОШ № 1 имени Героя Советского Союза В.Д. Паширова (Россия, с. Кушнаренково)**.**

**ЯХИНА Диана Ришатовна,** магистрант 1 г. о. Высшей школы отечественной филологии Института гуманитарных и социальных наук ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» (Россия, г. Уфа).

## СОДЕРЖАНИЕ

*Полилог культур в полилингвальном пространстве: итоги международного научного форума*……………………………………………………….. 3

***Насипов И. С.*** *Алмас Галимзянович Шайхулов – видный представитель сравнительно-исторического языкознания*……………………………………………… 5

***Кунафин Г. С.*** *Неутомимый поборник языкового союза, настоящий исследователь картины мира тюркоязычных народов в контексте алтайского языкового сообщества*…………………………………………………………………… 11

***Закирьянов К. З.*** *Ученик. Коллега. Ученый (из воспоминаний о профессоре А.Г. Шайхулове)*…………………………………………………………………………… 15

***Халиуллина Н. У.*** *Словарь односложных корневых основ – перспективная задача тюркологических исследований (к 80-летию профессора А.Г. Шайхулова)*... 18

***Шарипов М. С.*** *Метод тематических каталогов в научной деятельности А. Г. Шайхулова*…………………………………………………………………….. 21

***Каримова З. С.*** *А. Г. Шайхулов – ученый, учитель, наставник*……………… 25

***Идрисов Р. Р.*** *Фәнгә багышланган гомер (профессор Алмас Галимҗан улы Шәйхулов истәлеге)*…………………………………………………………………… 27

***Ахмадиева Г. А.*** *Гадилектә – бөеклек*…………………………………………… 29

***Ситдикова А. Р.*** *Гордость моей малой родины*…………………………… 32

***Насипов И. С.*** *Научно-педагогическая деятельность К.С. Давлетшина в Стерлитамакской государственной педагогической академии*……………………… 35

***Идрисов Р. Р.*** *Остаз (профессор Камил Салих улы Дәүләтшин истәлеге)*…... 38

***Абдиева А. Ф.*** *Коммуникативная компетенция подростков: кодовое переключение между сленгом и литературной нормой (на основании анкетирования учащихся 8-11 классов МБОУ СОШ с. Имянликулево Чекмагушевского района Республики Башкортостан)*…………………………………. 40

***Абдувахобова Д. Э.*** *Лингвокультурологический подход в формировании межкультурной компетенции в обучении иностранному языку*………………………. 43

***Абдульманова Д. Р.*** *Организация хронотопа в рассказе «Кем җырлады?» Амирхана Еники*………………………………………………………………………… 47

***Амиралиев С. М., Сраждинова Р. Т., Жолдошева А. Т.*** *Структурно-содержательные аспекты концепта в когнитивной лингвистике*………………….. 51

***Ахмадуллина И. И.*** *«Ата/әти» компонентлы фразеологизмнарның идеографик һәм лексик-семантик үзенчәлекләре* ……………………………………… 54

***Ахмадуллина С. М., Шарипов М. С.*** *Дәрдемәнд иҗатында лирик геройны шәрехләү*………………………………………………………………………………… 58

***Ахматова М. А.*** *Къарачай-малкъар тилде бир тамырлы ат эм этим синонимлени лексика-грамматика тюрлюлери*……………………………………… 62

***Баймухаметова Л. А.*** *Башкортстан Республикасы Авыргазы районы татарларының диалекталь үзенчәлекләре*…………………………………………….. 66

***Баймухаметова Л. А.*** *Ф. Баттал хикәяләрендә автор позициясе*…………… 69

***Байрамукова А. И.*** *Герменевтическая практика истолкования В.И. Даля с помощью пословиц и поговорок в художественных текстах и «Толковом словаре живого великорусского языка»*……………………………………………………… 71

***Баллиева А. И., Хуболов С. М.*** *Къарачай-малкъар тилде фразеологизмлени айтымда къуллукълары*…………………………………………………………………… 74

***Буранова Ж. А.*** *Синтез искусств и философская символика в творчестве Тимура Пулатова и Улугбека Хамдама*…………………………………………….. 77

***Валиахметова Н. З.*** *Связь личности поэта и лирического героя в*

*творчестве Хайрутдина Музая……………………………………………………………….…* 81
***Габидуллина Ф. И.*** *З. Хөсниярның «Хур кызлары» романы: чор һәм шәхес....* 84
***Гаврилова О. Э.*** *Структурно-семантическая специфика словообразовательных гнезд в русской терминологии (на примере словообразовательного гнезда с вершиной «суд»)……………………………………………………………………* 88
***Гайнуллина Г. У.*** *Зөлфәт шигъриятенең синтаксик үзенчәлекләре…………* 91
***Гайнуллина Г. Р.*** ***Гатиятова Г. Р.*** *Особенности рецепции художественного текста в иноязычной аудитории (на примере прозы Ландыш Абударовой) ………………………………………………………………………………..* 94
***Галиева Н.И.*** *Эмотивная лексика в романе Луизы Мэй Олкотт «Маленькие женщины»…………………………………………………………………......* 97
***Галимбикова И. И.*** *Неологизмы в татарском языке: истоки, классификация и динамика (на примере молодежного журнала «Идель»).…………* 101
***Гараева А. Н.*** *Женские образы в современной турецкой переводной литературе (на основе переводов тюркоязычных произведений) ……………………* 105
***Гареева Р. Р.*** *«Җанлы табигать» концептосферасына караган фразеологик терминнар……………………………………………………………………..* 108
***Гарипова С. Р.*** *Художественные особенности поэзии Габдуллы Тукая и проблемы их передачи на русский язык…………………………………………………* 112
***Гизатуллина Э. Р.*** *Татар телендә дини лексиканың лексик-семантик үзенчәлекләре…………………………………………………………………………..* 115
***Гильманова М. М.*** *Рәдиф Гаташның 1960-80 нче еллар иҗатында көнчыгыш һәм фольклор традицияләре синтезы……………………………………………..* 117
***Гильметдинова А. А.*** *Мәдәни феномен буларак прецедент исем: чыганаклары һәм кулланылышы ……………………………………………………………* 122
***Даутов Г. Ф.*** *XIX гасырның I яртысында поэзия үсеше…………………......* 126
***Еникеева Д. Д.*** *Татар телендә гендер компонентлы фразеологизмнарның идеографик үзенчәлекләре……………………………………………………………......* 128
***Еникеева Л. Р.*** *Татар дөнья тел күренешендә кием-салым атамаларының чагылышы…………………………………………………………………………………......* 131
***Ередеева Ф. Л.*** *Орус ла алтай тилдердиҥ фонетикалык системазын методикалык амадулу тӱҥдештиргени……………………………………………………..* 133
***Жиндеева Е. А.*** *Литература как коммуникативный код в системе междисциплинарности…………………………………………………………………….* 137
***Жусуева С. К.*** *Проблема человека и общества в послевоенные и 1960-1980-е годы в жанре очерка (на материале кыргызской литературы)……………………..* 141
***Закирзянов А. М.*** *Р. Корбанның «Әхмәров» романы: жанр элементлары синтезы…………………………………………………………………………………......* 145
***Закирова А. Л.*** *Рабит Батулланың «Кылдан нечкә, кылычтан үткен» кыйссасының жанр үзенчәлекләре ………………………………………………………......* 148
***Зарипова И. Ф.*** *Кушма сүзләр ясалышында башкару бәйләнеше: инкорпорация күренеше……………………………………………………………………..* 151
***Ибрагимова А. Н.*** *Лингвокультурные особенности выражения вежливости и иерархии через обращения у корейцев и татар…………………………* 155
***Идрисова Э. М.*** Башлангыч сыйныф укучыларының сөйләм телен үстерүдә матур әдәбият әсәрләре роле………………………………………………………… 160
***Ислакаева А. С.*** *Татар телендә мөнәсәбәт фигыльләренең мәгънәви һәм белдерелеш үзенчәлекләре ……………………………………………………………………* 162
***Исмагилова А В.*** *«Сүз» концептын белдерүче лексик берәмлекнең эчке формасын ачу юллары…………………………………………………………………….……* 166

***Исмагилова А. В., Шарипов М. С.*** *Шәриф Камал прозасында дөнья сурәте*………………………………………………………………………………….. 170
***Исмагилова З. Р.*** *Хисләремне хисләр алмаштыра (Р. Харис иҗатына бер караш)*……………………………………………………………………………………… 173
***Исмаилова Б. Т***. *Гармония человека и природы как основа гуманизма у Ч. Айтматова*…………………………………………………………………………….. 175
***Исмаилова С. Ж.*** *Поэт Ботобай и тематические особенности его произведений*……………………………………………………………………………….. 178
***Калкаманова Г. Ф.*** *Укучыларга рухи-әхлакый тәрбия бирүдә мәкаль-әйтемнәрнең әһәмияте*……………………………………………………………………. 181
***Камалова А. Р.*** *Сүз җөмләләрнең коммуникатив төрләре*…………………………… 183
***Камалова А. Ф., Шарипов М. С.*** *К вопросу об особенностях жанра поэмы в татарской литературе начала XX века* ……………………………………………….. 187
***Каримова З. С.*** *«Табигать» когнитив сферасына караган фразеологик әйтелмәләр (А. Гыйләҗев прозасы материалында)* ……………………………………… 190
***Кашаева А. И.*** *Татар халык мәкаль-әйтемнәрендә «ил» концепты чагышы*…………………………………………………………………………………………… 193
***Кашаева Г. Ф.*** *Татар телендә «йөрәк» концепты*……………………………………… 196
***Каюмова Г. Ф.*** *Әдәбият дәреслекләре һәм үрнәк программалар аша коммуникатив компетенция формалаштыру юллары*…………………………………… 198
***Кетенчиев М. Б.*** *Конструкции с обращениями в поэзии Саида Шахмурзаева*…………………………………………………………………………………… 202
***Киселева Л. А.*** *Метафоризация эмоций в современном медиадискурсе*…………………………………………………………………………………… 205
***Коротаева Л. В.*** *Пушкӑрт Республикинче пурӑнакан чӑвашсен калаҫӑвӗсенчи лексикӑпа тематика ушкӑнӗсем: ареал тата танлаштаруллӑ тишкерӳ опычӗ*…………………………………………………………………………………… 207
***Лайпанова Д. С.*** *Уникальность лексикографического дискурса «Большого Кулинарного Словаря» Александра Дюма*……………………………………………………… 213
***Латыпова И. А.*** *Типология словообразовательных отношений в лексической микросистеме «дом» в русском и татарском языках*…………………….. 215
***Мансуров И. С.*** *Башкортстанда татар әдәби тәнкыйтенең жанр үзенчәлекләре*…………………………………………………………………………………… 218
***Мансурова З. Я.*** *Хәзерге татар әдәбиятында ат образы* ………………………. 221
***Миннуллина Э. Р.*** *Татар телендә инглиз алынмалары*………………………….. 224
***Мукимова Г. Ф.*** *Шагыйрь Хәсән Туфан поэзиясендә көчле лиризм, психологизм чагылышы*………………………………………………………………………… 227
***Мурзина Ю. М.*** *Фразеологизированные предложения в татарском языке*………………………………………………………………………………………….. 229
***Муртазин И. И., Шарипов М. С.,*** *Татар сүз сәнгатендә әдәби шартлылык мәсьәләсенә карата* ………………………………………………………………………. 232
***Мухаммадиева Э. А.*** *Краткий обзор истории изучения тюркизмов в русском языке*……………………………………………………………………………………… 235
***Мухарлямова Г. Н., Абдуллина Д. М.*** *Цифровые ресурсы в процессе обучения родному (татарскому) языку и литературе*……………………………………. 238
***Надыршина Л.Р.,*** *Гомәр Бәшировның татар фольклорын өйрәнү һәм популярлаштыру өлкәсендәге эшчәнлеге* (язучының шәхси фондында саклапган материаллар буенча)…………………………………………………………………………… 242
***Никитина О. В., Коротаева Л.В.*** *Чӑваш чӗлхин предмет-йӑла лексики – пурлӑх культурине тӗпчекен ҫӑлкуҫ*………………………………………………………………… 245

***Нурисламова З. Г.*** *Күптелле мохиттә балаларның сәләтен үстерү………..* 248
***Нурмухаметова Р.С., Саттарова М. Р.*** *Лингвомәдәни мәгъүмат чыганагы буларак татар теленең этномәдәни сүзекләре………………………………….* 251
***Олимова Г.Т., Зияева М. Ф.*** *Лингвокультурологический подход в обучении иностранному языку……………………………………………………………………….* 254
***Рамазанова А. Р.*** *Дилә Булгаковының «Үрмәкүч» хикәясендә хатын-кыз / ана образы…………………………………………………………………………………* 258
***Рамазанова Г. Р.*** *Кулланылышы чикләнгән лексика буларак хәрби терминнар……………………………………………………………………………………* 262
***Сагдиева Р. К.*** *Туган (татар) телгә өйрәтү коралы буларак әдәби текст үзенчәлекләре……………………………………………………………………………* 266
***Сагидуллина Л. Р.*** *М. Вафинның иҗади портреты өчен эскизлар …………..* 269
***Сайфулина Ф. С.*** *Балаларның танып-белү сәләтен үстерүдә И. Бикколов эшчәнлеге……………………………………………………………………………………* 273
***Сафин Ф. Г.*** *Языковая компетенция и языковое поведение молодежи в полиэтническом регионе……………………………………………………………………* 276
***Сираева Дж. М., Сагидуллина Л.Р.*** *Татар телендә «чәчәкләр» лексик-семантик төркеме……………………………………………………………………………* 279
***Субаева З. Р., Каримова З.С.*** *Мөхәммәт Мәһдиев прозасында синоним фразеологик әйтелмәләрнең стилистик үзенчәлекләре …………………………………..* 281
***Сулейманова Д. Д.*** *Киңкүләм мәгълүмат чаралары текстларында русчадан татар теленә тәрҗемәләрдә типик хаталар……………………………………* 284
***Тазетдинова И. Р.*** *Татар халык җырларында дендронимнарның символикасы…………………………………………………………………………………* 287
***Талыпова Л. Н.*** *Тәлгать Галиуллинның «Ана корт» повестенда хатын-кыз образлары…………………………………………………………………………………* 291
***Уразбахтина А. И.*** *Башкортстан әдәби тәнкыйтендә Салават Рәхмәтулла иҗаты………………………………………………………………………….* 293
***Фазлутдинов И. К.*** *Сатира Мар. Салима в контексте башкиро-татарских литературных взаимосвязей……………………………………………………* 295
***Файзуллина А. Г., Сагидуллина Л.Р.*** *Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә яңа сүзләрнең мәгънәсен ачыклау алымнары………………………………* 300
***Фатхутдинова А. Д.*** *Татар әдәбиятында тәнкыйди реализмның формалашуы……………………………………………………………………………….* 304
***Фахртдинова А. А., Гайнуллина Г.У.*** *Илдар Юзеев шигърияте́ндә кушма җөмләләрне куллану үзенчәлекләре ………………………………………………………..* 306
***Хазраткулова А. В.*** *Классификация паремий в русском и английском языках………………………………………………………………………………………* 310
***Халикова А. Т.*** *Татар телендә эвфемизмнарның стилистик үзенчәлекләре (М. Мәһдиев әсәрләре материалында)…………………………………………………….* 314
***Халиуллина А. Г.*** *Айгиз Баймөхәммәтов әсәрләрендә конфликт һәм геройлар…………………………………………………………………………………….* 318
***Халиуллина Н. У., Якупова З. Ф., Гандалипова А. А.*** *Укучыларның гомум психик үсеше өчен йөгерек укуның әһәмияте…………………………………………….* 322
***Хаматзянова Ф.С.*** *Татар теле дәресләрен укытуны лингвокультурологик нигездә оештыру ………………………………………………………………………….* 326
***Хаматханова А.Ш.*** *Интернет чыганакларда алынмаларны куллану үзенчәлекләре (Вконтакте социаль челтәре материалында) ………………………….* 328
***Хамдамова Х. Ш.*** *Лингвистический статус паремических единиц…………..* 330
***Хамидуллина Т.Р.*** *Марат Кәбировның «Ир канаты» повестенда ат образы……………………………………………………………………………………….* 335
***Хуболов С. М., Ахматова М. А.*** *Къарачай-малкъар тилде кийдирилген*

*членли кенгерген айтымла*…………………………………………………………… 338
***Чжан Ци.*** *Диалог языков и культур: лингводидактический аспект*…………. 341
***Шайхалиева Г. М.*** *О лексических, фонологических параллелях между тюркскими языками и языками сиуа, кечуа*……………………………………………… 343
***Шайхутдинова К. Н.*** *Марат Кәбиров шигъриятендә поэтоним төрләре*……………………………………………………………………………………… 346
***Шарафутдинова Л. Б.*** *Илсөяр Ихсанова шигъриятендә синтаксик фигураларны куллану*………………………………………………………………………….. 349
***Шарипов М. С.*** *Две пассионарные личности: Наки Исанбет и Рашат Гайнанов*…………………………………………………………………………………….. 352
***Шарипов М. С.*** *Творчество Шакира Мухамедова в исследованиях Султана Байкова*……………………………………………………………………………………… 355
***Юнусова Э. Ф.*** *Нәбирә Гыйматдинованың «Сихерче» повестенда хатын-кыз образлары*…………………………………………………………………………….. 359
***Юсупова Л. Р.*** *Формирование коммуникативной компетенции у студентов СПО в процессе изучения лингвистических дисциплин*……………………………. 362
***Юсупова Н. М.*** *Хәзерге татар поэзиясендә постмодернистик эзләнүләр*……………………………………………………………………………………… 366
***Яхина Д. Р.*** *Мәктәп программасында фразеологизмнарны өйрәнү*………….. 369
Сведения об авторах…………………………………………………………………… 374

При подготовке электронного издания использовались следующие программные средства:

- Adobe Acrobat – текстовый редактор;
- Microsoft Word – текстовый редактор.

Все права защищены. Книга или любая ее часть не может быть скопирована, воспроизведена в электронной или механической форме, в виде фотокопии, записи в память ЭВМ, репродукции или каким-либо иным способом, а также использована в любой информационной системе без получения разрешения от издателя. Копирование, воспроизведение и иное использование книги или ее части без согласия издателя является незаконным и влечет уголовную, административную и гражданскую ответственность.

*Научное издание*

**ТЮРКСКАЯ И ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ФИЛОЛОГИЯ В ПОЛИЛИНГВАЛЬНОМ И ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ**
**(г. Уфа, 13–15 ноября 2025 года)**

***Сборник статей Международного научного форума***

*Электронное издание сетевого доступа*

*За достоверность информации, изложенной в статьях, ответственность несут авторы.*
*Статьи публикуются в авторской редакции*

Подписано к использованию 25.12.2025 г.
Гарнитура «Times New Roman». Объем 9,53 Мб.
Заказ 393.

*ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий»*
*450008, Башкортостан, г. Уфа, ул. Карла Маркса, 12.*

Тел.: +7-908-35-05-007
e-mail: ric-bdu@yandex.ru